HURUFİLİK

İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren

Fatih Usluer

KABALCI

FATİH USLUER

HURUFİLİK

İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren

KABALCI YAYINEVİ: 341

İnceleme Dizisi: 56

Fatih Usluer 1976 yılında İzmir'de doğdu. 1999 yılında Boğaziçi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Aynı yıl Fransa'ya giderek Marc Bloch Üniversitesi'nde Fransızca eğitimi aldı. Paris Sosyal Bilimler Akademisi'nde Şeyh Galip ve Nizâm-ı Cedîd üzerine yüksek lisans tezi hazırladı. Kum medreselerinde Arapça, Farsça ve Şii mezhebi üzerine dersler aldı. Şam Üniversitesi'nde Arapça tahsil etti. 2007 yılında Ecole Pratique des Hautes Etudes-Sorbonne'da Hurufilik üzerine yazdığı tezle doktorasını tamamladı. Aynı yıl, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde ders vermeye başlayan Fatih Usluer halen aynı üniversitede yardımcı doçent olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Farsça ve Osmanlıca Hurufi yazma eserlerin tamamını okuduğu yedi yıllık bir çalışmanın ürünü olan bu eserde, Hurufi felsefesini, bunun İran ve Türk Edebiyatındaki etkilerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştur.

Fatih Usluer

Hurufilik

İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren

© Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2009

Birinci Basım: Ağustos 2009

Kapak Düzeni: Gökçen Yanlı

Teknik Hazırlık: Zeliha Güler

Yayıma Hazırlayan: Mustafa Küpüşoğlu

KABALCI YAYINEVİ

Ankara Cad. No: 47 Cağaloğlu 34112 İSTANBUL

Tel: (0212) 526 85 86 Faks: (0212) 513 63 05

yayinevi@kabalci.com.tr www.kabalciyayinevi.com

internetten satış: www.kabalci.com.tr

ISBN 975-997-151-8

Baskı: Yaylacık Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. (0212 5678003)

Litros Yolu Fatih San. Sitesi No: 12/197-203 Topkapı-İSTANBUL

HURUFİLİK

İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren

Fatih Usluer

KABALCI YAYINEVİ

Tahir ve Hicran Usluer'e...

İÇİNDEKİLER

Giriş 9

I. HURUFİLERİN TARİHİ 17

Giriş 17

Timur ve Miranşah Zamanında Hurufilik 18 • Şahruh Döneminde Hurufilik 20 • Cihanşah Zamanında Hurufilik 22 • Anadolu ve Balkanlarda Hurufilik 24

Hurufilerin Tarihsel Analizi 27

Fazlullah Esterabadî 29

Aliyyu'l A'lâ 56

Şeyh Ebul Hasan 63

Seyyid Nesimî 66

Mir (Seyyid) Şerif 68

Seyyid İshak 71

Alî 77

Emir Gıyâseddin 78

Kemâl Kaytağ 79

Mir Fâzılî 80

Refi'î 82

Penahî 86

Abdülmecid b. Firişte 87

Misalî 91

Muhitî 93

Arşî 94

Mukimî 96

Cavidî Ali 96

Işkurt Dede 101

Rahmetullah 102

Celal Sâfir Şâh 103

Anonim Eserler 103

II. HURUFİLİK 107

Harfçilik 107
Yaratılışta Harflerin Önselliği 108 • Harf, Sayı ve Varlık 114 • Harfler ve Şekilleri 119 • Harfler Üzerine Serbest Çağrışımlar 122
Hurufilik 125
Kuran'da Hurufiler 127
Âdem'in Vârisleri 127 • Ümmet-i Vasat ve Şüheda 130 • Ashâb-ı Yemîn 134 • Mukarrebûn 138 • Fırka-i Naciye 140 • Ehl-i Sevadül Azam 143 • Arâf Erleri 145 • Mutahherûn ve Muvahhidûn 147 • Râsihûne fi'l ilm 148
Hurufi İnancı 150
Şeriat, Tarikat ve Dini Vecibeler 153 • Hurufilerin Sünnilik ve Şiilikleri 162 • Hurufilik ve Tasavvuf 167 • Hurufiler ve Hurufi Olmayanlar 171
Hurufiliğin Özgünlüğü 173
Hurufilerin Etkileri 178

III. HARFLER 183

Nokta 183
28 ve 32 harf 191
Lamelif 195 • Ye Harfi, Son Harf 199 • Elif 201
Mukattaat Harfleri 204
Surelerde Mukattaat Harfleri 212 • Eczalarına Göre Mukattaat Harfleri 218
Vahdet-i Hurûf 221
Allah ve Harfler 225
Vahdet-i vücûd bil-hurûf 234

IV. ALLAH 244

Huve 244
Allah'ın Uzuvları 246
Allah ve Fazlullah 248

V. İNSAN 258

İnsanın Önemi 258
İnsan ve Evren 264

İnsan ve Kuran 268
Arş ve Kürsî 273
Vech 277
Ümmî, Ebî ve Ak Hatlar 279 • Hatt-ı İstiva 286 • Kuran'da Vech 289
Dişler 293
Kemik, Deri, Sinir ve Damar 294
Delikler 297
Eller ve Ayaklar 300

VI. PEYGAMBERLER 303

Âdem 306
Esmâi küll'ün Talimi 312 • Mescûd Âdem 314 • Elest Bezmi 318 • Âdem'den Havva 319 • Yasak Ağaç 321 • Âdem-i Hakikî 322 • Âdem'in Çamuru 326 • Halife Âdem 328 • Hz. Muhammed'in Sancağı Altında Âdem 330
Nuh 332
İbrahim 335
Yusuf 337
Musa 344
Hayme-i Mî'âd 344 • Tur-ı Sina 349 • Elvah-ı Musa 351
Süleyman 354
İsa Mesih 357
Fazlullah, Mesih ve Mehdi 363
Hz. Muhammed 375
"Muhammed" ve "Allah" Lafızları 381 • Muhammed ve 32 İlahi Kelime 382 • Ben Nebi İken Âdem Su ile Çamur Arasındaydı 384 • Makam-ı Mahmud 387 • *Tevrat'ta Hz. Muhammed* 388 • Kafdağı ve Sad Denizi 390 • Yâsin ve Tâhâ 391 • Şakkul Kamer 394 • Miraç 396 • Muhammed ve Fazlullah 417

VII. İBADETLER 420

Kelime-i Şehadet ve Kelime-i Tevhid 421
Abdest 424
Gusül 433
Ezan ve Kamet 435

Namaz 442
50 Vakitten 5 Vakte Namaz 444 • Namazın Edası 454 • Günlük Namaz Çeşitleri 461 • Beş Vakit Namazın Farz Olan Rekâtları 474 • Farz Rekâtlardan Kıraati Cehri ve Mahfi Olanlar 477 • Namazların Sünnetleri 482 • Salât-ı Vustâ 484 • Teravih ve Vitir Namazı 485 • Regaip, Berat ve Kadir Gecesi Namazları 488 • Bayram Namazı 494 • İşrak Namazı 497 • Cenaze Namazı 498
Oruç 499
Hac 504
İhram 505 • Kâbe 507 • Hacerül Esved 512 • Tavaf 516 • Arafat 518 • Şeytan Taşlama (Cemerat) 519 • Kurban ve Halk 522
Zekât, Öşür ve Humus 525
VIII. KIYAMET VE ÖLÜM ÖTESİ 532
Dünya ve Ahiret 532
Eşrât-ı Saat ve Kıyamet 535
Deccal 537 • Duhân-ı Mübîn 538 • Keşf-i Sâk 541 • Dabbetül Arz 542 • Zülkarneyn, Yecüc ve Mecüc 545 • Güneşin Batıdan Doğması 548
İsrafil 551
Sırat Köprüsü 556
Cennet ve Cehennem 556
Cennet ve Cehennemin Kapıları 561 • Ehl-i Cennet ve Cehennem 565
Rü'yetullah 570
SONUÇ 573
KAYNAKÇA 577
DİZİN 603

GİRİŞ

Hurufilik, Fazlullah tarafından XIV. yüzyıl İran'ında kurulmuş, izleri XVII. yüzyıla kadar Anadolu ve Balkanlarda takip edilebilen mistik ve felsefi bir akımdır. Hurufiliği iki dönemde değerlendirebiliriz: Birincisi, akımın Fazlullah ve öğrencileri tarafından kurulup temellerinin İran ve Azeri topraklarında atıldığı yaklaşık yarım yüzyıllık bir dönemi kapsar. İkinci dönem ise Aliyyu'l A'lâ, Mir (Seyyid) Şerif, Seyyid Nesimî ve Refi'î gibi Hurufi düşünürlerinin Fazlullah'ın ölümünden sonra Anadolu ve Suriye'ye geçmeleriyle başlayıp XVII. yüzyılda Balkanlarda devam eder. Hurufiliğin bu ikinci döneminin Osmanlı topraklarında, elde bulunan yazma eserlerin tarihlerinden hareketle, iki buçuk yüzyıl boyunca parlak bir şekilde sürdüğü söylenebilir.

Hurufiliğin birinci döneminde yazılan eserler genelde Farsçadır. İkinci dönemdeki eserler ise çoğunlukla birinci dönemde yazılmış bu temel eserlerin, hiçbir zaman kelime kelime olmasa da Türkçeye tercümesi konumundadır. Nesimî tarafından Anadolu'da Hurufiliği yaymakla görevlendirilen ve muhtemelen Anadolu'ya geçen ilk Hurufilerden olan Refi'î 1409'da yazdığı *Beşâretnâme*'sinde, bu eseri zorlanarak da olsa Türkçe yazdığını belirtmiştir. Bu açıdan Refi'î, karşımıza Hurufiliğin Anadolu'da yayılma şeklini belirleyen kişi olarak çıkar, uyguladığı yöntem de Hurufi felsefesinin Türkçe ifade edilmesidir.

İran ve Azerbaycan coğrafyasında, baskı ve zulümlerden dolayı yarım yüzyıl kadar süren Hurufi felsefesinin izleri Anadolu ve Balkanlarda devam etmiştir. Refi'î örneğinde olduğu gibi, bu yeni coğrafyada Hurufiliğin yayılmasının tek yolu felsefenin Türkçe ifade edilmesinden geçmekteydi. Abdülmecid b. Firişte'nin eserlerinden başlayarak Ana-

dolu'da yazılan ilk Türkçe Hurufi eserlerin ağırlıklı olarak, Farsça yazılmış ilk dönem Hurufi kaynaklarının sistemli ve daha anlaşılır hale getirilmiş tercümeleri olduğu görülür. Bu açıdan düşünüldüğünde Hurufilik bir süre kendini tekrar eder bir mahiyet göstermiştir.

Sözlü geleneğin yaygın olduğu Anadolu insanı için şiirsel söylemin önemi inkâr edilemez. Yunus Emre, Hacı Bektaş, Pir Sultan Abdal, hatta Mevlana gibi şahsiyetlerin önem kazanmasında felsefeleri kadar Anadolu insanına ulaşmanın en kolay yolu olan şiiri seçmeleri de etkili olmuştur. Anadolu ve Balkanlarda yazılmış Hurufi eserleri arasında şiirin önemli bir yeri vardır. Penahî, Misalî, Muhitî, Arşî gibi şairler Hurufi felsefesini şiir diliyle ifade ederek hem geniş kitlelere ulaşabilmiş hem de Hurufiliğin yayılmasına katkı sağlamışlardır.

Hurufiliğin felsefi anlamda, ilk yıllarında geldiği noktadan fazla ileriye gitmemesi Hurufilerin yaşadığı coğrafi kaymalarla açıklanabilir. İran ve Azerbaycan'dan sonra Anadolu'da temsil edilen Hurufilik, söylediğimiz gibi, ikinci kez Türkçe olarak doğmuştur. Anadolu'da da yaşanan bazı baskılar akımı bu sefer Balkanlara yöneltir. Balkanların, özellikle Arnavutluk'un seçilişinde, merkeze uzak olmanın yanı sıra Osmanlının Balkan ülkelerinde yeni Müslüman olmuş tebaaya gösterdiği geniş hoşgörünün de payı vardır. Nitekim Ortodoks İslama uzak birçok tarikat altın çağlarını Balkanlarda yaşamıştır. Sonuçta Hurufiliğin XVII. yüzyıla dek süren, bu son iki buçuk yüzyıllık döneminde yazılan eserlerin en temel özelliği Hurufiliğin yeni bir coğrafyada, önce Anadolu'da, sonra Balkanlarda tanıtılıp yayılmasıdır. Fakat tebliğ eksenli ürünler verilmesi nedeniyle Hurufi felsefesi kısmen iptidai kalmıştır.

Ancak ikinci dönem Hurufi yazarlardan Cavidî Ali'nin şerhleri, Mukimî'nin *Vahdetnâme*'si, kısmen de Işkurt Dede'nin *Salâtnâme*'si felsefi anlamda özgün ve Hurufi felsefesini ileriye götüren eserlerdendir.

Hurufiler, tüm felsefelerini harfler üzerine kurmaları nedeniyle, harflerden bir şekilde bahseden diğer felsefi-mistik akımlar ve harfçilerden ayrılırlar. Bu açıdan bakıldığında Hurufilik İslam dünyasında, hatta dünya kültür tarihinde ayrıcalıklı ve eşsiz bir konumdadır.

Mevcut harflerin tümü 32 tanedir. Bu harfler yaratılışın temel araçları olmasından ziyade tüm varlığın ve mevcudatın temelini oluşturmaktadır. Aynı harfler namaz, oruç, hac, kısacası tüm ibadetlerin temeli ve gayesi olarak görülmüştür. Bu geniş yorum yelpazesinde Hurufiler harfler aracılığıyla İncil ve Tevrat yorumları bile yapmışlardır.

Harfler Allah'ın ezeli ve ebedi kelamı olarak O'ndan ayrılamaz. Bu açıdan bakıldığında Hurufiler harflerin varlığını varlıkta müşahede ederek aslında varlıkta Allah'ın varlığını müşahede etmişlerdir. Dolayısıyla harfler araştırılması gereken ilahi bir zuhur olarak karşımıza çıkmaktadır. Harflerin bizzat kendilerindeki zuhurunu müşahedeleriyle de, Hurufiler aslında Allah'ı kendilerinde müşahede etmektedir.

Bu müşahedeye dayanan Hurufi felsefesi harflerin rakamsal değerlerinden, nokta sayılarından, telaffuzlarında ortaya çıkan harf sayılarından (bundan sonra bu işleme *inbisat* veya *ecza* diyeceğiz) hareket ederek harfleri rakamlarla ilişkilendirmektedir. Böylece harf, söz ve sayılar aynı çerçevede gün yüzüne çıkıp değerlendirilmiştir. Örneğin iki farklı unsurdan elde edilen aynı rakamlar, bu ikisi arasında bir benzeşim, bir ayniyet kurulmasıyla sonuçlanır. Harfler ile rakamlar arasındaki ilişki ve çeşitli hesaplar Hurufi yorumlarında sık kullanılır.

Kuran ile hadislerin tevil ve tefsiri ise Hurufi düşünürlerin kendi yaptıkları bazı keşiflerden hareketle yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Hurufi tefsirinin nakli olmadığı ve bu çalışmaların tevil olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağı söylenebilir. Yine de Hurufi tevillerinin oldukça özgür, mantıklı ve özgün olduğu da vurgulanma-

lıdır. Bir kelimenin bazen gerçek anlamını, bazen yan anlamlarını kullanarak, bazen ayet veya hadis içerisinde virgülü alışılmışın dışında bir yere koyup anlam çeşitliliği oluşturarak yorumlarını zenginleştirmişlerdir. Bu imkânın bulunmasının, her şey bir yana, Kuran'ın metin olarak barındırdığı anlam zenginliğini göz önüne serdiği bir gerçektir.

Bunlara örnek olarak şimdilik kısaca Hz. Âdem ve Havva'nın yedikleri "yasak meyve"nin "hiçbir şey yememek" ile tevil edilmesini veya "*Yayılmış ince deri üzerine, satır satır yazılmış kitaba*" (TÛR 52:2-3) ayetindeki "*yayılmış ince deri*"nin "yüz," "*satır satır yazılmış*" olmasını da "yüzde bulunan hatlar"la (kastedilen kıllardır) tevil edilmesini verebiliriz. Hurufi tevilinde Nuh'un gemisi kalem, deniz ise mürekkep olmaktadır. Her ne kadar bugüne dek Hurufi yorumları tefsirciler tarafından bilinmese, hatta bilinmek istenmese bile Hurufi tefsirinin tefsir tarihi açısından önemli ve özgün bir örnek olduğu muhakkaktır.

Son Hurufi eserlere XVII. yüzyılda rastlanır. Oysa Hurufiliğin diğer tarikatlar, mistik ve felsefi akımlar üzerindeki etkisinin çok daha yakın zamanlara dek sürdüğü kuvvetle muhtemeldir. Ancak böyle bir araştırmanın sağlıklı yapılabilmesi, Hurufiliğin doğru, bütüncül ve ayrıntılı bir şekilde tanınmasına bağlıdır. Ancak bundan sonra Bektaşilik, Hamzavilik, Melâmilik, Şamlu, Ateşbeyli, İsabeyli gibi akımlar üzerindeki Hurufi etkisinden doğru bir şekilde söz etmek mümkün olur.

Hurufilik üzerine yapılmış araştırma ve çalışmalara gelince... İlginçtir ki belirli dönemlerde araştırmacıların ilgi odağı haline gelen Hurufilik üzerine ilk bilimsel çalışmalar XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyıl başlarında yapılmıştır: E. G. Browne'ın makaleleri, C. Huart'ın bazı Hurufi metinlerini yayımladığı *Textes Persans Relatifs à la Secte des Houroufis* başlıklı çalışması ve buna Rıza Tevfik'in yazdığı önsöz bunlar arasındadır. XX. yüzyıl başlarında, özellikle İran'da Hurufilik üzeri-

ne araştırmalar yoğunlaşmıştır. M. C. Meşkûr, Mir Fatrus, A. Tevekkülî ve E. Verdâsebî gibi çok bilimsel olmasa da konu üzerinde kitapçıklar yazan yazarlardandır. Aynı dönemde Rıfkı Melûl Meriç, İstanbul Üniversitesi'nde bir tez hazırlamıştır.

XX. yüzyılın ortalarında İ. Hikmet Ertaylan Hurufi Türk edebiyatından örnekler içeren metinler yayınlamıştır. S. Kiyâ ve A. Gölpınarlı'nın makale ve kitapları, A. Alparslan'ın tezi bu döneme damgasını vuran araştırmalardandır. H. Aksu ve H. Zülfikâr'ın tezlerini, C. Muhtar, H. Algar, I. Melikoff, Z. Karagözlü ve S. Bashir'in makalelerini, R. Hıyâvî ve Y. Ajand'ın eserlerini son dönemde Hurufilik üzerine yapılmış çalışmalara örnek olarak verebiliriz.

Üzülerek söylemek gerekir ki, her biri kendi çapında değerli olmakla birlikte tüm bu çalışmalar Hurufiliği doğru bir şekilde tanıma konusunda ihtiyacı karşılamaz. Çünkü bu çalışmalarda Hurufilik bütüncül olarak ele alınmamış, ilk elden kaynaklar tamamıyla okunmamış ve bir dizi kanıksanmış yanlışlık, sorgulanmaksızın tekrarlanmıştır. En basitinden, "Fazlullah Mehdi mi, Mesih mi, yoksa Allah mıdır?", "Hurufiler öte dünyaya inanırlar mı?", "Fazlullah Hz. Muhammed ve Hz. İsa'ya göre nasıl konumlandırılır?" gibi sorular hâlâ cevapsızdır. Ayrıca Hurufilik bir din midir, İslamın bir kolu mudur, Hurufiler Hıristiyanlıktan mı etkilenmişlerdir, Nusayrî midirler, yoksa materyalist midirler gibi soruları yanıtlamakta güçlük çekilmektedir.

Birçok araştırmacı bu soruları ilk elden kaynaklara dayanmadan cevaplandırmaya çalışmış, bu konuda keskin ve kendinden emin yargılarda bulunmuştur. İşin daha üzücü tarafı, otorite kabul edilen bazı isimler tarafından verilen yargılar, sonraki kuşaklar tarafından tartışılmaksızın kabul edilerek, günümüze aksi iddia edilemez genel gerçekler olarak gelmiştir. Üstüne üstlük bu kıt ve yanlış bilgiler ışığında

Hurufilik diğer harfçi akım ve kişilerle karşılaştırılmaya çalışılmıştır.[1]

Bazı eserlerde Hurufiler hakkında hakarete varan ifadelere bile rastlanır, ki bunlar Hurufilerin tarihte yaşadıkları takip ve kovuşturmanın bilim dünyasında da sürüşünün örnekleridir. Hurufileri tanıdıktan sonra, onlar hakkında yazılıp söylenenleri yeniden okuyunca, "bu aşağılama ve küçük düşürmeler, toplumu bilinçli olarak bu akımdan soğutma amaçlı mı yapıldı" diye düşünmemek elde değildir.

Yapılmış en iyi çalışmalarsa Hurufilerin yazdığı bir edebi eserin transkripsiyonlu metninin verilmesi çalışmalarıdır. Bu tarz çalışmalarda da araştırmacıların üzerinde çalışma yapılmış diğer ilk elden kaynaklarla bir karşılaştırma gereği duymadıkları, bir yargıya varmadıkları, sınırlı transkripsiyon çalışmalarıyla yetindikleri görülecektir. Dolayısıyla gelinen en iyi nokta, Mevlana'nın o meşhur hikâyesinde anlattığı gibi, körlerin tarifiyle bir fili tanımaktan öteye geçmemektedir.

Bununla birlikte Hurufi metinlerin kendine has birtakım zorlukları olması da araştırmacıların sınırlı sayıda eser vermelerine yol açmıştır. Özellikle metinlerin Farsça ve Farsçanın lehçeleriyle yazılması, yapılan ayet ve hadis yorumlarının Arapça sarf ve nahiv bilgileri gerektirmesi, eserlerin sistemli düzenlenmemesi, belirtilen konu başlıkları altında birçok konuya değinilmesi, Hurufilere özel çok sayıda kısaltmanın kullanılması, ilk kaynaklar üzerine yapılan araştırmaları zorlaştırmaktadır. Bunun yanında Hurufilikle ilgili metinlerin, içinde birden fazla eser barındıran, kimin yazdığı, nerede başlayıp nerede bittiği belli olmayan birkaç sayfalık alıntılarla dolu mecmualarda yer alması eserlere hâkimiyeti ve nüfuzu zorlaştırır. Nitekim hazırlanan katalog-

[1] Bkz. Son dönemde yayımlanan R. Hıyâvî, M. Ünver ve Y. Kansızoğlu'nun kitapları.

larda bile Hurufi eserlerine dair birçok yanlışlık yapılmıştır.

Araştırmamız bu ihtiyaç ve eksikliği görerek başladı. Hurufi metinlerinden bulabildiklerimizi (14.000 sayfa) temin ettik. Birden fazla nüshası olanları da karşılaştırarak tüm bu Farsça ve Türkçe yazma eserleri okuduk. Elimize bu iki kapak arasına sığdırılamayacak kadar çok bilgi geçti. Bunların çoğu başlı başına kitap olacak niteliktedir.

Çalışmamız Hurufilerin ve eserlerinin tanıtılmasıyla başlar. Hurufi eserleriyle ilgili ansiklopedilere girmiş temel bilgilerin bile yanlışlarla dolu olduğu görüldü ve bunlar düzeltilmeye çalışıldı. Bazı eserlerin isimleri, bazılarının da yazarları saptandı. Hurufiliğin tarihsel arkaplanı verildi ve sonra temel noktalarda diğer harfçilerle karşılaştırılıp, kendilerini nasıl tanımladıkları gösterildi. Bunun ardından Hurufilerin yazdıklarından ve çeşitli ipuçlarından yararlanarak kendilerini dinin neresinde gördükleri, hangi mezhebe ait olup, tasavvufa bakışları örneklerle gösterildi. Böylece Hurufilerin inançları hakkındaki birçok yargının yanlışlığı Hurufilerin bizzat kendi ifadeleriyle ispatlandı.

Bu temel girişten sonra Hurufilerin varlığın temeli harfler hakkındaki görüşleri ifade edilerek felsefelerinin anahatları belirlenmiştir. Harfler ve Tanrı arasındaki ilişkinin devamı olarak Hurufilerin Tanrı'yı, isimlerini, varlığını nasıl gördükleri ve Fazlullah'ın bu açıdan konumu açıklanmıştır. Çalışmanın devamında "insan"ın diğer mahlukata üstünlüğünün Hurufi yorumu verildikten sonra, aslında Hurufilerin pratik anlamda hümanist bir felsefe kurmaktan çok, soyut bir kavram olarak insanın, hatta bazen "Âdem olarak Fazlullah"ın yüceltilmesi şeklinde bir insancılık kurdukları gösterilmiş ve insanda Tanrı'nın müşahedesinin şekilleri ve örnekleri verilmiştir.

Hurufi tefsirinin bazı örneklerinin de görülebileceği peygamberler hakkındaki Hurufi yorumlarından en dikkat çekenleri Hz. Âdem ve

Hz. Muhammed hakkındakilerdir. Peygamberler üzerine yazılan bu bölümde Hurufi tefsirinin izleri görülecektir. Hurufilerin ibadetler ve öteki dünya hakkındaki görüşleri yine birçok yargıyı yanıtlaması açısından önemlidir. İbadetleri kaldırdığı, öteki dünya inancını reddettiği söylenen Hurufilerin neden böyle tanımlandıkları, gerçekten böyle olup olmadıkları bu bölümlerdeki açıklamalarla netlik kazanacaktır.

Fazlullah, Nesimî, Alî'yle başlayan Hurufi edebiyatı, Türk ve Fars edebiyatlarında azımsanmayacak bir öneme sahiptir. Hurufi öğretisini tanıdıktan sonra Hurufilerin yazdıkları divân ve mesnevilerin daha doğru anlaşılacağı ve şerh edileceği bir gerçektir. Çalışmamızda Hurufilerin fikirleri sunulurken Fazlullah'tan başlayarak diğer Hurufilerin aynı konu hakkındaki görüşleri sırayla verilmiştir. Hurufiler nezdinde genel bir kanaat oluştuğu durumlarda bu, "Hurufilere göre" şeklinde sunulmuş, o konuda farklı bir görüş varsa isim ve eser zikredilerek farklılığa işaret edilmiştir. Bu haliyle araştırma, başlangıcından sonuna kadar Hurufilerin bir konu hakkındaki görüşlerini, hemfikir oldukları noktalar ve farklılıklarını ortaya koyan kapsayıcı bir özelliktedir.

Çalışmamızda şiir şerhlerine fazla girilmemiş, ama herhangi bir konuyla ilgili Hurufi edebiyatından seçilen beyitler verilerek (dört divân ve birçok mesnevi yazma tarafımızdan taranmıştır) edebiyatta Hurufiliğin yansımaları gösterilmiş, hem de söz konusu fikirleri destekleyen veya farklı bir bakış açısı getiren şairlerin görüşleri zikredilmiştir.

Elinizdeki bu eser Hurufiliğin tanınması adına ve bundan sonra yapılacak olan Hurufilerin diğer gruplar üzerindeki etkisi, Hurufi edebiyatı ve Hurufilerin belirli konulardaki görüşlerinin karşılaştırmalı çalışmalarında önemli bir eksiği dolduracaktır. Bu kitabın hazırlanma sürecinde desteğini benden esirgemeyen Orhan Eriş, İlker Uyanıker, Seccad Hüseynî, Eyüp Bacanlı ve Teyfik Demir'e teşekkür ediyorum.

I
HURUFİLERİN TARİHİ

GİRİŞ

Düşünce akımlarının ortaya çıkışı genellikle dönemin ekonomik, sosyal ve politik arkaplanından hareketle açıklanmaya çalışılır. Bunun farklı nedenleri olabilir ve belirli akımlar için bu yaklaşım doğrudur da. Ancak Hurufiliğin ortaya çıkışı için bu yaklaşımın gerekli ve doğru olduğunu düşünmüyoruz. Bazı araştırmacılar Timur döneminin sosyal şartları ile Hurufiliğin ortaya çıkışı arasında ilişki kurmaya çalışmışlardır. Ancak Hurufilerin değindikleri konular ve ulaştıkları sonuçların belirli bir dönemle ilişkilendirilebilir mahiyette olmadığı da görülecektir. Bu konuda en temel dayanak olması gereken Hurufi eserlerinde döneme ait sosyal, ekonomik ve siyasal unsurlara rastlanmaz. Bu da tarihsel olaylar ışığında Hurufi felsefesini çözümlemeyi güçleştirir.

Tarih kitapları Hurufilerin Timur, Karakoyunlu ve Osmanlı dönemlerinde uğradıkları katliamlar dışında ayrıntılı bilgi vermez. Tüm bu infazlar da tarih içerisinde Hurufiliğin "tehlikeli" bir akım olarak görülmesi için yeterli olmuştur. Diğer taraftan Hurufilerin kendi fikirlerine taraftar olmayanlara karşı hoşgörüsüz oldukları da bir gerçektir. Fazlullah'ın bazen Allah'ın bir mazharı, bazen de Mehdi ve Mesih olarak görülmesi kesinlikle dönemin din adamlarını rahatsız etmiştir. İslam tarihinde Hallac-ı Mansur, Bayezid-i Bistami, Cüneyd-i Bağdadi gibi mistiklerin de benzer nedenlerle dönemlerinin Ortodoks İslam uleması tarafından eleştirilip yargılandıklarını, hatta bazılarının ölüme

mahkûm edildiğini biliyoruz. Hurufi fikirleri ve özellikle ifadelerindeki muğlaklığın bu tarz eleştiri ve yargılamalara çok uygun olduğu gerçektir. Bazı durumlardaysa Hurufilerin siyasal otoriteye yakınlaşması din otoritelerini endişelendirmiş ve onları iktidarlarını korumak için Hurufilerin bertaraf edilmesine dek giden önlemler almaya itmiştir.

Fazlullah'ın Timur dönemindeki idamına dek Hurufiler iktidarla hiçbir çatışmaya girmemiş, ama bu infazdan sonra Hurufiler tepkilerini örgütlü bir şekilde göstermeye başlamışlardır. Elbette bu çerçevede yaptıkları gösteri ve ayaklanmaların siyasal iktidarı ele geçirmeye yönelik olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. XIX. yüzyıldaki örnekler de dahil olmak üzere, elde bulunan Hurufi metinlerde geçen siyasal ifadelerin Timur ve Miranşah'a hakaretle sınırlı kaldığı rahatlıkla söylenebilir. Bu noktada Timur döneminden başlayarak Hurufilerin tarih içerisindeki konumlarını genel olarak değerlendirmekte fayda vardır.

Timur ve Miranşah Zamanında Hurufilik

Hicri VIII. yüzyılın başlarında, İlhanlılar döneminde, Akdeniz ülkeleri ile Orta ve Doğu Asya ülkeleri arasında köprü görevi gören Tebriz dünyanın en önemli ticaret merkezleri arasında sayılmaktaydı.[1]

Timur 786'da [1384] Esterabad'ı, 800'de [1397-8] de İsfahan'ı hâkimiyeti altına aldı.[2] Timur güçlü bir devletin temelinin güçlü bir iktisadi yapılanmaya bağlı olmasından hareketle, çökmüş olan tarımsal faaliyetlere karşı ticaret ve zanaatı destekledi. Onun döneminde tekstil, silah ve ahşap eşyalar ticari ürünlerin önemli bir kısmını oluşturmuş ve bunların üretimi XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir.

---

1 Ali Mir Fatrus, *Cünbûş-i Hurûfiye ve Nihzet-i Pesîhâniyân; Noktaviyân*, s. 20.

2 Rûşen Hıyâvî, *Hurûfiye*, h.ş. 1378, s. 221.

Ancak zanaatkârlardan oluşan bu iktisadi yapının karşısında hammadde kaynaklarını sahip olup bir anlamda da feodal beyler olan han ve mirler bulunmaktaydı. Mir Fatrus'a göre, hammadde fiyatlarındaki artış zanaat [*hurfe*] sahipleri ile feodal beyleri ezeli rakipler haline getirmiştir. Hurufi isminin kaynağı da feodal beylere karşı mücadele eden ve onlara karşı direnen hurfe sahiplerinden gelmektedir.[3]

Mir Fatrus, Hurufilerin siyasal açıdan asıl hedefinin Timur'un feodal yönetimine karşı savaş olduğunu söyler; ekonomik ve sosyal hedefleriyse eşitlik ve her türlü zulmün kaldırılmasıdır. Hurufi eserlerinde temel kural insanlar arasındaki eşitliğin sağlanıp güçlülerin zayıflara zulmüne son vermektir. Felsefi olarak ise Hurufilik insanı merkeze almayı, daha geniş olarak da tanrısal insana ulaşmayı amaçlar. [4]

Aynı yaklaşım çerçevesinde Fazlullah'ın 786'da [1384] yandaşları arasında Mehdiliğini ilan ettiği, vakti geldiğinde kılıç kuşanarak huruç etmeye dair taraftarlarından gizlice biat almaya başladığı nakledilir.[5]

Ahmet Yaşar Ocak'a göre; Hurufiler kutbun hem dinsel, hem de siyasal misyonunun bulunduğuna inanmaktadır. Fazlullah'ın zamanından itibaren Hurufilerin Timur devletine karşı birkaç defa huruç teşebbüsünde bulunmaları da bu inanışın bir tezahürüdür.[6]

Ancak Hurufi kaynakları çok hassas bir şekilde tarandığında bile bu tarz siyasal veya toplumsal-dinsel hedeflerden bahsedilmediği görülür. Şiddet unsurları içeren faaliyetlerde bulunan veya böyle hedef-

---

3 Mir Fatrus, *Cünbüş-i Hurûfiye ve Nihzet-i Pesîhâniyân; Noktaviyân*, s. 27.

4 Petroşofski, *Nihzet-i Serbedârân*, s. 26; aktaran Mir Fatrus, *a.g.e.*, s. 37, 38.

5 Kâmil Mustafa eş-Şeybî, *el-Fikru'ş-Şiyeiyyü ve'n-Nezeâtü's-Sûfiyye* hattâ *Matlaı'l-Karni's-Sânî Aşera el-Hicrî*, 1966, s. 181; aktaran Mustafa Ünver, *Hurûfîlik ve Kuran Nesimî Örneği*, 2003, s. 62.

6 A. Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* 1998, s. 266.

leri olan bir topluluğun izlerine de rastlanmaz.

Hurufi felsefesinin insana verdiği önem bilinir, hatta insanın Hurufi felsefesinin temelini oluşturup merkezinde yer aldığı bir gerçektir. İnsana verilen bu önemin temeli, Timur döneminde halka yapılan zulümler ve insanın değersiz bir varlık halini almasında aranabilir. Ama Hurufi eserlerde insana verilen önem Timur'un zulümlerinden çok dini göndermelerle temellenmiştir ve bu konuya sonra değinilecektir.

Hurufilerin dramı Fazlullah'ın idamıyla başlamıştır. Öne sürülen görüşler arasında bu idamın en akla yatkın nedeni Fazlullah'ın Timur'a gönderdiği bir mektuptur. Bu mektupta Fazlullah, Timur'u haksız bir şekilde güç kullanmaktan vazgeçmeye, şahsi ve ailevi menfaatlerini bırakıp eşitlik, af ve cömertlikle davranmaya, halkın mutluluğunu sağlamaya davet eder. Bu mektuba sinirlenen Timur da Fazlullah'ın yakalanarak Azerbaycan'dan sürülmesini emreder. Azerbaycan'ı yöneten Timur'un oğlu Miranşah onu yakalatıp zindana attırır.[7]

Fazlullah'ın çağdaşı İbn Hacer Askalânî'ye göreyse; bidat ehli zahitlerden biri olan Fazlullah b. Ebî Muhammed Tebrizî'nin, kendisini ittihadiye [Allah ve insanın birliği, aynılığı] itikadına davet ettiği için Timur tarafından ölüm fermanı çıkarılmıştır. Miranşah babasının isteğini öğrenince kendisine sığınan Fazlullah'ı kendi elleriyle öldürmüştür. Timur'un emriyle rebiülahir 804'te cesedi yakılmıştır.[8]

Şahruh Döneminde Hurufilik

Fazlullah'ın idamının ardından Hurufiler Timur'dan ve Timur hanedanından intikam almak için isyana kalkışırlar. 808 [1405] yılında

---

[7] Verdâsebî, *Nemedpûşân*, h.ş.1358, s. 55.

[8] Hellmut Ritter, "Die Anfänge der Hurûfisette," *Oriens*, no. 7 (1), 30 Haziran 1954, s. 1-54, çev. Haşmet Müeyyed, "Âgâz-ı fırqa-i hurûfiye," s. 18.

Horasan'da çıkan ayaklanma Timur'un oğlu Şahruh tarafından bastırılır. Bir yıl sonra da Mazenderân'da bir ayaklanma çıkar. Herat'ta da yönetim aleyhinde faaliyet yürütmeleri üzerine Şahruh Hurufilerin kökünün kazınmasını emreder.[9]

Şahruh yaptığı baskıdan kaynaklansa gerek, 23 Rebiülahir 830 (21 Şubat 1427)[10] Cuma günü Herat Camii'ne giderken, Fazlullah'ın müritlerinden Ahmed(î) Lor tarafından bıçaklanır. Ahmedî Lor orada öldürülür. Şahruh'un oğlu Mirza Baysunkar, Ahmedî Lor'un cebinden çıkan anahtardan soruşturma yaptırıp şehir pazarındaki kiralık evini bulmuştur. Orada takke diktiği anlaşılan Ahmedî Lor'un evine gelip gittiği saptanan Mevlana Maruf Hattat yakalanmış ve Herat'a götürülerek İhtiyarüddin kalesindeki kuyuya hapsedilmiştir. Ondan başka Fazlullah'ın kız kardeşinin oğlu (veya torunu[11]) olan Hace Adudiddin ile bir grup Hurufi de yakalanıp öldürülmüş, belki de yakılmışlardır.

Fazlullah'ın torunu Emir Nurullah ile Emir Gıyâseddin gibi bazıları da tutuklanıp uzun bir yargılamadan sonra serbest bırakılmışlardır.

Ahmedî Lor'un gidip geldiği anlaşılan ve Hurufilerle bağlantısı olup, Ahmedî Lor'u bu suikasta teşvik ettiği zannedilen, *Enisül Arifin* ve *Enisül Aşıkîn* müellifi Kasımul Envar da yakalanmış, ancak şöhretinden dolayı kendisine bir şey yapılmayıp Herat'tan sürülmüştür. Bu konuyla ilgili bir gazeli de olan Kasımul Envar bunun üzerine Semerkand'a gitmiş ve orada Mirza Uluğ Bey'in himayesinde yaşamıştır. Da-

---

9 Sâdık Kiyâ, *Vâjenâme-i Gurgânî*, h.ş. 1330, s. 23.

10 *Habîbu's-siyer*; aktaran Ritter, *a.g.m.*, s. 18; Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, 1989, s. 26.

"23 Cemaziyessani 830" için bkz. Kazvinî, *Huld-i Berîn, Ravza-i Şişom u Heftom*, haz. Mir Hâşim Muhaddis, 1379, s. 469.

11 Hüsamettin Aksu, "Hurûfîlik," DİA, c. 18, 1998, s. 409.

ha sonra tekrar Horasan'a dönmüştür.[12]

Risale-i Muhammediye, *Kitab-ı Mefahis*, *Risale-i sualül mülük* gibi harflerle ilgili Arapça ve Farsça eserleri olan, dönemin ulemasından Seyyid Sayuniddin de Ahmedî Lor'la bağlantısı yüzünden yakalanıp hapsedilmiştir.[13]

Loristan'da Ahmedî Lor dışında Hurufilerin olduğu da bilinir. Molla Perişan adlı şair ve o Hurufi akidesine ait şiirlerini evindeki toplantılarda okuyan Seyyid Abdal Tahirî zikredilen isimlerdendir.[14]

Elimizdeki kaynaklara göre Hurufiler bu dönemde son olarak, 835 [1431] yılında İsfahan'da Hacı Surh önderliğinde isyan çıkararak Şahruh'un emirlerinden Abdussamed'in iki oğlunu öldürmüşlerdir.[15]

Cihanşah Zamanında Hurufilik

Timur hanedanından sonra tarih sahnesine Karakoyunlular çıkmıştır. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah, Şahruh'un düşmanıydı. Bu iki hükümdar arasındaki savaş 810'dan [1407] 839'a [1435-36] kadar 29 yıl boyunca sürmüştür.

839'dan [1436] 872'ye [1467] dek Hurufiliğin yayıldığı Tebriz'de hüküm süren Cihanşah, Irak dışındaki bütün Karakoyunlu ülkelerinin yegane hakimi olduktan sonra Karakoyunlu devleti bir imparator-

---

[12] *Habîbu's-siyer*, c. III, s. 15/6-17/6; aktaran Verdâsebî, *a.g.e.*, h.ş.1358, s. 58-59; Şemsüddin Sehâvî, *E'd-Dav'u'l-lâmî' li-ehl-i'l-Karni't-tâsi'*, 1934, c. VI, s. 173; A. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 26-27; Muhammed Tûsî, *Mecma'u'l-Tehânî ve Mahdaru'l-Emânî*.

[13] Verdâsebî, *Nemedpûşân*, h.ş.1358, s. 59-62.

[14] Ali Muhammed Sâkî, *Zemîne-i İranşinâsî*, s. 35; aktaran Hıyâvî, *Hurûfiye*, h.ş. 1378, s. 237.

[15] Yakub Ajand, *Hurûfiye der Târih*, h.ş. 1369, s. 87; Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 235.

luk olmuştur. Cihanşah hükümdarlığının ilk seferini Gürcistan üzerine yapmıştır. Tiflis üzerine yürüyüp zapt etmiş ve Tebriz'e dönmüştür (1440). İkinci Gürcistan seferine (1444) çıkmadan önce Tebriz'de Hurufiler aleyhine bazı gelişmeler olmuştur.[16]

Diğer taraftan Cihanşah ile Hurufiler arasında bazı yakınlaşma ve haberleşme olduğu bilinmektedir. Fazlullah'ın kızı[17] (Fadl'ın Kurretül Ayn'ı, vâsisi, Kelimetullahi'l hiye'l ulyâ[18]) ve Yusuf adında bir Hurufi Tebriz'de Hurufiliği yaymaya başlamışlardır. Mezarat'tan nakledildiğine göre Hurufiler Cihanşah'la yakın ilişkiler kurmuşlar ve bu durum bazı ulemayı rahatsız etmiştir. Bunun üzerine Hurufiler aleyhinde fetva verilmiş, eğer padişah bu zümrenin katledilmesini ihmal ederse, onun da def'inin [katlinin] vacip olduğu bu fetvada yer almıştır.[19] Diğer bir görüşe göre ise Cihanşah'a karşı düzenlenen bir isyan nedeniyle Cihanşah 500 kadar Hurufi'yi öldürmüştür.[20]

Cihanşah'ın Hurufilere yakın durmasıyla ilgili olarak, Cihanşah'ın hocası, meşhur alimlerden Celaleddin Devvani'nin, Akkoyunlulara kapılanmadan önce Tebriz'de Cihanşah'ın medresesinde müderrislik yaptığını ve Farsça olarak kaleme aldığı *Risale-i Huruf* isimli eserini Cihanşah adına yazdığını[21] belirtmek yerinde olabilir.

---

16 *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. VIII, 1992, s. 470.

17 "Zamanın evliyasıydı. Şairliği çok güçlüydü." Bkz. *Ravza-i Ethâr*, haz. Haşrî Tebrizî,1303, s. 72; aktaran Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 62.

18 Seyyid İshak, *Mahremnâme*; aktaran A. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 27.

19 Sâdık Kiyâ, "Âgâhîhâ-yı tâze ez hurûfîyân," *Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyât*, no. 2, 1334; aktaran Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 63.

20 Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Azerbaycan* s. 387; aktaran Kiyâ, *a.g.e.*, h.ş. 1330, s. 27.

21 *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. VIII, 1992, s. 481.

Anadolu ve Balkanlarda Hurufilik

Hurufiler bu bir dizi kovuşturma, siyasal baskı ve infazın ardından Anadolu'ya yönelirler. Anadolu'ya yönelen bu hareketi toplu bir göç olarak düşünmek aslında yanlış olur. Söz konusu olan ünlü Hurufi düşünürlerin fikirlerini yaymak için Anadolu'ya geçmesidir. Bununla ilgili elimizde bazı örnekler bulunur. Örneğin Hoca İshak (ö. 1892) *Kaşifül Esrar ve Dafiül Eşrar* adlı eserinde, Fazlullah'ın öldürülmesinden sonra halifesi Aliyyu'l A'lâ'nın Anadolu'ya geçip Hacı Bektaş tekkesinde Bektaşilere Hurufiliği telkin ettiğini söyler. Bu bilgi başka araştırmacılar tarafından da kabul edilir.[22] Her ne kadar Gölpınarlı garip bir şekilde Aliyyu'l A'lâ'nın 26 yılda Anadolu'ya geçmesini, Hacı Bektaş tekkesinde bir süre oturmasını, tekrar dönüp Alıncak'a gelmesini "olmayacak bir işe" benzetse ve delil olarak böyle bir bilgiye *İstivânâme*'de (ki Hurufilerin yol haritasını anlatan bir kitap değildir) rastlanmamasını öne sürse de[23] bunun imkânsız olmadığı ortadadır.

Mir Şerif ise *Hacnâme*'sinde Anadolu'ya geldiğini, Fazl'ın kitaplarıyla Hurufiliğe ait kitapları Anadolu'ya getirdiğini, kardeşiyle Karadeniz kıyılarına kadar gittiğini söylemiştir.[24]

Nesimî'nin de Anadolu'ya gelip birçok yeri gezdiği günümüze ulaşan bilgilerdendir. Ankara'ya gelip Hacı Bayram'la görüşmek istediği söylenir. Gölpınarlı'ya göre Hurufiliğin Anadolu'da yayılıp Rumeli'ye geçişinde Aliyyu'l A'lâ'nın değil, Mir Şerif ve Nesimî'nin rolü vardır.[25]

Bu tür öncülerin gayretleri sonucunda Hurufilik Osmanlı toprak-

---

[22] Hoca İshak, *Kâşifu'l Esrâr, Dâfi'u'l-Eşrâr*, 1291, s. 4-5. Alessandro Bausani, "Hurûfiyya," EI², c. III, 1975, s. 621.

[23] A. Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, 1991, s. 156.

[24] Kıyâ, *a.g.e.*, h.ş. 1330, s. 282-283; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 156.

[25] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 157; Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 27.

larında XV. yüzyılda saraya nüfuz edecek kadar bir kudret kazanmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in huzuruna gelen Hurufilerin görüşlerine ilgi duymasından endişe eden Veziriazam Mahmut Paşa durumu Fahreddin Acemî'ye (ö. 1460) bildirmiştir. Fahreddin Acemî de Hurufilerin görüşlerini inceledikten sonra onların hulûl inancında olmaları yüzünden haklarında idam fetvası vermiştir. Bunun üzerine Hurufiler Edirne'de idam edilmişlerdir.[26]

Birge'ye göre Bektaşi geleneğine gönül vermiş, dolayısıyla aynicemine kesinlikle riayet edilmesi gerektiğini bilen Fatih Sultan Mehmet de, kendisini gizleyerek, gönüldeşleri olan Hurufileri diri diri yakılmak üzere Sünni ulemaya teslim etmek zorunda kalmıştır.[27]

Ayrıca 848 [1444] yazında Edirne'de çıkan bir Hurufi kargaşasından da söz edilir ve bu ayaklanma katliamla bastırılmıştır.[28]

Fatih'in bu infazlara ve yapılanlara karşı tepkisinin ne olduğu bilinmiyor. Ama şurası malumdur ki, Fatih döneminde Bektaşilik "sakıncalı" bir akım olarak görülmüyordu ve bilindiği gibi Osmanlı ordusunun temelini oluşturan yeniçeriler bu tarikata bağlıydılar.

Bir kalenderin Sultan II. Bayezid'a yaptığı suikast girişiminin ardından Hurufiler de dahil olmak üzere heterodoks tarikatlar birçok kovuşturmaya maruz kalıp cezalandırılmışlardır. Latifî tezkiresinde Sultan Bayezid ve II. Mahmut dönemlerinde, Bektaşilerle birlikte Hurufilerin de cezalandırıldığını belirtir. *Nişancı Tarihi*'nde de Kanuni Sultan Süleyman döneminde Hurufilerin Osmanlı topraklarından sürüldük-

---

[26] Mecdî Efendi, *Şakaiku'n-nu'maniyye Tercümesi*, s. 81-82; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 157; Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı* 1999, s. 108.

[27] J. Kingsley Birge, *Bektaşilik Tarihi*, 1991, s. 180; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 72.

[28] Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, 1954, s. 37, 70-71; aktaran M. Ünver, *a.g.e.*, 2003, s. 74; A. Bausani, *a.g.m.*, EI^2, s. 620-621.

leri "Men'-i taife-i Kalenderân-ı Râfiziyân" başlığıyla anlatılmıştır.[29]

1573'de Filibe ve Tatarpazarcığı kadılarına gönderilen emirde, Filibe'nin Umur Obası köyünde İsa ve Osman isimli halifelerin, Tatarpazarcığı'na bağlı Mendis köyünde Mustafa Işık adlı Hurufinin yakalanarak merkeze gönderilmeleri, diğer Hurufilerin de tepelenmeleri emredilir. Aynı kadılıklara gönderilen 1577 tarihli diğer bir yazıda adı geçen şahısların öldükleri ve teftişlere devam edilmesi emredilmiştir.[30]

Gölpınarlı tüm bu bilgilerden hareketle Hurufilerin Anadolu'da Akçahisar, İstanbul, Eskişehir ve Sivas bölgelerinde, Rumeli'de de Ergirikesri (Arnavutluk), Filibe (Yunanistan), Tatarpazarcığı (Bulgaristan), Ahyolı'nda bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Fazlullah'ın eserlerini tercüme ve şerh eden Abdülmecid b. Firişte'nin XVI. yüzyılda Tire'de yaşayıp ölmesinden hareketle de XVI. yüzyılda Tire'de Hurufilik faaliyetlerinin bulunduğunu söylemiştir.[31]

Bu noktada tarihi kaynaklar ve Gölpınarlı'nın aktarımlarında, genel olarak batını anlamına gelen *ışık* teriminin "Hurufi" olarak anlaşıldığı; Kalenderîler ve diğer batını zümrelerle Hurufiler arasında net bir ayrım yapılmadığı görülmektedir. Bu nedenle Osmanlı devletinde Hurufilerin uğradığı kovuşturmayla ilgili bilgilere temkinli yaklaşmak gerektiği unutulmamalıdır.[32]

---

[29] Nişancı Muhammed Paşa, *Nişancı Tarihi*, 1279, s. 234-238; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 157.

[30] Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda Rafizîlik ve Bektaşilik*, 1932, s. 31-32, 36-37.

[31] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 156-158. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 31, 32.

[32] Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 1993, s. 113; A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*, 1992, s. 106.

HURUFİLERİN TARİHSEL ANALİZİ

Fazlullah tarafından XIV. yüzyılda İran'da kurulmuş mistik ve felsefi bir akım olan Hurufilik öğretisinin üretimine devam ettiğinin izleri XVII. yüzyıla dek takip edilebilmektedir. Hurufilerin iki dönemde incelenebileceği giriş bölümünde belirtilmişti. Birinci döneme Fazlullah ve Aliyyu'l A'lâ, Şeyh Ebul Hasan, Seyyid Şerif, Seyyid İshak, Emir Gıyâseddin, Mir Fâzılî gibi Fazlullah'ın halife ve çağdaşları damgasını vurmuştur. Adı geçen tüm bu Hurufi düşünürler İran ve Azerbaycan topraklarında yaşamış, eserlerini de Farsça kaleme almışlardır. Bu birinci dönem Hurufilerinden, Fazlullah'ın halifesi Seyyid Nesimî ile Nesimî'nin öğrencisi Refi'î eserlerini Türkçe yazan istisnalar ve Hurufiliğin geleceğini belirleyen düşünürlerdendir.

Refi'î, Hurufiliği Anadolu'da yaymak için Nesimî tarafından görevlendirilen ve belki de Anadolu'ya ilk geçen Hurufi'dir.[33] 1409 tarihli *Beşâretnâme*'sinde Nesimî'nin kendisini görevlendirişini ve Türkçe yazmakta ne kadar zorlandığını belirtir:

Sen dahi rum ehlin âgâh eylegil
Onlara bu gizli râzı söylegil

Pes zaruri oldu türkî söylemek
Söyledim bir nice gün çektim emek [Beşâretnâme, cd 3001[34]]

Bu noktadan bakıldığında Refi'î'nin aslında Hurufiliğin yeni bir coğrafyadaki yayılış yöntemini belirleyen isim olduğu söylenebilir.

[33] Bu kişiler arasında Aliyyu'l A'lâ, Mir Şerif ve Nesimî'yi de zikredebiliriz.

[34] Bu numara, kütüphane tarafından bilgisayar ortamında verilen sayfanın fotoğraf numarasıdır. Yazar ve eserlerin tanıtıldığı bölümde hangi varaklara karşılık geldiği ayrıca belirtilmiştir.

Nesimî'den çok Refi'î'de kendisini gösteren bu yöntem, Hurufi felsefesinin Türkçe ifade edilmesidir. Refi'î'nin kabrinin Preveze'de (Yunanistan) olması, bize Hurufiliğin, ortaya çıkışının üzerinden bir yüzyıl bile geçmeden Balkanlara ulaştığını göstermektedir.

XV. yüzyılın başlarında, Fazlullah'ın vefatının (1394) hemen arkasından Aliyyu'l A'lâ, Mir Şerif, Nesimî ve Refi'î gibi Hurufiler Anadolu'ya geçmiş; aynı yüzyıl içerisinde Hurufilik Balkanlara dek ulaşmıştı.

Refi'î örneğinde olduğu gibi, Hurufiliğin yeni coğrafyasında yayılma yolu öğretinin Türkçe ifadesinden geçiyordu. Abdülmecid b. Firişte'nin eserleri gibi Anadolu'da yazılan ilk Türkçe Hurufi eserlerin çoğunun, ilk dönemde Farsça yazılmış eserlerin kısaltılmış, sistemli ve anlaşılır tercümeleridir. Bu noktadan bakılırsa, Farsça ve Türkçe Hurufi eserler arasında tekrarlar, benzerlik ve paralellikler vardır.

Anadolu insanının kültürel yaşamında şiirin yadsınamaz bir önemi vardır. Yunus Emre, Hacı Bektaş, Pir Sultan Abdal gibi şahsiyetlerin etki ve yaygınlığını; felsefelerinin etkinliğinin yanında bunları şiir diliyle ifade etmelerinde de aramak gerekir. Anadolu insanına ulaşmak için şiir, sözlü anlatımın en etkin araçlarından biridir. Bu da Anadolu ve Balkanlarda yazılmış özgün Hurufi eserlerin arasında nazım türünün niçin nesre göre daha yaygın olduğunu açıklamaktadır. Penahî, Misalî, Muhitî, Arşî gibi şairler Hurufiliği nazma dökerek, inanç ve felsefelerini daha geniş kitlelere, daha uzak coğrafyalara ulaştırmışlardır.

İlk dönem eserlerin çevirileriyle yetinilmesi, hedef kitle olarak ileri düzeyde tahsil görmemiş halkın seçilmesi ve aynı nedenle halka hitap eden şiirlerin yazılması gibi sebepler yüzünden Osmanlı coğrafyasında Hurufilik felsefi düzlemde, Farsça ifade edilen ilk dönem Hurufiliğe göre ilerleme gösteremez. Hurufiliğin heterodoks akımlara mesken olmuş merkezden uzak Balkan coğrafyasında daha kolay yayılma imkânı

bulduğu kuvvetle muhtemeldir. Yine Hurufiliğin din ayrımı yapmaması, İncil ve Tevrat'a göndermelerde bulunması, Mesih olan Fazlullah inancı gibi nedenlerle Hıristiyan Balkan milletleri tarafından kabul gördüğü, bölge halkının Hurufiliği ve dolayısıyla İslamı kabulünde etkili olduğu da ihtimal dahilindedir.

Sonuçta Hurufiliğin son iki buçuk yüzyılında (XVII. yüzyıla kadarki dönemde) üretilen Hurufi eserlerin en karakteristik özelliği, bu eserlerin felsefenin yeni coğrafyalarda tanıtılıp yayılması için yazılmış olmasıdır. Bununla birlikte ikinci dönem Hurufi eserleri arasında, Cavidî Ali'nin şerhlerini, Mukimî'nin *Vahdetnâme*'sini ve Işkurt Dede'nin *Salâtnâme*'sini özgün ve geliştirici Hurufi eserler olarak anabiliriz.

Hurufi metinlerin çoğu XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Arnavutluk'un Ergirikesri (Gjirokastër) ve Akçahisar (Krujë) gibi şehirlerinde yazılmıştır. 1708 ila 1840 arasında bu iki şehirde istinsah edilmiş olan onbeş kadar nüsha elimize ulaşmıştır. Bu da bize Hurufiliğin Balkanlarda XIX. yüzyılın ilk yarısına dek varlığını sürdürdüğünü gösterir.

FAZLULLAH ESTERABADÎ
(740-796/1340-1394)

Fazlullah'ın asıl isminin ne olduğu hakkında farklı görüşler vardır. Bunları Abdurrahman, Celaleddin, Şihabüddin ve Şemseddin Fazlullah olarak listeleyebiliriz.[35] Hurufi metinlerinde Fazlullah ismi yerine *fe* (ف) harfi kısaltma olarak kullanılır. Hurufi düşünürlerden Kemâleddin Kaytağ'ın belirttiğine göre Fazlullah *Câvidânnâme*'de kendi ismi

[35] Sehâvî, *a.g.e.*, s. 173; aktaran Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 51. Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, c. I, s. 578 ve c. II, s. 1132; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 2, 3.

için Mevlana F (مولانا ف) yazmıştır. [İtaatnâme, cd 30401]

Emir Gıyâseddin, Fazlullah'ın ismini simgeleyen *fe* (ف) harfiyle ilgili yorumlarda bulunmuştur. Gıyâseddin'e göre, *fe* harfinin bazı özellikleri vardır. Örneğin *fe* harfinin ebcedi 80'dir. Eczasındaki (yani harfin okunuşu; في) *ye*, *ye*'nin iki noktası ve *fe* harfinin noktasıyla birlikte toplamı 84 yapar; bu da Fazlullah'ın isimlerinin sayısına eşittir. Burada Gıyâseddin'in maksudu, harf ve nokta toplamı 84 olan mukattaat harfleri olsa gerektir. Ayrıca *fe* harfi, alfabede 20. sıradadır. Bu 20'nin, *fe*'nin eczasındaki (في) *ye* (ى) harfinin ebced değeri –ki 10'dur– *fe* ve *ye* harfleriyle birlikte toplamı 32 yapar. Bu da 32 "ilahi kelime" olarak adlandırılan 32 harf hizasındadır. [İstivânâme, cd 16]

Fazlullah'ın isminin diğer bir kısaltması olarak kullanılan Fazl (فضل) isminin diğer harfleri, yani *dat* (ض) ve *lam* (ل) harflerinde de bazı işaretler vardır. *Dat* (ض) harfi alfabede 15. sıradadır. *Dat*'ın eczasındaki (ضاد), *elif* ve *dal* harflerini 15'e eklersek 17'yi elde ederiz. Bu iki değerin toplamı da 32'ye eşittir. Fazl'ın (فضل) üçüncü harfi olan *lam* (ل) harfinin ebcedi 30'dur. Eczasındaki (ام) harfleriyle birlikte 32 yapar. [İstivânâme, cd 16] Bu açıdan da Fazlullah'ın isminde 32 harfin işaretleri gösterilmiştir. Harfler bahsinde 32 harfin özelliklerine değineceğiz.

Fazlullah "Helalhor Seyyid Fazlullah" diye şöhret bulmuştur.[36] Bu *Helalhor* isminin haram lokma yemeyişinden verildiği şüphesizdir.

Fazlullah'ın şeceresi bize onun *seyyid* olduğunu gösterir ve aralarında bazı farklar bulunsa da elimizdeki yazmalarda şu şekildedir: Fazlullah b. Seyyid Bahaüddin (b.) Hasan b. Seyyid Muhammed b. Seyyid İmadüddin b. Seyyid Tacüddin b. Seyyid Ali b. Seyyid Haşim b. Seyyid Şerif Şah b. Seyyid Muhammedül Yemanî b. Seyyid Ali b.

[36] Bausani, *a.g.m.*, s. 620; Sehâvî, *a.g.e.*, s. 173; aktaran Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 51.

Seyyid Hüseyin b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Haşim b. Seyyid Hasan b. Seyyid [Ali b. Seyyid Haşim b. Seyyid Muhammed b. Seyyid[37]] Cafer b. İmam Musi-i Kazım (as) b. İmam Cafer (as) b. İmam Muhammed Bâkır (as) b. Zeynel Âbidîn (as) b. İmam Hüseyin (as) b. İmam Ali b. Ebî Talib. [Fazlın Şeceresi, cd 30737; Salâtnâme, cd 51; Beyânü'l Vâki', vr. 78a-81a]

Fazlullah'ın doğum yeri konusunda da eldeki kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Bunları Tebriz, Şirvan ve Meşhed şeklinde listeleyebiliriz. [38] Fazlullah'ın halifesi Aliyyu'l A'lâ'ya göreyse Esterabadlıdır:

استرابادست تخت کائنات — *Kainatın tahtı Esterabaddır,*

زانکه شاه اینجا نمود از روی ذات — *şundan dolayı ki Şah, Zat'tan yüzünü orada gösterdi.*

[Tevhidnâme, vr. 50a]

Fazlullah da *Nevnâme*'de Esterabadlı olduğunu söylemiştir.[39]

Fazlullah 740 [1340] yılında doğmuştur. Arşî de *Divân*'ında Fazlullah'ın doğum tarihinin 740 olduğuna işaret etmiştir. Arşî kendisinin Hicrî 970'de doğduğunu, Fazl'ın doğumuyla arasında 230 yıl bulunduğunu, "یاری داد" sözünün de bu 230 yılı gösterdiğini söyleyip bu münasebetle yedi beyitlik Farsça bir gazel yazmıştır.

Muhitî, Fazlullah'ın doğum tarihi olan 740 ve bundaki hikmetlere dair birçok hesap yapmıştır. Öncelikle 740, 16 kere 32, 8 kere 28 ve Fazlullah'ın ism-i azamının (kastedilen Fazl فضل ismidir) ebcedindeki 8 harfin (في ضاد لام) toplamına eşittir [(16 x 32) + (8 x 28) + 8 = 740]. Bura-

---

[37] Köşeli parantez içindeki isimler Işkurt Dede'nin eserinde bulunmaz.

[38] Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 50. E. G. Browne, "Further Notes of Hurûfî Literature", *Journal of Royal Asiatic Sociaty*, 1907, s. 451. Rızakulı Han Hidâyet, *Tezkîre-i Riyâzu'l Ârifîn*, 1305, s. 235; aktaran Ajand, *a.g.e.*, s. 3.

[39] Kiyâ, *a.g.e.*, h.ş. 1330, s. 29; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 3, 4.

daki 8 kere 28, istiva hattı geçtikten sonra yüzde beliren 8 hattın her birinde Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harfin görülmesine işaret-tir. 16 kere 32 ise Âdem'in 16 hattının her birinde Âdem'in nutkunda-ki 32 harfin görülmesine işaret olur. Bu hesaptaki 8 ve 16'nın topla-mıysa 24 saate ve Hz. Musa'nın nutkundaki 24 harfe işarettir, ki Muhi-tî'ye göre Fazlullah'ın zuhuru da onların gelmesine mevkuftur. Bura-daki 24 saat ise Fazlullah'ın zuhurundan ibaret olan ve "*Şüphesiz ki, kı-yamet saatinin bilgisi Onun yanındadır*" [LOKMAN 31:34; ZUHRUF 43:85] ayetinde geçen ilmu's-saattir. Nitekim Fazlullah bir saatte tüm âlemin hesabını yapmıştır, yani çok seri bir şekilde Hurufi hesaplarıyla ilgili taksimleri yapmıştır. [Keşfnâme, cd 95, 96]

İkinci olarak Muhitî, 740'ın 40'ının, Hz. Âdem'in çamurunun yoğ-rulduğu 40 güne karşılık geldiğini gösterir. Kalan 700 ise 7 asıl hattan çıkmaktadır. Çünkü bu hatların her biri 12 burç, 28 ay menzili ve 60 dakikadan (dereceden) beslenir. Dolayısıyla 7 hattan her biri 100 hiza-sında olan burç, ay ve dakika'nın hareketleriyle ortaya çıktığı ve bes-lendiği için 7 hat 700 hizasında olur. Yani Fazlullah 740 yılında doğ-makla, 7 asıl hattın burçlar feleğinden çıkan bu 700'le zahir olduğunu ve çamurunun 40 günde yoğrulduğunu göstermektedir. [Keşfnâme, cd 96] Dikkat edilirse burada Hz. Âdem ile Fazlullah arasında örtülü bir geçiş yapılmıştır ki, bu konuya sonra daha ayrıntılı değinilecektir.

Üçüncü olarak Muhitî, haftanın günleri üzerinden bir hesap yapar. Arapçada haftanın ilk günü, bir(inci) anlamına gelen (احد) yani pazar-dır. Haftanın bugünden başlamasından kasıt Âdem'in yaratılışıdır. Di-ğer günler ikinci, üçüncü şeklinde cumaya dek rakamlarla isimlendiri-lir. Yani rakamlarla ifade edilen günlerden sonuncusu perşembe (خميس) günüdür. Muhitî rakamlarla ifade edilen günlerden sonuncusunun perşembe (خميس) olmasından kastın Fazlullah olduğunu söyler. Çünkü

perşembenin (خميس) ebceddeki değeri 710'dur, buna (خميس)'in eczasındaki harf ve noktaları (خ ي م ي س ن) –ki 22'dir– eklersek 732'ye ulaşırız. *Hamîs*'in (خميس) eczasında tekrarsız olarak 5 harf ve 4 nokta (خ م ي س ن) vardır. Bunun 732'yle toplamı 741'e eşit olur. Sonuçta perşembe günü, Fazlullah'ın doğum tarihine (740) işaret eder ve eksik olan 1 de Fazlullah'ın vücudu hizasında olmaktadır. [Keşfnâme, cd 12-13]

Muhitî'ye göre rakamsal olarak ifade edilen haftanın günlerinin perşembeyle (خميس) bitmesinin diğer bir nedeni de suret ve mana sahibi Fazlullah'ın suret âleminde perşembe (خميس) günü kalkacak olmasıdır. Yani suret perşembe günü tamamlanır. Suret'in (صورت) ebcedi 696'dır, suretin içerisinde (batınında) 32 harf vardır ki, zahir ve batın değerleri toplamı 728'e eşittir. Buna suret (صورت) kelimesindeki 2 noktayı ve suret kelimesinin eczasındaki (صاد واو ري تي) 10 harfi eklersek 740'ı elde ederiz. Dolayısıyla suret (صورت) kelimesinden de Fazlullah'ın surete geldiği tarih elde edilir. Onun zuhuruyladır ki, Zat-ı İlahi'nin zuhuru suret ve manayla kemale ermiştir. [Keşfnâme, cd 13]

Dördüncü olarak, bir hadiste dünyanın öküzün üzerinde olduğu söylenmiştir. Öküz anlamına gelen *sevr* (ثور) kelimesinin eczasındaki 7 harfin (ثى واو رى) ebcedi 733'e eşittir. Bunu 7 harfin kendisiyle toplarsak 740'ı elde ederiz ki, bu da Fazlullah'ın doğum tarihine eşittir. Yani hadis bu şekliyle, "cihanın vücudu onun vücuduyla kaimdir" anlamına gelmektedir. [Keşfnâme, cd 69]

Muhitî "Gizli bir hazine idim bilinmek istedim ve halkı yarattım"[40] anlamındaki hadiste geçen halk (خلق) kelimesinden de Fazlullah'ın doğum tarihine, yani bunun Fazlullah'a işaret olduğu sonucuna ulaşmış-

---

[40] كنت كنزا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف

Allâme Meclisî, *Bihâru'l Envâr*, h.k. 1404, c. LXXXIV, s. 199.

tır. Halk (خلق) kelimesinin ebcedi 730'dur. Bu kelimenin eczasında 9 harf (خي لام قاف) vardır; heyetiyle, yani bunların bütünüyle 10 olur ki, 730'la toplamı 740'a eşittir. Fazlullah'ın zat âleminden –ki kuvvet ve müfredat âlemidir– suret âlemine, yani hilkat ve mürekkebat âlemine geldiğine, kısacası doğduğu tarihe işaret eder. [Keşfnâme, cd 85-86]

Muhitî "Allah'a giden yollar yaratılmışların nefesleri adedincedir."[41] şeklindeki hadisi de aynı şekilde yorumlar. Hadiste yaratılmışlar anlamına gelen *halâyık* (خلايق) kelimesinin ebcedi 741'e eşittir. Bu da Fazlullah'ın âlem-i icmalden âlem-i tafsile geliş, yani doğum tarihi olan 740'a, 1 ise onun vücuduna işarettir. Dolayısıyla hadiste geçen *halâyık*'tan maksut Fazlullah'ın vücududur. [Keşfnâme, cd 53]

Geleneksel kaynaklara göre, mahşer gününün dehşetinden tüm peygamberler "nefsî, nefsî" derlerken Hz. Muhammed, "*ümmetî, ümmetî*," yani "ümmetim, ümmetim" diyecektir. Muhitî'ye göre buradaki ümmet kelimesi de Fazlullah'ın doğum tarihine işaret eder: *Ümmet* (امّت) kelimesinin ebced değeri 481'dir. Ümmet kelimesindeki harflerin eczasında, kelimenin kendisinde bulunan 4 harfin (ا م م ت) dışında 7 harf zahir olur (ل ف ي م ي م ي) ve bu 7 harfin ebcediyse 220'e eşittir. Bu iki değerin toplamı 701'dir. Ümmetin eczasındaki (الف ميم ميم تي) harf ve nokta sayısı 20'ye eşittir, ümmet kelimesinin zahirinde de 4 harf vardır, toplamları 24'tür. Ümmet kelimesindeki şeddeli gelen *mim* harfini bir tane olarak hesaplarsak ümmetin eczasındaki (الف ميم تي) harf ve nokta toplamı 15'e eşit olur. Bunun 24 ile toplamını 701'e eklersek 740'ı elde ederiz ki, bize Fazlullah'ın doğum tarihini verir. [Keşfnâme, cd 70-71] Yani Hz. Muhammed "*ümmetî, ümmetî*" diyerek Fazlullah'ın zuhurunu ilan etmektedir.

---

[41] الطّرق الي الله بعدد انفاس الخلايق A. Meclisî, *a.g.e.*, c. LXIV, s. 137.

Muhitî, *halife* (خليفه) kelimesinin de Fazlullah'ın doğum tarihini gösterdiğini ifade etmiştir: Halife kelimesinin ebcedi 725'dir. Halife kelimesinin eczasında (حی لام یی فی هی) 11 harf vardır. Bunların toplamı olan 736'ya kelimenin zahirindeki 4 noktayı da eklersek 740'ı elde ederiz. Fazlullah da aynen bu *halife* kelimesinin gösterdiği gibi 740'da doğmuş, âlem-i lâhuttan (zat âlemi), âlem-i nâsuta (sıfat âlemine) tecelli etmiştir, yani 740 yılında arzın halifesi olmuştur. [Keşfnâme, cd 20]

Muhitî'nin yaptığı çıkarımların sonuncusu Zülkarneyn hakkındadır. Kuran'da ismi geçen, Yecüc ve Mecüc kavimlerine karşı set yapmasıyla tanınan Zülkarneyn'in sözlük anlamı "iki boynuzlu"dur. Ancak *karn* aynı zamanda karın anlamına da gelir ve bu durumda *karneyn* "iki karın," Zülkarneyn de "iki karınlı" anlamındadır. Muhitî'ye göre söz konusu karınlardan birincisi, Fazlullah'ın *gayb* âleminden şehadet âlemine, yani hilkat âlemine kadem basmasını gösterir ki, Hicri 740'daki doğumudur. *Karn* (قرن) kelimesinin ebcedi 350'dir, eczasındaki (قاف ري نون) harf ve noktalarla toplamı 365'dir. *Karneyn*, yani iki *karn* da dolayısıyla 730'a eşittir. *Karn* kelimesinin eczasındaki (قاف ري نون) uzatma harfleri (imaleler) sayılmazsa 5 harf ortaya çıkar ki, iki *karn*'da bu 10 olur. Bu 10 harfin 730'la toplamı 740'a eşittir ve Fazlullah'ın doğum tarihine işaret eder. Muhitî Kuran'da, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin hadislerinde geçen Zülkarneyn'den kastın "hüdavend-i tevil, sahib-i zaman, kaşif-i Kuran, malik-i her dü cihan" olan Fazlullah olduğunu söyler. İkinci karın, yani doğum ise Fazlullah'ın hakikate doğuşudur ki, bu da onun zuhuruna işarettir ve Hicri 758 yılında gerçekleşmiştir. Muhitî bununla ilgili hesabı 700 küsur anlamına gelen "هفت صد اند" cümlesinden hareketle yapar. *End* (اند) kelimesinin ebcedi 55'tir. Buna, kelimenin 3 harfini eklersek 58'i elde ederiz. Yani 700 küsur (هفت صد اند) ifadesi tam olarak 758 yılını, yani Fazlullah'ın hakikate

doğuşunu ifade eder. [Keşfnâme, cd 08]

Fazlullah'ın talebelerinden Nasrullah b. Hasan Ali b. Mecduddin Hasan Nâficî (Seyyid İshak) *Hâbnâme* adlı eserinde, Fazlullah'ın gençlik yılları ve Hurufiliği yaymaya başladığı dönemdeki olayları anlatır. Bu esere göre Fazlullah, Esterabad'ın Kadıyül Kuzatı olan babasını küçük yaşta kaybeder.[42] Daha buluğ çağına girmeden ibadetlerini aksatmayan Fazlullah bir gün Mevlana'nın bir beytini duyar ve gece gündüz ibadetle meşgul olmaya başlar.[43]

18-19 yaşlarında Esterabad'ı terk eder ve yolda bir çobanla elbiselerini değiştirip önce İsfahan'a, ardından da hacca gider. Dönüş yolunda Harezm'e ulaştığında, yeniden Mekke'ye gitmeye karar verip yola koyulur.[44] Fazlullah uzun seyahatleri boyunca Harezm, Semirem, İsfahan, Meşhed, Horasan, Tebriz, Gilân, Damgan, Bakü, Burûcerd, Mazenderân gibi birçok şehre ve bölgeye uğramıştır. Bunlar üzerinde ayrıntılı bilgiler bazı çalışmalarda mevcuttur.[45]

---

[42] Fazlullah'ın babasının, Ebu Muhammed Tebrizî adında kunduracı biri olduğu da nakledilen bilgiler arasındadır. Bkz. Ünver, *a.g.e.*, 2003, s. 49.

[43] از مرگ چه اندیشی چون جان بقا داری — *Ölümden ne diye korkarsın, ebedi canın var*

در گور کجا گنجی چون نور خدا داری — *Mezara nasıl sığarsın, sende Allah'ın nuru var*

Gölpınarlı bir derviş tarafından okunan bu beytin anlamını Fazlullah'ın, hocası Kemâleddin'e sorduğunu söyler. Fazlullah'a hocası bunun ancak aşk ve cezbeyle anlaşılacağını söylemiş; bunun üzerine de Fazlullah tasavvuf yoluna girmiştir. Bkz. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 5.

[44] H. Aksu hac için yola çıkan Fazlullah'ın önce Tebriz'e, sonra 760 yılında Harezm'e gidip oradan Semirem'e geçtiğini söyler ve ardından Meşhed'e, daha sonra da hacca gidip dönüşte Harezm'e tekrar uğradığını belirtir. Bkz. Hüsamettin Aksu, "Fazlullah-ı Hurûfî," DİA, c. 12, 1995, s. 277.

[45] Bkz. Seyyid İshak, *Hâbnâme*, Vatikan, Farsça, no. 17; Aksu, *a.g.m.*, 1995, s. 277-278; Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 51.

Mir Fatrus, Fazlullah'ın bu seyahatlerinin, ticari ilişkiler ve diğer zanaatkârlarla bağlantı kurma amacıyla yapıldığını söyler. Hatta Bakü'de sendika benzeri bir yapı kurmuş ve Hurufiliğin merkezi olarak Bakü'yü seçmiştir.[46] Bu maddeci aşırı yorum bir yana, Fazlullah'ın bu seyahatlerinde Hz. İsa, Hz. Süleyman, Hz. Muhammed, Hz. İbrahim gibi peygamberleri gördüğü gizemli bazı rüyalardan bahsedilir ki, bunlar onun manevi bir lider olarak ortaya çıkışının başlangıcıdır.

Örneğin Fazlullah ikinci kez hacca giderken uğradığı Harezm'de rüyasında Hz. İsa'yı görür ve İsa ona muhlis evliyaların isimlerini verir. Başka bir gün de rüyasında Hz. Süleyman'ı görür. Hz. Süleyman ona Kadı Taceddin'in halka iyi davranıp davranmadığını sorar. Fazlullah kötü davrandığını söyleyince Süleyman hüthüte Kadı Taceddin'i kargaya dönüştürüp öldürmesi için emir verir. O günden sonra da Kadı Taceddin'den haber alınamaz.[47]

Diğer bir rüyasında batıdan yükselen bir yıldız görür. Çok parlak olan bu yıldız tüm ışığını Fazlullah'ın sağ gözüne damlatır. Bir ses ona bu yıldızın ne olduğunu sorar. Fazlullah cevap vermez. Aynı ses bu yıldızın birkaç yüzyılda bir geldiğini söyler. Uyandığındaysa duyduğu kuş cıvıltılarını artık anlamaktadır. Gördüğü bir rüyayla kendisine rüya tabir etme ilmi verilmiştir.[48]

---

[46] Mir Fatrus, *a.g.e.*, s. 38.

[47] 756'da görülen bu son rüyayı Gölpınarlı şu şekilde aktarır: Fazlullah rüyasında kendisini Esterabad'daki bahçesinde görüyor. Hz. Süleyman hüthütü soruyor. Hüthüt elinde siyah bir kargayla geliyor. Hz. Süleyman'ın emriyle bu karganın tüyleri yolunup bahçe duvarından dışarı atılıyor. Fazlullah uyanınca bu rüyadaki Hz. Süleyman'ı Tanrı, hüthütü ruh, kargayı da nefis olarak yorumluyor. Bkz. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 5.

[48] Seyyid İshak, *Hâbnâme*, Vatikan, Farsça no. 17, s. 43; aktaran Ritter, *a.g.m.*, s. 21-25.

Seyyid Muhammed Nânvâ, Derviş Ali ve Bayezid, Fazlullah'ın rüyalarını tabir ettiği ve ona bağlanan ilk kişilerdir. Seyyid İshak Fazlullah'a rüya tabir etme bilgisinin 756'da [1355] Hz. Muhammed tarafından rüyada verildiğini söyler. Harfler ilmiyse ona 780 [1378] yılında verilmiştir.[49]

772'de [1370] İsfahan'a giderek orada inzivaya çekilen Fazlullah, Tohcı Mescidi'ndeki ikameti süresince rüya tabir etmiştir. Bu dönemde ona rüyalarını tabir ettirenler arasında Şeyh Ebul Hasan b. Şeyh İbrahim Destgirdî, Mevlana Zeyneddin Recaî, Hace Saadeddin, Hace Saadeddin'in babası Efdaluddin, Hocazade Hafız Hasan, Hace Ali Takî, Emir Ferruh Günbedî, Seyyid Mahmut Zindegî gibi isimler vardır. Sultan Üveys, vezir Zekeriya, Sahibussadr Şeyh Hace gibi siyasi ve askeri şahsiyetler de Fazlullah'a rüya tabir ettirmişlerdir.[50]

775 [1374] veya 774 [1373] Ramazanında Fazlullah'a şer'i hükümleri tevil bilgisi verildiği söylenir. *Kürsînâme*'nin haşiyesinde de bu tarih geçer. Fazlullah'ın Hurufiliği yaymaya başladığı tarih olarak da 778 [1376] tarihi verilmiştir.[51]

Fazlullah 776 [1374-5] yılında Tebriz'de, rüyasında Hz. İsa, Hz. Muhammed ve Hz. Âdem'i Allah'ın halifeleri; kendisini de Mehdi ve Mesih, peygamberlerin ve velilerin sonuncusu olarak görür. Böylece nübüvvetle velayet kendisinde zuhur etmiş ve uluhiyet devri başlamış-

---

[49] Aksu, *a.g.m.*, 1995, s. 277. Ritter, *a.g.m.*, s. 34; Bausani, *a.g.m.*, s. 621.

[50] Seyyid İshak, *Hâbnâme* Vatikan, Farsça no. 17, s. 43; aktaran Ritter, *a.g.m.*, s. 27-29. Seyyid İshak, *Hâbnâme*, Ali Emirî, Farsça, no. 1042, vr. 19, 25; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 4, 6.

[51] Aksu, *a.g.m.*, 1995, s. 277. Kiyâ, *a.g.e.*, h.ş. 1330, s. 289-290 ve 492; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 7. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 143'de 788 (1386) tarihi zikredilmiştir.

tır. Bu rüyayı açıkladıktan sonra Tebriz uleması tarafından tekfir edilen Fazlullah 778'de [1376] İsfahan'a giderek bir mağarada inzivaya çekilir. Burada Fazlullah'a biat eden kişiler arasında Şeyh Hasan Fahreddin, Celal Burûcurdî, Fazlullah Horasanî, Hüseyin, Abdül İsfahanî, Nâyinî, Deştî ve Mir Şerif'in isimleri anılmaktadır.[52]

Fazlullah'a aynı yıl, yani 778'de [1376] yerleştiği Tohcı Mescidi'nde biat eden kişiler arasında da Muinuddin Şehristanî, Gilû Dağı'ndan Mevlana Muhammed, Şeyh Nureddin Tahranî'nin oğlu Şeyh İsa, Mevlana Alaüddin Recai ve Nasrullah'ın isimleri geçer.[53]

Hurufi yazma eserlerinden birinin başında, Fazlullah'ta ilmin zuhurunun 788 [1386] tarihinde gerçekleştiği yazar.[54] Başka bir risalede de aynı tarih için Fazlullah'ın *zuhur u burûz* (zuhur ve ortaya çıkış) notu düşülmüştür. [Parçalar,[1052] cd 30377] Yeri gelmişken 800 [1397] yılında Fazlullah'a hurûf ilminin zahir olduğu bilgisinin[55] –Fazlullah bu tarihte hayatta olmadığı için– doğru olmadığını söyleyelim.

Fazlullah'ın yaptığı rüya tabirlerinden biri şöyledir: Fazlullah İsfahan Tohcı'da bir mecliste otururken iki genç gelir. Bu iki gencin anne ve babaları ellerindeki parayı bir yere gömmüş ve yerini kimseye söylemeden, önce anneleri daha sonra babaları ölmüştür. Gençler paranın yerini bulmaları için Fazlullah'tan yardımcı olmasını isterler. Fazlullah onlara gitmelerini ve ertesi gün sabah namazını kıldıktan sonra şehirden dışarı çıkarak ilk gördüklerini gelip kendisine anlatmalarını söyler. Ertesi gün sabahleyin iki genç gelir ve gördükleri şeyi anlatır-

---

[52] Kiyâ, *a.g.e.*, h.ş. 1330, s. 286-288; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 7.

[53] Ajand, *a.g.e.*, s. 87; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 235. Seyyid İshak, *Hâbnâme*, Vatikan, Farsça no. 17, vr. 4-12; aktaran Ritter, *a.g.m.*, s. 21-25.

[54] M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 269, cd 001. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 3.

[55] Clement Huart, "Hurûfîlik," *İA* 5 (1), 1977, s. 598.

lar: Biri erkek biri dişi 2 domuz görmüşlerdir. Dişi domuz onları görünce kaçmış, erkek domuz orada kalmıştır. Birkaç kere olduğu yerde döndükten sonra dişi domuzun arkasından gitmiştir. Fazlullah dinledikten sonra olayı şöyle yorumlar: "Gördüğünüz dişi ve erkek domuz mana âleminde anne ve babanız misalidir. Dişi domuzun önden gitmesi annenizin babanızdan önce ölmesine işarettir. Erkek domuzun olduğu yerde dönmesi de onun vefat ettiği evin kapısına işarettir. O kapının eşiğini biraz kazın parayı tam olarak orada bulacaksınız" der. O iki genç gider ve bir süre sonra ellerinde parayla gelip parayı Fazlullah'a takdim ederler. Fazlullah, "Bunun yerini bilen kişi, bundan daha fazla olan şeylerin de yerini biliyordur. Onun kimsenin malına ihtiyacı yoktur. O para sizin hakkınızdır" der. [İstivânâme, cd 81-82]

Anlatılan hikâye ve rüyalar bir yana dikkati çeken şey Fazlullah'ın davranışlarındaki dürüstlük ve samimiyettir. Fazlullah ve dervişlerinin hiçbir şekilde hediye kabul etmedikleri, iki günde bir kere iftar ederek sürekli oruç tuttukları, genç Hurufilerin ortaklaşa tuttukları evlerde kaldıkları rivayetler arasındadır.[56]

Fazlullah tüm tarihçilerin ortak beyanıyla, hayatı boyunca hiç kimsenin malından bir parça dahi almamış ve hiç kimseden hediye kabul etmemiştir. Acem takkeleri dikerek geçimini sağlamıştır. Giydiği beyaz keçe [*nemed*] başlık ve elbisesiyle tanınmıştır.[57]

Emir Gıyâseddin'in ifadelerine göre, Fazlullah namazdan sonra sürekli evrâd u ezkârla meşgul olmuş ve yardım ettiği kişilerden maddi bir karşılık almamıştır. [İstivânâme, cd 81-82] Bu noktalar Fazlullah'ın batıniliği üzerine yapılan tartışmalarda dikkate alınmalıdır.

---

[56] Seyyid Ishak, *Hâbnâme*, Vatikan, Farsça no. 17, vr. 43; aktaran Ritter, *a.g.m.*, s. 25-26.

[57] Sehâvî, *a.g.e.*, s. 173-174; aktaran Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 51.

Fazlullah'ın Tebriz'de yaptığı evlilikten Nurullah, Kelimullah, Selamullah, Fatıma Hatun, Bîbî Hatun, Ümmül Kitab ve Fatihatül Kitab adlarında yedi çocuğu olmuştur. Fatıma Hatun Fazlullah'ın halifesi Aliyyu'l A'lâ'nın zevcesidir. Fazlullah'ın ölümünden sonra Nurullah ile iki erkek kardeşi ve iki küçük kız kardeşinin bakımını Derviş Hüsameddin üstlenmiştir. Nurullah 828'de *[1425] vebadan ölmüştür.*[58]

İstivânâme yazarı Emir Gıyâseddin, Emir Nurullah'ın kendisini Bitlis'e gönderdiğini söyler. Bitlis'te bulunduğu dönemde rüyasında, 826'da [1423] vebadan ölmüş olan Fazlullah'ın çocuklarından Bîbî-i Ümmül Kitab, Emir Selamullah, Emir Kelimullah, Bîbî-i Fatihatül Kitab'ı cennette gördüğünü belirtir.[59]

Daha önce belirtildiği gibi Fazlullah'ın Timur tarafından öldürülmesi emri, onu haksız bir şekilde güç kullanmaktan vazgeçmeye, şahsi ve ailevi menfaatlerini bırakıp eşitlik, af ve cömertlikle davranıp halkın mutluluğunu temin etmeye davet ettiği, diğer bir rivayete göre de Timur'u ittihadiye itikadına çağırdığı için verilmiştir.[60]

Azerbaycan valisi Miranşah tarafından Şamahı'da tutuklanan Fazlullah, 796 zilkadesinin ilk günü (28 Ağustos 1394) Alıncak kalesine hapsedilir ve zilkadenin altıncı günü Şeyh İbrahim adlı birinin fetvasıyla öldürülür. Fazlullah'ın cesedi ayaklarına ip bağlanıp sokaklarda gezdirilmiş, daha sonra da müritleri tarafından alınıp gömülmüştür.[61]

Fazlullah'ın idamıyla ilgili tarih kitaplarında dramatik ifadelere rastlanır. Örneğin Miranşah'ın, Fazlullah'ın kafasını kendi elleriyle

---

[58] İbn Hacer Askalânî, *El-inbâu'l gumr fi ebnâi'l umr*, Kahire, 1972, c. II, s. 219 ve Eş-şeybî, *a.g.e.*, 1966, s. 189; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 53.

[59] Emir Gıyâseddin, *İstivânâme*, cd 38; Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 23.

[60] Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 55. Ritter, *a.g.m.*, s. 18.

[61] *Kürsînâme*'den aktaran Ritter, *a.g.m.*, s. 43; Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 144.

kestiği (6 Zilkade 796/3 Eylül 1394), vücudunun sokaklarda sürüklendiği, Fazlullah'ın başının Timur'a gönderildiği, Timur'un da onun kafatasından şarap içtiği bunlardandır.[62] Miranşah, Fazlullah'ın öldürülmesinde oynadığı rolden dolayı Hurufiler tarafından Maranşah [yılanlar şahı] ismiyle anılmış [İstivânâme, cd 42, 90] ve Deccal olarak kabul edilmiştir. [Parçalar,[1052] cd 30377]

Fazlullah'tan bahseden ilk eser olarak kabul edilen *Şerh-i Mukrizî*'de ise Fazlullah'ın Tebriz yakınlarındaki Alıncak kalesinde 804 yılında yakıldığı yazmaktadır.[63] Ancak Fazlullah'ın 796 [1394] tarihinde öldürüldüğü de Hurufilerin ifadeleri dahil olmak üzere sabittir. Ritter bu çelişkili durumu, Fazlullah'ın 796'da [1394] öldürülüp gömülmesinden sonra 804 [1401] yılında cesedinin çıkarılıp yakılmış olabileceği teziyle gidermeye çalışır. Zerrînkûb da Fazlullah'ın cesedinin gömüldükten altı yıl sonra şimdiki yerine nakledildiğini söyler, ki bu da 802 [1399] yılına karşılık gelir. Bunlardan başka, Fazlullah'ın idamıyla ilgili olarak 801 [1398] ve 777 [1375] tarihleri de verilmiştir.[64]

Elbette Hurufi eserlerde zikredilen birinci elden tarihler, tüm bu soru işaretlerini yok edecek netliktedir. Örneğin Aliyyu'l A'lâ'nın *Kıyâmetnâme*'de geçen şu beyitleri Fazlullah'ın 796 yılı zilkade ayının ilk cuma günü (28 Ağustos 1394) idam edildiğini söyler:

---

[62] İbn Hacer Askalânî, *El-inbâu'l gumr fî ebnâi'l umr*, 1972, c. II; aktaran Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 55; Kiyâ, *a.g.e.*, h.ş. 1330, s. 23; aktaran Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 27. *Kürsînâme*'den aktaran Ritter, *a.g.m.*, s. 43; Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 144. Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 56.

[63] Kiyâ, *a.g.e.*, h.ş. 1330, s. 23; aktaran Ritter, *a.g.m.*, s. 17, 18-19.

[64] Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Donbâle-i Cüstcû; Der Tasavvuf-i Iran*, h.ş. 1380, s. 56. Annemarie Schimmel, *Eb'âd-ı irfânî-i Islam*, h.ş. 1374, s. 639; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 257. İhsan Taberî, *Berhî ber-resîhâ derbâre-i cihân bînîhâ ve cünbüşhâ-yı ictîmâî der Iran*, h.ş. 1348, s. 320; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 257.

کین ذو القعده چو روز نو شد	*Bu Zilkadede yeni gün olduğu zaman*
کین داسهء ماه جان درو شد	*bu ay orağı canı biçti*
گویا که بجمعه روز آخر	*Güya kıyametin koptuğu cuma gününde*
طوفان زتنور گشته ظاهر	*tandırdan bir tufan zahir oldu*
بگذاشت زذال ستّ تسعین	*Zâl'den* (ذ) 96 *geçti (ki)*
هشت صد نشده تمام ازین دین[65]	*bu dinden* 800 *tamam olmadı*

Bilindiği gibi *zâl* harfinin ebced değeri 700'dür. Dolayısıyla "zâl'den 96 geçti" ifadesi bize 796 yılını verir, ki bu tarihte Hicri 800 yılı henüz tamamlanmamıştır. Muhitî, halife (خلیفه) kelimesinin eczâsındaki 11 harfin (خی لام یی فی هی) ebcedinin 796[66] olduğunu ve bu sayının Fazlullah'ın vefat tarihini verdiğini söyler. [Keşfnâme, cd 20-21] *Keşfnâme*'de Nesr-i tâyir yıldızıyla ilgili tevilin yer aldığı bölümde de aynı şekilde Nesr-i tâyir'in (نسر طایر) eczasındaki 17 harfin (نون سین ری طی الف یی ری) ebcedinin –ki 796'dır– muhkemât ve müteşabihâtın sırlarını keşfeden Fazlullah'ın vefat tarihini verdiğini söyler. [Keşfnâme, cd 57]

Fazlullah'ın ölümü, düşürülen tarihlerde de anlatılmıştır:

چون به پنجاه و شش رسیدش سال	*56 yaşına ulaştığında,*
گشت عازم بسوی ملك ابد	*ebet mülküne doğru yol aldı.*
در آلنجه زدست ساقیٔ دور	*Alınca'da, devrin sakisinin elinden*
خورد جام شهادت سرمد	*ebedi şehadet kadehini içti.*
روز آدینه بود و ذی القعده	*Cuma günü idi ve Zilkade,*
نود و شش فزوده بر هفتصد	*700'e 96 eklendi.*

---

[65] Aliyyu'l A'lâ, *Kıyâmetnâme*, vr. 67a-b; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 3.

[66] Aslında 806 yapar, muhtemelen ی'deki 2 *ye*, 1 tane sayılmıştır.

لعنت ایزد و ملائك باد — *Allah'ın ve meleklerin laneti*
بکسی کو سبیش اندرو بد — *bu işe sebep olan kişiye olsun.*

[Fazlullah'ın Şehadetine Düşürülen Tarih, cd 3]

چون بیان بیست و هشت و سی و دو ناچار ازوست — *28 ve 32'nin beyanı mecburen ondan*
سال عمرش بود بی شك بیست و چار و سی و دو — *geldiği için yaşı da şüphesiz 24 ve 32 idi.*

در آلحه مشهد پاکش ببوس و بعد از آن — *Alınca'da onun pak meşhedini öp ve ondan*
سال تاریخش برون آر از شهید عشق او — *sonra tarihini onun aşkının şehidi'nden (شهید عشق او) çıkar.*

[Fazlullah'ın Ölümü İçin Tarih, cd 29152]

"Onun aşkının şehidi" (شهید عشق او) terkibinin ebcedi bize Fazlullah'ın ölüm tarihi olan 796'yı verir. Nitekim şiirde yaşı için "24 ve 32 idi" denir ki, toplamı Fazlullah'ın öldürüldüğü yaş olan 56'ya eşittir.

Muhitî ise Fazlullah'ın öldürüldüğünde 56 yaşında olmasını harfler üzerinden yaptığı hesapla açıklar. Buna göre Arap alfabesindeki 28 harfin eczasında 72 harf vardır ve *lamelif*'le birlikte bu 73 olur. Bu toplamdan 17 muhkem harfi çıkarırsak 56'yı elde ederiz. Bu Fazlullah'ın suret âleminde 56 yıl tecellisine işaret eder. [Keşfnâme, cd 78-79]

İdam edildikten sonra Fazlullah'ın cesedi, Nahçıvan-Culfa yolu üzerinde yüksek bir tepede kurulmuş olan Alıncak kalesine defnedilmiştir. Daha önceleri Timur'un himayesinde bulunan Cihanşah kaleyi fethetmiş ve böylece Alıncak kalesi Akkoyunluların eline geçmiştir. Bugün ise kale harabe halindedir.[67]

Hurufi yazma eserlerinde yer alan notlardaki ifadeler o dönemdeki mezarlar hakkında da bilgi verir: "sahib-i beyan hazretlerinin merkadi şerifleri Tebriz'den öte Esterabad yanında, Alınca derler bir kasaba,

[67] İdris Bostan, "Alıncak," *DİA*, 1989, c. II, s. 370.

ânda vaki olub, zir-i zemindedir. Aliyyu'l A'lâ hazretleri dahi ânda defnolunub ândan gayrı dahi bir mezar vardır. Hazretin örtüsü siyah ve Aliyyu'l A'lâ'nın yeşildir ve ol bir mezarın kırmızıdır."[68]

Fazlullah ölümünden sonra arkasında Hurufiliği yaymaya ve geliştirmeye devam edecek geniş bir halifeler grubu bırakır. Yazma eserlerden birinde Fazlullah'ın halifeleri, Emir Seyyid Ali, Hüseyin Keyâ b. Nakîb (Nâkib), Mevlana Mecduddin, Mevlana Mahmut, Mevlana Kemâleddin Hâşimî, (Hoca) Hafız Hasan, Şeyh Ali Mağzayiş, Mevlana Bayezid, Tevekkül b. Dârâ, Mevlana Ebul Hasan şeklinde listelenir. [Fazlullah'ın Halîfeleri, cd 29509] Seyyid Şerif *Beyânü'l Vâki*'de bunlara Seyyid İshak, Seyyid Nesimî, Hasan b. Haydar, Hüseyin Gazi ve Süleyman'ı ekler.[69]

Işkurt Dede Fazlullah'ın halifelerini Emir Seyyid İshak, Emir Seyyid Nesimî, Mevlana Hasan b. Haydar, Hazret-i Hüseyin Gazi, Hazret-i Süleyman olarak listeler. Işkurt Dede o dönemdeki dervişlerin toplam 400 seyitten oluştuğunu ve gece gündüz Fazlullah'la gezdiklerini aktarmıştır. [Salâtnâme, cd 52]

Emir Gıyâseddin, *İstivânâme*'de o dönemin dervişlerinden şu isimleri zikreder: Derviş Ali, Derviş Bahaüddin, Emir Seyyid İmadüddin Nesimî, Mevlana Muhammed Nâyinî, Derviş Mevlana Hasan Yezdcürdî, Derviş Ahmet Gilânî, Mevlana Hasan Haydarî, İsa-yı Bitlisî, Muhammed Tirgâr, Taceddin, Seyyid Muzaffer ve Hüsameddin-i Yezdcurdî.[70] Bağdat dervişleri olarak da Derviş Emir Ali Keyvân, Derviş

---

[68] ?, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 990, cd 62; ?, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1039, cd 30748.

[69] Abdülbâkî Gölpınarlı, "Fadl Allah Hurûfî," *EI*^{2}, c. 2, 1965, s. 734.

[70] Emir Gıyâseddin, *İstivânâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 269, cd 2, 11, 29, 37; Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 14.

Sadr-ı Ziya, Derviş Hasan Nâtık'ın isimlerini verir. [İstivânâme, cd 40]

Diğer bir yazma eserde de küçük notlar şeklinde "Sahib-i devletin çahar yâri" başlığıyla şu isimler verilir: Aliyyu'l A'lâ, Şeyh Ebul Hasan, Kemâleddin Hâşimiyy-i Rumî ve Kemâleddin Hâşimiyy-i İsfahanî.[71] *Dânişmendân-ı Azerbaycan* adlı eserdeyse Fazlullah'ın çahar yâri olarak, kaynak belirtilmeksizin, Mecd, Mahmut, Kemâl Hâşimî ve Ebul Hasan isimleri verilmiştir.[72]

Câvidânnâme, *Arşnâme* ve *Muhabbetnâme* Fazlullah'ın en temel üç eseridir. Arşî şu beytinde bu üç esere işaret etmektedir:

Eden üç yediyi miftâh-ı der-i ilm-i âbâ
Buldu ol kenzini sad u sîzdehin bî-gam u renc [Arşî, Divân, cd 17]

"Üç yediyi babaların ilminin kapısının anahtarı yapan, gamsız ve sıkıntısız bir şekilde 113'ün hazinesini buldu."

Burada geçen 113, *Arşnâme*, *Câvidânnâme* ve *Muhabbetnâme*'nin ilk üç harfinin (ع ج م) ebced değerleri toplamıdır.

Muhitî 113 sayısının, başında besmele gelen Kuran'ın 113 suresi hizasında olduğunu ve aynı zamanda, Allah'ın 99 ismiyle, 14 muhkem harfin toplamının hizasında olduğunu söylemiştir. Bu üç eserin ilk üç harfi (ع ج م) birleştiğinde *acem* [Arap olmayan] kelimesini oluştururlar ki, bu da Fazlullah'a işaret eder. Diğer taraftan bu harfler *cem'* (جمع) kelimesini de oluştururlar, bu ise Fazlullah'ın konuştuğu dilin 32 harfi camiiyetine işarettir. [Keşfnâme, cd 42-43]

Fazlullah'ın bu üç en temel eserinin ilk harfleri aynı zamanda Fazlullah'ın Fazl (فضل) olarak kısaltılan ismine de işaret etmektedirler. Bu

---

[71] ?, ?, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 990, cd 62.

[72] Ritter, *a.g.m.*, s. 39.

üç harften (ع م ج) *cim*'in (ج) ebcedi 3, *lam*'ın (ل) 30'dur. Bunun anlamı, *cim* harfinin *lam*'dan göründüğüdür. *Mim* (م) harfinin eczasının (میم) ebcedi 90'dır ve Fazl'ın *fe* (ف) harfinden görünmektedir. Üçüncü harf olan *ayn* (عین) ise göz anlamına gelir, ki Fazl isminin diğer bir harfi olan ve şeklen göze benzeyen *dat* (ض) harfine işaret eder. Yani aslında cem'in (جمع) üç harfinden görünen Fazl (فضل) ismindeki üç harftir. İsm-i zat ve mertebe-i zat olan elifi, cem' kelimesine eklersek cami' (جامع) kelimesini buluruz ki, bu da insanın zat ve sıfatın camiiyetine mazhar olmasına işaret etmiş olur. [Keşfnâme, cd 52-53]

Şimdi de bu üç eserden başlayarak, Fazlullah'ın ve diğer Hurufilerin eserleri hakkında bazı bilgiler verelim.

Arşnâme-i İlâhî

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 992, vr. 1b-76b (cd 2-77)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1003, vr. 1a-76b (cd 1-77)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1011, vr. 2b-78a (cd 29775-29851)

British Museum or. 6233 veya or. 6293[73]

Journal Asiatique, 1907, s. 533-551[74]

Rıfkı Melül Meriç "Hurufilik" adlı lisans tezinde *Arşnâme-i İlâhi* için, Hicri 822'de katledilen Aliyyu'l A'lâ'nın eseridir demiştir.[75] Ama önceki sayfalarda Hurufilerden alıntıladığımız bilgiler bu hükmün yanlış olduğunu gösterir. Ayrıca Katip Çelebi de *Arşnâme*'den Fazlul-

---

[73] Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 225. Gönül Artam Erdoğdu, "*Recherches sur le mouvement Hurûfi dans l'Empire ottoman d'apres les sources turques et persanes (XIV-XVIe siecles)*," 2001, s. 21.

[74] Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 38.

[75] Yakup Kansızoğlu, *Hurûfîlik Tasavvuru ve Kur'an Yorumuna Olan Etkileri*, 2003, s. 27.

lah'ın öldürülmesine yol açan eseri olarak bahseder.[76] *Arşnâme* mesnevi biçiminde yazılmıştır. Arşî bu eseri bir beytinde şöyle tanımlar:

Bin me'ânî feth ola bâb-ı velâyetden sana
Nâme-i arş-ı ilâhîden okursan bir varak [Arşî, Dîvân, cd 45]

Ebul Hasan ise şöyle demiştir:

عرش نامه جاودان نامه بخوان	Arşnâme ve Câvidânnâme *oku*
تا به بینی آنکه چشم کس ندید	*ta ki hiç kimsenin görmediğini göresin*
تا بدانی این که روح الله رسید	*ta ki Ruhullah'ın ulaştığı yeri bilesin.*

[Beşâretnâme, cd 2953]

Câvidânnâme

M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 920, vr. 1b-437a (cd 002-437)
M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1046, vr. 1b-322a (cd 002-323)
Cambridge University Library, Manuscripts Ee.1.27
Süleymâniye K., Fatih, no. 3728
British Museum or. 5957, vr. 4b-481a
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 869
M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1000, vr. 1b-251a (cd 002-256)

Fazlullah bu eseri 796'da [1394] Şirvan zindanında yazmıştır denilse de, doğrusu Fazlullah'ın bu eseri 788'de [1386] yazdığı, ama sürekli eklemeler yaptığı, son eklemelerin de Şirvan'da zindanda yapıldığıdır.[77] Farsçanın Gürgan lehçesiyle yazılan bu eser altı tane ibtidâ (ابتدا)

---

[76] Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, 1971, c. II, s. 1132; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s.85.

[77] Muhammed Cevâd Meşkûr, "Fitne-i Hurûfiye der Tebriz," *Mecelle-i Beresîhâ-yı Târihî*, 1348, s. 135; aktaran Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 13. Hüsamettin Aksu, "Câvidânnâme," *DİA*, c. 7, 1993, s. 178.

kelimesiyle başlar. Muhitî [Keşfnâme, cd 29-34], Cavidî [Câvidânnâme Şerhi, cd 29537-8], Emir Gıyâseddin [İstivânâme, cd 31-3] gibi Hurufi yazarlar eserin başındaki bu altı ibtidâ kelimesini şerh etmişlerdir.

Gölpınarlı, Fazlullah'ın *Câvidânnâme-i Sağîr* adlı bir eserinin de var olduğunu, ama bu eserin bulunamadığını söyler. Fazlullah'ın *Câvidânnâme-i Sağîr* adlı eserinin saptanmasında Gölpınarlı iki ihtimal dile getirir. Bunlardan birincisi, Fazlullah'ın diğer bir eseri olan *Arşnâme*'nin *Câvidânnâme-i Sağîr* olması ihtimalidir. Bu ihtimale delil olarak, Gölpınarlı *Arşnâme*'deki şu beyitleri verir:[78]

کرد این را عرش نامه نام حق	*Hak bunun ismini* Arşnâme *koydu.*
کس نگیرد تا ابد بر آن سبق	*Sonsuza kadar kimse bunu geçemez.*
جاودان نامه باشد نام او	*Onun namı* Câvidânnâme *olsun.*
باز چون جاوید هست اکرام او[79]	*Çünkü onun sundukları ebedidir.*

Ancak Gölpınarlı'nın söz konusu ettiği bu beyitlerdeki "câvidânnâme" tabiri, Câvidnâme ve Câvidînâme şekilleri de dahil olmak üzere, Hurufiler tarafından birçok eser için sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin Ebul Hasan'ın şu beyitlerinde bu kullanımı görmekteyiz:

سال هشت صد در جمادی الاخرین	800 *yılının Cemaziyelahirininde*
این بشارت نامه شد فتح مبین	*bu* Beşâretnâme *'apaçık bir fetih' oldu*
ماه روزه هم در آن سال زمن	*Aynı yılın Ramazan ayında benden*
یافته جاوید نامه بوالحسن	*Ebul Hasan'ın Câvidnâmesi vücut buldu.*

[Beşâretnâme, vr. 28a]

Işkurt Dede de *Salâtnâme* adlı eserinde, Şeyh Ebul Hasan'ın *Câvi-*

---

78 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 12, 14.

79 M.K. Ali Emirî Farsça, no. 1003, vr. 76a.

dânnâme-i Sağîr adlı eserinden bir alıntı yapar [Salâtnâme, vr. 10b] ve yaptığı alıntı, yukarıda örneğini verdiğimiz Ebul Hasan'ın mesnevisinde bulunmaktadır. Diğer bir örnek de Refi'î'nin *Beşâretnâme*'sinin [Beşâretnâme, vr. 7b] başında geçen "*hâzâ kitâb-ı* Câvidânnâme *li-müellif-i Refi'î*" tabiridir. Ayrıca Abdülmecid b. Firişte'nin *Işknâme*'sine *Câvidânnâme-i Sağîr* dendiğini biliyoruz.[80]

Arşnâme'nin veya diğer Hurufi eserlerin câvidânnâme ve benzer isimlerle adlandırılışı, bunların "ebediyet bilgisi" içermesindendir. Hurufi düşüncesinde yer alan hakikatlerin bilinmesi, bu dünya hayatının ebedi hayata dönüşmesi (cennet hayatıyla sonuçlanışı) anlamına gelir.

Gölpınarlı'nın dile getirdiği diğer ihtimal, altı "ibtidâ"yla başlayan *Câvidânnâme*'nin bildiğimiz Farsçayla muhtasaran kaleme alınmış şeklinin[81] *Câvidânnâme-i Sağîr* olabileceğidir. Bu eser " از جمیع اطراف روی بکعبه می باید کردن" cümlesiyle başlamıştır. Bu ihtimalin daha doğru olduğu görülür; çünkü Ali Emirî, Farsça no. 1041'de kayıtlı mecmuanın kapağının iç yüzünde "*Ez* Câvidân-ı Sağîr" başlığıyla bir alıntı yapılmıştır. Söz konusu alıntı aynı kütüphanenin aynı bölümünde, no. 1000'de bulunan (Gölpınarlı'nın *Câvidânnâme-i Sağîr* olması muhtemel dediği) Fazlullah'ın eserinin 107b sayfasında yer alır.

Arşî *Câvidânnâme*'nin önemini şu beyitlerle anlatmıştır:

Bulmuşuz esmâ-i küllîden müsemmâya sebîl
Okuyalı câvidân-ı fazl-ı hakdan bâ-edeb [Arşî, Divân, cd 12]

Eder hall arşiyâ her müşkilâtın
Bulan fazl-ı hüdâdan câvidânı [Arşî, Divân, cd 78]

---

80 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 13.

81 M.K. Ali Emirî Farsça, no. 1000, vr. 1b-251a.

Ebul Hasan ise

جاودان نامه بخوان پس بدان — *Câvidânnâme* oku ve Sahib-i Zaman'ın

طلعت مه پیکر صاحب زمان — *ay yüzünün doğuşunu bil.* [Beşâretnâme, cd 2958]

diyerek *Câvidânnâme*'nin önemini vurgulamaktadır.

Şiirde geçen câvidânnâme "ebedi kitap" tabiri *Câvidânnâme*'yi çağrıştırmasının yanında, insanın yüzünden kinaye olarak da kullanılır:

جاودانی نامهٔ حق مصحف رویت چو بود — *Hakk'ın ebedi kitabı* [câvidânî nâme] *yüzünün mushafı gibi olduğundan*

خوانده ام زانرو کتاب جاودانیٔ خدا — *Onu okuyarak Hüda'nın câvidânî kitabını okumuş oldum.* [Divân,[186] cd 28975]

Fazlullah'ın şu beyitlerinde de aynı tevriyeli kullanımı görürüz:

حق تعالی مصحف حق را گشاد — *Hak teala, Hakk'ın mushafını açtı,*

پرده از رخسار آدم برفتاد — *perde Âdem'in yüzünden düştü.*

جاودانی نامهٔ حق شد پدید — *Hakk'ın ebedi kitabı* [câvidânî nâme] *ortaya çıktı.*

این حکایت گوش شیطان کی شنید — *Şeytan'ın kulağı bu hikâyeyi ne zaman duyar!*

[Arşnâme, cd 008]

Muhabbetnâme-i İlâhî

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 824, vr. 1b-119a (cd 002-119)
Bibliothèque National, Supplément Persan, no. 107, vr. 2b-137a
Bibliothèque National, Ancien Fonds Persan, no. 24
Kitâbhâne-i Millî-yi Melekî, no. 4597

Muhitî, *Muhabbetnâme*'den *kitab-ı siyom*, yani üçüncü kitap olarak bahsetmektedir. [Keşfnâme, cd 34] Çünkü *Muhabbetnâme* yazılış sırası-

na göre *Arşnâme* ve *Câvidânnâme*'den sonra gelir. [Keşfnâme, cd 52]

Emir Gıyâseddin, *Muhabbetnâme* isminin "*Eğer Allah'ı seviyorsanız, gelin bana uyun ki, Allah da sizi sevsin*" (ÂL-İ İMRÂN 3:31) ve "*Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler*" (MÂİDE 5:54) ayetleri nedeniyle verildiğini söyler. Çünkü *Muhabbetnâme*'de Allah'ın bir kavmi sevmesi ve o kavmin Allah'ı nasıl sevdiği anlatılmıştır. Allah bir güruhu sevdiğinde onları, konuştukları 32 kelimenin sırrına ulaştırmış, onların suretini ahsen-i takvîm ve kendi suretinde yaratarak tüm eşyaya muhit kılmıştır. Onların da Allah'ı sevmesinden dolayıdır ki, Allah'ın sureti üzerine yaratılmış olan Âdem'e yönelip 28 ve 32 kere secde etmişler, her eşyada Onu ve Onun nutkunu müşahede etmişler, tüm ibadetlerini de 32 kelime karşılığında görmüşlerdir. [İstivânâme, cd 22-3, Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 4-5] Yani kısaca söylemek gerekirse, Emir Gıyâseddin'e göre *Muhabbetnâme*'de, Allah'ın sevdiği ve Allah'ı seven güruhtan olmanın yolu anlatıldığı için bu esere *Muhabbetnâme* ismi verilmiştir.

Daha açık bir ifadeyle *Muhabbetnâme* Allah'ın vechine, yani 28 ve 32 kelimenin alametlerine olan aşkın sonucu olarak ezan, kamet, namaz, zekât gibi dinsel fiil ve ibadetlerde 28 ve 32 harfi müşahede etmenin yolunu gösteren bir eserdir.

Nevnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1011, vr. 82b-120b (cd 29853-29891)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1030, vr. 1b-38a (cd 002-038)

Cambridge University Library, Manuscripts Ee. 1.27

Konya Mevlana Müzesi K., no. 1723

Fazlullah'a ait bir eser olup Ali Emirî, Farsça no. 1011 (vr. 82b-

120b) ve no. 1030 (vr. 1b-38a) kayıtlı mecmualarda yer alan iki eser, Gölpınarlı ve sonrasında gelen araştırmacılar tarafından "*Nevmnâme*" (Uyku Kitabı) olarak isimlendirilmiştir. Mezkûr araştırmacılara göre bu eser, birçok gizli ilmin açıklandığı Fazlullah'ın rüyalarını anlatmakta ve hayatıyla ilgili de önemli bilgiler içermektedir.[82]

Bu eserin Gölpınarlı tarafından referansları verilen ve Millet Kütüphanesi'nde bulunan nüshalarında hiçbir rüyadan bahsedilmemekte, onun hayatıyla ilgili bir bilgi de bulunmamaktadır. Her Hurufi eserde olduğu gibi bu eserde de birçok dinsel konu Hurufi düşüncesine göre tevil edilmiştir. Eser genel olarak soru cevap şeklinde düzenlenmiş ve her bölüm satır içinde bırakılan boşluklarla birbirinden ayrılmıştır. Sorular "اکنون اگر سائل سؤال کند که" (şimdi sâil soru sorarsa ki) cümlesiyle başlar. Cevaplar (veya konuyla ilgili yapılan açıklamalar) "جواب از و من عنده علم الکتاب آنست که" (yanında Kitap'ın ilmi bulunandan cevap şudur ki) veya "اکنون بدان ای طالب" (şimdi bil ey talip) cümlesiyle başlar. "11 rekât namaz, 2 (kere) 11 secdesiyle birlikte neyin hizasındadır?" [Nevnâme, vr. 84b], "Âdem'in mazharında gecenin 12 saati ve gündüzün 12 saati zahiren nasıl bulunabilir?" [vr. 87b], "Akşam namazının 3 rekât olmasının hikmeti nedir?" [vr. 90b] gibi soruları örnek verebiliriz.

Söz konusu yanlışı düzeltmeye eserin isminden başlamak daha isabetli olacaktır. Bu iki yazma eserin ismi, muhtemelen no. 1011'deki mecmuanın kapağına yazılmış "*Nevmnâme-i Fazl*" başlığı yüzünden Gölpınarlı tarafından *Nevmnâme* olarak tanıtılmıştır. Ama no. 1030'daki diğer nüshanın başında çok açık bir şekilde *Kitâb-ı Nevnâme* yazısı da okunur ki, bu yazı eserin isminin *Nevmnâme* olmadığını gösterir.

---

[82] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 82; Aksu, *a.g.m.*, 1995, s. 279.

Işkurt Dede *Salâtnâme* adlı eserinde *Nevnâme*'den diyerek bir alıntı yapmıştır [Salâtnâme, vr. 19a] ve yaptığı bu alıntı no. 1011 ve 1030'da bulunan mecmualardaki *Nevnâme* adlı eserdendir. Bu da söz konusu eserin isminin *Nevnâme* olduğu gerçeğini güçlendirmektedir.

Diğer taraftan Emir Gıyâseddin *İstivânâme*'sinde *Nüsha-i Nev*'den bazı alıntılar yapmıştır [İstivânâme, vr. 27b], söz konusu alıntılar Fazlullah'ın *Nevnâme*'sindendir. [Nevnâme, vr. 85b] Muhitî de aynı şekilde *Keşfnâme*'de üç farklı yerde *Nüsha-i Nev*'e gönderme yapmıştır [Keşfnâme, vr. 4a, 57b, 80a] ve bunların hepsi de *Nevnâme*'de yer alır. [Nevnâme, vr. 83a, 91a, 83b]

Muhitî, *Nüsha-i Nev* ismi üzerine de yorum yapmıştır. Ona göre bu esere Fazlullah'ın 56 yıl süren ömrüne işareten *Nüsha-i Nev* denir, çünkü *nev* (نو) kelimesinin ebcedi 56'dır. *Nev*'deki (نو) *nun* (ن) harfi nübüvvete, *vav* (و) harfi velayete işaret eder, Fazlullah'ın bu ikisinin mazharı oluşu bu isimlendirmenin diğer bir nedenidir. [Keşfnâme, cd 79]

Rıza Tevfik, Clément Huart'ın *Textes persans relatifs à la secte des houroufis* adlı eserine yazdığı giriş bölümünde, değerlendirmesini yaptığı *Hakîkatnâme*'nin gönderme yaptığı "Nouvelle Exemplaire"i (*Nüsha-i Nev*) bulamadığını söylemektedir.[83] *Hakîkatnâme*'de *Nüsha-i Nev*'e yapılan göndermeler de aynı şekilde no. 1011'deki mecmuadaki Fazlullah'ın eserinde, yani *Nevnâme*'de bulunmaktadır (vr. 96a).

Browne ve Ritter'in bahsederek Fazlullah'ın rüyalarından örnekler verdikleri *Nevmnâme*'ye gelirsek, Ritter'in açıklamalarından bunun ayrıca bir eser olmayıp, *Câvidânnâme*'nin sayfa kenarlarına yazılmış notlardan ibaret olduğu sonucu çıkmaktadır.[84]

---

[83] Rıza Tevfik, "Etude sur la religion des Houroûfîs," Clément Huart, *Textes persans relatifs à la secte des Houroûfîs*, 1909, s. 235.

[84] Edward Browne, *Târîh-e Edebiyyât-e Irân*, s. 398; aktaran Ritter, *a.g.m.*, s.

Ali Emirî, Farsça no. 1011 ve 1030'daki mecmualardaki Fazlullah'ın eseri, söylenegeldiği gibi Fazlullah'ın gördüğü rüyalardan bahseden ve hayatıyla ilgili önemli bilgilere havi *Nevmnâme* değil, Hurufi felsefesiyle ilgili teviller içeren *Nevnâme*'dir ve diğer Hurufi kaynaklarda *Nüsha-i Nev* diye anılmaktadır.

Divân

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 989, vr. 5b-25a (cd 006-025)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 186, vr. 178b-194b (cd 29136-29152)

Fazlullah'ın Naimî mahlasıyla yazdığı şiirlerden oluşur. *Divân*'da tasavvufî şiirler bulunmaktadır, ancak temalar doğrudan Hurufilikle ilgili değildir, daha çok vahdet-i vücut felsefesi çerçevesindeki müşahedelerle sınırlı ve aşkın ifadelerdir.

Seyyid İshak'ın *Hâbnâme*'sinde, Fazlullah'ın İzzeddin Şah Şücâ (ö. 1384) adına bir fıkıh kitabı yazdığı nakledilir. Ama bu kitap henüz bulunamamıştır. *Hidâyetu'l ârifîn* adlı eserde de Fazlullah'ın *Enfûs u Âfâk* isminde bir kitabından söz edilir ve bu eserin de akıbeti meçhuldür. [85]

Son olarak, ayrı bir eser olmamakla birlikte Fazlullah'ın Bakü'de hapishanede yazdığı vasiyetnamesi zikredilebilir. Bu vasiyetnamenin elimizdeki nüshaları M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, vr. 104, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, vr. 1b-9a ve İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1291, vr. 38a-45a'da bulunmaktadır.

21, 35.

[85] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 13. Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 221.

ALİYYU'L A'LÂ
(754-822/1353-1419)

Fazlullah'ın en önemli halifelerindendir. Hurufiler arasında halifetullah ve seyfullah [Salâtnâme, cd 17] namıyla anılır. Emir Gıyâseddin ondan "Hazret-i halîfetullah ve vasiyyullah ve hâdî-i râh-ı yakîn, evvel ve âhirdeki taklitleri mahveden, Fazl-ı rabbül âlemîn'in *Câvidânnâme*, *Arşnâme* ve *Muhabbetnâme*'sinin sırlarını keşfeden, Aliyyu'l Kebîr ismiyle isimlenen Hazret-i Aliyyu'l A'lâ salavâtullahi aleyh" [İstivânâme, cd 29-30] ve "Hazret-i sultânül muvahhidîn ve zübdetül müctehidîn, kâim-makâm-ı hazret-i Fazl-ı rabbül âlemîn Ali Âlî-i A'lâ salavâtullahi ve tahiyyâtuhû aleyhi" [İstivânâme, cd 96] diye; Mir Fâzılî ise "sultanül ârifîn ve padişah-ı ehlül yakîn halîfe-i ber hak Aliyy-i A'lâ hazretleri" [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30752] diye bahseder.

Aliyyu'l A'lâ'nın ismi bazen Şeyh Ebul Hasan Aliyyu'l A'lâ, bazen de Şeyh Ebul Hasan İsfahanî veya Emir Seyyid Ali olarak aktarılmıştır.[86] Işkurt Dede'nin, "halîfe-i Fazl-ı hallâk, kudretül muhakkikîn Şeyh Ebul Hasan" [Salâtnâme, cd 11] diyerek bahsettiği kişinin Aliyyu'l A'lâ olması ihtimali yüksekse de Şeyh Ebul Hasan adında Aliyyu'l A'lâ'dan farklı bir Hurufi yazarın varlığı da akılda tutulmalıdır.[87]

Aliyyu'l A'lâ 771 [1369] yılında İsfahan'da, Tohcı Mescidi'nde Fazlullah'a kapılanıp damadı olmuştur. Aliyyu'l A'lâ'nın 19 Muharrem 811 Çarşamba günü (Haziran 1408) katledildiği rivayet edilir. Emir Gıyâseddin ise 822'de [1419] Anadolu'da katledildiğini söyler. Aliyyu'l A'lâ uzun bir süre Anadolu'da kaldıktan sonra Nahçıvan yakınlarındaki

---

[86] Rıza Tevfik, *a.g.e.*, s. 227. Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 227. Hüsamettin Aksu, "Ali el-A'lâ," *DİA*, c. 2, 1989, s. 381.

[87] ?, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 990, cd 62.

Alıncak'ta ölmüş ve Fazlullah'ın yanına defnedilmiştir.[88]

Rıza Tevfik'e göre Hurufiliği Bektaşiliğe tebdil eden kişi Aliyyu'l A'lâ'dır. Bausani ise Bektaşiliğin içine Hurufi fikirlerin Aliyyu'l A'lâ tarafından sokulduğunu öne sürer.[89]

Aliyyu'l A'lâ bir gün Nesimî'nin enaniyet (benlik) tarafı ağır basan şiirlerini okurken, Emir Gıyâseddin, Aliyyu'l A'lâ'ya "Emir Seyyid Nesimî sizin tarafınızdan hidayet bulmuş, sizin âciz talebelerinizdenken enaniyet davasında bulunuyor. Hazret-i Emirül müminîn Ali kerremallahu vecheh, Şakşakiye (Şıkşıkiye de denir) hutbesinde, Şeyh Mansur, Şeyh Cüneyd, Şeyh Bayezid gibi kemal sahipleri bazı ifadelerinde, kendi yüksek menzillerinden dem vurmuşlardır. Ancak sizden bunun misali sözler zahir olmadı ve olmuyor sebebi nedir?" diye bir soru sorar. Aliyyu'l A'lâ cevaben, indirilmiş olan ilahi kitabın, yani Kuran'ın kendi yüksek menzilinden bahsettiğini, dolayısıyla kendisinin kendi yüceliğini anlatmasına gerek olmadığını belirtir. Kuran'da Aliyyu'l A'lâ'nın yüce menzilinden bahseden ayetler "*O öyle ulu, öyle büyüktür*" (hüvel aliyyül azîm) (BAKARA 2:255) ve "*çok yüce ve büyük*" (aliyyen kebîran) (NİSÂ 4:34) gibi ayetlerdir. Emir Gıyâseddin, Kuran'ın Aliyyu'l A'lâ'ya işaret edişine örnek olarak, içerisinde "*Aliyy*" isminin geçtiği ayetleri sınıflandırmış ve eserine bu ayetleri koymuştur. [İstivânâme, cd 96-97]

Arşî, *Divân*'ında Aliyyu'l A'lâ'yı birçok yerde övmüştür:

Fazl-i ehade veliyy-i vâlâ
Kimdir dersen aliyy-i a'lâ

---

88 Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 227. Ritter, *a.g.m.*, s. 56. *İstivânâme*, Vatikan, Farsça, no. 43, vr. 34; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 227. Aksu, *a.g.m.*, 1989, s. 381.

89 Rıza Tevfik, *a.g.e.*, s. 224. Bausani, *a.g.m.*, s. 621.

Keşşâf-ı rumûz-ı fazl-ı bârî
Fettâh-ı tılsım-ı kenz-i ahfâ

Ser-çeşme-i tâlibân-ı te'vîl
Ser-halka-i âşıkân-ı şeydâ

Bînâ be-cemâl-i zât-ı zü'l-cûd
Dânâ be-kemâl-i zât-ı mevlâ

Serdâr-ı cüyûş-ı ehl-i tevhid
Hâdî-i tarîk-i mülk-i ma'nâ

Arz üzre odur halîfetullah
Çarh üzre odur meh-i mücellâ

Feyzinden onun bu arşî dâim
Ahbâba eder beyân-ı esmâ [Arşî, Divân, cd 10-1]

Aynı şekilde şu beyitte de Fazl-ı Hakk'ın cemalinin âşıkları ve Aliyyu'l A'lâ'nın ayağının tozu olduklarını belirtmektedir:

Âşıkân-ı cemâl-i fazl-ı hakkız
Hâk-pây-i aliyy-i a'lâyız [Arşî, Divân, cd 83]

Aliyyu'l A'lâ'nın eserleri hakkında kısaca bilgi verirsek:

Tevhidnâme

İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1158, vr. 2b-36a.
Bibliothèque de Tschudi, vr. 105b-144a.
Kitâbhâne-i Millî-yi Melekî, no. 6200

Aliyyu'l A'lâ Hurufilik hakkında bilgiler içeren bu eserini Ali Şah Şirazî'nin isteği üzerine kaleme almıştır.

Firâknâme

İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1158, vr. 41b-57a

Fazlullah'ın kızı için yazılmış bir mersiye olan bu eserde adı geçen Mahdumzâde, Emir Nurullah'ın annesi ve Fazlullah'ın kızıdır.[90]

Beşâretnâme

Bibliothèque de Tschudi, vr. 153b-200b.
British Museum or., no. 6380, vr. 30a-62b.

Ritter'e göre, Aliyyu'l A'lâ'nın remel veznindeki bu mesnevisi muhtemelen 803 [1400-01] tarihinde, Anadolu'dayken yazılmıştır. Algar ve Gölpınarlı ise bu düşünceye katılmazlar.[91]

Kürsînâme

Bibliothèque Nationale, Manuscrits Persans, no. 255
Kitâbhâne-i Millî-yi Melekî, no. 6200
British Museum or. 6379

Fazlullah'ın hayatı, Hurufiliğin Osmanlı topraklarında yayılmasına dair bilgiler içeren bu mesnevi Kara Yusuf'un Miranşah karşısındaki zaferi üzerine yazılmıştır ve Aliyyu'l A'lâ eserini 10 Cemaziyelevvel 810'da (13 Ekim 1407) bitirdiğini belirtir.[92]

---

90 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 134.

91 Ritter, *a.g.m.*, s. 28, 36. Hamid Algar, "Ali al-A'lâ," *Encyclopaedia Iranica*, c. 1, 1985, s. 858. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 92-93. Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 15.

92 Ritter, *a.g.m.* s. 77. Shahzad Bashir, "Enshrining Divinity: The Death and Memorialization of Fazlallah Astarâbadî in Hurûfî Thought," *The Muslim World*, no. 90, Güz 2000, s. 294; aktaran Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 16.

Kıyâmetnâme

İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1195, vr. 1b-90b.
Cambridge University Library, MS. Browne E.7
Bibliothèque de Tschudi, vr. 2b-95a

Fazlullah'ın öldürülmesini anlatan ve 814 [1411] yılında yazılmış olan bu mesnevi, aynı zamanda Bektaşiliğin Hurufilik üzerindeki etkisini gösteren gülbankı da içerir.[93]

Mahşernâme (Mahşer-i Şerif)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1019, vr. 1b-191a (cd 002-191)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, vr. 35a (cd 30026)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, vr. 69b (cd 30060)

Abdülbaki Gölpınarlı'ya göre M. Nefîsî, *Târih-i Nazm u Natr* (c. II, s. 791) eserinde *Mahşernâme* adlı eseri Aliyyu'l A'lâ'ya atfederek yanılmıştır. Gölpınarlı'nın bu hükmünden hareketle olsa gerek, *Mahşernâme*, Diyanet'in *İslam Ansiklopedisi*'nde Aliyyu'l A'lâ'nın eserleri arasında anılmaz. Hurufilikle ilgili yapılan son araştırmalara bakıldığındaysa *Mahşernâme*'nin Mir Şerif'in eseri olarak kabul edildiği görülmektedir.[94]

Öncelikle Abdülbaki Gölpınarlı'nın vardığı bu yargıyı değerlendirelim. Ona göre Işkurt Dede *Salâtnâme*'de (vr. 18a), *Mahşernâme*'nin Şerif'e ait olduğunu açıkça belirtir.[95] Söz konusu bölüm, *Salâtnâme*'de

---

93 Ritter, *a.g.m.*, s. 57.

94 Said Nefîsî, *Târih-i nazm u natr der Iran* ..., c. II, s. 791; Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 79. Aksu, *a.g.m.*, 1989, s. 381. Gönül Artam Erdoğdu, "*Recherches sur le mouvement Hurûfî dans l'Empire ottoman d'apres les sources turques et persanes (XIV-XVIe siecles)*," 2001, s. 46; Ünver, *a.g.e.*, s. 87.

95 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 79.

şu şekilde geçer: "...خلیفة الله کرّم الله وجهه در محشر شریف علی التّحقیق خود فرمودند که" [Salâtnâme, cd 18] (Halîfetullah kerremallahu vecheh *Mahşer-i Şerif*'te, kendi tahkiklerince[96] buyurdular ki...). Muhtemelen Gölpınarlı buradaki "*Mahşer-i Şerif*" terkibinden hareket ederek *Mahşernâme*'nin Mir Şerif'e ait olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ama terkipteki "Şerif" yazarın ismi değil, *Mahşernâme*'ye atfedilen bir sıfattan ibarettir. Hurufiler Hurufi büyüklerinin eserlerini "şerif" veya "ilahi" gibi sıfatlarla yüceltmiş ve saygılarını göstermişlerdir. Dikkat edildiğinde görülecektir ki, Işkurt Dede aynı eserinde "Şerif" sıfatını Seyyid İshak'ın *Turâbnâme*'si ve Aliyyu'l A'lâ'nın *Kıyâmetnâme*'si için de kullanmıştır. [Salâtnâme, cd 16]

Diğer taraftan "Halifetullah" tabiri Hurufiler nezdinde Aliyy'ul A'lâ için kullanılan bir sıfattır.[97] Zaten burada da Işkurt Dede *Mahşernâme*'nin Halifetullah'a, yani Aliyyu'l A'lâ'ya aidiyetini bildirmektedir. Ancak *Mahşernâme*'nin Aliyyu'l A'lâ'nın eseri olduğunu Hurufi kaynaklardan yararlanarak da göstermek mümkündür.

Ali Emirî, Farsça no. 1034'deki mecmuada bir paragraflık bir alıntı vardır ve başında şu cümle yer alır: "مسئله از محشر شریف عالی اعلی"[98] (Ali A'lâ'nın *Mahşer-i Şerif*'inden bir mesele). Söz konusu alıntı da hatalı bir biçimde Mir Şerif'e ait gösterilen *Mahşernâme*'de yer almaktadır [Mahşemâme, vr. 72a] ve alıntının başındaki bu yazı, hem *Mahşernâme*'ye "Mahşer-i Şerif" de dendiğini, hem de *Mahşernâme*'nin Aliyy'ul A'lâ'ya aidiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

Yine Ali Emirî, Farsça no. 1039'da yer alan bir risâlede, "ol sultanül

---

96 Diğer bir risâlede (Ali Emirî, Farsça no. 1009, vr. 18b) geçen "از محشرنامهء علی التحقیق می فرمایند" cümlesinden hareketle, buradaki *ala't-tahkîk* terkibini Aliyyu'l A'lâ'ya işareten *Aliyyu't-tahkîk* gibi okumak belki daha doğrudur.

97 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 24.

98 M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, cd 30026.

arifîn ve padişah-ı ehlül yakîn halife-i ber hakk Aliyy-i A'lâ hazretlerinin *Mahşernâme*'sinden ..." [Risâle,1039 cd 30752] girişiyle yapılan alıntılar da *Mahşernâme*'nin 141b-142a sayfalarında bulunur. Örneklerini daha da artırabileceğimiz bu deliller, *Mahşernâme*'nin Mir Şerif'in değil, Aliyyu'l A'lâ'nın eseri olduğunu göstermektedir.

Buna ek olarak Gölpınarlı, Ali Emirî, Farsça no. 1009'daki mecmuada yer alan bir yazıyı (vr. 18b-19a) *Mahşernâme*'den bir parça olarak sunar.[99] Ama söz konusu bu bir buçuk sayfalık bölüm *Mahşernâme*'den bir parça değildir. Burada müellif sadece Aliyyu'l A'lâ'nın *Mahşernâme*'sinin 136a'daki şu iki cümlesini zikretmiştir: " چنانچه در سکر منع صلواة فرمود در مسّ نسا نیز فرمود که حدّ هر دو یکیست...اگرچه درین مسئله سؤالات خواهد بود امّا هر یک را جوابی هست هر کس را که فهمی باشد بجواب مشغول تواند شد" (Sarhoşluk halinde namazın yasak olması konusunda buyurduğu gibi, kadına dokunma konusunda da söylemiştir ki, bu ikisinin hadd cezaları aynıdır... Her ne kadar bu konuda sorular gelebilirse de her birinin cevabı vardır. Anlayışı olan her kişi cevabı bulabilir.) İşte Aliyyu'l A'lâ'nın bıraktığı bu açık kapıya telmih yapan müellif, ramazan ayında gelen bir ilhamla bu konudaki görüşlerini aktarmıştır.

Aliyyu'l A'lâ'nın bunlardan başka, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1158, vr. 57b-64a'de bulunan iki mersiyesi bulunmaktadır ki, bunlardan birisi kardeşi hakkında, diğeri de Seyyid Kemâleddin Hüseyin hakkındadır.[100]

---

[99] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 75.

[100] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 134, 135.

ŞEYH EBUL HASAN
(753-?)

18 yaşındayken İsfahan'da kapılandığı Fazlullah'ın önemli öğrencilerinden biri haline gelmiş ve 802 [1399-1400] yılında *Câvidânnâme*'yi manzum olarak tekrar yazmıştır.[101] Fazlullah'ın çahar yâr-ı güzîni arasında olan Şeyh Ebul Hasan'ın *Fethnâme*, *Zübdetu'n-necât* ve *Beşâretnâme* adlı eserleri vardır.

Beşâretnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1041, vr. 1b-54b (cd 2907-2960)
British Museum, Or. 6380, vr. 30a-62b.
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 785

Ebul Hasan *Beşâretnâme*'nin içinde eseriyle ilgili bazı ayrıntılara yer verir:

سال هشت صد در حجازی الاخرین — 800 *yılında, Cemaziyelahir ayında* [Şubat 1398]
این بشارت نامه شد فتح مبین — *bu* Beşâretnâme *feth-i mübîn oldu.*

ماه روزه هم در آن سال زمن — *O yılda, oruç ayında benden* [Mayıs 1398]
یافته جاوید نامه بوالحسن — *Ebul Hasan'ın* Câvidnâme'si *vücut buldu.*

[Beşâretnâme, cd 2943]

Burada son mısrayı, "Ebul Hasan'ın kitabı ebedi oldu" şeklinde de çevirmek mümkündür. Bu beyitlerden anlaşılan odur ki, Ebul Hasan'ın *Beşâretnâme* adlı eseri cemaziyelahir ile ramazan arasında yani 3 ay içinde yazılmıştır.

Şu beyitlerde de eserle ilgili bazı işaretler bulunur:

---

[101] Nefîsî, *a.g.e.*, s. 771; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 67.

چون بشارت نامهٔ جاوید را	*Ebul Hasan ebedi müjdeli haberi*
بو الحسن آورد یافت امید را	*vücuda getirdiğinde ümitlendi.*
فتح شد زین هر سه نامه کار دین	*Bununla, üç kitap ve din fetholdu*
منةً لله ربّ العالمین	*Minnet, âlemlerin rabbi Allah'adır.*

[Beşâretnâme, cd 2944]

Beyitlerden hareketle Ebul Hasan'ın bu eseri din ve üç kitap – muhtemelen Fazlullah'ın üç temel eseridir– hakkında müjdeler getirdiği için *Beşâretnâme* olarak isimlendirdiğini söylemek mümkündür.

Zübdetu'n-Necât

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, vr. 67a-71a (cd 29470-29476)

Mesnevî Formunda Bir Şiir

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1052, vr. 1a-3a (cd 30372-30374)

Fethnâme

Gölpınarlı *Hâbnâme*'ye (M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1042, vr. 39a) dayanarak *Fethnâme*'nin Şeyh Ebul Hasan'a ait olabileceğini dile getirir.[102] Gölpınarlı şüphesinde haklıdır, çünkü bu eser üzerindeki bazı belirsizlikler giderilememiş durumdadır.

Muhitî'nin, Şeyh Ebul Hasan'ın *Fethnâme*'sinden diyerek naklettiği şu beyit

چار صد سال دیگر خاصان ما	*400 yıldan sonra bizim has erlerimiz*
ملک بیگانه دهند با آشنا	*yabancı toprakları tanıdıklarına verirler* [Keşfnâme, vr. 61b]

[102] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 102.

Ali Emirî, Farsça no. 1052'deki, yukarıda zikredilen mesnevi tarzındaki şiirinde yer alır. [Mesnevi Tarzında Bir Şiir, vr. 1b] Ancak Muhitî'nin aynı eserin başka bir yerinde, bu sefer yazarının ismini belirtmeden, *Fethnâme*'de yer aldığını söylediği "اند" ("küsur" anlamında) kelimesiyle ilgili Hurufi hesabı [Keşfnâme, cd 09], Ebul Hasan'ın no. 1052'deki mesnevi tarzındaki şiirinde bulunmaz. Bu durumda, eğer Muhitî'nin atıfta bulunduğu bu *Fethnâme* de Ebul Hasan'ın ise Ali Emirî, Farsça no. 1052'deki mesnevi tarzındaki şiirin, *Fethnâme*'nin bir parçası olduğu, eğer değil ise bu şiirin *Fethnâme*'nin tam olarak kendisi olduğu söylenebilir. Muhitî'nin atıflarında görüldüğü gibi Ebul Hasan'ın 1052'deki mesnevi tarzındaki şiiriyle *Fethnâme* arasında kısmî bir özdeşlik vardır.

Bu noktada diğer bir ihtimal de mesnevi tarzındaki bu beş sayfalık şiirin, Ebul Hasan'ın *Fethnâme*'sinden bazı beyitlerin zikredilerek yine mesnevi tarzında şerh edilmesinden ibaret olduğudur. Çünkü bu şiirin ilk sayfasındaki beyitler diğer sayfalarda açıklanmıştır. Ayrıca şiirin ikinci sayfasında yer alan şu beyit bu ihtimali kuvvetlendirir mahiyettedir:

زانکه فرمود است نطق بو الحسن	*Şundan ki, Ebul Hasan'ın sözleri*
در کتاب فتح از خلق حسن[103]	*Feth kitabında, güzel ahlaktan bahsetmiştir.*

Diğer taraftan, Ali Emirî, Manzum no. 285'deki Arşî *Divân*'ının kapağının iç sayfasında "عن فتحنامه" (*Fethnâme*'den) başlığıyla yedi beyit alıntılanmıştır. Bu yedi beyit aynı zamanda Ebul Hasan'ın *Beşâretnâme*'sinde de yer alır. [Beşâretnâme, vr. 19a] Bu durumdaysa *Beşâretnâme*'nin de *Fethnâme* olarak isimlendiğini söylemek durumundayız. *Beşâretnâme*'de yer alan

[103] M.K. Ali Emirî Farsça, no. 1052, vr. 1b.

سال هشت صد در جمادی الاخرین — *800 yılının Cemaziyelahirinde*
این بشارت نامه شد فتح مبین[104] — *bu* Beşâretnâme *feth-i mübîn oldu*

beyitindeki "*feth-i mübîn*" her ne kadar eserin başlangıç tarihine bir işaret olsa da, *Beşâretnâme*'nin *Fethnâme* olarak da adlandırılmasına neden olabileceğini akla getirmektedir.

Şu ana dek ulaşabildiğimiz birbirinden farklı bu iki bilgi, *Fethnâme*'nin kesin bir şekilde saptanması konusunda bizi aciz bırakıyor.

SEYYİD NESİMÎ
(748-821/1347-1418)

Nesimî 748 [1347] yılında Tebriz'de doğmuştur; ama Şiraz, Bağdat ve Şirvan da iddialar arasındadır.[105] Türkçenin yanında iyi derecede Farsça ve Arapça biliyordu. İslam ilimlerine, matematiğe, doğal ilimlere, mantık ilmine ve yıldız bilgisine sahipti.

Hurufiliğe girmeden önceki mahlasları Hâşimî, Seyyid, Hüseynî şeklinde sıralanan Seyyid Said Şehid Emir Seyyid İmadüddin Nesimî, Aliyyu'l A'lâ vasıtasıyla Hurufiliğe girmiştir ve onun öğrencisidir. [İstivânâme, cd 96] Fazlullah'ı 796'da [1393-94] Şirvan'da tanımıştır.[106]

Bazı araştırmacılara göre Fazlullah'ın damadı olan Nesimî;[107] Müeyyidîler döneminde, 821'de [1418] Halep'te idam edilmiştir. Ölüm tari-

---

104 *A.g.e.*, vr. 28a.

105 Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 228.

106 Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 23-24, 73. M. Kuluzâde, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, 1960, c. I, s. 266; aktaran Hüseyin Ayan, *Nesimî Divânı*, 1990, s. 35.

107 Ritter, *a.g.m.*, s. 19. Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 228. Irène Melikoff, *Uyur Idik Uyardılar*, 1994, s. 188; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 152.

hiyle ilgili olarak 837 [1433] ve 820 [1417] tarihleri de verilir.

Refi'î, Nesimî'yi şiirinde şöyle anlatır:

Ol nesîmî rahmet-i fazl-ı hüdâ[108]
Ol imâdüd'din sırr-ı murtazâ

Cân u ten gözüyle gören Âdem'i
Ol ki çoklar oldu ondan âdemî[109]

Ol şehîd-i aşk-ı fazl-ı zü'l-celâl
Bend u zindanlarda oldu mâh u sâl

Ol mesîhâ-veş seyâhat eyleyen
Erişip her yerde hakkı söyleyen

Ol belâdan âh u efgân etmeyen
Söyleyen esrârı pinhân etmeyen

Kutb-ı âlem pişvâ-i ehl-i din
Server-i âfâk-ı emiru'l mü'minin [Beşâretnâme, cd 3001]

Türkçe ve Farsça iki divânı olan Nesimî'nin bir de mensur *Mukaddimetü'l Hakâik* adlı eseri vardır:

Divân (Türkçe)

M.K. Hekimoğlu Ali Paşa, no. 639
Süleymaniye, Kadızâde Mehmet Efendi, no. 395
Ayasofya K., no. 3977
Cambridge University Library, no. 567
Kitâbhâne-i Millî Tebriz, no. 3662
Kitâbhâne-i Merkezî-i Dânişgâh-ı Tahran, no. 3230

---

108 *Nâgihân ol rahmet-i fazl-ı hüdâ* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)
109 *Ol ki çoklar onda oldu âdemî* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

Divân (Farsça)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 438 (78 vr)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 439 (112 vr)
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 448 (115 vr)
Kitâbhâne-i Merkezî-i Dânişgâh-ı Tahran, no. 4195/13
Bibliothéque Nationale, s.p. 1777

Mukaddimetü'l Hakâik

M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 946, vr. 1b-37b (cd 002-038)

MİR (SEYYİD) ŞERİF

Said Nefîsî'nin, Şiraz'lı olduğunu söylediği Mir Şerif, Seyyid Şerif Gurgânî'nin (ö. 816/1413) oğlu Emir Şemseddin Muhammed'in öğrencisidir. Yanlarına Fazlullah'ın ve bazı Hurufilerin eserlerini alarak kardeşiyle birlikte Anadolu'ya gitmişlerdir.[110] *Ism u Müsemmâ* adlı eserinde, Anadolu'da birçok öğrenciyle isim ve müsemmanın aynılığı üzerine konuştuğunu aktarır. [İsm u Müsemmâ, cd 29447]

Mir Şerif, hayatını ve Hurufiliğe geçişini şöyle özetler:

مدّتی در جهان سیر و سلوك	*Bir müddet seyr u süluk âleminde*
بوده ام در مقام زهد و شکوك	*züht ve şüphe makamında idim.*
گاه در ظاهر علوم بدم	*Bazen zahir ilimlerde*
یار غار جماعت مفلوك	*zavallılar cemaatine dost idim.*
گاه در طمطراق صوفیّه	*Bazen de sufilerin tantanaları içinde,*

[110] Nefîsî, *a.g.e.*, c. I, s. 327; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 28, 80.

بوده ام باحث از فصوص و فکوك	*fûsûs ve fükûktan*[111] *bahseder idim.*
رو به هر فن که کردمی بودی	*Hangi ilme yönelsem,*
پر ز قول مسائل مشکوك	*hep şüpheli sözlerle dolu buldum.*
علّت غایی از علوم نبود	*İlim tahsilinde nihaî hedef,*
جز تقرّب به بارگاه ملوك	*sultanların saraylarına yakınlaşmaktan başka bir şey değildi.*
چون دلم از همه گرفت ملال	*Kalbim tüm bunlardan hüzünlenmiş*
وز همه قیل و قال یافت خدوك	*tüm bu laf kalabalıklarından perişan olmuştu ki*
ناگهان فضل ایزدی بنواخت	*ansızın Fazl-ı ilâh sultanlar gibi*
بر مثال ملوك این ملوك	*imdadıma koştu, muradıma ulaştırdı.*
تا مشرّف شدم به علم حروف	*Harfler ilmiyle müşerref oldum,*
گشته ام شهره در جمیع بلوك[112]	*herkes içinde meşhur oldum.*

Eserlerini kısaca sıralarsak:

Beyânü'l Vâki' (Ma'âdiyye)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1053, vr. 1b-113b (cd 002-114)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1027, vr. 1b-61a.
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 239
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1170

Bu eser *Risâle-i Ma'âdiyye* olarak da isimlendirilir. Hace Şeyh Ali Zeyneddin'e ithaf edilmiştir. Said Nefîsî ise Zeyneddin Aliyy-i Vezîr'e ithaf edildiğini söyler.[113]

---

[111] İbn-i Arabîve Sadreddin Konevî'nin eserleri.

[112] Mir Şerif, *Terci'-i bend*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 186, cd 29170.

[113] Nefîsî, *a.g.e.*, c. I, s. 327; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 80.

Divân

İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 130, vr. 1b-77a.
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 152, vr.1b-94a.

Hacnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1035, vr. 1b-89a (cd 02-89)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1052, vr. 6a-6b (30376-30377)

Mir Şerif bu eseri hacca giderken yazdığı için *Hacnâme* olarak isimlendirilmiştir. [Hacnâme, cd 30377]

İsm u Müsemmâ

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, vr. 40a-47a (cd 29443-29450)
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1132

Clément Huart bu risaleyi, *Textes persans relatifs à la secte des Houroûfis*'de "Risale"[114] adı altında yayınlamıştır (s. 138-150).

Şerh-i Kasîde

İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 50, vr. 1b-196a.
Cambridge University Library, Or. 62 (196 vr)

Mir Şerif bu kasideyi Aliyyu'l A'lâ'nın ölümünden sonra Fazlullah'ın gömüldüğü zâviyede şerh ettiğini söylemektedir.[115]

Farklı yazma eserlerdeyse Mir Şerife ait iki *tercî*',[116] bir şiir[117] ve iki mektup[118] bulunmaktadır.

---

[114] Metinler içerisinde *İskendernâme*'den bir önceki risâledir.

[115] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 128.

[116] M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 186, vr. 211a-216a (cd 29168-29173).

[117] M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 186, vr. 218b (cd 29176).

[118] Konya Mevlana Müzesi K., no. 1723.

SEYYİD İSHAK
(771/1369-?)

Asıl ismi Nasrullah b. Hasan Ali b. Mecduddin Hasan Nâfiçi'dir. Fazlullah'a Tohcı Mescidi'nde ilk kapılananlardan Derviş Ali'nin talebesidir. Seyyid İshak "Horasan mürşidi" olarak tanınmıştır ve Fazlullah'a kapılandıktan sonra ona damat olmuştur. [119]

Hâbnâme'nin bir nüshasına göre Seyyid İshak, Fazlullah ile 20 yaşındayken tanışmıştır. Seyyid İshak'ın şu beyitleri Fazlullah'ın ölümünden sonra, 30 yaşındayken kendisine gelen bir ilhamdan bahseder:

سی سال فتاده مرده بودم در خاک	*30 yıl, yere düşmüş bir ölü idim.*
ناگاه ندا رسید از عالم پاک	*Ansızın âlem-i pâktan bir ses geldi:*
کز خاک بر آر سر کزین[120] پس جاوید	*Yerden başını kaldır, Fazl-ı hüdâdan sonra*
از فضل خدا نماند بنیاد هلاک[121]	*hiçbir yapı helak olarak kalmaz.*
سی سال ز بعد مرگ از فضل خدا	*Fazl-ı hüdânın ölümünden 30 yıl sonra*
ناگاه بگوشم آمد از غیب ندا	*ansızın kulağıma gaipten bir ses geldi:*
کای مرده سی سال چه خفتی در خاک	*Ey 30 yıldır ölü olan! Niçin yerde uyuyorsun,*
بر خیز که هنگام حسابست و جزا[122]	*kalk! Kalk ki hesap ve ceza günü gelmiştir.*

Eserlerini kısaca sıralarsak:

---

[119] Seyyid İshak, *Hâbnâme*, Vatikan, Farsça no. 17; aktaran Ritter, *a.g.m.*, s. 20, 24.

[120] که زین (M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, cd 29966)

[121] Seyyid İshak, *Rubâi*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, cd 29966.

[122] Seyyid İshak, *Rubâi*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 989, cd 004.

Hâbnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1042, vr. 1b-69b
Vatican Library, Persian Manuscripts, no. 17

Fazlullah'ın hayatıyla ilgili önemli bilgiler içeren bu eser 817 [1414] tarihinden sonra yazılmıştır. Yazar, Fazlullah'ın *Nevnâme*'sinden ilham alarak bu eseri yazmıştır. *Hâbnâme*'yi Melikoff, Fazlullah'a, Akün, Şeyh Ebul Hasan İsfahanî'ye ve Ritter ise Nasrullah b. Hasan Ali b. Mecduddin Hasan Nâficî'ye (Seyyid İshak) ait göstermektedir.[123]

İşâretnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1011, vr. 126b-134b (cd 29893-29902)
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1172

Seyyid İshak bu mesneviyi yazmaya 807 Cemaziyelahirinde (Aralık 1404) başlamış ve 14 Recep 807'de (16 Ocak 1405) bitirmiştir.[124]

Mahremnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1031, vr. 1b-57a.

Clément Huart tarafından *Textes persans relatifs à la secte des Houroûfîs*'de yayınlanan bu eser Helmut Ritter'e göre eksik ve hatalıdır.[125] Seyyid İshak bu eseri, 21 Rebiülevvel 828 (10 Şubat 1425) günü

---

[123] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 96-98; Irène Melikoff, "Fazlullah d'Astarabad et l'essor du Hurûfîsme en Azerbaydjan, en Anatolie et en Roumélie," *Sur les traces du soufisme turc. Recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, 1992, s. 165, 171; Ritter, *a.g.m.*, s. 9, 39; Bausani, *a.g.m.*, s. 620-621; Ömer Faruk Akün, "Firishteoghlu," *EI*^{2} , c. 2, 1977, s. 945.

[124] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 76.

[125] Ritter, *a.g.m.*, s. 39; aktaran Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 33.

sabahı gördüğü bir rüya üzerine yazdığını söyler. Bu rüyasında "gayb otağının emiri" kendisine, "başlangıç, nihayet, amaç ve devirler" üzerine, bu yolun mahremleri ve mahrem yoldaşlar için aydınlatıcı bir eser yazmasını söylemiştir.[126] Seyyid İshak 832'de [1428] tamamladığı bu risale Fazlullah'ın hayatıyla ilgili bilgiler de içerir.[127]

Nâme-i Nâmî

Kitâbhâne-i Millî-yi Meleki, no. 2600

807 [1404] yılında yazılmıştır.[128]

Risale

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, vr. 62a-66b (cd 29465-29470)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, vr. 71b-81b (cd 29476-29486)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, vr. 109b-117b (cd 29514-29522)

Referanslarını verdiğimiz bu sayfalarda Seyyid Ishak'a ait beş on sayfalık risaleler bulunur. Bunlara ek olarak M.K. Ali Emirî, Farsça no. 993, vr. 51a-52a'daki (cd 29454-29455) risaleyi de verebiliriz, Gölpınarlı'ya göre bu eserin yazarı belli değildir.[129] Oysa Gölpınarlı'nın risale olarak tanıttığı bu sayfalar, M.K. Ali Emirî, Farsça no. 993, vr. 78a-78b, cd 29482-29483'de, yani yukarıda referansı verilen ikinci sıradaki yazma eserin içerisinde vardır.

---

126 Seyyid İshak, "Mahremnâme"; bkz. Clément Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 20.

127 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 2-3, 84-85.

128 Ritter, *a.g.m.*, s. 62.

129 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 66.

Tahkîknâme

İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1132
Cambridge University Library, or. 43, vr. 70b-86a
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1054, vr. 85b-111b (cd 30153-30179)

Ali Emirî, Farsça no. 1054'deki mecmuanın 85b-111b sayfalarındaki eseri Gölpınarlı, "*Câvidân*'ın bazı yerlerini şerh mahiyetinde bir risale" olarak tanıtır; oysa bu eserin isminin *Tahkîknâme* olduğunu bizzat yazarı söylemiştir.[130] Beş tahkikten oluşan ve *Câvidânnâme*'nin bazı yerlerini de şerh eden eserde Fazlullah'ın sadece iki beyti iktibas edilmiştir. Ayrıca Gölpınarlı mecmuanın sonundaki notun "Mir Fazlî ismiyle müsemma ..." cümlesinden hareketle Mir Fâzılî'nin risalesi olduğunu söylüyor, ancak söz konusu notun o cümlesinde tam olarak şunlar yazılıdır: "*Bu kitab-ı müstetâb ki, Mir Fuzaylî ismiyle müsemmadır oğlum Monla Hüseyin ki bin yüz otuz altı tarihinde dünyaya gelip bin yüz elli yılında tahrir eylemiştir...*"[131] Gölpınarlı şaşırtıcı bir şekilde, Mir Fuzaylî ismiyle müsemma olanın kitap olduğuna gönderme yapıyor ve eseri Mir Fâzılî'ye mal ediyor.[132] Açıkça görülüyor ki "Mir Fuzaylî ismiyle müsemma" olan eserin müstensihi "Monla Hüseyin"dir.

Turâbnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1032, vr. 1b-46b (cd 02-47)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, vr. 7b-33a (cd 29972-30024)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1037, vr. 1b-34a (cd 31119-31151)
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 139
Cambridge University Library, Or. 43, vr. 2b-31b

---

130 Seyyid İshâk, *Tahkîknâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1054, cd 30154.

131 M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1054, cd 30180.

132 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 106, 107.

Hüsamettin Aksu "Emir Gıyâseddin" başlıklı ansiklopedi maddesinde, "Işkurt Dede diye anılan Şeyh Muhammed *Salâtnâme* adlı eserinde (vr. 50a) Emir Gıyâseddin'in *Turâbnâme* adlı bir risalesi olduğunu söylüyorsa da eser günümüze ulaşmamıştır" demektedir.[133]

Salâtnâme'nin söz konusu bölümünde Işkurt Dede şunları söyler: "Ey talip! Eğer ahiret âlemini tahkik etmek istersen ve cesetlerin haşrinin ne olduğunu ve nasıl olduğunu bilmek istersen, Hazret-i Seyyid İshak selâmullahi aleyh'in *Turâbnâme*'sine dön bak. Çünkü üçüncü bâbın sonunda ayrıntılı bir şekilde ispat etmektedir ki, ondan daha iyi açıklayanı yoktur. Eğer mülhit taifeleri arasındaki inançlardan birkaçını bilmek ve her birinin fayda ve zararını bilmek istersen *Turâbnâme*'ye ve hazret-i halifetullah'ın hemşirezadesi hazret-i Emir Gıyâseddin'in *İstivânâme*'sine ki, yeteri kadar açıklamışlardır ve hazret-i Seyyid Şerif kuddise sirruh ve kerremallahu vecheh'in *Meâdiye*'sine (baksınlar). Bu üç nüsha-i şerifede ehl-i Fazl'la alakalı itikat ayrıntılarıyla şerh edilmiştir."[134]

Görüldüğü gibi Işkurt Dede konuyla ilgili olarak, Seyyid İshak'ın *Turâbnâme*'sini, Emir Gıyâseddin'in *İstivânâme*'si ile Seyyid Şerif'in *Meâdiye*'sine atıf yapmakta ve daha sonra da bu üç eserden "üç nüsha-i şerife" diye bahsetmektedir. Hüsamettin Aksu'nun buradaki yanlışlığı, "به تراب نامه و استوا نامهء حضرت امیر غیاث الدّین" (*Turâbnâme*'ye ve Emir Gıyâ-

---

133 Hüsamettin Aksu, "Emir Gıyâseddin," *DİA* 11, 1995, s. 131.

134 ای طالب بدان اگر خواهی که تحقیق کنی عالم آخرت را و بدانی که حشر اجساد چیست و چگونه است رجوع به تراب نامهء حضرت سیّد اسحق سلام الله علیه بکن که در آخر باب سیوم به تفصیل اثبات می فرمایند که بر آن مزیّنی نیست و اگر خواهی که اعتقاد چند که در میان طائفهء ملحدان است بدانی و نفع و ضرریٔ هر یک بینی به تراب نامه و استوا نامهء حضرت امیر غیاث الدّین که همشیره زادهء حضرت خلیفة الله است شرح بس مستوفا فرموده اند و معادیهء حضرت سیّد شریف قدّس سرّه و کرّم الله وجهه که در این سه نسخهء شریفه این اعتقاد که تعلّق به اهل فضل دارد به تفصیل مشروح مشروح کرده شده است...

seddin'in *İstivânâme*'sine...) kısmını, "hazret-i Emir Gıyâseddin'in *İstivânâme*'sine ve *Turâbnâme*'sine ..." şeklinde okumasından kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak, Emir Gıyâseddin'in *Turâbnâme* isimli bir eseri yoktur ve Işkurt Dede'nin bahsettiği *Turâbnâme*, Seyyid İshak'ın *Turâbnâme*'sidir.

Seyyid İshak 814 Şevvalinde (Ocak 1412) rüyasında Fazlullah'ı görür. Seyyid İshak'ın ifadelerine göre Fazlullah bu rüyada Sogand köyünde Ebu Müslim'in kabri yakınında yere parmağıyla daireler çizmekte ve şunları söylemektedir: "Gökler ve göklerin ilmi, nebi ve nübüvvetle alakalıdır. Yer ve yerin ilmi, veli ve velayetle alakalıdır." Ancak Seyyid İshak rüyasında bunları daha önceden bildiğini fark eder ve Fazlullah'a "Bir kimse sizin ilminize mazhar olabilir mi?" diye sormak ister, ama bunu edebe aykırı bulur... Sonuçta Seyyid İshak uyandığında nübüvvet, velayet ve uluhiyet hakkındaki bu eseri 3 bâb olarak yazmaya karar verir. [Turâbnâme, cd 30002] Eserin *Turâbnâme* olarak isimlendirilmesi, rüyada geçen, Fazlullah'ın toprağa çizdiği daireler nedeniyledir.

Velayetnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1037, vr. 34b-67b (cd 31152-31185)

Seyyid İshak, Ali isminde birisine ithaf ettiği bu eserinde de nübüvvet, velayet, ülûhiyet mertebelerinden bahsetmektedir.

Seyyid İshak'ın bunların dışında M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 989, cd 004 ve M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, cd 29966'da iki beyti bulunmaktadır ki, bunlar tercümeleriyle birlikte yukarıda verilmiştir.

ALÎ

Şairin hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bu kişi, Fazlullah'ın talebelerinden Ali Fânî olabileceği gibi, Emir Gıyâseddin'in bahsettiği Derviş Ali de olabilir.[135]

Divân

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 186, vr. 194b-211a (cd 29152-29168)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1052, 7a (cd 30377)'da bulunan gazel bu *Divân*'da da yer almaktadır.

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 186, 218a-218b (cd 29175-29176) sayfalarında mesnevi tarzında bir şiir bulunmaktadır ki, bu beyitlerin aynısını M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1052, vr. 46b-54a'da (cd 30417-30424) de görmekteyiz. Gölpınarlı'ya göre bunlar da Alî'ye aittir. Ancak bu şiirler *Divân*'da yoktur.

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1052, vr. 46b'nin sayfa kenarında bir çocuğun doğum tarihi (Zilhicce 811/Nisan 1409) verilmiştir. Bu yazma eserin istinsah tarihi 1203 [1788] olduğuna göre, müstensih tarafından eklenmiş bir not değildir ve birinci dönem Hurufilerden olan şairin özgün nüshasına ait bir nottur. Dolayısıyla eserin, Gölpınarlı'nın söylediği gibi 1000'den [1592] sonra öldüğü bilinen "Cavidî Ali"ye ait olma ihtimali yoktur.[136]

---

[135] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 47 ve 104.

[136] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 104.

EMİR GIYÂSEDDİN

(ö. 852/1448'den sonra)

Gıyâseddin Muhammed İbn Hüseyin İbn Muhammed Hüseyin Esterabadî. [İstivânâme, cd 81] Esterabad şehrinde 790-799 [1388-1396] yılları arasında doğmuş olması muhtemeldir. Aliyyu'l A'lâ'nın kız kardeşinin oğludur. [Salâtnâme, cd 50]

13 Rebiülahir 830 (11 Şubat 1427) tarihinde Herat'ta Timur'un oğlu Şahruh Mirza'ya karşı düzenlenen suikastla ilgili görülerek Emir Nurullah'la birlikte tutuklandı. Uzun süren mahkeme sonunda haklarında kesin bir hükme varılamadı. Emir Gıyâseddin 5 yıl sonra Emir Nurullah'la birlikte tutuklu oldukları Süleymaniye Kalesinden kaçarak Hurufiliğin önde gelen şahsiyetlerinin sığındığı Hürmüz Adasına geçti. Daha sonra Şiraz'a, ardından da Bağdat'a gitti.[137]

İstivânâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 269, vr. 1b-101b/cd 002-102
Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds, Persan, 24, vr.1b-59b.
Vatican Library, Persian Manuscripts, no. 34/2, vr. 13b-128b.
Kitâbhâne-i Dânişgede-i Edebiyât u Ulûm-i İnsânî, no. 102/D. (147 vr)
Kitâbhâne-i Millî-yi Melekî, no. 4001 (183 vr)

Eserin yazıldığı tarih bilinmiyor; ama Emir Gıyâseddin bazı bölümlerin yazıldığı zamanla ilgili olarak 12 ve 15 Ramazan 846 (14 ve 17 Ocak 1443) [İstivânâme, cd 16, 26] tarihlerini vermektedir.

---

[137] Aksu, *a.g.m.*, 1995, s. 130, 131.

Mektup

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 825, vr. 1b-17b.

Fazlullah'ın talebelerinden Mevlana Hasan'a yazılmış ve 16 Cemaziyel Evvel 836 (8 Ocak 1433) tarihli olan bu mektupta Emir Gıyâseddin, Şahruh'a karşı düzenlenen suikasttan, sorgulanmasından ve hapisteki günlerinden bahsetmektedir.[138]

KEMÂL KAYTAĞ

Işkurt Dede ondan "Mevlana el-Kaytâğî kuddise sırruh" diyerek bahsetmektedir. [Salâtnâme, cd 22] Fazlullah'ın halifelerinden olan Kemâleddin Hâşimî ve Kemâleddin Rûmî adlı halifelerden birinin bu şahıs olma ihtimali Gölpınarlı tarafından dile getirilmiştir.[139]

İtaatnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1052, vr. 8b-42a (cd 30379-30412)

Kemâl Kaytağ'ın, Ali Emirî, Farsça no. 1052'deki (vr. 8b-42a) *Itâ'atnâme* adlı eseri hakkında Gölpınarlı, "Gürgan lehçesiyle yazılmış mensur risale" demiştir. Ancak *Itâ'atnâme* sadece ilk iki sayfası Gürgan lehçesiyle yazılmış, kalanı bugünkü Farsçayla yazılmış bir eserdir.

---

[138] Aksu, *a.g.m.*, 1995, s. 131.

[139] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 103.

MİR FÂZILÎ

Hakkında sahip olduğumuz tek bilgi onun Aliyyu'l A'lâ'nın öğrencisi olduğudur. [Salâtnâme, cd 31] Işkurt Dede, Destbürîde Muhammed Mirzâ'nın, Mir Fâzılî'nin halifesi olduğunu söylemiştir.

Risale (Taksîm-i Salât u Evkât)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1039, vr. 1b-80a (cd 30654-30736)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 990, vr. 1b-58a (cd 01-57)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1054, vr. 1b-84a (cd 30070-30152)
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1292
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 162
Konya Mevlana Müzesi K., no. 6120
British Museum, or. 6381, vr. 4b-101a

Ali Emirî, Farsça no. 1039 (vr. 1b-80a), no. 990 (vr. 1b-58a) ve no. 1054 (vr. 1b-84a) kayıtlı Mir Fâzılî'nin "Risale" ismiyle bildiğimiz eserine, *Salâtnâme*'de Işkurt Dede, *Taksîm-i Salât u Evkât* ismini vererek gönderme yapmıştır. [Salâtnâme, cd 20] Gönderme yaptığı yer no. 1039'daki nüshanın 21a ve 21b sayfalarında yer alır. *Risale* olarak zikredilen Mir Fâzılî'nin bu eserinin ismi *Taksîm-i Salât u Evkât* olarak kabul edilebilir.

Aynı kütüphanede no. 1039'daki mecmuada iki Türkçe eser bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 81b ile 86a arasında, diğeri de 94b ile 111b arasındadır. Gölpınarlı bu eserlerden ilkini, yazarını belirtmeden, "Mir Fâzılî'nin bu mecmuadaki ilk risalesinin (yukarıda bahsettiğimiz risale) telhis edilmek suretiyle Türkçeye tercümesi" şeklinde, ikincisini de Fâzılî'nin kabul ederek, "*Şerh-i Taksîmât* (Türkçeye tercü-

mesi)" şeklinde tanıtmıştır.[140]

Ancak bu iki Türkçe eser birbirinden farklı değil, birbirinin aynısıdır. Diğer taraftan ikincisi, Gölpınarlı'nın söylediği gibi Fâzılî tarafından da yazılmamıştır. Çünkü bu eserde yazar, birçok yerde "Mir Fâzılî hazretleri buyururlar ki ..." (97b, 100b, 103b, 111a) diyerek Mir Fâzılî'nin yukarıda bahsettiğimiz *Taksîm-i Salât u Evkât* (veya bilinen ismiyle *Risale*) eserine gönderme yapmıştır.

Ayrıca gerçekte birbirinin kopyası olan bu iki eser ne "Mir Fâzılî'nin *Risale*'sinin kısa bir tercümesi" ne de "*Şerh-i Taksîmât*'ın (Türkçeye tercümesi)"dir. Örneğin bu Türkçe eserde, *Câvidânnâme* ve *Mahşernâme*'den alıntılar yapılmışken,[141] Mir Fâzılî'nin risalesinde bu tarz bir alıntı söz konusu değildir. Anlaşılan bu Türkçe eserin yazarı Mir Fâzılî'nin *Taksîm-i Salât u Evkât*'ından bazı pasajlar çevirmiştir. Ama sadece çevirmekle kalmamış, aynı zamanda bunları şerh etmiştir. Dolayısıyla bu tercüme bir eser değil, Mir Fâzılî'nin zikrettiğimiz eserinin bazı bölümlerinin şerh edildiği bir eserdir. Bu yüzden de müellif bu eserin sonunda "*temmet şerh-i taksimât-ı risâle-i sultânül ârifîn Mir Fâzılî*" (Ariflerin sultanı Mir Fâzılî'nin risalesinin kısımlarının –bu risalenin isminin *Taksîm-i Salât u Evkât* olduğunu hatırlatalım– şerhi tamamlandı) demiştir.[142]

Tüm bu düzeltmelere bir yenisini daha ekleyelim: Gölpınarlı, Ali Emirî, Farsça no. 990'da kayıtlı mecmuanın 58b-62a'da yer alan üç sayfalık bölümü için "Hurufiliğe ait Türkçe bazı bahisler ve Aliyyu'l A'lâ'nın *Mahşernâme*'sinden nakiller var" demekle yetinmiştir. Oysa bu bölüm, yukarıda iki nüshasından söz ettiğimiz, Mir Fâzılî'nin *Taksîm-i*

[140] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 91-92.

[141] M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1039, cd 30751-2.

[142] M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1039, cd 30768.

Salât u Evkât adlı risalesinin Türkçe şerhinin ilk üç sayfasının kopyasıdır.[143]

REFİ'Î

Asıl ismi Muhammed Seyyid'dir. Nesimî'nin irşadıyla Hurufi olmuştur. [Risâle,[1052] cd 30440] Refi'î, Temennâî ve Nesimî, Fazlullah'ın vasiyeti üzerine Bakü'yü terk edip Küçük Asya'ya gitmişlerdir.[144] Refi'î Preveze'de gömülüdür. [Risâle,[1052] cd 30440]

Yaşadığı dönüşümü, Hurufiliğe girişini ve Nesimî tarafından Anadolu'ya gönderilişini *Beşâretnâme*'de şöyle anlatır:

Bana olaldan nesîmî dest-gîr
Secde eyler karşıma bedr-i münîr

Ermeseydi hak naîminden nesîm
Bize yol göstermez idi ol kerim

Cahil u mahrum u sergerdan idim
Her nefes bin fikr ile hayran idim

Benliğim bana hicab olmuş idi
Bâtınım mülkü harab olmuş idi

Gerçi birkaç fenden almıştım haber
Seçmez idim onlarınla hayr u şer

Bir yola gider iken âzâd idim
Gâh yapardım geh geri bozardım

Gâh sünnî derilirdim gâh hakîm

---

[143] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 62. Bkz. M.K. Ali Emirî Farsça, no. 1039, vr. 81b-86a ve M.K. Ali Emirî Farsça, no. 1039, vr. 94b-111b.

[144] Mir Fatrus, *a.g.e.*, s. 46.

Hiçbir mezhebde olmazdım mukîm
Medh ederdim gâh tenâsüh mezhebin
Gâh dehrînin öğerdim meşrebin

Gâh meşayihden verir idim haber
Der idim yoktur bulardan mu'teber

Işbu resme her yolu arar idim
Şol kadar arar idim k'âzâr idim

Kande bir kâmil işitirdim ki var
Onu bulmayınca kılmazdım karar

Bulup arardım zamirin ser be ser
Görür idim ol dahi benden beter

Her ne türlü ilme kim kılsam nigah
Nesne feth olmazdı eder idim âh

...

Kutb-ı âlem pişva-i ehl-i din
Server-i âfâk-ı emiru'l mü'minin

Çün bana bildirdi kimdir fazl-ı hak
Perde açıldı ve göründü tabak

Bu harabatımı ma'mur eyledi
Zulmet-i âbâdımı pür-nur eyledi

Hızr imiş sundu bana ab-ı hayat
Aldım içtim rıhlet etti müşkilât

Oldu kur'ânın rumûzu aşikâr
Bir işaret dedi haktan yürü var[145]

Sen dahi rum ehlin âgâh eylegil
Onlara bu gizli râzı söylegil

---

[145] *Bir işaret oldu haktan dedi var* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

Pes zaruri oldu türkî söylemek
Söyledim bir nice gün çektim emek [Beşâretnâme, cd 3000-1]

Bu son beyitten anlaşıldığı gibi, Refi'î Anadolu'ya geldiği zaman Hurufi inançlarını Türkçe yazma konusunda zorlanmıştır. Buradan Refi'î'nin anadilinin Türkçe olmadığı sonucu çıkarılabilir. XV. yüzyıl şairi Refi'î'nin kabrinin 1538 yılında fethedilen Preveze'de oluşu, yani Preveze'nin fethinden çok önce Balkanlara geçmiş oluşu, onun Hurufiliği yaymak için yeni coğrafyalar arayışı içinde olduğunu akla getirmektedir.

Beşâretnâme (811/1409)

M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943, vr. 7b-82a (cd 008-082)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1041, vr. 56b-103b (cd 2961-3008)
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 77
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 310
Bibliothèque Nationale, Supplément, Pétis de la Croix; Arsenal, ?
Cambridge University Library, Turkish, Or. 569
British Museum, Add. 5, 986
Cambridge University Library, MS. Browne, A. 43, vr. 11b-54a

Refi'î şu beyitlerde eserini niçin *Beşâretnâme* [müjde kitabı] olarak isimlendirdiğini açıklamaktadır:

Çün beşâretnâmedir ey nîk-nâm
Muhtasar ânınçün oldu bu kelam

Surete gerçi yazıldı muhtasar
Ma'nâda ki muteberdir muteber

Anladın mı ne beşarettir ey yar
Bu ki malum oldu zat-ı kirdgâr

Enbiyanın va'desi oldu tamam

Aşikâre oldu fazl-ı lâ-yenâm [Beşâretnâme, cd 3001]

Eserin içeriğini de şöyle özetlemiştir:

Arşnâme sözlerinden bunda var
Tercüme kıldım ki kala yadgâr

Câvidânnâme sözü ekseri
Fehm eden olur cihanın mihteri

Hem muhabbetnâmeden yazdım kelam
Üç kitabından hakkın oldu tamam [Beşâretnâme, cd 3002]

Bu eseri 811 yılı Ramazanında (Ocak 1409) yazdığını da şu tarihle dile getirmiştir ki, râh-ı hüdâ (راه خدا) terkibinin ebcedi 811'e eşittir:

Bu beşâretnâmeyi kıldım tamam
Savmin evvel cuması gün ve's-selam

Tarihi kendileyin rah-ı hüdâ[146]
Ser be ser ebyâtı oldu rehnümâ [Beşâretnâme, cd 3001]

Diğer bir nüshanın başlığından *Beşâretnâme*'nin *Câvidânnâme* olarak isimlendirildiğini de görmekteyiz. [Beşâretnâme,[943] cd 008]

Gencnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1041, vr. 104b-110a (cd 3009-3014)
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 310
Cambridge University Library, MS. Browne, A. 43, vr. 115b-120a

Refi'î bu eserinde Âdem ve Fazlullah'ın öneminden bahsetmesinin yanı sıra Hurufi inancının üstünlüklerini de anlatmaktadır.

---

[146] *Târihini kendileyin râh-ı hüdâ* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

PENAHÎ

(ö. 1456'den sonra)

Edebiyat tarihi kaynakları iki farklı Penahî'den bahsederler. Bunların her ikisi de XVI. yüzyıl şairidir. Birincisi Rumelili, diğeriyse Tebrizlidir. Tebrizli Penahî'nin Anadolu'ya (Amasya) II. Bayezid (1481-1512) döneminde geldiği bilinmektedir. Yavuz Selim (1512-1520) döneminde de İstanbul'a gelmiş ve Sultan Selim tarafından takdir görmüştür. Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre hattat ve nakkaştır. Kanuni zamanında (1520-1566) nakkaşbaşı olmuştur.[147]

Hurufi olan Penahî'nin bu iki Penahî'den biri mi yoksa başka bir kişi mi olduğu kaynaklardan saptanamamaktadır.

Mesnevi (Şehriyârnâme)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1041, vr. 114b-126b (cd 3015-3027)
Cambridge University Library, MS. Browne, A. 43, vr. 121b-131a
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 310

Penahî bu mesneviyi 860 yılı Ramazanında (Ağustos 1456) tamamlamıştır. [Mesnevi, cd 3027] Başka bir nüshada mesnevinin ismi *Şehriyârnâme* olarak anılmıştır.[148]

---

[147] "Penahî," *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c. VII, 1990, s. 241.

[148] Browne, *a.g.e.*, 1907, s. 557-558; aktaran Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 42.

ABDÜLMECİD B. FİRİŞTE
(ö. 864/1459-60)

İzmir'in Tire kazasında doğmuştur. Kardeşi İzzeddin Abdüllatif b. Melek, Aydınoğlu Mehmed Bey'in hocasıdır. Babası Abdülaziz "Melek" veya "Firişte" namıyla anılmaktadır. Abdülmecid eserlerinde ismini Abdülmecid b. Firişte İzzeddin et-Tirevî olarak, *Lügat-ı Kânûn-ı İlâhî*'nin bazı nüshalarında da Abdülmecid b. Abdüllatif b. Firişte olarak zikretmiştir.[149]

Firişteoğlu, Fazlullah'ın halifelerinden Şemseddin veya Şemseddin'in talebesi Bayezid aracılığıyla Hurufiliğe girmiştir.[150]

Işknâme (Âşıknâme)

M.K. Ali Emirî Şer'iyye, no. 1368, vr. 1b-127b (cd 002-128),
M.K. Ali Emirî Şer'iyye, no. 1238, vr. 1b-136b (cd 002-140)
M.K. Ali Emirî Şer'iyye, no. 1362, vr. 58b-179a (cd 30241-30364)
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 310
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 843
British Museum, Or. 5960
Cambridge University Library, Or. 44
Cambridge University Library, Turkish, Or. 531
Cambridge University Library, Or. 702 (126 vr)
Cambridge University Library, MS. Browne, B. 15, vr. 5b-85b

Firişteoğlu bu eseri Şevval 833'de (Haziran 1429) saf meşrep olanların faydalanması, "taklidât-ı zulmâniye-i cehl"den kurtulmaları, nefislerini müşahede etmeleri gibi gayelerle kaleme almıştır. Yine Firişte-

[149] Hüsamettin Aksu, "Firişteoğlu Abdülmecid," DİA 13, 1996, s. 134.
[150] Hamid Algar, "Horufism," *Encyclopaedia Iranica* 12, 2004, s. 487.

oğlu'nun belirttiği gibi, bu eser ilm-i tevilin Türkçede açıklamasıdır. Çünkü ilm-i tevil, yani Fazlullah'ın açıklamaları Farisî dilindedir ve Rum ilinde Farisî bilenler azdır. Bu nedenle ehl-i meşrepten bazı ihvan "ilm-i ledünniyye-i ilâhîyye"nin Türkçeye çevrilmesini istemişler, Firişteoğlu da bunu Türkçeye çevirmiştir. [Işknâme, cd 30241]

Birçok araştırmacıya göre bu eser, Fazlullah'ın *Câvidânnâme*'sinin Türkçeye tercümesidir.[151] Ancak doğrusu *Işknâme*'nin, *Muhabbetnâme* ve *Câvidânnâme*'den bazı bölümlerin bazen kelime kelime bazen de kısaltılarak tercümesi olduğudur. Örneğin *Işknâme*'nin aşk ve muhabbet hakkındaki ilk bâbı (باب الاول فی العشق و المحبة), Ali Emirî, Farsça no. 824'de bulunan Fazlullah'ın *Muhabbetnâme*'sinin 8a-9b sayfalarının tercümesidir. Yine *Işknâme*'nin altıncı bâbı *Muhabbetnâme*'nin 24a-26a arasındaki sayfalarının, dokuzuncu bâbı da *Muhabbetnâme*'nin 26a-31a arasındaki sayfalarının tercümesidir. Örnekler daha da uzatılabilir.

Bununla birlikte *Işknâme*'de *Câvidânnâme*'den yapılan çeviriler de vardır. Örneğin *Işknâme*'nin dördüncü ve onbirinci bâbları *Câvidânnâme*'nin 51-53 ila 211-212. sayfalarından çevirileri ve Firişteoğlu'nun açıklamalarını içerir.

Genel olarak ise Firişteoğlu'nun *Muhabbetnâme*'den daha fazla bölüm çevirdiğini ve *Muhabbetnâme*'den yaptığı çevirilerde metne daha sadık kaldığı görülmektedir. Bu durum Yusuf ile Züleyha arasındaki muhabbet ve aşktan bahsederek başlayan (bu kıssanın *Muhabbetnâme*'de aşknâme olarak anıldığını da belirtelim [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 008]) *Işknâme* (*Aşknâme*) ile *Muhabbetnâme*'nin isimleri arasındaki benzerliğin nedenlerini de açıklar.

---

[151] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 114; Algar, *a.g.m.*, 2004, s. 487; Aksu, *a.g.m.*, 1998, s. 411; Aksu, *a.g.m.*, 1996, s. 134; Akün, *a.g.m.*, s. 945.

Ahiretnâme

M.K. Ali Emirî Şer'iyye, no. 1363, vr. 1b-31b (cd 02-32)
M.K. Ali Emirî Şer'iyye, no. 1364, vr. 1b-27a (cd 02-27)
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 9685, vr. 73b-93a
İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 843
Konya Mevlana Müzesi K. no. 2467
British Museum, Or. 5961, vr. 34b-57a
Cambridge University Library, MS. Browne, C. 8, vr. 73b-76b

Firişteoğlu'nun bu eseriyle ilgili de bazı yanlışlıklar araştırmacılar tarafından son dönemlerde dile getirilmiştir. İddiaya göre, *Ahiretnâme* Hurufilerin ahiret inançlarını anlatan bir eserdir.[152] Muhtemelen böyle bir yargıya eserin ismi neden olmuştur. Oysa eserde dile getirilen konular nefsini bilmek, Allah'ı bu dünyada müşahede etmek, noktayı bilmek, ruh ve algı, "elest bezmi" gibi Hurufilikle ilgili konulardır. Dolayısıyla bu eser sadece ahiret inancıyla ilgili bir eser değildir.

Eserin bu ismi almasının nedenini Firişteoğlu eserin uzun girişinde açıklamaktadır: "*... imdi bunun misâli ayet ve hadis çoktur bu risâle sahibi Firişteoğlıdur ve bende-i Fazlullahdır dünya beyanında ve ahiret beyanında düzdi ve bu risâlenin ismini ahiretnâme koydı her kişi kim bu ahiretnâmeyi idrâk eylese ve içinde gelen me'âni-i hakâiki fehm eylese ve kânûnlarını zabt eylese ol kişiye ahiret ahvâli malum ola ki, dünya nedir ve ahiret nedir ve ehlullah kimlerdir ve ehl-i cennet ve cehennem kimlerdir ve hak dîdârın müşahede eden kimlerdir ve müşahede etmeyip a'mâ kalan kimlerdir bunları bile ve tanıya alel ayân göre ve dahı ...*" [Ahiretnâme, vr. 2a]

[152] Aksu, *a.g.m.*, 1996, s. 134; Ünver, *a.g.e.*, s. 90.

Hidâyetnâme

İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 9685, vr. 53b-72b.
British Museum, Or. 6380, vr. 64b-103b.
Cambridge University Library, MS. Browne, A. 43, vr. 89b-112b.

Firişteoğlu bu eseri 838 yılının Rebiülevvelinde (Ekim-Kasım 1434) yazmıştır. Bu eserin, Fazlullah'ın *Muhabbetnâme*'sinin çevirisi olduğu da söylenir.[153] Clément Huart'ın *Textes persans relatifs à la secte des Houroûfis* adlı çalışmasında da *Hidâyetnâme* adlı bir eser vardır, ancak Farsça olan bu eserin Firişteoğlu'nun eseriyle bir alakası yoktur.

Tercüme-i Hâbnâme

İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 9685, vr. 2a-53a.

Seyyid İshak'ın *Hâbnâme* adlı eserinin Türkçeye tercümesidir. Firişteoğlu tercümesinin sonuna doğru kendi fikirlerini eklemiş olsa da eserin aslına uygun bir tercümedir.

Lügat-ı Kânûn-ı İlâhî

Süleymaniye K., Vehbi Efendi, no. 1979
Topkapı Sarayı M.K., no. 611

854 [1450] yılında yazılmıştır. Kuran'da geçen 2300 kadar kelimeyi kapsayan bir sözlüktür. Her kelimenin Türkçeye tercümesi verildikten sonra bu kelimelerin geçtiği ayetler verilmiştir.[154]

---

[153] Aksu, *a.g.m.*, 1996, s. 135.
[154] Aksu, *a.g.m.*, 1996, s. 135.

MİSALÎ
(ö. 985/1577)

XV. yüzyılda yaşamış Gül Baba (d. 948/1541) isimli bir şair de Misalî mahlasını kullanmıştır. Misalî'nin (Gül Baba) Budin savaşında şehit olduğu söylenmektedir. Kanuni ve Şeyhülislam Ebussuud Efendi cenazesine katılmışlardır.[155] Rıza Tevfik'e göre, bir Hurufi eseri olan *Miftahu'l Gayb*, Misalî'ye (Gül Baba) aittir.[156] Eğer bu doğruysa, Kanuni ve Ebussuud Efendi'nin bir Hurufi düşünürünün cenazesine katılmalarının altı çizilmelidir. Gölpınarlı'ya göre, eğer Hurufi şair Misalî ile Gülbaba aynı kişiler ise Misalî'nin (Gül Baba) 948'de [1541] geçen Budin savaşında şehit olduğu doğru olamaz, çünkü Hurufi olan Misalî 985 [1577] veya 991 [1583] yıllarında ölmüştür.[157]

Divân

M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 390, vr. 37b-221a (cd 29216-29403)
M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 391

Feyznâme

M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 390, vr. 8b-37a (cd 29185-29215)
Cambridge University Library, MS. Browne, C. 9, vr. 51b-76a
Süleymâniye K., Hacı Mahmut Ef., nr. 3359/3, vr. 41b-68a
Süleymâniye K., Hacı Mahmut Ef., nr. 3735, vr. 1b-22a
Yazma Bağışlar, nr. 2268/3, vr. 78b-117a
Atatürk Ü. K., Seyfettin Özege Kit., Âgah Sırrı Levend, no. 412

---

155 Nimet Tohumcu, *Misalî'nin Kitâb-ı Manzûme-i Feyznâme-i Ilahî Mesnevîsi*, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 25.

156 Rıza Tevfik, *a.g.e.*, s. 290.

157 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 77-78, 123.

Miftahu'l Gayb

M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 390, vr. 1b-8a (cd 29178-29184)
M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1041, vr. 128b-140a (cd 3028-3039)
Konya Mevlana Müzesi K. no. 2416
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 77

Rıza Tevfik, Clément Huart'ın eserine yazdığı önsözde, Misalî'nin (ö. 985/1577) *Miftahu'l Gayb*'ından ve *Miftahu'l Gayb*'ın girişinden (la préface du مفتاح الغيب) bazı alıntılar yapmıştır.

Misalî'nin *Miftahu'l Gayb* adlı mensur (son beş sayfası manzumdur) ve *Feyzname* adlı manzum eserlerinin olduğunu bilmekteyiz. Rıza Tevfik'in alıntı yaptığı kitap muhtemelen Misalî'nin önce *Miftah'ul Gayb*'ının, arkasından *Feyzname*'sinin yer aldığı mecmua şeklinde bir eserdir. Örneğin Ali Emirî, Manzum no. 390'da kayıtlı mecmuada 1b-8a arasında *Miftahu'l Gayb*, 8b-37a arasında da *Feyzname* vardır. Misalî 37a'da

Feyzname oldu nâm-ı nüsha hem
Feyz irür her kim okur bî-elem" [Feyznâme, vr. 37a]

diyerek bu manzum eserinin adının *Feyzname* olduğunu belirtmiştir.

Miftahu'l Gayb'ın ketebesinde de "temmet risale-i Miftahu'l gayb-ı Misalî rahmetullahi teala" [Miftahu'l Gayb, vr. 140a] denilerek, mensur eserin de adının *Miftahu'l Gayb* olduğu belirtilmiştir ki, bu eser Ali Emirî, Manzum no. 390, vr. 1b-8a'daki risaledir.

Rıza Tevfik'in *Miftahu'l Gayb*'dan diyerek verdiği ve ilk mısrası "Hak teala Musa'ya vahy eyledi" olan şiir *Feyzname*'nin[158] 27b sayfasında yer almaktadır. *Miftahu'l Gayb*'ın girişinden diyerek aktardığı "bir vecihle dahi elli altının otuz ikisin ..." diye başlayan bölüm ise *Mifta-*

[158] M.K. Ali Emirî Manzum, no. 390.

hu'l Gayb'ın [Ali Emirî, Manzum no. 390] 3a sayfasında yer almaktadır. Sonuç olarak Rıza Tevfik *Feyznâme*'yi *Miftahu'l Gayb* olarak, *Miftahu'l Gayb*'ı da *Miftahu'l Gayb*'ın girişi olarak kabul etmesi hatalı bir saptamadır. Rıza Tevfik'in *Miftahu'l Gayb*'ın girişi dediği eser *Miftahu'l Gayb*'ın kendisi, *Miftahu'l Gayb* dediği eser de *Feyznâme* adlı eserdir.

Risale

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1012, vr. 1b-215a (cd 002-216).
British Museum, Or. 5961, vr. 82b-86b.

MUHİTÎ
(960[159]/1553-?)

Edebiyat tarihi kitaplarında Muhitî Dede'nin hayatından bahsedilmez.[160] Ancak halifesi Arşî selefinin ölümünden sonra onun hakkında bazı beyitler yazmıştır, birkaçını burada zikredelim:

Serdâr-ı serverân-ı fünûn-ı cihân idi
Keşşâf-ı ilm-i hikmet-i kevn u mekân idi

Baş eğdirirdi sözde sühan-âferinlere
Ser-tâ-kadem lisân-ı kelâm-ı beyân idi

Gitti cihân-ı bâkîye ol nûr-ı kirdgâr
Kaldı kelâmı tâlib-i tahkîke yâdigâr [Arşî, Divân, cd 89]

---

[159] ?, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, cd 29967.

[160] "Muhitî," *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c. VI, 1986, s. 431.

Bir sözde bin meânî-i tahkîki derc edip
Fehm ettirirdi tâlibe ol yâr-i dil-nevâz

Asla yok idi aczi cevâbında sâilin
Her bir suâle bin dürr-i ma'nâ ederdi vâz [Arşî, Divân, cd 90]

Divân

M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 396 ve no. 397
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 267
Süleymaniye K., Hacı Mahmut Kit., no. 2523
Konya Mevlana Müzesi K., Abdülbaki Gölpınarlı Kit., no. 11

Keşfnâme

M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 1356, vr. 1b-96b (cd 02-97)

ARŞÎ

(970-1030/1562-1621)[161]

Muhitî'nin halifesi olan Arşî *Divân*'ında kendisiyle ilgili bazı bilgiler de verir. Münacat bölümünde çocuklarının sağlığı için şöyle dua eder:

کن حاجتم روا برسان صحّت وجود — *Hacetimi yerine getir, sevgili çocuklarıma*
اولاد دلنواز مرا از حیات تو — *kendi hayatından vücut sağlığı ver.*

[Arşî, Divân, cd 68]

Bir gazelinden, İmam Hüseyin'in kabrini ziyaret için Kerbela'ya gittiğini öğreniyoruz. [Arşî, Divân, cd 65] Arnavutluk'ta Hurufilerin

[161] ?, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, cd 29967.

çokça bulunduğu, Ergirikesri (Gjirokastër) için de bir şiir yazmıştır.

Arşî yine *Divân*'ında, Hurufi olmadan önce sufiler arasında bulunduğunu, ama bundan memnun kalmadığını şöyle anlatır:

Bunca kim dervişlik gösterdim ettim meskenet
Görmedim âlemde bir yek-reng u yek-dil yek-cihet

Her kime kim râzımı açtım onu mahrem sanıp
Düşman imiş kalbine gördüm ki dolmuş şeytanet [Arşî, Divân, cd 16]

Hurufi oluşunu ve böylece düşünce dünyasındaki değişimleriyse şöyle ifade etmiştir:

Yatardım günc-i gamda zâr u hasta fazl-ı bî-hemtâ
Hayat-ı nev yetirdi cânıma kıldı beni ihyâ

Göründü perdesiz vech-i ilâhî dîde-i câna
Açıldı bâb-ı hikmet oldu zâhir sırr-ı mâ evhâ

...

Tabîat âleminden kaldırıp kurtardı esfelden
Bihamdilillah ki fazl etti makâmım arşiyâ a'lâ [Arşî, Divân, cd 10]

Divân

M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 285, vr. 6b-109a (cd 007-110)
Konya Mevlana Müzesi K., Abdülbaki Gölpınarlı Kit., no. ?. (95 vr)
British Museum, Or. 6294
Cambridge University Library, Or. 40 (128 vr)
Cambridge University Library, Or. 677 (105 vr)
Cambridge University Library, Or. 488 (129 vr)
Cambridge University Library, MS. Browne, C. 6

Mesnevi

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1003, vr. 169a-173b (cd 169-174).

Bu *Mesnevi* on iki imam hakkındadır; onların kaç yıl yaşadıkları, kimler tarafından öldürüldükleri ve kabirlerinin nerede olduğu hakkında bilgiler içerir.

MUKİMÎ
(XVI-XVII. yy)

Vahdetnâme-i İlâhî

M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 1362, vr. 1b-57a (cd 30184-30239)
İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 6821
Konya Mevlana Müzesi K., Abdülbaki Gölpınarlı Kit., no. 23

CAVİDÎ ALİ

İsmi Derviş Ali'dir, Cavidî mahlasıdır. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29536] Işkurt Dede ondan "Câvid Efendi" [Salâtnâme, cd 09] ve "Kutbül muhakkikîn Cavidî-i alim-i ilm-i Câvidân" [Salâtnâme, cd 16] diyerek bahseder. Destbûrîde Muhammed Mirzâ'nın halifesidir. [Salâtnâme, cd 32] *Câvidânnâme* ve *Arşnâme*'nin bazı bölümlerini 1000 [1592] yılında şerh etmiştir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29536; Şerhler, cd 29722]

Kendi ifadelerinden Bursa'da bulunduğunu anlıyoruz. Bursa'dayken zahiri ilimler ve tasavvufta ileri derecede bilgiye sahip iki kişinin yanına gelip muanaka ve musafaha yaptıktan sonra Hurufi ıstılahlarına dair sorular sorduğundan bahsetmektedir. [*Risâle*, cd 29439] Fazlul-

lah'ın şehrini (muhtemelen Alınca'dır) ziyaret ettiğini de belirtmiştir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29536]

Yazdığı *Risale*'de, Mevlana Şerafeddin Yezdî'yle Yezd'deki karşılaşmasından bahseder. Şerafeddin Yezdî kendisine "İlm-i hurûf hakkında, bu taifeye ait eserlerin hepsini okudum ve mütalaa ettim. Bu eserlerde tüm eşyanın, 28 ve 32 harfe muvafık gösterilmesinden maksat ve bunun faydası nedir?" diye sorar. Cavidî Ali cevaben "İnsanları cehaletten kurtarmaktır" deyince Mevlana Şerafeddin Yezdî sinirlenip titremeye başlar. [M.K., Ali Emirî, Farsça, No. 993, cd 29442]

Gölpınarlı, Mevlana Şerafeddin Yezdî'nin 858'de [1454] öldüğünü söyler. Ancak Cavidî'nin eserlerini XVI. yüzyılda yazdığı ve yine XVI. yüzyıl Hurufi doktorlarından Işkurt Dede'yle görüştüğü bilinir.[162] Bu durumda söz konusu Cavidî'nin karşılaştığı Mevlana Şerafeddin Yezdî'nin, Gölpınarlı'nın bahsettiği kişi olma ihtimali çok düşüktür.

Cavidî bir şiirinde kendisi için "پور خلف" tabirini kullanmıştır, bu ifade onun Fazlullah'ın halifelerinden birinin oğlu olma ihtimalini akla getirmektedir.

آنچه مبهم مانده بوده است از سلف — *Seleften müphem kalan şey*

آشکارا شد ازین پور خلف — *Halef olan bu oğulda aşikâr oldu.*

[Şerhler, cd 29717]

Şerh-i Câvidânnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 437, vr. 1b-87a (cd 29536-29624)
Cambridge University Library, Or. 43, vr. 88a-109a

Cavidî'nin bu eseri yazma amacı, *Câvidânnâme*'nin anlaşılması zor

[162] M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1043, cd 53.

meselelerini daha önce duyulmamış bir tarzda açıklığa kavuşturmaktır. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29604] Hicri 1000 yılının Şevval ayında (Temmuz 1592) [Câvidânnâme Şerhi, cd 29536] yazılan bu eser, Gölpınarlı'nın dediği gibi *Câvidânnâme*'nin altı elifle (ibtidâ) başlamasına dair bir risale[163] değildir. Bu risalede, *Câvidânnâme*'nin (*Câvidânnâme-i Kebîr*) başından 10. varağın sonuna kadar olan kısım şerh edilmiştir. 10 ve 18. varaklar arasında "Kuran'ın ayetlerinin cem'iyyeti" olduğundan burası geçilmiş ve 18. varakta Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili bâb ve peygamberler hakkındaki konular kısaca değerlendirilip şerh bitirilmiştir.

Şerh-i Pencâh Pâye (Şerh-i Mirac-ı Resul)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 437, vr. 87b-177b (cd 29625-29716)

Cavidî'nin bu eseri Millet Kütüphanesi'ndedir; ama Gölpınarlı'nın belirttiği gibi 87b-188a arasındaki sayfalarda değil, 87b-177b arasındaki sayfalarda yer alır. 177b'de *Şerh-i Pencâh Pâye*'nin bittiği şu beyitten anlaşılmaktadır:

شد تمام از فضل رب العالمین — *Fazl-ı rabbül âlemin('in lütfüyle)*

شرح معراج رسول ای پاک دین — *Şerh-i Mirac-ı Resul tamamlandı ey pak-din*

[Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29716]

Ayrıca eserin isminin *Şerh-i Mirac-ı Resul* olduğu da beyitte zikredilmiştir. Bu eserden sonra 178b-188a arasında farklı bir konuya temas eden bir risale yer almaktadır. Gölpınarlı'nın, *Şerh-i Pencâh Pâye*'ye dahil ettiği mecmuanın bu son risalesini tanıtmadan önce *Şerh-i Pencâh Pâye*'yle ilgili bazı bulgulardan bahsetmekte yarar vardır.

---

[163] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 51.

Öncelikle elli payeden oluşan Cavidî'nin bu risalesi, *Câvidânnâme-i Sağîr*'in (Ali Emirî, Farsça no. 1000) 222a-222b sayfalarında yer alan 50 dikdörtgene bölünmüş tabloya dayanır. Bu tablodaki bazı kutular boş bırakılmıştır. Dolu olan kutulardaki her bir cümle –*Câvidânnâme*'ye ait cümlelerdir– Cavidî'nin şerhinde bir paye altında şerh edilmiştir. Dolayısıyla boş bırakılan kutulardaki cümlelerin hangileri olduğu Cavidî'nin bu şerhinden hareketle bulunabilmektedir.

Cavidî'nin şerhinin düzenlenişine gelince, her bir paye Cavidî'nin bir beytiyle başlar. Arkasından *Câvidânnâme*'deki tabloda yer alan cümle verilip şerhine geçilir. Elli paye, Hz. Muhammed'e miraçta ilk olarak farz kılınan ve miracın gayesi olan 50 vakit namazdan kinayedir. Bu elli vakit namaz da, Arap alfabesinin 28 harfiyle bu 28 harfin 22 noktasının toplamına işarettir. Dolayısıyla her bir paye aslında Hz. Muhammed'in miracını gerçekleştirdiği bir harf veya noktaya karşılık gelir. Bu nedenle Cavidî her bir payeyi istiva hattı üzerinden gerçekleşen miraca ve miraçta farz olan 50 vakit namaza bağlamaktadır.

Aynı mecmuada bu şerhten sonra söylediğimiz gibi Cavidî'nin başka bir *Risâle*'si vardır ve ayrı bir başlık altında incelenmesi gerekir.

Risale (Şerhler)

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 437, vr. 178b-188a (cd 29717-29725)

Cavidî 1000/1592 [Şerhler, cd 29722] yılında yazılan bu risalede *Câvidânnâme*'nin bazı cümlelerini şerh etmiştir. İlk olarak *Câvidânnâme*'de sayfa kenarına Fazlullah tarafından yazılmış, harfler ve rakamlardan oluşan bir notun şerhiyle başlayıp diğer kısa şerhlerle devam eder.

Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, vr. 39b-68a (cd 30030-30058)

Bu eser *Arşnâme*'nin ilk 50 beytinin şerhidir. Cavidî Hurufilerin isteği üzerine, yola yeni girenler daha iyi anlayabilsin diye, *Arşnâme*'nin ilk 50 beytini kısaca şerh ettiğini söylemiştir. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30038]

Risale

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, vr. 19b-39b (cd 29423-29443)

Cavidî Ali, Yezd *şehrinde* ünlü matematikçi Mevlana Şerafeddin Yezdî'yle yukarıda açıkladığımız karşılaşmasından bu risalede bahsetmektedir. [Risâle,[993] cd 29442] Bunun yanında *Arşnâme*'nin ilk 50 beytini ayrıca şerh ettiğine de vurgu yapmıştır. [Risâle,[993] cd 29429]

Arşnâme'den Bir Mısra'ın Şerhi

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, vr. 47b-48b (cd 29451-29452)

Bir varaklık bu şerhte yazar, *Arşnâme*'de sıkça geçen "بشنو از من عنده علم الكتاب" (yanında kitap ilmi bulunandan dinle) mısrasını şerh etmektedir. Gölpınarlı'ya göre bu şerh muhtemelen Cavidî'nindir.[164]

Fazlullah bir konuyu açıklamaya veya bir sorunun cevabını vermeye başlarken, bu cümleyi kullanmaktadır. Diğer Hurufiler de Fazlullah'a gönderme yaparken aynı cümleyi kullanarak açıklamalarda bulunurlar. Dolayısıyla Kuran'dan alınmış olan من عنده علم الكتاب (RA'D 13:43) (yanında kitap ilmi bulunan) kişi Fazlullah'dır.

---

[164] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 66.

IŞKURT DEDE

Asıl ismi Şeyh Muhammed'dir.[165] Cavidî Ali'nin halifesi Hamza Bey'in (ö. 1033/1623[166]) halifesidir. [Salâtnâme, cd 32]

Salâtnâme

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1043, vr. 4b-52a (cd 005-052)
Konya Mevlana Müzesi K., no. 6120

1030 [1620-1621] tarihinden sonra yazılan bu eserde Hurufi ibadet anlayışıyla birçok bilgi mevcuttur. Işkurt Dede bu eserinde Fazlullah'ın halifelerinin kitaplarından, Emir Hazret-i Halifetullah'ın perverdesi Mir Fâzılî'nin nüsha-i şerifesinden, Hazret-i Mir Fâzılî'nin perverdesi Destbûrîde Muhammed Mirzâ'nın kelam-ı şerifinden, Hazret-i Destbûrîde Muhammed Mirzâ'nın perverdesi Hazret-i Cavidî'nin Meâl-i Kebîr'inden, Hazret-i Cavidî'nin perverdesi ve serçeşme-i hulefasından ve kendisinin perverendesi Hazret-i Hamza Efendi'nin Meal-i latif-i şerifinden yararlandığını söylemiştir. [Salâtnâme, cd 32-33]

Bu eserdeki duaların ve Fazlullah'ı ilahlık mertebesinde gören dua cümlelerinin Hurufilere mal edilemeyeceğini belirtmek gerekir. Abdestte yüz yıkarken okunmasını söylediği şu duayı örnek verebiliriz:

وجه جای بیست و هشت و سی و دو	*Yüz, 28 ve 32'nin yeridir,*
کی روا باشد که پوشانیش تو	*senin onu örtmen reva değildir.*
بیست و هشت و سی و دو خطّ خدا	*Huda'nın 28 ve 32 hattı,*
حق ترا کرده ز آدم این عطا	*Hak sana bunu Âdem'den verdi.*

[165] Gölpınarlı, *a.g.m.*, 1965, s. 734.

[166] ?, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, cd 29967.

بیست و هشت و سی و دو خطّ خدا — *Huda'nın 28 ve 32 hattı*
آنکه بر وجه خلیفه یافت جا — *halifenin yüzünde yer buldu.* [Salâtnâme, cd 07]

Oysa Fazlullah abdestte okunacak dua olarak Hz. Muhammed'in sünnetinde yer alan اللهمّ بیّض وجهی بنورک یوم تبیض فیه الوجوه و لا تسود وجهی یوم تسود فیه الوجوه (Allah'ım! Yüzleri ağarttığın günde benim yüzümü nurunla ağart. Ve yüzleri kararttığın o günde, yüzümü karartma) duasını vermiş ve başka bir eklemede bulunmamıştır. Emir Gıyâseddin de aynı şekilde sadece bu duayı vermiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 32, 39; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 107; İstivânâme, cd 78]

RAHMETULLAH

Divân

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1003, vr. 77b-164a (cd 78-164)

Aynı mecmuada, 164b-168b (cd 165-169) sayfaları arasında, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 186'da, 217b-218a (cd 29175) sayfaları arasında Rahmetullah'ın şiirleri vardır. Bu sonuncusu, *Câvidânnâme*'nin başındaki 6 ibtidâyı şerh etmektedir ve *Divân'da* yer almaktadır.

Bunlardan başka, M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 285'de, 112b-113a (cd 114) sayfalarında Rahmetullah'ın *Divân*'ında da yer alan 3 şiir daha mevcuttur.

CELAL SÂFİR ŞÂH

Mesnevi (Kenznâme[167])

M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, vr. 105a-109a (cd 29509-29513)
Bibliothèque de Tschudi, vr. 144a-148a

ANONİM ESERLER

Hurufi eserler genellikle üç beş eserin bir arada bulunduğu mecmualarda yer alır. Her bir eserin veya mecmuanın sonunda diğer eserlerden alınmış birkaç sayfalık alıntılar da bulunmaktadır. Bunlardan bazılarının hangi eserlerden alındığı tarafımızdan saptanmış olsa bile, azımsanmayacak bir kısmının yazarı ve nereden alındığı bilinmez.

M.K. Ali Emirî, no. 87

Mukaddimetü'l Uşşâk.

M.K. Ali Emirî, no. 186

Divân, vr. 1b-178a (cd 28959-29135)

Fazlullah'ın ölümüne düşürülen tarih,[168] vr. 194b (cd 29152)

M.K. Ali Emirî, no. 990

Mir Fâzılî'nin risâlesinin Türkçe şerhinin ilk üç sayfası, vr. 58b-62a (cd 58-61)[169]

M.K. Ali Emirî, no. 993

Nefâisu'l Hakâik (1034/1624), vr. 1b-19a (cd 29405-29422)

---

[167] Ritter bu ismi soru işaretiyle birlikte zikretmiştir. Bkz. Ritter, *a.g.m.*, s. 15.

[168] Aliyyü'l A'lâ veya Mir Şerif'e ait olabileceğini söyleyen Abdülbaki Gölpınarlı bu tarihi yayımlamıştır.

[169] Bu şerhin tamamı M.K. Ali Emirî, no. 1039, vr. 94b-111b'de bulunur.

Risâle, vr. 47b-48b (cd 29451-29452)

Risâle, vr. 49b-51a (cd 29453-29454)

Risâle, vr. 52a-61b (cd 29455-29465)

Risâle, vr. 82a-99a (cd 29486-29503)

Arşnâme'nin 4 beytinin şerhi[170], vr. 99b-101a (cd 29504-29505)

Câvidânnâme'den iki cümlenin şerhi, vr. 101b-102b (cd 29506-29507)

Risâle, vr. 102b-104a (cd 29507-29508)[171]

Fazlullah'ın halifelerinin isimleri, vr. 104b (cd 29509)

Risâle, vr. 117b-124b (cd 29522-29529)

Risâle, vr. 125a-129a (cd 29529-29533)

M.K. Ali Emirî, no. 1004

Kuran'ın sureleri hakkında açıklamalar, vr. 1b-155a (cd 002-155)

M.K. Ali Emirî, no. 1009

Risâle, vr. 9b-18b (cd 010-019)

Risâle, vr. 18b-19a (cd 019)

Risâle (Taksîm-i çihil şebâne rûzî), vr. 19b-55a (cd 20-55)

Risâle, vr. 55b (cd 56)

Risâle, vr. 56a (cd 56)

Risâle, vr. 56b (cd 57)

M.K. Ali Emirî, no. 1011

Risâle, vr. 121b-122a (cd 29892)

M.K. Ali Emirî, no. 1030

---

[170] Gölpınarlı bu eser için "*Arşnâme*'den bir parça" tanımlamasını yapmıştır. Sondaki beytin, ayrı bir vezinden olduğu için, ayrı bir kitaptan alınmış olduğunu belirtmiştir. Bkz. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 68. Oysa bu eserde *Arşnâme*'den alınan 4 beytin kısa bir şerhi yapılmıştır ve sondaki beyit ise konuyla bağlantılı olarak şârih tarafından yazılmıştır.

[171] Ali Emirî, no. 1030, vr. 38b-39b'de (cd 39-40) bulunan *Risâle*'yle aynı eser.

Risâle, vr. 38b-39b (cd 39-40)[172]

Risâle, vr. 39b-42a (cd 40-42)

M.K. Ali Emirî, no. 1039

Fazlullah'ın Şeceresi, vr. 80b (cd 30737)

Kurban Hakkında, vr. 81a (cd 30737)

Mir Fâzılî'nin Risâle'sinin Türkçeye tercüme-şerhi, vr. 81b-86a (cd 30738-30742)

Gürgan lehçesi sözlüğü, vr. 86b-90b (cd 30743-30747)

Bayram namazı hakkında, vr. 92a (cd 30748)

Risâle, vr. 94a (cd 30750)

Mir Fâzılî'nin Risâle'sinin türkçeye tercüme-şerhi, vr. 94b-111b (cd 30751-30768)

M.K. Ali Emirî, no. 1052

Hamza Bey'in Câvidânnâme'den bir cümleyi şerhi, vr. 3a (cd 30374)

Risâle, vr. 42b-45b (cd 30413-30416)

Risâle, vr. 54a-64b (cd 30424-30435)

Risâle, vr. 65a-70a (cd 30435-30440)

Risâle, vr. 70b-71a (cd 30441)

M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 1340

Risâle, vr. 1b-88b (cd 002-090)

Cambridge University Library, Turkish, Or. 530

Keşfnâme, vr. 42b-86b.

İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1158

Mesnevi, vr. 65a-69a.

Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds, Persan, no. 24

Mesnevi, vr. 62b-80b.

Cambridge University Library, MS. Browne, C. 8

---

[172] Ali Emirî, no. 993, vr. 102b-104a'daki (cd 29507-29508) *Risâle*'yle aynı.

Risâle, vr. 76b-90b.

Cambridge University Library, MS. Browne, no. B. 15

Miftahu'l âyet, vr. 2b-3b.

Bodleian Library (Oxford), Manuscrit Laud Or., no. 224

Risâle

British Museum, Or. 5961

Risâle, vr. 86b-?.

II

HURUFİLİK

HARFÇİLİK

Hurufileri harfler üzerine düşünüp yazan ve onları yorumlayan diğer grup ve kişilerden ayırmak gerekir. Yani harfler üzerine yapılan herhangi bir çalışma ve yorumu Hurufilikle ilişkilendirmek oldukça yanlıştır. Hurufilik Fazlullah'ın temellerini attığı ve tüm Hurufi düşünürlerin hemfikir olup aksini düşünmedikleri ortak noktaların bulunduğu felsefi-mistik bir akımdır.

Bu çalışmanın amacı Hurufiliğin tanıtılması olduğu için, benzer araştırmalardaki gibi eserin büyük çoğunluğu diğer harfçiler ve harfçi akımlar üzerine ayrılmamıştır. Ancak Hurufilere gelinceye kadar; harfler üzerine söylenenleri ve harflere bakışı özetlemek, hepsinden de önemlisi Hurufilerin diğer harfçilerden farkını ortaya koymak amacıyla, en temel konulardaki yaklaşımları göstermek de kaçınılmazdır.

İnsanoğlunun, kelimenin temelini oluşturan harflere ilgisinin ne zaman başladığı tam olarak bilinmez. Harflerin seslerin birer sembolü olmasının ötesinde okült anlamlar taşıdığına dair inancın da ne zaman oluştuğu meçhuldür. Ama şurası kuvvetle muhtemeldir ki, kelamın ilahi yönü, bu tarz inanışların çıkış noktasını oluşturmaktadır. Mısır, Mezopotamya, Hint ve Yunan medeniyetlerinde olduğu gibi tüm semavi dinlerde de harflere veya mefhum olarak kelama göndermeler yapılmıştır. Hurufilerin felsefi temellerini oluşturan belli başlı konularda Hurufilerle diğer harfçilerin yaklaşımlarını karşılaştırmak gerekir.

Yaratılışta Harflerin Önselliği (Asâlet-i Hurûf)

Yaratılış Allah'ın bir emriyle (*kün*) gerçekleşti. Tek bir kelime olan bu emir, doğal olarak sesler, yani harflerden oluşmuştur. Bu durum felsefecileri ve din yorumcularını harflerin, mahlukata göre ontolojik önceliği olduğu, diğer bir deyişle harflerin her varlığın temeli olduğu fikrine götürmüştür.

Buna ilk örnek olarak yeni-Platonculuktaki *logoi spermatikoi*'yi verebiliriz. Kudret-i ezeliye ilk olarak kelam suretinde cilve göstermiş; bu kelam gayr-ı muayyen iken (*kelam-ı nefsî*) ikinci tecelliyle harfler nutuk ve beyan olarak tecelli etmiştir (*kelam-ı lafzî*). Bu felsefeye göre "dünyada maddi manevi ne varsa hepsinin asli cevheri kelamdır ve her şey harflerden oluşan bir kelime olarak telakki ediliyordu."[1]

Mandeizmin *Alf Trisar Suialia* adlı metninde harflerin asliyetine şu ifadelerle işaret edilir: "İlk büyük ışığın kaynağını, alfabenin yirmi dört harfin annesini –ki o benim eşimdir– övgüyle an." Diğer taraftan ilk insanın (fiziksel insan şeklindeki kozmosun) biçimlenmesinde alfabe harflerinin aracı bir rol oynadığı ifade edilir. Mandeizmde ilk insan makrokozmos olarak resmedilmiştir. Tanrı'ya ulaşabilmek için harflerin sırlarına vakıf olmak gerekir.[2]

Kabalistik kültüre dair eldeki en eski kitaplar, Rabin Ukbe'nin (Akibe) *El-halife* ve İspanya Yahudilerinden Musa b. Lion'un (ö. 1305), Simon b. Cevâşin ismiyle yazdığı *Tecelli*'sidir. Şem'un Berihî'nin Aramice yazdığı *Zohar*'ı (parlama, ışık) Musa b. Lion, XII. yüzyılın sonlarında neşretmiştir. *Sefer Yesirah* ve *Sifr-i Tekvin* gibi diğer Kabalistik

---

1 M. Zeki Pakalın, "Hurûfîlik," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1993, c. I, s. 856-857; Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatıyla İlgili Makaleleri*, 2001, s. 195.

2 E. S. Drower, *The Secret Adam*, 1960, s. 18; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 18-19.

eserlerde de özellikle yaratılış, harfler ve bunlardaki sırlar işlenmiştir.[3]

Musevi mistiklerine göre, İbranice her zaman ifade ettiği şeyleri fiziksel olarak da açıklar. Bir İbrani harfinin sadece yazılması bile aklı ve bedeni birleştirici bir unsur olup kişiyi üst dünyayla ilişkiye sokabilir. Fiziksel dünyanın temeli, şekli ve sesi olan bu harfler, Tanrı'nın bu dünyayı yaratırken kullandığı gereçlerdir. Üç öncü harf *alef*, *nem* ve *şin* tüm potansiyel elementleri içerir. Onları izleyen on iki basit harf ise evreni ayakta tutan kutsal enerji için bir kanal görevi görür. İnsan da elementlerden oluşan bir mikrokozmos olarak bu harflerin tümüyle dalgalanmıştır.[4] *Ahd-i Cedîd*'de, Yuhanna İncili'nde, ilk harfle son harfin başlangıç ve sona delalet ettiği söylenir (I:8; XXI:6).[5]

Harflerin bu ontolojik önceliği, İslam dünyasında da birçok düşünür tarafından çözümlenmiştir. Ebu Mansûr İclî (ö. 121/739) bunlardan biridir.[6] Ebu Mansûr İclî bir adım daha ileri giderek asalet-i nokta fikrini ortaya atmıştır ki, bu bize Noktavî felsefenin çıkış noktası olan her şeyin temeli noktadır düşüncesini hatırlatır. Recep Bursî de "*elif* üç noktadan oluşur. Bu noktalardan da tüm harfler türer" diyerek ontolojik önceliği noktaya vermiştir.[7]

Sehl b. Tusterî (ö. 283/896) ilahi kelamı yaratılmışların kelamından

---

3 I. Goldziher, *Dershâ-î derbâre-i Islam*, çev. Ali Naki Münzevî, h.ş. 1357, s. 400; Taberî, *a.g.e.*, s. 335; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 17.

4 Perle Epstein, *Kabala, Musevi Mistiklerin Yolu*, 2000, s. 88; aktaran Kansızoğlu, *a.g.e.*, s. 54.

5 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 147.

6 Fazlullah ve Ebu Mansûr arasındaki benzerlikler için bkz. Kâmil Mustafa Eş-şeybî, *Teşeyyu ve Tasavvuf tâ âgâz-ı sedde-i devâzdehom hicrî*, h.ş. 1359, s. 223; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 95.

7 Rajab Borsî, *Les Orients des lumières*, 1996, s. 43; aktaran Pierre Lory, *La science des lettres en Islam*, 2004, s. 45-46.

ayırdıktan sonra ilahi kelamın özelliklerini şöyle belirtir: "İlahi kelam gaybdan ayrılmış küllî sabitelerden ve parlayan ilahi nurlardan oluşur. Bunları gaybdan ayıran *kün* (كن) emridir (...) *Kün*, her şeyin şekli ve tözüdür. Her şey, *kün* emriyle varlık kazanmasının yanında, aynı nedenden ötürü *mükevvenat* olarak isimlendirilir."[8]

El-Hakîm el-Tirmizî, harflerin asliyetini şöyle açıklar: Tüm ilimler, alfabedeki harflerin muhtevasındadır. Çünkü ilmin başlangıcı esmâ-i ilahi'dir, ki yaratma ve varlığı kanun-ı ilahi çerçevesinde, idâre bu ilahi isimlerden kaynaklanır. Dolayısıyla esmâ-i ilahiye harflerden doğup harflere döner.[9]

Ebu Abdullah Hüseyin b. Mansur Hallac (ö. 309/922), "Her şeyin bilgisi Kuran'da ve Kuran'ın bilgisi hurûf-ı mukattaada, hurûf-ı mukattaanın bilgisi *lamelif*'te, onunki *elif*'te ve *elif*'in bilgisi noktada, noktanın bilgisi marifet-i asliyede, marifet-i asliyenin bilgisi ezelde, ezelin bilgisi meşiyyette, meşiyyetin bilgisi Hüve gaybında, Hüve gaybının bilgisi, *'Onun benzeri olan hiçbir şey yoktur'* (ŞÛRÂ 42:11) ayetindedir; ki Allah'tan başka kimse onu bilmez" demiştir. Muhammed suresinin 19. ayetinin (*Bil ki, Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur*) tefsirinde de şöyle der: "O bir bilgidir ki, Hz. Muhammed'i ona çağırmıştır. O harflerin bilgisidir ve *lamelif*'teki (لا) harflerin bilgisidir." Görünen o ki, Hallac "bil ki" (فاعلم)'den sonra gelen yoktur anlamındaki *lâ* (لا) harfini "bil" emrinin mefulü olarak almıştır. Sonuç itibariyle Hallac "Vahdet bilgisini her kim ki *lamelif*'in dışında ararsa küfre girer ..."[10] diyerek harfle-

---

[8] Sehl el-Tusterî, *Risâletu'l-hurûf*, s. 366-375, haz. M. Kemâl Ca'fer, *Sahl b. Abdallah al-Tustarî*, 1974, s. 367-369; aktaran Denis Gril, "La science des lettres," s. 387-487 in İbn Arabî, *Les Illuminations de la Mecque*, 1988, s. 424.

[9] P. Nwyia, *Exégèse Coranique*, 1970, s. 365; aktaran Gril, *a.g.e.*, s. 423.

[10] Hallac-ı Mansur, *Ahbâru'l Hallac*, h.ş. 1368, s. 55; Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 104. Mas-

rin ilm-i ilahi'den başka vahdetin de temeli olduğunu belirtmiştir.

İsmaililere göre, alfabenin harfleri Allah tarafından ilk yaratılmış şeylerdir. Tecelli etmemiş (Zat) ile tecelli arasındaki yerdedirler.[11]

El-Bûnî, harfleri varlığın merkezine koyan diğer bir filozoftur. O, *elif*'i ilk tecelli, tüm varlığın tohumu olarak görür. *Elif*, *be*'yi doğurmuş; *elif* ile *be* arasındaki ilişkiyle *lam* ve diğer harfler ortaya çıkmıştır. El-Bûnî, Allah'ın batını isimlerini (mukattaat harfleridir) şöyle tanımlar: "Bu dünyada ve öte dünyadaki her şeyin temeli, Allah'ın sır ve ilminin hazinesi. Tüm zahiri isimlerin kendilerinden türediği. Her şeyi belirleyen Allah'ın kendilerinden Ümmül Kitab'ı yaptığı."[12]

İbn Arabî (ö. 560/1240), varlıklar Allah'ın *kün* emrinden ortaya çıktığı için onları Allah'ın kelimeleri olarak tanımlamıştır.[13] Mevcut olan her şeyin hakikat-i asliyesi Allah'ın ilminde bir harf gibidir. Bu harfler nefes-i rahmanîyle vücuda ve görünür hale gelmişler, birbirleriyle birleşerek kainatı meydana getirmişlerdir. Kainat bu durumda büyük bir kitaptır. Varlık sahasına çıkıncaya kadar gaybul guyubdaki şuunat-ı zatiye-i ilahiyeye hurûf-ı âliyât ismi verilmiştir. İşte bu hurûf-ı âliyât, o mertebe-i zatta mündemiç iken, nefes-i rahmanînin temevvücüyle sutûr-ı sâfilâta inmiş ve kainatı meydana getirmiştir. Nefes-i rahmanîden ilk olarak *elif*, ikinci olarak *be* zahir olmuştur.[14]

Hurufilere gelince, onlar da harfleri mevcudatın temeli olarak görmüşlerdir. Birçok filozof gibi onlar da "*O'nun emri, bir şeyi dileyince*

---

signon-Kraus, *Ahbâru'l Hallac*, 1936, s. 79; aktaran Gril, *a.g.e.*, s. 426.

[11] Gril, *a.g.e.*, s. 421.

[12] Ahmed b. Ali el-Bûnî, *Şems el-Ma'ârif ve letâif el-'avârif*, Kahire, Matba'a Mustafa Muhammed, tarihsiz., s. 59; aktaran Lory, *a.g.e.*, s. 98.

[13] İbn-i Arabi, *Füsusu'l Hikem*, çev. Nuri Gencosman, 1992, s. 189.

[14] Ferid Kam-M. Ali Aynî, *İbn-i Arabî'deVarlık Düşüncesi*, 1992, s. 182-183.

ona sadece "Ol!" demektir. O da hemen oluverir" (YÂSÎN 36:82) ayetini esas alırlar. Bu durumda yaratılış harflerden oluşan *kün* (كن) emriyle gerçekleşir. Zuhur açısından düşünüldüğünde de harfin temelinde nokta vardır. İclî ve Recep Bursî gibi harfçiler de noktanın önemine göndermeyapmışlardır. Bu konuda Hurufiler Hazreti Ali'nin iki sözüne gönderme yaparlar. Birisi, Allah'ın tüm sırlarını noktaya kadar indirgeyen sözüdür. Diğeri de, "İlim bir noktaydı, onu cahiller çoğalttı"[15] sözüdür. Burada nokta vahdeti simgelerken, harf kesreti ifade eder. Noktanın, her ne kadar harfin varlığına göre önceliği olsa ve harf ona bağlı olsa da, kemâlâtın izharı, hakikat ve manaların açıklanışı konusunda harf, noktadan üstündür ve bu açıdan nokta, harfe bağlıdır. Bu nedenle Allah Hz. Muhammed'e harfle (طه ,يس gibi) seslenmiş, Ali de kendini nokta olarak tanımlamıştır. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29411-2]

Her ne kadar kalem kağıda konulduğunda önce bir nokta belirip daha sonra ikinci nokta belirse ve bundan harf(ler) oluşsa da burada öncelik ve sonralık sadece yazıdadır. Eğer yazıyı düşünmezsek (kat'-ı nazar edersek) öncelik ve sonralık da ortadan kalkar. Çünkü Allah'ın ilminde öncelik ve sonralık yoktur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 38] Nitekim harflerde de aynı durum geçerlidir. Onlarda da öncelik ve sonralık yoktur. Bu nedenle Kuran mürekkeb değil, mürekkeb olmadığı için de hâdis değildir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 26] Sonuç olarak Hurufilere

---

[15] *"Allah'ın tüm sırları semâvî kitaplarda, semâvî kitaplardaki tüm sırlar Kuran'da, Kuran'daki tüm sırlar Fatihatül Kitab'dadır. Fatihatül Kitab'daki tüm sırlar bismillah'da, bismillah'daki tüm sırlar bismillah'ın be'sinde, bismillah'ın be'sindeki tüm sırlar be'nin altındaki noktadadır. Ve ben be'nin altındaki noktayım."*

العلم نقطة و كثّرها الجاهلون

Ibn-i Ebî Cumhur lhsâî, *Avâliyu'l Âlî*, h.k. 1405, c. IV, s. 129.

göre[16] ontolojik olarak harfler arasında bir öncelik yoktur. Tüm harfler ezelidir. Bu nokta Hurufiler için ayırıcı bir noktadır. Çünkü harfleri ilk yaratılmış olarak gören İsmaililerden ayrıldıkları gibi, *elif*'i ilk tayyün olarak gören El-Bûnî'den ve benzer şekilde "*kün*" emrini uluhiyetin ilk mazharı gören İbn Arabî'den de ayrılmaktadırlar.

İbn Arabî'ye göre varlıkları zahir kılan esmâ-i ilahiye, Allah'ın varlığı kainatta evirip çevirdiği modalitelerdir. Ama bunlar insan dilinde okuyup telaffuz ettiğimiz türden belirli terimlere işaret etmezler.[17] Fazlullah da İbn Arabî'ye benzer şekilde harfleri Allah'ın sıfatları olarak değerlendirir. Çünkü Allah'ın harflerden oluşmayan hiçbir ismi yoktur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 41] Öte yandan Fazlullah, "Allah'ın 40 ulu ismi (ism-i azam) vardır" hadisini harflerden hareketle yorumlar. Tüm mevcudatın esası olan 28 harfin eczasından 72 harf ortaya çıkar. Müsemma olan 32 harfi bunlardan çıkarırsak 40 harf kalır ki, hadiste geçen Allah'ın 40 ulu ismidir. [Nevnâme, cd 29853] Seyyid İshak'a göreyse 28 ve 32 harf, Zat-ı Kadim'in kendisine koyduğu isimdir.[18]

Hurufiler de Arabî gibi, telaffuz edilip yazılan harflerden ayrı bir harf kavramı üzerinde durmuşlardır. Seyyid İshak, Fazlullah'ın bir cümlesini şerh ederken, harfleri iki kısma ayırır: Kalpte, dilde ya da kalem vasıtasıyla oluşan harfler ve soyut, değişmez, mutlak harfler.[19]

İbn Arabî, "Âdem su ile çamur arasındayken ben nebi idim" hadi-

---

[16] Hurufi eserleri arasında tek istisna M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29461-3'de bulunan ve yazarı belli olmayan küçük bir risaledir.

[17] İbn Arabî, *Les Illuminations de la Mecque*, c. III, s. 441; aktaran Lory, *a.g.e.*, s. 124.

[18] Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29514-7.

[19] Seyyid İshak, "Mahremnâme, Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 15.

sini[20] Hakikat-i Muhammediyeyle açıklar. Hakikat-i Muhammediye akl-ı küll'dür; tüm varlığın tohumu, arketipidir. Çünkü Hz. Muhammed insanlığın tanıyabileceği kemâl-i tâmını temsil eder. Fazlullah ve Muhitî gibi Hurufilere göre bu hadiste anlatılmak istenen Hz. Muhammed'in 28 harfinin veya 28 hattının, Hz. Âdem'in 32 harfine/hattına olan önceliğidir. [Arşnâme, cd 043; Keşfnâme, cd 15-6] Dolayısıyla hadiste, Hz. Muhammed'in önceliğine yapılan vurgu, onun mükemmelliğine değil, Hz. Muhammed'in hakikati olan 28 kelimenin Âdem'in hakikati olan 32 kelimeden daha önce zuhur etmesinedir. Bunu Hz. Muhammed'in Fazlullah'tan önce gelmesiyle de açıklayabiliriz. Ondan sonra gelmiş olan Fazlullah da *Âdem-i hakikî*, yani gerçek Âdem'dir.

Harf, Sayı ve Varlık

Kelam ile yaratılışın başlangıcı arasındaki ilişki, mahlukat ile harfler arasında ilişkiyle sonuçlanmıştır. Dünya kültür tarihinde sayılar ile varlık arasında bağlantı kuran sayısız örnekler vardır. Biz burada harfler ile varlık arasındaki ilişkiyi sayılarla sağlayan örneklerden bazılarına yer vereceğiz. Bu üçlü düzlemdeki bağlantı, harflerin sayısal değerlerinden veya alfabedeki harf sayılarından hareketle sağlanmıştır.

Alfabenin her harfinin sayısal bir değeri vardır. Bu sayılar aracılığıyla, bir kelime veya kelime grubunun sayısal değerini buluruz. Elde edilen sayılarla da belirli sonuçlara ulaşılır. Yahudiler buna *gematri*, Yunanlılar *isopséphie* derler.[21] İslam dünyasında ise ebced veya hesab-ı

---

[20] كنت نبيا و آدم بين الماء و الطين

Allâme Meclisî, *Bihâru'l Envâr*, h.k. 1404, c. XVIII, s. 278.

[21] Georges Ifrah, *Rakamların Evrensel Tarihi*, c. III: *Akdeniz Kıyılarında Hesap*, s. 228; aktaran Kansızoğlu, *a.g.e.*, s. 53.

cümel olarak bilinir. Bu yöntem genellikle gelecekten haber verir veya edebiyatta tarih düşürürken kullanılmıştır. Ama Hurufiler bunu, varlık ile harfler arasında ilişki kurmak için kullanmıştır.

Hıristiyanların ilk yıllarında, gnostikler Tanrı'nın dile gelmez ve bilinmeyen adını bulmayı hedeflemişlerdir. Örneğin yılın günlerinden hareketle, Tanrı'yı "sayısı 365 olan" gibi cümlelerle dile getiriyorlardı. Basileides sayısal değeri 365 olan 7 harfli (haftanın 7 gününden kinaye olarak) Abrasax sözcüğünü "dile gelmez olan"ın adı olarak türetmiştir.

Kabalistik yorumlarda da bu yöntemin kullanıldığını görürüz. Örneğin *Yahve* kelimesindeki harflerin sayısal değerleri (10, 5, 6, 5) toplamı 26'ya eşit olduğundan bunu kutsal bir sayı olarak görmüşlerdir.

Aynı sayısal değere sahip olan iki kelime de özdeş (idantik) kabul edilmişlerdir. Örneğin *yayın* (şarap) ve *sod* (sır) kelimelerinin sayısal değerleri 70 olduğundan, hahamlar "Sır, şaraptır" demişlerdir.[22]

İbn Nedim harflerin sırlarına işaret eden ilk kişinin Ebu Yusuf Yakub b. İshak Kindî (ö. 252/866) olduğunu söyler. Kindî, mukattaat harflerinden hareketle yaptığı hesapla, Arapların hanedanlığının başlangıcından 693 yıl sonra biteceğini bilmiştir.[23]

El-Bûnî'ye göre harflerin sırları sayılarda, sayıların tecellisi harflerdedir. Yüce hakikatler olan sayılar ruhaniyatla ilişkilidir. Arş sayılardan oluşur, Kürsî ise harflerden. Bu da sayının harfe göre önceliği olduğu anlamına veya sayı ile harf arasında, vücut ile ruh arasındaki ilişkiye benzer bir ilişki olduğu anlamına gelir. [24]

Alfabedeki harf sayıları ile eşya arasındaki ilişki konusunda çok

---

[22] İfrah, *a.g.e.*, s. 197, 228-235, 240-244; aktaran Kansızoğlu, *a.g.e.*, s. 72, 73.

[23] Eş-şeybî, *a.g.e.*, 1359, s. 180; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 97-98.

[24] El-Bûnî, *a.g.e.*; aktaran Lory, *a.g.e.*, s. 42-43, 99.

farklı yorumların yapılmıştır. *Sefer Yesirah*'a göre, İbranî alfabesinin 22 harfi bir araya geldiğinde gizemli güçler oluşturur. Bu 22 harf, Tanrı'nın mahlukatı yaratırken kullandığı 22 gizli hikmet yoludur.[25]

Kabala, Tanrının yarattığı 10 rakam ve 22 harf ilkesi üzerine kuruludur. Bu rakam ve harfler, evreni oluşturan ilkenin biçimi ve simgesidir. İbrani alfabesindeki 22 harfle dile getirilmeyen hiçbir düşünce yoktur. Tüm sayıların basit ögeleri 1'den 10'a dek olan rakamlardır. Nesnelerin niceliği sayılarla açıklanır. Tanrı, tüm evreni temel sayı ve harflerin toplamı olan 32 harf ve sayıyla yaratmıştır. Yaratılışın sırrını anlamak için bu harf ve sayıların sırrını anlamak gerekir. Zihin, nesnelere ilişkin algı ve tasarımlarını kelimeler ve sayılarla dile getirir.[26]

Sefer Yesirah'a göre, bütün varlıkların temeli 22 harftir. Bu 22 harf üç kısma ayrılır: Anne harfler (3 tane), çiftli harfler (7), tekli harfler (12). Bu üç harf: *alef*, *mem*, *şin*, su, ateş ve havadır; kafa ateşten, karın sudan, göğüs ise havadan meydana gelmiştir. 7 çiftli harf, haftanın yedi günü, yedi gezegen, insan ruhunun yedi kapısı (iki göz, iki kulak, bir ağız, iki burun deliği), yedi cennet... On iki tekli harf de on iki burca, on iki aya, temel on iki eklemli uzva veya insandaki görünüm, duyma, koklama, konuşma, iştah, cinsel arzu, hareketlilik, kızgınlık, neşelilik, düşünme, uyuma ve çalışma gibi temel etkinliklere karşılık gelir. *Sefer Yesirah*'ın bazı nüshalarına göre her bir harf vücudun belirli organ ve kısımlarına karşılık gelmektedir.[27]

İslamda harfler, sayılar ve eşya arasındaki ilişki üzerine azımsan-

---

[25] Drower, *a.g.e.*, s. 17; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 19.

[26] İsmail Hakkı İzmirli, *İslam'da Felsefe Akımları*, 1995, s. 347.

[27] www.hermetic.com/texts/yetzirah.html; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 20-22. Dan-Cohn Sherbok, "The Alphabet in Mandaean and Jewish Gnosticism," *Religion*, c. II, s. 227-234, 1981 s. 230-231; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 22.

mayacak kadar bilgi vardır. Alfabedeki harf sayılarına dair ilk sistemli düşünceye, Arap alfabesinin 28 harfi üzerine çıkarımlarda bulunan VIII. yüzyıl gnostiklerinden Muğîre b. İclî'de (ö. 119/737) rastlarız.[28]

Sehl b. Harun (ö. 215/830) da Arap alfabesinin 28 harfi ile ayın 28 menzili, Arapçadaki en uzun kelimenin 7 harfi ile 7 gezegen, 12 mezîd harf ile 12 burç sayısı arasındaki eşdeşliğe vurgu yapmıştır.[29]

İhvanus Safa da 28 harf ile ayın 28 menzilindeki eşdeşliğe dikkat çekmiştir. Ayın ışığını güneşten alıp 28 menzili geçişi gibi; nutuk da gücünü akıldan alıp 28 harfle konuşur. Bundan başka 9 felekle vücudun 9 kısmını, vücudun 12 deliğiyle 12 burcu, 7 gezegen ile bedenin 7 kuvvetini vs aynı hizada görmüşlerdir.[30]

Hallac-ı Mansur'un *Divân*'ında (s. 63, 83, 94), *Kitâbu't-tevâsin*'inde (s. 13, 14, 31, 56-60, 63) ve *Ahbâru'l Hallac*'ında (s. 16, 25, 59, 60, 71, 95, 96) harf, sayı ve eşya ilişkisine dair kayıtlar vardır.[31]

İbn Arabî, *El-Fütûhâtul Mekkiyye*'nin ikinci babını, varlık mertebeleriyle harflerin sembolik ve sayısal düzeni arasındaki karşılıklık esasına dayandırır. Söz konusu karşılıklıklar şematik olarak felek sistemleri, varlık türleri, dört unsur ve onların harf sembolizmindeki karşılıkları şeklinde düzenlenmiştir.[32]

İbn Arabî'nin bir talebesi *l'câzu'l Beyân* isimli eserinde, Arapça harflerin toplam 14 noktası ile 7 gök, 4 unsur ve 3 mevalid eşdeşliğini

---

[28] Henry Corbin, *En Islam iranien, aspects spirituels et philosophiques*, 1972, c. III, s. 251-252; aktaran Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 125.

[29] Eş-şeybî, *a.g.e.*, 1359, s. 179; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 97.

[30] Seyyid Hüseyin Nasr, *Nazar-ı müteſſekkirân-ı Islâmî derbâre-i tabiat*, h.ş. 1359, s. 162; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 109-110.

[31] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 148.

[32] Kansızoğlu, *a.g.e.*, s. 6.0

kurmuştur.[33]

Hurufi öğretisi harflerin rakamsal değerleriyle ilgili hesaplardan çok alfabedeki harf sayısı üzerine kuruludur. Harflerin, aralarında öncelik ve sonralık olmamasından kaynaklanan, vahdetini kabul eden Hurufiler doğal olarak ilgilerini harflerin tamamına hasretmişlerdir. Onlara göre mümkün olan tüm sesleri ifade eden azami harf sayısı 32'dir, ki bu Fars alfabesinin harf sayısıdır. Kuran alfabesinin 28 harfi de 32 harfi içinde barındırmaktadır. Bazı durumlarda 29. harf olarak kabul edilen *lamelif* (لا) harfinin eczasında (eczanın harfin okunuşunda ortaya çıkan harfler olduğunu bir kez daha hatırlatalım) tekrarsız olarak 4 çeşit harf (ل ا م ف) ortaya çıkar. İşte *lamelif*'ten ortaya çıkan bu 4 harf Farsçada olup Arapçada olmayan dört harfin (پ چ ژ گ) –ki bunlara *mu'cem harf* denir– kaim-makamıdır. Fars alfabesinin 32 harfi Fazlullah'ın nutkunda, yani kelamında caridir. Hurufi felsefesi de bu 28 ve 32 harf üzerine kuruludur.

Âdem'e öğretilen *esmâ-i küll* bu 32 harftir. Söylediğimiz gibi, mümkün olan sesler dolayısıyla harflerin üst sınırı 32'dir. Abbas Bûnî de Hurufilerden önce Farsçanın 32 harfini Âdem'e öğretilen *esmâ-i küll* olarak kabul etmiştir.[34]

Harflerin aralarındaki eşdeşlik, harflerin varlıktaki asliyeti, mümkün azami harflerin 28 ve 32 oluşuyla birleşince; doğal olarak Hurufilik 28 ve 32'nin varlıkta gösterilmesi üzerinde gelişmiştir. Böylece bir yandan harflerin varlığın nedeni ve temelinde oluşu gösterilirken, diğer taraftan Zat-ı İlahi'nin varlıktaki mevcudiyeti de gösterilmektedir. Kuran'da 29 surenin başında gelen mukattaat harfleri toplam 14 harfin

---

[33] Eş-şeybî, *a.g.e.*, 1359, s. 187; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 134.

[34] Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 134.

farklı terkipleriyle oluşur. Hurufiler bu 14 mukattaat harfi Kuran'ın ve tüm harflerin esası olarak düşünmüş, dolayısıyla 14'ün de varlıktaki müşahedesini yapmışlardır.

Sonuçta olarak, harfler ve sayılar ile varlık arasında kurulan ilişkinin diğer harfçi kişi ve gruplardan daha sistemli ve daha temelde olduğunu söyleyebiliriz.

Harfler ve Şekilleri

Harfçiler ve Hurufiler arasında karşılaştırma yapmamıza imkân sağlayan harflerle ilgili diğer bir noktada da harflerin şekilleridir. Çünkü harflerin düz, eğri, dairesel, noktalı vs. gibi şekilsel özellikleri, harfler üzerinden yapılan yorumlarda Hurufiler dahil tüm harfçiler tarafından kullanılmıştır.

Muğîre b. Said el-İclî (ö. 119/737) Allah'ın, organları harf şeklinde olan nurdan bir insana benzediğini söyler: Bacakları *elif*'e (ا), gözleri *ayın*'a (ع), cinsel organı *he*'ye (ه) benzemektedir.[35]

Doğu edebiyatlarında harflerin organlara benzetilmesi sık rastlanan bir durumdur, hatta bunların sık kullanımlarından mazmunlar oluşmuştur. Örneğin *elif* (ا) sevgilinin boyudur, *mim* (م) dudakları, *cim* (ج) kıvrımlı saçları, *dal* (د) aşığın ıstıraptan iki büklüm olmuş belidir.

Pierre Lory bilinmeyen ve bilinemez Zat ile Muğîre'nin ifadelerinde geçen ve nurdan bir adam olarak görülen Tanrı arasında fark olduğunun bilinmesi gerektiğini söyler.[36]

İhvanus Safa felsefecilerinin risalelerinde harflerin formlarıyla ilgili

---

[35] Ebu Mansur Abdulkaahir el-Bağdâdî, *El Fark Beyne'l Firak; Mezhepler Arasındaki Farklar*, 1991, s. 182.

[36] Lory, *a.g.e.*, s. 64.

bazı görüşler öne sürülmüştür. Harflerin temelinde iki çizgiden başka bir şey yoktur. Tüm harfler bu iki çizgiden oluşmuştur. Aynı şekilde tüm insanlık da Hz. Âdem ve Havva olarak iki varlıktan ortaya çıkmıştır. Bu iki çizgi düz veya eğri/daireseldir. Harflerin ilki düz bir çizgidir ki, *elif*'tir (ا). İkincisi dairesel olan *be*'dir (ب). İnsanın şekli düz çizgiye, hayvanlarınki eğri çizgiye benzetilebilir; çünkü hayvan, insana göre daha alt tabakada yer alır.[37]

Hurufiler şekil açısından harfleri üç gruba ayırırlar: Düz, eğri ve dairesel. Bu üç şekil insanın namazdaki üç haline benzer. Kıyamdaki duruşu *elif* (ا), rükû'da *dâl* (د) ve secdede *mim* (م) harfi gibidir; böylece insan, şekil olarak tüm harfleri cami' olduğu gibi, bu şekilden zuhûr eden "Âdem" ismiyle de bu camiiyete işarette bulunur.[38] *Elif*'in (ا) eczasındaki harfler (ا ف ل) de bu üç biçim üzerinedir; düz (ا), eğri (ل) ve dairesel (ف). Bu camiiyetinden dolayı *elif* diğer harflere göre daha faziletlidir. [Risâle,[993] cd 29495]

Allah (الله) ismi de oluşturduğu (ا ل ه) harflerin düz, eğri ve dairesel şekilleriyle mevcudatı camidir, çünkü mevcudat ve mevcut olan şeylerin isimleri bu üç şekilden hali değildirler. [Risâle,[993] cd 29487]

İbn Arabî mukattaat harflerini tüm esmâ-i ilahi'nin anahtarı olarak görür.[39] Hurufiler ise bunları bizzat esmâ-i ilahi olarak değerlendirirler. İbn Arabî Bakara suresinin başındaki *elif lam mim* (الم) mukattaat harflerini Hurufilerden farklı olarak,[40] harflerin yazılışları üzerinden yorumlar. Buna göre *elif*, yazılışta "zât" gibi ayrı ve tektir. *Elif*, vahdetin bilgisine işaret eder, *mim* ezeli hükümdarlık, *lam* ise bu iki arasın-

---

[37] *Resâil*, III, s. 144-145; aktaran Gril, *a.g.e.*, s. 418.

[38] Seyyid Ishak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29479-29480.

[39] Gril, *a.g.e.*, s. 409.

[40] Bkz. kitaptaki Surelerde Mukattaat Harfleri bölümü, s. 212.

daki bağdır. Nitekim *elif lam mim*'deki (الم) *elif*, vahdet makamından mahlukatın var olduğu sınıra kadar inmektedir. *Lam*, varlığı veren [*mükevvin*] ve kevn arasında bir aracıdır.[41]

Fazlullah'ın *elif lam mim* (الم) mukattaatını yorumlayışı, İbn Arabî'nin yorumunu çağrıştırırsa da bu yorum harflerin şekilleri üzerine değildir. Fazlullah'a göre kelam Allah'tan meleklere ve onlardan peygamberlere geldiği için *elif* (ا) Allah'a, *lam* (ل) Cebrail'e, *mim* (م) de Muhammed'e işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 164]

İbn Arabî *lamelif*'i (لا) yorumlarken harfin şeklinden hareket eder. *Lam* (ل) ve *elif* (ا) harfleri bir araya geldiklerinde birbirlerine doğru eğilirler. Bu eğilme aşk ve ilgiden dolayıdır. Burada temel olan *lam*'ın eğilmesidir. *Lam*, daha tutkun olduğundan *elif*'ten daha güçlüdür. *Lam*, kaçmasından korktuğundan, *elif*'in boyunu bacağını kıvırarak sarmıştır. *Elif*'in *lam*'a doğru eğilmesi, Allah'ın semanın alt tabakalarına yönelmesi gibidir.[42]

İbn Arabî yorumlarına bu şekilde devam eder; ama Hurufilerde bu tür yorumlara rastlanmaz. *Lamelif* hakkındaki yorumları, İbn Arabî'den temelde farklıdır. Onlara göre *lamelif tek bir harftir, yani iki* harfin birleşmesinden oluşmamıştır.

Burada zikredilen, harflerin şekilleri üzerinden yapılan yorumlarda Hurufiler ile diğer harfçiler arasındaki benzerlikler oldukça sınırlıdır. Üstelik Hurufi metinlerinde, harflerin şekillerinden hareketle yapılan yorumların çok sınırlı olduğu da görülmektedir.

---

[41] İbn Arabî, *Les Illuminations de la Mecque*, 1988, s. 461 (çev. D. Gril).

[42] İbn Arabî, *Les Illuminations de la Mecque*, 1988, s. 475 (çev. D. Gril).

Harfler Üzerine Serbest Çağrışımlar

Harflerin sayısal değerlerinden ve şekillerinden hareketle yapılan yorumlar dışında, özellikle harfçiler arasında karşımıza sıkça çıkan bazı yorumlar vardır; bunlar öznel ve belki tecrübî olmaları yüzünden eleştiri ve yanlışlamaya kapalıdırlar.

Örneğin Şiblî besmelenin *be* harfinde, "ruhlar, cesetler, hareketler kendi zatıyla değil, Allah'la kaimdir" manası olduğunu söylemiştir. Ebul Abbas b. Atâ da ariflerin kalplerinin besmelenin *be*'siyle sükûnet bulduğunu söylemiştir. Sehl b. Abdullah el-Tusterî (ö. 283/896) *elif*'i (ا) harflerin ilki ve en büyüğü olarak görür. *Elif* harfinde eşyayı telif özelliği ve eşyadan ayrı olan Allah'a işaret vardır.[43]

Elif'ten sonra *vav* (و) ve *ye* (ى) en asil harflerdir. Bu üç harf, insanın en temel melekeleri olan aklî, hayvanî ve fizikî melekelerine karşılık gelir. İnsanın melekelerinin toplamı yirmi sekizdir ve bunlardan yarısı tabiiye diğer yarısı da nefsanîyedir. Yirmi sekiz harfin de yarısı zulmanî, diğer yarısı da nuranîdir ki, bunlar on dört mukattaat harfidir. Mukattaat harflerinden de dokuzu (ا ل ق ح ن م ك ط ص) diğerlerine göre daha asildir ve yedi gök, Kürsî ve Arş hizasındadır.[44]

Mevlana da bu şekilde bir yorumda bulunur: 29. surenin mukattaat harfleri olan *hâ mim* (حم) terkibi pek yücedir, öbür terkipler ise pek aşağıdadır; çünkü bu terkipten hayat meydana gelir. *Hâ mim* Tanrı lütfuyla Musa'nın asası gibi ejderha olur, denizler yarar.[45]

İbn Arabî, harfler arasında rüçhaniyet takdir eden diğer bir muta-

---

[43] Ebu Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma', Islam Tasavvufu*, 1996, s. 84, 85.

[44] Sehl el-Tusterî, *Risâletu'l-hurûf*, 1974, s. 370; aktaran Gril, *a.g.e.*, s. 425, 426.

[45] Mevlana Celaleddin Rumi, *Mesnevî*, 1990, c. V, s. 110-111; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 42.

savvıftır. 38. surenin mukattaat harfi olan *sad*'ı (ص) da şöyle yorumlar: Bil ki *sad*'ın sırrı sadece uykuda anlaşılır, çünkü Allah bana onu rüyada bildirdi... *Sad*, asil ve mükemmel bir harftir.

Yine İbn Arabî harfleri dört hiyerarşik dereceye ayırır: Yedi göğü ihtiva eden harfler *elif*, *ze* ve *lâm*'dır (ا ز ل). Sekiz göğü ihtiva edenler *nûn*, *sad* ve *dât* (ن ص ض), dokuz göğü ihtiva edenler *ayın*, *gayın*, *sin* ve *şın* (ع غ س ش) ile on göğü ihtiva edenler alfabenin diğer on sekiz harfidir. Bu dört derece dört tip varlık hizasındadırlar ve bunlar Allah, insan, cinler ve meleklerdir.

İbn Arabî genel olarak harfleri, her bir ferdi ilahi kelamı alan, taşıyan ve şeriata uymak zorunda olan bir millet olarak görür. Onlarda da meleküt âlemi vardır, resuller vardır. Dolayısıyla bu harflerin tekrar etmesinden hareketle, onların farklı yönleri olan tek bir hakikat olduğunu da düşünmemek gerekir.[46]

Hurufilerin bir kısmı da harfler içerisinde bazısını veya bazılarını diğerlerinden üstün tutmuşlardır. Fakat Hurufilerin harflerden bazılarının üstünlüğünü öne sürmeleri öznel yorumlarla sınırlı kalmaz, bu üstünlüğün nedenlerini açıklayarak nesnelleştirirler. Bununla birlikte bu tarz yorumlar Hurufiler arasında oldukça sınırlıdır. Genel kanaat ise harflerin vahdeti onların bir hakikati temsil etmeleridir, aralarında herhangi bir derece farkı ve hiyerarşi olmamasıdır.

Harfler üzerine öznel yorumlar, harflerle ilgili bilgileri kullanarak çıkar sağlama, geleceğe dair haber verme, nakli kaynaklara dayanmaması gibi nedenler yüzünden, *ilm-i hurûf*, yani harfler ilmi İslam alimlerinin bir kısmı tarafından sert eleştirilere uğramıştır.

---

[46] İbn Arabî, *Les Illuminations de la Mecque*, çev. D. Gril, 1988, s. 387-89, 439-40, 454-55, 473-74; aktaran Lory, *a.g.e.*, s. 119, dipnot 3

İbn Haldun (ö. 808/1406) *Mukaddime*'de ilm-i esrar-ı hurûf'u simyanın bir kolu olarak değerlendirir.[47] Abdülvehhab eş-Şaranî, şeyhi İbrahim el-Mebtûlîn'in harflerin esrarına dayanarak söz söyleyenlerin putlara tapan müşriklerden daha aşağı olduklarını ileri sürdüğünü ve gerekçesini de, "Çünkü onlar putlara tapmak suretiyle Allah'a yaklaşmak istemektedirler; ilm-i hurûfla uğraşanlar ise tamamen dünyevi kazanç peşinde koşmaktadırlar" şeklinde dile getirdiğini kaydetmektedir. Seyyid Ahmet Tahtavî de bu eleştirilere katılmıştır. Ebubekir İbn-i Arabî ve Takiyyuddin İbn Teymiyye de harfleri birer şifre olarak gören inancı, yıldızları yarı ilah kabul eden astrolojinin batıl görüşüne dayandığı için reddetmişlerdir. [48]

Denis Gril, Hurufilere kadar olan harfler ilmini iki açıdan değerlendirir: Birincisi, Helen kaynaklı kozmolojik yaklaşımdır. Câbir ve İhvanus Safa felsefecilerinde görülür. Diğeri metafizik, ruhsal ve Kuran'dan esinlenmiş eskatalojiktir. Tasavvufçularda ve batıni Şiilerde görülür. Ancak hiçbiri bir diğerini dışlamaz ve her biri birbirleri içerisine nüfuz eder. Vahiy ve yaratışın var edici sözü *kün*'ün (كن) yer aldığı Kuran aracılığıyla tezlerini desteklerler.[49]

Hurufi olmayan harfçilerin harflere yaklaşımları ve Hurufilerle temel farkları bunlarla sınırlı değildir. Hurufilerin harf felsefeleri ve harflerden hareketle yaptıkları yorumlar ilerleyen bölümlerde netlik kazandıkça, diğer harfçiler ile Hurufiler arasındaki farklar ortaya çıkacaktır.

---

[47] İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, 1970, c. III, s. 20-21; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 38.

[48] Kansızoğlu, *a.g.e.*, s. 7-8.

[49] Gril, *a.g.e.*, s. 434-435.

HURUFİLİK

Hurufilik (حروفیه) Fazlullah Esterabadî tarafından 758 [1357] veya 800'de [1398] kurulmuştur.[50]

Hurûf sözcüğü Arapçada "harfler" anlamına gelir ve bu durumda *Hurufi* de harflere mensup olanlar, yani harfçiler demektir. Bazı yazarlar Hurufiler arasındaki zanaatkârların çokluğundan hareket ederek, Hurufi kelimesinin meslek anlamındaki *hurfe* (حرفه) kelimesinden türediğini öne sürmüşlerdir. Oysa *hurfe* (حرفه) kelimesinin *Hurufiye*'yi (حروفیه) elde etmemizi sağlayacak kırık çoğulu (*cem'-i mükesser*) olmadığı ortadadır. Diğer taraftan Hurufiliğin bir zanaatkârlar topluluğu gibi görülmesi de yanlıştır, çünkü Fazlullah'ın öğrencileri arasında birçok alim, asker ve devlet adamı vardı.[51]

Hurufiler felsefelerini, harflerin ontolojik önceliğinden hareketle temellendirirler. Yaratılış harflerden oluşan sesle (کن) başlamıştır. Evrendeki her şeyde bilkuvve veya bilfiil ses vardır ve bu sesler en fazla 32 tanedir, ki bu da 32 harfe karşılık gelir. Bu 32 harf varlığın temelidir. Cansızlar ve bitkilerde bu sesler bilkuvve vardır; ancak birbirlerine vurulduğunda bu sesler ortaya çıkar. Hayvanlar ise bu seslerden bir kısmını dile getirebilirler. Yaratılmışlar içerisinde sadece insan harflerin tümünü telaffuz edebilme yetisine sahiptir.

Harflerin varlığın temelinde olup varlığı kapsamasından dolayı Hurufiler harfleri, özellikle kelamullah olan Kuran'ın 28 harfi, Fazlullah'ın nutkunda kullandığı 32 harfi ve bunların tamamını telaffuz eden insanı, felsefelerinin temeline almışlardır.

Mademki harfler varlığın temelidir, bir şekilde tüm mevcudatta

---

[50] Huart (?), *a.g.m.*, 1977, s. 598. Oysa Fazlullah 796'da [1394] ölmüştür.

[51] Fatrus, *a.g.e.*, s. 61. Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 95. Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 55.

görünebilip müşahede edilebilmeli, aynı şekilde tüm mevcudat bu harflerde görünebilmelidir.

"*Ne kuru ne yaş, hiçbir şey yoktur ki, o her şeyi açıklayan Kitap'ta bulunmasın*" [EN'AM 6:59]; "*Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır*" [EN'AM 6:38] ve "*Biz her şeyi açık bir kitapta* (levh-i mahfuz'da) *sayıp tespit etmişizdir*" [YÂSÎN 36:12] ayetleri de her şeyin 28 harften oluşan kelam-ı ilahi'de bulunduğu gerçeğini dile getirir. [Nevnâme, cd 29858] Ama ayetlerde zikredilen "Kitap"tan kasıt Kuran değildir, çünkü Kuran'da dört harf (p, ç, j, g) yoktur. Burada kastedilen "Kitap" levh-i mahfuz'dur, ki 32 harften oluşmaktadır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 105]

Sonuç olarak Hurufiler peygamberlerden meleklere, ibadetlerden ahirete, Kuran'dan hadislere, kısaca İslamın sınırlarına giren her şeyde 28 ve 32 harfin varlığını göstermeye çalışmışlardır.

"Benden bir şey duyduğunuzda, onu Allah'ın kelamıyla karşılaştırın ..." hadisi de Müslümanları gerçekleri 28 ve 32 harfte aramaya teşvik eder şeklinde algılanmıştır. [Nevnâme, cd 29857] Elbette Hz. Peygamber burada, söylemediği halde kendisine atfedilebilecek sözleri ayırmak için hadislerin Kuran'la karşılaştırılmasını emreder. Hurufi yorumu buradaki "Allah'ın kelamı"nı 28 ve 32 harfle tevil etmiş, hatta emri genişletip var olan her şeyi 28 ve 32'yle kıyaslamış, başka bir deyişle mevcudattaki 28 ve 32 harfin alametlerini göstermeye çalışmıştır.

Yeri gelmişken söylemek gerekir ki, Hurufiler harfleri hiçbir zaman kehanet, büyü, tılsım, muska vs. gibi okült ilimlerde kullanmamışlardır. İktidarı ele geçirme, dini tahrif etme, bir mezhebin propagandasını yapma gibi hedefleri de yoktur. Hedefleri varlığın batınında ve tüm dinsel amellerdeki 28 ve 32 harfin alametlerini göstermektir. Çünkü ancak bu sayede iman ve ibadetler bir anlam kazanacaktır.

Hurufi felsefesinin harflerden sonra vurgu yaptığı ikinci temel ko-

nu insandır. Ahsen-i takvîm (TÎN 95:4) üzerine yaratılmış, Allah'ın yeryüzündeki halifesi insan, daha sonra ayrıntılandıracağımız tüm özellikleriyle Hurufi felsefesinin temelinde yerini alır. Ne melekler ne de diğer yaratıklar, Allah'ın kelamı olan 32 harfe ve bunların telaffuzuna sahiptir. Ayrıca 28 ve 32 harfin alametleri sadece insanın yüzünde ve vücudunda hatlar aracılığıyla görünür. Diğer varlıklardaki görünüşü sınırlı ve insandaki gibi aşikâr değildir.

"Hurufî" sözcüğü Hurufilerin kendilerini tanımlamak için çokça kullandıkları bir tabir değildir.[52] Onlar kendileri için daha çok *derviş* [Risâle, cd 29519], *ehl-i fazl* [Risâle, cd 29514, İsm u Müsemmâ, cd 29444], *ehl-i hak* [İsm u Müsemmâ, cd 29444], *ehl-i manâ* [Zübdetu'n-necât, cd 29471], *erbâb-ı fazl* [Zübdetu'n-necât, cd 29471; Turâbnâme, cd 30011; Arşî, Divân, cd 88], *erbâb-ı tahkîk* [Arşî, Divân, cd 16], *tâlibân-ı tahkîk* [Arşî, Divân, cd 88], *tâlibân-ı râz* [Arşî, Divân, cd 90], *erbâb-ı aşk* [Arşî, Divân, cd 62], *ehl-i vahdet* [Arşî, Divân, cd 18], *tâife-i hurûfiye* [Nefâisu'l Hakâik, cd 29419] gibi tabirler kullanmışlardır. Ayrıca Hurufiler bazı ayet ve hadislerin de kendilerini işaret ettiğini kabul etmişlerdir, ki hem Hurufi yorumlarına biraz daha nüfuz etmek hem de örnekleri görmek için bunların bir liste halinde verilmesi uygun olacaktır.

Kuran'da Hurufiler

1. Âdem'in Vârisleri

"*And olsun ki, Tevrat'tan sonra Zebur'da da yeryüzüne ancak iyi kulla-*

[52] Şu eserlerde "Hurûfî" tabiri kullanılmıştır: Cavidî, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29429; Cavidî, *Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme* M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, cd 30035; Mir Şerif, *İsm u Müsemmâ* M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29444.

rımın mirasçı olduğunu yazmıştık." [ENBİYÂ 21:105] "*Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır. Kullarından dilediğini ona mirasçı kılar.*" [A'RAF 7:128] "*Şüphesiz biz bütün yeryüzüne ve üzerindekilere vâris olacağız. Ve onlar da mutlaka bize döndürüleceklerdir.*" [MERYEM 19:40] "*İşte kullarımızdan takva sahibi olanlara vereceğimiz cennet budur.*" [MERYEM 19:63] "*Elbette biz diriltiriz ve biz öldürürüz! Ve hepsinin vârisleri de biziz.*" [HİCR 15:23]

Bu ayetler mirasçılardan bahseder. Söz konusu miras ise yeryüzü ve cennet mirasıdır. Hurufiler burada bahsedilen mirasçıların kendileri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa son iki ayetteki mirasçı (vâris), her şeyin fani ve sonuçta Allah'a aitliği nedeniyle, Allah'ın bizzat kendisi olmasına rağmen bu iki ayetteki "mirasçı"nın da Hurufileri tanımladığı söylenmiştir. **[Câvidânnâme-i Sağîr, cd 211]**

Penahî, "Âdem'in mirasçıları" hakkında şunları söyler:

Âdemi bilmek dilersen ey peser
Âdemin oğlanlarından al haber

Âdemin oğlanlarından kıl taleb
Ki bunlardır vâris-i ilm u edeb [Mesnevi, cd 3026]

Elbette her insan Âdemoğludur, ama yalnızca Âdem'in gerçek oğlanları onun vârisleridir. Firişteoğlu'na göre, kendi vücudunda 32 kelimenin alametlerini müşahede eden insan gerçek Âdemoğludur ve dolayısıyla bu ayetlerde zikredilen mirasa, yani Âdem'in mirasına vâris olabilir. Eğer kişi, esmâ-i külliye'nin alametlerini kendi vücudunda müşahede etmezse, atası dininden olmaz, kâfir olur ve mirasa layık değildir. **[Işknâme, cd 30288-9]**

Bir hadiste alimlerin peygamberlerin vârisleri olduğu söylenmiştir.[53] Mukimî, peygamber mirasına ulaşmanın, kelime-i şehadeti Hz.

[53] و ان العلماء ورثة الانبياء Sakatu'l-Islâm Kuleynî, *El-Kâfî*, h.ş. 1365, c. I, s. 34.

Muhammed gibi kendi vücudunda müşahede etmekten geçtiğini söylemiştir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30202]

Fazlullah ise Müslüman ve reşit olan herkesin bu mirastan hak sahibi olacağını belirtir. Ancak "*İşte kullarımızdan takva sahibi olanlara vereceğimiz cennet budur*" ayetinde [MERYEM 19:63] vârislerin muttakiler olduğu söylenmişti ve Fazlullah'a göre "muttakiler" "*Elif, Lâm, Mîm. O kitap, onda şüphe yoktur. O, muttakiler* (kötülükten korunacaklar) *için hidayettir*" [BAKARA 2:1-2] ayetinde geçtiği üzere *elif lâm mim*, yani mukattaat harflerinin hidayet ettiği kişilerdir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 211] Söz konusu miras da yeryüzündeki tüm canlı mahlukata sultanlıktır, Allah'ın dünya üzerindeki halifeliğidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 194; Işknâme, cd 30289]

Arşnâme'de vârislerden bahsederken de şöyle söyler:

گر بداند سر آدم را چنین	Eğer Âdem'in sırrını böyle bilirse,
هست میراثش همه روی زمین	mirası tüm yeryüzü olur.
ارض از آن امتان احمد است	Arz, Ahmet'in ümmetinindir
از برآی آن که دینش سرمدست	çünkü dini ebedidir. [Arşnâme, cd 59]

Arşî ise gerçek Âdemoğullarından bahsederken "Çocuk babasının sırrıdır"[54] hadisine telmihte bulunur:

Veled-i hâss odur bi-kavl-i nebî
Ola vâkıf be-sırr-ı ilm-i ebî

Derk ede âdemin rumuzâtın
Terk ede dildeki muhâlâtın

Uymaya dîve merd-i âbid ola
Âdemin sûretine sâcid ola [Arşî, Divân, cd 90]

---

[54] الولد سر ابيه Ali b. İsâ Erbilî, *Keşfu'l gamme*, h.k. 1381, c. II, s. 65.

2. Ümmet-i Vasat ve Şüheda

Kuran'da Müslümanlardan bahsederken "*Ve işte böyle, sizi ümmet-i vasat kıldık ki, bütün insanlar üzerine adalet örneği ve şahitler olasınız, Peygamber de sizin üzerinize şahit olsun. Daha önce içinde durduğun Kâbe'yi kıble yapmamız da şunun içindir: Peygamber'in izince gidecekleri, iki ökçesi üzerinde geri döneceklerden ayıralım ...*" [BAKARA 2:143] denmiştir.

Bu ayette geçen *ümmet-i vasat* ve *şüheda* terimleri Hurufiler tarafından yorumlanmıştır. Burada *ümmet-i vasat* orta yoldan giden ümmet, *şüheda* ise şehitler ve şahitler anlamlarına gelir.

Ayette ümmet-i vasat, yani vasat ümmet, bütün insanlar üzerine adalet örneği ve hakkın şahidi olma, Peygamberin de üzerlerine şahit olmasıyla övülmüştür. Hurufiler "vasat" tabirinin tevilini yapıp bazı deliller getirerek, Kuran'da bahsedilen "Ümmet-i vasat"ın kendileri olduğunu göstermek istemişlerdir. Önce "vasat" kelimesinin çözümlenişiyle başlayalım:

"Vasat" 3 anlamı işaret eder; orta, hayırlı ve Âdem'in yüzünden geçen istiva hattı. Vasat kelimesinin anlamlarından "orta" bize, yeryüzünün ortasında yer alıp Âdem'in yüzünün makamı olan Kâbe'yi hatırlatır. Elbette burada Kâbe'nin yeryüzünün ortasında oluşunun anlamı, yeryüzünde yapılan ilk ev olması yüzündendir, ki ayette de bu "*Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mabed, Mekke'deki çok mübarek ve bütün âlemlere hidayet kaynağı olan Beyt'dir* (Kâbe)" [ÂL-İ İMRÂN 3:96] şeklinde dile getirilmiştir. Ama Hurufilere göre, Âdem ile Kâbe arasındaki yakın ilişki yüzünden, buradaki evden (Kâbe) maksut Âdem'dir. Bunu farklı açılardan açıklayabiliriz. İlk olarak, Âdem ilk insandır ve Kâbe de ilk inşa edilmiş evdir. İkinci olarak Âdem yaratılırken yüzünün toprağı Kâbe'den alınmıştır ki, yüz de Kâbe'nin dünyanın ortasında olması gibi, vücudun ortasında bulunur. Üçüncü olarak ayette Kâbe için

hüden lil âlemîn, yani "âlemlere hidayet kaynağı" sıfatı kullanılmıştır, ki gerçekte bu sıfat Âdem'e aittir. Çünkü tüm peygamberler kelime, kelam ve insan suretiyle marifetullaha ulaşmışlardır, ki kelime ve kelam da Âdem'indir. [Işknâme, cd 30308; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 33, 46]

Diğer taraftan aynı ayette, "ümmet-i vasat" tabirinden sonra geçen "kıble" ve bir sonraki ayetteki "Mescidul Haram" kelimesinden, yani Kâbe'den anlıyoruz ki, ümmet-i vasat Kâbe'nin ve kıblenin sırrını bilen kimselerdir. Kâbe de arzın vasatındadır; Hz. Âdem'in ve Havva'nın yüzlerinin istivası ondan yaratılmıştır. Bu durum da *vasat*'ın istiva hattı sırrıyla ilişkisine bir delildir. [Işknâme, cd 30296, 30307; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 105]

Dolayısıyla vasat kelimesi gerçekte Âdem'e işaret ettiği için Kâbe'nin, yani Âdem'in sırrına ve tüm mahlukattaki istiva hattının sırrına vâkıf olanlar ümmet-i vasattır. İstiva hattının sırrına da Hz. Muhammed'in saçını "dedem sünnetidir" diyerek ortadan ikiye ayırmasının sırrını bilerek ulaşmışlardır. [Işknâme, cd 30293-4-6, 30307; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 104-5]

Refi'î Hurufilerin istiva sırrını bilmelerine işareten şöyle demiştir:

İstivânın sırrını biz bilmişiz
Bizi bul kim ol vasat ümmet biziz [Beşâretnâme, cd 3005]

Kuran'da, surelerin başındaki hurûf-ı mukattaa, besmeleden sonra ve bir sonraki ayetten önce gelmektedir. Örneğin *elif lam mim* (الم), besmele ile "*işte o kitap, bunda şüphe yok, muttakiler için hidayettir*" ayeti [BAKARA 2:2] arasında gelmiştir, yani ortadadır (vasatta). Bu durumda ümmet-i vasat, mukattaat harflerinin sırlarını bilen ümmete kinayedir. [Işknâme, cd 30308-9]

"*Ve işte böyle, sizi ümmet-i vasat kıldık ki, siz bütün insanlar üzerine*

adalet örneği ve şahitler olasınız, Peygamber de sizin üzerinize şahit olsun ..." [BAKARA 2:143] ayetinde Hurufiler tarafından şerh edilen ikinci terim *şüheda*'dır ki, ayette ümmet-i vasatın bütün insanlara şahit olacakları söylenmiştir. *Şüheda* kelimesinin bir anlamı "şahitler" olduğu gibi diğer anlamı da "şehitler"dir. Bu iki anlam arasındaki ilişkiye değinmeden önce şahitliğin içeriğinden bahsedelim.

Kıyamet günü insanlar toplandığında Allah peygamber gönderdiği milletlere, kendilerine peygamber gelip gelmediğini sorar, onlar da gelmediğini söylerler. Peygamberlere kendilerine indirileni tebliğ edip etmediklerini sorduğundaysa peygamberler ettiklerini söylerler. Bu ihtilaflı cevaplar üzerine Allah Hz. Muhammed'in ümmetini şahit tutar. Ama diğer ümmetler onların ahir zaman ümmeti olduğunu ve kendilerine peygamberlerin tebliğ edip etmediklerini bilemeyeceklerini söylediklerinde, ümmet-i Muhammed bunu hüccet-i sadıktan ve Kuran'dan bildiklerini söyleyeceklerdir. İşte ayetteki ümmet-i vasatın insanlar üzerine şahit olmasının anlamı budur. O ümmetin şahidi de (*men indehû ilmül kitab*) [RA'D 13:43] kitap ilmi yanında olan kişidir. Dolayısıyla ümmet-i vasat ve şahitler, kitap ilmi yanında olan kişilerden başkası değildir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 46, 237]

Eğer bir kişi ayette geçtiği gibi hakkın şahitleri olan ümmet-i vasattan olursa ilmin sahibi (*ulül ilm*) de olur. Çünkü "*Allah şehadet eyledi ki, başka tanrı yok, ancak O vardır. Bütün melekler ve ilim sahipleri de dosdoğru olarak buna şahittir*" [ÂL-İ İMRÂN 3:18] ayetinde Hakk'a şahitlik edenler için *ulül ilm* (ilim sahipleri) denmiştir. [Işknâme, cd 30319] Fazlullah bu ayetin muhatabı ilim sahiplerinin, Hz. Âdem ve Hz. Muhammed'in veya genel olarak istiva hattının hilkati sırrına ulaşanlar olduğunu söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 36, Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 7]

Hurufiler *şehîd-i mecazî* ve *şehîd-i hakikî* ayrımı yapmışlardır. Firiş-

teoğlu bu ayrımdan hareketle *şehîd-i mecazî* ümmet-i Muhammed, *şehîd-i hakikî* ve *ulül ilm* ise Fazlullah'tır der. [Işknâme, cd 30337-8] Fazlullah da *men indehû ilmül kitab* hitabının muhatabının ve ümmet-i vasatın *şehîd-i hakikî* olduğunu belirtmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 233] Buradan hareketle, "ümmet-i vasat" veya "şüheda" genel olarak belirli sırlara vakıf olan insanları tanımlasa da, özelde bu sırları ilk keşfeden insana, yani Fazlullah'a işaret ettiği kabul edilmiştir denilebilir.

Elbette "ümmet" kelimesiyle bir kişinin kastedilmesinde bir garabet yoktur, çünkü "*Şüphesiz İbrahim Allah'a itaat eden, Hakk'a yönelen bir ümmetti ...*" [NAHL 16:120] ayetinde de Hz. İbrahim'in tek başına bir ümmet olduğu söylenmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 237]

Şüheda kelimesine gelirsek, bu kelime *şehîd* veya *şâhid* kelimesinin çoğul halidir. Bu noktada şehitlerin aynı zamanda şahitlik yapanlar veya şahitlik yapanların şehitler olmasını açıklayabiliriz. Allah yolunda öldürülenlere "şehit" denmesinin nedenlerinden[55] biri de bu ayette bahsedilen, kıyamette geçmiş ümmetler ve peygamberleri hakkında şahitlik etmeleridir. Dolayısıyla *men indehu ilmül kitab* ve *ümmet-i vasat* şehitlerin ta kendileridir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 47]

Allah yolunda ölmek (şehit olmak) ise Allah'ın yoluna, yani Allah'ın kelimesine, kelamına ve Onun zuhuruna şahitlik etmektir. Yani şehitler, bu saydıklarımıza şahitlik eden, kitabın ilminin yanında olduğu ümmet-i vasattır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 47]

Şehitlerin şahitlik ettikleri 28 ilahi kelimeye işaret olarak cenaze namazları kılınırken 5 tekbir getirilir, ki bunu "cenaze namazı" bahsinde açıklayacağız. Ayrıca bir hadiste şehitler nurani güvercinlere

[55] Nakil ve gasillerinde rahmet meleklerinin hazır olması, vefat etmeyip huzur-u ilahide hazır ve zinde olmaları ya da âlem-i mülk ve melekûtu müşahede eylemeleri bu nedenlerden bazılarıdır.

benzetilmiştir; bu da onların 28 ve 32 ilahi kelimeye şahitlik etmelerine işarettir. Çünkü güvercinin yüzünde her biri 4 unsurdan oluşan 7 hat (iki kulak deliği, iki göz çukuru, iki gaga üzerindeki burun delikleri, bir ağız) vardır ki, toplamları 28 hat olur ve bu nur olarak kabul edilen 28 harf karşılığındadır. Sonuç olarak 28 nurani kelimeyi müşahede eden, bunlara şahit olan kişi nurani güvercinlere benzetilmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 47]

Görüldüğü gibi, ümmet-i vasat ve şüheda (şahitler veya şehitler) tabirlerinin Hurufilere işaret ettiği kabul edilmiştir.

3. Ashâb-ı Yemîn

Vakıa suresinde geçtiğine göre, Kıyamet günü insanlar üç gruba ayrılacaktır: Sağın adamları, solun adamları ve öncüler. Bunları sırasıyla, Kuran'ın tabiriyle; ashâb-ı meymene (veya ashâb-ı yemîn), ashâb-ı meş'eme (ashâb-ı meysere veya ashâb-ı şimal) ve sâbikûn olarak ifade edebiliriz [VÂKIA 56:8-11, 27, 41].

Amel defteri kıyamet günü sağından verilenler *ashâb-ı yemîn*, solundan verilenler ise *ashâb-ı meş'eme*'dir. Bir görüş insanları ikiye ayırır; cennetlikler (saîdler) ve cehennemlikler (şakîler). Şakî olanlar ashâb-ı meysere veya ashâb-ı şimaldir. Saîd olanlar ise ashâb-ı yemîn, sâbikûn veya mukarrebûn olarak isimlendirilmişlerdir.

Ashâb-ı şimal olanlar nefs-i emmâre sahibidirler; onların nefisleri akla ve ilahi emirlere itaat etmez. Onlar için cehennemden kurtuluş yoktur; nefisleri hiçbir şekilde akla itaat eder hale gelmez ve mutmainne olmaz. Ashâb-ı şimal kendi arasında ikiye ayrılır: İlki ashâb-ı tard ve la'n denilen gruptur; ki "*Allah da kalplerini (kulaklarını ve gözlerini) mühürledi*" [TEVBE 9:93, NAHL 16:108, MUHAMMED 47:16], "*Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerinin üzerinde bir de perde*

vardır" [BAKARA 2:7] ve "*Andolsun ki, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Onların kalpleri vardır, fakat onunla gerçeği anlamazlar. Gözleri vardır, fakat onlarla görmezler. Kulakları vardır, fakat onlarla işitmezler*" [A'RAF 7:179] ayetleri onları tanımlar. Bu gruptaki insanlar Hakk'ı kabul ve tasdike kapalıdırlar. İkincisi ise ehl-i nifaktır. Bunlar fıtraten hakikati kabule müsait olsalar da işledikleri günahlar yüzünden kalpleri pas tutmuştur. [Risâle,[993] cd 29523-5]

Ashâb-ı yemîn'e gelince bunlar mukarrabîn veya ehl-i fazl ve ehl-i sevaptırlar. Allah onların salih amel üzerinde olmalarına yardım eder. İtikatları sahihtir. Yaptıkları iyi amellerin karşılığını görürler. [KEHF 18:49, EN'ÂM 6:132, AHKAF 46:19)

Ashâb-ı yemîn içinde 3 grup vardır ki, bunlara *ehl-i ahiret* de denilir ve şu kısımlardan oluşur: *ehl-i rahmet*, ki bu grupta olanların nefisleri selamette ve kalplerinin aynaları saftır. Allah onların fiillerine bakmadan muamele eder. Diğer bir grup da *ehl-i afv*'dır, ki bunların salih amelleri kötü fiillerle karışmıştır. Bunlardan bir kısmı güçlü itikatları ve kötü fiillerde karar kılmamaları nedeniyle tümden affedilir. [FURKAN 25:70] Diğer bir grup insandan da isyan ve tuğyanın bir çeşidi zuhur ettiğinden, bazen azap görürler ve böylece kirlerinden temizlenip kurtuluşa ererler. Bu son kısma *ehl-i adl* denir. [Risâle,[993] cd 29524]

Sâbikûn ise "*Şüphesiz katımızdan kendileri için güzel şeyler takdir edilmiş olanlar, işte oradan (cehennemden) uzak tutulanlardır*" [ENBİYÂ 21:101] ayetinde geçen gruptur ki, bunlar da iki sınıfa ayrılır. Birincisi, Hakk'ın sevdikleri ve diğeri de Hakk'ı sevenler. Hakkı sevenler ehl-i mücâhededir, ki "*Ama bizim yolumuzda cihat edenleri, elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz*" [ANKEBÛT 29:69] ayeti onları anlatır. Hakk'ın sevdikleri ise ehl-i inayet-i ezelidir ki, Allah onları "*Allah dilediğini kendine seçer ve kendisine yöneleni de doğru yola iletir*" [ŞÛRÂ 42:13] ayetinde geç-

tiği gibi, kendi seçilmiş kullarından yapmıştır. Sâbikün olan bu iki grup ehlullahtır. [Risâle,[993] cd 29524-5]

Ashâb-ı yemîn ile ayetin tefsirine dönersek: "*O gün, kimin amel defteri sağ eline verilirse, işte onlar kitaplarını okuyacaklar*" [İSRÂ 17:71] ayetindeki kıyamet günü verilen bu kitap Hurufilere göre 28 ve 32 kitabettir. Bu kitabı okumak ise 28 ve 32 hattı okumaktır, ki bunu okuyan ashâb-ı yemîn ve ashâb-ı meymene'den olur. Bu kitabeti okuyamamak ise ashâb-ı şimal ve ashâb-ı meş'eme'den (*meş'eme*, şum yeri, yani sol kol ya da *yümn*'ün (uğurun) zıddı olan şeamet ve uğursuzluk anlamlarındadır) olmaktır. "*O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır*" [ÂL-İ İMRÂN 3:106] ayetinde geçtiği üzere ashâb-ı yemîn'in yüzleri ak, okuyamayan ashâb-ı şimal'in yüzleri kara olacaktır. [Işknâme, cd 30322] Bu yoruma göre 28 ve 32 hattı okuyanların da Hurufiler olduğu açıktır.

Ashâb-ı yemîn'in özellikleri Hurufi şairler tarafından da anlatılmıştır. Penahî, Hurufilere işaret ederek ashâb-ı yemîn'den şöyle bahseder:

Gördüler âdem yüzünü aşikâr
Bildiler âdem sözüdür her ne var

Nutk u savt u harfe yol buldu bular
Enbiyânın Zâtını gördü bular

Gördüler her şeyde yârin vechini
Tanıdılar onda vechullâhını

...

Gördüler dost yüzünü ayne'l yakîn
Bildiler oldular ashâb-ı yemîn [Mesnevi, cd 3026]

Bu beyitlerde ashâb-ı yemîn Hurufi sisteme göre tarif edilmiştir. Daha sonra ayrıntılı açıklanacak olan bu sisteme göre, Âdem'in yüzü

ve nutku bize 28 ve 32 ilahi kelimeyi, yani harfi[56] verir. Dolayısıyla Penahî bu harflerin temelini bilen ve bunları her şeyde görenlerin –ki bunlar Hurufilerdir– ashâb-ı yemîn olduğunu söylemiştir.

Refi'î de ashâb-ı yemîni Hurufilerin özellikleriyle özdeşleştirmiştir:

Kıldı ise gece gündüz kış u yaz
Otuz iki harf izâsında namaz

Hûr u gılmân sûretinde bî-ğalat
Okuduysa otuz iki satr-ı hat

Otuz iki nutk izâsında tamâm
Çün o nutk eşyâdan ayrılmaz mûdâm[57]

Onlara dedi hak ashâb-ı yemîn
Erdiler dîdâra oldular emîn [Beşâretnâme, cd 2986]

Gece gündüz, kış yaz, 32 harf hizasında namaz kılan, huri ve gılman yüzlerinde eşyanın temeli olan 32 harf hizasında 32 hat okuyan, ashâb-ı yemîn'dir ve Allah'ın veçhini seyredeceklerdir.

هفت خطّ حور در جنّت خدا کرد استوا — *Huri'nin 7 hattını Huda cennette istivayla ikiye*
زانکه اصحاب یمین راهست بر آن رهگذر — *böldü ki ashâb-ı yemîne geçeceği yol olsun*

[Divân, 186 cd 29070]

beytinde de ashâb-ı yemîn'in, istiva hattını yedi hat üzerinden geçirenler olduğuna gönderme yapılmaktadır.

Refi'î, diğer bir eserindeyse ashâb-ı yemîn'in doğrudan Fazlullah'ın öğrencileri olduğunu söyler:

Gel mekteb-i fakîre ders-hân ol

---

[56] Hurufi metinlerinde "harf" yerine "kelime" kullanılmıştır; çünkü her bir harf Allah'ın bir kelimesidir.

[57] *kim o nutk eşyadan ayrılmaz mûdâm* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

Bu meclis içinde dürr-efşân ol
Üstadımız oldu fazl u ahmed
Gel bu ikisinden oku ebced
...
Her şahsa ki bunlar ola rehber
Keşf olur ona çahar defter
...
Ashâb-ı yemînden olur ol cân
Dünyada ahirette sultân [Gencnâme, cd 3009]

4. Mukarrebûn

Vakıa suresinde zikredilen üçüncü grup mukarrebûndur; "*Önde olanlar (sâbikûn), onlar öncüdürler. İşte o yaklaştırılanlar (mukarrebûn).*" [VÂKIA 56:10-11]

Meal ve tefsirlerde *mukarrebûn*'un *sâbikûn* olarak adlandırılışının nedeni olarak, onların Allah'ın emirlerini yeryüzünde ilk izleyenler olması gösterilmiştir. Ama Hurufiler yorumlarını "Biz sâbikûnuz ve biz âhirûnuz"[58] hadisinden hareketle farklı bir şekilde yaparlar. Buna göre sâbikûn, yani önde olanlar ümmî hatlara (saç, iki kaş, dört kirpik olmak üzere 7 hattır) veya ümmî hatların hakikatini bilenlere işaret eder. Bu 7 hat, Allah tarafından insan yüzüne yazılmış hatlardır. Âhirûn, yani sonda olanlar ise 7 ümmî veya 7 ebevî hattan hareketle 28 ve 32 harf hizasında olan 28 ve 32 hat veya bunları görenlerdir. Hz. Muhammed 28 ve 32 hatta mazhar olmuştur, ki meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesinin nedeni de Âdem'in neslinde gelecekteki bu zuhuru görmüş olmalarıdır. [Mesâil,[1052] cd 30415] Bu durumda Hurufiler önde olan ve sonda olan hatları bildikleri için sâbikûn, âhirûn, dolayısıyla

---

58 نحن السابقون و نحن الآخرون Meclisî, *a.g.e.*, c. XVI, s. 118.

da ayetin mucibince mukarrebûndurlar.

Cavidî Ali'nin şu beyitleri de sâbikûn'un yüzdeki hatları okuyanlar olduğuna işaret eder:

خواند از لوح جمال دلبران سرّ ازل	*Güzellerin yüz levhasından sırr-ı ezeli okudu*
هر که یابد فیض از من عنده علم الکتاب	"Kitab'ın ilmi yanında olan"*dan feyiz bulan.*
هر که پیش آمد درین ره پیش آمد و ره خدا	*Her kim ki bu yola ve Allah yoluna girdi (ona)*
می رسد السابقون السابقون او را خطاب[59]	"Önde olanlar onlar öncüdürler" [56:10-11] *hitabı ulaştı.*

Arşî ise mukarrebûn'u esmâ-i küll, yani 32 harfin remizlerini derk eden Ehl-i vahdet olarak tanımlar:

Esmâ-i küll rumûzun derk eden ehl-i vahdet
Oldu mukarreb-i hakk buldu makâm-ı bâduh [Arşî, Divân, cd 18]

Mukarrebûn terimi, Mutaffifîn suresindeki ayetlerden hareketle de açıklanmıştır. Bu surede *ebrâr* (iyiler) ve *füccâr*'dan (kötüler) bahsederek ebrârın kitabının illiyyîn'de, füccârın kitabının ise siccîn'de olduğu söylenir. İlliyyîn ve siccîn yazılmış kitaplardır [MUTAFFİFİN 83:7-18]. Seyyid İshak'a göre, *illiyyîn* âlem-i kalptir ve ma'kûl'dür (akledilen). *Siccîn* ise âlem-i şekil'dir ve mahsus'tur (hissedilen). Buna göre *ebrâr* –ayette onların kitaplarının yazılmış kitap olan *illiyîn*'de olduğunu söylemişti– konuştukları kelamın (ve kelamın oluştuğu harflerin) hakikatini, yani onun mekânsız oluşunu ve ancak bir yerde tecelli ettiğini bilen insanlardır. *Füccâr*'a gelince onlar harfleri yazı ve lafza, kâğıt ve mürekkebe bağlı kabul eden insanlardır.[60]

Firişteoğlu, "*Hayır hayır, iyilerin yazısı muhakkak illiyyîn'dedir. Bil-*

---

[59] Cavidî Ali, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29425.

[60] Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29477.

din mi sen, illiyyîn nedir? Yazılmış bir kitaptır o. Mukarrebûn onu müşahede ederler" (83:18-21) ayetlerindeki "yazılı kitap"ın Âdem'in vücudundan kinaye olduğunu söyler; ki *mukarrebûn*, Âdem'in vücudunun, dolayısıyla yüzünün hatlarını, satırlarını müşahede edenler olmaktadır. [Işknâme, cd 30321]

Âdem'in yüzünün "yazılmış kitap" olduğunu gösteren şu ayet vardır: "*Tur'a ve satır satır ince deri üzerine yazılmış kitaba andolsun.*" [TÛR 52:1-3] Bu ayetteki "ince deri" Âdem'in vücudu ve yüzüne işaret eder. Hurufiler Âdem'in yüz ve vücudundaki hatları müşahede ettikleri için kendilerini mukarrebûn olarak görmüşlerdir.

Muhitî de *Câvidânnâme*'yi okuma şerefiyle şereflenip Âdem'in halife olmasının hakikatini bilen ve Âdem-i hakikî'ye secdeyle meşgul olanların *mukarrebûn* olduklarını söylemiştir. [Keşfnâme, cd 19] Elbette buradaki "Âdem'e secde" Şeytan'ın Âdem'e secde etmekten kaçınması ve Allah'a isyanı bağlamında değerlendirilmelidir.

5. Fırka-i Naciye

Bir hadisi şerifte Müslümanların 73 fırkaya ayrılacakları, biri hariç hepsinin ateşte olacağı söylenmiştir. Bu bir fırka ise Fırka-i Naciye'dir.[61] Fazlullah ümmetin 73 fırkaya ayrılmasını Hz. Muhammed'in nutkuyla tevil eder. Buna göre Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harfin inbisatında 72 harf vardır ki, *lamelif*'le (ي) birlikte 73 yapmaktadır. İşte bu 73 harf Müslümanların ayrılacağı 73 fırka hizasındadır. [Nevnâme, cd 29880; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 37]

Gönderilen 124.000 peygamberin hepsi Allah'ın birliğinden haber vermiştir. İnsanlar bir Zat'ı bin sıfatla tanımışlardır. Yani peygamber-

[61] Bkz. Kütüb-i Sitte, c. XIII, s. 420-422 ve c. XVII, s. 534.

ler bir Zat'tan haber verirken, insanlar onu 73 harfte görebilmişlerdir. Eğer kişi tüm sıfatları bir harfte görüp bunun 73 harf olduğunu, yani 72 harfte her ne varsa, bir kelimede (yani harfte) de var olduğunu, bir harfte olan her şeyin de 72 kelimede olduğunu bilirse, eşya ve mevcudatın tüm hakikatleri ve sırlarını gören kişi olur. Bu harfleri böyle bilen kişi fırka-i naci ümmet-i vasat, *men indehû ilmül kitab, ulül ilmi kâimen bil kıst* olur. [Nevnâme, cd 29881-2]

Şu beyitler de hadisi bu açıdan yorumlamaktadır:

چونکه هفتاد و دو در فرقة و احد دیدم — *72'yi tek bir fırkada gördüğümden*
زان شدم فرقهء ناجی و نجاتم دادند — *Fırka-i Naci oldum da kurtuluşumu verdiler.*

چونکه هفتاد و دو با لام الف همره بود — *72, lamelif'le birlikte olunca,*
لام الف و حدت ایشان به براتم دادند — lamelif'in ve onların vahdetine olan inancımdan, *beratımı verdiler.* [Divân,[186] cd 29037]

Nesimî de Fırka-i Naciye'yi harflerin bilgisiyle açıklar ve bunu özellikle *lamelif*'in (لا) bilgisine bağlar. *Lamelif*'in (لا) inbisatından –ki (لام الف)'dir– ortaya çıkan 4 çeşit harf (ل ا م ف), Hz. Muhammed'in nutkunda gelmeyen 4 ilahi harfin p, ç, j, g (پ چ ژ گ) kaim-makamıdır. Kurtuluşa eren fırka (Fırka-i Naciye) ise bu dört kelimeyi tanıyan, 73 kelimeyi bir hakikat, bir zat, bir mahiyet bilen fırkadır. Nitekim Bakara suresinin ilk ayetleri onlardan bahseder: "*Elif, lâm, mîm. Işte bu kitap, bunda şüphe yok, muttakiler (kötülükten korunacaklar) için hidayettir. Onlar ki gayba iman edip namazı dürüst kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızktan (Allah yolunda) harcarlar. Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler, hem senden önce indirilene, ahirete de bunlar kesinlikle iman ederler. Bunlar işte Rablerinden bir hidayet üzerindedirler ve bunlar işte felaha erenlerdir*" [BAKARA 2:1-5]. Surenin başında gelen *elif, lam, mim* (الم) mukattaat harfleri, harflerin vahdeti nedeniyle harflerin tamamına işaret

eder. Ayete göre, bu mukattaat harfleri muttakiler için bir hidayettir. Dolayısıyla harflerin hidayet ettiği kişiler Fırka-i Naciyedir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 37-38]

Burada zikretmek gerekir ki, Nesimî *elif, lam, mim* (الٓمٓ) mukattaat harflerini, bir sonraki ayetin mübtedası [isim cümlesinin öznesi] olarak almıştır. Dolayısıyla anlam, "*Elif lâm mîm bir kitaptır, bunda şüphe yok, muttakiler için hidayettir*" şeklinde olmaktadır. Oysa yaygın okumaya göre muttakiler için hidayet edici olan "bu kitap" Kuran'dır.

Fazlullah, Fırka-i Naciye'nin diğer bir yorumunu, göklerin ve yerin 6 günde yaratıldığını söyleyen "*Şüphesiz Rabbiniz Allah gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra Arş üzerine hükümran oldu*" [A'RAF 7:54] ayetinden hareketle yapar. Ayette geçen *yevm* (gün) tabirini Fazlullah 12 saatlik zaman dilimi, yani gündüz olarak almıştır. Dolayısıyla göklerin ve yerin yaratılışı 72 saatte gerçekleşmiştir. Bu 72 saatten geçip 73. saate ayak basan kişi, yani cuma gününe ulaşan kişi tevhid makamına ayak basmış olur, ki kurtulan 73. fırka bu kişilerin fırkasıdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 141] Fazlullah burada Hz. Âdem'in yaratılışına telmihte bulunur, ki yedinci günde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla yedinci güne dahil olanlar, yani Âdem'in hilkati sırrına ulaşanlar Fırka-i Naciye'dir.

Cavidî ise 73 fırkayı, yaratılışı başlatan *kün* (كن) emri hizasında görmektedir. *Kün* (كن) kelimesinin ebcedi 70'dir, 2 harf ve 1 noktayla birlikte 73 yapar, 73 fırka hizasındadır. Cavidî'ye göre, bu fırkalardan kurtulacak olan Fırka-i Naciye noktanın sırrına ulaşanlardır. Çünkü Hz. Ali'nin dediği gibi ilim bir noktadır ve onu cahiller çoğaltmıştır. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30035-6]

Muhitî ise Fırka-i Naciye'yi, *Câvidânnâme*, *Muhabbetnâme* ve *Arşnâme*'nin mazmununu elde edenlere hasreder. [Keşfnâme, cd 41-42]

Arşî de Fırka-i Naci olarak Hurufileri gösterir:

Arşiyâ dergâh-ı ehl-i fazldır dâru'l emân
Nâcî onlardır necât onlardan iste dâimâ [Arşî, Divân, cd 10]

Biz yetmiş iki tâifede nâcî gürûhuz
Biz vahdet-i zât-ı hakka bî-zann u gümânız [Arşî, Divân, cd 36]

Bilesin kimdirir o nâcî fırîk
Mâsivâ kaydına esîr olmaz

Mazhar-ı nutk olan ricâl-i atîk
Derk-i pâki olan kemâl ehli

Ilm-i fazl-ı hakka eder tasdîk
Gevher-i zât-ı vâhidu's-samede [Arşî, Divân, cd 88]

6. Ehl-i Sevadül Azam

Sevadül azam'ın sözlük anlamı "büyük siyahlık"tır, ıstılahta ise "halkın çoğunluğu" anlamında kullanılır. Yukarıda zikredilen Fırka-i Naciye'yle ilgili hadisin bazı rivayetlerinde, Fırka-i Naciye yerine "Sevadül azam" terkibi kullanılmıştır.[62] Diğer bir hadiste de Müslümanların çoğunluğunun sapkınlık üzerinde birleşmelerinin imkânsızlığından dolayı olsa gerek, sevadül azam'ı takip tavsiye edilmiştir.[63]

Hurufiler Sevadül azam'ın sözlük anlamı üzerinden yorumlarını yapmışlar ve kendilerinin Sevadül azam ehli olduklarını göstermeye çalışmışlardır. Bir kısmı Sevadül azam'ı, insan yüzündeki hatlar olarak kabul etmişlerdir. Bu hatlar Allah tarafından yazıldığı ve Allah'ın kelamının mazharı olduğu için "azam" sıfatı ve renklerinden dolayı da "sevad" ismiyle isimlendirilir. Diğer bir yaklaşıma göre de Sevadül azam,

---

62 ستفترق امتي ثلث وسبعين فرقة كلهم في النار الا اهل سواد الاعظم

63 عليكم بسواد اعظم من شذ شذ الى النار Kadı Nurullah Şuşterî, *E's-savârimu'l mihreka*, h.k. 1367, s. 300.

Havva'ya göre daha fazla hattın mazharı olduğu için Âdem'in hatlarından kinaye olarak kabul edilmiştir. Bunları örnekleriyle açıklayalım:

Fazlullah, *Sevadül azam*'ın Âdem'in yüzündeki 28 ve 32 hat olduğunu söyler. Bu hatlar dört kirpik, iki kaş, saç, yüzün iki tarafındaki sakal, bıyığın iki tarafı, dudak altındaki sakal (*anfeka*) ve iki burun içindeki kıllar olmak üzere 14 tanedir. 14 hattın 14 mahalli vardır ve toplamı 28 ilahi hat olur. Bu hatlardan yüzü dikey olarak simetrik iki parçaya bölen istiva hattını geçirirsek, saç ve anfekanın ikiye bölünmesiyle hat sayısı 16 olur, ki 16 mahalliyle birlikte 32 hatta eşittir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 49]

Sevadül azam demek olan 28 ve 32 hattı farklı bir şekilde de gösterebiliriz. Âdem'in veçhindeki 7 ümmî hat (saç, iki kaş ve dört kirpik), istiva hattı geçtikten sonra saçın ikiye bölünmesiyle 8 hat ortaya çıkar. Bu hatların her biri dörder unsurdan oluştuğu için 28 ve 32 hat elde edilir. Sevadül azam ehlinden olmak ise bu hatlar hizasındaki Hz. Muhammed'in 28 harfini ve Âdem'in 32 harfini bilmektir. [Işknâme, cd 30320-21]

Sevad-ı azam'ın yüzdeki hatlara işaret olduğuna dair açıklamalarda da bulunulmuştur. Firişteoğlu bunun için "Fakirlik iki cihanda yüz karalığıdır"[64] anlamındaki hadise gönderme yapmıştır. Hadiste geçen "yüz karalığı" yüzdeki siyah hatları ifade etmek için kullanılmıştır. Fakirlik de yüzdeki bu hatları bilmektir. [Işknâme, cd 30321]

Bir diğer hadiste de "Fakirlik neredeyse küfür olacaktı"[65] denmiştir ve bu hadisteki "fakirlik" de hatların sırlarının bilinmesini ifade eder; ki bu durumda hadis, "hatların sırları neredeyse örtülü kalacaktı" an-

---

64 الفقر سواد الوجه فى الدارين İhsâî, *a.g.e.*, c. I, s. 40.

65 كاد الفقر ان يكون كفرا

lamına gelir. Fakir hakkındaysa "fakir Allah'a ihtiyaç duymaz"[66] denmiştir, çünkü fakir hatlarda ve her şeyde Hakk'ı müşahede etmektedir. Hadisteki "iki cihanda" terkibiyse bu dünyada Hz. Âdem ve Havva'nın sevad-ı vechinden, yani hatlarından, öbür dünyada da huri, gılman ve cennetliklerin hatlarından kinayedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 49; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 037]

Sevadül azam'ı kendi veçhinde okuyan kişinin Sevadül azam ehlinden ve Mehdi leşkerinden olduğu söylenir. [Işknâme, cd 30321] Hadiste peygamberin takip edilmesini buyurduğu Sevadül azam ehlinden olmak için insanın yüzündeki hatların ve bunların sırlarının –Hurufilerin yaptığı gibi– bilinmesi gerekmektedir.

7. Arâf Erleri

Arâf cennet ile cehennem arasındaki duvar veya bölüm olarak kabul edilir ki, aynı ismi taşıyan surenin 46. ayetinde şöyle denir: "*Cennetliklerle cehennemlikler arasında bir duvar vardır. Arâf üzerinde de her iki taraftakileri simalarından tanıyan kişiler vardır.*" [A'RAF 7:46] Hz. Ali de kendisinin arâf erlerinden olduğunu söylemiştir.[67] Genel kabule göre ise arâf ehli sevapları ile günahları eşit olan insanların bulunduğu yerdir. Bunlar Allah'ın ihsanıyla cennete gireceklerdir. Ancak Hurufiler arâfı üstün bir yer olarak kabul etmişlerdir.

Fazlullah, *Arşnâme*'de arâfı şöyle açıklar:

جمع عرف اعراف میدان بی فسوس	Arf'ın *çoğulu şüphesiz arâftır*
عرف هست اندر لغت تاج خروس	*arf lügatta horozun ibiğidir.*

66 الفقیر لا یحتاج الی الله

67 انا من رجال الاعراف

هست اعراف ای پسر جای عجب — *Ey oğul, arâf acayip bir yerdir. Allah tarafından*
در میان دوزخ و جنت ز رب — *cennet ve cehennemin ortasındadır.*
هر که بر بالای آن خلقت رسید — *Her kim ki o hilkatin üzerine ulaşır,*
اهل جنت را و دوزخ را بدید — *cennet ve cehennem ehlini görür.*

گفته اند بعضی که عرف است یال اسب — *Bazıları, arf'ın at yelesi olduğunu söylemişlerdir.*
تو به خط استوا جویش فحسب — *Sen onu hatt-ı istivâda ara*

[Arşnâme, cd 14; Işknâme, cd 30321; Beşâretnâme, cd 2979]

Refi'î ise arâftan şöyle bahseder:

Kim onunla bilinir esrar-ı dîn
Onunla bulunur ilmu'l-yakîn
Gör ne rûşen ilmdir ey merd-i rah[68]
Kim kamu eşyâ buna olmuş gûvâh [Beşâretnâme, cd 2979]

Görüldüğü gibi Hurufiler arâfı istiva hattı olarak kabul etmişlerdir. Refi'î'nin deyişiyle dinin esrarını bilip ilmül yakin hâsıl etmek için kamu eşyada bulunan istiva hattını tanıyıp müşahede etmek gerekmektedir. İstiva hattının Hurufi felsefesi açısından önemi, 32 harfin mazharı olan 32 hattın sadece istiva hattıyla müşahede edilebilmesindendir. Bundan dolayı Hurufiler için istiva hattı 32 harf veya 32 hat anlamına gelir. Sonuç olarak arâftan kasıt istiva hattıdır, arâf erleri veya arâf ehli de istiva hattını varlığın tümünde müşahede eden kişilerdir.

Diğer taraftan arâf erleri, ilahi kelamın müfretlerine, yani harflere ulaşan ve onlarla sıfatlanan sâbikûnlardır. Bu gruba, müfredatın (tek tek harflerin) mürekkebata (birleşip terkip olan, yani kelimeyi oluşturan harfler) göre önce olmasından dolayı *sâbikûn* denmiştir. Eğer bir

[68] *Gör ne ruşen ilm olur ey merd-i râh* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

kimse müfredatla değil de mürekkebatla sıfatlanırsa, mürekkebatın çeşidine göre (tayyibe veya habise, yani iyi veya kötü) durumu değişir. Eğer iyi mürekkebatla sıfatlanırsa ehl-i cennet olur, kötü mürekkebatla sıfatlanırsa da ehl-i cehennem. Oysa arâf erleri sâbikûn olduğundan, yani müfretlere ulaşıp müfretlerle sıfatlanmalarından dolayı ehl-i cennet ve ehl-i cehennem olma gibi durumları yoktur, onlar ehlullahtır. Arâf, cennet ve cehennemin ortasında olduğundan, arâf ehline ümmet-i vasat da denmiştir. [Risâle,[993] cd 29497-8]

8. Mutahherûn ve Muvahhidûn

"Mutahherûn" terimi Vakıa suresinde şöyle geçer: "*O, elbette şerefli bir Kuran'dır. Korunmuş bir kitaptadır. Ona temizlenenlerden (mutahherûn) başkası el süremez.*" [56:77-79] Bu ayetteki Kuran'ın bulunduğu *kitab-ı meknûn* (korunmuş kitap) levh-i mahfuz'dur, ki Hurufiler bunu *Kuran-ı hakiki* olarak tanımlarlar. Temiz olanlar [*mutahherûn*] ise muvahhitlerdir. Çünkü pis olmak "*Müşrikler gerçekten pistir. Artık bu yıldan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar*" [TEVBE 9:28] ayetinde geçtiği üzere müşriklerin sıfatıdır. Kuran'a dokunmaları yasaklandığı gibi Mescid-i Haram'a girmeleri de yasaklanmıştır. Ayetlerde geçen Kuran ve Mescid-i Haram Âdem'in vücudundan kinayedir. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 31]

Âdem'in vücudu, 28 ve 32 ilahi kelimenin tamamı onda kaydedildiği için Hurufiler tarafından Kuran-ı hakiki, levh-i mahfuz ve Mescid-i Haram olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda Kuran'a sadece Hurufiler dokunduğu, yani onun sırrına sadece onlar ulaştığı için mutahherûn Hurufilerden kinayedir. Dolayısıyla Âdem'in gerçek anlamına Hurufiler ulaştığı için Mescid-i Haram'a girebilen "temizler" Hurufilerdir. Ayette söylendiği gibi müşrikler oraya yaklaşamazlar, tersinden

okursak, Âdem'in vücudunun hakikatine erişemeyenler, müşriklerdir.

Fazlullah, Âdem'in Mescid-i Haram oluşunu, Âdem'in yüz toprağının Kâbe'den alınmasıyla açıklar. Yüz insanın vücudundan ayrılamadığı için Âdem'in vücudu da yüzü gibi ilahi kelimelere mazhardır. Aynı şekilde, Mescid-i Haram da yeryüzünden ayrılamadığı için tüm yeryüzü Müslümanlar için bir mescit hükmündedir. Burada Âdem'in vücudunu oluşturan toprağın yeryüzünün farklı yerlerinden alınışı da tüm yeryüzünün mescit olmasını açıklar. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 100]

Hurufiler Kuran-ı hakiki ve Mescid-i Haram olan Âdem'in hakikatine ulaştıkları için, yukarıdaki ayetlerin ışığında, mutahherûn'un kendileri olduğunu söylemişlerdir.

9. Râsihûne fi'l ilm

Râsihûne fi'l ilm, yani ilimde uzman olanların da Hurufiler kendilerine işaret ettiğini öne sürmüşlerdir. Râsihûne fi'l ilm, ayet ve hadislerin ince manalarını ve işaretlerini bilen ve anlayan alimler için kullanılan bir tabirdir. Kuran'da şu ayette anılmaktadırlar: "*Sana bu kitabı indiren O'dur. Bunun ayetlerinden bir kısmı muhkemdir ki, bu ayetler, kitabın anası (aslı) demektir. Diğer bir kısmı da müteşabih ayetlerdir. Kalplerinde kaypaklık olanlar, sırf fitne çıkarmak için, bir de kendi keyiflerine göre tevil yapmak için onun müteşabih olanlarının peşine düşerler. Hâlbuki onun tevilini Allah'tan başka kimse bilmez. İlimde uzman olanlar, 'Biz buna inandık, hepsi Rabbimiz katındandır' derler. Üstün akıllılardan başkası da derin düşünmez.*" [ÂL-İ İMRÂN 3:7]

Hurufiler ayetin son kısmındaki *vav* harfini atıf harfi [bağlaç olan ve] olarak alırlar ve şöyle okurlar; "*Hâlbuki onun tevilini Allah'tan ve ilimde uzman olanlardan başka kimse bilmez.*" (لا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إلّا اللّهُ وَالرّاسِخُونَ فِى الْعِلْمِ) [Risâle,[1009] cd 57] Bu da müteşabih ayetlerin Allah ve râsihûne fi'l

ilm (ilimde uzman olanlar) tarafından tevil edilebileceğidir. Müteşabih ayetlerin tevili de başta Fazlullah olmak üzere Hurufiler tarafından yapılmıştır. Arşî de doğrudan bu ayete telmih yapar:

Olalı şâkirdân-ı mektebhâne-i esmâ-i eb
Râsihân-ı ilm-i te'vîliz bi-avn-i fazl-ı rabb [Arşî, Divân, cd 12]

Hurufiler bunlardan başka birçok ayetin kendilerine işaret ettiğini öne sürmüşlerdir, ama bu ayetler çoğu zaman açıklanmadan zikredilmiştir. Açıklama yapıldığı durumlardaysa genellikle ayetin zahiri anlamından oldukça uzak yorumlarda bulunulmuştur.

Örneğin "*Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler*" [MÂİDE 5:54] ayetindeki topluluk, ibadetlerini yüzdeki 28 ve 32 hat sayısınca yapıp Âdem'in yüzü makamı olan Kâbe'ye yönelen topluluktur, yani Hurufilerdir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 004]

Kuran'daki mukattaat harflerinin esrarına vakıf olan kişi Kuran ehlinden olur. Kuran ehli olan kişi de ehlullahtır. Ehlullah aynı zamanda, Allah'ın yüzünü görmüş kişiye de denir. Bu da kendi yüzünü bilmekten geçer, çünkü Allah insanı kendi sureti üzerine yaratmıştır. [*Işknâme*, cd 30319] Dolayısıyla harflerin yüzdeki zuhurunu müşahede ettikleri için Hurufiler kendilerini ehlullah ve ehl-i Kuran olarak görmüşlerdir.

Işkurt Dede'ye göre, Hz. Muhammed'in "ahir zamanda gelecek olan kardeşleri" Hurufilerdir. Onların alınlarında secde izleri vardır ve helal yiyenler olarak bilinmişlerdir. [Salâtnâme, cd 45] Hurufiler Kuran ve hadisleri tevil ederek kendilerini tüm bu sıfatlarla tanımlamışlardır. Ayet ve hadisler üzerindeki bu tasarrufları, doğal olarak birçok İslam düşünürünün onları dalâletle suçlamasına veya inançları hakkında farklı yargıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu noktada tüm bu

yargı ve değerlendirmelerden bahsederek Hurufi inancının İslam içerisindeki yerini saptamak gerekmektedir.

Hurufi İnancı

Hurufilerin yorumları ve felsefesi, İslam dünyasında çok hoş karşılanmamış, hatta birçok insan tarafından oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir. O kadar ki, bunların arasında Hurufilerin Müslüman olmadığını söyleyenler bile olmuştur.[69] Onların heretik, materyalist, hatta ateist olduğunu söyleyenler vardır. Bunlar arasında en iyimserleri onları batınilikle suçlamış ve ortodoks İslamın dışında görmüşlerdir.

Hurufiliği eleştirenlere baktığımızda onların Hurufiliği kendi inançlarına bağlama gayretleri olduğunu ya da bunun tam tersine, gelenek ve ortodoks İslama olan aşırı bağlı eleştirmenlerin Hurufi inancını reddettiklerini, kategorik düşünce yapılarının Hurufiler hakkındaki olumsuz yargılarını değiştirmeye uygun olmadığını görüyoruz. Bazıları da oldukça şahsi sebepler yüzünden Hurufileri karalama, yok edip hiçe indirme gayreti içine giriyorlar. Elbette tüm bu yaklaşımlar Hurufiler üzerine bugüne dek gelen yargıların ne kadar öznel, duygusal, hoşgörüsüz ve önyargılı olduğunu göz önüne sermektedir.

Bazı araştırmacıların söylediklerine baktığımızda, bunların eleştiri sınırını aşıp hakarete dayandığını görüyoruz. Örneğin Gölpınarlı'nın şu satırları, yargının sağlığı konusunda üzerinde düşünülmeye değer örneklerdendir: "*Böyle bir inancı güdenler, ya gerçekten bilgisiz, anlayışı kıt kişilerdir yahut bu yola yeni girmişlerdir, daha yoldadırlar; bir gün inkâra varacaklardır. Fakat bu inancı telkin ve temsil eden bilgili kişilerin,*

---

[69] Hoca Ishak, *Kâşifu'l Esrâr ve Dâfiu'l Eşrâr* 1291; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 258.

hiçbir şeye inanmadıklarına inanıyoruz biz."[70]

Mir Fatrus, Hurufileri kendi felsefesine uydurmaya çalışan araştırmacılar için verilecek en güzel örnektir. Ona göre, Hurufi ve Noktavî gibi, "galat-ı şia" veya "mücadeleci tasavvuf" akımlarını sadece liderlerin fikri ve felsefi görüşleriyle değerlendirmemek gerekir. Gerçekte bunlar o dönemin ateist ve devrimci düşüncelerin bir ürünüdür.[71]

Tevekkülî de Hurufi itikadının amacının, insanı günlük yaşamın yüklerinden kurtararak siyasal baskılara karşı mücadele etmesini sağlamak olduğunu söyler. Böylece insan kendini hurafelerden kurtarıp, tabiatında ve yaratılışında var olan güçleri ortaya çıkaracak, nihayetinde "halifetullah" olan insan mertebesine ulaşacaktır.[72]

Mir Fatrus örneğine geri dönelim... Mir Fatrus, Fazlullah'ın melekûtî ve metafiziksel inançların, insanın korku ve güçsüzlüğünden kaynaklandığını düşündüğünü söylemiştir. Ona göre hakikati bilmek ancak akıl ve bilgiyle mümkündür. Bu nedenle takipçilerine *ehl-i hak* ve *ehl-i fazl u dâniş* demişlerdir. Şeriatın zahirine bağlı olanlar *kışrî* olarak görülürken, kendilerini "gerçeği görenler ve özgür" [*vâki'-bîn ve âzâde*] olarak isimlendirmişlerdir. Üstelik Fazlullah'ın halifelerinden Nesimî'nin ateist olduğunu söylemiştir. Fatrus'a göre Nesimî, Hallac'ın tanrı-insan felsefesinden hareket ederek, insanı, ezeli ve ebedi varlık ve cihanın yaratıcısı olarak tanımıştır.[73]

Hurufi eserlerinin tamamını okumuş olduğumuz için bu örneklerin Hurufilik hakkındaki yargıların vahametini gösterdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

---

70 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 24.

71 Mir Fatrus, *a.g.e.*, s. 13.

72 Tevekkülî, *Nihzet-i Hurûfiye*, s. 27.

73 Fatrus, *a.g.e.*, s. 42, 48, 54.

Hurufilerin ateist veya materyalist oldukları yargılarından sonra Hurufilerin dinleri hakkında söylenenlere de göz atmak gerekiyor. Çünkü Hurufileri Müslüman olarak bile görmeyen azımsanmayacak bir araştırmacı topluluğu vardır. Gölpınarlı'ya göre Hurufilik de Nusayrilik, Dürzilik, Yezidilik gibi esas inançlarında İslami hükümlerden tamamen ayrılmış, uydurma bir dindir. Hurufilik tam manasıyla bir batıni dindir, şeriata uymak hususunda söylenen sözler de bir takiyyeden ibarettir. Yine Gölpınarlı, Cumhuriyet devri milliyetçiliğiyle, Fazlullah'ın *Câvidânnâme*'yi, Kuran gibi vahiy eseri ve dini kitap, hatta bütün dinleri tamamlayan kitap olarak tanıyıp tanıtmasındaki nedenin; milli şuurun etkisiyle olduğunu, Fazlullah'ın, Farsçayı din dili yaparak Arap hâkimiyeti yerine İran hâkimiyetini kurmayı amaç edindiğini söylemiştir.[74]

Diğer bir araştırmacı Hurufilik ile Hıristiyanlık arasında ilişki kurmaya çalışmıştır. Bunun nedeni de Hurufilerin Hıristiyanlığa İslamiyet kadar önem vermiş olmalarıdır. Ayrıca bu teoriye göre Hurufilik kaynaklarının neredeyse tamamında Hz. İsa'ya büyük yer ayrılmaktadır.[75] Hz. İsa'yı Hz. Muhammed'den daha yüce bir makama çıkarmak gibi kimi Hıristiyan motiflerine vurgu yaptıkları da söylenmiştir.[76] Oysa Kuran Hz. İsa'dan ne kadar bahsediyorsa Hurufiler de o kadar bahsetmişlerdir. İncil ve Tevrat'tan yapılan alıntılar da ortaya atılan bir Hurufi teorisini ispatlamada delil olması amacıyla yapılmıştır. Hurufi eserlerinin çoğunluğunu oluşturan ilk dönem Farsça kaynaklara bak-

---

[74] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 19 ve 24; Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 143. Sâdık Kiyâ, "Noktaviyân yâ Pesîhâniyân," *Iran Kûde* 13, Tirmah 1320, s. 11; aktaran Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 150-151.

[75] B. Atalay, *Bektaşilik ve Edebiyatı*, 1991, s. 52; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 12.

[76] A. Y. Ocak, *a.g.e.*, 1998, s. 134.

tığımızda Hz. İsa ve havarilerine çok özel bir yer ayrıldığını görmüyoruz. Hele Hz. Muhammed ile Hz. İsa arasında bir karşılaştırmaya ise hiç rastlanmaz.

Hurufiler hakkındaki iddialar elbette bunlarla sınırlı değil. İlerleyen sayfalarda Hurufilerin etkilendiği görüşler bahsinde diğerlerini de göreceğiz; ama şimdi Hurufilerin dinsel düşünce ve hayatta kendilerini nerede gördüklerini gösterelim. Bu giriş bölümünü Hurufiliğin önemli şairlerinden Arşî'nin şu beyitleriyle kapatalım:

Sûbût-ı şer'le olduk muvahhid
Melâhid zümresinden ârımız var

Gürûh-ı peyrev-i şer'-i resûlüz
Tarîk-i hakta istikrârımız var

Umûr-ı dünyevîden olduk âzâd
Rızâ-yı hakkla bâzârımız var [Arşî, Divân, cd 29]

1. Şeriat, Tarikat ve Dini Vecibeler

Fazlullah'ın hiçbir eserinde, ne de diğer bir Hurufi'nin yazdıkları arasında, Kuran'daki bir hükmün reddedildiği, aksinin söylendiği vaki değildir. Hurufilerin dinlerinin ne olduğu tartışması ve bu yöndeki iddialar tamamen yanlış bilgi veya bilgisizlikten kaynaklanır. Hurufilerin dini vecibeler, dinin batını ve zahiri hakkındaki düşüncelerini açıkladığımızda, Hurufileri İslam dışında başka bir dinle ilişkilendirenlere de cevap vermiş olacağız.

Hurufilik, heterodoks batıni (ezoterik) veya en azından bunların etkisinde bir akım olarak görülmüştür.[77] Namaz, oruç, hac, zekât gibi

[77] Bausani, *a.g.m.*, s. 620. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 24, Reha Çamuroğlu, *Sabah Rüzgarı; Ene'l-Hakk Demişti Nesimî*, 1992, s. 13-14; Osman Cilacı, *Din-*

ibadetlerin gerçek anlamını bulmayı hedefleyen Hurufi yorumlarının ve yeni taraftarlar kazanma konusunda uyguladıkları yöntemlerin de batınilerle olan benzerlikleri, bazı araştırmacıların Hurufiliği batıni bir akım olarak görmesine neden olmuştur.

Hurufi eserlerin düzenlenişinden anladığımız kadarıyla, taraftar kazanma konusunda batınilerin yöntemlerine benzer bir sistemleri vardır. Bunları *te'nis*, *rabt* ve *teşkik* olarak sıralayabiliriz. *Te'nis*, insanın kendi mezhebiyle ilgili olan benimsediği şeyleri gözünde silmek, bundan sonra benimsediği şeylerin yorumunu sormak ve onu bizzat kendi inancının esasları hakkında şüpheye düşürmektir. Eğer davet edilen şahıs, bu hususta ona bir şey sorarsa "bunun bilgisi imamdadır" denir. *Rabt* davet edilen şahsın nefsini, şeriatın esaslarını tevil isteği hususunda merakta bırakmaktır. *Teşkik* ise şeriatın zahir anlamları hakkında şüpheye düşürecek sorular sormaktır. Örneğin surelerin başındaki hurûfûl hecâ'nın anlamları nelerdir? Alfabenin harfleri niçin 29'dur? Allah neden cennetin kapılarını sekiz, cehennemin kapılarını yedi tane yapmıştır? Fıkhî konularda da şu tarz sorular sorulur: Neden sabah namazı iki, öğle dört, akşam üç rekâttır? Neden her rekâtta bir rükû iki secde vardır? Neden abdest dört organa yapılıyor da teyemmüm iki organa yapılıyor? vs... Bu soruları işiten kişi cevaplarını sorduğundaysa ona "bunların bilgisi, bizim imamımızda veya onun izin verdiği kimse olan Mezun'dadır" denir. Böylece amaçları olan şeriatın zahirinden uzaklaştırmaya ve rabbi inkâr ettirmeye çalışırlar.[78]

Hurufilerin sordukları sorular da bunlara benzer ve bunların cevabını da genelde "*men indehû ilmül kitab*" olan Fazlullah'a göndermeler

---

ler ve İnançlar Terminolojisi, 2001, s. 164. Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 55-56.

78 el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 233-237.

yaparak verirler. Ancak bu benzerlikler Hurufilerin batıni olduklarını veya batıni etkisinde bulunduklarını göstermeye yetmez. Batınilik şeriatın buyurduğu emirlerin hakikatinin bilinmesinin dini vecibelerin amacı olduğuna ve bunları bilmenin dinsel sorumlulukları kaldırdığına inanmak ise Hurufilerin batıni olduklarını söylemek yanlış olur. Elbette Hurufiler; ibadetlerin bazı iç anlamlarının bilinmesinin zorunlu olduğuna, dinsel vecibelerin maksadının bunların müşahedesi olduğuna inanmışlardır, ancak hiçbir zaman şeriatın zahirinin önemsiz olduğunu, ibadetlerin batıni manaları bilmeyle dini vecibelerin zorunlu olmaktan çıkacağını söylememişlerdir.

Şeriatın zahirine verilen önem, tüm Hurufiler içinde ilk başta Fazlullah'ın eserlerinde açıkça görülür. Fazlullah *Nevnâme*'de şöyle der: "Hz. Muhammed'in şeriatının zahirini küçük görme, itibar göster, şeriattan bir adım bile dışarı çıkma. Onun şeriatını hakikatin ve hikmetin aynısı bil. Onun şeriatının zahirindeki her işaret, her remiz, hikmetin ve ebedi hayatın aynısıdır." [Nevnâme, cd 29873]

Câvidânnâme'de cennete ancak namazla ulaşılabileceğini söylemiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 112] *Muhabbetnâme*'de ibadet, güzel ahlaklı olma, kötü ahlaktan kaçınma, Hz. Ehadiyet'e, onun zât ve sıfatına temiz itikatla inanma ve onun resulünün yoluna uyma, farz ve sünnetlere tabi olma tavsiye edilmiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 014]

Şeriatın zahirini her fırsatta dile getirip bundan taviz vermeyen Fazlullah aynı zamanda ibadetlerin batınındaki hikmetlerin bilinmesinin gerekliliğini de belirtir. *Nevmâme*'de, namaz, oruç, zekât gibi ibadetleri yaparak hakikate, hakiki imana ulaşılamayacağını, tahkiki imanın bu isimlerin mazmunlarında olduğunu söyler. [Nevnâme, cd 29878]

Fazlullah'a göre ibadetten maksat, hazret-i ehadiyete ulaşmak ve onun yüzünü görmektir. Ayrıca huri ve gılmana ulaşıp onların neden

Emred sureti üzerine olduğunu bilmek, eşyanın hakikatini idrak etmek ve ebedi yaşama ulaşmaktır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 205]

Şeriatın bildirdiği farz ve vacipleri, emir ve yasakları bilmek gerekmektedir; çünkü şeriat, hakikatin aynasıdır ve hakikat şeriattan çıkar. Nitekim namaz, oruç, hac, zekât gibi rükünlerin neyin üzerine kurulduğunu bilmeden hakikate erişilemez, ki bu da ilm-i ledün'dür. İlm-i ledün batın ve tevil ilmidir, ki bu da "*tarafımızdan bir ilim öğretmiştik*" [KEHF 18:65] ayetindeki ilimdir. [Risâle,[1009] cd 57]

Bununla birlikte söylediğimiz gibi Hurufiler hakikate, iman-ı hakikîye veya ibadetlerin gerçek manasına ulaştıktan sonra bile dinsel vecibelerin yerine getirilmesi, şeriatın zahirine uyulması gerektiğini söylerler. Tam da bu nedenle batıni akımlardan ayrılmaktadırlar.

Bu konuda Fazlullah ilahi ilme ulaşanların güzel ahlakla ahlaklanması gerektiğini, "ben eşyanın hakikatini kesbettim" dememesi gerektiğini belirttikten sonra peygamberleri örnek vererek, eşyanın hakikatlerini keşfetmelerine rağmen amellerine, fazlasıyla devam ettiklerini vurgulamıştır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 015; Turâbnâme, cd 30017]

Seyyid İshak da Fazlullah ile aynı görüştedir. Ona göre, 32 harfin ilmine ulaşıp, kendi yüzünde ve vücudunda 28 ve 32 ilahi kelimeyi müşahede edip onları ilahi hatlar olarak bilen, ama namaz, hac, tavaf gibi salih amelleri yerine getirmeyen kişiye, bildiği ve ulaştığı mertebenin faydası olmayacağını söylemiştir. Ehl-i ilhad ve İbâhiye'ye karşı çıkıp onları eleştirmiştir. [Turâbnâme, cd 30017] Özellikle Hurufi büyüklerinin sözlerini yanlış yorumlayan ve aktaranları şiddetle eleştirmiştir. Bu insanlar Hakk'ın sıfatlarıyla tüm varlığı kuşattığını ve cemi' mevcudatta tecelli ettiğini, hatta mevcudatın Onun vücudunun sureti olduğunu söylemektedirler. İnsanın bu tecelliyi kavrayabileceğini, cehennemin bunu bulamayan insanlardan oluştuğunu, bu tecelliyi kav-

rayanlarınsa cehennemden ve tekliflerden kurtulduğunu söyleyen kişiler bu gruptandır. Seyyid İshak'ın şiddetle karşı çıktığı bu grup, şarabın, Allah'ın mazharı olduğu için helal olduğuna, bu hakikate ulaşmayanlar için dini yükümlülüklerin devam ettiğine inanırlar. [Turâbnâme, cd 30015]

Fikirlerini *Turâbnâme*'de bu şekilde dile getiren Seyyid İshak'ın *İşâretnâme*'sinde karşılaştığımız şu beyitlerinin de bu ifadeler göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerekir:

نماز و روزه و ارکان دیگر	*Namaz, oruç ve diğer rükünlerin hepsi*
همه اعلام نطق اند ای برادر	*Kelam'ın alametleridir ey kardeş!*
تو هم نطق خدایی گر بدانی	*Sen de Allah'ın nutkusun eğer böyle olduğunu bilsen*
دیگر افسانه و افسون نخوانی	*artık efsane ve efsunları okumazsın.*

[İşâretnâme, cd 29900]

İbadetler konusunda (namaz niyetleri, hac ve cemre gibi konularda) alışılmışın dışında ve heterodoks yorumlar yapan Işkurt Dede de kendi veçhi hilkatinin hakikatine, yani kendi yüzlerinin ve ibadetlerinin 28 ve 32'ye taksimine ulaşıp, kendilerini 28 ve 32 ilahi harfin dolayısıyla Hakk'ın aynısı gören kişilerin bu mertebeye ulaştıktan sonra şeriata tabi' olmayı kabul etmeyişlerini şiddetle eleştirip böyle düşünenleri mülhitler sınıfında görür. Ona göre bu sapık bir yoldur ve bu düşünce tarzı, Hak âşıkları hakkında birçok yalan ve iftiralara sebep olmuştur. Bu şirktir, küfr-i mahzdır. Hakikat şeriatla bilinir ve eğer şeriat olmazsa, hakikat nerede görünebilir ki. Ehl-i Fazl'ın itikadı, "şeriatın emir ve nehiylerine tabi olmayan, takva ve tahareti şiar edinmeyenlerin, tüm tevil ve tenzil ilimlerini bilse de bunun o kişilere bir faydası olmayacağı" doğrultusundadır. [Salâtnâme, cd 44]

Mir Fâzılî'nin risalesinin şarihine göre, "*sana yakin gelinceye kadar*

rabbine ibadet et" [HİCR 15:99] ayetindeki حتى hem "değin" hem de "birlikte, ile" anlamına gelir. Dolayısıyla ayette "yakin gelmesiyle dahi ibadet etme" emredilmektedir. [Şerh-i Taksîmât, cd 30753]

Mukimî –şeriat ehlinin zahir ehli olduğunu söylese de– namaz kılmayan kişinin Hz. Muhammed'in sırrına ulaşamayacağını söylemiştir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30204]

Misalî de şu beyitlerde ibadetlerin öneminden bahseder:

Bist o heşt u si o do'dur çün namaz
Ömrün oldukça niyâz eyle niyâz

Çünki terk ettin salât-ı âdemî
Eyledin terk âdem ile hâtemi

Âdem u hâtemden i'râz etti kim
Şöyle bil kim oldurur dîv-i racîm [Feyznâme, cd 29194]

Burada aslında Misalî önemli bir noktaya da işaret etmiştir. Daha sonra ibadetler bahsinde göstereceğimiz gibi Hurufiler ibadetlerin 28 ve 32 harfin hizasında emredildiğine, dolayısıyla ibadetlerde bu harflerin müşahede edildiğine inanmaktadırlar. İlk beyitte Misalî buna vurgu yapmıştır. Hurufilerin "hakikate ulaştıktan sonra teklifin kalkacağı"na inandıklarını söylemek, felsefelerini ibadetler üzerine kurdukları için çok mantıklı değildir.

Misalî şu beyitlerde bazı bilgilere ulaşmanın tek başına yeterli olmadığını açıkça belirtmiş ve namazın Hakk'a âşık olmak olduğunu söylemiştir:

Bist o heşt u si o do oldu salât
Fehm edenler buldu ateşten necât

Ya'ni fehm etmek odur kim kılasın
Hâlıkın dîdârın onda göresin

Sûdu yok zîrâ mücerred bilmenin
Ecri bî-haddir namazı kılmanın
Âşık olmaktır hakka kılmak namaz
Âşık-ı hak isen eyle pes niyâz [Feyznâme, cd 29194]

Emir Gıyâseddin, şeriat ve hakikate dayanarak insanları üç gruba ayırır: Birinci grup kendi nefsini ve Allah'ı bilen kişilerdir, ibadetle kendilerini süsleyen bu kişiler insan-ı kâmil ve sahib-i kemalin mazharıdırlar. İkinci grup ibadet eden, peygamberlerin şeriatını takip eden, ancak namazın, orucun ve kendi nefislerinin hilkatini ve nutkunu bilmeyenler, Allah'ın ve nefsinin hakikatini bilmeyenlerdir. Bunlar anne karnındaki çocuk gibidirler; insan suretindedirler, ama konuşamazlar. Üçüncü grup nefsinin, nutkun, kelime ve kelamın marifetine ulaşıp ibadet etmeyen insanlardır. Bunlar yüzlerinde kitabet yazılı olmayanların makamında müşahede edilirler. Bu da insan suretinden çıkmış hayvanların durumudur. [İstivânâme, cd 87]

Görüldüğü gibi Hurufiler açıkça teklifin her şart altında devam ettiğini, hiçbir nedenle farzların düşmeyeceğini söylemişlerdir. Emir Gıyâseddin *İstivânâme*'de, Derviş Emir Ali Keyvân, Derviş Sadr-ı Ziya ve Derviş Hasan Nâtık gibi Hurufilerin teklifin kalktığına inandıklarını söylemiştir. Daha sonra değineceğimiz gibi, Hurufi felsefesine göre, harflerin sırlarının zuhuru "kıyametin kopması"dır. Söz konusu kişiler, madem kıyamet kopmuştur, cennette namaz, oruç, gusül, taharet ve haram denilen şeyler yoktur; her şey helaldir, ibadet yapmaya da artık gerek yoktur demişlerdir.

Emir Gıyâseddin, Derviş Hacı İsa-yı Bitlisî, Mevlana Hasan Haydarî, Derviş Muhammed Tirgir, Seyyid Taceddin ve Seyyid Muzaffer'le bu konuyu Aladağ'da konuştuklarını ve bir sonuca varamadıklarından gidip Aliyyu'l A'lâ'nın fikrini aldıklarını söylemiştir. Halifetullah Aliy-

yu'l A'lâ ibadetin Allah'a olan aşkın göstergesi olduğunu, âşığın da sevgilinin yüzündeki hatlar karşılığında secde etmesi gerektiğini söyleyerek cevap vermiştir. Ayrıca cennette de ibadet olduğunu, "*Duydukları söz, yalnız 'selam', 'selam'dır*" (56:26) ayetine gönderme yaparak söylemiştir. Çünkü bu ayet cennettekiler için söylenmiştir ve 2 selam namazda olan bir şeydir. Dolayısıyla Aliyyu'l A'lâ teklifin kalkmasına karşı olduğunu belirtmiş ve kendisine soruyu soranlar da bu cevap karşısında sükût ederek kabul etmişlerdir. Emir Gıyâseddin, Şirvan ve Gilânlı dervişlerin, Emir İshak'ın irşat ettiği Horasanlı mürşit ve müritlerin, ayrıca bazı Türklerin, bazı Tebrizlilerin de teklifin kalktığına inandıklarını aktarmıştır. **[İstivânâme, cd 40-42]**

Şeyh Ebul Hasan *Beşâretnâme*'de, "kıyamet koptu o zaman teklif kalkmıştır" diyenlere, Aliyyu'l A'lâ'dan daha farklı bir cevap verir:

آنکه گفتند دار تکلیفست این	*Onlar "Teklif yeridir bu gaddar dünya,*
دنیئ غدّار امّا بعد ازین	*ama bundan sonra*
خانهء جاوید خواهد بود باز	*ebedi yurt olacaktır artık*
که ترا نه روزه باشد نه نماز	*orada sana ne oruç ne de namaz vardır" derler.*
رفع تکلیف از جهان جاودان	*Ebedi cihanda teklifin kalkması*
هر آن باشد ای طالب بدان	*bil ki şunun içindir ey talip!*
معنئ تکلیف دشواری بود	*Teklifin manası güçlüktür*
سخت می باشد تحکّم بر خرد	*çünkü akla tahakküm etmek zordur.*
چونکه تحقیق صلاة و صوم و حج	*Namazı, orucu ve haccı*
کرده باشی ای خردمند بی خرج	*kolayca tahkik ettiysen ey akıllı kişi!*
نور حق دانسته باشی کان همه	*(Bunları) Hakk'ın nuru bilirsin ki*
سرّ ذاتست و صلاة دایمه	*hepsi Zat'ın sırrıdır. Ve namaz daima*
لازم آید بر خرد آن دم نماز	*akıllı kişiye lazımdır, namaz sürekli oldukça*

تا که دایم باشد او با حق براز	*o Hakk'ın sırrı iledir.*
بر خردمند لازمست سرّ صلاة	*Akıllı kişiye namazın sırrı lâzımdır,*
تا که حاضر باشد او دایم بذات	*ta ki Zat'la daima hazır olsun.*
معنیٔ خود را طلب کردن ز خود	*Kendinin manasını kendinden istemek,*
کی بود تکلیف بر اهل خرد	*akıllı kişiye ne zamandan beri teklif olmuştur.*
پس ازین معنی ترا تکلیف نیست	*O halde bu manadan dolayı sana teklif yoktur.*
صورتا منکر بین معنیست کیست	*Surette gör münkir kime işaret eder.*
رفع تکلیف اینچنین باشد بدان	*Bil ki teklifin kalkması böyle olur,*
نه وداع و روزه و حجّ قران	*(tavaf-ı) vedânın, orucun ve hacc-ı kıranın kaldırılmasıyla değil.*
تا جهان باشد شریعت بر قرار	*Cihan var oldukça, şeriat var olacaktır*
بود و خواهد بود دینت پایدار	*Dinin her zaman ayakta olmuştur ve olacaktır.*
گوش دار این قول طاعت راه تست	*Bu sözü dinle; itaat senin yolundur,*
هان مکرد از ره که عصیان چاه تست	*yoldan çıkma ki isyan senin kuyundur.*

[Beşâretnâme, cd 2947-8]

Ebul Hasan bu beyitlerde "teklif" kelimesinin "zorluk" anlamından yola çıkarak, ibadetlerde teklifin kalktığını söylüyor, çünkü ibadetlerde zorluk yoktur. İlahi ışığı bulduktan sonra ibadetler teklif olmaktan çıkar. Hakk'la beraber olmaktan dolayı artık bir zevktir ibadetler.

Tüm bu açıklamalardan sonra Hurufilerin hevâyı üstün kılıp nefsi rahatlatmak maksadıyla önemli olanın batın olduğunu vurguladıklarını, azap gerektiren günahlara dalmakta sakınca görmediklerini, Kuran'ın zahir manasını inkâr ettiklerini söylemek; onları "Bunlar bir alay zındıktır, namaz terkini ve haram olan şeyleri mubah görürler"

ifadeleriyle tanımlamak oldukça şaşırtıcıdır.[79]

2. Hurufilerin Sünnilik ve Şiilikleri

Ebu Mansur Hurufilerin Sünnilerin yanında Sünni, Şiilerin yanında Şii gibi hareket ettiklerini söyler. Gölpınarlı Hurufilerin Sünni bölgelerde Sünniliği, Şii bölgelerde Şiiliği kabul eder göründüklerini, fakat Şii-Batıni karakteri her zaman koruduklarını belirtir. Onbir imamı tanımakla İsnâ aşeriyyeye, Mehdi'nin doğmasıyla da ehl-i sünnete yakın olmuştur, elbette aynı zamanda her iki güruhun da aleyhinde...[80]

Verdâsebî ise metinlere tam olarak nüfuz edememiş olacak ki, Hurufilerin Mehdi'nin zuhuruyla ilgili hadisleri rivayet etmelerinden ve Mehdi'nin zuhur edeceğine inanmalarından dolayı onların İmamiye mezhebinden olduklarını, diğer bir yerde de Hurufilerin ve Şiilerin aynı kaynaktan beslendiklerini söylemiştir. Hıyâvî de Hurufilerin Şii olduklarını kabul eden araştırmacılardandır.[81]

Fazlurrahman, on bir imamı kabul ettiklerinden (on ikinci imam, hulul etmiş Allah olarak kabul edilen Fazlullah'tır) Ismaili olmaktan çok İmamiye şiasının bir koludur, der.[82] Araştırmacıların büyük çoğunluğu da Hurufiliği Şii veya galat-ı şia bir fırka olarak görmüşlerdir.

Tüm bunlara istisna olarak Algar'ı gösterebiliriz. Hamid Algar, Hu-

---

79 *Tibyânu Vesâili'l-Hakâik*, c. I, "Bektaşiye"; aktaran Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 1993, s. 112-113; Abbas Azzâvî, *Târihu'l Irak beyne ihtilâleyn*, 1936-1939, c. III, s. 53-54; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 94. *Rûhu'l Beyan*, c. IV, s. 4; aktaran Algar, *a.g.m.*, 2004, s. 483.

80 el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 232. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, 1953, s. 311. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 150.

81 Verdâsebî, *a.g.e.*, s. 24, 57-58. Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 257.

82 Fazlurrahman, *Islam* 1996, s. 249; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 125.

rufilikte görülen sadece "devr-i zaman" düşüncesi ve ezoterik yorumların İsmailililikle ortak olduğunu, Hurufilerin aşırı Şii bir topluluk olarak kabul edilemeyeceğini söyler. Çünkü her şeyden önce Fazlullah Şii kökenli biri değildir ve yaşadığı Esterabad, İsfahan, Tebriz, Bakü gibi şehirler onun zamanında Şii değildiler.[83]

Elbette sağlıklı bir sonuca ulaşılabilmesi için Hurufi kaynaklarına başvurulmalıdır. Özellikle ibadetler konusunda Hurufilerin açıklamaları, tarifleri kısacası verdikleri ilm-i hal bilgileri bize bu konuda yardımcı olacaktır.

Hurufiler ezan ve kametteki cümleleri yazarlarken Şiilerin ezanda kullandıkları "*Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah*" cümlesini zikretmezler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 27; Işknâme, cd 30258-9; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30208] Sabah ezanındaki cümlelerde ise Şiilerin kullanmadığı, ancak Sünnilerin kullandığı "*Es-salâtu hayrun mine'n-nevm*" cümlesini vermektedirler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 27; Mahşernâme, cd 151; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 26-7; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30208]

Abdest ise Sünnilerin aldığı şekilde tarif edilir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30204] Örneğin Şiiler abdest alırken ayakları mesh ederken, Hurufiler yıkanması gerektiğini söylemişlerdir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 38, 213; Işknâme, cd 30259; Salâtnâme, cd 07] Yine Şiilerden farklı olarak, baş mesh edildikten sonra kulak ve boynun mesh edilmesi de abdestin içinde gösterilmiştir. [Salâtnâme, cd 07]

Hurufilere göre namazdaki kıyamda, Malikî mezhebi dışındaki mezheplerde olduğu gibi, eller bağlanır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 29;

---

[83] H. Algar, "Horufism," *Encyclopaedia Iranica*, c. 12, s. 483. H. Algar, "The Hurûfî Influence on Bektashism," *Bektachiyya: Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, 1995, s. 52; aktaran Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 123.

Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 074] Oysa Şiilere göre bu namazı bozar, ellerin salınması gerekmektedir. Namaz sonunda verilen selamın ise Şiilerdeki gibi elleri kaldırarak değil, Sünniler gibi sağa sola başı çevirerek yapıldığını Hurufi metinlerde görüyoruz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 221; İstivânâme, cd 101]

Fazlullah Arafat vakfesinden bahsederken, "ehl-i sünnet mezhebine göre Arafat'ta 40 kişinin adı anılmalıdır" [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 170] diyerek ehl-i sünnet inancına gönderme yapmıştır.

Doğru bir imanın tarifi verilirken, Sünniler gibi imanın altı şartı sayılır [Zübdetu'n-necât, cd 29475], İslamın şartlarının da beş olduğunu [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 13; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30196; Salâtnâme, cd 36] söylerler ki, İslamın beş ve imanın altı şartı kavramları Şiilikte yoktur ve daha farklı gruplandırmalar yapılmıştır.

Hurufi eserlerde geçen hadislere baktığımızdaysa Şiiler tarafından kabul edilmeyen, Sünni hadis kitaplarında görülen hadislere gönderme yapıldığını görüyoruz. Örneğin, "Ashâbım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız kurtuluşa erersiniz"[84] hadisi bunlar arasındadır ve birçok Hurufi bu hadise eserlerinde yer vermiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 51, 53, 156; Mahşernâme, cd 003; Işknâme, cd 30262; Risâle,1009 cd 10; Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30040]

Aynı şekilde bazı tarihsel şahsiyetler konusunda da Hurufilerin ehl-i sünnet gibi düşündükleri görülür. "Ebubekir-i Sıddîk" [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 53; İstivânâme, cd 05] veya "Ebu Hureyre radiyallahu anh" [Mahşernâme, cd 180; Işknâme, cd 30299] gibi ifadeleri bir Şii asla kullanamaz. Aliyyu'l A'lâ 4 halifeden bahseder [Mahşernâme, cd 135], "İmam-ı Şâfi'î radiyallahu anh" diyerek Sünni imamlardan birine gön-

---

84 اصحابی کالنجوم بایهم اقتدیتم اهتدیتم *Kütüb-i Sitte*, c. XII, s. 418.

derme yapar. [Mahşernâme, cd 120]

Hurufi doktorlar arasında bazıları da her iki mezhebin uygulamalarını çağrıştıracak örnekler vermişlerdir. Örneğin Seyyid İshak kelime-i şehadete Şiiler gibi, "*Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah*" cümlesini eklerken [Turâbnâme, cd 3000], namazdaki teşehhütte sağ işaret parmağının kaldırılmasına –ki sadece Sünniler tarafından yapılır– gönderme yapmıştır. [Turâbnâme, cd 30005]

Cavidî ise Sünniler tarafından İmam Ali'ye aidiyeti tartışılan *Nehcu'l Belâğa*'ya atıflar yapmış ve hadisi şeriflerle aynı düzeyde güvenilir kaynak olarak kabul etmiştir. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30045] Namazın ikinci rekâtında kunut okunmasını [Salâtnâme, cd 15] ve Sünniler tarafından sahabe kabul edilen Muâviye'ye lanet edilmesini [İstivânâme, cd 90] ve şeytan olarak kabul edilmesini [Ali Fânî, Divân, cd 29153] Hurufilikteki Şii unsurlar olarak değerlendirebiliriz.

Elbette Hz. Ali'nin velayeti, *Nehcu'l Belâğa*'nın onun kitabı olduğunu, ikinci rekâtta kunut okunmasını kabul eden Sünniler vardır. Ancak yukarıda Hurufilerin uygulamalarına örnek olarak verdiğimiz Sünni uygulamalarını Şiiler kesinlikle kabul etmezler.

Şairlerin dünyasına baktığımızdaysa karşımıza daha farklı bir manzara çıkıyor. İrfanla yoğrulmuş Hurufi şiirlerinin mezhepler üstü bir konuma yerleştiklerine şahit oluruz. Hurufi şairler, mezheplerden geçerek, marifetullaha özel bir önem veriyorlar. Örneğin Seyyid İshak, harflerin ilmini bilerek kendilerini Allah'ta müşahede edenler için şöyle diyor:

نباشی شیعی و سنی تو آن دم — *O an, ne Şii ne Sünni olursun,*
ملك باشی معلّم گشته ز آدم — *Âdem'den ilim öğrenen bir melek olursun.*

[İşâretnâme, cd 29894-5]

Diğer bir şiirinde de:

مراد از ناجیه ای مرد هوشیار	*Ey akıllı adam! Fırka-i Naciye'den murat,*
نه شیعی و نه سنی دان بیکبار	*tam anlamıyla bil ki ne Şii ne Sünni'dir.*
حقیقت دان که ناجی در ره دین	*Hakikat bil ki din yolunda kurtulan,*
خدا بینست خدا بینست خدایین	*Allah'ı görendir, Allah'ı görendir, Allah'ı gören.*

[İşâretnâme, cd 29895]

Arşî kendinin, sürekli âşık meşrebiyle, zamanın zahitleri mezhebinden olduğunu söyler:

Meşreb-i âşıkâne ile müdâm
Zâhidân-ı zamâne mezhebiyim [Arşî, Divân, cd 53]

Şu beyitleriyle de her ne kadar kendisini hem Sünni hem Şii olarak tanımlasa da körü körüne mezhepçilik yapan Sünni ve Şiileri eleştirmiştir:

ساعیٔ سنّتم از قول رسول	*Resulün kavlince sünnete gayret ediyorum.*
تابع فرضم از امر داور	*Allah'ın emrince farzlara tabiyim.*
سنّیم لیك نه این سنّیٔ سگ	*Sünniyim, ancak o köpek Sünni gibi değil.*
شیعه ام لیك نه آن شیعهء خر	*Şiiyim, ancak o eşek Şii gibi değil.*
سنّیم پیرو شرع نبوی	*Sünniyim peygamberin şeriatının takipçisi,*
شیعه ام تابع آل حیدر	*Şiiyim Âl-i Haydar'a tabi*
سنّیم معتقد دین حنیف	*Sünniyim hanif dine inanan*
شیعه ام مذهب اثنا و عشر	*Şiiyim on iki imam mezhebinde.* [Arşî, Divân, cd 24]

Arşî Sünni ve Şiilere karşı oluşunu şöyle açıklıyor:

Sünnîyân oldu leşker-i ye'cüc
Kıldı arz üzre fitne-i bî-mer

Şî'îyân oldu tâbi'-i deccâl
Adını koydu mezheb-i ca'fer

Düştü taklîde bu iki gümrâh
Vurdular birbirine tîg u teber

Zulm u cevr ile leşker-i ye'cûc
Eyledi rû-yı arz zîr u zeber

Kahr u hışmla tâbi'-i deccâl
Çektiler âl-i haydara hançer [Arşî, Divân, cd 24]

Buraya kadar verdiğimiz farklı örneklerden çıkan sonuç; Hurufilerin amelde ehl-i sünnet mezhepleri üzerine hareket ettikleridir, çünkü Şiiler tarafından kabul edilmeyecek ilmihal bilgileri vermişlerdir. Hal böyleyken birkaç örnekle sınırlı olsa da, daha çok Şiilerde görülen ve Hurufiler tarafından da zikredilen uygulamaların ise Hurufilerin Şiiliğini hükmetmeye yeterli olmadığı açıktır. Hurufilerin itikadi olarak ehl-i sünnet ve ehl-i şia gibi ayrımların ötesinde irfani bir yol izlediklerini söylemek yanlış olmasa gerektir.

3. Hurufilik ve Tasavvuf

Şark edebiyat geleneğinde sufiler ve zahitler; belirli bir ritüele, kılık kıyafete, kısaca görünüşe hapsolup manayı ihmal ettikleri, çevreye verdikleri dindar imajıyla insanları kandırdıkları için sert ve alaycı bir dille eleştirilmişlerdir. Birçok mutasavvıf ve dindar şair bu sufi karakterini eleştirmişlerdir.

Hatırlatmak gerekir ki; Hurufiler genel olarak, tasavvuf ve sufilerden çok az bahsetmişlerdir. Hurufi şair Arşî'deyse konuyla ilgili oldukça fazla örnek bulunur. Divân edebiyatı geleneğine bağlı olan Arşî, söylediğimiz gibi şark edebiyat geleneği mucibince sufileri ve zahitleri

eleştirmiş; şu beytiyle Hurufilerin sufi olmadıklarını söylemiştir:

Sûfî sanma ki sûfa mensûbuz
Ehl-i fazlız hurûfa mensûbuz [Arşî, Divân, cd 36]

Mukimî, ehl-i tarikatı şöyle idealize eder; ehl-i tarikat, tüm dünya lezzetlerinden geçer ve Allah sevgisine gönül verirler. Masivayı ve enaniyeti terk ederler. Kendilerini yok edip, tüm eşyada kendi vücutlarını müşahede ederler. Dünyanın terk edilmesi, onun yok edilmesi değildir. Nitekim dünya, Allah'ın bir alametidir, Allah'ı bilmek için bir aracıdır. Âlem olmasa Allah bilinmez. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30201]

Zahit ve âbid, vahdete ulaşamamış, ikilikte kalmış insan olarak tanımlanmıştır. Çünkü onlar Hakk'ı kendilerinde ve tüm mevcudatta görememişlerdir. Onlar her ne kadar gece gündüz oruç ve namazla meşgul olsalar, yemeyi içmeyi terk etseler bile vahdete ulaşamazlar. Oysa kendinde ve eşyada Hakk'ı görenlerin yemeleri ve içmeleri de nurdur. Çünkü tüm bu yiyecekler insan için yaratılmıştır ve bu nimetler de insana gıda olmak için can atarlar. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30230]

Mukimî'nin söylediği, dünyanın terk edilmesi, onun yok edilmesi değildir. Çünkü dünya, Allah'ın bir alametidir, Allah'ı bilmek için bir aracıdır. Âlem olmasa Allah bilinmez [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30201] şeklindeki düşüncesini, Arşî de şöyle ifade etmiştir:

Nice mahkûm olan nâsût içinde fâriğim der kim
Değildir çünki hükmünden hüdâ-yı Zü'l-minen fâriğ

Bu terkîb-i tabâyi'de olan bî-kayd olur mu hiç
Tabâyi' sûretin terk eyleyenlerdir olan fâriğ [Arşî, Divân, cd 43]

Arşî, "Dünyada yaşadığı, nimetler veren Allah'ın hükmüne bağlı olduğu halde dünyadan fariğ olduğunu söyleyenlere itiraz eder. Sonuçta insan tabiatın bir terkibidir, nasıl kayıtsız olabilir ki. Tabiatlar suretini

terk eden ancak dünyadan fariğ olabilir" der.

Görüldüğü gibi, dünya ve dünya nimetlerinden el etek çekme Hurufilikte yoktur. İnsanı Hakk'a götüren zahidane hayat değil, dünyanın kendisidir. Diğer bir beyitte Arşî tasavvuf erbâbını, tasavvuf kapısını açmak için Fazlullah'a, yani Hurufî öğretisine davet eder:

Ey tâlib-i tahkîk olan erbâb-ı tasavvuf
Fazl-ı hakka gel feth ola tâ bâb-ı tasavvuf [Arşî, Divân, cd 43]

Arşî Allah'ın zatının zuhuru olan Fazlullah'ı kabul etmedikleri için döneminin Mevlevî dervişlerini eleştirmiştir:

Değilsin gerdiş-i devre muvâfık
Anıldı gerçi adın mevlevîden
Zuhûr-ı Zâtı idrâk etmedin çün
Muattal ma'nevîden mesneviden [Arşî, Divân, cd 65]

Bazı tarikatlar "*Ve Musa'ya otuz geceye vaat verdik ve süreye bir on gece daha ekledik ve böylece Rabbinin mikatı (tayin ettiği vakit) tam kırk gece oldu*" (A'RAF 7:142) ayetinden hareketle, 40 günlük çileye girmeyi (erbain çıkarmak da denir) âdet edinmişlerdir. Az yenilip az konuşulan, az uyunup çokça ibadet yapılan bu 40 gün çilenin Hurufilere göre bir sırrı vardır ve bu sırrı bilmeyenler Hakk'a ulaşamayacaklardır. Bu sır da şudur: 40 gün, 24'er saatten 960 saate eşittir. 960 saat, 16 kez 28 ve 16 kez 32 ilahi kelimenin hizasındadır. Zamanın ve kendi yüzünün taksimini bu şekilde yapmadan Allah'ın zatında ve sıfatında fena bulunamaz, hadisten alınan tasavvufî tabirle ölmeden önce ölünemez. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 256; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 071; Işknâme, cd 30363]

Muhitî Dede de bu bilgiye işaret olarak şöyle demiştir:

Ömrün oldukça ibadet kılsan ey zâhid eger
Fazl-ı hak ilminsiz a'mâlin kamu beyhûdedir [Muhitî, Beyit, cd 27]

Sufinin eleştirilen diğer bir özelliği, insanların temiz dini duygularını sömürmeleridir. Arşî bu samimiyetsizliği şöyle eleştirmiştir:

Bir gavs-ı me'ânî komamış bahrine zevrak
Hep hâr u hası yağmada girdâb-ı tasavvuf

Raks etmenin adını komuş halka-i tevhid
Cühhâli dolandırmağa dollâb-ı tasavvuf

Seccâdesi taklîd iledir hırkası tezvîr
Şeydâyla düzülmüş kamu esbâb-ı tasavvuf [Arşî, Divân, cd 44]

Fazlullah da şu beytinde Şiblî ve İbrahim Edhem gibi mutasavvıflar ile Hurufiliği karşılaştırmıştır:

يك قطره ز بحر ماست شبلی — *Bizim denizimizden bir damladır Şiblî,*
يك نقطه ز حرف ماست ادهم — *Bizim harfimizden bir noktadır Edhem.*

[Naimî, Divân, cd 29148]

Sufi veya zahit karakterinin bu şekilde eleştirilmesine karşın, gerçek bir mistik yaşam şairlerce yüceltilmiş ve tavsiye edilmiştir:

Kurtulup kayd-ı alâyıktan mesîhâ-veş mûdâm
Ârif-i bi'z-zât olan etmez zen-i dehre nikâh

Mest u medhûş-ı mey-i câm-ı gurûr u kibr u âz
Olmaz ehl-i fazl zirâ oldular ehl-i felâh [Arşî, Divân, cd 17]

İdealize edilen bu mistik yaşamın karakterleri, Arşî'nin şiirlerinde *abdâl*, *kalender*, hatta *melâmî* olarak zikredilir:

Kisvet-i ehl-i tarîkat giyen abdâl gerek
Revîşi seyr u sülûku kamu abdâl gerek

Meskenet göstere gördükte tarîkat ehlin
Kîl u kâl etmeye ef'âli kamu hâl gerek

Fi'li kavline uya söylemede işlemede

Sözü sencîde dili pâk kaddi dâl gerek
Nefsi morde dili zinde ola her mertebede
Baştan ayağa kamu mâ-hasale abdâl gerek [Arşî, Divân, cd 102]

Fazlullah ise "abdal"ı, her şeyi Allah'ın veçhinin hatlarına ve Allah'ın kelimesine, yani 28 ve 32'ye bedel yapan, yani onun hizasında gören kişiler olarak tanımlar. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 023] Bu tanım da açıktır ki, Hurufi dervişleri anlatmaktadır. Arşî'yle devam edelim:

Meyhâne-i vahdette biz birkaç harâbâtîleriz
Bî-kayd u bî-pervâ gezer ya'ni melâmâtîleriz [Arşî, Divân, cd 38]

Hurufilerin belirli bir ritüelleri, zikirleri, virtleri vs olmadığı için tarikat türü bir yapılanma olmadığını söylemiştik. Arşî de Hurufilerin bu bağımsız yapılarına gönderme yapmıştır:

Gâh dânişmend u geh pîr-i tarîk
Gâh şeyh-i hûb-manzar kimseyiz
Gâh merd-i âbid-i halvet-nişîn
Gâh bir rind-i kalender kimseyiz
Anlamaz kimse lisân-ı hâlimiz
Kâle sığmaz sırr-ı ekber kimseyiz [Arşî, Divân, cd 38]

Hurufilik her ne kadar tarikat olmasa da mistik felsefi bir akımdır. Zahidane ve münzevi bir hayat yaşamayan Hurufilerin mistisizmi, harflerin bilgisine, onların varlıkta müşahedesine dayanır. Bunun yanında ilahi emirleri de yerine getiren Hurufi, gerçek vahdete ulaşır.

4. Hurufiler ve Hurufi Olmayanlar

Hurufiler keşfettikleri sırları kabul etmeyenlere hoşgörü göstermemişlerdir. Onlara göre tüm dini vecibeler ancak 28 ve 32 ilahi kelime-

nin sırlarının bilinmesiyle anlam kazanır.

Hurufilerin keşfettikleri sırları, harflerin varlıktaki zuhurunu kısaca Hurufi gerçeklerini kabul etmemek insafsızlıktan başka bir şey değildir. Herkesi insaflı olmaya davet eden Hurufiler insafın imanın yarısı olduğunu hatırlatır ve bunu bile (insafın imanın nasıl yarısı olduğunu) Hurufice ispatlama yoluna giderler. Buna göre insaf (انصاف) beş harflidir, iki noktasıyla birlikte 7 olur. İman (ایمان) kelimesindeki harflerin inbisatında da (الف یی میم الف نون) 14 harf vardır. Bu da insafın, imanın yarısı olduğunu gösterir. [Işknâme, cd 30307-8]

İstiva hattının sırrını bilmeyenler de eleştirilmiştir. Firişteoğlu'na göre *"Yakında biz onu hortumunun (burnunun) üzerinden damgalayacağız"* [KALEM 68:16] ayeti istiva hattının sırrını bilmeyenler için söylenmiş ve onlar bu ayette hayvana benzetilmişlerdir. Çünkü hayvanlar istiva hattının sırrını bilmezler. Ayetteki burun veya hortum istiva hattı üzerinde olduğundan istiva hattına işarettir. Allah'ın bunu damgalaması da bu kişilerin istiva hattına inanmamalarından dolayıdır. İstiva hattını bilenlere ise *"ona iki yol gösterdik"* [BELED 90:10] ayeti işaret etmektedir. Buradaki iki yol istiva hattının geçmesinden sonra oluşan iki tarafa işarettir. [Ahiretnâme, cd 28]

Arşî 28 ve 32 ilahi harfi vücudunun taksiminde görmeyenlerin kıyamet gününde aciz kalacaklarını belirtmiştir:

Rûz-ı cezâda kalıser âciz ve zâr u muztarib
Kim ki beyân-ı fazl ile kılmadı nefsini hesâb [Arşî, Divân, cd 13]

Şu beyitte ise Fazlullah'ın getirdiği ilmi anlamayıp kabul etmeyenlerin ölü ve hiçbir şey olduklarını söylemiştir:

Kim ki ilm-i fazlı idrâk etmemiştir hayy değil
Küllü şey hayydır nebî kavlince câhil şey değil [Arşî, Divân, cd 51]

Cinler Hz. Âdem'den önce yaratılmışlardır, ama cinlerin yaratıldığı ateş, hatları kabul eden bir yapıda değildir. Hz. Âdem ise topraktan yaratılmıştır ve üzerine hatlar nakşedilmiştir. Şimdi insan olup da kendi suretindeki hatların sırlarına ulaşmayan ya da bunları kabul etmeyenler, hatların kendisinde nakşedilmediği cin, dolayısıyla cin grubundan olan şeytan sıfatıyla sıfatlanırlar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 103]

Hurufilere karşı olan insanlar Emir Gıyâseddin tarafından sınıflandırılmışlardır: Bu insanların en kötüsü Timur ve Miranşah gibi tevhitten uzaklaşıp, peygamberlerin davetini kabul etmeyen, ehllullaha düşmanlık edip onları öldürenlerdir. Bunlar yılan suretine gireceklerdir Ehllullaha zarar vermekle birlikte düşmanlıklarını çok ileri düzeye götürmeyenler ise köpek, akrep, kurt, çakal gibi hayvanların suretinde olacaktır. Pehlivanlık davasında olan, ehllullaha zararı dokunmayan, ilahi marifete ulaşmayanlar ve buna ulaşmak için amel etmeyenler, sadece mertlik ve cesaret sıfatı kendilerinde galip gelmiş olanlar ise aslan suretinde müşahede edileceklerdir. Salih amelle meşgul olmayıp marifete ulaşmayan, sevgisinden dolayı insan-ı kâmil'in çevresinde dolaşan kimse ise kedi, inek ve eşek suretinde olacaktır. Onların en iyisi de at suretinde olacaktır. [İstivânâme, cd 90-1]

Hurufilerin kendi felsefelerini kabul etmeyenlere karşı söyledikleri bu ifadeler ve onları dışlamayışları, ulema ve iktidarlar tarafından kesinlikle hoş karşılanmamıştır. Belki de maruz kaldıkları tecrit ve dışlanmaların nedenlerinden biri de Hurufi olmayanlara karşı sergiledikleri bu hoşgörüsüz fikirleridir.

Hurufiliğin Özgünlüğü

Hurufiler her akımda olduğu gibi, kendinden önceki filozof, mis-

tik ve yorumcuların fikirlerinden etkilenmişlerdir. Bilim tarihi açısından bu kaçınılmaz bir durumdur. Ancak bu noktada en büyük yanlışlık Hurufilerle daha önceki harfçilerin birbirlerine karıştırılmasıdır. Diğer bir hata ise belirli benzerliklerinden dolayı Hurufiliği harf eksenli felsefi bir sürecin devamı gibi düşünmektir.

Araştırmacıların çoğu Hurufiliği açıklamaya Kabalistlerden başlamakta, Hurufiler ile Kabalistler arasında ilişki kurmaya çalışmaktadır. Buna delil olarak, sıhhati oldukça şüpheli olsa da, Fazlullah'ın Kuran, Tevrat ve İncil'i ezberlediği söylenmiştir. Böyle çürük bir delil üzerine de doğal olarak, Hurufiliğin Yahudi-Hıristiyan Kabalizmi ve kendinden önceki Hurufi-tasavvufi etkisi altında kaldığı söylenmiştir.[85]

Diğer bir teoriye göre Fazlullah'ın yaşadığı dönemlerde Tebriz önemli bir ticaret merkeziydi; Venedikli ve İspanyol tüccarların uğrak yerlerindendi. Söz konusu Kabalistik kültürün revaçta olduğu İspanya'dan gelen tüccarlarla birlikte bu öğretiye ait fikirler de gelmiş ve Hurufiliğin doğuşunda amil olmuştur veya bunun tersine, Hurufiliğe ait fikirlerden bir kısmının Batıya geçerek oradaki Hurufilik benzeri hareketleri etkilemiş olması da diğer bir ihtimaldir.[86]

Rıza Tevfik bundan XIX asır önce Suriye'nin Philon felsefesiyle dolup taştığını, orada Kabalanın bilindiğini, yorumlandığını söylemiştir. Hurufiliğin doğuşunda bu eklektik felsefenin yeniden hayat bulmuş olduğunu söylememek elde değildir. Ona göre bu eklektizm, heterojen fikirlerin bir birleşimidir. Bu heterojen fikirler yan yana gelerek ve sakarca düzenlenerek, insanın tanrılaştırılmasını gösteren bir mozaik oluşturmuştur. Hurufiliğin geri kalan kısmı ise arabeskten, süsleme-

---

[85] Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 1974, s. 326; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 53.

[86] Taberî, *a.g.e.*, s. 336; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 18.

den ve laf kalabalığından başka bir şey değildir.

Diğer taraftan Rıza Tevfik Hurufiliğin özünde Dürzi dini olduğunu, ama analitik olarak incelendiğinde, içinde her şeyden bir miktar alıntı bulunduğunu belirtir. Yeni-Platonculuk, Yahudi Kabalizmi, Şiilik, sufizm, teslis, vahdet gibi. Hurufiliğin kaynağının Dürzilik olmasının nedeni de her ikisinin tecelli ilkesi üzerine kurulmuş olmasıdır, bu da Kuran teolojisiyle bağdaştırılamaz bir anlayıştır. Bu ilkeye göre dünyayı ayakta tutan Kudret her şeyde zahir olur, özellikle de kendi kemalinin aynası insanda. Bu ilke üzerine kurulan Dürzilik Hurufilikten dört yüzyıl önce kurulmuştur ve Hurufiliğin özünde bu vardır. [87]

Zerrînkûb da Hurufiliğin eklektik bir felsefe olduğunu düşünür. Harflerin manaları ve onların Allah'ın zatıyla bağlantısı; hulûl ve ittihad konusunda Fazlullah, Batınîye, irfânî bazı fırkalar, galat-ı şia'ya benzer yazılar yazmıştır. Öğrencileri, aynı Hallac'ın öğrencileri gibi onu, uluhiyetin mazharı ve tecessüm etmiş hali olduğuna inanmışlardır. İbadetlerin zahirlerini tevil etmesi, harf ve sayılara olan ilgisi batıni ve İsmaili akidesinin etkilerindendir. Harfler ve sayılar hakkındaki sözleri, Hallac'ın *Divân*'ı ve *Kitâbu't-tevâsin*'iyle alakalıdır, ki bunlar İsmaili eserlerinden *Hânu'l ihvân* ve *Vech-i din*'de de vardır. Bu tür sözler ve meseleler, garip rüyaların tabir edilişi, velayet, zuhur, rububiyetin mertebeleriyle de alakalıdır ve İbn Arabî'nin eserlerinde de mevcuttur. Fazlullah'ın da tüm bunlara aşina olduğuna dair işaretler vardır.[88]

Fazlullah harflerin sayı değerlerinden başlı başına bir sistem kurmayı İsmaililerden öğrenmiştir. Ancak E. G. Browne, F. W. Hasluck ve W. Ivanow'un tersine H. T. Norris Hurufilerin İsmaili gelenekten

---

87 Tevfik, *a.g.e.*, s. 308-309, 312.

88 Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 55-56.

çok sufi gelenekten ilham aldıklarını söylemiştir.[89]

Hurufiliği, tüm bunların yanında İhvanus Safa ile ilişkilendirenler de olmuştur; çünkü Hurufiler de, İhvanus Safa gibi, insanı mecmu-i hakaik kabul etmişlerdir. Ayrıca Hurufi felsefesinde yer alan âlem-i sağîr ve âlem-i kebîr ayrımı İhvanus Safa'da da görülür. Hurufi felsefesinin kullandığı yöntemlerden olan varlıkların doğası ile sayıların doğası arasındaki uyumu gösterme, İhvanus Safa'da görülmektedir, ki onlar da bunu Pisagor'dan almışlardır.[90]

Hurufiliği özgün bir hareket olarak kabul etmeyip, temelini bulmaya yönelik ortaya atılan tezlerin birbirlerinden farklı ve sayıca çok oluşu; öne sürülen görüşlerin temellendirilmeyişi veya örneklerin yetersizliği, okuyucuyu bu tezlerin hepsini kabul ya da hepsini ret noktasına getirir. Hurufileri ısrarla heterodoks ve İslam dışı görüp bu tarz akım ve gruplarla ilişkilendirmek, ortaya atılan yargıları birer karalama kampanyası havasına büründürmüştür. Bilimselliğin ve objektifliğin izlerine rastlanmayan (çünkü bu yargılar verilirken neredeyse hiçbir Hurufi esere başvurulmamıştır) bu yaklaşıma son bir örnek olarak Köprülü'nün şu cümlelerini verelim: Hurufilik İslam tasavvufu mukaddimatı üzerine oldukça acemice kurulmuş ve bu yüzden mütecanis bir felsefe sistemi halinden çıkarılarak, hiçbir felsefi ve ahlaki kıy-

---

89 C. Huart, "Fazlullah," *IA*, c. 4, s. 535. H. T. Norris, "The Hurûfî Legacy of Fadlullah of Astarabad," *The Heritage of Sufism II: The Legacy of Medieval Persian Sufism (1150-1500)*, 1999, s. 89-90; aktaran Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 123.

90 Ajand, *a.g.e.*, s. 120; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 109. *Mücmelu'l Hikme, Resâil-i İhvânu's-Safâ*, haz. Muhammed Takî Dânişpejûh-İrec Efşar, s. 322; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 105. İzmirli, *a.g.e.*, s. 102, 104. Bu düşünceye Farâbî'de ve ondan da önce Democritus'ta rastlıyoruz: bkz. Ömer A. Ferruh, "İhvân-ı Safâ," *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, 1997, s. 102.

meti ihtiva edememiş çocukça bir akideler mecmuası sayabiliriz.[91]

Bizce Hurufilik tamamıyla özgün bir akımdır. Ama bu Hurufilerin hiçbir felsefi veya mistik akım ve kişilerden etkilenmedikleri anlamına gelmez. Dünya bilim tarihindeki hangi akım veya düşünce sistemi olursa olsun, geçmiş benzerlerinden etkilendiği muhakkaktır. Bu tarz benzerlikleri ortaya koymak, dünya üzerinde düşüncenin gelişim seyrini izleme adına faydalı olabilirse de yukarıda örnekleri görüldüğü şekliyle birkaç benzerlikten yola çıkarak veya hiçbir delil sunmaksızın bir düşünce sistemini geçmişteki benzer örneklerine indirgeyip onlara eş göstermek, söz konusu akıma daha doğrusu bilimin seyrine karşı yapılan bir tecavüzden başka bir şey değildir. İki buçuk yüzyıl boyunca etkin bir şekilde devam etmiş, diğer birçok tarikat ve felsefeyi etkilemiş Hurufiliği birkaç benzerliğe mahkûm etmek, Hurufiliğin doğru bilinmesi önündeki en büyük engeldir.

Hurufilik sufilerden, diğer harfçilerden, felsefecilerden ve dinlerden etkilenmiş olabilir. Böyle bir etkilenmenin saptanması için Hurufiliğin bilinmesi ön koşuldur ve maalesef bugüne dek bu ön koşul yerine getirilmemiştir. Yaptığımız bu araştırma bize göstermektedir ki, Hurufilik başından sonuna dek tüm sistemini harfler üzerine kurmuş bir akımdır ve bu haliyle her şeyden önce özgün bir sistemdir.

Her sayfasında en az dört beş ayet bulunan ve bunları yine harfler üzerinden yorumlayan koca bir Hurufi külliyatı nasıl olur da Dürziliğin bir tür zuhuru olarak görülür, anlamakta güçlük çekiyoruz. Bir fikri ispatlama adına İncil ve Tevrat'a yapılmış sayılı göndermelerden yola çıkarak Hurufiliğin Yahudi ve Hıristiyan kökenli bir hareket olduğunu söylemenin bilgi yetersizliğinden başka bir nedeni olamaz.

---

[91] Köprülü, *a.g.e.*, s. 330.

Kabala ile Hurufiliği aynı kefeye koyanların tek bildiklerinin bu iki sistemde ortada harflerin dolaşmış olduğu gayet açıktır.

Hurufilerin konulara yaklaşımları, ayet ve hadisleri yorumlama şekilleri, kelimeleri harf üzerinden çözümlemeleri, harfler üzerinden yeniden kurdukları vahdet-i vücud sistemi, harfler hakkında getirdikleri bütüncül ve yepyeni bir sistem vs. Hurufiliği yepyeni bir hareket, özgün bir akım olarak görmemiz için yeterlidir.

Hurufilerin Etkileri

Kendine has bir sistem ve felsefe getiren Hurufilik doğal olarak diğer tarikatlar ve düşünce sistemleri üzerinde de etkili olmuştur; bu etkilerin varlığı Hurufililiğin özgün bir sistem oluşunun bir diğer kanıtıdır. Hurufiliğin özgünlüğüne dair söylenen sözlerdeki karışıklık, Hurufilik sonrası şair ve yazarların Hurufiliği konusunda da yaşanır. Hurufi olmayan bir şair veya yazar Hurufilerin fikirlerine gönderme yaptığı için Hurufi kabul edilmiştir. Oysa Hurufilerin yazdıkları eserler belirleyici özellikler içerir ve Hurufi olmayan harfçilerden ya da Hurufi fikirlere gönderme yapanlardan çok kolay bir şekilde ayrılabilir.

Bu nedenle Gölpınarlı da her Hurufi temayı kullanan şair veya yazarı Hurufi kabul etmemek gerektiğini söylemiştir. Bektaşilerce ikinci pir tanınan Balım Sultan (ö. 922/1516), Osman Baba, Yeminî, Akyazılı, Muhyiddin Abdal, Yusuf Sîneçak'ın kardeşi Yenicevardarlı Hayretî (ö. 1534), Ruhi-i Bağdadi, Müverrih Ali, Neyzen Tevfik, istiva, Seb'ul mesânî, muhkemât gibi Hurufi temalarını kullanmış şairlerdendir. Ağazade Mehmet Dede, Siyâhî Dede, Esrar Dede, Hüseyin Fahreddin Dede gibi Mevlevi büyüklerinin şiirlerinde Hurufi terimlere rastlanır.

Hurufilikte temel bir konumda bulunan istiva hattı terimine Mev-

levilikte de rastlanır. Örneğin hırkanın, deste-gülün yanlarında ve külahın ortasından ve üstten çekilen istivanın Hurufiliğin etkisi altında olduğu tahmin edilmektedir. Semahanede, şeyh postundan kapıya kadar çekildiği farz edilen ve semahaneyi iki daireye bölen çizgiye de istiva hattı denir.[92] Ancak bilinmelidir ki, Hurufilikle ilgili terimlerin kullanılması bu kişileri Hurufi olarak tanımlamamıza imkân vermeyeceği gibi ciddi bir Hurufi etkilenmesinin varlığını da göstermez.

Anadolu ve Rumeli'de Bayrâmî Melâmîleri, Kalenderîler ve bazı Halvetiye çevreleri ile Kızılbaşlık üzerinde Hurufiliğin "çok derin" etkileri olduğu söylenir. Hurufiliğin Anadolu'daki Bektaşiliğin yanında Azerbaycan'da bulunan tarikatlardan Şamlu, Ateşbeyli, İsa Beyli gibi tarikatlarda gizli bir şekilde Hurufiliğin bulunduğu belirtilmiştir.[93]

Kalenderîler üzerindeki Hurufi etkilerine değinen A. Yaşar Ocak, bu etkilerin ilk olarak Kaygusuz Abdal'da ortaya çıktığı ihtimali üzerinde durur. Ancak bu noktada Kaygusuz'dan aktarılan Âdem'in vücudundaki organların harflerle ifadesinin çok tipik bir Hurufi yaklaşımı olmadığını söylemek gerekir. Bununla birlikte Viranî ve Hayretî gibi Kalenderî şairlerin şiirlerinde Fazlullah'a ve *Câvidânnâme*'ye yapılan telmihlerde Kalenderîler üzerindeki Hurufi etkisi açıkça görülür. Buna ek olarak popüler Kalenderîlikte görülen panteizme dönüşmüş vahdet-i vücud telakkisinin de Hurufilerin etkisiyle ortaya çıktığı söylenmiştir. Nitekim Otman Baba ve dervişlerinde de vahdet-i vücud telak-

---

92 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1953, s. 375, 429. Gölpınarlı, *Mevlevi Adab ve Erkanı*, 1963, s. 78. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 158-159.

93 Karakaşzâde, *Nurûl Hüda limen ihtedâ*, 1422, s. 22a; aktaran Algar, *a.g.m.*, 2004, s. 488; Ocak, *a.g.e.*, 1998, s. 134. Hüseyin Sadîk, "Hallakiyet-i Nesimî", Takî Hımarlu, *İmâdüddin Nesimî ve Nihzet-i hurûfiye* içinde, s. 9.

kisinden çok "koyu Hurufi etkiler taşıyan panteist inançlar" görülür.[94]

Melikoff, Hurufilik ile Şeyh Bedreddin arasında bir ilişki kurarak, Şeyh Bedreddin ayaklanmasıyla birlikte değerlendirilebileceğini belirtir. A. Yaşar Ocak da *Varidat*'ta harflerin gizli sırlarına dair bilgiler olmasa bile panteist mistik düşünceler yer aldığı için Şeyh Bedreddin'in üzerinde Hurufi etkisi olduğunu söyler.[95]

Hurufi eserlerinde görülen belirli ortak noktalar vardır. Hiçbir Hurufi eser yoktur ki, 28 ve 32 harfin varlık, ibadetler, dini unsurlar vb müşahedesine, Fazlullah'tan bahsedildiğine, özel Hurufi şifre kısaltmalarına şahit olmayalım. Hurufiliği, felsefesini bir kenara bırakıp bir isyan hareketine veya bir sosyal tepkiye indirgemek çok hatalıdır.

Noktavîlik de Hurufilerin etkilediği, hatta Hurufiliğin içinden çıkan bir harekettir. Bu akımı, Fazlullah'ın yaranlarından olan Mahmut Pesihanî (ö. H 831) Fazlullah'tan ayrılarak Hicri 800 yılında kurmuştur. Bu konuyla ilgili olarak farklı nedenler öne sürülmüştür; Pesihanî'nin kendini beğenmişliği, akidesindeki ifrat veya Hurufiliğin zanaatkâr merkezli bir hareket olması gibi... Mir Fatrus yine o bildik uyarlamasıyla, zanaatkârların hareketi olan Hurufiliğin, kendileri için gerekli hammaddelerin feodal beylerin hâkimiyetinde bulunması ve feodal beylerin zanaatkârlara bu konuda zulüm yapmaları nedeniyle gelişmiş bir hareket olduğunu söylemiştir. Mahmut Pesihanî'nin hareketi ise Timur'un hâkimiyeti altındaki toprakları, ordudaki yöneticilere ve feodal beylere hediye etmesi, bu kişilerin de çiftçilere zorbalık yapmaları üzerine gelişmiştir ve bir çiftçi hareketidir. Topraktan mahrum kalmış köylülerin hareketi olarak Noktavîlik ismini, toprağın (yeryüzü-

---

[94] Ocak, *a.g.e.*, 1999, s. 136-137, 149, 154.

[95] Melikoff, *a.g.e.*, 1994, s. 191. Ocak, *a.g.e.*, 1998, s. 158.

nün) her şeyin aslı ve noktası olmasından almıştır.[96]

Hurufiliğin en fazla etkisi Bektaşilik üzerinde olmuştur. Bu etkinin başlangıcı olarak, XV. yüzyılda Anadolu'ya yayılmaya başlayan Fazlullah'ın talebeleri gösterilir. Örneğin Aliyyu'l A'lâ, Anadolu'ya gelerek bir Bektaşi tekkesine yerleşmiş ve Hurufilik akidelerini Bektaşilik namı altında neşretmiştir. XVI ve XVII. yüzyıllarda Hurufilik Bektaşiliğin asli inançlarından biri olmuş, kendisine mümessiller yetiştirerek yayılmaya devam etmiştir. Melikoff bu etkilenme nedeniyle, "Türkiye'de Hurufiliği Bektaşilikten ayırmak imkânsızdır; her ikisi çözülmez bağlarla birbirine bağlanmışlardır" demiştir.[97]

Bektaşiler tarafından İmam Ali, Hacı Bektaş ve Fazlullah en üst makamlarda görülürler. Bektaşilikte *Noktatu'l Beyân* adıyla bilinen ve çok önemli kabul edilen dua, tamamen Hurufi motiflerini dile getirmektedir. Bektaşiler de Hurufiler gibi beyaz elbise giyiyor ve özel bir külah takıyorlardı.[98]

Ancak geniş bir coğrafyaya yayılan Bektaşiliğin Hurufilikten aynı oranda etkilenmiş olduğunu söyleyemeyiz. Balkanlardaki Bektaşilerde Hurufi etkilenmesinin Anadolu'dakilere nazaran daha fazla olduğu bir gerçektir. Örneğin Arnavutluk'taki bazı Bektaşiler Hacı Bektaş Veli'yi Fazlullah'ın müridi olarak kabul etmişlerdir.[99]

Alevi inancında da harf yorumuna dayalı bazı unsurlara rastlanır.

---

96 Mir Fatrus, *a.g.e.*, s. 60-61, 63.

97 Köprülü, *a.g.e.*, s. 112. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 157. Melikoff, *a.g.e.*, 1994, s. 188.

98 Rahîm Reîs Niyâ, *Bedreddin; Mezdekî-i Diger*, 1361, s. 37; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 202, 254. Atalay, *a.g.e.*, s. 48; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 78.

99 A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, 1901, s. 228-229; aktaran Algar, *a.g.m.*, 2004, s. 488.

Alevilikte görülen her rakamın Alevi kültürüne göre yorumlanışını buna örnek olarak verebiliriz. Örneğin ebced değeri üç olan *cim* harfi, Allah–Muhammed–Ali üçlüsüne işaret eder. Değeri dört olan *dal* harfi ise dört kapıya (şeriat, tarikat, marifet, hakikat), ehl-i beyte, yani Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'e veya dört unsura, dört kitaba, dört büyük meleğe işaret olarak kabul edilir.[100] Ancak bu şekilde uzayıp giden liste Aleviler üzerindeki Hurufi etkisinin varlığı için yeterli delil oluşturmaz. Çünkü Hurufilerin harf yorumlarında göreceğimiz gibi, harflerin başlı başına ebced değerlerinin işaret ettiği manalar Hurufiler tarafından kullanılan bir yöntem değildir. Hurufilikte esas olan harfler veya harf gruplarının (7, 14, 17, 28, 32 vs) varlıktaki zuhurunu göstererek vahdet eksenli bir müşahededir. Aleviler tarafından yapılan bu yorumlar diğer harfçilerin serbest çağrışımlarını hatırlatmaktadır ki, yukarıda bu konuya temas etmiştik.

Elbette genel olarak bir listesini vermeye çalıştığımız tüm bu ifadelerin sağlıklı olması Hurufilerin ne kadar iyi bilindiğine bağlıdır. Daha doğrusu Hurufiliğin diğer akımlar üzerindeki etkisinin saptanabilmesi için her şeyden önce Hurufiliğin bilinmesi kaçınılmazdır. Çünkü Hurufilik bilinmediğinde, Hurufiliğin Nurculuk üzerinde bile etkisi olduğunu söyleyen saçma ifadelerde bulunulabilmektedir.[101]

---

[100] Nejat Birdoğan, *Alevi Kaynakları-1*, 1996, s. 112.

[101] Çubukçu, *a.g.e.*, s. 30.

III

HARFLER

NOKTA

Hz. Ali'ye atfedilen bir sözde şöyle denir:

"Allah'ın tüm sırları semavi kitaplardadır. Semavi kitaplarda ne varsa Kuran'da, Kuran'da ne varsa da Fatiha'dadır. Fatiha'da olan her şey besmelede ve besmelede olan her şey besmelenin *be*'sindedir. Besmelenin *be*'sinde ne varsa *be*'nin altındaki noktadadır. Ve ben *be*'nin altındaki noktayım."[1]

Seyyid İshak bir şiirinde noktanın bu önemi üzerinde durur:

هر چه می جویی ز حرف و نقطه جوی	*Her ne arıyorsan noktada ve harfte ara.*
هرزه کرد این و آن دیگر مپوی	*Bu ve o (Bunda ve onda arayan) boş şeyler söylüyor, başka arama.*
که جز از نقطه خواهد آنچه خواست	*İstediğini noktadan başka şeyden isteyen*
دزد دین است نیست او بر راه راست[2]	*dinin hırsızıdır, doğru yol üzerine değildir.*

Penahî de *Mesnevi*'de noktaya vurgu yapar:

Ya'ni asl noktadır ol noktayı
Bil ki ondan bilesin bu nükteyi

---

[1] جميع اسرار الله تعالي في كتب السّماوي و جميع ما في كتب السّماوي في القرآن و جميع ما في القرآن في فاتحة الكتاب و جميع ما في فاتحة الكتاب في بسم الله و جميع ما في بسم الله في باء بسم الله و جميع ما في باء بسم الله في نقطة تحت الباء و انا نقطة في تحت الباء

[2] Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29470.

Noktadır Zât u sıfat-ı rehnümûn
Noktadır asl-ı vücûd-ı kef u nûn

Ehl-i tevhidin sıfatı noktadır
Nun-ı aynın ayn-ı zât-ı noktadır

Noktadır genc-i vücûd-ı kâinât
Noktadır esrâr-ı zât-ı külliyât

Âlemin harf-i beyânı nokṭadır
Âdemin ilm-i nişânı noktadır

Evvel ahir noktadır haktan
Hakka kul ol hakkı bil ol cavidân

Noktayı bil noktayı gör noktadan
Geç hicâbın tarh ola bu ortadan [Penahî, Mesnevi, cd 3022]

Öncelikle şu soruyu cevaplamak gerekecektir: Nasıl oluyor da tüm eşyanın, mevcudatın, ezelin, ebedin, Allah'ın zatının sırları noktada toplanabiliyor? Hurufilere göre Allah'ın, peygamberlerin kelamının, aslı ve bütün mevcudatın bilfiil ve bilkuvve sesleri 32 harfin dışında değildir. Birbirinden hiçbir farkı olmayan ve birbirinin zatlarında aynı olan tüm bu harflerin aslı da bir noktadır. Nitekim hattat yazmaya başlarken kalemini koyduğunda önce bir nokta oluşur. Kalemini kâğıttan kaldırmadığı sürece diğer bir nokta oluşmaz, yani tamamladığı harfin aslı bir noktadır veya kalemini kaldırsa bile koyduğu ikinci nokta da yine birincisinden farklı değildir, ki bu noktaların birleşmesinden harf oluşur. Asıl olan ilk noktadır, diğerleri onun tekrarıdır. 28 veya 32 ilahi kelimenin aslı da bir noktadır. Eğer o noktayı 32 kelimeden ayırırsak, kelime de ortadan kalkar. [Nevnâme, cd 29854; Işknâme, cd 30361] Eğer kişi bu noktayı anlayıp kavramazsa, mevcudatı da anlayamaz. [Ahiretnâme, cd 30] Nokta ve vahdet aynı şeydir. İkisinin ortak özelliği bölünememeleridir. Bu vahdet mertebesine tüm yaratılmışlar

içinde sadece insan ulaşabilir. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30047]

Misalî, noktanın, Kuran'ın sırlarını barındırmasını şöyle açıklar:

Lafz-ı nokta çâr harf u se nukat
Oldu hem derk eyle onu bî-ğalat
...
Ger anâsır gözlesen ey kâmrân
Nokta sırr-ı bist o heşt eyler beyân
Inbisâtın gel oku ey Zû-fûnûn
Ya'ni nokta hi ve tı'dır kâf ve nûn
Bî-nukat oldu hem on harf aşikâr
Dört müsemmâ ile on dörttür ey yâr
Se nukatla hifdehdir ey sırr-ı Zât
Rûşen eyler sana hifdeh muhkemât
Oldu nokta der cümel ey kâmkâr
Hem yüz altmış dört aded ez kirdgâr
Ellisi esrâr-ı pencâh gösterir
Bâkî onda yüz ile on dört kalur
Sûre-i Kur'an'dan verdi nişân
Ol cihetten nokta kur'an'dır ayân [Feyznâme, cd 29212-3]

Şiirdeki bazı işaretlerin açıklanması için tercümesini verip bunları açıklayalım: "Nokta lafzı 4 harf ve 3 nokta oldu, onu yanlışsız anla... Eğer unsurları da gözlesen ey kâmrân, nokta 28'in sırrını beyan etmiş olur. Ey ilim sahibi, gel inbisatını oku, yani nokta *hi, tı, kaf* ve *nûn*'dur. Noktasız 10 harf aşikâr oldu. 4 müsemmayla 14'tür ey yar. 3 noktayla 17'dir ey Zat'ın sırrı (veya Zat'ın sırrını) sana 17 muhkemât açıklar. Nokta cümel hesabında, Allah tarafından, 164'tür. 50'si sana 50'nin sırlarını gösterir. Geriye onda 100 ile 14 kalır ki, Kuran surelerinden

nişan gösterir. Bu sebeple nokta gayet açık ki Kuran'dır."

Nokta (نقطه) lafzı 4 harf ve 3 noktadan oluşur, toplamı 7'dir. Bunlar 4'er unsurdan oluştuğu için çarpımları sonucu 28 olur. Kuran harfleri toplamı olan 28'in sırrının, dolayısıyla Kuran'ın sırrının, noktada bulunduğu gösterilmiş olur.

Diğer taraftan noktayı oluşturan harflerin (نقطه) inbisatını alırsak, yani okundukları gibi yazarsak *hi*, *tı*, *kâf* ve *nûn* (هی طی قاف نون) şeklinde 10 harf ortaya çıkar. Müsemma olan 4 harfle (ه ط ق ن) toplamı 14'e eşittir. Bu müsemmanın 3 noktasını da eklersek 17'yi elde ederiz ki, Kuran'daki mukattaat harfleri 17 tanedir. Bu da Hurufilerce Kuran'ın muhkem ayetleri kabul edilen mukattaatı açıklamış olur.

Son olarak nokta (نقطه) kelimesinin ebcedi 164'tür. Bunun 50'si, 28 harf ve 28 harfin 22 noktası toplamı hizasındadır. Dolayısıyla Kuran'ın 28 harf ve 22 noktasının, yani Kuran'ın sırrını göstermektedir. Geriye kalan 114 de Kuran'ın sureleri sayısınca olduğu için yine Kuran'ın sırlarının noktada olduğu gösterilmiş olur.

Hz. Ali'nin "İlim bir noktadır, onu cahiller çoğaltı"[3] sözü de harflerin, örneğin *elif*'in (ا) kalemin kâğıda konulduğunda oluşan noktaların birleşmesinden ibaret olduğu gerçeğiyle açıklanır. Yani tüm harflerin aslı kâtibin koyduğu ilk noktadır, diğerleri onun tekrarıdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 53; Nefâisu'l Hakâik, cd 29411-2] Nokta olan ilmi cahillerin çoğaltması da, 28 harfin kaim makamı olan bir harfi, onun da kaim makamı olan noktaya, yani vahdete ulaşamayıp kesrette kalmalarını ifade eder. [İstivânâme, cd 32; Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30036] Fazlullah *Câvidânnâme-i Sağîr*'in diğer bir yerinde de ilmin aslının bir nokta olmasını, tüm harflerin noktanın altında gizli olmasıyla açıklar-

---

3 العلم نقطة و كثّرها الجاهلون İhsâî, *a.g.e.*, c. IV, s. 129.

ken, öncelik ve sonralığın söz konusu olduğu kesretin, cahillerin çoğaltmasından olduğunu belirtmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 156]

İshak buna şöyle işaret eder:

صاحب نقطه امام المتّقین	*Noktanın sahibi, müttakînlerin imamı (Hz. Ali)*
گفته است العلم و نقطه باز بین	*ilim noktadır iyi gör demiştir.*
کثرت آن نقطه از جهّال بود	*O noktanın çoğaltılması cahillerin işidir.*
گر نه ای جاهل یکی دان فی الوجود	*Eğer cahil değilsen, var olanı bir bil.*
هر چه هست آن اوست جز او نیست هیچ	*Var olan her şey Odur, Ondan başka hiçbir şey yoktur.*
هر که گوید هیچ هیچست نیست هیچ	*Her kim hiç hiçtir derse hiç diye bir şey olmaz.*

[Risâle, cd 29469]

Bir hadiste Hz. Muhammed, "Ben ilim şehriyim, Ali de onun kapısıdır"[4] demiştir. Dolayısıyla Hz. Ali "*be*'nin altındaki nokta"dır ve aynı zamanda ilim şehrinin kapısıdır. Bunları, evlere kapılarından girilmesini emreden ayetle [BAKARA 2:189] birlikte düşündüğümüzde, ilim şehrine de kapısından, yani noktadan girmek gerektiği sonucuna ulaşırız. Bu da demek olur ki, noktanın ne olduğu bilinirse, Ali de bilinir ondan sonra Hz. Muhammed ve Allah da bilinir, 18 bin âlemin esrarı da bu noktadadır. [Ahiretnâme, cd 9] Penahî de şöyle der:

Noktadır genc-i vücûd-ı kâinât
Noktadır esrâr-ı zât-ı külliyât
Âlemin harf-i beyânı noktadır
Âdemin ilm-i nişânı noktadır [Penahî, Mesnevi, cd 3022]

Yaratma *kün* (كن) emriyle başlamıştır ki, bu kelimenin de aslı nok-

[4] انا مدینة العلم و علی بابها Meclisî, *a.g.e.*, c. XXIV, s. 107.

tadır, halen devam eden yaratışın da aslı, sperm olan noktadır. [Nevnâme, cd 29854] Her şeyin aslının nokta veya nutfe olması, bu ikisi arasında kurulan ilişkiyle açıklanır. Şöyle ki, *nutfe* (نطفه) ile *nokta*'nın (نقطه) yazılışları bir nokta farkıyla aynıdır. Nutfe de nokta gibi asıldır. Nutfe yapısı itibariyle de bir noktadır. Her ikisi de bir damla sudur. Nutfe de kaleme benzeyen erkeklik organının ucundan çıkar. Yani açıkladığımız şekliyle, *kün* örneğinde olduğu gibi ilk yaratış ve meni örneğinde olduğu gibi süren yaratış açısından baktığımızda, her şeyin aslı, gerçeği bir noktadan gelir. Hz. Ali'nin "*be*'nin altındaki noktayım" sözü de bu açıdan, "bütün eşyanın aslı ve hakikati bir cevherdendir ve ben o cevherim" anlamına gelir. Kuran'ın aslı nasıl ki bir noktadandır, insanın da aslı bir nokta gibi olan nutfedendir. Daha sonra ana rahminde şekillenmiş, boyu elif olmuş, vücudu be olmuştur. İnsanın tüm vücudu baştan aşağıya harfler, yani kelamullahdır. İnsan ile Kuran arasındaki karşılıklı bağlantı dolayısıyla Allah'ın tüm esrarının bulunduğu besmelenin sırrının da insanın vücudunda olduğu söylenebilir.[5]

Misalî nutfe [meni] ile nokta arasındaki eşdeşliğe, nutfenin kadının rahminde 7 kat üzerine zahir olması ve Kuran'ın batınının da 7 batından oluşması açısından yaklaşır:

Âdemin zahrında ey sâhib-kemâl
Dürr-i nutfe noktadır ez Zü'l-celâl

Çünkim ede rahm-i havvâya nüzûl
Yedi kat üzre kılar izhâr ol

Nutfe iken yedi kat oldu ey yâr
Nokta-i kur'âna nisbet anlavar [Feyznâme, cd 29212]

Nokta ile harf arasındaki eşdeşliği Emir Gıyâseddin şu hesapla gös-

[5] Rıza Tevfik, *a.g.e.*, s. 300.

terir: 28 ilahi kelimenin (yani harfin) eczasında (her biri okunduğu gibi yazıldığında) 72 harf vardır. 4 mu'cem harfin (yani ب ج ز گ) eczasında ise 10 harf vardır. *Lamelif*'in 2 harfiyle birlikte toplamları 84'e eşittir. 28 harfin eczasında da toplam 84 nokta bulunmaktadır. [İstivânâme, cd 29] Ayrıca nokta, harf gibi şekilden, suretten, uzunluktan, arazdan ve tüm sıfatlardan berîdir. [Nevnâme, cd 29872]

Her ne kadar aralarında bu şekilde benzerlikler bulunsa da Hurufiler tarafından harf bazı açılardan öne çıkarılmıştır. Noktanın her ne kadar harfin varlığına göre önceliği de olsa ve harf ona bağlı da olsa, kemalatın izharı, hakikat ve manaların açıklanması konusunda harf noktadan daha üstündür ve bu açıdan nokta harfe bağlıdır. Bu nedenle Allah Hz. Muhammed'e harfle (س ط gibi) seslenmiş ve Ali de kendisini nokta olarak tanımlamıştır. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29411-2]

Her ne kadar kalem kâğıda konulduğunda önce bir nokta belirip daha sonra ikinci nokta belirse ve bundan harf(ler) oluşsa da burada öncelik ve sonralık sadece yazıdadır. Eğer yazıyı düşünmezsek (kat'-ı nazar edersek) öncelik ve sonralık da ortadan kalkar. Bu hatlarda da böyledir. Örneğin ebî hatların ümmî hatlara[6] göre sonralığı zuhurdadır, Allah'ın ilminde değil. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 38] Nitekim harflerde de aynı durum geçerlidir. Böyle olduğu için Kuran hâdis değildir. Çünkü harflerde öncelik ve sonralık olsaydı Kuran mürekkeb olurdu ki, mürekkeb olan şey de hâdis olur, kadim olmazdı. Harflerde öncelik ve sonralık olmadığı için Kuran mürekkeb, dolayısıyla da hâdis değildir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 26] Diğer taraftan Fazlullah zahirdeki öncelik ve sonralığın, asılda değil sadece telaffuzda olduğunu söyle-

[6] Erkekte ergenlikten sonra çıkan bıyık, sakal, burun kılı vb. hatlardır. Ümmî hatlar ise doğuştan insan yüzünde var olan saç, kirpik ve kaş hatlarıdır. Bunlara daha sonraki bölümlerde değinilecektir.

miştir. Örneğin "Huda" denirken önce *hı* harfi zahir olur ve gayba gider, daha sonra *dal* harfi zahir olur ve gayba gider vs. Aslında bunların hepsi bir kelimedir (harftir). Tecelli eder ve gaip olur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 153]

Nefâisu'l Hakâik adlı eserde noktayla ilgili olarak *se, şın, pe*... (ث ش پ) gibi, bir harfin en fazla 3 nokta alabilmesinin hikmeti/nedeni araştırılmıştır. İlk sebep Kuran'la açıklanmıştır; belirttiğimiz gibi nokta inbisat etmiş ve harf elbisesinde zuhur etmiştir. Noktanın en kâmil zuhur ettiği yer Kuran'dır. Bu açıdan Kuran'la nokta arasında yakın bir ilişki vardır. Nasıl ki Kuran Hak kelamı olarak, a) tevhid, b) emr ve nehy, c) kıssalar ve haberler şeklinde 3 mertebede zuhur etmiştir, nokta da Kuran'la olan bu ilişkisi yüzünden (ث ش) harflerinde olduğu gibi bir harfte en fazla 3 tane gelmiştir. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29410-1]

Diğer bir açıdan bakıldığında, bir harfte en fazla gelen bu 3 nokta ile harfin toplamı 4'e eşittir. Hece harflerinin değerleri birler, onlar, yüzler ve binler olarak 4 mertebede gelmiştir ki, 3 nokta ve noktaların ait olduğu harfin toplamı buna işaret eder. Ayrıca üç noktalı harflerden (ث)'nin eczasının (ثي) nokta ve harf toplamı 7'dir ki, melzûm-ı ferd ve zevcdir. Diğer üç noktalı harf olan *şın*'ın eczasının (شين) harf ve nokta toplamı ise 9 yapar ki, bir basamaklı sayıların (ehâd) sonuncusudur ve hiçbir harf noktalarıyla birlikte hesaplandığında 9'u, yani ehâd mertebesini tecavüz etmemektedirler. Nitekim her bir harf müfred olarak Zat'ın kaim makamıdır, bu anlamda her birisi bir birinin aynıdır. İşte bu vahdaniyete işareten ehâd mertebesini aşmaz. Bu nedenle 3'ten fazla noktalı harf yoktur. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29419]

Son olarak, bir harfteki noktaların en fazla 3 tane oluşu, her şeyin hakikati olan *kün* emrine delalet edebilmesi içindir. Çünkü *kün*'ün (كن) eczasındaki (كاف نون) harf ve nokta toplamı 9'dur. Müfred harfle-

rin eczasının bunu geçmemesi için, en fazla 3 nokta almışlardır. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29419]

Hurufi felsefesindeki noktanın yerini ve önemini bu şekilde açıkladıktan sonra asıl konumuz olan harflere geçebiliriz.

28 VE 32 HARF

Arap alfabesinde 28 harf vardır, bunlara hece harfleri de denir. Fazlullah'ın eserlerini yazdığı Fars alfabesindeyse bu 28 harfe ek olarak *pe, çe, je, ge* (پ چ ژ گ) harfleri bulunur, ki bu dört mu'cem harfle birlikte Fars alfabesindeki harf sayısı 32'ye çıkar. Aslında Arap alfabesinin 28 harfinde 32 harf gizli bir şekilde vardır. Hece harflerinden *lamelif*'in (لا) eczasında (لام الف) gayr-ı mükerrer (tekrarsız) dört harf (ا ل م ف) vardır ki, 28 harfle birlikte bu 4 harfin toplamı 32 yapar. *Lamelif*'ten ortaya çıkan bu 4 harf, Farsçadaki 4 mu'cem harfin (پ چ ژ گ) kaim makamıdır. Bu yüzden eğer özellikle aradaki farka vurgu yapılmamışsa, 28 harf denildiğinde 32 harf de kastedilmiştir ve bu noktanın akılda tutulmasında fayda vardır. Sonuçta evrende mevcut tüm sesler bu 32 harfin dışında değildir. Başka bir deyişle, varlıktaki maksimum ses/harf sayısı 32 tanedir.

32 harften oluşan ilahi harflerin zat ve sıfat olarak iki cephesi vardır. Bu harfler zatlarında birbirlerinin aynıdır. Ancak sıfat açısından "*biz onların bazısını, bazısından üstün kıldık*" [BAKARA 2:253] ayetinin işare ettiği gibi aralarında derece farkları vardır. Söz konusu farklılık kendini *muhkemât* (muhkem harfler) ve *müteşabihât* (müteşabih harfler) olarak gösterir ki, daha sonra bundan bahsedeceğiz.

Diğer bir yoruma göre de şu 8 harfin diğer harflere göre üstünlüğü

vardır: (ا د ف ل م ن و ی). Bunun nedeni, muhkem veya müteşabih herhangi bir harfin ismini söylerken bu 8 harfin mecburen kullanılmasıdır. Örneğin ذ harfini telaffuz ederken (ذال), bu 8 harften *elif* ve *lam* (ا ل) kullanılır. Bu yüzden bunlar diğerlerine göre daha efdal kabul edilmiştir. Bunların içinde de 4'ü, *mim, nun, vav, ye* (م ن و ی) diğer 4 harfe *elif, lam, fe, dal* (ا ل ف د) göre daha faziletlidir; çünkü bu 4 harfin okunuşları (میم نون واو یی) başladıkları harfle biter. Bunların içinde de diğerlerine göre daha faziletli olanı *ye* (يي) harfidir,[7] çünkü diğerleri gibi, yani (میم نون واو) gibi araya başka bir harf almaz. Onun, yani (ی) harfinin ismi (يي) ile müsemması (ی) aynıdır. [Risâle,[993] cd 29494]

Bir hadiste Kuran'ın 7 harf üzerine indirildiği söylenir.[8] *Nefâisu'l Hakâik* yazarına göre bu 7 harf sırasıyla, *dal, fe, lam, mim, nun, vav, ye*'dir (د ف ل م ن و ی). Bu harfler hece harflerinin merkezinde veya münzelinde gelmişlerdir; yani bu harfler aracılığıyla hece harfleri okunur. *Elif, kaf* ve *kef* (الف قاف كاف) harflerinde *fe* (ف) münzel harftir. *bi, ti, si, hı, hı, rı, zi, tı, zı, fi, hi, yi* (بی تی ثی حی خی ری زی طی ظی فی هی یی) harflerinde *ye* (ی) harfi münzeldir. *cim, lam, mim* (جیم لام میم) için *mim* (م), *sad, dat* (صاد ضاد) harfleri için *dal* (د), *dal* ve *zel* (دال ذال) için *lam* (ل), *sin, şın, ayın, ğayın, nun* (سین شین عین غین نون) harfleri için *nun* (ن), *vav* (واو) harfi için de *vav* (و) harfi nüzül makamındadır. Eğer harfler *bâ, tâ, sâ* (... با تا ثا) gibi Arabî tarzda okunursa, *elif* (ا) harfi bu şekildedir. Ancak *elif*'in (ا) okunuşunda (الف) son harf 7 münzel harflerden *fe*'yle (ف) bittiği için hesaba dahil edilmez. Bu 7 harf olmadan alfabe okunamaz. Dolayısıyla Kuran'ın üzerine indirildiği 7 harf bunlardır. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29415-6]

---

[7] *Câvidânnâme*'de de *ye* (ی) harfi en efdal harf olarak gösterilmiştir. Bkz. *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 36-37.

[8] انزل القرآن على سبعة لحرف

Misalî bu 7 harfi nokta üzerinden açıklar:

Ol yedi harf oldu fi ve yi ve mim
Dâl ve lam ve vav ve nundur ez-kerîm

Lafz-ı nokta çâr harf u se nokta
Oldu hem derk eyle onu bî-ğalat

Ol yedi harf oldu nokta ey civân
Nokta hod Zâtında birdir bî-gümân [Feyznâme, cd 29212]

Yani Misalî, nokta (نقطه) lafzının 4 harfi ve 3 noktası toplamının bu 7 harf (د ف ل م ن و ى) hizasında olmasından hareketle, harfin aslının nokta olduğuna, harf ve nokta arasındaki ayniyete vurgu yapmıştır.

Harflerin yazıdaki şekillerine gelince, harflerle insan vücudu arasında bazı benzerlikler kurulduğuna şahit olmaktayız. Harfler düz, daire ve kıvrık olmak üzere 3 ana şekil üzerine kurulmuştur. Bu şekiller ile insanın namazdaki 3 temel pozisyonu arasında benzerlik kurulmuştur; namazdaki kıyamı *elif* (ا), rükûsu *dâl* (د) ve secdesi *mim* (م) harfine benzetilmiştir. Bu düz, kıvrık ve dairesel harfler Âdem (آدم) ismini oluşturur. Böylece insan, şekil olarak tüm harfleri cami' olmuş olduğu gibi, bu şekilden zuhur eden Âdem (آدم) ismiyle de bu camiiyete işarette bulunmuştur. Ayrıca insanın yüzü ve ağzı *he* (ه), kulakları *fe* (ف), gözleri *dat* (ض), burnu *tı* (ط), kaşları *nun*, *ye* ve *be* (ن ى ب) harflerine benzetilmiştir ki, aslında bütün harflerin şekilleri insan vücudunun bir organına benzemektedir. Bazısı *lamelif*'i (لا) insanın sudaki aksine benzetmiştir. Halkası insanın başı, iki çubuk da ayaklarıdır. Bazısı da *lamelif*'in halkasının insan ağzına benzetmiş, iki çizgisini de kulaklardan ağza gelen hayalî çizgi olarak düşünmüşlerdir vs.[9]

[9] Seyyid Ishak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29479-80.

Fe (ف) harfi kulağa, *dat* (ض) göze, *lam* (ل) kıvrımı kaşlarla birleşerek burna benzetilmiştir.[10] Bunun da anlamı insan yüzünde Fazlullah'ın isminin (فضل) yazılı olduğudur. [Keşfnâme, cd 76]

Seyyid İshak buna şöyle gönderme yapar:

به فی و[11] گوش بشنو نغمه دین	*Kulağın* fe'siyle (ف) *dinin nağmesini dinle.*
به ض چشم فضل اله می بین	*Gözün* dat'ıyla (ض) *Fazl-ı ilâhı gör.*
به لام بینی کن احساس و بنگر	*Burnun* lam'ıyla (ل) *kokla ve bak;*
همه عالم ز فضل حق معطّر	*tüm âlem Fazl-ı Hak'tan muattardır.*

[İşâretnâme, cd 29895]

Menzilleri kat etmekle meşgul olan salikler için harfler mazruf, eşya ise zarftır. Menzile ulaşmış salik için ise harfler hem zarf hem de mazruftur, tıpkı tuzdan yapılmış bir tuzluk gibi. Bu durumda harfleri gerçekten bilen kişi, 32 harfin sırrı, neden herkesin 32 harfle mütekellim olmadığı, Hz. Muhammed'in *lameli*f'i bir harf saymasındaki hikmeti, her harfin ismi ve müsemmasının ne olduğu gibi konuları bilen kişidir.[12]

Mir Şerif bunu şöyle özetler:

جمله اشیا به صوت و حرف مدام	*Cümle eşya ses ve harflerle, her daim*
ناطق اند از خدا نیکو بشنو	*Allah tarafından konuşurlar, iyi dinle.*
ظرف و مظروف عین یکدیگرند	*Zarf ve mazruf birbirinin aynıdır.*
رو انا الخمر از سبو بشنو	*Git ve ene'l hamr (ben şarabım) diyen testiden*
	bunu duy. [Terci'-i bend, cd 29169]

---

10 [redacted] M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 285, cd 3.

11 Bu ifade به فیّ şeklinde olmalıdır.

12 Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29481-2.

Penahî'nin harfler için söylediği beyitle, farklı açılardan daha sonra değineceğimiz harfler konusunu bitirelim:

Evvelîn u âhirîn bunlar olur
Bunları bilen kişi hakkı bilir [Penahî, Mesnevi, cd 3018]

Lamelif

Câbir'den nakledilen bir hadiste Câbir, Hz. Muhammed'e, Hz. Âdem'e indirilen kitabın ne olduğunu sormuştur. Hz. Peygamber "hurûfül mu'cem," yani alfabedeki harfler demiştir. Câbir kaç tane olduğunu sorunca Peygamber 29 demiştir. Hadisin devamında da *lamelif*'in (لا) bir harf olduğu ve Allah'ın onu Hz. Âdem'e bir sahifede ve 70 bin melekle indirdiği söylenmiştir.[13] Buradaki *lamelif* bir harf olmakla birlikte aslında eczasındaki (لام الف) tekrarsız 4 harf (ل ا م ف) nedeniyle, 4 mu'cem harfin kaim makamıdır ve Fazlullah'ın nutkundaki 4 harfin (پ چ ژ گ) yerine gelmiştir.

"*Biz bir ayeti değiştirip yerine başka bir ayet getirdiğimiz zaman Allah ne indirdiğini peki yi bilmiş iken ...*" [NAHL 16:101] ve "*... ondan daha hayırlısını yahut mislini getiririz*" [BAKARA 2:106] ayetleri de *lamelif*'in eczasındaki gayr-ı mükerrer 4 harfin kaim-makamlığına işaret eder.[14]

Daha önce belirttiğimiz gibi, *lamelif*'ten zahir olan 4 harfi (ل ا م ف), 28 harf üzerine eklediğimizde 32 harf elde ederiz. Hadise dönecek olursak, "Allah'ın onu Hz. Âdem'e bir sahifede..." cümlesindeki "sahife" Hz. Âdem'in yüzünden kinayedir. [Işknâme, cd 30318] Bu durumda, *lamelif*'i bir sahifede, yani yüzde indirmiş olması, saç hattından kina-

---

[13] لام الف حرف واحد قد انزل الله تعالى على آدم فى صحيفة واحدة معه سبعون الف ملک

[14] Fazlullah, *Câvidânnâme-i Sağîr*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1000, cd 23, cd 162; Hasan Esterâbâdî, "Hidâyetnâme," Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 2.

yedir. Çünkü saç mahalliyle birlikte 2, istiva hattı geçtikten sonra da 4 hat olmaktadır; yani 4 saç hattı, *lameli*f'ten ortaya çıkan 4 harf hizasında olur. Allah'ın *lameli*f'i Hz. Âdem'e bir sayfada indirmesi, yüzde 4 saç hattı olarak nakşetmesinden kinayedir. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 41; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 24-5]

Diğer taraftan *lameli*f'ten zahir olan gayr-ı mükerrer 4 harf, saç ve *anfeka*'nın (dudak altındaki kıllar) istiva hattıyla ikiye bölünmesinden ortaya çıkan 4 hat hizasında olduğu da söylenir. [Işknâme, cd 30318]

Eczası gayr-ı mükerrer 4 harften oluşmuş olan *lameli*f'in bir harf kabul edilmesinin diğer bir nedeni de harfler ve hatlar üzerinden açıklanır. Öncelikle insan yüzünde 7 ümmî hat (4 kirpik, 2 kaş, 1 saç) vardır ki, 4'er unsurdan oluşur. Toplamları 28 yapar ve 28 ilahi kelimeye (harfe) karşılık gelir. Harf ve hat arasındaki bu eşdeşlik, *lameli*f'in bir harf olduğunun ispatında şöyle kullanılır: *Lameli*f'in eczasındaki tekrarsız 4 harf ümmî hatlardan 1'inden, yani saçtan ortaya çıkmıştır. Çünkü saçın istivasından geçildiğinde 2 saç hattı ortaya çıkar ki, mahalleriyle birlikte 4 hat yapar. Diğer taraftan yüzden istiva hattı geçildiğinde 7 ümmî hat sadece saçın ikiye bölünmesinden dolayı 8 olur, her biri 4'er unsurdan oluştuğundan bu 8 hattan 32 hat elde ederiz. Yani 32 ilahi kelimeye ulaşırız. 28 harf ve 32 harf arasındaki fark nasıl ki 4 mu'cem harften kaynaklanır, aynı şekilde 28 hat ve 32 hat arasındaki fark da saçtan elde edilen artık 4 hatla tamamlanır. Bu durumda, *lameli*f'in eczasındaki tekrarsız 4 harfin, 4 mu'cem harfin kaim makamı olduğunu gösterebileceğimiz gibi, bu 4 harfin 1 hattan elde edilmiş oluşuyla da *lameli*f'in bir harf olduğunu gösterebilmekteyiz. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 076]

*Lameli*f'in bir harf olduğu söylenen bu hadisin doğruluğuna yapılan itiraza Fazlullah başka bir hadisle cevap verir: "Benden bir söz

duyduğunuzda Kuran'la muvazene ediniz..." Bunun için Fazlullah Kuran'da başında mukattaat harfleri gelen 29 sureyi seçer. Buna göre, alfabedeki harf sayısının, mukattaat gelen 29 sure sayısına mutabakatı için, *lamelif*'in bir harf olması gerektiğini söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 162-3; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 076]

"Bana Kuran ve onunla birlikte misli daha verildi"[15] hadisinden hareketle de *lamelif*'in bir harf olduğu ispatlanabilir. Çünkü Kuran'da 29 sure mukattaatla başlar. Hz. Peygamber kendisine bunun bir misli daha verilmiş olduğunu söyler, ki söz konusu olan harflerdir ve harflerin de Kuran'ın mislince, yani 29 olması gerekir. Bu da ancak *lamelif*'i bir harf kabul etmekle mümkündür. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 23, 162]

Harflerin zatında bir tek hakikat olduğunu, hiçbirinin bir diğerine üstünlüğü olmadığını söylemiştik. Iki harften oluşan *lamelif*'in hadiste bir harf olduğunun söylenmesi bu gerçeğe de işaret etmektedir.[16]

Yukarıda verdiğimiz, Câbir'den nakledilen hadisteki "70 bin melek" 28 ilahi kelimenin (harfin) isimlerinden, yani eczasından kinâyedir. 28 harf okunduğu gibi yazılınca 72 harf zahir olur. Bunlardan *kef* ve *nun* (ک ن) mastar olduğundan çıkarıldığında 70 harf kalır. Bin harflerin değerlerindeki son sayıdır ve *gayın*'ın (غ) ebcedidir. Bu yetmiş kelimenin her biri aynı zamanda *gayın* olduğundan (söz konusu olan vahdet-i hurûf'tur), 70 harf aynı zamanda 70 bindir. Hz. Âdem'e bir sahifede *lamelif*'le birlikte indirilen 70 bin melek, bu harflerden kinaye olmuş olur. [Işknâme, cd 30318]

Fazlullah'ın nutkundaki *pe, çe, je, ge* (پ چ ژ گ) şeklindeki 4 harfe kaim makam olması için neden *lamelif* seçilmiştir de, örneğin *lam mim*

---

[15] اوتيت القرآن و مثله معه

[16] Hasan Esterâbâdî, "Hidâyetnâme, bkz. Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 3.

(ل) gibi bir harf –bunun eczasından (لام ميم) da 4 harf (ل ا م ى) çıkar– seçilmemiştir şeklindeki bir soru, ilk olarak *lamelif*'in (لا) nefiy ifade eden bir kelime olmasıyla açıklanır. Yani *lamelif* (ال) mevcudat içinde, kendisinden önce gelen 28 harften başka müstakilen vücut sahibi olmayı nefyetmiştir. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29414]

İkinci olarak, tehecci harflerinin başında gelen *elif*'in (ا) eczasındaki harflerin (الف) tamamının *lamelif*'in (لام الف) eczasının sonunda yer almasıdır. Böylece alfabe başladığı şekilde biter. Başka bir ifadeyle, sondaki harfin de ilk harfle aynılığı ve nispeti olması sağlanmıştır. Ayrıca *lamelif*'le (لا) biten alfabenin de son harfi görüldüğü gibi *elif*'tir (ا). Bir diğer nokta da *elif*'in (ا) eczasındaki harflerin (yani الف'in) eczasıdır (الف لام ي). Bu açıdan alfabenin eczasında başta gelen *elif lam*'ın (الف لام) tersidir sonda gelen *lamelif* (لام الف). Benzer şekilde *elif* (الف) ters çevrildiğinde (ف ل ا) olur ki, bunun son üçte ikisi *lamelif*'i (لا) gösterir. Başka hiçbir harf bu özelliklere sahip değildir. Son olarak da Zat-ı Ehadiyete delaletle başlayan alfabe (bu *elif*'tir), Zat-ı Ehadiyete delaletle (لا'in sonundaki harf olan *elif*'tir) bitmiştir. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29415; Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 41]

Ayrıca dört mübarek aydan bahseden "Üç art arda, bir tek başınadır"[17] hadisi, *lamelif*'e bir işaret olarak da kabul edilmiştir. *Lamelif*'in eczasındaki harflerin (لام الف) tekrarsız olarak oraya çıkan 4 harfinden (ل ا م ف) ilk üçü *lam* (لام), *lamelif*'in eczasında arka arkaya geliyorken son harf, yani *fe* (ف) tek başına gelir ve Fazlullah'ın isminin kısaltmasıdır. Bu gayr-ı mükerrer 4 harfi *mim, elif, lam* ve *fe* (م ا ل ف) şeklinde yazsak bile, son üç harfin *lamelif*'in eczasında arka arkaya geldiği gö-

---

17 منها اربعة حرم ثلاثة منها سرد ذو القعدة و ذو الحجة و المحرم و واحد فرد و هو رجب

Meclisî, *a.g.e.*, c. LV, s. 340.

rünürken baştaki *mim* tek başına kalır. Sonuçta yukarıdaki hadis, kâmilen *lamelif*'te görülmüş olmaktadır. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 39]

Neden *lamelif*'in dört mu'cem harfin (ب ج ز گ) kaim-makamı olduğuna dair diğer bir cevap, bu dört harfin ebcedinin 32'ye eşit olmasından hareketle verilir. *Lamelif*'in şekli (ﻻ), 32'nin Hurufiler tarafından kısaltılmış olarak yazılan Farsçadaki şekline[18] benzer. Ayrıca *lamelif*'in ebcedi 31'dir, harfin kendisiyle birlikte, dört mu'cem harfin ebcedi gibi, 32'ye eşit olmaktadır. [İstivânâme, cd 16-17]

Lamelif'le ilgili, son olarak şunu söyleyebiliriz. Şekil olarak *lamelif* (ﻻ) bir baş ve iki ayaklı insana veya yüzüğe[19] benzetilir. Çünkü parmaklarda 28 eklem vardır; yüzüğü, yani *lamelif*'in eczasındaki gayr-ı mükerrer 4 harfi eklersek 32'yi elde ederiz. [İstivânâme, cd 17]

Lamelif'e ait bu özellikler onun 4 mu'cem harfin kaim makamı olması bağlamında kullanılmıştır. *Lamelif* aracılığıyla, Hz. Peygamber'in nutkundaki 28 harfin 32 harfi havi olduğu da bu şekilde gösterilmiştir. Alfabe harflerinden bazıları da yine belirli hususiyetlere sahiptir, bunları da küçükbaşlıklar altında inceleyelim.

Ye Harfi, Son Harf

Ye (ى) harfiyle ilgili Hurufilerin üzerinde durduğu konu, onun 28 hece harfinin sonuncusu olmasıdır. *Ye*'nin (ى) son harf olması ebcedinin 10 olmasıyla açıklanır, çünkü 10 kâmil sayıdır. Hece harflerinin kemali de *ye* harfinde gerçekleşir. 1'den 10'a kadar olan sayıların hepsi

18 [redacted]

19

müstakildir, diğer bir sayıya eklenerek okunmazlar. 10'dan sonraki sayılar, 10'un üzerine eklenerek oluşturulur ve bu 20'ye kadar devam eder. Yani 10, kendisine sayı eklenerek yeni sayı oluşturulan sayıların ilkidir. Bu sayının kemali, bir basamaklı sayıların kendisine eklenmesinden ve birden fazla basamaklı ilk sayı oluşundan kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan *ye* (ى) harfinin diğer bir hususiyeti de bu harfin ismi ile müsemmasının aynı olmasıdır. Yani *y* (ى) harfinin ismi –ki bu *yî*'dir (یی)– yine *y*'le (ى) biter. Sayılan tüm bu nedenlerden dolayı *ye* (ى) alfabede en son harf olarak gelmiştir. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29412]

Ye (ى) harfi, altı harfin (ج س ش ع غ م) eczasında (جیم سین شین عین غین میم) ve kendisinde olmak üzere, 7 mertebede harflerden zuhur eder. Bu 7'yi, *ye*'nin (ى) ebcedi olan 10'a eklersek 17'ye eşit olur ki, muhkemât harflerinin toplamı hizasında olur. Eğer harfleri Arabî şekil üzere (ى) imalesiyle okursak, şu şekilde, 17 harfin eczasında zuhur ettiği görülecektir: بی تی ثی جیم حی خی ری زی سین شین طی ظی عین غین فی میم هی. 17 harfle, *ye* (ى) harfinin kendisini ve ebcedi olan 10'u topladığımızda 28'i elde ederiz ki, hece harfleri hizasında olmuş olur. Saydığımız bu özellikler başka hiçbir harfte yoktur. Bu nedenlerden dolayı *ye* (ى) harfinin hece harflerinin sonunda geldiği söylenmiştir. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29413]

Ancak mu'cem harflerin (پ چ ژ گ) alfabeye dahil olmasından sonra, yani 32 harflik alfabenin düzenlenmesinde ise en sonda *gef* (گ) harfi yer alır. Bu durum *Hidâyetnâme*'de açıklanmıştır. Bu 4 harfin (پ چ ژ گ) sıralanışında *gef*'in sonda gelişinin nedeni, bu düzenlemede dört harfin kendilerinden ortaya çıktığı *be, cim, ze, kef* (ب ج ز ک) harflerinin düzenlenmesinin esas alınışıdır. *Gef*'in kendisinden ortaya çıktığı *kef*, diğer üç harfe nazaran alfabede daha sonra geldiği için *gef* de diğer üçe nazaran sonda gelmiştir. *Gef*'in (گ) alfabenin son harfi kabul edilmesinin diğer bir nedeni de bu harfin eczasının (گاف) so-

nundaki harf olan *fe*'nin, başlangıçtaki harf olan *elif*'in eczasının da (الف) sonunda bulunmasıdır. Çünkü ancak bu şekilde baş ve sondaki harflerin eczalarının son harfleri aynı olabilir. Tüm bunlardan dolayı *gef* (گ) 32 harfin sonunda gelmiştir.[20]

Elif

Alfabenin ilk harfi olan *elif*'le ilgili de bazı özellikler Hurufiler tarafından saptanmıştır. *Elif*'in ebceddeki değeri "bir"dir ve Allah'ın zatının vahdetine delalet eder. Nasıl ki Allah her şeyin evvelidir, *elif* de Allah'ın isim ve sıfatlarının mertebesi olan harflerin evvelidir. İkinci olarak, *elif*'in şekli düzdür ve bundan dolayı sırat-ı müstakime benzer ki, Allah'ın makamıdır, çünkü ayette Hz. Hûd, "*Benim Rabbim, hiç şüphe yok ki, sırat-ı müstakimdedir*" [HÛD 11:56] demiştir. [Risâle,[993] cd 29494; Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30039] Üçüncü olarak, *elif*'in (ا) eczasında 3 harf (الف) vardır. Bu 3 harfin eczalarında ise toplam 8 harf (الف لام في) ortaya çıkar. Bu 8 harf cennetin 8 kapısına işaret eder. Ayrıca bu 8 harfin her biri 4'er unsurdan oluştuğundan toplamı 32 eder ki, bu da 32 ilahi kelimenin *elif* harfinde münderiç olduğu anlamına gelir. Eğer bu 8 harfin de eczalarını yazarsak 21 harf ve 14 nokta zahir olur: (الف لام في لام الف ميم في يي). Buradaki 21 harf, "Ümmül Kitab"a,[21] 14 nokta da mukattaat harflerinin toplamına eşittir. *Elif*'in hususiyetine ve efdaliyetine dördüncü delil, tüm harflerin şekillerinin *elif*'in eczasındaki harflerde (الف) mevcut olmasıdır ki, bu şekiller, düz (ا), kıvrık

---

[20] Hasan Esterâbâdî, "Hidâyetnâme," bkz. Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 7.

[21] Ümmül Kitab olan Fatiha suresinde 21 çeşit harf vardır. Ayrıca yüzde bulunan 21 hatta da Fatiha'nın ayetleriyle olan bu uyumu yüzünden Ümmül Kitab denir.

(ل) ve daireseldir (ف). Beşinci delil ise *elif*'in eczasındaki harflerin (الف) ebcedinin 111'e eşit olmasıdır ki, 3 harfin kendisiyle birlikte Kuran'ın sureleri sayısı, yani 114 hizasında olur ki, kelamullahın tamamı, "Kuran'ı bir harf üzerine okuyun"[22] hadisi gereğince *elif* harfinden görünmüş olur. Elif harfi işte bu özelliklerinden dolayı ebcedde olsun, mukattaat harflerinde olsun hep ilk harf olarak gelmiştir. [Risâle,[993] cd 29494-5] Bu özelliklere, isminin ilk harfi *elif* olan Âdem'e (ادم) ilk gelen harfin de *elif* olmasını ekleyebiliriz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 159]

Firişteoğlu, Kuran'ın 7 batnının açıklamasını, Kuran'daki diğer 27 harfi mutazammın olan *elif* üzerinden yapar ve bazı çıkarımlarda bulunur. *Elif*'le ilgili olmasından dolayı bu 7 batnı zikredelim:

a) Kuran 28 harften oluşur ve ilki *elif* (ا) harfidir, *elif*'in zahiri manası kenar demektir.

b) *Elif* (ا) üç harften ibarettir ki, *elif* (ا) Allah'tandır (الله), *lam* (ل)Latîf'ten (لطيف) ve *fe* de (ف)Fazl'dandır (فضل).

c) *Elif* (ا) dört unsurdan oluşur, ki *elif*'i oluşturan üç harfi (ا ل ف) bu dört unsurla çarparsak 12'yi elde ederiz. Bu gündüzün ve gecenin saatleri, feleğin burçları sayısı hizasındadır.

d) *Elif*'i oluşturan üç harfin (ا ل ف) ebceddeki değerleri sırasıyla 1, 30 ve 80'dir. *Elif* ve *lam*'ın değerleri toplamı 31 eder, müsemmayı eklersek 32'yi, *fe*'nin değeri olan 80'i eklersek 112'yi elde ederiz. Bu da 4 kez 28'e eşittir, bundan da Hz. Âdem ve Hz. Muhammed'in veçhi müşahede olunur.

e) *Elif*'ten (ا) zahir olan 4 kez 28, aynı zamanda, 4 unsurdan oluşan

---

[22] أتاني آتٍ من الله فقال إنّ الله يأمُرُك أن تقرأ القرآن على حرفٍ واحدٍ فقُلتُ ربِّ وَسِّع على أُمّتي فقال إنّ الله يأمُرُك أن تقرأ القرآن على حرفٍ سبعةِ احرُفٍ

Şeyh H. Âmolī, *Vesâilu'ş-şîa*, h.k. 1409, c. VI, s. 164.

Âdem'in veçhindeki 28 hatta denk gelir. Hazar ve seferde kılınan namaz rekâtlarının toplamına, Kâbe'nin tavaf sayısına ve kamerin menzilleri sayısına da işarettir, bunların hepsinde vech-i Âdem müşahede olunur.

f) *Elif*'in (ا) eczasındaki üç harfin (ا ل ف) ebced değerleri toplamı 111 eder, buna harflerin kendilerini de eklersek 114 olur, böylece Kuran'daki surelerin adedine ulaşmış oluruz. "Kuran'ı bir harf üzerine okuyun" hadisinin manalarından biri de bu olmuş olur.

g) *Elif*'in (ا) eczasındaki üç harfin (ا ل ف) toplam ebced değeri ile üç harfin toplamı 114 olduğundan, *elif* (ا) harfinden Hayme-i Mi'âd'ın sırrı da görülür. Çünkü Hayme'nin bir tarafında elli diğer tarafında elli olmak üzere toplam 100 ipi vardır. Hayme, Âdem'dir, Âdem'de de sağ ve solundaki el ve ayaklarda 50'şer eklem görünür. Âdem'in veçhindeki 14 satırla birlikte toplamı 114 eder ki, *elif*'den (الف) elde ettiğimiz 114 ve Kuran'ın 114 suresi sayısına eşittir. [Işknâme, cd 30267-30268]

Nefâisu'l Hakâik yazarına göre, *elif*'ten sonra en faziletli harf *nun*'dur (ن). *Nun* harfinin ebcedi 50'dir. Kuran'ın 28 harfi ve bu harflerin 22 noktasının toplamı 50 etmektedir. Bu nedenden dolayı *nun* harfinin alfabeyi camiiyeti vardır. Yine bu bağlamda, icad ve tekvindeki emir olan *kün*'ün (كن) her şeyin aslı olan 28 harfle bağlantısını *kün*'ün son harfi olması hasebiyle *nun* (ن) sağlamaktadır. Bu açıdan da diğer harflere nazaran üstündür. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29417-8]

Ayrıca 32 ilahi harfi *nun*'un ebcedinden, yani 50'den çıkarırsak 18 kalır, bu da 18 bin âleme işaret etmektedir. Bu âlemler hem varlıklarıyla masivallahtır hem de ilahi kelamdaki 32'nin dışında kalmalarıyla da masivallah olmaktadırlar. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29418]

Burada harflerin faziletleri üzerine verdiğimiz örneklerdeki amacımız Hurufilerin harflere yaklaşımlarını bir nebze olsun göstermekti.

Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi Hurufilerde asıl olan harflerin vahdetidir. Zatında tüm harfler birdir, saydığımız tüm bu farklar sıfatlardadır. Bunun unutulmaması gerektiğini bir kere daha vurgulayarak muhkem veya mukattaat harflerine geçelim.

MUKATTAAT HARFLERİ

"*Sana bu kitabı indiren Odur. Bunun ayetlerinden bir kısmı muhkemdir ki, bu ayetler, kitabın anası (aslı) demektir. Diğer bir kısmı da müteşabih ayetlerdir.*"[ÂL-İ İMRÂN 3:7] Bu ayetten anlaşılacağı gibi Kuran'daki bazı ayetler muhkem, bazıları da müteşabihtir. Ayetin devamında belirtildiği gibi "*Kalplerinde kaypaklık olanlar, sırf fitne çıkarmak için, bir de kendi keyiflerine göre tevil yapmak için onun müteşabih olanlarının peşine düşerler. Hâlbuki onun tevilini Allah'tan başka kimse bilmez*" müteşabih ayetlerin anlamı herkes tarafından anlaşılmaz. Örneğin "*Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir*" [FETİH 48:10] gibi alegorik ifadeler olan ayetler veya 29 surenin başında gelen huruf-ı mukattaaların geldiği ayetler, müteşabih ayetler sınıfına girer.

Ancak Hurufiler bu yaygın kanaatin aksini düşünürler. Onlara göre, yukarıdaki ayette geçen muhkem ayetler 29 surenin başında gelen mukattaat harflerin bulunduğu ayetlerdir ki, şunlardır: الم الم المص الر الر الر المر الر الر كهيعص طه طسم طس طسم الم الم الم الم يس ص حم حم حم عسق حم حم حم حم ق ن. Bu nedenle mukattaat harflerine muhkemât veya muhkem harfler de denir. Bunların dışındaki ayetler de müteşabih ayetlerdir. Arşî de bu kabule *Divân*'ında yer vermiştir:

Sırr-ı kur'ânı zâhir etmek için
Müteşâbihle olmuşuz muhkem [Arşî, Divân, cd 83]

Fazlullah mukattaat harflerini muhkem ayetler olarak kabul eden bu anlayışı, şu ayetten hareketle ispatlamaya çalışır: *"Elif-Lâm-Râ. (Bu öyle) bir kitaptır ki, ayetleri muhkem kılınmış, sonra da ayrıntılı olarak açıklanmıştır."* [HÛD 11:1] Fazlullah ayetin başındaki elif lam râ'yı cümlenin mübtedâsı olarak almış, devamını da haberi kabul etmiş ve dolayısıyla şöyle anlamlandırılmıştır: "Elif lâm râ [yani mukattaat] bir kitaptır ki, ayetleri muhkem kılınmıştır." Dolayısıyla ayetin kendisi mukattaatın muhkem olduğunu söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 179]

Diğer bir ayette *"biz onların bazısını, bazısından üstün kıldık"* (BAKARA 2:253) denmiştir ki, *Nefâisu'l Hakâik*'te, ayette bahsedilen üstünlük, mukattaat harflerinin müteşabih harflere nazaran üstünlüğüdür. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29417]

Muhkem ayetlerdeki harf toplamı, diğer bir deyişle mukattaat harflerinin toplamı 78'dir. Bunlar 14 farklı harften oluşur: الر كهيعص طس حم ق ن. [Nevnâme, cd 29854; Nefâisu'l Hakâik, cd 29406; Zübdetu'n-necât, cd 29473] Bu 14 harfin eczasında (الف لام ري كاف هي يي عين صاد طي سين حي ميم قاف نون) 3 yeni harf ortaya çıkar, bunlar *vav, dal* ve *fe*'dir (و د ف). Hurufiler bazı durumlarda bu üç harfi de mukattaat/muhkem harflerden kabul ederler, bu durumda muhkem harflerin sayısı 17 olur. [Risâle,[993] cd 29493] Her iki durumda da alfabenin geriye kalan harfleri müteşabih harfler olarak kabul edilir 28 harf üzerinden düşünüldüğünde, 14 muhkem harften bahsediyorsak 14 müteşabih harf; 17 muhkem harften bahsediyorsak 11 müteşabih harf olur. 32 harflik/harfli alfabedeyse müteşabih harfler 18 veya 15 olacaktır. [Nevnâme, cd 29854; Nefâisu'l Hakâik, cd 29406; Zübdetu'n-necât, cd 29473; Risâle,[993] cd 29493] Muhkem ve müteşabih harflerin sayısını belirten bu 14, 17, 11 ve 15 sayıları, ileride görüleceği gibi, yapılan hesaplarda Hurufilere bir esneklik sağlamış, bunlardan hangisi hesaba uygun ise o tercih edilmiştir.

Bu gruplamalara şu beyitler de işaret eder:

از چارده هفده بدر آرم ز نطق دادگر	*Kelamullahtan, 14'ten 17'yi çıkarırım.*
و ز یازده هفده دگر یابم چو از فی قاف را	*Ve 11'den, başka 17 bulurum,* fe*'den* kaf *gibi.*
از صورت آن هفده باز چون یازده یابم به راز	*O 17'nin suretinden, yeniden 11 bulurum.*
معنی چنین از بی نیاز بینم چو از گا کاف را	*Mana böyledir, bi-niyaz* kef*'i, gā'dan görürüm.* [Divân,[186] cd 28978]

Fazlullah bunu *Arşnâme*'de şöyle açıklar:

چارده اسم است به قرآن آمده	*Kuran'da 14 isim gelmiştir.*
فی و واو و دال از آن ظاهر شده	*Ondan,* fe, vav *ve* dal (ف و د) *zahir olmuştur.*
در مقطع چارده سه باز جو	*14 mukattaatta 3'ü ara*
تا بیابی هفده را گفتم به تو	*ta ki söylediğim 17'yi bulasın.*
یازده اندر مقطع نامده	*11 harf mukattaatta gelmemiştir,*
همچو بی و تی و ثی از فایده	be, te, se (ب ت ث) *gibi.*
هفده اصل خط حق است آمده	*17 Hakk'ın asıl hattıdır ki gelmiştir*
تا بیابی تو از او آن یازده	*ta ki ondan 11'i bulasın.*
ضاد را از صاد چو روشن بیاب	Dat*'ı* (ض), sad*'dan* (ص) *açıkça ayır*
تا رسی در معنی ام الکتاب	*ta ki Ümmül Kitab'ın manasına ulaşasın.*

[Arşnâme, cd 022]

Muhkem ayetleri, yani mukattaat harflerini tanımladıktan sonra bu harflere verilen önemin nedenlerinden bahsedelim. Muhkem ve müteşabih terimlerinden hareketle muhkemâtın harflerin temeli, aslı olduğunu söyleyebiliriz. Müteşabih harfler (ب ت ث ج خ ذ ز ش ض ظ غ) telaffuz edilirken, muhkem harflere ihtiyaç duyarlar. Örneğin *b* (ب) harfini telaffuz ederken *ba* (با) veya *bi* (بی) deriz ki, muhkem harflerden *elif*'i (ا) veya *ye*'yi (ی) mecburen kullanırız. [Risâle,[993] cd 29493]

Şekil açısından değerlendirildiğindeyse müteşabih harfler muhkem harflere nazaran talidir ve muhkem harflere ihtiyaç duyarlar. Diğer bir deyişle, müteşabih harfler, şekil olarak muhkem harflerden türetilmişlerdir diyebiliriz. Örneğin müteşabih harflerden ب ت ث harfleri, كهيعص mukattaatındaki ى harfi üzerine kuruludurlar. Veya *rı* (ر) muhkem harftir, *ze* (ز) ise müteşabih. Görüldüğü gibi bu *ze* (ز) müteşabih harfi, kendi şeklindeki muhkem harf olan *rı* (ر) üzerine nokta konulmasıyla oluşur. Diğer harflerde de bu durum görülebilir.[23] Alfabedeki sırada da muhkem harflerin müteşabih harflerden önce geldiği görülecektir. Son örnekte olduğu gibi *rı* (ر), *ze*'den (ز) önce gelmiştir. Bunda tek istisna *cim* (ج) harfidir. Çünkü muhkemât harfi olan *ha* (ح) harfi, kendisinin müteşabihleri olan *cim*, *hı* (خ ج) harflerinden önce değil de onların ortasında gelmiştir. Bunda da menfi bir durum yoktur, çünkü hadiste geldiği gibi işlerin en hayırlısı ortada olanıdır.[24] Dolayısıyla *ha* (ح) harfi ortada olduğundan, diğerlerine göre aslidir ve onlardan daha efdaldir. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29417] Müteşabih harfler sadece nokta değişikliğiyle muhkem harflerden çıkmışlardır. Sonuç olarak muhkem harflerin aslında ilahi kelamın, dolayısıyla mevcudatın aslı olduğunu söyleyebiliriz. [Nevnâme, cd 29869-70] Müteşabih harflerin, muhkem harflerden çıkmaları yüzünden muhkem harflere de "Ümmül Kitab" [ÂL-İ İMRÂN 3:7] denmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 179] Refi'î şu beyitlerde mukattaat ve Ümmül Kitab ilişkisine değiniyor:

Hem mukatta'a ona geldi bî-hicâb
Kim olardır şübhesiz ümmü'l kitâb

---

[23] گ → ک / غ → ع / ظ → ط / ض → ص / ش → س / ژ → ر / ذ → د / ج خ → ح

Birinciler muhkemât, ikinciler müteşabihattır.

[24] خير الامور اوسطها İhsâî, *a.g.e.*, c. I, s. 296.

Ümmî onun çün dedi ona hüdâ
Sanma yazmak bilmez idi mustafâ [Beşâretnâme, cd 2976]

"Ümmül Kitab olan mukattaat harfleri ona (Hz. Peygamber) geldiği için, Allah ona ümmî demiştir. Yoksa Mustafa'nın yazma bilmemesinden değil."

Müteşabih harflere, müteşabih (benzeyen) isminin verilişinin nedeni olarak bu harflerin kendi içerisinde benzer olmaları, yani birbirine yakın seslere sahip oluşları (ذ ز ظ ض gibi) gösterilmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 179]

Hece harflerinden sadece 14 tanesinin mukattaat harfi olarak gelmesi, yani hepsinin kullanılmamasının nedeni sorulmuştur. Bu soruya, "*Haydi siz de onun gibi uydurulmuş on sure getirin. Allah'tan başka çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın. Eğer doğru söylüyorsanız*" [HÛD 11:13] ayetiyle cevap verilir. Allah Hz. Peygamber'e, Kuran'ı uydurduğunu söyleyen kâfirlere, bu ayetteki cümlelerle meydan okumasını söylüyor. Bu meydan okumanın anlamlı olması için kâfirlere bir alan bırakılması gerekir. Bu nedenle harflerin sadece 14'ü mukattaat harfleri olarak gelmiştir. Diğer taraftan, "*Rabbinin ayetlerinin bazısı geldiği gün*" [EN'ÂM 6:158] ayetindeki vaadin gerçekleşebilmesi için harflerin tamamı mukattaatta gelmemiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 160-1]

Bu son ayet bize, Fazlullah'ın zuhurunu ve harflerin sırlarını çözmedeki rolünü hatırlatmaktadır. Müteşabihâtla ilgili Kuran'da "*Hâlbuki onun (müteşabih ayetlerin) tevilini Allah'tan başka kimse bilmez. Ilimde uzman olanlar, 'Biz buna inandık, hepsi Rabbimiz katındandır.' derler. Üstün akıllılardan başkası da derin düşünmez*" [ÂL-İ İMRÂN 3:7] denmiştir. Bu da müteşabihâtın, "Ümmül Kitab"a tevil edilemeyeceği, yani döndürülemeyeceği anlamına gelir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 179] Ayet "... tevilini *Allah'tan ve ilimde uzman olanlardan başka kimse bilmez* ..." şek-

linde anlamlandırılır. Yani ancak Allah ve ilimde *râsih* [sağlam, kuvvetli, geniş bilgili] olanlar müteşabih ayetleri tevil edebileceklerdir. İlimde râsih olanlardan murat da Fazlullah'tır ki, zamanın Mehdi'sidir. [Risâle,[1009] cd 57] Müteşabih harflerin asıllarına teviliyle tüm Kuran ayetleri "muhkem" olur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 178]

Bölümün başında verdiğimiz "*Bunun ayetlerinden bir kısmı muhkemdir... Diğer bir kısmı da müteşabih ayetlerdir*" ayetinde muhkem ayetler (ايات محكمات) tabirinin tenvinli gelmesinin nedeni, muhkem ayetlere yapılan tazimdir. Muhkem ayetlere yapılan bu tazim, onların asıl olmasından kaynaklanır. Diğer taraftan müteşabihât (مُتَشَابِهَاتٌ) tabiri de tenvinli gelmiştir, bu tenvin de tazim ifade eder. Müteşabihâta tazim edilmesinin nedeniyse onun tevilinin sadece Allah ve ilimde râsih olanlar tarafından yapılacak olmasındandır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 179]

İçerisinde azap ayetleri olan sureler mukattaat harfsiz gelmiştir. Bu da mukattaat harflerinin terkip ve azap mahalli olmadığına delildir. Yani onlar müfred gelmiştir. Zahiren de müfrette azap ve rahmet görünmez. Ancak hakikatte mukattaat harfleri rahmettir ve 14 harf olduğu için Seb'ul mesânî'dir. 7 ayetinin tamamı rahmet ayeti olan Fatiha suresi de Seb'ul mesânî'dir. Mukattaat harflerinin olduğu her sure de bu rahmete işaretendir ki, besmeleyle başlamış ve ardından mukattaat harf(ler)i gelmiştir. Besmeledeki (بسم الله الرحمان الرحيم) Allah Zat'ın ismidir ki, azap ve rahmet onda görülmez. Rahman ve rahîm isimleri ise onun rahmet sıfatıdırlar. Zat'ın ismi olan Allah (الله) kelimesinin eczasında 14 harf (الف لام الف هى) vardır. Rahman (رحمان) kelimesinin eczasında da kelimedeki bir noktayla birlikte (رى حى ميم الف نون) 14 harf vardır. Rahîm (رحيم) kelimesinin eczası da (ري حي ى ميم) şeklinde, batınındaki noktalar dahil olmak, zahirindeki noktalar dahil olmamak üzere 14 harften oluşur. Yani Zat'ın ismi olan "Allah" ile bunun sıfatı olan bu rahman

ve rahîm isimleri terkipte birbirlerinin aynı gelmişlerdir. Besmele'nin (بسم الله الرحمن الرحيم) de zahirdeki 4 noktasıyla birlikte gayr-ı mükerrer harfleri (ب س م ا ل ه ر ح ن ي) toplamı 14'tür. Dolayısıyla 14 mukattaat harfi Allah, Rahman, Rahîm isimlerinin ve besmele'nin hizasında olur. Bu da mukattaat harflerinin rahmet mahalli olmasına bir delildir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29692-3; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 182]

Surelerin başlangıcında, besmeleden hemen sonra müfred olan mukattaat harf(ler)i gelmektedir; arkasından da ayetler gelir. Dolayısıyla müfred olan mukattaat harfleri iki mürekkebin (terkip olmuş harflerin) arasında bulunmaktadır. "İşlerin hayırlısı ortada olandır" hadisinden hareketle, mukattaat harflerinin diğerlerine göre efdal olduğunu söyleyebiliriz. Terkiplerin ortası da istiva makamıdır, o da "*Benim Rabbim, hiç şüphe yok ki, sırat-ı müstakimdedir*"[HÛD 11:56] ayeti mucibince Allah'ın bulunduğu yerdir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 182]

Kuran'da mukattaat harfleri *elif*'le (ا) başlamış ve *nun*'la (ن) bitmiştir. [25] Ebceddeki düzenlemeye göre de harfler *elif*'le (ا) başlayıp *gayın*'la (غ) bitmiştir. *Gayın* harfinin eczasının da (غين) son harfi *nun*'la (ن) biter. Başka bir düzenlemeye göre de alfabe *nun*'la bitmektedir.[26] Bu ilk ve son harfin, yani *elif* ile *nun*'un ebcetleri toplamı 51'dir. Kuran'ın aslı olan 28 harf de noktalarıyla birlikte ve *lamelif*'le (لا) toplam 51'e eşittir. Bu da mukattaat harflerinin 28 ilahi harf hizasında olduğunu gösterir. [Keşfnâme, cd 66; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 162]

14 mukattaat harfi[27] eczasıyla yazıldığında 37 harf ve 27 nokta ortaya çıkar, bunların toplamı 64 yapar. Bu da her biri 32 olmak üzere

---

[25] (BAKARA 2:1) الم ve (KALEM 68:1) ن

[26] Hasan Esterâbâdî, "Hidâyetnâme," bkz. Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 6.

[27] Bu ifâdeyle, mukattaat harflerinin oluştuğu 14 çeşit harf kastedilmiştir. Bundan sonra da bu şekilde ifade edilecektir.

Hz. Âdem'in hattı ve nutku sayısına denk gelir. Şeytan bu hat ve nutk mukattaat hizasında olduğu için Hz. Âdem'e secde etmemiştir. [Keşfnâme, cd 06]

Her ne kadar mukattaat harfleri müteşabih harflere nazaran daha üstün olsalar da, söylediğimiz gibi hakikatte birdirler. Arşî bu ayniyeti şöyle ifade eder:

Bî (پ) *ve tî* (ت) *sî* (ث) *cim* (جيم) *ve hı* (ح) *zel* (ذال) *ve zî* (ز) *ve şın* (شين) *ile dât* (ض)

Zî (ظ) *ve ğayın* (غين)*ı bile fehm'eyle var ey ehl-i hüner*

Bî-mükerrer bulunur altı hurûf eczâda
Olur on yedi hem on bir ile zamm etsen eğer

Batn-ı sâliste iki harf dahî zâhir olur
Olur on dokuz onu fehm edemez şî'î-i hâr

Muhkemin iki yedi harfiyle beş noktasına
Oldu dâll anla bu on dokuzu ey tâc-be-ser

Muhkem etti müteşâbihde bu vech ile zuhûr
عين يكديگرند ايشان ز قضا و ز قدر *Kazâ ve kaderden onlar birbirinin aynıdır*

...

Muhkem oldu müteşâbih müteşâbih muhkem
Böyle fehm etmez isen oldu yerin nâr-ı sakar

Olur eczâda yirmi yedi bu on bir harf
Batn-ı sâlisteki do harfle bist o noh eder

Bist o noh sûre ile harf-i teheccî görünür
Bu me'ânîi bilen oldu şeh-i devr-i kamer [Arşî, Divân, cd 22]

Şiirdeki bazı noktaları açıklamak gerekiyor. Öncelikle Arşî 11 müteşabih harfi sayarak, bunların eczasında gayr-ı mükerrer 6 harfin (ی م ا ل ن د) zahir olduğunu söylemiştir. 11 harfle bu 6 harfin toplamı 17

harftir. Bu 6 harfin eczasında (ی میم الف لام نون دال) ise 2 yeni harf (ف و) zahir olur. 17'ye eklersek, 19'u elde ederiz. Müteşabih harflerden elde ettiğimiz 19, 14 mukattaat harfiyle (الر کهیعص طس حم ق ن) bunların 5 noktasının toplamı hizasındadır. Yani muhkem, müteşabihte zuhur etmiş ve birbirlerinin aynı olmuştur. Diğer taraftan 11 müteşabih harfin eczasında 27 harf (ی ت ث ج ح خ ذ ز ش ض ظ غ) vardır. Daha önce 6 harften elde ettiğimiz 2 harfle (و ve ف) toplamı 29'dur. Bu 29'dan da başında mukattaat harfi gelen 29 sure ve alfabenin 29 harfi görülür.

Hurufi yorumlarında mukattaat harflerine çok sık gönderme yapıldığına şahit oluruz. Yeri geldikçe bunların hangi bağlamda değerlendirildiğini göreceğiz. Şimdi mukattaat harflerinin hangi surelerde geldiğini ve Hurufilerce ifade ettikleri anlamları görelim.

Surelerde Mukattaat Harfleri

Kuran'da ilk gelen mukattaat harfleri 2. ve 3. surede gelen الم'dir. Yani arka arkaya gelen iki suredeki iki *elif, lam, mim*'le (الم) başlamıştır mukattaat harfleri. Bu iki muhkem ayette toplam 6 harf (ا ل م ا ل م) bulunur. Bu da her şeyin ve özellikle Hz. Âdem'in kendisi ile yaratıldığı *kün* (کن) emrinin inbisatındaki 6 harf (کاف نون) hizasındadır. Aynı zamanda bu 6 harf, yaratılışın 6 günü sayısına işarettir. [Keşfnâme, cd 61]

Kuran'ın ilk mukattaat harflerinin *elif, lam, mim*'le (ا ل م) başlamasının nedeni olarak, bu harflerin düz, kıvrık ve dairesel şekillerde olması gösterilir. Çünkü Kuran'ın oluştuğu harfler de bu üç şeklin dışında değildirler; dolayısıyla bu mukattaat harflerinin Kuran'ın tüm harflerini camidir. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29413]

Kelam, Allah'tan meleklere ve meleklerden peygamberlere geldiği için bu üç harften *elif*'in (ا) Allah'a, *lam*'ın (ل) Cebrail'e, *mim*'in de (م)

Hz. Muhammed'e işaret ettiği söylenir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 164]

Diğer bir yoruma göre, *elif*'in (ا) ebcedi 1'dir ve Zat'a işaret eder. *Lam*'ın (ل) ebcedi ise 30'dur, sıfıra itibar olunmadığı için bu 3 kabul edilir. *Mim* (م) ise 40'tır ve 4 kabul edilir. *Lam, mim*'in (لم) toplamı olan 7'nin de 7 imama[28] işaret ettiği kabul edilmiştir. *Elif*'in eczasındaki harflerin (الف) ebced değerleri (sıfırlara itibar edilmeden) sırasıyla 1, 3 ve 8'dir. *Lam*'ın inbisatındakilerin (لام) ise sırasıyla 3, 1 ve 4. *Mim*'in eczasındaki harflerin (میم) ebcedi de aynı şekilde 4, 1 ve 4'tür. Bunların toplamı 29'a eşittir. Bu da Hz. Muhammed'in nutkundaki, dolayısıyla "*Elif, lâm, mîm, bu kitap, bunda şüphe yok, muttakiler için hidayettir*" (2:1-2) ayetindeki "kitap"ın, yani Kuran'ın harf sayısı hizasındadır. [Risâle,[993] cd 29456-7]

Ayrıca Bakara suresinin bu ilk ayetindeki *elif, lam, mim*'in (الم), ikinci ayetteki "bu kitap"ın mübtedâsı, yani öznesi olduğu söylenmiştir. Bu durumda ayet "*Elif, lâm, mîm bu kitaptır ki, şüphesiz muttakiler için hidayettir*" şeklinde okunur. Takva sahipleri, hurûf-ı mukattaanın sırrına vâkıf olanlar, yani hurûf-ı mukattaatı suret-i Rahman olan Hz. Âdem'in veçhinde müşahede edenlerdir ki, hurûf-ı mukattaat onlara hadi olmuştur. [Işknâme, cd 30286; Zübdetu'n-necât, cd 29471] Dolayısıyla hurûf-ı mukattaatın alametlerini kendi vücudunda müşahede etmeyen ve bunlardan kendi vücuduna yol bulup ma'rifet-i nefs ve marifetullaha ulaşmayan kişiye muttaki denemez. [Işknâme, cd 30287]

Işkurt Dede'ye göre ise muttakileri hidayet edici olan *elif, lâm, mîm* (الم) Mehdi'dir; çünkü Mehdi'den başka hidayet edici olamaz. Elbette söz konusu olan müfredat 12. imam Muhammed Mehdi'de zuhur et-

[28] 7 imam inancının, İsmaililikte yer aldığını ve Hurufi eserler arasında sadece burada karşımıza çıktığını belirtelim.

miş ve onunla birlikte kaybolmuştur (gaybet-i kübrâ). Tekrar zuhuru da Fazlullah'ta olmuştur. [Salâtnâme, cd 51]

İkinci mukattaat harfleri Âl-i İmrân suresinde gelir: "*Elif, Lâm Mîm, Allah, kendisinden başka tanrı olmayan, hayy ve kayyumdur.*" [ÂL-İ İMRÂN 3:1-2] Bu surenin başındaki *elif lam mim* (الم) mukattaat harfleri de, Bakara suresindeki örneği gibi, ayetin müptedası, yani öznesi olarak kabul edilir. Dolayısıyla *elif lam mim* (الم) ve onun şahsında tüm mukattaat harfleri, hepsi bir cins ve bir hakikat oldukları için "kendisinden başka tanrı olmayan" Allah'tır. [İstivânâme, cd 03] Allah'ın sıfatları ve zatıyla ilgili bu konuya daha sonra değineceğiz.

Bu iki *elif lam mim*'den (الم) sonraki mukattaat harfi, *elif lam mim sad*'dır (المص) ve 7. surede gelir. Bu mukattaatın 4 harfi, Fazlullah'ın sözlüğündeki *pe, çe, je, ge* (پ چ ژ گ) harflerinin ve 4 unsurun hizasındadır. Bu mukattaatın, 6 güne karşılık gelen *elif lam mim*'den (الم) sonra gelmesi, *elif lam mim sad*'ın (المص) 7. gün olan cuma gününe işaret edişi yüzündendir. Bu da şöyle açıklanır: Hazardayken bir günlük namazın farz rekâtları toplamı 17, seferde 11 ve cuma günü de 15'dir. Bu 15 rekât, seferdeki 11 rekâttan 4 rekât fazladır. Bu da 4 mu'cem harfle olur ki, *elif lam mim sad*'ın (المص) 4 harfi karşılığındadır. Ayrıca hazar ve seferdeki bir günlük farz rekâtlar toplamı 28'ken, hazardaki bir günlük ve cuma günkü farz rekâtlar toplamı da 32'dir. Bunu ve cuma günkü 15 rekâtı, 4 mu'cem harf karşılığındaki *elif lam mim sad* (المص) sağladığından, 6 güne karşılık gelen iki *elif lam mim*'den (الم) sonra, yani cuma günü hizasında gelmiştir. [Keşfnâme, cd 61]

Bundan sonra sırasıyla, 10, 11, 12. surelerin başındaki *elif lam ra* (الر) mukattaat harfleri gelir. Üç *elif lam ra*'nın (الر) harfleri toplamı, Hz. Musa'nın 9 ayeti, aynı zamanda Hz. Musa'nın asasından kinaye olan kalem (قلم) kelimesinin eczasındaki 9 harf (قاف لام میم) hizasındadır. Bu

üç mukattaatın 9 harfi, bir gündeki farz namazlardaki 9 teşehhüt ve 9 feleğin sırrına da işaret eder. Bunların 4 unsura işaret eden *elif lam mim sad*'dan (المص) sonra gelmelerinin nedeni de feleklerin 4 unsurdan sonra yaratılmış olmasındandır. Ayrıca *elif lam ra* (الر) mukattaatı, Fazlullah'ın ismi (فضل) gibi üç harften oluşmakta, eczasında (الف لام رى) Fazlullah'ın isminin eczasında olduğu gibi (فى ضاد لام) 8 harf zahir olup bu 8 harf, 8 ümmî hatta karşılık gelmektedir. [Keşfnâme, cd 61-2]

Bu üç *elif lam ra*'dan (الر) hemen sonraki 13. surede *elif lam mim ra* (المر) mukattaat harfleri gelmiştir. Bu 4 harf, Âdem'in yüzünden istiva hattı geçtikten sonra ortaya çıkan 4 hatta (2 saç ve 2 dudak altı) karşılıktır. Ardından 14 ve 15. surelerde tekrar *elif lam ra* (الر) mukattaatı gelmiştir ki, toplamı 6 harftir. Âdem'in yüzündeki 6 hat (2 sakal, 2 bıyık, 2 anfeka) hizasındadır. *Elif lam ra* (الر) mukattaat harfi Kuran'da toplam 5 kere gelmiştir ki, 5 vakit namaz ve Âdem'in yüzündeki 5 hat sayısıncadır. Bu 5 *elif lam ra* (الر) (YÛNUS 10:1, HÛD 11:1, YÛSUF 12:1, İBRÂHİM 14:1, HİCR 15:1) ve 1 *elif lam mim ra* (المر) (R'AD 13:1) mukattaat harflerinde toplam 19 harf (الر الر الر الر المر) olur ki, mukattaat harflerinin tamamında gelen harflerin (الر كهيعص طس حم ق ن) harf ve nokta toplamına eşittir. [Keşfnâme, cd 62]

Daha sonraki surelerde *kef he ye ayn sad* (كهيعص) ve *ta ha* (طه) mukattaat harfleri gelir; bunlardan birincisini Fazlullah, diğerini de Hz. Muhammed bahsinde açıklayacağız.

26. surede *ta sin mim* (طسم), 27. surede *ta sin* (طس) ve 28. surede *ta sin mim* (طسم) mukattaat harfleri gelir. Bunlardaki toplam 8 harf, bulûğ çağından sonra zuhur eden 8 hat hizasındadır. [Keşfnâme, cd 62]

27. surenin mukattaat harfi *ta sin* (طس), Hz. Muhammed'in ismidir ve bunun, Kuran'da sadece bu surede iki tane gelen besmeleyle ilişkisi vardır. Besmele (بسم الله الرحمن الرحيم) gayr-ı mükerrer 10 harf (ب س م ا ل

ه ر ح ن ی) ve 4 lafız olmak üzere 14 unsurdan oluşur. İki besmele için bu sayı 28 olur ki, Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harf hizasındadır. *Ta sin*'in (طس) ebcedi 69'a eşittir. İki besmelenin harf ve lafızları toplamı olan 28'i buna eklersek 97, *ta sin*'in (طس) iki harfiyle 99 olur. Bu da Allah'ın isimleri sayısına eşit olmuş olur. [Keşfnâme, cd 62-63]

Söylediğimiz gibi bu surede 2 tane besmele geçer. Birincisi surenin başındadır, diğeri de Hz. Süleyman'ın Belkıs'a yazdığı mektubun başındaki besmeledir. Besmelede 14 harf vardır ve Belkıs'ın 7 hattına işarettir ki, mahalliyle birlikte 14 hat yapar. Öte taraftan Süleyman (سلیمان) ismi altı harften oluşur. Eczasında ise (سین لام یي میم الف نون), 17 muhkem harf sayısınca 17 harf vardır. 12 noktası da insan vücudundaki 12 hatta (burada delik) karşılık gelir. Süleyman isminin eczasındaki harf ve nokta toplamı 29 yapar ki, *ta sin* (طس) olan Hz. Muhammed'in nutkundaki harflere eşittir. Bu nedenle, yani Hz. Süleyman'ın da 29 nutka işareti yüzünden bu surede besmele iki kere gelmiştir. [Keşfnâme, cd 63-64]

Daha sonra gelen mukattaat harfleri, 29, 30, 31 ve 32. surelerde gelen *elif lam mim*'dir (الم). Bu 4 *elif lam mim* (الم) istiva hattı üzerinde yer alan ağız, göbek deliği ve 2 avret deliği toplamına karşılık gelir. Bu 4 *elif lam mim*'in (الم) harfler toplamı 12'ye eşit ve Âdem vücudundaki 2 kulak, 2 göz, 2 burun deliği, 2 meme, 1 ağız, 1 göbek deliği, 2 avret deliği olarak toplam 12 deliğe karşılıktır. Aynı zamanda Hz. Musa'nın asasıyla vurarak açtığı 12 göz ve 12 feleğe işarettir. [Keşfnâme, cd 63]

26 ile 32. sureler arasındaki tüm surelerde mukattaat harfleri gelir. Bunlar 4 *elif lam mim* (الم), 2 *ta sin mim* (طسم) ve 1 *ta sin* (طس) olmak üzere 7 tanedir ve 7 ümmî hat hizasındadır. [Keşfnâme, cd 63]

Daha sonra 36. surede *ya sin* (یس) mukattaat harfleri gelir, ki bu ve 38. suredeki *sad* (ص) mukattaat harfiyle ilgili açıklamalar, Hz. Muham-

med'e işaret eden *ya sin* (يس) ve *Sad* (ص) bahislerinde anlatılacaktır.

40. sureden 46. sureye kadarki surelerin başlarına toplam 7 tane *hâ mim* (حم) mukattaat harfleri gelir. 42. surede *hâ mim*'in (حم) yanında *ayn sin kâf* da (عسق) gelmiştir. Bu 7 *hâ mim* (حم), 7 sema ve 7 hat hizasındadır. 7 *hâ mim*'in (حم) toplam harf sayısı 14, Hz. Muhammed'in 14 hattına karşılık gelir. 42. surenin *ayn sin kâf* (عسق) harflerini de eklersek 17 harf olur ki, hazarda kılınan 17 farz rekâtına işarettir. *Kaf*'ın (ق) iki noktasıyla birlikte de 19 olur ki, gayr-ı mükerrer mukattaat harfleri (الر كهيعص طس حم ق ن) ve noktaları toplamına eşittir. [Keşfnâme, cd 65]

42. surenin mukattaat harfi olan *hâ mim ayn sin kâf*'daki (حم عسق) *kaf* (ق) harfinin ebcedi 100'dür. Bu Hayme-i Mî'âd'ın 100 ipine ve Âdem'in vücudunun iki tarafındaki 50'şer alamet hizasındadır. Bu mukattaatın, 38. suredeki, Hz. Muhammed'in miraçta konuştuğu 90 bin kelimeye işaret eden *sad*'dan (ص) 3 sure sonra gelmesi, "üç ismullaha işarettir ki, fazl-ı mutlaktır, âlem-i mukayyede geldi ve *kaf* (ق) vücûd-ı mübarek-i Allah'tır, beyan-ı müfred ve mürekkeb eyledi." 50. surenin mukattaat harfi de *kaf*'tır (ق). Mukattaat harfli sureler içinde 28. sıradadır ve 28 ilahi kelimeye karşılık gelmiştir. [Keşfnâme, cd 65-66]

Son mukattaat harfli sure, 68. sure olan Nün suresidir ve mukattaat harfi aynı şekilde *nun*'dur (ن). *Nun*'un (ن) ebcedi 50'dir ki, Kuran'ın aslı olan 28 harf ve 22 noktası hizasındadır. Bir hadiste arzın balığın (*nun* نون) sırtında olduğu söylenmiştir. Bunun anlamı, *nun* harfinin, ifade ettiğimiz gibi, 28 ilahi kelime ve noktalarına işaret olmasıdır. Yani hadis, dünyanın temelinin 28 ilahi harf olduğuna işaret etmiştir. Diğer taraftan *nun* (ن), 50 alamet sahibi Âdem'e işarettir. [Keşfnâme, cd 66]

Mukattaat harfleri üzerine yapılan Hurufi yorumları, bunlarla sınırlı değildir. Bunların dışında yapısal ve mukattaat harflerin tümünü kapsayan yorumlar da oldukça fazladır.

Eczalarına Göre Mukattaat Harfleri

Mukattaat harfleri Fazlullah tarafından *Câvidânnâme*'de şu şekilde sınıflandırılır: ر ر ر ر ر ه ی ط ه ط ط ط ی ح ح ح ح ح ح ر ا ر ا ر ا ر ا ر ا ه ا ی ا ط ا ه ا ط ا ط ا ط ا ی ا ح ا ح ا ح ا ح ا ح ا ح ا ل م ا ل م ا ل م ص ا ل ا ل ا ل م ا ل م ا ل ك ع ص س م س س م ا ل. م ا ل م ا ل م ا ل م س ص م م م ع س ق م م م م ق ن. Ayrıca bunların yanına sayfa kenarına Fazlullah "on yedi 17 82 51 21 28 28 28 sekiz 94 86 84" şeklinde bazı rakamlar yazmıştır. [Câvidânnâme, cd 357] Kemâleddin Kaytağ [İtaatnâme, cd 30395] ve Cavidî [Şerhler, cd 29717] gibi bazı Hurufi yazarlar da bu notlara değinmişlerdir.

Cavidî bu sınıflandırma ve rakamlarla ilgili esrarı ortaya koyan bir şerh yazmıştır ve bu bölümde onun bu şerhine değineceğiz. Bu harflerden eczaları 2 harften oluşanlar 21 adet olup şunlardır: ر ر ر ر ر ه ه ي ط ه ط ط ط ح ح ح ح ح ح ح. Bu 21 harf Havva'nın yüzündeki 21 müfred hat[29] hizasındadır. Fatiha suresi 21 çeşit harften oluşur, ancak Havva'nın bu 21 hattıdır ki, hakiki Fatihatül Kitab'dır.

Eczaları 2 harfli olan bu 21 mukattaat harflerinin eczalarını *elif*'le yazarsak toplam 42 harf elde ederiz: ا ر ا ر ا ر ا ر ا ه ا ه ا ی ا ط ا ط ا ط ا ط ا ح ا ح ا ح ا ح ا ح ا ح ا ح. 21 harfle, eczalarından ortaya çıkan 42 harfin toplamı 63'e eşittir. Bu da hacda, teşrik günlerinde atılan cemrelerin sayısıncadır. Zikredilen bu 21 ve 42 harfte, toplam 8 nokta vardır ki, teşrik günlerinden sonra yapılan 7 tavafa işaret eder. Bu 7 tavaf Hacerül esved'in ortasındaki istiva hattı düşünüldüğünde 8 olur. Ayrıca bu 8 nokta sahib-i misâl'in, yani Fazlullah'ın isminin –Fazl (فضل)– eczasındaki (ض ف ل ا م) harflerin sayısına da işaret eder.

Bu 21 harfi *ye*'yle (ي) okur, yani eczalarını *ye* (ي) harfiyle yazarsak,

---

[29] Havva'nın yüzündeki 21 hat şunlardır: 7 ümmî hat, bu 7 ümmî hattın mahalli ve 7 ebevî hattın mahalli.

ري ري ري ري ري ري هي هي يي يي طي طي طي طي حي حي حي حي حي حي حي şeklinde 42 harf ve batınında bulunan 42 nokta ortaya çıkar ki, toplamı 84'tür. Kuran'da gelen mukattaat harflerinin tekrarlarla birlikte harf ve nokta toplamına eşittir. Elde ettiğimiz bu 84'e, 2 tane *ye* (ي) harfinin zahirindeki 2'şer noktayı da eklersek 88 yapar. Eczaları *elif*'le (ا) yazıldığında 42 harf olan "iki harfli mukattaatlar"a 2 tane *ye* (ي) harfinin zahirindeki 4 noktayı eklersek 46 yapar, bu da Âdem'in (آدم) ebcedine eşittir. Bu 46 ile elde ettiğimiz 88'in toplamı ise 134'tür, Fazlullah'ın veçhindeki şu 134 hatta işarettir; 4'er unsurdan oluşan 32 hat (16 ak ve 16 siyah hat) ki 128'dir, istiva hattı üzerinde bulunan 3 hattan (saç, anfeka) istiva hattı geçtikten sonra 6 hat ortaya çıkar, ki 128'le toplamı 134 yapar. [Şerhler, cd 29717-8]

Eczaları 3 harften oluşan mukattaat harfleri şu 57 harftir: ا ل م ا ل م ا ل م ص ا ل ا ل ا ل ا ل م ا ل ا ل ك ع ص س م س س م ا ل م ا ل م ا ل م ا ل م س ص م م م ع س ق م م م م ق ن[30]. Bu 57 harf, zahirlerinde görülen 5 noktayla birlikte 62'ye eşittir ve 28 ve 32 ilahi kelime ile *lamelif*'in (لا) zahirdeki 2 harfinin toplamı hizasındadır. [Şerhler, cd 29719]

Bu 57 harfi eczalarıyla yazdığımızda, الف لام ميم الف لام ميم الف لام ميم صاد الف لام الف لام الف لام ميم الف لام الف لام كاف عين صاد سين ميم سين سين ميم الف لام ميم الف لام ميم الف لام ميم الف لام ميم سين صاد ميم ميم ميم عين سين قاف ميم ميم ميم ميم قاف نون şeklinde 171 harf ortaya çıkar. Bu da 28 ilahi kelime (müsemma) ve 28 harfin eczasındaki 72 harf (yani 28 harfin ismi), 66 nokta ve *lamelif*'in eczasındaki tekrarsız 4 harf (ل ا م ف) ve bunlardaki 1 nokta toplamına işarettir. Diğer bir deyişle, eczası 3 harfli olan mukattaat harfleri, Hz. Muhammed'in nutkundaki harflere işaret eder.

[30] *Risâle*'nin başında 3 harfli mukattaatlar eksik yazılmıştır, biz buraya doğru şekliyle yazdık.

Ayrıca eczası 3 harfli olan mukattaat harflerinin eczalarında görülen noktalar (harflerin zahir ve batınındaki noktalar) ise toplam 77 tanedir. Bu da mukattaat harflerinin, tekrarla birlikte, toplam sayısına eşittir. Eczaları 3 harfli olan bu mukattaat harflerinin eczalarındaki harf (171) ve nokta (77) toplamı 248'e eşit olur. Bu 4 kere 28 ve 4 kere 32 ilahi kelimenin toplamı ile Fazlullah'ın isminin (فضل) eczasındaki (ف ضاد لام) 8 harfin toplamı hizasında olmaktadır. [Şerhler, cd 29719]

Eczası 2 harfli olan mukattaat harflerinden elde ettiğimiz 134 ile eczası 3 harfli olan mukattaat harflerinin eczasından elde ettiğimiz 248'in toplamı 382'e eşittir. Bu da feleğin 360 derecesi, 12 burcu ve dakika, sâniye, sâlise... âşire'ye kadar giden her bir derecenin 10 dilimi toplamına işaret etmiştir. [Şerhler, cd 29719]

Mukattaat harflerinin ebced toplamı 4728'e eşittir.[31] 84 kere 32 ilahi kelime ve 73 kere 28 ilahi kelimenin toplamı ise 4732'ye eşittir. 77 mukattaat harfi 7 noktasıyla birlikte 84'e eşittir, hesabımızdaki "84 kere 32"den kasıt da bu 84 harf ve nokta toplamının haddi zatında 32 harf olduğuna işarettir. 28 harfin eczasında *lamelif* harfiyle birlikte 73 harf vardır. Yani "73 kere 28" de 28 harfe işaret eder. Bu hesaptaki 4732 mukattaat harflerinin ebcedinden (4728 idi) 4 fazla gelmiştir; bu *lamelif*'in eczasındaki tekrarsız 4 harften (ل ا م ف) kaynaklanır. "73 kere 28"deki 73'e *lamelif*'i dahil etmiştik. Bunun nedeni, bu 73 harfle, *lamelif*'in eczasındaki tekrarsız 4 harfin toplamının mukattaat harflerinin toplamına, yani 77'ye delalet edebilmesi içindir. [Şerhler, cd 29719-20]

Mukattaat ve müteşabihât harfleri hakkındaki bu ayrıntılı açıklamalardan sonra Hurufiliğin harfler üzerine kurdukları felsefenin diğer temel noktalarına geçebiliriz.

---

[31] Bizim yaptığımız hesaba göre 3385'tir.

VAHDET-İ HURÛF

Hurufi felsefesine göre, harflerin hepsi zatlarında birbirinin aynıdır, birbirlerine üstünlükleri veya aralarında mertebe farklılıkları yoktur. Bir hakikat ve bir sestirler, aslen şekilden de münezzehtirler, ancak Allah bilinsinler diye onlara suret giydirmiştir.[32]

Allah'ın kelamı 32 ilahi kelimedir, 32 harf de Allah'ın kelamının suretidir. Dolayısıyla 32 harfe bakılınca 32 ilahi kelime görülür. Bu 32 ilahi kelime şekil, suret, uzunluk, genişlik, derinlik ve renkten soyutlanmıştır. Bunlarda geçmiş, şimdi ve gelecek yoktur; çünkü bunlar Allah'ın kadim sıfatıdır. Bunlar ne farz ederek, ne tasavvur ederek, ne tevehhüm ederek asla parçalara ayrılamazlar. Allah'ın zatıyla kaimdirler. Ateş için sıcaklık ve su için ıslaklık nasılsa, Allah için de bu kelimeler aynıdır, birbirinden ayrılamazlar. Bu 32 ilahi kelime her şeyi kuşatmıştır, ezeli ve ebedidir. [Nevnâme, cd 29872-3; Işknâme, cd 30330; Nesimî, Mukaddimetü'l Hakâik, cd 12] Penahî de bunu şöyle ifade eder:

Muhtelif olmuş buların sûreti
Âlem-i ma'nâda birdir sîreti

Sûreti kesrettên olmuş muhtelif
Cümlesinin Zâtı hemçün bir elif

Birbirinden bulan her kim seçer
Bunların sırrından oldu bî-haber [Penahî, Mesnevi, cd 3018]

Evvel âhir ibtidâ ve intihâ
Bir elifden görünür tâ harf-i yâ

Âlem-i zâhirde budur yüzleri

[32] *Nefâisu'l Hakâik*, Farsça, no. 993, cd 29417; Seyyid İshak, *Risâle*, Farsça, no. 993, cd 29479.

Mülk-i bâtında görünmez özleri
ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ
ع غ ف ق ك ل م ن و ه لا ى [Penahî, Mesnevi, cd 3023]

Misalî, şu beyitlerde harflerin vahdetine ve ayniyetine vurgu yapar:

Hemçünândır cümle-i eşyâda hem
Harf-i vâhiddir değildir bîş u kem

Mahrecinden çün zuhûr eder ayân
Bist o heşt u si o do olur hemân [Feyznâme, cd 29211]

Refi'î bu vahdeti peygamberler üzerinden açıklar:

Padişâh-ı mülk sultân-ı cihân
İsâ'ya sözüm demiştir bî-gümân

Ahmede yasin dedi kıldı hitâb
Kelime-i takvâ dedi hem bî-hicâb

Hak katında enbiyâdır çün kelâm
Lâ nüferriku ma'nâsı budur tamâm [Beşâretnâme, cd 2966]

Burada Refi'î, Allah'ın Hz. İsa'ya "sözüm" dediğini söyleyerek "*Meryem oğlu İsa Mesih sadece Allah'ın elçisi, Meryem'e atmış olduğu kelimesi ve Ondan bir ruhtur*" [NİSÂ 4:171] ayetine gönderme yapmıştır. Hz. Muhammed'e de *Yâsin* (Ey Sin) [YÂSİN 36:1] diye hitap etmiştir ve kelime-i takvâ [FETİH 48:26] demiştir. Yani peygamberler kelamdır. Ayette "*Biz Allah'ın peygamberleri arasında ayırım yapmayız*" [BAKARA 2:285] dendiğine göre, harfler arasında da bir ayrılık söz konusu değildir.

Diğer bir Hurufi şair de bu vahdeti açıkça dile getirir:

هستند جمله اشیا سی و دو نطق یزدان *Cümle eşya, Allah'ın 32 nutkudur.*
وان سی و دو ز ایزد یك ذات بود ما را *O 32 bizim için, Allah katından bir zattır.*

[Divân,[186] cd 28973]

Bu 32 kelimeden bir kelimenin hakikati, tüm 32 kelimenin hakikatini içerir. Aynen bir rekât namazın, kalan 31 rekât namazı içermesi gibi. Çünkü her bir rekâtta bir Fatiha ve bir ayet okunur ki, 32 rekâtın her birinde toplam 32 Fatiha ve zamme suresi okunmuş olur. "Kuran'ı bir harf üzere okuyun"[33] hadisinin manası budur. Nitekim bir başka hadiste de "Bir rekâtı idrak eden kişi namazı idrak etmiş gibidir"[34] denmiştir. [Işknâme, cd 30331-2]

Dolayısıyla 28 ve 32 ilahi kelimenin hakikat ve mahiyetleri birdir. Bu nedenle *elif*'de (ا) mevcut olan her şey *be*'de de (ب) mevcuttur. Eğer bunlar bir şey olmasaydı, yani muhtelifu'z-zat olsalardı, müttefiku's-sıfat olmazlardı. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 14; Beşâretnâme, cd 11]

124.000 peygamberin hepsi Allah'ın birliğinden haber vermişlerdir. İnsanlar bir zatı bin sıfatla tanımışlardır, bu sıfatları da 73 harfte görmüşlerdir. Yani peygamberler 1 zattan haber verirken, insanlar onu 73 harfte görebilmiştir. Burada kastedilen Allah'ın sıfatlarının kelime olması itibariyle harfler aracılığıyla ifade ediliyor olmasıdır. Eğer kişi tüm sıfatları bir harfte görüp bunun 73 harf olduğunu bilirse, yani 72 harfte her ne varsa, bir kelimede de var olduğunu ve bir harfte olan her şeyin de 72 kelimede olduğunu bilirse, eşya ve mevcudatın tüm hakikatleri ve sırlarını görür. Bu harfleri böyle bilen kişi Fırka-i Naci, ümmet-i vasat, men indehû ilmül kitab, ulûl ilmi kâimen bi'l kıst olur. Bu makam enbiya ve evliyanın makamıdır. [Nevnâme, cd 29881-2]

"*Onunla indirilen nura tabi' olun*" [A'RAF 7:157] ve "*Size rûşen nuru indirdik*" [NİSÂ 4:174] ayetlerinde "nur", "kelam" anlamına; "*Allah yerin ve göklerin nurudur*" [NÛR 24:35] ayetinde de Allah'ın zatı anlamına gelir.

---

[33] Müsnedi Ahmed, c. XLI, s. 388.

[34] من ادرک الرّکعة فقد ادرک الصّلاة Meclisî, *a.g.e.*, c. LXXXV, s. 56.

"Nur" 32 harfe işaret eder, ki harfler de nur gibi bölünemezdir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 160; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 17; Işknâme, cd 30356-9]

Burada "nur"un tanımı ve özellikleri her şeyin aslını oluşturan ilahi kelimeyi, yani Zat'ı hatırlatır. Bilindiği gibi kelam da her şeyin aslıdır ve o da bölünemez. Kelam, Zat'ın bir sıfatıdır ve sıfat zattan ayrılmaz, nitekim geçtiği gibi ayette de Allah kendini yerin ve göklerin nuru olarak tanımlamıştır. Bu ayetlerdeki "nur"un tamamı, 32 ilahi kelimedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 160] Refi'î Allah'ın kelamının nur olması ile Allah'ın kendisini "nur" olarak isimlendirmesindeki ayniyete işaret eder:

İncil u tevrat u furkân u zebur
Hak te'âlâ dedi bu dördüne nûr

Nûr u rahmetten işarettir bular
Hak te'âlâdan beşarettir bular[35]

Hem dedi kur'ânda hak ey nâzenîn
Kendüye nûr-ı semâvât u zemîn

Rûşen oldu işbu sözden aç gözün
Tanrı ile birliğini bul sözün [Beşâretnâme, cd 2966]

Hz. Muhammed bir hadisinde "Allah önce benim nurumu yaratmıştır" ve Hz. Ali hakkında "Ben ve Ali bir nurdanız" demiştir.[36] Bir duasındaysa "Allah'ım kalbimi, gözlerimi ve kulaklarımı nurla doldur" demiştir.[37] Hz. Muhammed ve Hz. Ali nurun, yani kelamın iki mazha-

---

[35] *Nûr-ı rahmettir beşârettir bular*
Hak teâlâdan inâyettir bular (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

[36] اوّل ما خلق الله نوري Meclisî, *a.g.e.*, c. I, s. 97.

انا و علی من نور واحد قبل أن یخلق آدم بأربعة عشر ألف عام

İbn Batrîk ve Yahyâ bin Hasan Hallî, *El-Umde*, h.k. 1407, s. 91.

[37] اللهم اجعل فی قلبی نوراً و فی بصری نوراً و فی سمعی نوراً Âmolî, *Vesâilu'ş-şîa*, c. XIII, s. 541.

rıdır, çünkü nur da kelam gibi bölünmez. Hz. Muhammed'in duasında Allah'a söylediği şey de aslında kalbinin, gözlerinin ve kulaklarının kelime ve kelam olmasıdır, yani vahdettir. Özet olarak tüm bunlardan anlaşılan, tüm mevcudatın hakikati ve mahiyetinin tek bir şey, yani nur/harf olduğudur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 160; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 17; Işknâme, cd 30356-30359] Bunları Refi'î şöyle özetler:

Çün resûl u murtazâ bir nûr idi
Men kelâmullah-ı nâtıktan dedi
Hak te'âlâ nûr hem nûr enbiyâ[38]
Nûrdur Kur'ân inangıl Tanrı'ya
Bir olur nûr iki olmaz şöyle bil
Ehl-i vahdetten bu râzı anlagıl [Beşâretnâme, cd 2967]

ALLAH VE HARFLER

Hurufi inancının tanınması açısından, Hurufilere göre "Allah"ın bilinmesi çok önemlidir. Çünkü Hurufiler en çok bu konuda eleştiriye maruz kalmış, belki de en çok bu konuda yanlış anlaşılmışlardır. Hurufilerin Allah ve harfler arasındaki kurdukları ilişkinin bilinmesi, Allah hakkındaki inançlarına ışık tutacaktır. Allah ve harfler arasında kurulan ilişki isim-müsemma ve zat-sıfat aynılığı üzerinden kurulur.

"İsim ve müsemmanın aynılığı"yla başlayalım. Bir harfin okunuşu o harfin ismiyken harfin kendisi de müsemma olur. Örneğin ض harfi müsemmadır, bu harfin ismiyse ضاد'dır (*dâd*). Bunu basitçe "bardak" ismi ve bu ismin işaret ettiği nesneyle açıklayabiliriz. İçine sıvı koyup

[38] *Hak teâlâ nurdur hem nur-ı enbiyâ* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

içmeye yarayan. cisim de "bardak" isminin müsemmasıdır. Hurufilere göre isim ve müsemma aynıdır, yani nesnenin kendisiyle ismi aynıdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 52] Buradaki ayniyeti zorunlu kılan şey, bunlardan bir cüz'ün kaldırılmayışıdır. Nitekim *elif* (الف) isminin, müsemma olan (ا)'e isim olabilmesi için *fe* (ف) harfini çıkaramayışımız, isimle müsemmanın aynılığından kaynaklanır. [İsm u Müsemmâ, cd 29449]

Fazlullah *Arşnâme*'de bu konuya temas eder:

اسم هست عین مسما ای پسر	*Ey oğul! İsim, müsemmanın aynıdır.*
در الف بی تی و ثی می کن نظر	Elif, bi, ti *ve* si'*ye* (الف بی تی ثی) *bak,*
تا بیابی تو مسما را ز اسم	*ta ki isimden müsemmayı bulasın,*
از تعدد وا رهی و ز جان و جسم	*can u cisimden ve kesretten kurtulasın.*
چون الف اسم آ باشد دایما	Elif (الف), *daima* (ا)*'nin ismi olduğu için,*
کی مسما باشد از اسمش جدا	*müsemma, isminden nasıl ayrılır.*
چون مسما را ز اسمها یافتی	*Müsemmayı isimlerden bulduğun için*
ره به سوی حق تعالی یافتی	*Hak teala tarafına giden yolu buldun.*

[Arşnâme, cd 011]

İsimle müsemmanın ayniyeti kabul edildikten sonra, "*Şüphesiz ben Allah'ım*" [TÂ HÂ 20:14] ve "*Ben, mutlak galip ve hikmet sahibi olan Allah'ım*" [NEML 27:9] gibi Allah'ın kendine "Allah" ismini verdiği ayetler değerlendirilebilir. Nitekim burada konuşan Allah'tır (müsemma) ve "enellah" (ben Allah'ım) demiş, yani ismini söylemiştir. Fazlullah'ın dediği gibi Allah'ın bilinmesinde "Allah" lafzı bir vasıtadır. Eğer Allah kendisi için bu ve bunun gibi isim ve sıfatlar vermemiş olsaydı, bilinmesi de mümkün olmayacaktı. Çünkü Allah mahsus (hissedilir) değildir. Bu isim ve sıfatlar, kendi zatından nişan oldukları için bunlar sayesinde onu bilmekteyiz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 151-2]

Yukarıdaki "*Şüphesiz ben Allah'ım*" ayetinde mübtedâ ben'dir (انا),

haber de Allahım'dır (الله). Burada mübtedâ ve haberin marifeliği söz konusudur, ki nahiv ilminde bu, haberin mübtedâyla aynılığında mübalağayı gösterir. Yani söz konusu cümlede bir teşbih veya ima olmasa da isimle müsemmanın, yani burada konuşan Zat –ki kendisi için *ene* (انا) demiştir– ile Allah'ın (الله) (burada kastedilen kelimenin kendisidir) aynılığını pekiştirme vardır. Dolayısıyla bir kişinin buradaki isim ve müsemmanın aynılığını kabul etmemesi, bu cümlenin yanlış bir cümle olduğunu düşündüğü anlamına gelir. [Beşâretnâme, cd 14; İsm u Müsemmâ, cd 29447; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 52; Işknâme, cd 30265]

Ancak burada "isim" olarak gelen "Allah" veya "Rahman" kelimelerinden kastın kelimelerin bizzat kendisi değil de ifade ettiği mana (mefhum) olduğunu iddia edenlere ise cevaben ilk olarak Allah'ın Zatı gibi "Allah" lafzının da ezeli olduğu belirtilir. Çünkü Onun zatının elbette bir ismi vardı, yani ezeli olan Allah'ın isimsiz olduğu bir zaman düşünülemez. Ezeli olan Allah'ın, ismini sonradan [*hâdis*] almış olmasıysa kabul edilemez bir durumdur. Dolayısıyla Zat'ın ismi de lafız olarak ezelidir ve Allah'tan başka ezeli olan olmadığına göre, Allah'ın zatı ile ismi aynıdır sonucuna ulaşırız. [İsm u Müsemmâ, cd 29447]

İkinci olarak, bu kelimelerden (Allah veya Rahman) maksat bunların mefhumu olsa bile, bu kelimeler olmaksızın o mefhumun anlaşılamayacağı açıktır. Örneğin bu kelimelerden bir harf bile çıkarsak, geride kalan kelimeler artık aynı mefhumu ifade etmez. Dolayısıyla kastedilen mefhum bile olsa lafızla birebir örtüşür ve bu durumda mefhum lafızdan ayrılamaz. Dolayısıyla sorudaki lafzın değil de mefhumun Zat ile aynılığı tezi, lafz ile mefhumun aynılığının ispatıyla geçersiz kılınmıştır. [İsm u Müsemmâ, cd 29448]

Lafzın Zat ile, yani Zat'ın isminin/isimlerinin müsemması, yani Zat'ın kendisiyle aynılığına diğer bir delil de şu ayettir: "*İster Allah de-*

yin, ister Rahman deyin, nasıl çağırırsanız çağırın. En güzel isimler Onundur." [İSRÂ 17:110] Çünkü eğer bu isimler onun Zatıyla aynı olmasaydı bu dua Onun olmadığı bir varlığa edilmiş olacaktı ki, kendisine yapılmayan duaya icabet etmemesi de doğaldır. [İsm u Müsemmâ, cd 29449]

İsmin müsemmaya, dumanın ateşe delalet etmesi gibi delalet ettiğini, dolayısıyla örnekteki gibi isim ile müsemmanın aynısı olmadığı şeklindeki bir itirazı Mir Şerif, şu şekilde yanıtlar: Kuran Allah'a delalet etmesinin yanında Allah'ın bir sıfatıdır. Allah'a delalet eder, çünkü ayette geçtiği gibi *hâdi*'dir (hidayet edici). Sıfat ise Zatla aynıdır, ondan ayrılamaz, dolayısıyla delalet eden şey –en azından bu durumda– aynı zamanda delalet ettiği şeyle aynıdır sonucu çıkar. [İsm u Müsemmâ, cd 29450] Bu bakış açısını ilerleyen satırlarda daha ayrıntılı açıklayacağız.

Zahir ehli, "Allah" lafzından kastın hem Zat'ın ismi, hem de müsemması (Zat'ın kendisi) olduğunu kabul ederler, ancak onlara Allah'ın müsemmasından, yani Zat'tan sorulduğunda onun müsemmasının nişansız olduğunu ve bilinemeyeceğini söylerler. Oysa Allah gizli bir hazine olduğunu ve bilinmek için insanı yarattığını söylemektedir. Diğer taraftan zahir ehli, Allah'ın tüm eşyada nasıl hazır olduğuna da cevap veremezler. Yani onlar "*kalplerinde olmayanı dilleriyle söylerler*" [FETİH 48:11] ayetinin muhatabıdırlar. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30199-200] Allah'ın tüm eşyada nasıl hazır olduğu konusuna geçmeden önce Allah'ın zatıyla sıfatlarının ayniyeti konusuna da temas edelim.

Nesimî sıfatın zattan ayrı olmasının mümkün olmadığını söyler. Ona göre, eğer sıfatı zattan ayırmak mümkün olsaydı Allah'ın ayn'dan ve gayr'dan oluştuğunu kabul etmek gerekir; ki böyle bir şey imkânsızdır. Eğer sıfat Allah'ın ne aynısıdır ne de dışındadır dense, bu da ictimâ-i nâkizeyn'dir. Bu durumda Zat'ın sıfatla aynılığını kabul etmek dışında ihtimal kalmaz. Dolayısıyla kişi, kelam mütekellimin gayrıdır

derse, yani Allah'ın kelamı Allah'tan gayrıdır derse küfre girer. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 12] Buradan, kelamın Allah'ın sıfatlarından biri olarak, gayr-ı mahluk olup, Zat'la da aynı olması sonucuna ulaşırız.

Harfler Allah'ın bir sıfatıdır ve Allah'tan ayrı düşünülemezler. Çünkü Allah'ın hiçbir ismi yoktur ki bu 32 harften oluşmasın. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 41] Dolayısıyla Allah'ın ismi ve sıfatlarını oluşturan bu 32 harf, Allah'ın Zatıyla kaimdir. Bu her bir harf, alfabedeki sırasına göre Allah'ın şu isimlerine işarettir: Allah, Bârî, Tevvâb, Muğîs, Celîl, Hakîm, Habîr, Dâim, Müzill, Rahmân, Rezzâk, Settâr, Şekûr, Sabûr, Muzill, Bâtın, Zâhir, Alîm, Gafûr, Latîf, Kâdir, Kerîm, Müte'âl, Melik, Nûr, Vâhid, Hâdî, Rahîm. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 41-2, 141]

Refi'î Allah'ın isimlerinin harfler olduğundan bahisle şöyle der:

Olur ismullah elif bî tî ve sî
Bir bir oku tâ gelince harf-i yî
Her ne kim vardır olur ismi bular
Cümlenin canı ve hem cismi bular [Beşâretnâme, cd 2963][39]

Diğer taraftan Allah'ın sıfatı olan kelam da harflerden oluşur:

مراد از حرف نطق ذو الجلال است — *Harften murat, Zülcelal'in nutkudur*
که همچون ذات واحد بی زوال است — *ki Zat gibi vâhid-i bî-zevaldir.*
همه اشیا زنطق و نطق از حق — *Tüm eşya, nutuktan ve nutuk Hak'tandır.*
همه حق بین همه حق بین همه حق — *Her şeyi Hak gör, her şeyi Hak gör, her şeyi Hak.*

[İşâretnâme, cd 29902]

Sıfatullah olan Kelam'ı oluşturan harfler, Zat'tan ayrılamaz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 41] Refi'î de bunu şöyle ifade etmiştir:

---

[39] *Her ne kim vardır olur ism bular*
Cümlenin hem cân u cismi bular (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

Nutk-ı hak tâlib hakkın gayrı değil
Söyleyenden sözü bil ayrı değil [Beşâretnâme, cd 2962]

Misalî, Hakk'ın kelamının 28 ve 32 harf olmasındaki amacın, Hak olduğunu, çünkü harfin Zat'ın sıfatı olup ayrılamayacağını söyler:

Bist o heşt ve si o do'dur nutk-ı hak
İkisinden de garaz haktır be-hak
Bist o heşt ve si o do'dur râh-ı Zât
Hakka mir'at oldu ya'ni bu sıfat [Feyznâme, cd 29188]
...
Ya'ni bu harf kim sıfatıdır onun
Münfekk olmaz ayn-ı Zâtıdır onun [Feyznâme, cd 29187]

Diğer bir Hurufi şair de aynı gerçeğe şöyle vurgu yapmıştır:

چونکه صفات سی و دو بود همیشه عین ذات *Çünkü sıfat 32'dir, her zaman Zat'ın aynıdır.*
از خط رویت دیده ام هم ز صفات ذات را *Senin yüzündeki hattan, Zat'ın sıfatını görmüşüm.* [Divân,[186] cd 28971]

Buna karşılık Fazlullah'ın her ne kadar 32 harf, Allah'ın sıfatı olsa da Allah'ın aynısı olmadığını söylediği cümleleri de vardır. Bu bağlamda Fazlullah'a göre Zat-ı Mutlak, eşyanın ve insanın yüzündeki kitabeti yazıp taksim edendir. Zat-ı Mutlak ile harfler arasındaki ilişki ise Onun isminin 32 harfin medlûlünden gayr olmamasındandır. Bu harfler Onun zatından ortaya çıkmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 147] Fazlullah'ın, daha önce söyledikleri ve genel olarak Hurufilerin ifadeleriyle çelişen bu fikri Seyyid İshak'ın gözünden kaçmayıp şerh edilmiştir.

Ona göre burada kastedilen, yani Fazlullah'ın Zat'ın aynısı olmadığını söylediği harfler, değişmeyen ve hareket etmeyen, mücerret 32 harf değildir. Söz konusu harfler, kalpte, dilde, kalemde vs. terkibe

gelmiş harflerdir.[40] Başka bir Hurufi düşünüre göre, Fazlullah bu ifadesiyle, 32 harfle konuşan insanın Zat'la aynı olmadığını kastetmiştir. Nitekim Allah o 32 ilahi kelimeyle Hz. Âdem'de tecelli etmiştir. Ayrıca Allah'ın kendinden başka bir tanrı yaratması, yani 32 harften diğer bir 32 harf çıkması imkânsızdır. Aynı şekilde, 32 harf Allah'tan tecelli ettiği zaman kesret ortaya çıkar, ki biz buna sıfat diyoruz. Oysa biliyoruz ki sıfat Zat'ın aynısıdır. [Câvidânnâme'den İki Yerin Şerhi, cd 29506-7]

Hakîkatnâme'de "Zatı 32 kelime-i melfûza, sıfatı da 32 kelime-i mektûbe olarak kabul etme" eleştirilmiştir. Çünkü Fazlullah Hakk'ın sıfatının gayr-i mer'î olduğunu söylemiştir.[41] Bu yüzden bazı Hurufiler 32 kelime-i melfûzayı Hakk'ın sıfatı olarak, Zatı da mevcudatın tamamı olarak kabul etmişlerdir. Ama burada da zayıflık vardır; çünkü sıfat zata göre asıl olmuş olur, ki yanlıştır. *Nevnâme*'de de 32 kelimenin kuvvet-i ezelî'ye muhtaç olduğu söylenir. Yine *Nevnâme*'de mevcudatın kelimeye, harfe ve sese döneceği belirtilir. Kuvvet-i ezelî'ye de Zat'la kaim olduğuna göre, Zat'ın mevcudatın zahiri olduğunu söyleyenlere göre devir gerçek olmaktadır. Yani mevcudat mevcudata muh-

---

[40] Seyyid İshak, "Mahremnâme," bkz. Clément Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 15.

[41] Rıza Tevfik'e göre eserde verilen şu beyitler *Aşknâme*'den alınmıştır; oysa son beyit hariç bu beyitler *Arşnâme*'de yer alır. Bkz. Fazlullah, *Arşnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1003, cd 002.

سر به سر یك به یك صفات ذوالجلال	Baştan başa tek tek Zülcelâl'in sıfatı
همچو ذات حق تعالی بی زوال	Zeval bulmayan Hak tealanın zatının aynıdır.
با همه اشیا چو ذات حق مقیم	Her şeyle Zat-ı Hak kaim oldu
هم رحیم و هم کریم و هم قدیم	Hem Rahim hem Kerim hem Kadim'dir.
غیر مرئی هر یکی در ذات حق	Her biri Zat-ı Hak'ta görülmezdir
فاش گفتم پرده بر خاست از طبق	Faş ettim de tabakalardan perde kalktı.

taç olmaktadır, ki bu devir düşüncesi de batıldır.[42]

Cavidî, *Arşnâme*'de geçen bu beyitlerin[43] şerhinde, Zat'ın sıfatlarını izafî ve gayr-ı izafî olarak ikiye ayırır. Yani bazı sıfatlar, yaratma, rızık verme gibi, Zat'ın gayrısına itibarla vardır. Yani Allah haliktir, çünkü mahluku yaratmıştır. Diğer kısım ise izafete ve nispete ihtiyaç duymaz ki, 32 kelime bu sınıfa girer. Bunlar kadim ve lâ-yezâldir, çünkü Zat'ın aynısı ve Zat'la birleşmiştir. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30052]

Cavidî bir risalesinde de Allah ile harfler arasındaki ilişkiye farklı bir açıdan vurgu yapmıştır. Buna göre Hz. Peygamber bir duasında, "Yarattıklarının şerrinden Allah'ın kelimelerinin tamamına sığınırım"[44] demiştir. Kuran'da ise Hz. Peygambere (ve elbette tüm Müslümanlara) "*Ben, ağaran sabahın Rabbine sığınırım, yarattığı şeylerin şerrinden...*" [FELAK 113:1-2] demesi emredilmiştir. Bu ayet ve hadis arasındaki benzerlikten hareketle Cavidî, "ağaran sabahın (*felak*) rabbi" ile "Allah'ın kelimelerinin tamamı"nın aynılığına ulaşmıştır.[45]

"*Bir de Rabbin, Âdemoğullarından, bellerindeki zürriyetlerini alıp da onları kendi nefislerine şahit tutarak: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? dediği vakit, 'pekâlâ Rabbimizsin, şahidiz' dediler...*" [A'RAF 7:172] ayetine şu beyitte telmihte bulunan Refi'î ise Zât ve 32 harf olan sıfat arasındaki ayniyete işaret eder:

---

[42] Bkz. Tevfik, *a.g.e.*, s. 230-235.

[43] "Baştan başa tek tek (harfler) Zülcelâl'in sıfatıdır" (çev. Rıza Tevfik)
سر به سر یك به یك صفات ذوالجلال
همچو ذات حق تعالی بی زوال

[44] اعوذ بكلمات الله التامات من شرّ ما خلق

[45] Cavidî, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29440; Mir Şerif, *Ism u Müsemmâ*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29448.

Der sarih otuz iki nutk-ı hüdâ
Rabbiniz değil miyim derler belâ [Beşâretnâme, cd 2968]

"Allah" ismi ve Allah'ın diğer isimleri insanların koyduğu bir isimdir, aynen Tanrı, Dieu, God gibi. Nitekim Kuran inmeden önce de Araplar Allah ismini kullanıyorlardı. Elbette insanların koyduğu "Allah" ismi Zat-ı Kadim'e delalet etmektedir. Zat-ı Kadim'in kendisinin kendisine koyduğu isim ise 28 ve 32 ilahi harflerin tamamıdır. Bunların toplamı 60'dır ve bu da Hz. Muhammed'de toplanmıştır. Hz. Muhammed'in ismi, ebcedi 60 olan *sin*'dir (س). Bundan dolayı "Muhammed" suret olarak ve mefhum olarak Zat'ın isminin ve tüm sıfatlarının Zat tarafından konulmuş ismidir. Söylenen isimler duyulur, ama görülmez; yazılanlar ise görülür, ama duyulmazlar. Hz. Muhammed'de ise hatlarında ve yaptığı ibadetlerde (28 ve 32'ye mutabakatı itibarîyle) ilahi isim görülür ve ağzından çıkan ilahi harflerle de duyulur.[46]

Burada Muhammed ismine geldiğimizde, bunun belli bir şahsa delalet edip Zata delalet edemeyeceği düşünülebilir, ama Muhammed kendinde Zat'ı ve kendinin müsemmasının Zat olduğunu bilip beyan etmiştir. Oysa insanların koyduğu, kullanıp söylediklerinde Zat'a delalet ettiğini düşündükleri Allah ismi Zat'a delalet etmez, çünkü bu kendinde zat ve müsemmayı bilip beyan edici değildir. Nitekim Ali'nin kendini Allah'ın konuşan kitabı olarak tanımlaması bu anlamdadır.[47]

Hz. Peygambere ilk inen ayetlerde, "*Rabbinin ismiyle oku*" ve devamında "*ki insanı bir alekadan yarattı ... kalemle yazmayı öğretti*" [ALAK 96:1, 2, 4] denmiştir. Seyyid İshak'a göre, ayetteki okuma emrinin ardından "insanı alekadan yaratması"ndan –ki alekanın aslı topraktır–

[46] Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29514-7.
[47] Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29517.

ve "kalem"den –sonucu hattır– bahsedildiği için okumadan kasıt insan vücudundaki ve yüzündeki uzuvların, hatların okunmasıdır. Bu 28 ve 32 hat, 28 ve 32 ilahi harfin zuhurudur.[48]

Hz. Muhammed'e atfedilen bir hadiste Allah'ın 40 büyük ismi olduğu söylenmiştir. Fazlullah bu isimleri harflerle şerh eder. Varlığın esası olan 28 ilahi kelimenin eczasında 72 harf zuhur eder, yani 28 harfin ismi yazıldığında 72 harf ortaya çıkar. Bundan 32 harfi –ki müsemmadır– çıkarırsak 40 harf kalır. Allah'ın 40 büyük ismi bundan ibarettir. [Nevnâme, cd 29853]

Sonuç olarak isim ile müsemmanın ayniyeti ilkesinden hareketle, harflerden oluşan isimleriyle Zat arasında, zat ile sıfatın birbirinden ayrılamazlığıyla da, Allah'ın sıfatı olan kelam dolayısıyla kelamın oluştuğu harflerle de Allah arasında bir özdeşlik kurulmuştur diyebiliriz.

VAHDET-İ VÜCÛD BİL-HURÛF

Hurufiler Zat-ı İlahi'yi harflerle tanımlar ve tüm varlıkta Zatı harfler aracılığıyla müşahede ederler. Her şeyin hakikati "bir"dir (her şey birdendir) ve bu "bir"in mazharları çoktur. Her mazhar da isme veya sıfata aynalık yapar, o isim ve sıfatlara "hakikat-i eşya" denmiştir. O isim ve sıfatların sahibi Zat-ı Mutlak da hakikatlerin hakikatidir. Onun ezelden beri konuştuğu 32 harf de Onun ilk tecellisi ve ilk suretidir. Her mazharın zuhuru, Zat olan bir harften olması nedeniyledir, ki Allah her şeyi kuşatır.[49]

---

[48] Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29517.

[49] Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29478; *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 31.

Mevcudat, Zat-ı İlahi ve sıfatları olan harfler sayesinde vardırlar. İnsan, kelime ve kelamın mazharıdır, kelime de Allah'ın mazharıdır ve ondan ayrı değildir. Aynı şekilde kelime ve kelam insan-ı kâmil'den de ayrı değildir. Kelime, ilahi hat manasına gelmektedir. Eğer kelime eşyayı ihata etmemiş olsaydı, Allah da bilinemezdi, zat ve sıfatından bahsedilemezdi. Bu nedenle eşya Allah'ın mazharıdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 161] Bu beyitlerde de Allah'ın sıfatı ve Zat-ı Hak gibi ezeli olan harflerin varlıktaki zuhuruna işaret edilmiştir:

Bu hurûf oldu sıfat-ı Zü'l-celâl
Zât-ı hak gibi hemîşe bî-zevâl

Hak gibi eşyâda olmuştur mukîm
Tutmuş eşyâ mülkünü nutk-ı kadîm [Beşâretnâme, cd 2970]

گر برد حق سی و دو ز اشیا بدر — *Eğer Hak, 32 harfi eşyadan kaldırsaydı,*
حق نه بیند هیچ از اشیا اثر — *eşyadan hiçbir eser görülmezdi.*

سی و دو آمد صفات کبریا — *Sıfat-ı kibriyâ 32'dir,*
تو ز سی و دو نمی باشی جدا — *sen 32'den ayrı olamazsın.*

گر بیابی غیر از این سی و دو شئ — *Eğer bu 32'nin dışında bir şey bulursan,*
بگذر از این روی خود را کن بوی[50] — *benim söylediklerimden yüz çevirip ona tutun.*

Enbiyânın ittifâkı şöyledir
Kim kamu eşyâyı yezdân söyletir

Ger ol âvâzı kişi ondan ala
Sanma ol şeyden dahî nesne kala

Nice kalsın, çünkü nutkun gayrı yok
Varlık oldur hiç ondan ayru yok [Beşâretnâme, cd 2965]

---

[50] Cavidî Alî, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29432.

Her ne kim görsen elif bî'dir ey yâr
Gayr-ı vechullah sanma nesne var [Beşâretnâme, cd 2968]

در همه اطراف غیر از حرف نیست — *Her tarafta, harften gayrı bir şey yoktur.*
حرف از آن رو در لغت آمد طرف — *Harf bu yüzden lügatte taraf anlamındadır.*

[Terci'-i bend, cd 29172]

که حروف است اصل هر موجود — *Harflerdir her mevcudun aslı*
خواه در غیب گیر و خواه شهود — *ister gaipte olsun, ister görünürde.*

[Terci'-i bend, cd 29169]

Her şey, harflerin bir mazharıdır ve harflerin hükümlerine mahkûmdur. Örneğin insanın içerisinde (batınında) iyilik, kötülük, hareket, durgunluk gibi herhangi bir manaya gelecek şekilde harfler bir araya gelmiyorsa, söz konusu fiili de insan yapmaz. Değişik manalara gelen harflerin bu terkibi insan kalbinde istek dışı bir şekilde tecelli eder ve zahir olur. Hiç kimse bir an bile olsun "harflerin bir araya gelip bir mana ifade etmesi"nin tecellisinden uzak kalamaz. Kısaca insan kelimelerle düşünür ve insanın düşünmediği tek bir an bile yoktur. Söz konusu tecellinin kaynağı da Mütekellim-i hakikî olan Allah'ır.[51]

Eşya, Allah'ın kelamının mazharıdır ve Allah mülkün sahibidir. Mülk sahibinden, sahip mülkünden ayrılamaz. Eşyanın hakikati Hak'tır. Eşyayı, Allah'ın aynı bilmek gerekir. Kurtuluşa ermek isteyen kişinin, mevcudatın tüm zahiri suretlerini Allah'ın kadim sıfatı bilmesi gerekir. Mevcudatın batınını da Hakk bilmek gerekir; çünkü Hakkın zatının hakikatinden başka mevcut yoktur. [Nevnâme, cd 29867]

"*Allah her şeyi kuşatmıştır*" [FUSSİLET 41:54] ayetinde geçtiği gibi Allah'ın her şeye muhit olması onun kelam-ı kadimiyledir, yani 32 kelimeyle. Allah'ın her şeyi kuşatmış olmasına ilk delil ismiyettir ki, bu

[51] Seyyid Ishak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29482.

isimlerde 32 harfin her şeyi kuşatmış olmasıdır. Yani hangi dilde olursa olsun her şeyin bir ismi vardır ve bu isim de 32 harften bir kısmı kullanılarak oluşturulur. Dolayısıyla Allah varlığı, varlığın isimleriyle kuşatmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 28; Risâle,[993] cd 29486]

İkinci delil "ses" yönünden getirilir. Var olan her şeyin bilkuvve veya bilfiil sesi vardır. Cansız iki cismi bile birbirine vurduğumuzda, hayvanların bağırışlarında harfleri duyarız. Bu sesler, yani harfler, tam ve kâmil olarak da insandan sadır olur. Dolayısıyla biz Allah'ı, bu sesler aracılığıyla müşahede ederiz ki, bu aynı zamanda Allah'ın varlığı muhit olmasının bir sonucudur. [Risâle,[993] cd 29487]

Üçüncü delil istiva hattıdır. "... *sonra Arş üzerine istiva etti*" [A'RAF 7:54, YÛNUS 10:3, FURKAN 25:59, SECDE 32:4, HADÎD 57:4] ve "... *bütün çiftleri yarattı*" [YÂSÎN 36:36, ZUHRUF 43:12] ayetlerinde, yerde ve gökte var olan her şeydeki istiva hattının varlığına işaret edilmiştir. İstiva hattı daha sonra hatlar bahsinde açıklanacağı üzere 32 harfin alametidir. Dolayısıyla mevcudattaki istiva hattı da Allah'ın eşyadaki ihatasını gösteren bir delil olur, yani Onu müşahede etmemize imkân tanır. [Risâle,[993] cd 29487]

Dördüncü delil de şekil ve suret delilidir. Nitekim ayette "*Herkes şekline göre amel eder*" (İSRÂ 17:84) denmiştir. Allah (الله) ismindeki üç harfin, yani *elif*, *lam*, *he*'nin (ا ل ه) düz, kıvrık veya dairesel şekilleri tüm eşyanın mümkün olan şekillerini muhittir. Yani her şeyin şekli, Allah'ın ismindeki harflerin ait olduğu 32 harfin şekillerinden biri olmak zorunda olduğuna göre, Allah'ın ve dahi 32 harfin her şeye muhit olduğu söylenmiştir. [Risâle,[993] cd 29487]

Beşinci delil 6 yön'dür. Nitekim her mevcut, *kün* (كن) emriyle yaratılmıştır ve *kün*'ün eczasında, 6 yöne işaret eden 6 harf (كاف نون) zahir olur. Her mevcudun da 6 yönü olduğuna göre Allah *kün* emriyle 6

yönden her biriyle eşyayı muhit olmuş olur. Allah'ın 6 yönden varlığı muhit olmasına diğer bir açıklama ise "*Şüphesiz Rabbiniz Allah gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra Arş üzerine istiva etti*" (7:54, 10:3, 57:4) ayeti üzerinden yapılır. Burada anlatılan yaratılışın, arş üzerine istiva da dahil olmak üzere, 7 gününün saatleri toplamı, 6 kere 28 saate eşittir. Bu 6 tane 28 saatten her bir 28 saat, 28 ilahi harfe işarettir. Dolayısıyla her şeyin 6 yönü olmasından hareketle her bir yöne 28 saat, yani 28 ilahi kelime karşılık gelir, ki bu da ilahi kelimenin eşyayı 6 yönden ihata etmesi anlamına gelmektedir. 12 burcun her biri 30 derecedir, toplamı 360 derece yapar. Bu da 6 kere 60'a, yani 6 kere 28 ve 32 harfe eşittir. Bu da aynı şekilde, 6 yönü olan tüm mevcudun üzerine 28 ve 32 harfin muhit olduğu ve tüm eşyada tecelli ettiği anlamına gelir. Buradan hareketle de cemi' mevcudatın 28 ilahi kelimeyle (dolayısıyla Zat'la[52]) kaim ve onun aynısı olduğunu söylenmiştir. Nitekim Fazlullah da 6 yönden hareketle, tüm eşya "*bir vecihle Allah'ın veçhidir*" demiştir. "*Nereye dönerseniz dönün, orada Allah'ın yüzü vardır*" (BAKARA 2:115) ayeti de varlıktaki bu ilahi mevcudiyete işaret etmektedir.[53]

Ayrıca herhangi bir mevcudu 6 yönüyle birlikte düşündüğümüzde, yani 6 yön ve bir de o şeyin kendisi hesaplandığında 7 olur. Bu 7'nin her birinin 4 unsurdan oluşmasından hareketle toplamı 28 ilahi

---

[52] Nesimî, *Mukaddimetü'l Hakâik*, M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 946, cd 12: "Kelâmullah bu otuz iki kelime-i ezelî ve ebedîdir ve kelâm mütekellimin aynıdır ve mütekellimin sıfatıdır ... lâzım gelir ki hak teâlânın zât-ı kadîmi otuz iki kelime ola."

[53] *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29487-8; Cavidî, *Câvidânnâme Şerhi*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 437, cd 29559; Fazlullah, *Câvidânnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 920, cd 03; Nesimî, *Mukaddimetü'l Hakâik*, M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 946, cd 29-30.

kelime hizasında olur. Eğer bu 7'den istiva hattını geçirirsek 8 olur, bu durumda 4'er unsurdan 32 ilahi kelime hizasında olmuş olur. Bu da aynı şekilde, Allah'ın kelamının her şeye muhit olduğu anlamına gelir. [Risâle,[993] cd 29488]

Kuvvet-i ezelî'nin 32 kelimeden başka sıfatı yoktur, yani her sıfat bunlarla zuhura gelir. Bu 32 kelime onun Zatından ayrı değildir, bilakis Zat'ın aynısıdır. Kâmil bir insan, kendi yaratılışında bu 32 ilahi kelimeyi müşahede eder ve kendini bu 32 ilahi kelimenin alemi görürse, vuslat makamına, yani Allah'ın zat ve sıfatına ulaşmıştır. O makamda "*Onlar orada ilk ölümden başka bir ölüm tatmazlar*" [DUHÂN 44:56] ayeti mucibince ölüm yoktur, fenaya ermişlerdir. [Işknâme, cd 30330-1; Ahiretnâme, cd 13-4] Artık tüm mevcudatta bir Zat'tan başka şey görülmez olur [Işknâme, cd 30289] ve Allah'ın zatıyla her şeyi kuşattığı görülür.

Allah'ın Zat'ı tüm mevcudatı kelamıyla muhit olduğu için insan mevcudatta ve kendinde kelimeleri müşahede ettiği zaman Allah'ı müşahede etmiş olacaktır. [Risâle,[993] cd 29530] Böylece tüm varlıkta Allah'tan başka bir şey görmeyecektir. [Işknâme, cd 30289]

Bu mertebeye ulaşmış olan kâmil insan bazen melek bazen peygamber, bazen insan, bazen Rab, bazen kuvvet, bazen harf, bazen âşık, bazen maşuk, bazen zahir ve bazen batın olur. [Ahiretnâme, cd 22] Bu vahdete ulaşan kişi "*Hamd olsun Allah'a, bizden o üzüntüyü giderdi. Gerçekten Rabbimiz çok bağışlayıcı ve şükrün karşılığını vericidir. Lütfundan bizi durulacak bir yurda kondurdu*" (FÂTIR 35:34-35) diyerek Allah'a şükreder. [Işknâme, cd 30331]

Hurufî şiirlerinde vahdet-i vücud felsefesinin ve fena fillah'ın izlerini taşıyan çok fazla şiir vardır. Elbette bilinmelidir ki derviş, hislerin coşup aklın sustuğu anlarda, tasavvufî aşkınlığını ve "hâl"ini en güzel belki de sadece şiirle ifade edebilmiştir. Hurufî şairlerin irfani üsluptа-

ki şiirlerini, bunları göz önünde bulundurarak okumakta fayda vardır.

İrfani şiirin Hurufilerdeki etkileyici örneklerini vermeye Naimî'yle (Fazlullah) başlayalım:

من آن دم دم از زندگی می زنم	*Ben, hayattan dem vurduğum zaman*
که در بطن مریم مسیحا نبود	*Mesih, Meryem'in karnında değildi.*
فرشته مرا سجده آن روز کرد	*Meleğin bana secde ettiği gün*
که با آدم ای خواجه حوّا نبود	*ey hoca, Âdem ile Havva yoktu.*
سخن گفت موسیٰ ما با خدا	*Musa'mız Allah'la konuştuğu zaman*
زمانی که گوینده گویا نبود	*söyleyen söyler değildi.* [Naimî, Divân,[186] cd 29141]

Diğer bir Hurufi şair Fazlullah'ın izinden devam ederek şöyle diyor:

منم آن عیسیٰ مریم که بر گردون مقر دارم	*Benim o Meryem'in Isa'sı ki, felekte yerim var.*
منم آن موسیٰ عمران که بر دریا گذر دارم	*Benim o İmran'ın Musa'sı ki, deryadan geçişim var.*
منم آن ربّ آدم دم که در آدم شدم خاتم	*Benim o Âdem'in rabbi, Âdem'e (üflenilen) nefes ile Hâtem oldum.*
مسیح و مهدیم باهم چو روح الله پسر دارم	*Mesih ve Mehdiyim, Ruhullah gibi bir çocuğum var.* [Divân,[186] cd 29077-8]
به مریم دمیدم دم آندم ز نطق	*Meryem'e nutuktan nefes üfledim*
که روح القدس ستر عذرا گشود	*Ruhül Kudüs bakirenin örtüsünü kaldırdığında.*
نبود اسم و رسم پدر در میان	*Ortada babanın (Âdem) ne ismi ne şekli vardı*
فرشته مرا کرد آن دم سجود	*Melek bana secde ettiğinde.* [Divân,186 cd 29065]
چون روی ز غیر حق بگردانیدم	*Yüzümü Hak'tan başka bir tarafa çevirdiğimde*
سر تا بقدم وجود خود حق دیدم	*baştan ayağa vücudumu Hak gördüm.* [Naimî, Divân,[989] cd 18]

بی ما نتواند ای پسر بود	*Bizsiz var olamaz ey oğul*
یك ذرّه ز ماه تا بماهی	*(Gökteki) Aydan (denizdeki) balığa dek bir zerre dahi.*
گر زانکه به حق زدم انا الحق	*Hakkıyla Enel Hak dediğimizden*
دادم به خون خود گواهی	*kanımızla şehadet verdik.*

[Naimî, Divân,[186] cd 29148]

گر بگذری نعیمی از خود به چشم معنی	*Ey Naimî, mana gözüyle kendinden geçersen,*
در هر شئ که باشد بینی تو کبریا را	*gördüğün her şeyde Allah'ı görürsün.*

[Naimî, Divân,[186] cd 29138]

گر زانکه نشان می طلبی ذات خدا را	*Allah'ın Zat'ından nişane arıyorsan,*
از ما طلب ای خواجه که مایم نشانه	*ey hoca onu bizden iste ki nişane biziz.*

[Naimî, Divân,[186] cd 29143]

...

از ما طلب ای پسر خدا را	*Ey oğul Allah'ı bizden sor,*
مایم چو مظهر الهی	*çünkü biziz mazhar-ı ilahi.*

[Naimî, Divân,[186] cd 29148]

من بوی تو از گل و سمن می شنوم	*Kokunu, gülden ve yaseminden alıyorum.*
نام تو ز بلبل چمن می شنوم	*İsmini, çemendeki bülbülden duyuyorum.*
ذکر تو بود در آفرینش پیدا	*Senin zikrin, yaratılışta peyda oldu,*
من می شنوم همیشه من می شنوم	*ben duyuyorum her zaman ben duyuyorum.*

[Naimî, Divân,[989] cd 18]

Seyyid İshak da ilahi müşahedesini şöyle dile getiriyor:

از این بوستان اگر یك گل بچینی	*Eğer bu bahçeden bir gül dersen,*
وجود کلّ اشیا نطق بینی	*tüm eşyanın vücudunun nutk olduğunu görürsün.*
بگوشت آید از ذرّات عالم	*Âlemin zerrelerinden kulağına gelir*
صدای صیحه واحد دمادم	*an be an, tek bir ses.*

تو چون هستی کلام ناطق حق — *Hakk'ın konuşan kelamı olduğundan sen*
اگر گویی تو من گویم که صدّق — *'ben' dersen doğru söyledin derim.*

صفت چون عین ذات آمد دراین راه — *Bu yolda sıfat, Zat'ın aynısı olduğundan,*
ز ناطق شو بنطق ای مرد آگاه — *ey kişi, nutk ile natıktan haberdar ol.*

[İşâretnâme, cd 29900]

Türk Hurufi şairlerinden Arşî Allah'la vahdetini şöyle dile getirir:

Sanma terkîb-i anâsırdır bizi ihyâ eden
Cilve eyler şeş cihette arşiyâ nutk-ı rabbiz [Arşî, Divân, cd 36]

...

Zât-ı ezelim sıfata geldim
Nutk-ı ehadim cihâta geldim

Mesken bana arş-ı lâ-mekândır
Seyr etmeğe kâinâta geldim

Otuz iki müfred-i kadîmim
Kırk günde mürekkebâta geldim

Dört unsur ve üç mevâlid içre
Bin câme giyip hayâta geldim [Arşî, Divân, cd 53]

...

Cümle müstağrak-i deryâ-yı kelâm-ı haktır
Hâh türk u acem ve hâh arab u hâh frenc [Arşî, Divân, cd 17]

Lâ-edrî bir Hurufi şair ise:

من حق شدم حق عین من هر دو یکی در این بدن — *Ben Hak oldum, Hak aynı ben. Her ikisi bu bedende bir oldu.*

هستم چو ذات ذوالمنن با جمله ام خندان و شاد — *Zat-ı Zül-menen olduğumdan her şeyle handan ve şadım.*

گه قوّتم گاهی صدا گه اب گهی نطق خدا — *Gâh kuvvetim, gâh ses, gâh baba, gâh Allah'ın nutku.*

گه آخرم گه ابتدا گه میدأم گاهی معاد — *Gâh sonum, gâh başlangıç, gâh mebde', gâh miadım.*

[Divân,[186] cd 29048]

از خدا غیر از خدا جستن خطاست — *Allah'ı, Allah'tan gayrı yerde aramak hatadır.*

هر که می جوید خدا را هم خداست — *Her kim ki Allah'ı arar, Allah'tır.*

[Divân,[186] cd 29008]

Son olarak Refi'î'nin her şeyi Allah'ın kelamı gören şu beytini zikredelim:

Nutk-ı yezdândır nihân u aşikâr
Ondan artık bir dahî de kim ne var[54]

Hurufilerin bu ifadelerinin, Bayezid-i Bistami, Cüneyd-i Bağdadi ve Hallac-ı Mansur gibi Müslüman mistiklerin ifadelerinden çok farklı olmadığını belirtelim. Bayezid'e evinde olup olmadığı sorulduğunda, "Bu çatının altında Allah'tan başka bir şey yoktur" diye cevap vermiştir. Cüneyd ise "Yıllardan beri benim boğazımdan ve ağzımdan Allah'tan başka hiç kimse konuşmamıştır" demiştir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalar ve örneklerin, Hurufi felsefesini "mistik biçim altında bir panteizm ve bir antropomorfizm"[55] şeklinde tanımlayanlara bir cevap olduğunu düşünüyoruz.

---

[54] Refi'î, *Beşâretnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1041, cd 2965.
Nutk-ı yezdândır nihân u aşikâr
Ger değil desen dahi de kim ne vâr (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

[55] Melikoff, *a.g.e.*, 1992, s. 166; aktaran Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 131.

IV

ALLAH

HUVE

Hu veya *huve* (هو) kelimesi İslam geleneğinde Allah'a işaret eder. Fazlullah'ın eserlerinden *Muhabbetnâme* ilk kelimesi *hüve* (هو) olan şu cümleyle başlar: "O, Âdem ve Havva'nın yüzünün taksimi hakkındadır. Bil ve oku, ey Âdem'in kerîm yüzünün hatlarını okuyan kişi..."[1] Muhitî bu cümleyi şerh etmiştir; *hüve*'nin (هو) ebcedi 11'dir, 2 harf ve 1 nefs-i kelimeyle 14 olur. Bu Allah (الله) lafzının eczasındaki 14 harf (الف لام لام الف هی), 14 muhkemât harf ve Hz. Âdem ile Havva'nın yüzündeki 14 hat hizasındadır. [Keşfnâme, cd 35]

Hüve'yi (هو) oluşturan harflerden *he* (ه) alfabenin 27., *vav* (و) 26. harfidir. Bunların toplamı 53'e, her iki harfin ebced değeri olan 11'le birlikte 64'e eşittir. 64 içinde 2 tane 32 olduğu için *hüve*'nin her bir harfinin, tevhid makamında 32'ye eşit olduğu söylenebilir. [İstivânâme, cd 24]

Diğer taraftan *hüve*'nin (هو) eczasında 5 harf (هي واو) zahir olur. *Hüve*'nin ebcedi ve kelimenin kendisiyle toplarsak 17'ye eşit olur, ki 17 muhkemât hizasındadır. *Hüve*'nin eczasında zahir olan 5 harf ve 2 noktanın (هي واو) toplamı da 7 ümmî hat hizasında olur. Buna, *hüve*'nin ebcedini ve nefs-i kelimeyi eklersek 19 olur, ki muhkemât harfleri de

---

1 "هو در تفسیم وجه آدم و حوّا بشناس و بخوان ای خوانندهء خطوط وجه کریم آدم هم..."

Fazlullah, *Muhabbetnâme-i Ilahî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 824, cd 002.

noktalarıyla birlikte 19 adettir. *Hüve*'nin 2 harfini de hesaba dahil edersek 21 olur, ki Havva'nın yüzündeki 21 hattı (7 ümmî hat, 7 ümmî hattın mahalli ve 7 ebî hattın mahalli) gösterir. *Hüve*'nin eczasındaki harflerin (ه ى و ا) ebcedi 28'e eşittir, bu da Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 ilahi kelime hizasındadır ve yüzünde 28 hat olarak görünür. Bu 28'e hüve'nin eczasındaki 5 harfi de eklersek 33 yapar, ki Fazlullah'ın ilahi kelamı tevile başlama yaşını verir. [Keşfnâme, cd 35-36]

Hüve'nin eczasında zahir olan beş harfin (ه ى و ا) inbisatında (هى يى واو الف واو) üç nokta görünür. Bu üç nokta Fazlullah'ın isminin üç harfine (ف ض ل) karşılık gelir ve üç çeşit namaz (hazarda, seferde ve cuma günündeki) hizasındadır. *Hüve*'nin eczalarından görünen 5 harf ve 3 nokta, Âdem'in yüzündeki, 8 cennet kapısına işaret eden, 8 hatta karşılık gelir. *Hüve*'nin eczasının ebcedi olan 28'e, 3 nokta ve harflerin hey'et-i mecmuası da eklenirse 32 elde edilir ki, Âdem'in yüzünde görünen ve nutkunda bulunan 32 ilahi kelimeye karşılık gelir. *Hüve* zamiri bu açıdan Âdem'e işarettir. [Keşfnâme, cd 36]

Arşî şu beytinde, muhtemelen bu gerçeğe telmihte bulunmuştur:

Doldu gönül hânesine sırr-ı hüve
Baştan ayağa olubem si o do [Arşî, Divân, cd 69]

Hüve'nin (وه) ebcedi –11'dir– seferdeyken bir günde kılınan toplam 11 rekât farza ve müteşabih harflere karşılık gelmektedir. *Hüve*'nin batınında görünen 3 noktayla 14 olur, ki Âdem'in yüzündeki 7 ümmî ve 7 ebî hatta işaret olmuş olur. İnsanın 14 yaşından sonra mükellef olmasının anlamı da budur, yani 14 hatta sahip olması. [Keşfnâme, cd 36]

Muhabbetnâme'nin son harfi de ilk harfi gibi *he*'dir (ه). Bu iki *he*'nin ebced değerleri toplamı 10'dur ve Hz. Musa'nın levhindeki 10 hat hizasındadır. *He*'nin (ه) ebcedine harflerin nefislerini de eklersek 12 olur

ki 12 burç adedincedir. Zat'tan gelen feyiz, önce burçlara gelir, sonra 7 semavata sonra arza iner. 2 *he*'nin (ه) eczası (هی) ve (هی) şeklinde toplam 4 harftir ve 4 mu'cem harf (ب ج ز گ) hizasındadır. Bu 4 harfle 32 ilahi kelime tamamlanmış olur. [Keşfnâme, cd 37-8] Bu bağlamda *he*'nin (ه) gaip bir zamir olmasından hareketle, Kuran'da gaip olan bu 4 harfin zamiri olduğu da söylenebilir. [Keşfnâme, cd 41]

ALLAH'IN UZUVLARI

Bazı ayetler ve hadislerde Allah'a el, parmak gibi uzuvlar izafe edildiği görülür. Fazlullah'a göre Allah bunları kendisine nispet etmiştir, çünkü insan ahsen-i takvîm, Rahman sureti ve Allah'ın sıfatı üzerine yaratılmıştır ve Allah'ın halîfesidir. Allah'ın tüm isimlerinin mazharıdır ve mahlukatın en faziletlisidir. Bu nedenlerle, insana ait organları kendisine nispet etmiştir. Fazlullah'ın kendi ifadesiyle "mecburen ondan istiare etmiştir." [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 63] *Vechullah* (Allah'ın yüzü), *yedullah* (Allah'ın eli) ve esâbiu'r-rahman (Rahman'ın parmakları) gibi Kuran ve hadis kaynaklı ifadeler cuma gününün sahibine, yani Âdem'e işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 56]

"*Bütün yer kıyamet günü Onun avucundadır. Gökler de sağ elinde dürülmüştür*" [ZÜMER 39:67] ayetinden, yer ve göklerin elin parmaklarındaki 14 eklem hizasında olduğu anlaşılır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 30] Ama Allah'ın iki eli de sağ (el) olduğu için, sağ elin parmaklarının eklemleri 28'e eşit olur. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29593] Bu da daha önce açıkladığımız üzere, kainattaki 28 ve 32 harfin tecellisine işaret eder.

Kuran'da geçen "*Allah'ın elleri açıktır*" [MÂİDE 5:64] cümlesindeki "eller" aynı şekilde 28 eklem hizasındadır ve 28 ilahi harfe işaret eder. Ayrıca Hint inanışındaki, Allah'ın 4 elle zuhur edecek olması da 4

mu'cem harfle zuhuruna işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 185] Dolayısıyla "el" ve alametleri harflere işaret eder diyebiliriz.

Bir hadiste Hz. Muhammed, "Müminin kalbi Rahman'ın parmaklarından iki parmağı arasındadır"[2] demiştir. Bir Hurufi şair bu hadise telmihte bulunarak hadisi şöyle yorumlar:

مکان وحی و الهام است ازین	*(Kalp) Vahiy ve ilham yeri olduğundan,*
ز ایزد هیچ پنهان نیست او را	*Allah'tan gizli değildir.*
مقام او چو بین الاصبعین است	*Onun makamı, iki parmak arasında olduğundan,*
همه سر جز که اعیان نیست او را	*tüm sırları Allah'a aşikârdır.*
چو شش بندست دو انگشت رحمان	*Rahman'ın iki parmağında 6 mafsal olduğundan,*
که کن جز شش ز انسان نیست او را	*o* kün*'den (كن) başka bir şey değildir.*
دو وصف لطف و قهرست هر دو انگشت	*İki parmak, lütuf ve kahır sıfatlarıdır*
که کاف و نون و جز آن نیست او را	*ki* kaf *ve* nûn *(كن) ondan başka bir şey değildir.*
ازان دل در میان این دو حرف است	*Bundan dolayı kalp, bu iki harfin ortasındadır*
که چیزی دور ز ایشان نیست او را	*ki hiçbir şey onlardan uzak değildir.*

[Divân,[186] cd 28981]

Görüldüğü gibi şair, Rahman'ın iki parmağını, *kün* (كن) emrinin iki harfi, celal ve cemal sıfatları hizasında görmüştür. İki parmakta 6 eklem olduğu gibi *kün*'ün (كن) eczasında da 6 harf (كاف نون) vardır. Kalp de her şey gibi *kün* tarafından ihata edilmiştir.

---

2 قلب المؤمن بين إصبعين من أصابع الرحمن Meclisî, *a.g.e.*, c. XXVI, s. 39-40.

ALLAH VE FAZLULLAH

Hurufilerin en çok eleştirildikleri konulardan biri, Fazlullah'a ilahi bir kimlik atfedilmesidir. Fazlullah ismi, Fazl ve Allah kelimelerinin terkibinden oluşmuş bir özel isimdir. Allah'ın Fazlı anlamına gelen bu isimden hareketle Hurufilerin Fazlullah'ı, Allah'ın fazlı olarak görmeleri elbette doğaldır. İsmin bu manasına yükledikleri anlamdan olsa gerek, onu Fazlullah terkibiyle aynı anlama gelen Farsça Fazl-ı hüdâ (فضل خدا) ismiyle de anmışlardır. Diğer taraftan eserlerinde Fazlullah (فضل الله) ismi için Fazl (فضل) veya sadece F (ف) kısaltmalarını da kullanmışlardır. Fazlullah isminin bir terkipten oluşup kısaltmalarının olması ve bu isimle aynı anlama gelen terkipler yapılması bazı yanlış anlamalar ve yorumlamalara neden olmuştur diyebiliriz.

Fazlullah için kullanılan isimleri, oluşturmaları muhtemel yanılsamalarla birlikte üç grupta inceleyebiliriz. Birinci grup isimler, "Fazl" kelimesi ve Allah'ın sıfatları kullanılarak yapılan terkiplerden oluşur: Fazl-ı bârî, Fazl-ı feyyâz, Fazl-ı gaybdân, Fazl-ı hakk, Fazl-ı hâlik, Fazl-ı hüdâ, Fazl-ı ilâh, Fazl-ı kadîm, Fazl-ı kirdgâr, Fazl-ı lâ-yenâm, Fazl-ı mutlak, Fazl-ı rabb, Fazl-ı rabbül erbâb, Fazl-ı rahman-ı rahîm, Fazl-ı settâr, Fazl-ı sübhân, Fazl-ı vedüd, Fazl-ı yezdân vb.

Örneğin Işkurt Dede'nin "حضرت ف ربّ العالمين و مالك يوم الدّين" yani "Hazret-i Fazl-ı rabbül âlemin ve maliki yevmiddin" [Salâtnâme, cd 31] cümlesi gibi terkipler diğer Hurufiler tarafından da kullanılmıştır.[3] "Din gününün sahibi ve âlemlerin Rabbi'nin Fazlı" şeklinde okunabilen bu cümlede Dede, Fazlullah ismindeki Allah lafzı yerine Allah'ın kendini tanımladığı Fatiha suresindeki terkipleri kullanmıştır ve anlam temel-

[3] Cavidî, *Şerhler*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 437, cd 29720; ?, *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 26, 42.

de değişmez. Bu cümleyi "Hazreti Fazlullah, âlemlerin rabbi ve din gününün sahibi" şeklinde Fatiha'dan alınan ve Allah'ı tanımlayan terkipleri yan cümlecik kabul ederek de okuyabiliriz. Farsçada isim ve sıfat tamlamaları aynı kuralla yapıldığı için cümleyi "Âlemlerin rabbi ve din gününün sahibi Fazlullah" şeklinde de okumak mümkündür.

Benzer okumaları, "Hazret-i Fazl-ı ehad samed lem yelid ve lem yûled ve lem yekun lehû küfüven ehad"[4] cümlesi için de uygulayabiliriz. Burada Fazl ile terkip yapılan cümleler de Allah'ı tanımlayan şu ayetlerdendir; "*Allah ehaddir, sameddir, doğmamış ve doğrulmamıştır, hiçbir şey ona denk değildir.*" [İHLÂS 112:1-4] Aynı şekilde, "Fazl-ı lem yezel ve lâ yezâl"[5] terkibi de ifade ettiğimiz üç farklı şekilde okunabilir.

Hurufi şairi Arşî de benzer ifadeler kullanmıştır:

Yâ rabb be-hakk-ı tâ hâ senden budur murâdım
Hall ola cümle müşkil feth ola cümle ebvâb

Kapında bir fütâde abd-i hakîrinizdir
Arşî ye destgîr ol yâ fazl-ı rabbu'l-erbâb [Arşî, Divân, cd 13]

...

Oku bismi'llahi'r-rahmani'r-rahîm iste meded
Fazl-ı mutlaktan kim oldur kul hüvellahu ehad

Lem yelid oldur ve lem yûled onun şânındadır
Lem yekun vasfıdır evsâfı lehû kufuven ehad

Si o do esmâ ile oldu muhît-i külli şey
Gerçi kim yoktur zuhûrâtına onun hadd u add [Arşî, Divân, cd 18]

---

4 حضرت ف احد صمد لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ ?,

Taksîm-i çihil şebâne rûzî, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 40, 51.

5 ف لم يزل و لا يزال

Taksîm-i çihil şebâne rûzî, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 29.

Diğer bir eserde, "*Eûzü bi-fadlillahi teâlâ min zâlikel i'tikâd*"[6] denmiştir ki, bu cümle de aynı şekilde "Bu itikatlardan yüce Fazlullah'a sığınırım" veya "Bu itikatlardan Allahu teâlânın fazlına sığınırım" şekillerinde okunabilir. Emir Gıyâseddin'in *İstivânâme*'de kullandığı "*Fazl-ı settâr*"[7] terkibi de aynı çerçevede değerlendirilebilir.

Fazlullah için kullanılan ikinci grup isimler ise gelenek içerisinde sadece Allah için kullanılan bazı kelime veya kelime gruplarından oluşur. Örneğin *âlimül gayb* [İtaatnâme, cd 30401] "gaybı bilen" terkibi normalde Allah için kullanılan bir sözken Kaytağ tarafından Fazlullah için kullanılmıştır. Her ne kadar Kuran'da "*Gaybın anahtarları Onun katındadır, onları Ondan başkası bilmez*" [EN'ÂM 6:59] denmişse de "*O bütün gaybı bilir. Gaybını seçtiği elçiden başka kimseye açmaz*" [CİN 72:26-27] ayetiyle buna istisna getirilmiştir.

Bir Hurufi şair aynı terimi Fazlullah için kullanır:

حضرت ف ربّ العالمين و مالك يوم الدّين — *Ya Fazl-ı gaybdân gibi tüm eşyaya muhit ol*

يا چون آن خالق برون از راه جسم و جان بيا — *ya Hâlik gibi cism u can yolundan dışarı çık.*

[Divân,[186] cd 28977]

"*Kutsal hadis*" terkibi İslam literatüründe Hz. Muhammed'in, lafzını kendi kurduğu, manasını Allah'tan aldığı sözleri için kullanılır. Ancak Işkurt Dede *Salâtnâme*'sinde Fazlullah'ın bir beytini *kutsal hadis* diyerek vermiştir. [Salâtnâme, cd 26] Elbette Işkurt Dede'nin kutsal söz anlamına gelen bu terkibi ıstılahi anlamıyla değil de kelime anlamıyla kullandığı da düşünülebilir.

Hurufiler Fazlullah'ın *Câvidânnâme*, *Muhabbetnâme* ve *Arşnâme* gi-

---

6 اعوذ بفضل الله تعالى من ذلك الاعتقاد M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1039, cd 30750.

7 *İstivânâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 269, cd 15: "امّيدوار بمغفرت ف ستّار"

bi eserlerini, *Câvidânnâme-i İlâhî* şeklinde olduğu gibi "ilahi" kelimesine izafe ederler. "Allah'ın Câvidânnâme'si" anlamına gelen bu terkibi "kutsal Câvidânnâme" diye okumak da mümkündür. Şunu da belirtelim ki, Mukimî kendi eserini de "ilahi" izafetiyle isimlendirip *Vahdetnâme-i İlâhî* demiştir. [Vahdetnâme-i İlâhî, 30184] Dolayısıyla bu kullanımın Fazlullah'ın eserleriyle sınırlandırıldığını söylemek eksik olabilir.

Bunun yanında Hurufi eserlerinin çoğunda, Fazlullah'tan yapılan alıntılar "*sadakallah*" (Allah doğru söyledi) cümlesiyle bitirilir[8] ki, bu sözcük İslam geleneğinde Allah'ın kelamı olan Kuran'dan ayetler okunduktan sonra söylenir. Buradan hareketle Hurufilerin Fazlullah'ı Allah, onun eserlerini de kutsal kitap olarak kabul ettikleri yargısına ulaşmak yanlıştır, çünkü Hurufilerin hadislerin nihayetinde de "sadakallah" sözünü söyledikleri görülür.[9] Bu nedenle bunu, Fazlullah'ın eserlerinin, hadislerde olduğu gibi, Allah'ın ilhamıyla yazıldığına duyulan inançtan dolayı böyle söylediklerini öne sürmek yanlış olmaz. Diğer yandan bunu, Refi'î'nin şu beytinde söylediği gibi, gizli açık her şeyin aslında Allah'ın bir nutku olmasıyla da açıklayabiliriz:

Nutk-ı yezdândır nihân u aşikâr
Ondan artık bir dahi de kim ne var [Beşâretnâme, cd 2965]

Ayrıca unutmamak gerekir ki, daha önce söylediğimiz gibi büyük

---

8 Bkz. Muhitî, *Keşfnâme*, M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 1356, cd 16, 24, 39, 44, 53, 81...; ?, *Arşnâmeden birkaç beytin şerhi*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29504; Seyyid Ishak, *Turâbnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1034, cd 30009; Işkurt Dede, *Salâtnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1043, cd 26.

9 Abdülmecid b. Firişte, *Ahiretnâme*, M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 1364, cd 03; Kemâleddin Kaytağ, *Itaatnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1052, cd 30382. *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 30'de "Sadakallahül azîm ve sadaka resûlühül kerîm" ibaresi geçer.

mutasavvıf Cüneyd-i Bağdadi de, "Yıllardan beri boğazımdan ve dilimden Allah'tan başka kimse konuşmadı" demiştir.

İslam geleneğinde Allah'ı tazim için isminden sonra *celle celalüh, celle ismüh, azze ismüh, azze ve celle* gibi terkipler kullanılır. Hurufiler Fazlullah'ın isminden sonra da *celle ismüh* veya *celle kelimetüh* ve benzeri ifadeler kullanmışlardır. Elbette bu ifadelerin Fazlullah için kullanılmış olması, Hurufilerin Fazlullah'ı ilah olarak kabul ettiklerini söylemek için yeterli bir delil oluşturmaz.

Ancak üçüncü grupta yer alan isimler, ilk bakışta açıkça Fazlullah'a bir kutsiyet ve uluhiyet atfetmektedir. Örneğin Muhitî, "Allah kim *fe dat* ve *lam* (فی ضاد لام)..." [Keşfnâme, cd 70] demiştir, ki bu harfler Fazlullah'ın ism-i azamı kabul edilen Fazl'ı (فضل) oluşturur. Şu beyitlerde de bu gruba dahil edebileceğimiz kullanımlar vardır:

آن ذات که اسم اوست الله — O zat ki, ismidir Allah
وز سرّ دو کون اوست آگاه — ve iki cihanın sırrına Odur agâh.
خلّاق قدیم فضل حقّست — Ezeli yaratıcı fazl-ı haktır
کو بود همیشه ذات الله — ki o her zaman Allah'ın zatıdır.
[Divân,[186] cd 29104]

خالق جمله چو بد فضل قدیم معبود — Her şeyin yaratıcısı Fazl-ı kadim mabut olduğundan
سجدهء جمله بجز ذات او را واجب نیست — onun zatından gayrısına cümlenin secdesi vacip değildir.
[Divân,[186] cd 29016]

ذات فضل حق ز حرف و صوت و قوّت رو نمود — Fazl-ı Hakk'ın zatı harf, ses ve kuvvetten ortaya çıktı
تا وجود مطلق و ذات حق و رحمان شود — ta ki vücud-ı mutlak, Zat-ı Hak ve Rahman olsun. [Divân,[186] cd 29042]

Firişteoğlu *Işknâme*'de Hz. Muhammed'in miraç gecesinde Allah'ı sakalsız bir genç suretinde gördüğünü söyleyerek, bunun Fazl'ın sureti olduğunu söyler. Nur ve dolayısıyla gayr-ı mahsus (hissedilmeyen) Allah'ın görünebilmesi için zuhuru 7 hatla olmuştur. Böylece lâhut mertebesinden nâsut mertebesine, âlem-i icmalden âlem-i tafsile, âlem-i mutlaktan âlem-i mukayyede gelmiştir. Fazl-ı mutlak lâhuttan nâsuta gelerek istiva hattı sırrını fethetti, ki "*Doğrusu biz sana apaçık bir fetih ihsan ettik*" [FETİH 48:1] ve "*sana düşen sadece tebliğ etmek, bize düşen de hesaba çekmektir*" [RA'D 13:40] demiş ve sonuçta kendi hesap etmiştir. [Işknâme, cd 30323]

Fazlullah'ın, zatın cisme gelmiş şekli olduğunu ima eden Arşî'nin şu beyitlerini de bu bağlamda değerlendirebiliriz:

Bildirdi râzı geldi hûdâvend-i rûz-ı dîn
Fazl-ı hûdâ ki, hâkim-i arz u semâ-yı o

Bi'l-kuvve idi fi'le gelip fazl u lutfla
Kevni ihâta eyledi feyz u atâ-yı o

Arşî gönülde fazl-ı hûdâdır cûlûs eden
Kavlim kamu rızâ-yı o fi'lim rızâ-yı o [Arşî, Divân, cd 69]

...

Ma'lûm ola tâ ki zât-ı mutlak
Giydikte libâs-ı şekl-i insân

Fazl idi gelip kılan tecellî
Emr eden ezel namazı elli [Arşî, Divân, cd 85]

Fazlullah da kendisi için bunlara benzer ifadeler kullanmıştır:

آنم که خدای محض در پشت منست — *Ben oyum ki Mutlak Tanrı benim sırtımdadır*
وین قوّت کاینات در مشت منست — *ve bu kainatın kuvveti benim elimdedir.*
منزل که قمر دارد و فرقان که رسول — *Ayın menzili ve Resul'ün Furkan'ı,*

اندر عدد حرف ده انگشت منست *benim 10 parmağımdaki harf sayısıncadır.*

[Naimî, Divân, cd 29146]

Özellikle son mısradaki ifadeden hareketle Fazlullah'ın aslında Allah'ın, evrendeki ecrâmın ve Kuran'ın sırlarının insan vücudunda alametleri olduğunu söylemiş olduğunu düşünebiliriz.

Sonuçta, üç gruba ayırdığımız bu kullanımlar farklı okumalarla farklı şekillerde yorumlanabilir. Elbette Hurufilerin Fazlullah için bunlar gibi kinayeli ifadeler kullanışı, ortada Hallac gibi örnekler, yakılmış Hurufiler varken sebepsiz değildir. Ancak Hurufilerin Fazlullah'ın Allah'ın bir zuhuru olduğuna inandıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Aslında tüm varlığın Allah'ın bir zuhuru olduğuna inanılmaktadır. Hurufi metinlerindeki üstü kapalı ifadeler, Fazlullah'ın bu düzlemde diğer varlıklardan ontolojik farkını ortaya koymaktan uzaktır. Bunun yanında Hurufilerin insanbiçimci, yani Allah'ın varlığını yadsıyıp Tanrı'yı insandan ibaret gören bir anlayışta olduklarını söylemek yapılabilecek en yanlış, en yüzeysel okumadır. Bu bölümü bitirmeden önce bu şekilde yanlış ve yüzeysel okumalara da cevap olması açısından, Fazlullah'ın Allah'a yöneldiği beyitlerinden örnekler verelim:

یا رب بهوای تو هوسناکم کن *Ya Rab! Senin arzuna hevesli kıl beni.*

از خنجر عشق سینه چاکم کن *Aşk hançeriyle sinemi yar.*

ز آلودگی زرق و ریا پاکم کن *Gösteriş ve iki yüzlülük kirinden beni arındır.*

در ره گذر صدق و صفا خاکم کن *Sıdk ve safa yolunun toprağı kıl beni.*

[Mecmua,[991] cd 74]

به روز حشر اگر چشمم نه بیند حق تعالی را *Eğer gözlerim mahşer günü Hak tealayı görmezse*

بسوزد آتش آهم هشت آباد عقبی را *âh ateşim abâd cenneti yaksın.*

[Naimî, Divân, cd 29140]

İsm-i azam

İsm-i azam, Allah'ın en büyük ismi için kullanılan bir terimdir. Allah'ın tüm sıfatlarını kapsayan bu ismiyle yapılan duaların kabul olduğu da rivayetler arasındadır. Bu ismin, Bakara ve Âl-i İmrân surelerinde geçtiği söylenir. İsm-i a'zâmın, Allah'ın hangi ismi olduğu konusunda birçok mutasavvıf ve din alimi fikir beyan etmiştir. Hurufiler ise ism-i azam konusunda farklı görüşler ortaya atmışlardır.

Muhitî bu konuda şunları söyler: "*fe* (فی) hod evvel-i ism-i mübârek-i hazret-i fazl-ı yezdândır ki, hüdâvend-i beyan ve kâşif-i Kuran'dır celle celalüh pes bu takdirce ism-i azam-ı hüdâ ki, ism-i bozorgvâr-ı fazl-ı yektâ-yı bî-hemtâdır celle celalüh Fatihatül Kitab, ki Ümmül Kitab'dır mevcud ola bu sebepten Fatihatül Kitab ism-i azamdır *fe* (فی) batınında *lam* (لام) ve *dat* (ضاد) zahirinde gelmiştir, yani zahir ve batın-ı Fatihatül Kitab ki, Ümmül Kitab'dır." [Keşfnâme, cd 05] Burada Muhitî, Fazlullah'ın ismini ism-i azam olarak kabul eder. Fazl'ın ismindeki üç harf (ف ض ل), Ümmül Kitab olan Fatiha'nın zahir ve batınında olduğu için de Fatihatül Kitab ism-i azam olarak kabul edilir.

Fazlullah ism-i azamın Fazl-ı yezdân olduğunu söyler. Ona göre, yüzdeki hatlardan görülen Fazl-ı yezdândır ve hatları oluşturan her bir unsurda Fazl-ı yezdân yazılıdır. Bu isim on sekiz bin âlemi kuşatmıştır. Ancak bu bir şahsın ismi değildir, levhaya yazılmış bir isimdir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 60-1]

Fazlullah farklı bölümlerde ism-i azamı farklı tezler üzerinden detaylandırmaktadır. İlk olarak, "Allah" isminin ism-i azam olduğunu söyler. Çünkü Allah Âdem'i kendi sureti ve Rahman sureti üzerine yaratmıştır. Âdem bu açıdan Allah'ın ism-i azamıdır. Diğer taraftan, "*İster 'Allah' deyin, ister 'Rahman' deyin, nasıl çağırırsanız çağırın. En güzel isimler Onundur*" [ISRÂ 17:110] ayetinden hareketle, Âdem Rahman su-

reti üzerine yaratıldığı için tüm ilahi isimlerin işaretlerini de barındırır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 43, 91] Fazlullah bununla birlikte Âdem'in ism-i azamın mazharı olduğunu da söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 188]

Başka bir yerde de Âdem'in veçhinin –ki levh-i mahfuz'dur– ism-i azam olduğunu söyler. Çünkü Âdem'in yüzü, Allah isminin veya ism-i azamın kendisinden oluştuğu 32 ilahi kelimenin alametlerini havidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 66] Diğer bir neden de Âdem'in yüzünde bulunan 14 hat, Allah (الله) isminin eczasından zahir olan 14 harfin (الف لام لام الف هی) kaim makamı olmasıdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 146, 204]

Ayrıca her varlık Allah'ın bir ismi olarak görülmüştür. Mahlukat içinde de ilahi kelimelerin tamamının mazharı insan olduğu için, Âdem (insan) ism-i azam, yani en büyük isimdir. Rivayet edildiğine göre, ism-i azamı ve harflerin havâssını bilen kişiye tüm eşya musahhar olur. Hz. Süleyman'ın mühründe de ism-i azam yazılı olduğundan, tüm mahlukat onun emrine girmiştir. Dolayısıyla bir kimse tüm eşyanın harflerle kaim olduğunu bilirse, tüm eşya o kişinin ilmine musahhar olur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 98, 158, 204]

Bir Hurufi şair de ism-i azamı yüzdeki hatlar olarak kabul eder:

اسم اعظم چو بد خطوط رخش	*Ism-i azam yüzündeki hatlar olduğundan*
کنز مخفی عیان ز خلقت اوست	*kenz-i mahfi onun yaratılışından zahir oldu.*

[Divân,[186] cd 29017]

چو رویش اسم اعظم بد همه اسما در او جمعست	*Yüzü ism-i azam olduğundan, tüm isimler onda toplanmıştır.*
خطش چون هادیٔ راهست دگر رهبر نمی گنجد	*Hatları hidayet eden olduğu için, başka rehber oraya sığmaz.*
همه اشیا در او جمعند و او مجموعه جمله	*Tüm eşya onda toplanmıştır ve o cümlenin mecmuudur.*

چنان او عین جمله شد که نفع و ضر نمی گنجد — *Cümlenin aynısı olduğudan fayda ve zarar oraya sığmaz.* [Divân,[186] cd 29061]

Cavidî ise ism-i azamın Allah'ın tüm isimlerine ve manalarına sahip ve hepsini kapsayan, Allah'ın en büyük ismi olmasından hareketle Âdem'in ism-i azam olduğunu söyler. Çünkü Âdem 32 ilahi harfin mazharıdır ve nefsini bilerek bu 32 harfi nefsinde müşahede etmiş, Allah'ın tüm isimlerini bilmiş ve onların hakikatine ulaşmıştır. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30048]

Son olarak Fazlullah'ın ism-i azama dair şu mısralarını verelim:

آدم خاکی که جان عالم است — *Âdem-i hâkî âlemin canıdır.*
پیش ذات حق وی اسم اعظم است — *Zat-ı Hakk'ın indinde o ism-i azamdır.*

[Arşnâme, cd 001]

مصحف حق خط وجه آدم است — *Hakk'ın mushafı Âdem'in yüz hattıdır.*
زانکه پیش حق وی اسم اعظم است — *Bundan dolayı Hak indinde o ism-i azamdır.*

[Arşnâme, cd 003]

V

İNSAN

Allah ilk olarak beyaz inciyi yaratmıştır, ki inci topraktandır. Sonra o inciye aşkla bakmış, inci o aşktan eriyip su olmuştur. Allah'ın arşının üzerinde olduğu su [HÛD 11:7] budur. Sonra sıcaklık yüzünden bu sudan buhar ve duman çıkmıştır, ayette geçtiği gibi 7 kat semanın kendisinden oluştuğu duhân-ı mübîn [FUSSİLET 41:11, DUHÂN 44:10] budur. Sonra bu su kurumuş [HÛD 11:44], Âdem'in sureti ve suretindeki hatlar ondan sonra zahir olmuştur [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 63]. Bu, toprağın hatların yazılmasına uygun tabiatı sayesinde gerçekleşmiştir. Ateşten yaratılmış cinler ve şeytanlar her ne kadar Hz. Âdem'den önce yaratılmış olsalar da, hatları kabul etmeyen tabiatları yüzünden Hz. Âdem'den aşağı düzeydedirler. Elbette Hz. Âdem'in bunlardan sonra yaratılmış oluşu onun daha aşağı düzeyde olmasını göstermez. Nitekim hayvan bitkiden sonra, bitki de madenden sonra zuhur etmiştir. Allah her şeyin yaratıcısı olarak "evvel"dir ve en sonda, yani Âdem'de kâmile zuhur etmiştir. Dolayısıyla öncelik, üstünlük nedeni değildir.[1]

İNSANIN ÖNEMİ

Hurufi eserlerde "insan" kelimesi yerine daha çok, aynı anlama gelen "Âdem" kelimesi kullanılmıştır. Bu noktada Hurufiler arasında

---

[1] *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 44.

Fazlullah'ın Âdem olarak kabul edildiğini de söylemek gerekir. Dolayısıyla Âdem ile kastedilenin ilk insan ve ilk peygamber mi, Fazlullah mı, yoksa insan kavramı mı olduğu net değildir, belki konuya bağlı olarak okuyucuda bir fikir oluşur, ama kesinlikle tartışmaya açık bir konumda yer alır. Ancak şunu da söyleyebiliriz ki, alametler bakımından, Âdem'de görülen her alamet (28 ve 32 ilahi kitabet gibi) aslında her insanda görülür. Dolayısıyla Âdem için kabul ettiğimiz her çıkarım genel itibariyle tüm insanlar için de geçerlidir. Bununla birlikte Fazlullah bu konuda kastın özellikle Âdem olduğunu belirtir. Çünkü Âdem muallim-i esmâ ve Allah'ın halifesidir. Onun sureti, 32 kelimenin alemidir. Diğer insanlar 32 kelime sayısınca yaratılmış olsalar da bu 32 kelime sadece Âdem'de zahir olmuştur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 92] Fazlullah'ın bu sınırlandırmasını göz önüne alsak da, insan ve insanın önemiyle ilgili diğer tüm Hurufilerin değerlendirmelerini Âdem üzerinden insan mefhumuna yayabiliriz.

İnsan mahiyeti itibariyle diğer varlıklardan çok farklı, varlık mertebelerindeki diğer sınır varlıkların (hayvanlar ve melekler gibi) düzeylerine inip çıkabilen potansiyelde ve tüm bu varlıklardan sonra yaratılmış *zübde-i âlem*'dir. Bu manevi açıdan bakıldığında insanın özellikleri ve hususiyetlerinin listesi uzatılabilir. Ama Hurufiler tüm bunlardan ayrı, insanın bedeninden hareketle onun hususiyetini, üstünlüğünü ve varlık içerisindeki farklılığını göstermişlerdir.

Tüm mevcudat insana âşıktır, o yüzden toprağa secde ederler. Bu aşkın sebebi insanın yüzüdür, çünkü "Allah insanı kendi sureti ve Rahman sureti üzerine yaratmıştır."[2] Ayrıca Allah'ın Zat'ının kadim sı-

---

[2] إنّ الله تعالى خلق آدم على صورته — İhsâî, *a.g.e.*, c. I, s. 53.
إنّ اللّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلى صُورَةِ الرَّحْمنِ — *Kütüb-i Sitte*, c. X, s. 288.

fatı olan 28 ve 32 ilahi kelimenin tamamı insan veçhinde okunur. [Işknâme, cd 30269] İlahi kelimeler, insana kadar şekil ve suretten soyut ve arî idiler, şekil ve suret kabul etmiyorlardı. İnsanın topraktan yaratılması nedeniyle bu kelimeler insanda şekil ve surete gelmişlerdir.[3]

Allah insanı yaratacağını meleklere söylediğinde, meleklerin "*Orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın? Oysa biz seni överek tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz*" [BAKARA 2:30] diyerek yaptıkları itirazın asıl nedeni de budur. Çünkü bilinmeyen bir terkibden Allah'ın suretinde bir mahluk yaratılacaktır; soyut olan bu kelimelerin terkibinden ibaret olan melekler, soyut kelimelerin surete gelmelerini kabulde zorlanmışlardır. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29622-3]

Refi'î insan ve diğer mahluklar arasındaki farklı şöyle dile getirir:

Oldu eşyâ mazhar-ı zât-ı hüdâ
Lîkin âdemdir kamuya pîşvâ

Tanrı yüzün sûretinden kıl taleb
Otuz iki hatt-ı vechi hatt-ı rab

Otuz iki nutk-ı pâk ey huşyâr
Âdem-i hâki dilinden aşikâr

Bu cihetten arş-ı rahmandır yüzü
Bu sebebden beyt-i yezdândır özü

Yoktur artuk [ayruk] yerde otuz iki hat
Âdemin vardır sakın olma ğalat [Beşâretnâme, cd 2990]

Allah "*kendi üzerine rahmet yazmıştır*" [EN'ÂM 6:54] ve *rahmeti her şe-*

---

3 Cavidî, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29440.
قابلیت خطّ حق را خاك یافت *Hakk'ın hattını (kabule) toprağın kabiliyeti vardır.*
دیو از آتش بود از خط سر بتافت *Şeytan ateştendi, hattan serkeşlik etti, yüz çevirdi.*

yi kuşatmıştır. [A'RÂF 7:156] Diğer bir ayette de "*Onun kürsîsi bütün gökleri ve yeri kuşatmıştır*" [BAKARA 2:255] denir. Bu son iki ayetten hareketle kürsî ve rahmet arasında bir eşdeşlik kurulur. Diğer taraftan Allah'ın insanı Rahman sureti üzerine yarattığını söyleyen hadisten hareketle de kürsînin insana, özellikle de insandaki 7 hatta işaret ettiği söylenir. Çünkü 28 ve 32 kelimenin zuhuru bu 7 hattan gerçekleşmiştir. Mevcudatta (insanın yüzünde zuhur eden Allah'ın kelimeleri aracılığıyla) insanı, dolayısıyla Allah'ı müşahede etmenin, bu kuşatılmışlığı görmenin yolu insanda Allah'ın kelimelerinin nasıl zuhur ettiğini bilmekten geçer, ki böylece tüm mevcudat, kürsînin kapladığı her şey, insanın veçhinden müşahede olunur. [Işknâme, cd 30269]

Diğer taraftan Tevrat'ta da "*biz insanı kendi şeklimizde, suretimizde bir insan yaratmak istedik ki, o havada uçan kuşlara denizdeki balıklara ve ezelden ebede kadar gelmiş yükseklerde ve alçaklarda olan her canlıya sultan olsun. Ve Âdem'i yarattım ve ona 32 kelime yi öğrettim*" denir.[4] Hz. İbrahim'e de Allah'ın birliğinin burada aranması gerektiği söylenmiştir. Çünkü ona indirilip 11 babdan oluşan suhufun her babının başında şu ayet yazar: "*Ey İbrahim, benim birliğim 10 ve 22 nesnede mevcuttur. Zeki ve idrak edici talibin benim birliğimi 10 ve 22'de araması gerekir.*"[5] Bu da 32 kelimenin insandaki zuhurudur. [Işknâme, cd 30348]

Sonuçta, insan Allah ile mevcudat arasında bir köprüdür diyebiliriz. O, bir yandan Allah'ın kelimelerinin zuhuru, diğer taraftan da yer, gök, ay, gün, hafta, saat, cennet, cehennem, huri, gılman, mizan, sırat,

---

4 نريد ان نخلق الانسان بشكلنا و صورتنا و لباسنا ليكون سلطانا لطيور الهواء وحيتان البحر و كلّ ذى روح و دابّة من الاذل الى الابد فى العلويات و السّفليات فخلقت آدم و علّمت الاثنى و ثلثين كلمة الهية

5 يا ابراهيم انّ وحدانيتى موجودة فى عشرة استويت و اثنى و عشرين فلا بدّ للطّالبين المدرك الذّكىّ ان يطلب وحدانيتى فيهما

oruç, namaz, zekât, kürsî, şehadet, ezan, kamet vs. her şeyin hakikatidir. Tüm bunlar insanın yaratılışı üzerinedir ve insanın yaratılışına şahittir. Yani insan tüm varlığın zatının ve sıfatının mazharıdır. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30234] İnsan'da zuhur eden Allah'ın kelimelerinin bilinmesiyle, mevcudatta Allah'ı müşahede etmek ve insanda mevcudatı müşahede etmek mümkün olacaktır. Zaten mevcudatın Hz. Âdem ve Hâtem'in vücudu alametleri hizasında olmasındandır ki, bunlar cümle mevcudatın hakikati ve halifetullah olarak kabul edilmişlerdir.[6]

Hurufi şairler bunu şöyle ifade ederler:

Giymiş insan donun eşyâ ser-be-ser
Yerde gökte her ne kim var huşk u ter [Beşâretnâme, cd 2973]

Bu âdem hilkatidir Zâta mir'ât
Nazar kıl kim göresin onda zerrât [M.K. Ali Emirî, no 1363, cd 33]

Hurufî şiirlerde, insandaki bu kemaline sık sık vurgu yapıldığını görürüz. Şairler insandaki bu kemali zikrederek, insanları kendilerini tanımaya çağırırlar:

Derûnun kenz-i lâ-yefnâ değil mi
Cemâlin nüsha-i kübrâ değil mi

Hutütundur beyân-ı sırr-ı tâhâ
Kaşından kâb-ı kavseyn oldu peydâ

Hüdânın Zâtına mir'ât sensin
Oku kim mazhar-ı âyât sensin

Gel imdi dâhil-i dâru's-selâm ol
Anâsır-ı i'tibârın ko kelâm ol [Arşî, Divân, cd 105]

Fazlullah da insanın camiiyetini şöyle dile getirir:

---

[6] *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29502.

آن نقطه که مرکز جهانست توئی — Cihanın merkezi o nokta sensin.

وان قطره که آصل کن فکانست توئی — *Künfekân*'ın (ol der oluverir) aslı o katre sensin.

[Naimî, Divân, cd 19]

Hurufilerin insana verdikleri bu önem, elbette İslamdan kaynaklanır. Kuran'da "*Biz insanı en güzel biçimde yarattık*" [TİN 95:4] denir. İnsan eşref-i mahlukattır ve tüm İslami kaynaklarda mahlukatın en üst düzeyinde yer alır. Hurufiler tüm bu kaynaklardan yararlanarak insanı felsefelerinin temeline koymuşlar; harfler ile insan vücudu arasında kurdukları eşdeşlik üzerinden insanın kemalini göstermişlerdir.

İnsan vücudunda, diğer mahlukattan farklı ve daha fazla şekilde, harflerin zuhurunu görürüz. Bundan başka insan, mahlukat arasında harflerin tamamını telaffuz edebilen tek canlıdır. Hurufiler insanın bu ve benzeri birçok niteliğine vurgu yapmışlardır. Bunları ayrı maddeler halinde inceleyeceğiz.

Ama Hurufilerde insana verilen bu önemin mutlak anlamda hümanizm olduğunu söylemek oldukça yanlıştır. Bu bağlamda, onların insana verdikleri bu önemin kaynağının, Timur'in baskıcı ve zalimane yönetimi olduğu da yüzeysel ve yanlış bir düşüncedir.

Öncelikle bilinmelidir ki, her ne kadar Hurufiler insana bu denli vurgu yapmış olsalar bile, insan harf temelli Hurufi felsefesinin amacı değil, en önemli araçlarından biridir. İnsan vücudu bizi, üzerinde zuhur eden harflere ve Allah'a götürmesi açısından Hurufilikte önemli bir yer tutmuştur. Yani söz konusu olan insan mefhumudur, hümanizm bağlamında hakları olan, sosyal bir varlık olarak insan değildir.

Hurufilerde sanıldığı gibi mutlak hümanizm yoktur. Örneğin Fazlullah, Allah'ı kendi suretinde bilmeyen insanların katlinin vacip olduğunu söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 66] Kemâleddin Kaytağ'a göre zamanının imamını, yani kelam-ı nâtıkı (ki Fazlullah'tır) bilmeyenin kat-

li vaciptir, çünkü kelam-ı nâtıkı bilmeyen, kelam-ı sâmit olan Kuran'ı hiç bilmez ve bu cehalet küfrün ta kendisidir. [İtaatnâme, cd 30387]

Allah'ın sureti üzerine yaratılmasına rağmen insanın öldürülmesini vacip kabul eden anlayıştaki zıtlığa Fazlullah açıklık getirmiştir. "Allah Âdem'i kendi sureti ve Rahman sureti üzerine yarattı"[7] hadisindeki "suret"in zuhuru, mananın zuhurudur. Eğer o yüz, kastedilen manaya ulaşmıyorsa, onun olmaması daha evlâdır. İkinci olarak, katli vacip olan insanlar, suretlerinden hakka yol bulamayanlardır. Bunlar katledilir, ta ki başkalarının da dalâletine sebep olmasınlar. Bunlar İblis gibidir, çünkü o da Hz. Âdem'in suretine tazim ve secde etmemiştir.[8]

Hurufilerin mutlak hümanist olmadıklarına dair çok fazla örnek verilebilir. Bunlardan bazılarını, "Hurufiler ve Hurufi olmayanlar" bölümünde dile getirmiştik. Konumuzla ilgili olarak tekrar belirtelim: Hurufilikte "insan" sosyal bir birey değil, anatomik bir yapıdır. İnsanın anatomik özellikleri üzerinden onun öneminin, her şeyden önce onun mevcudat ve harflerle ilişkisinin nasıl gösterildiğini inceleyelim.

İNSAN VE EVREN

Birçok kaynakta insan, *âlem-i sağîr, evren âlem-i kebîr* veya *insan-ı kebîr* olarak gösterilir.[9] Hurufilere göre ise âlem-i kebîr olan insandır. Arşî bunu açık bir şekilde dile getirir:

---

7 إنّ الله تعالى خلق آدم على صورته — İhsâî, *a.g.e.*, c. I, s. 53.

إنّ اللّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلى صُورَةِ الرَّحْمنِ — *Kütüb-i Sitte*, c. X, s. 288.

8 Fazlullah, *Câvidânnâme-i Sağîr*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1000, cd 174; Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29519.

9 Mücmelu'l Hikme, *a.g.e.*, s. 322; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 105.

Sûretâ gerçi kim sığarım ben
Ma'nâda âlem-i kebîrim ben [Arşî, Divân, cd 62]

Hurufilere göre insanın âlem-i kebîr oluşunun nedeni, evrenin 28 ve 32 ilahi kelimeye mazhariyeti bilkuvveyken insanın vücudunun taksiminde bu mazhariyetin bilfiil olmasındandır. İnsan âlem-i kübrâ olduğu için bu yüksekliği sayesinde arş, kürsî ve semavatla vasıflanmıştır. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29539]

Gökte bulunan her şeyde, feleklerde olduğu gibi, Âdem'in suretinin mazhar olduğu 28 ve 32 harf, feleğin 360 derecesinde –ki 6 kere 28 ve 6 kere 32 kelime hizasındadır– bilkuvve mevcuttur. Felekİerin bilkuvve elde ettiği Âdem'in sureti, 4 unsur âleminde bilfiil mevcuttur. Bu da demektir ki, her şey bir olan Âdem'in vücududur. Âdem'in mazhar olduğu ilahi kelime her şeyde okunabilir. İsmiyet açısından 32 kelime her şeye ulaşmıştır. Zuhur bakımından da her şeyde tecelli etmiştir, bu 32 kelime halife olan Âdem'dir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 4-5]

İnsanın kainattaki yerini ve önemini göstermesi açısından Hz. Yusuf'un rüyasında gördüğü on bir yıldız, güneş ve ayın kendisine secde etmesi önemli bir örnektir. [YÛSUF 12:4] Meleklerin insana secde etmesi gibi [BAKARA 2:34] yıldızlar da insana secde etmişlerdir, bunun anlamı insanın onlardan daha üstün oluşudur. Çünkü felekler ve felekte bulunan şeyler Hakk'ın tam zuhurunu karşılayacak kabiliyette değillerdir. İnsan, tüm ilahi kemalata mazhar olmuştur. Çünkü insanın ruhu Hakk'ın zat ve sıfatını, eşyanın tamamını idrak eder. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30031] Şu beyitler de buna işaret eder:

زانکه اشیا مظهر سی و دو اسما اند به جمع — Eşyanın tamamı 32 ismin mazharı olduğu için,

هر یکی را مظهر یك اسم از اشیا فتاد — eşyanın her biri bir ismin mazharı olmuştur.

روی انسان مظهر سی و دو اسما شد تمام — İnsanın yüzü, 32 ismin tamamının mazharıdır.

آن چه در اشیا همه بد در رخش تنها نهاد — Eşyada olan her şey, yalnızca yüzünde bulunmaktadır. [Divân,[186] cd 29044]

Buradan hareketle, Allah'ın nutku olan Âdem'in vücudu olmaksızın ulvî ve süflî âlemdeki hiçbir şey kemal kesp edemez, kendilerini bilemez ve hakikatlerini gösteremez diyebiliriz. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29540]

İnsan yüzündeki 7 ümmî hat, 7 semavata karşılıktır. Yüzündeki 7 delik de 7 yıldıza (seyyare) veya yer ve göğün 7 tabakasına, dünyadaki 7 denize karşılık gelir. İnsan ve kainatta görülen bu uyumun nedeni Hakk'ı arayan taliplerin, Allah'ın 28 ve 32 ilahi kelimeyi bulmasını kolaylaştırır. Vücuttaki 5 deliğin 4'ü, 4 köşeye ve 4 unsura işarettir. Göbek deliğiyse noktanın vücuduna işarettir, ki 4 unsurdan ortaya çıkar. Toplamda 12 delik ile 7 ümmî hat, muhkemât harfleri (14) ve noktaları (5) toplamına eşittir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30232; Keşfnâme, cd 18]

Bu eşdeşlikler gösterir ki, insan kainatın toplamıdır ve kainatı muhittir. Bunu, yönlerle de açıklayabiliriz. Her eşyanın 6 yönü vardır, kendi vücuduyla birlikte 7 olmaktadır ve 7 ümmî hat hizasındadır. Bu 7 ümmî hat 4'er unsurdan oluşması nedeniyle 28, istiva hattının geçmesiyle de 32 hat olurlar. Dolayısıyla 28 ve 32 harften oluşan mecmu eşya insanda toplanmaktadır. Ses olarak da insan tüm eşyayı camidir. Çünkü canlı cansız her mahluktan sâdır olan sesin aslı da 32 kelimeye dayanır ve bunların tamamı Âdem'de zahirdir. İsimler bakımından da insan tüm varlığı camidir, çünkü şeylerin isimleri sadece insan tarafından dile getirilebilir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29680]

Dünyada "kıble, gündoğusu, kuzey, karayel, yıldız, gün batısı, lodos" olmak üzere 7 temel rüzgâr vardır. Bunların her biri bir iklimde

ortaya çıkar. Bir hadiste geçtiği gibi rüzgâr Allah'ın nefesidir.[10] 7 rüzgârı 4 unsurla çarparsak 28 ilahi kelime hizasında olur, bu da Âdem'in nutkuna karşılık gelir. Bu aynı zamanda Allah'ın nutkudur. Bu nedenle de yukarıdaki hadiste rüzgâr için Rahman'ın nefesi denmiştir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30231]

Penahî insanın bu camiiyetini şöyle ifade eder:

Göresin bu çarh u eflak u zemîn
Gece gündüz görünen nûr-ı mübîn

Bunca eşkâl u tahayyür ve suver
Bunca esrar u tefekkür hayr u şer

Âlem u eşyâ ve âfâk ser be ser
Kâinatın mevcudâtı muhtasar

Cümle sende derc olubdur bilesin
Ger vücûdun mülküne yol bulasın [Penahî, Mesnevi, cd 3026]

İnsan ile dünya arasındaki ilişki de Hz. Âdem'in yaratıldığı toprağın dünyanın farklı yerlerinden alınmasıyla açıklanır. Hadiste geçtiğine göre Hz. Âdem'in başı ve alnı Kâbe, göğsü ve sırtı Beytül Makdis, sağ eli doğu, sol eli batı, sağ ayağı Mısır, sol ayağı da Hicaz toprağından alınıp yaratılmıştır.[11] Dünya dört köşe ve yedi iklimdir. İnsan da 4 unsurdan oluşmuş ve 7 parçası (baş, göğüs, sırt, eller, ayaklar) da dünyanın 7 farklı yerinden alınmıştır. Bütün bunlar insanın dünyayla olan bağlantısını gösterir. Bu 7 parçanın her birinin 4'er unsurdan oluşması 28 ilahi kelimenin insandaki zuhurunu gösterir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30230-1] Hz. Âdem'in vücudu dünyanın her tarafından alınan

---

[10] *Kütüb-i Sitte*, c. VII, s. 90

[11] خلق الله تعالى رأس آدم و جبهته من تربة الكعبة و صدره و ظهره من بيت المقدّس و يده اليمين من ارض المشرق و يده اليسرى من ارض الغرب ما بين المشرق و المغرب القبلة

topraktan yaratıldığı ve Hz. Âdem Allah'ın evi olduğu için tüm yeryüzü mescit kılınmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 98]

32 ilahi kelimenin insanda zuhuru ise ancak istiva hattının insandan geçirilmesiyle mümkündür. Sadece hatt-ı istiva sayesinde 7 ümmî hat, 8 hat olmakta ve 4 unsurla çarpıldığında 32 hat elde edilmektedir. 32 hattın ve 32 kelimenin alameti olan istiva hattı hayvanlarda ve bitkilerde de bulunur. Yani insan, kendisindeki istiva hattı ile de varlığı camidir diyebiliriz. İstiva hattı konusunu ayrıca inceleyeceğimiz için bu kadar açıklamayla yetinelim, ilgili konuda insanın istiva hattı ile camiiyetine değineceğiz.

Son olarak, tüm varlığın suretinin alametlerinin Âdem'in yüzünde mevcut ve yazılı olmasına delil olarak Hurufilerin şu ayetleri zikrettiklerini belirtebiliriz: "*ne kuru ne yaş hiçbir şey yoktur ki, o her şeyi açıklayan Kitap'ta bulunmasın.*" [EN'ÂM 6:59] "*Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır*" [EN'ÂM 6:38] ve "*Zaten biz her şeyi açık bir kitapta, sayıp tespit etmişizdir.*" [YÂSÎN 36:12] Dolayısıyla Âdem'in (insan olarak da kabul edebiliriz), her şeyin kendisinde yazılı olduğu levh-i mahfuz olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 86]

İNSAN VE KURAN

Kuran ve insan arasında önemli benzerlikler kuran Hurufiler insanı da Kuran olarak kabul ederler. İnsan ile Kuran arasında birçok açıdan eşdeşlik kurulmuştur. Örneğin besmelenin gayr-ı mükerrer harfleri ve bunların noktaları toplamı (ب س م ا ل ه ر ح ن ي) şeklinde 14 yapar. Kuran'ın başında yer alan besmelenin 14 alameti olması gibi, insanın başında da 14 alamet (hat) vardır. Bu Kuran ile insan arasındaki

eşdeşliğin bir göstergesidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 155] Ayrıca insanın yüzünde 14 hat, aşağıda açıklayacağımız gibi, sağ ve sol elinde 50'şer eklem vardır. Bunların toplamı 114 alamettir, ki Kuran'ın sureleri sayısına eşittir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 155; Işknâme, cd 30268-9]

Hurufilerin bu konuda açıklamalarını biraz daha derinleştirelim. Hurufilere göre iki Kuran vardır: hakiki ve mecazi. Yazılmış olan, ayet ve surelerden oluşan Kuran mecazidir. Hakiki Kuran ise insanın yüzü ve vücududur. Çünkü insan yüzündeki hatlar, yazılmış olan Kuran'ın hatlarının aksine, silinesi değildir. Bu nedenle insan-ı kâmil *kitâb-ı mübîn-i* [EN'ÂM 6:59] *hakîkî* ve *imâm-ı mübîn*'dir[YÂSÎN 36:12].[12]

Bir hadiste, Kuran'ın zahrı (dış anlamı) ve batnı (iç anlamı) olduğu, batnının içindeyse 7 batna kadar batnı olduğu söylenir.[13] Kuran-ı hakiki olan insanın da 1 zahir ve 7 batın anlamı vardır. Hadisteki zahr (ظهر) kelimesinin iki anlamı vardır: "dış" ve "sırt". Batn (بطن) da aynı şekilde "iç" ve "karın" anlamına gelir. Bu hadisi yorumlarken Hurufiler kelimelerin ikinci anlamlarını, yani "sırt" ve "karın"ı seçmişlerdir.

Buna göre hadiste geçen "Kuran'ın zahrı vardır" cümlesi, Âdem'in sırtındaki nutfeye (sperm) işaret eder. Nutfe daha sonra babanın sırtından anne karnına gelir, ki bu da hadisteki (بطنا)'dır. Daha sonra hadiste bu batnın da 7 batnı olduğunu söylemiştir (و لبطنه بطنا الى سبعة ابطن). Nitekim insan anne karnındayken yüzünde 7 hat belirir, bu hadisteki 7 batna işarettir. Bu 7 hat ise asıl hatlardır. Diğer taraftan anne karnında insanın yaratılışı 7 mertebe üzerinedir: nutfe, alaka, mudğa, kemik, et, halk-i âhar (خلق) ve ruhun üflenmesi. [MÜ'MİNÛN 23:14, SECDE 32:9]

---

[12] Fazlullah, *Câvidânnâme-i Sağîr*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1000, cd 147; *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1030, cd 39.

[13] ان للقرآن ظهرا و بطنا و لبطنه بطنا الى سبعة ابطن İhsâî, *a.g.e.*, c. IV, s. 107.

Ayrıca insan kelime olduğu için zahr-ı kelime kuvvet-i ezelî'dir. Onun batnı da mümkinattır ve 7 günde yaratılmıştır. *Zuhur* (ظهور) kelimesi "ortaya çıkma" anlamına geldiği gibi *zahr* (ظهر) kelimesinin de çoğuludur. Zahr, zuhur olarak alındığında, zuhur kuvvet-i ezelî'den gerçekleşir, ki 6 günde olmuş ve 7. günde Âdem yaratılmıştır. Bu durumda her bir gün bir batn olarak değerlendirilir. Batn (بطن) sözünün eczasında 7 harf ve 7 nokta vardır (بي طي نون), toplamı 14'tür. Bunlar insan vücudundaki 7 mahal (saç, kirpik, kaş, iki el, iki ayak) ya da 7 tabaka (kıl, deri, et, damar, kan, sinir, kemik) hizasındadır, ki bunlardan her biri bir batındır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30672-3; Risâle,[1030] cd 39]

Hurufi bir şair, insan ve Kuran arasındaki bu eşdeşliği, hatlar ve harfler üzerinden şöyle açıklar:

هست قرآن بیست و هشت و بطن او شد هفت خط	Kuran 28'dir ve batnı 7 hat oldu.
زان کزین هفت بیست و هشت اش دایما برپاستی	Çünkü 28 daima bu 7'den kıyam eder.
باطن است از روی معنی اصل و اصل بیست و هشت	Mana bakımından batın asıldır ve 28'in aslı,
هفت دو دو او عیان از هفت زین معناستی	yedi iki ikidir. 7'den ortaya çıkması bu manadandır.
بس به وجهی هفت باطن بیست و هشت اش ظاهرست	Dolayısıyla bir açıdan 7 batın, 28 onun zahiridir.
ظاهر از باطن عیان چون در همه مأواستی	Batın her şeyden göründüğü için, zahir, batından ayan olmuştur.
شد مرکّب ظاهر و باطن ورا مفرد بود	Zahiri mürekkeb oldu, batını ise müfred.
زانکه مفرد اصل و فرعش آن هم ما زمبداستی	Çünkü müfred asıl ve fer'i de asıldandır.

هفت خطّست هفت بطن و بیست و هشت خط ظاهرست — 7 hattır 7 batn. Ve 28 hat zahirdir.

زانکه قرآن بیست و هشت از آن رخ زیباستی — Kuran 28 olduğundan yüz de güzeldir [Divân,[186] cd 29103]

Anlamı birazcık kapalı olan bu beyitleri açıklayalım. Şair ilk olarak Kuran'ın 28 harfle yazıldığını söylüyor. Bu 28 harften 7 harfin, diğer harflerin telaffuzlarında zorunlu olarak kullanıldıkları için –daha önce bundan bahsetmiştik– 28 harfin batnı olduğunu söyler. Dolayısıyla bu 7 harf, 14 mukattaat harfine nazaran ve bu 14 harf de 28'e göre asıl ve batındır. Şair, müfred harflerin, terkibe gelmiş olanlara göre asıl olduğuna işaret ettikten sonra Kuran ile insan arasındaki ilişkiye değinir. Bu durumda insanın yüzündeki 7 ümmî hat, 28 hatta göre batındır, aynen 7 harfin Kuran'ın 28 harfine göre batın olması gibi. Yüz de Kuran ile bu eşdeşliğinden dolayı güzeldir.

Mecazi Kuran ise mürekkeple yazılmış olan kitaptır. Onun zahiri kalem, batını da kâğıt. Mürekkep kalemden çıkıp kâğıda düştüğünde, ilk olarak nokta oluşur. Bunu geçince harf mertebesine gelinir. Harflerin de 4 mertebesi vardır. İlki asıl olan 14 mukattaat harfidir. Daha sonra sırasıyla 17, 28 ve 32 harflerin mertebesi gelir. Bunlardan sonra terkip mertebesi başlar, ki 2 tanedir: terkib-i tenzil, terkib-i tevil. Diğer bir açıdan bu son iki mertebe imadattadır. Çünkü 32'nin imadı 8, 28'in imadı da 7'dir. 7. mertebe de tüm bu mertebelerin –tevhid nedeniyle– bir harf olmasıdır.

Diğer bir yoruma göreyse; hadiste Kuran'ın bir harf üzere okunması emredilmiş ve o bir harf *elif*'tir, ki Kuran'ın zahirinden murat *elif* harfidir. Batınından murat da *elif*'in mürekkeb olduğu 7 noktadır. Veya Kuran'ın zahiri mürekkebat ve batını da müfredattır. Müfredatlar mukattaat harfinin inbisatındaki 77 harf veya 84, 78, 88, 29, 17, 14

harftir, ki 7 batn hizasındadırlar. Başka bir açıdan bakıldığında, Kuran'ın batını 29 harftir. Bu 29 harfin 7 batnıysa 100 (29 harfin eczasındaki 78 harf ve 29 harfin 22 noktası toplamı), 78, 72, 29, 28, 17 ve 14'tür. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30673-4; Risâle,[1030] cd 40]

Müfred harfler olan mukattaat harfleri, Kuran dışındaki diğer semavi kitaplarda gelmemiştir. Bu Kuran'ın diğer kitaplara üstünlüğünü gösterir. Bununla birlikte Kuran'da da müfred harflerin tamamı, arka arkaya (... ا ب ت) şeklinde gelmez. Oysa kelam-ı hakikî olan insanın yüzünde Allah kudret eliyle tüm müfredatı yazmıştır. Nasıl ki, müfred harflere sahip olmakla Kuran diğer semavi kitaplardan üstündür, hakiki kelam olan insan da bu müfred harflerin tamamına sahip olduğu için 14 tanesine sahip olan mecazi Kuran'dan daha ekmeldir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29683]

Kuran'ın siyah hatları, yazısı, Âdem'in yüzündeki hatların alemidir. Hz. Âdem ve Havva'nın veçhinin hatları, 28 ve 32 ilahi kelimenin alemidir. Bu nedenle, Kuran'ı yüzünden okumak, ezberden okumaya göre daha sevaptır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 041]

Kuran'da geçen 14 secde ayetinden sonra secde etmek vaciptir. Çünkü mürekkeb olan bu ayetlerin hakikati 14 mukattaat harfidir ve insandaki 14 hat hizasındadır. Bu 14 ayet, mukattaat harfleri gibi müfredattan değildir ve surelerin başlarında mukattaat gibi zahiren gelmemiştir. Bir kimse terkip halindeki bu ayetleri okuduğunda, yani onların hakikatine –ki 14 müfred kelimedir– ulaşıp Âdem'in yüzünde bunu 14 hat olarak müşahede ettiğinde secde vacip olur. [Câvidânnâme, cd 10; Câvidânnâme Şerhi, cd 29618] Ali Fânî bunu şöyle özetler:

مصحف روی تو را چون چارده حرفند باب — Yüzün mushafına 14 harf kapıdır.

چارده سجده است واجب زان برای مصحف — Bu sebepten mushafta 14 secde vaciptir.

[Ali Fânî, Divân, cd 29160]

Sonuçta Hurufiler için, yüzündeki yazılmış hatlardan dolayı insanın Kuran gibi bir kitap olduğunu, hatta Kuran'a göre asıl olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İnsanın yüzü ve yüzündeki hatlar Hurufilerin özellikle vurgu yaptıkları yerlerden biridir. Yüz ve hatlar konusu başlı başına bir öneme sahip olduğu için ayrıca değerlendireceğiz.

ARŞ VE KÜRSÎ

Eski kozmolojiye göre 7 gökten sonra 8. gökte Kürsî, 9. gökte de Arş vardır. Hurufiler Arş ve Kürsî'yi de bilinen bu anlamlarının dışında yorumlamışlardır. Arş hepsinin üzerindedir ve 32 mücerret kelimeden ibarettir, ki şekil ve suretten arıdır. Kürsî ise burçlar feleğidir, ki 7 sema ve yer onun içindedir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29580]

Daha önce bahsettiğimiz bir hadiste Allah'ın, Âdem'i kendi sureti ve Rahman sureti üzerine yarattığı söylenmiştir.[14] Bir ayette de "*Rahman Arş'ın üzerine istiva etti*" [TÂ HÂ 20:5] denir ve bu ayette geçen "istiva" üstünde durulması gereken bir kelimedir. Bu kelime eşit olmak, kurulmak, dikilmek, karar kılmak, istila etmek gibi anlamlara gelir. Hurufiler "istiva" kelimesine kaplamak, istila etmek anlamlarını vermezler, çünkü Allah Arş'ı değil her şeyi kaplamıştır. Bu yüzden Fazlullah'a göre, "istiva" kelimesi eşit olma manasına gelir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 83] Fazlullah yukarıda verdiğimiz hadis ve ayetten hareketle Allah'ın Arş'ının Âdem, daha geniş anlamıyla insan olduğunu söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 7] Çünkü hadis ve ayette Rahman ve Âdem ile Rahman ve Arş arasında bir eşdeşlik kurulmuştur.

Arş ve kürsînin yaratılması, yaratılışın 6 gününde olmamıştır. Bu-

[14] İhsâî, *a.g.e.*, c. I, s. 53, *Kütüb-i Sitte*, c. X, s. 288.

nu "*gökleri ve yeri altı günde yarattı. Arşı da su üstündeydi*" [HÛD 11:7] ve "*O'nun kürsîsi, bütün gökleri ve yeri kucaklamıştır*" [BAKARA 2:255] ayetlerinden anlıyoruz. Yine Kuran'da "*O, her gün yeni bir iştedir*" [RAHMÂN 55:29] dendiğine göre, arş ve kürsînin 7. gün olan cuma günü yaratıldığını söyleyebiliriz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 21] Diğer taraftan Hz. Âdem ve Havva'nın yaratılışının da 7. günde olduğunu biliyoruz. Bu durum da arş ve kürsînin Âdem ve Havva'dan kinaye olduğu fikrini desteklemektedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 45]

Bazen insanın vücudu, bazen yüzü, 28 ve 32 ilahi kelimenin mazharı oldukları için Arş olarak kabul edilir. Örneğin Fazlullah arşı yüzün tamamı, yüzdeki hatları da kürsî olarak kabul eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 3] Arşî de şiirlerinde farklı değerlendirmelerde bulunmuştur:

Yüzün arş-ı ilahidir kaşın kavseyn ev ednâ
Dehânın kürsî-i a'zam kelâmın hazret-i mevlâ [Arşî, Divân, cd 8]

...

Vücûdun arş-ı rahmândır serâpâ
Hadîs u âyet u bürhânlar ile [Arşî, Divân, cd 72]

"*Arşı da su üstündeydi*" [HÛD 11:7] ayetindeki su da aynı minval üzerine şerh edilir. İnsanın yüzündeki 32 ilahi kelime hizasındaki 32 hat, 4'er unsurdan oluşur. Bu 4 unsurdan su, ayetin işaret ettiği sudur. Diğer taraftan buradaki sudan, Kevser ve ab-ı hayat da anlaşılmıştır. Ab-ı hayat'ın karanlıkta olduğu rivayet edilir ve Hurufiler bunun yüzdeki siyah hatlara işaret olduğunu söyler. Bu suyu, içenin bir daha susamayacağı Kevser olarak düşündüğümüzdeyse bu hatların bilgisine ulaşan kişinin ebedi hayata kavuşacağını söyleyebiliriz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 204; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 010]

Rahman'ın Arş'ın üzerine istivası, 28 ve 32 ilahi kelimenin insan vücudundaki zuhuruna işarettir diyebiliriz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 7]

Refi'î ise "Müminin kalbi Allah'ın arşıdır"[15] ve "Müminin kalbi Allah'ın evidir" hadislerinden hareketle arşı tevil eder:

A'zam-ı eşyâ nedir arş-ı hüdâ
Oku e'r-rahman ala'l-'arşi'stevâ [20:5]

Ahmed-i mürsel beyân etti bunu
Kim işitecek bilesin arşını

Kalb-i mü'min arş-ı rahman der resûl
Çün muhammed sözüdür etgil kabûl

Bir haberde beyt-i yezdândır dedi
Hâce-i kevneyn şâh-ı sermedî

Bil gönülde sözden artuk nesne yok
Keşf-i esrâr etti ahmed bunda çok

Arş âdemdir pes er'rahmân kelâm
İ'tikâd-ı enbiyâ budur tamâm [Beşâretnâme, cd 2967]

Refi'î'ye göre, müminin kalbi Allah'ın arşı ve evi olduğuna, onda sözden başka, yani 28 ve 32 harften başka bir şey olmadığına göre, Rahman'ın kelime, Arş'ın da Âdem (insan) olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Allah'ın kelamı kalbe iner, oradan da kürsî olan ağza gelip zuhur eder. Ağız da halkaya benzediği için, kürsînin arşa göre çöle atılmış bir halka gibi oluşunu açıklayabiliriz. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29569]

Bir hadiste, Allah'ın kıyamet gününde arştan kürsîye ineceği söylenir.[16] Cavidî'ye göre arştan kürsîye inmek, Âdem suretinden Havva suretine inmeyi veya kelamın kalpten (arştır) gelip ağızdan (ki mahreç mahalli olan dişler kürsîye benzetilmiştir) zahir olmasını ifade eder.

---

15 قلب المؤمن عرش الله Meclisî, *a.g.e.*, c. LV, s. 39.

16 يز الله على كرسيّه

[Câvidânnâme Şerhi, cd 29592] Cavidî'nin söylediği Âdem suretinden Havva suretine inmek ise Fazlullah tarafından daha açık bir şekilde dile getirilmiştir; Âdem sureti olan arştan, Havva sureti olan Kürsî'ye inmek, ana rahmine düşen Âdem'in nutfesinin 7 ümmî hatla şekillenip dünyaya gelmesine işarettir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 102]

Diğer bir yoruma göreyse arş, insan hilkatine, kürsî de Âdem'in hilkatine işaret eder. Dolayısıyla arştan kürsîye inmek, insanın kendi hilkatini bilerek Âdem hilkatine ulaşmasını ve Allah sıfatıyla sıfatlanmasını ifade eder.[17]

Fazlullah şu beyitlerde arştan kürsîye inmeyi farklı bir şekilde değerlendirir:

حق ز عرش آید به کرسی ناگهان	Hak arştan kürsîye gelir ansızın.
کرسیٔ حق وجه پاك احمد است	Hakk'ın kürsîsi, Ahmet'in pak veçhidir.
در ازاء بیست و هشت نطق خود است	Nutkundaki 28 hizasındadır,
بیست و هشت نطق خداوند کریم	Kerim olan Allah'ın 28 nutku.
آن که چون ذات خدا باشد قدیم	Zat-ı Hüdâ gibi kadim olduğundan
چون شود از وجه پاکش آشکار	onun pak yüzünden aşikâr oldu.

[Arşnâme, cd 048]

Sonuç olarak, görüldüğü gibi tüm bu yorumlar, insanda zuhur eden ilahi hakikatlerin ve kelimelerin keşfi üzerinde yoğunlaşmıştır. Yani söz konusu Arştan kürsîye iniş, Fazlullah ve Hurufilik sayesinde Allah'ın, 28 ve 32 ilahi kelimeleri aracılığıyla insanda müşahede edilmesini ve kelimelerin bu zuhurunu anlatır.

---

[17] *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29529.

VECH

Hurufilerin insan vücudunu harfler üzerinden çözümler. İnsan vücudunda harflerin, diğer bir deyişle Allah'ın kelamının alametlerinin bulunduğu fikri kaynağını şu hadisten alır: "Nefislerinizi hesaba çekilmeden önce hesaba çekiniz."[18] Bu hadis Firişteoğlu tarafından "Varlığınızın (vücudunuzun) hesabını yapın" şeklinde anlaşılır; ki hadisin bahsettiği hesap, insan hilkatinde 28 ve 32 harf, yani nutuk hizasında görülmesidir. [Işknâme, cd 30260] Böylece "*Biz onlara hem evrende, hem kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz*" [FUSSİLET 41:53] ayetinde nefislerdeki Allah'ın ayetleri ve diğer bir ayette [RÛM 30:30] Allah'ın fıtratı üzerine insanın fıtratının yaratılması gösterilir.

Arşî şu beytiyle bizleri bu alametleri okumaya davet eder:

Oku te'vîl-i kelâmullahı vech-i yârda
Hâme-i kudretle yazmıştır onu dest-i çeleb [Arşî, Divân, cd 12]

Şu beyitlerinde de yüzün önemine işaret eder:

Kaşın ser-hattı bismi'llahi'r-rahmani'r-rahîm oldu
Ruhun mushaf hattın uşşâka kur'ân-ı azîm oldu

Elifţir kâmetin zülf u dehânın dâl u mim oldu
Yüzünden arş-ı a'lâya sırâtu'l müstakîm oldu

Bu arş üzre'ubûr etti gözler vech-i sübhânı
Bu veche oldular sâcid olar kim vardır imânı [Arşî, Divân, cd 93]

İnsan vücudunun en faziletli ve en üstün uzvu yüzdür. Çünkü zahir ve batın tüm duyu organları yüzde bulunur. İnsanı diğer canlılardan ayıran "konuşma" özelliği de yüzdedir. Bunlardan daha önemli

[18] Meclisî, *a.g.e.*, c. XXVII, s. 73.

olanı da ilahi kelimelerin kâmilen zuhur ettiği yer yüzdür.

Yüzde bulunan duyu organlarının taksimi, 2 göz, 2 kulak, 2 burun ve 1 ağız olmak üzere 7'dir. Her biri 4'er unsurdan oluşması hasebiyle 28 ilahi kelimeye işaret eder. Dilin altındaki istiva hattı hesaba katılırsa 8 kısım ortaya çıkar ve 4 unsur üzerinden hesaplandığında 32 ilahi kelime hizasında 32 alamet elde edilir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 14; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 018]

Yüz aynı zamanda levh-i mahfuz olarak kabul edilir. Çünkü ezel ve ebeddeki tüm bilgiler, kainatın hükümleri, yüzde tasvir edilmiştir. Kainat kitabının bir nüshasıdır yüz. Cebrail Kuran'ı oradan getirmiştir. Çünkü yüz, Kuran gibi 28 harfin alameti üzerinedir; insan yüzü o fıtrat üzerine yaratılmıştır. Bunun anlamı yüzde Allah'ın kelamının 28 ve 32 alametle zahir olmasıdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 39; Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30032]

Bir Hurufi şair de yüzü levh-i mahfuz olarak tasvir etmiştir:

لوح محفوظ خدا و عرش و کرسئ اله — Allah'ın levh-i mahfuz'u, arşı ve kürsîsi,
روی انسان است چو حق در وی همه را نهاد — insanın yüzüdür. Çünkü Hak her şeyi onun üzerine yazmıştır.

[Divân,[186] cd 29044]

Seyyid Ishak'ın şu beyitleri de aynı gerçeğe vurgu yapar:

خویش را لوحی تصوّر کن یقین — Kendini yakînen bir levha tasavvur et
سی و دو خطّ خدا بر لوح بین — ve Allah'ın 32 hattını o levhada gör.
لوح محفوظی که آمد در کتاب — Kitapta gelen levh-i mahfuz'un
ظاهر و باطن تویی فی کلّ باب[19] — her babda zahir ve batını sensin.

Kuran'da birçok ayet yüzden bahseder, ki Hurufiler bunları hatlar

[19] Seyyid Ishak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29469.

ve harfler aracılığıyla tevil etmişlerdir. Ancak bu yorumlara geçmeden önce hatlar üzerine bazı temel bilgileri verelim.

Ümmî, Ebî ve Ak Hatlar

Arşî'nin hatlar ve özelliklerden bahseden gazeliyle başlayalım:

Safha-i hüsnünde cânâ hatt-ı yezdândır hutût
Nass-ı kâti'dir hüdâdan halka bürhândır hutût

Müntehâdır kâmetin ey sidre-i huld-i berîn
Levh-i ruhsârında hep âyât-ı kur'ândır hutût

On sekiz bin âlemin sırrını izhâr etmeğe
Bir mufassal defter u dîvân-ı irfândır hutût

Muhkemât-ı çârdeh vechinde ihsâ olmağa
İtmi'nân-ı kalb için eczâ-yı imândır hutût

Her ne iş kim işlenirse hayr u şerr rûz-ı hesâb
Çekmeğe a'mâl-i mahlûkâtı mîzândır hutût

Mushaf-ı mecd-i hayât oldu mesîh-i râz-dân
Misk ile mahtûm edipdir onu pinhândır hutût

Hüccet-i mehdî-i hâdî olmağa yevmu'ş-şuhûd
Hakkı bâtıldan cüdâ kılmağa furkândır hutût

Sâlik-i erbâb-ı tahkîke tecellî-gâh için
Lem'a-i nûr-ı siyâh arş-i rahmândır hutût

Arşiyâ esrâr-ı gaybı etmeğe bir bir ayân
Si o do esmâ-i zât-ı fazl-ı subhândır hutût [Arşî, Dîvân, cd 41-2]

İnsanoğlu anne karnındayken yüzünde hatlar belirir ve bunlara anne karnındayken yazıldıkları için ümmî hatlar denir. "*Sizi, rahimlerde dilediği gibi şekillendiren Odur*" [ÂL-İ İMRÂN 3:6] ayeti bu hatların yazıl-

masına işaret eder. 7 tane olan bu ümmî hatlar şunlardır: Saç, dört kirpik ve iki kaş. Tüm Hurufilerin gönderme yaptıkları Fazlullah'ın meşhur beyti bunları listeler:

چار مژه هر دو ابر و موی سر	4 kirpik, her iki kaş ve saç,
هفت خط اند از خدای دادگر [20]	adil olan Allah'tan gelen 7 hattır.

Hurufiler Hz. Peygamber'e bir hadis atfederler, ama gerek Şii gerekse Sünni kaynaklarda bu hadis yer almaz. Buna göre Hz. Peygamber, "Miraç gecesinde rabbimi sakalsız bir genç (emred katat) suretinde gördüm"[21] demiştir. *Emred katat* yüzünde sadece 7 ümmî hat olan gençtir. Bunun da anlamı, Allah'ın kendisini Hz. Peygambere 7 ümmî hatla göstermiş olduğudur. Dolayısıyla bu 7 ümmî hat, suret-i ilahi olarak kabul edilmiştir. [Işknâme, cd 30277]

Kıyamet gününden bahseden bir ayette şöyle denir: "*Kıyamet günü bütün insanları önderleriyle çağıracağız.*" [İSRÂ 17:71] Burada "önderleriyle" şeklinde çevrilen kelime ayette *imâmihim* (امامهم) olarak geçer. Ancak Hurufi tevilinde bu kelime *ümm* (اُمّ), yani "anne" kelimesinin çoğulu olarak kabul edilir. Dolayısıyla ayette, kıyamet günü insanların anneleriyle çağrılacağı söylenmiştir ve "anneleriyle" (بامامهم) kelimesi ümmî hatlara işaret eder. Bu 7 hatt-ı ümmî'den başka hiçbir şekilde cennete ve Hakka yol bulunmaz. Ve cennete giren her kişinin yüzünde bu ümmî hatlar yazılı olacaktır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 9, 51, 165, 192; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 32, 101; Işknâme, cd 30293]

Ergenlik çağına giren erkekte 7 tane daha hat ortaya çıkar; 2 sakal, 2 burun içi, 2 bıyık ve 1 anfeka (dudak altı). Bu 7 hatta da hutut-ı ebî,

---

[20] Fazlullah, *Arşnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1003, cd 001. Rıza Tevfik bu beyti *Câvidânnâme*'ye ait göstermiştir. Bkz. Tevfik, *a.g.e.*, s. 288.

[21] رأيت ربّى ليلة المعراج فى صورة امرد قطط

babaya ait hatlar denilir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 31; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 002; Işknâme, cd 30276] Dolayısıyla erkeklerde toplam 14 siyah hat, kadınlarda ise 7 siyah vardır; ama erkekteki bu hat fazlalığı, erkeğin üstün olduğu anlamına gelmez. Esas ve üstün olan ümmî hatlardır. Çünkü Havva'nın veçhindeki hatlar sayesinde biz Âdem'in hatlarına ulaşırız. Burada Havva'nın hatlarının, yani ümmî hatların çıkış noktası ve temel olmasının iki nedeni vardır. Birincisi insanın Havva'dan, yani anneden doğması, ikincisi de Havva'da yanaktaki hatların gelmemiş olmasından hareketle, saç ve sakal hatlarını ayırabilmemiz. Çünkü eğer Havva'da da ebî hatlar gelmiş olsaydı, bunlar birbirlerine bitişik oldukları için tek hat kabul edilecekti. Havva sayesinde bunları ayrı hatlar kabul etmekteyiz. [Arşnâme, cd 6]

Ümmî ve ebî hatlar, siyah hatlardır. Bu hatların bilinmesinin önemini Penahî şöyle ifade eder:

Her ki yüzü karasın bilir tamâm
Padişâh olur ona eşyâ gulâm

Hak katında kim bilir yüz karasın
Hak onun ak ediserdir nâmesin [Penahî, Mesnevi, cd 3020]

Ümmî ve ebî hatlar, yani siyah hatlar gibi, insan yüzünde ak hatlar da vardır. Ak hatlar, siyah hatların arasında kalan kılsız bölgelerdir. Hurufi tanımlarında ak hatlar farklılıklar gösterir. Hepsinde temel olan, istiva geçtikten sonraki 2 alın (kaş üstü de denir), 2 kaş altı (göz üstü veya kaş ile kirpik arası da denir), 2 gözaltı (alt kirpiklerin altı da denir), yüzün 2 tarafı, 2 burnun kenarında (burnun üzerinde de denir), istivadan sonra 4 tane dudakta ve 2 tane bıyıkların yanından geçen burnun iki tarafından inen hat. Bunların toplamı 16'dır. Bunlar hizasında olan 16 siyah hat şunlardır: istiva hattının geçmesinden sonra

2 saç, 2 kaş, 4 kirpik, 2 burun içi, 2 bıyık, 2 sakal, 2 anfeka. [Câvidân-nâme-i Sağîr, cd 32; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 002; Işknâme, cd 30267]

Hatların tanımlarını yaptıktan sonra bunların işaret ettikleri manaları ve neyden kinaye olduklarını görelim. İlk olarak 7 ümmî ve 7 ebî hattın toplamı 14 hat olur. Bu 14 hat, 14 mukattaat harfinin hizasındadır. Bu 14 hattın 14 tane de mahalli vardır, ki nurun ala nur'un manası budur ve toplamı 28 yapar. Hz. Muhammed'in, dolayısıyla Kuran'ın alfabesi hizasındadır.[22]

7 ümmî hat ve 7 ebî hattın her biri 4'er unsurdan oluşur. Dolayısıyla toplam 28 ümmî hat ve 28 ebî hat ortaya çıkar. Bunların her biri Kuran'ın 28 harfi hizasındadır. Bu 7 ve 28 hat da "Kuran kıyamette adam suretine girer"[23] ve "Hak teala Kuran'ı yedi harf üzerine inzal eyledi"[24] hadislerinin anlamını açıklar. [Işknâme, cd 30266]

Yüzdeki 14 hattın istiva hattıyla ortadan ayırarak ikiye bölünmesiyle –ki Hz. İbrahim'in sünneti diyerek Hz. Muhammed de saçını ikiye ayırmıştır– 16 hatta ulaşılır. Yani Hz. Muhammed 7 hattı 8 yaparak vech-i Âdem'i müşahede etmiştir.[25] Bu 16 hat, 16 mahalliyle birlikte 32 ilahi kelime hizasında 32 hat olur. [Işknâme, cd 30267]

7 ümmî hattan saç, istiva hattının geçişiyle ikiye bölünür ve yüzde toplam 8 hat zahir olur. Bunların her biri de 4 unsurdan oluştuğu için Âdem'in nutkundaki harfler hizasında, 32 hat elde edilir. Tüm dillerin aslı da bu 32 kelimedir. [Işknâme, cd 30267] İnsan yüzünde, istiva hattı

---

[22] Abdülmecid b. Firişte, *Işknâme*, M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 1362, cd 30266; *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29490.

[23] مثل القرآن على صورة الرّجل يوم القيامة

[24] أنزلَ الله القرآن عَلى سَبْعَة أحْرُف Bkz. *Kütüb-i Sitte*, c. IV, s. 457.

[25] Abdülmecid b. Firişte, *Işknâme*, M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 1362, cd 30266-30267; *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29490.

geçtikten sonra ortaya çıkan 16 tane ak ve 16 tane siyah hattın toplamı da 32'dir; bu da Âdem'in 32 nutkuna karşılık gelir. El-Kelamu sıfatül mütekellimi'nin manası budur. [Işknâme, cd 30267]

Yüzün sağ yarısında 8 ak hat, sol yarısında da 8 ak hat bulunur. Her bir taraftaki ak hatları 4 unsurla çarptığımızda da Âdem'in nutkundaki harf hizasında, 32 hatta ulaşırız. [Işknâme, cd 30267]

Bu genel değerlendirmeler dışında insan yüzündeki hatların bazı özellikleri vardır. Örneğin saç, diğer hatlara göre daha üstün kabul edilir. Çünkü bu hat uzatıldığında, insanın boyuna eşit olabilir, diğer hatlarda bu özellik yoktur. Saçın bu özelliği, yani insan vücuduyla aynılığı, 5 duyudan dokunma duyusunda da vardır, çünkü her duyunun belli bir yeri varken dokunma duyusu tüm vücudu kaplamıştır.[26]

Bir hadiste Allah'ın mahlukatı, üzerinde ne ot ne de bir alem bulunan beyaz bir arzda toplayacağı söylenmiştir.[27] Refi'î insan yüzünde tüm varlığın işaretleri bulunmasından hareketle, hadiste geçen arzın, yüzden kinaye olduğunu söylemiştir:

Dedi bir ak yerde sizi haşr edem
K'olmaya onda alef dahî alem

Anla vechin yeridir ey nâmdâr
K'anda haşr oldu halâik her ne var

Sen hakkın âyinesisin bî-ğalat
Uş tanık yüzünde ak ve kara hat [Beşâretnâme, cd 2971]

Tevrat'ta, cennetin ortasında bir ağaç olduğu ve onun isminin "hayır ve şer" olduğu söylenmiştir. Cavidî'ye göre bu ağaç, anfekadan ki-

---

[26] *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 53.

[27] يحشر الله الخلايق فى الارض البيضاء لا علف فيها و لا علم

nayedir. Her kim onun istiva hattına ulaşırsa, hayra mazhar olup cennete gider; eğer istiva hattını geçemezse de cehenneme gider. Anfeka, aynı bu ağaç gibi diğer hatların ortasında olduğu için bu benzerlik kurulmuştur. Ayrıca "*Güzel bir kelime, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç gibidir*" (İBRAHİM 14:24) ayetinde de kelime, ağaca benzetilir. Bu durumda cennet, bu güzel ağacın meyvesi, hayır ve şerrin kaynağı da 28 ve 32 ilahi harften oluşan kelimedir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29616-7]

Bir kudsî hadiste, Allah gizli bir hazine olduğunu, bilinmek istediğini ve bu nedenle halkı yarattığını söylemektedir.[28] Allah'ı ilk bilen Âdem'dir ve Âdem bu bilgiye 14 mukattaat hizasındaki 14 hattını bilerek ulaşmıştır. [Işknâme, cd 30310]

Havva'nın veçhinde 4 hat (sakal, bıyık ve 2 burun içi kılları) gelmemiştir. Bu 4 hat, Hz. Muhammed'in nutkunda gelmeyen 4 harfe (پ چ ژ گ[29]) karşılık gelir. Bu dört mu'cem harfin 12 noktası bulunur, ki 2 sakal, 2 bıyık, 2 burun deliğindeki kıllar da üzerinde oldukları mahalle birlikte 12 hattır. Havva'nın yüzünde gelmemiş olan dudak altındaki kılları da ayrıca hesaplarsak, istiva hattının geçmesiyle 2 hat, mahalleriyle birlikte de 4 hat elde edilir. Bunlar da Hz. Muhammed'in nutkunda gelmeyen 4 harf hizasındadır. Diğer 12 hatla toplandığında 16 hatta eşit olur, 4 mu'cem harf de 12 noktasıyla birlikte 16 yapmaktadır. [Nevnâme, cd 29856-7]

Aşkın da temelinde hatlar vardır. Birbirine âşık olan iki kişi aslında birbirinin suretlerine âşık olurlar. İnsanın yüzündeki güzellik aslında ilahi güzelliktir, çünkü Allah insanı kendi sureti üzerine yarat-

---

[28] كنت كنزا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف Meclisî, *a.g.e.*, c. LXXXIV, s. 199.

[29] *Gef* harfi de normalde ڤ şeklinde üç harflidir.

mıştır. Ayrıca insandaki bu güzellik 28 ve 32 ilahi kelimenin alametlerini taşır, ilahi kelimelerin mazharı ve aynasından başka bir şey değildir. Aynı zamanda insanın sureti bizzat ilahi kelimenin emriyle yaratılmıştır. Bir kişiye âşık olan insan aslında ilahi hatlar ve ilahi güzelliğe âşık olmuştur. Bu da mecazi aşkın içerisinde ilahi aşk olduğunu açıklar. Bu nedenle hadiste âşık olup aşkını içinde saklayarak ölen kişinin şehit olacağını söylemiştir.[30] Yine aynı sebep yüzünden âşıklardan kalemin kalktığı, yani yükümlü olmadıkları söylenir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 48; Işknâme, cd 30293]

Âşık, sevgilisini gördüğünde mutlu olup gülümser. Bu onun yüzündeki ilahi hatların harekete geçmesidir. İşte hatların bu hareketi insana sevinç verir. Gülerken, diğer bir kitabet/hat olan dişlerin görünmesi de böyle açıklanır. 28 veya 32 tane olan dişler 4 unsurdan oluşur. Bunlardan biri 28 veya 32 su olmaktadır, âşık bu sırra ulaştığında, yani bu suyu içtiğinde asla susamayıp ölmeyecektir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 038]

İnsana ait et, kemik, damar, deri vs her tabaka 28 ve 32 ilahi kelimeye taksim olduğu için sevgilinin her hareketi, her hali âşığa güzel görünür. Eğer sevgilinin sadece bir yerini, örneğin bir kaşını görse bile bu durum geçerlidir. Çünkü sevgilinin bir kaşı bir harf hizasındadır ve aslında bir harf vahdet-i hurûf ilkesince 28 ve 32 kelimeyle aynı anlama gelir. Aynı nedenden dolayı âşık, sevgilinin cevr u cefasıyla lütfu arasında fark görmez. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 40-1]

Hatlarla ilgili yorumlarda daha ileriye gitmek mümkündür. Ancak bunun için hatlar açısından ve 32 harf karşılığındaki hatlara ulaşmakta esas olan istiva hattının açıklanması gerekir.

---

30 من عشق و کتم وعق مات شهیداً

Hatt-ı İstiva

Hurufilerin çok sık gönderme yaptıkları ve hesaplarında yararlandıkları istiva hattı, bazı varlıklarda gözle görülür şekilde, bazılarında da gözle görülmediği halde tasavvurda mutlaka bulunan dikey bir çizgidir ve geçtiği şeyi ortadan iki eşit parçaya böler. Fazlullah, "zahir âlemde, uykuda, hayalde, tasavvurda her ne varsa hepsi istiva hattıyla bölünmüştür. İstiva hattı olmayan hiçbir şey tasavvur ve hayal bile edilemez" der. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 16]

İnsandan başka diğer canlılarda da istiva hattı kendini gösterir. Buğday tanesi, hurma ve haşhaş çekirdeğinde, bitkilerin yapraklarında istiva hattı açıkça görülür. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 048; Işknâme, cd 30294] Horozun ibiği, atın yelesi, gergedanın boynuzu da istiva hattına işaret eder. [*Işknâme*, cd 30321] Hatta horozun tekli ve çiftli olan ibiklerinden çiftli olanı, tekli olan ibikten istiva sırrını anlamayanlara anlasınlar diye böyle olmuştur. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 50] Ayrıca bu iki türlü ibik 28 ve 32 ilahi kelimeye işaret eder:

İki türlüdür horoz-ı tâc-dâr[31]
Tâcı iki pâre ve bir pâre var

İki pâre otuz iki çün olur
Biri yirmi sekizi bildirir[32]

Hâl diliyle hoş beyân eder fasîh
Anlayanlar işitir onu sarih

Ya'ni der âkıl şu kim maksüddur
Biri âdem birisi mahmûddur[33]

---

[31] *İki türlüdür horoz ey tâc-dâr* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

[32] *İki pâre çün otuz iki olur*
Birisi yirmi sekiz bildirir (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

Tâc-ı hüdhüd bir iken ey nev-civân
İki pâre niçün olur nâgihan

Demek olur âdem ve mahmûdu bul
Ol ikisine ki birdir var kul ol [Beşâretnâme, cd 2978]

Mevcudatta zahiren görülen istiva hattı, insana kendi yüzünde gizli halde bulunan istiva hattını hatırlatır:

حق شتر را لب برای آن شکافت — Hak, devenin dudağını onun için yardı
تا محمد زان لبش این لب بیافت — ta Muhammed dudağından bu dudağı bulsun.

مار را حق زان زبان بشکافته — Hak yılanın dilini yarmıştır
که آدم از وی ره به خلقت یافته — ki Âdem ondan hilkate yol bulsun.

[Arşnâme, cd 14]

Şu beyitlerde de varlıktaki istiva hattının zuhuru gösterilir:

Tâvusun tâcını gel gör ey civân
Bulasın tâ kendi farkından nişân

Bu cihetten der nebî tâvus u mâr
Cennetin kapıcılarıdır bular

Öküzün göğsü derisi ey civân
Gör ki hatt-ı istivâ eder beyân

Mûr u mâr u murg u mâhî şekli bu
Gel elem neşrah[34] *oku ey nîk-hû* [Beşâretnâme, cd 2975]

İstiva hattının tüm bu önemi, 32 harfin insandaki zuhurunu göstermesinden kaynaklanır. Çünkü insandaki 7 ümmî veya ebî hat ancak istiva hattıyla 8 olur. Örneğin 7 ümmî hat (saç, iki kaş, dört kir-

[33] *Birisi âdem biri mahmuddur* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)
[34] اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ (94:1)

pik) üzerinden istiva hattı geçtiğinde sadece saç hattı ikiye bölünüp 8 hat ortaya çıkar. Bu 8 hattın her biri 4'er unsurdan oluştuğu için 32 ilahi kelimenin alameti olarak 32 hat olur. Diğer bir örnek, istiva hattı geçtikten sonra yüzün sağ yarısında 8 ak hat, sol yarısında da 8 ak hat oluşudur. Bir taraftaki ak hatları 4 unsurla çarptığımızda aynı şekilde 32 hatta ulaşırız. [Işknâme, cd 30267] Veya yüzde, 2 göz, 2 kulak, 2 burun ve 1 ağız olmak üzere 7 duyu organı vardır. Bunlardan dilin altındaki istiva hattı hesaba katılırsa 8 olurlar; 4 unsurdan oluştukları için 32 ilahi kelime hizasınca 32 olurlar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 14; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 018]

Esmâ-i küll, yani Allah'ın kelimelerinin tamamı olan bu 32 harfin alametini insan yüzünde görebilmek için istiva hattının bilinmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla istiva hattının bilinmesi 32 kelimenin bilinmesidir, bu anlamda istiva hattı 32 kelimeyle özdeşleşmiştir diyebiliriz.

İstiva hattının sırrının bilinmemesi Hak teala'nın bilinmemesi demektir, bu da zulüm ve cevirdir. İstiva hattının sırrını bilenlerin sonuç olarak yüzleri ak oldu, âlem-i fi'l'deki bu 28 ve 32 satır âlem-i kuvveye gelerek o kişinin yüzüne yazılmış oldu. İstiva hattı sırrını bilmeyen kişilerin ise yüzleri, kalpleri ve gözleri Süleyman'ın mührüyle mühürlendi. Arşî istiva hattı sırrını bilmeyenler için şöyle der:

Arş-ı ruhunda istivâ sırrına vâkıf olmayan
Kaldı sırâtı geçmedi bulmadı hakka doğru râh [Arşî, Divân, cd 71]

İstiva hattı ile *kün* emri arasında da yakın bir ilişki vardır, çünkü tüm mahlukat *kün* emriyle yaratılmıştır ve hepsinde istiva hattı görülür. Hurufiler bu ilişkiyi *kün* (كن) emrindeki iki harfle (ك ن) açıklar: İstiva hattıyla ikiye ayrılan her şeyin bir yarısı *kef* (ك), diğeri de *nun* (ن) harfi hizasındadır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 102-3; Işknâme, cd 30294]

Şu ayetler de Kuran'daki istiva hattına yapılan işaretlerdendir: "*...göklerle yer bitişik bir halde iken biz onları ayırdık.*" [ENBİYÂ 21:30] "*Yerin bitkilerinden, kendi nefislerinden ve daha bilemeyecekleri şeylerden bütün çiftleri yaratan Allah'ın şanı ne yücedir*" [YÂSÎN 36:36] ve "*Şüphesiz ki taneleri ve çekirdekleri yaran Allah'tır.*" (EN'ÂM 6:95)

İstiva hattı ve *kün* üzerine Refi'î şöyle söyler:

Dâne bulsan k'onda olmaya bu hatt[35]
Yaprağında oku rûşen bî-ğalat
Çiçeğinde kıl taleb tohmunda bul
Tâ bulasın kâf u nun sırrına yol [Beşâretnâme, cd 2976]

Rivayete göre Hacerül esved'in ortasında beyaz bir hat vardır ve bu da Âdem'in istiva hattından kinayedir. Âdem'in yüzündeki 32 satır görülebilsin diye Hz. Muhammed de saçını ikiye ayırarak istiva hattını görmüş ve 7 olan hattını 8 yapmıştır. [Işknâme, cd 30277]

Kün kelimesinin oluştuğu iki harfi okundukları gibi yazarsak ortaya 6 harf çıkar: (كاف نون). Hz. Muhammed de saçını ortadan ikiye ayırdıktan sonra her bir tarafı üçer bölüğe ayırmış, yani كن kelimesinin adedince yaratıldığımızı ve istiva hattı sırrını göstermiştir. [Işknâme, cd 30320]

Kuran'da Vech

İnsan'ın yüzü, diğer canlılarda olmayan en belirgin iki özelliğe sahiptir. Bunlardan biri, 28 ve 32 ilahi kelimenin hatlar şeklinde tam olarak zuhur etmesi diğeri de bu 28 ve 32 kelimenin tamamının yüzde bulunan dille telaffuz edilebilmesi. İşte tüm canlılar içerisinde bu özel-

[35] *Dâne bulsan k'olmaya onda bu hatt* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

likleri barındıran insanın yüzüne Kuran'da da birçok ayet işarette bulunmuş ve bunlar Hurufiler tarafından yorumlanmıştır.

Örneğin "*İyilik yaparak yüzünü Allah'a teslim eden ve İbrahim'in dinine dosdoğru olarak tâbi olan kimseden, din bakımından daha iyi kim olabilir?*" [NİSÂ 4:125] ayetinde Allah yüzündeki 28 ve 32 ak ve kara hattı, 28 veya 32 dişi, diş etlerini vs. taksim eden ve müşahede eden kişiyi ödüllendirir. Çünkü bu 28 ve 32 alametlerin yer aldığı insan yüzü, Allah'ın 28 ve 32 olan ilahi kelimesi üzerine yaratılmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 31, 39; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 003]

Diğer bir ayet ise Allah'ın yüzünden bahseder: "*O'nun yüzünden başka her şey helak olacaktır.*" [RAHMÂN 55:26-27] Ama Fazlullah'a göre burada söz konusu olan insanın yüzüdür, çünkü onun dışında hiçbir mahluk 32 ilahi kelimenin alemine sahip değildir. Aynı şekilde Âdem'den başka hiç kimse esmâ-i küll'e, yani 32 ilahi kelimeye mazhar olmamıştır. İşte bu yüz, 32 ilahi kelimenin makamı olduğu için helak olmayacaktır. İkinci olarak onun yüzünden başka her şeyin helak oluşu, her şeyin "*kün*" emriyle yaratılmasından dolayıdır. Tek istisna 32 ilahi kelimedir. Yüz de *kün* emriyle yaratılmayan tek şey olan bu 32 ilahi kelimenin makamı olduğu için helak olmayacaktır. Üçüncü olarak, ayette her şeyin helak olmasından murat her şeyin aslına, yani 32 kelimeye dönmesidir. Ayette yüzün istisna edilmesi, onun zaten 32 ilahi kelimenin makamı olmasındandır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 3]

Namaz rekâtları ile ilahi kelimeler arasındaki ilişkiden daha sonra bahsedeceğiz. Ancak şimdilik günlük namazların, hazarda, seferde ve cuma günü kılınanlar olarak üçe ayrıldığını söyleyebiliriz. Hazarda bir günde toplam 17 rekât namaz farzdır. Cuma günü 15 rekât ve seferdeyse günde 11 rekât farz namaz vardır. Bu rekâtlardan, hazarda bir günde kılınan farz rekâtlar ile seferdeyken bir günde kılınan farz re-

kâtlar toplamı 28'e eşittir. Hazarda bir günde kılınan farz rekâtlar ile cuma günü kılınan farz rekâtlar toplamı ise 32'ye eşittir. Toplam 28 ve 32 rekâtın her bir rekâtında ikişer secde bulunur, secdelerin sayısı da 28 ve 32 hizasındadır.

Bu bilgilerden hareketle, "*Yüzlerinde secdelerin izinden nişanları vardır*" [FETİH 48:29] ayetini anlayabiliriz. Ayette geçen yüzlerdeki nişan, yüzdeki hatlardan kinayedir. Bu hatların secdelerin izinden olması da söylediğimiz gibi secdelerin 28 ve 32 ilahi kelime hizasında olmalarındandır. Dolayısıyla ayet, insan yüzündeki alametlerin, secdeler sayısınca, yani 28 ve 32 ilahi kelime hizasında olduğuna işaret eder.

Şu ayetler, Allah'ın yüzünü görmek isteyen insanlardan bahseder: "*Nefsince de, sabah akşam yüzünü isteyerek Rablerine yalvaranlarla beraber candan sabret*" [KEHF 18:28] ve "*Sırf yüzünü isteyerek sabah akşam Rab'lerine dua edenleri huzurundan kovma. Onların hesaplarından sen sorumlu değilsin ...*" [EN'ÂM 6:52] Burada geçen, Allah'ın yüzünü isteyenler ümmete işaret eder. *Hisâbuhum* (حسابهم), yani "hesapları" kelimesi de yüz üzerinde yapılan 28 ve 32 hattın hesabına işaret eder. Sonuç olarak bu ayetlerin, Allah'ın kelimelerini yüzlerinde hatlar üzerinden hesaplar yaparak arayan Hurufilere işaret ettiği kabul edilmiştir.

"*Yüzler var ki, o gün ışıl ışıl parlar. Rabbine bakar*" [KIYÂME 75:22-23] ayeti ise Fazlullah'a göre, cennet ehlinin yüzlerinin 28 ve 32 kelime hizasında olmasına işaret eder. Onların rablerine bakmalarıysa Allah'ın yüzlerinde zuhur eden kelimelerini, yani kendi hatlarını müşahede etmelerinden kinayedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 39]

Yaratılış 7 günde tamamlanmıştır. Bu 7 günün saatleri toplamı 6 kere 28'e eşittir [7 x 24 = 6 x 28]. Mevcudatın da 6 yönü vardır. Haftanın saatlerindeki 6 tane olan 28'i, 6 yöne taksim edersek sağ, sol, ön, arka, üst, alt, her birinin 28 Muhammedî kelimenin karşılığında olduğu gö-

rülecektir. Yani yüzümüzü nereye dönersek dönelim, görünen 28 ilahi kelimedir, ki Rahman sureti üzerine yaratılmış olan Âdem'in veçhi bu 28 kelimeden ibarettir. Dolayısıyla "*Artık nereye dönerseniz dönün, Allah'ın yüzü oradadır*" [BAKARA 2:115] ayeti de bu zuhura işaret etmektedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 40]

"*Biz birtakım yüzleri silip de arkalarına çevirmeden ... önce iman edin*" [NİSÂ 4:47] ayeti Kuran'a iman etmeyen ehl-i kitap hakkındayken Hurufiler tarafından farklı bir şekilde yorumlanır. Ayette geçen yüzlerin silinip arkalarına çevrilmesi, ilahi hatları Âdem veçhinde ve kendi veçhinde okumamaktan kinayedir. Çünkü edbârda, yani yüzün arkasında, ilahi kelimenin izleri tam olarak yoktur. Yüzlerinde ilahi kelimeyi okumayanların yüzlerinin arkalarına çevrilecek olması, aynı zamanda onların hayvanlara benzeyeceklerini ifade eder. Hayvanların da suretleri, başlarının arkasındadır. Yani bu kişiler, yüzlerindeki 28 ve 32 hattı bilmedikleri için hayvanlara benzetilmiştir diyebiliriz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 40; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 052; İstivânâme, cd 68; Işknâme, cd 30291]

Diğer bazı ayetler de aynı açıdan yorumlanmıştır. Örneğin, "*Onlar Kuran'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerinin üzerinde kilitleri mi var? Gerçekten doğru yol kendilerine açıkça belli olduktan sonra gerisin geri küfre dönenlere şeytan, kötülüklerini güzel göstermiş ve onları uzun emellere düşürmüştür*" [MUHAMMED 47:24-25] ve "*Ey iman edenler! Siz eğer kâfir olanlara uyarsanız, sizi topuklarınız üstünde gerisin geriye çevirirler. O zaman büsbütün kaybedersiniz*" [ÂL-İ İMRÂN 3:149] ayetleri... Kuran hakkında düşünmeyenler, yani 14 mukattaat harfini kendi yüzlerinde müşahede etmeyenlerin kalpleri üzerine kilit vurulur. Doğru yol beyan edildikten sonra ve malum olduktan sonra hidayete ermiş olanları şeytan gerisin geriye döndürmüştür. Bu gerisin geriye dönmek de

yüzlerinin tersine dönmesi gibi hayvan suretinde olmalarına işarettir. "Topukları üzerinde gerisin geriye çevirmek," Allah'ın sureti olan Âdem suretinden, hayvan suretine girmek demektir. Çünkü hayvanların sureti, insanın tersine, sırtlarıyla aynı hizadadır. Bununla, marifetsizlik, namazsızlık ve bilgisizlikle insanlıktan çıkma anlatılmak istenmiştir. [İstivânâme, cd 68-72]

Hz. Musa kavmine şöyle der: "*Ey kavmim, Allah'ın size yazdığı kutsal toprağa girin, geriye dönmeyin, yoksa kayba uğrarsınız.*" [MÂİDE 5:21] Bu ayetteki geriye dönmek de yukarıda geçen hatların okunmamasına işarettir. Allah'ın yazdığı temiz yer (arz-ı mukaddes), yüze kinayedir, ki kuvvet-i ezelî ve onun sıfatı olan 32 ilahi kelime oraya yazılmıştır. Yani Hz. Musa kavmine; "Allah sizin yüzünüzü ve uzuvlarınızı, o 32 kelimenin alemi yaptı. 32 ilâhi kelime olan bu ilahi suretten, yüzden geriye dönmeyin" demektedir. Bu da yüzünüzü, insan sureti üzere görün ve hatları ona göre okuyun anlamına gelir. [İstivânâme, cd 68-69]

Yüzle ilgili diğer birçok ayet de hatlar üzerinden yorumlanmıştır. Bunlardan bir kısmını, ilerleyen konularda göreceğimiz için bu kadarıyla yetiniyoruz.

DİŞLER

İnsanın ağzında ya 28 veya 32 diş bulunur. 28 ve 32 diş, 28 ve 32 ilahi kelimenin telaffuzunun gerek şartıdır. Bu dişlerin 28 ve 32 mahalli vardır. Her bir diş ve her bir dişin mahalli 4'er unsurdan oluşmuştur. Bu da 4 unsurun, hem dişlerde hem de dişlerin mahallinde 32 ilahi hat sayısınca gelmiş olduğu anlamına gelir. Ayrıca insanın ağzındaki 28 diş, bir günde hazarda kılınan 17 rekât ile seferde kılınan 11

rekât farz namazın toplamına, eğer 32 diş var ise bir günde hazarda kılınan 17 rekât ile cuma günü kılınan 15 rekât farz namazın toplamı hizasındadır. Namaz rekâtlarının dişlerdeki bu müşahedesinden ötürüdür ki, peygamber önce dişlerin misvaklanmasını tavsiye etmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 32, 104; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 48] Veya Hz. Peygamber 28 ve 32 dişin suretinin manasına ermeyi tavsiye etmiştir ki, bu da onların ilahi kelimeler sayısınca olduklarına işarettir:

Abdest alır iken yu dişini
Tâ onara hak te'âlâ işini

Elin [ve] yüzün ayağın yu ey yar
Çün bular sôz gibi zâhir oldular

Bunları yu demeğin ma'nâsı ne
Eresin tâ sûretin ma'nâsına

Anın içün yu dediler bul vukûf
Kim bularda aşikâredir hurûf [Beşâretnâme, cd 2973]

Ağızda 28 diş bulunursa, bunların 14'ü altta ve 14'ü de üstte bulunur; sağ ve sola ayırırsak her dört tarafta 7'şer diş bulunur. Bu 7'şer dişi 4'er unsurla çarparsak 28 olur, ki Hz. Muhammed'in nutkundaki kelimelerin karşılığındadır. Eğer 32 tane olursa dört tarafın her birinde 8'er diş bulunur. Bu her 8 dişi 4 unsurla çarparsak, Âdem'in kelimesi olan 32'yi müşahede etmiş oluruz. [Işknâme, cd 30285] Hurufilerin dişlerin hususiyetleriyle ilgili açıklamaları bunlarla sınırlıdır.

KEMİK, DERİ, SİNİR VE DAMAR

Yüzün yanında insan vücudunda birçok unsur da Allah'ın 28 ve 32 kelimesinin alametidir. Bir ayette "*Allah'ın insanları üzerine yaratmış ol-*

duğu fıtratına doğrulu" [RÛM 30:30] denmiştir. İnsanın kemik, deri, sinir ve damarı da Allah'ın fıtratının insan fıtratındaki zuhuruna birer örnektir.

Bir hadiste geçtiğine göre insanda 360 eklem vardır.[36] 360 eklem 6 kere 28 ve 6 kere 32'nin toplamına eşittir: [360 = (6 x 32) + (6 x 28)]. İnsandaki deri, sinir ve damar da aynı şekilde 360 adettir, her biri de 6 kere 28 ve 6 kere 32'nin toplamına eşittir. Yani insanın hilkati 28 ve 32 ilahi kelime ve nutk hizasındadır, ki Hz. Muhammed'in nutku 28, Hz. Âdem'in nutku 32 kelimedir. [Işknâme, cd 30260-1; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 30; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 017, 040]

Şu ayet, hesap gününde organların insanların günahları üzerine şahitlik yapmalarından bahseder: "*Onlar derilerine: 'Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?' derler. Derileri de: 'Bizi her şeyi konuşturan Allah konuşturdu, sizi ilk defa yaratan Odur ve siz yine Ona döndürülüyorsunuz' derler.*" [FUSSİLET 41:21] Fazlullah bu ayetteki "insanların derilerinin kıyamet gününde şahitlik etmeleri ve konuşmaları"nın, 360 derinin 6 kere 28 ve 6 kere 32 kelime hizasında olması anlamına geldiğini söylemiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 17, 40, 56]

Misalî ise *Feyznâme*'de 360 adet kemiği yorumlar:

Üç yüz altmış altı kez altmış olur
Her birinde kâf ile nûn görünür

Ya'ni altı bist o heşt u si o do
Oldu ser-tâ-pâ vücûd ey nîk-hû

Altı kez altmış anâsırdan ey yâr
Bist o çâr altmış olur addeyle vâr

---

[36] قالَ رَسولُ اللّهِ في الانْسانِ ثَلَثَ مِائَة وَسِتُّونَ مَفْصَلاً
Kütüb-i Sitte, c. IX, s. 330.

Sâ'at-i leyl u nehârı gösterir
Ya'ni her bir sâ'atin altmışdurur

Dinle ey tâlib-i Zât u sıfat
Üç yüz altmış üstühândır yedi kat

Cild u lahm u reg sinir kan üstühân
Yedi kattır mağzile ey hurde-dân

Yedi kerre üç yûz altmıştır ey yâr
Kırk iki kez altmış olur aşikâr

Her bir altmış bist o heşt o si o do
Gösterir hurşid-veş rûşen be-to

Kırk iki hem bist o heşt çârdeh
Olur ara ahmed-i muhtârda

Gel beri eyle tabâyi'den hesâb
Kırk iki kez altmış ey kâm-yâb

Ya'ni yüz altmış sekiz kez kırk iki
Oldu idrâk eyle haktan ey Zekî

Hem yüz altmış sekiz ey merd-i dîn
Altı kerre bist o heşt olur yakîn

Kâf u nûnun her biridir bist o heşt
Derk eden her do cihânı kıldı geşt

Verdi sana nutk-ı ahmedden nişân
Altı kerre bist o heşt üstühân [Feyznâme, cd 29192]

Misalî'nin bu beyitlerindeki bazı noktaları açıklayalım. İlk olarak 360 kemik, 6 kere 60'a eşittir. Buradaki 6, *kün* (كن) emrinin inbisatından çıkan 6 harf (كاف نون) hizasındadır. Yani her bir kemikte *kün* emrinin alameti vardır. İkinci olarak 60, 28 ve 32'nin toplamına eşittir, ki 28 ve 32 ilahi kelime hizasındadır. Üçüncü olarak, 6 kere 60 (yani

360) adet olan kemikler 4'er unsurdan oluşur, ki toplamı 24 kere 60'a eşittir. Bu da gündüz ve gece saatleri hizasındadır, ki her bir saatin 60, yani 28 ve 32 olduğunu gösterir. Dördüncü olarak vücutta deri, et, damar, sinir, kan, kemik ve ilik olmak üzere 7 tabaka vardır ve her biri 6 kere 60 [360] parçadan oluşur. Toplamları 42 kere 60'dır. 42, 14 mukattaat harfi ve 28 ilahi harfin toplamı hizasındadır. Son olarak, 7 tabakadan elde ettiğimiz 42 kere 60 parça da 4'er unsurdan oluşmaktadır ki, toplamı 168 kere 60'a eşittir. 168 de 6 kere 28'e eşittir ki, *kün*'ün (كن) inbisatından ortaya çıkan 6 harfin (كاف نون) her birinin 28 ilahi kelime hizasında olduğunu gösterir. Bu da Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 kelimeye işaret eder.

İnsandaki bu 360'ar tane olan organlar, insanı terbiye edici olan feleğin 360 derecesiyle de eşdeştir. Ancak Hurufi felsefesine göre bundan daha önemli olan insanın 360 parça olan 7 katmanıyla, harfler arasındaki eşdeşliktir. Tüm bu hesaplar, Allah'ın harflerle insanda nasıl zuhur ettiğini gösterir.

DELİKLER

İnsanın vücudunda 12 delik vardır: 2 göz, 2 kulak, 2 burun, 2 avret, 2 meme, 1 göbek, 1 ağız. Yüzdekiler 7 tanedir. İstiva hattı geçtikten sonra göbek deliği ve ağız 2'şer, 2 avret deliği de 4 olur. Dolayısıyla sadece yüzde, ağızdan istiva hattının geçmesiyle 8, toplam olarak vücutta da 16 delik olur. Mahalleriyle birlikte hesaplandığında toplam 32 delik yapar. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 013; Keşfnâme, cd 18]

İnsan yüzündeki 7 ümmî hat 7 semavata karşılık gelir. Yüzündeki 7 delik de 7 yıldıza (seyyare) karşılıktır. Vücuttaki 5 deliğin 4'ü, 4 kö-

şeye ve 4 unsura işarettir. Göbek deliğiyse noktanın vücuduna işarettir ve 4 unsurdan ortaya çıkar. Toplamda 12 delik ile 7 ümmî hat, muhkemât harfleri (14) ve noktaları (5) toplamına eşittir. [Keşfnâme, cd 18]

Bir hadiste Kehf suresinin başından 3 ayet ezberleyenin Deccal'ın şerrinden korunacağı söylenmiştir.[37] Emir Gıyâseddin, *İstivânâme*'de bu 3 ayeti, Havva'nın yüzündeki 3 çeşit ümmî hatla (saç, kirpik, kaş) yorumlamıştır. Muhitî ise bunu insanın başındaki 3 çeşit delikle (göz, kulak, burun) yorumlar. Bu 3 delik de Fazl'ın ismindeki harflere karşılık gelir. *Fe* (ف) kulaktır, *dat* (ض) gözdür, *lam* (ل) kıvrımı kaşlarla birleşerek burnu oluşturur.[38] Bu durumda hadis, bir insan Fazlullah'ın ism-i azamını (فضل) bilse, ona iman etse Deccal'dan, yani şirk ve cehaletten korunmuş olur anlamına gelir. [Keşfnâme, cd 76]

Diğer bir hadiste, Deccal'ın Medine'ye giremeyeceği, onun 7 kapısının her birinde 2 melek olacağı söylenmiştir.[39] Hurufi yorumlarında bu 7 kapı, yüzde bulunan 7 delikten, toplam 14 melek de 14 hattan kinaye olarak kabul edilmiştir:

چون بود مدینه وجه انسان	Medine, insanın yüzü olduğu için,
هفت در تو بمو ز وجه احباب	7 kapıyı ahbapların yüzlerinde ara.
دو گوش و دو بینی و دهن یك	İki kulak, iki burun ve bir ağız
زین هفت درش مرو تو در خواب	Bu yedi kapı(sın)dan sen gafil olma.

---

37 مَنْ حَفِظَ ثلاث آيَاتٍ مِنْ أوّلِ وروى من آخرِ سورةِ الكَهْفِ عُصِمَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجّالِ *Kütüb-i Sitte*, c. IV, s. 67.

38 [redacted] M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 285, cd 003.

39 لا يدخل المدينة رعب المسيح الدجّال لها يومئذٍ سبعة ابواب على كلّ باب ملكان Müsnedi Ahmed, c. XLI, s. 404.

دو هفت ملك كه گشت دربان	İki 7 melek ki bekçilik eder,
دو هفت خطش بود چو مهتاب	iki 7 hattı oldu mehtap gibi.
چون چارده خط شوند دو دو	14 hat olduğu için iki iki,
دو هفت ملك بود بر ابواب	kapılarda iki 7 melek oldu.
بر هر در او ملك دو خط است	Her kapıdaki melekler iki hattır,
چون درّ لطيف و خوب و خوشاب	latif, güzel ve parlak inci gibi.
دجّال چو كور بود و كافر	Deccal kör ve kâfir olduğundan,
در خواندن خط نكرد اشتاب	hattı okumaya muvaffak olmadı.

[Divân,[186] cd 29113]

Refi'î de bu hadisi delikler üzerinden şöyle yorumlar:

Göz kulak ağız burundur yedi hat
Her biri dört hat buların bî-galat

Od u yel toprak u sudur ser be ser
Anla kim ettim bu sözü muhtasar

Oldu yirmi sekiz hatt-ı celîl
Tâ ki Tanrı yoluna ola delîl

Yedidir şehrim kapısı der resûl
Saklıdır deccalden der kıl kabul

Her kapıda iki ferişteh feth-i bâb
Her biri men indehu ilmu'l kitâb

Ya'ni on dört hat hak ey pür-hüner
Kim sana verdik ol on dörtten haber

Ağzı hatt-ı istivâ eder iki
Sekiz olur dört sekiz otuz iki

Baştan ayağa kelâmullahsın
Kendine yol bulmasan gümrahsın [Beşâretnâme, cd 2974]

İlahi feyiz insan vücuduna durmaksızın bu 12 delikten girer. Bunların 11'inde ilahi tecelli gaiptir, sadece ağızda hazırdır. Yani ağız dışındaki 11 delik ağza nazaran müteşabihtir, çünkü sâmittirler. Ağız ise sonsuz nutkun zuhuruna mazhardır ve ilahi kelamın muhkemâtı ondan ortaya çıkar. Bu 12 deliğin, istiva hattıyla bölündüğünde 16 delik olduğunu söylemiştik. Buna vücudu da eklersek 17 olur ki, muhkemât harflerine karşılıktır. Aynı şekilde insan yüzündeki 16 hat, insanın yüzünün beyazıyla birlikte 17 olur. Bu da insanın vücudu muhkemdir ve nâtıktır anlamına gelir. İnsan dışındaki tüm canlı ve cansızlar ise Âdem'in müteşabihi olup sâmittirler. [Keşfnâme, cd 94-95]

ELLER VE AYAKLAR

"*O gün biz onların ağızlarını mühürleriz de neler kazandıklarını bize elleri söyler, ayakları da şahitlik eder.*" [YÂSÎN 36:65] Ebul Hasan'a göre "o gün" gelmiştir ve eller ve ayaklar, ilahi kelamın insan vücudundaki alametlerinden oldukları konusunda bize şahitlik eder. [Zübdetu'n-necât, cd 29474]

Şimdi Hurufi felsefesine göre bu şahitliğin mahiyetini inceleyelim.

Bir elin parmaklarında 14 eklem vardır ki, 14 muhkem harfe ve Âdem'in yüzündeki 14 hatta işarettir. İki eldeki parmakların eklem sayısıysa 28 ilahi kelime hizasındadır. Ayak parmakları da aynı şekildedir, ki el ve ayak parmaklarındaki toplam eklem sayısı 56 olur. Kuran'ın "müfred ve mürekkeb" şeklinde ayrılan 2 mertebesine işarettir. Bu eklemlere 7 ümmî hattı eklersek 63 hat olur. Nitekim Âdem'in de boyu 60 zirâ'dır,[40] ismindeki 3 harfle (ادم) birlikte 63 hat hizasındadır.

[40] *Zirâ*: 70-90 cm arasında değişen uzunluk birimi. –yn

Ayrıca Hz. Muhammed'in 63 yıl yaşaması da buna karşılıktır. El ve ayak parmaklarının eklemleri ve yüzün 7 hattına bedeni de eklersek 64 olur ki, iki kere 32'ye, yani Âdem'in suretindeki 32 ilahi kelimenin alametleri ve nutkundaki 32 kelimeye eşittir. [Keşfnâme, cd 19]

İki elin ve iki ayağın parmaklarındaki eklemlerin toplamının 28'er adet olduğunu söylemiştik. Dirseklere kadar ise 32 eklem vardır. İki ayakta da dört *ka'b*'la birlikte 32 eklem olmuş olur. Dolayısıyla el ve ayaklarda, insanın yüzünde ve nutkundaki gibi hem 28 hem de 32 alamet görülür. [Işknâme, cd 30259]

Elinde ayağında ger yüzünde
Mürekkeb olmuş esmâ hem sözünde [M.K. Ali Emirî, no. 1363, cd 33]

beyti de buna işaret eder.

"Âdem'in çamurunu ellerimle 40 sabah yoğurdum"[41] hadisi dolayısıyla Allah'ın elindeki işaretler Âdem'in vücuduna geçmiştir:

وانکه بیاض وجه که هر دو دو شانزده است — *Yüzün beyazı iki iki 16 (hat) olmuştur,*
چون آن یدی که کرد گل آدمش عجین — *Âdem'in çamurunu eliyle yoğurduğu için.*
کان هر دو دست تا به مرافق دو شانزده است — *Ki her iki el, dirseklere kadar iki 16'dır*
در خلق آدمی ز بنات و هم از بنین — *Âdem'in hilkatindesin, kızlardan ve oğullardan...*
ختم سخن ز حق چو به صورت بدست شد — *Sözün özü, Hak tarafından, suretleri el gibi oldu.*
ختم این سخن به دست شد و ماند خالدین — *Bu söz elle son buldu ve ebedi kaldı.*

[Ali Fânî, Divân, cd 29154]

Abdest alırken 28 ve 32 ilahi kelimenin alametleri olan eller ve

---

[41] حمّرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا İhsâî, *a.g.e.*, c. IV, s. 98.

ayaklar yıkanır. Çünkü kılınacak namaz da 28 veya 32 rekâttır (daha önce geçtiği üzere, sefer ve hazarda toplam 28, hazar ve cumada ise 32 rekât). Yüz, el ve ayağın yıkanmasıyla, namaz rekâtlarının de 28 ve 32 ilahi kelime sayısınca farz olduğuna vurgu yapılmıştır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 25] Namaz kılarken yüzle birlikte el ve ayaklar da açıkta bırakılır, örtülmez. Çünkü el ve ayaklar da yüz gibi 28 ve 32 kelimenin alametleridir. [Işknâme, cd 30283]

El ve ayak parmakları ile vücuttaki 12 deliğin toplamı 32'ye eşittir ve Âdem'in nutku karşılığındadır. Bu da insan vücudunun aslında 32 kadim kelime ve Allah'ın sıfatı olduğu anlamındadır. Bu 32'ye 7 ümmî hattı eklersek 39, bedenle (heyet-i mecmua) birlikte 40 olur. Bu da erbain sırrına işarettir ki, Âdem'in çamurunu Allah eliyle 40 gün yoğurmuştur. 20 tırnakla 60 yapar ki, Hz. Âdem'in nutkundaki 32 kelimeyle Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 kelimeyi bildirir. [Keşfnâme, cd 19]

VI

PEYGAMBERLER

Kuran'da 28 peygamberin ismi zikredilmiş, ayrıca 4 peygambere de (Şemuyel, Balus, Suman, Şem'un) işaret edilmiştir. Bu durumda Kuran'da geçen peygamberlerin sayısının 28 ve 32 harfe karşılık geldiğini söyleyebiliriz. Yani peygamberler ile harfler arasında bir eşdeşlik sōz konusudur, ki Hurufiler bunu farklı açılardan ispatlamışlardır.

Örneğin Kuran'da Hz. İsa hakkında, "*Meryem oğlu İsa Mesih sadece Allah'ın elçisi, Meryem'e atmış olduğu kelimesi ve Ondan bir ruhtur*" [NİSÂ 4:171] denir. Yani peygamber, Allah'ın kelimesi ve Allah'ın ruhu olarak tanımlanır. Aslında tüm enbiya Allah'ın bir kelimesidir. Nitekim Kuran'da da 28 ilahi kelime sayısınca peygamber ismi zikredilmiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 044; Işknâme, cd 30360; Risâle,[993] cd 29531]

Ayrıca Kuran'da Hz. Muhammed'e hitaben يس (*yâ sin* (36:1), yani *ey sin*) denmiştir, ki 28 peygamberden biri olan Hz. Muhammed 28 harften biriyle, sin (س) harfiyle isimlendirilmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 5; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 078; Işknâme, cd 30360] Peygamberlerin Allah'ın bir kelimesi olması, hem Allah'ın bir kelimesinden yaratılmalarından hem de ilahi kelimeye tam mazhar olmalarından kaynaklanır. Aynı nedenden dolayı, aslında sadece peygamberlerin değil, tüm insanların ve mevcudatın Allah'ın bir kelimesi olduğunu da söyleyebiliriz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 34, 41; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 044]

Hadiste bildirildiğine göre yeryüzüne 124.000 peygamber gönde-

rilmiştir,[1] ki bu sayı 3 kez 32 bin ve 1 kez 28 bine eşittir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 5; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 078; Işknâme, cd 30360] Fazlullah peygamber sayısı hakkındaki muhtemelen diğer bir rivayetten hareketle 240.000 peygamber geldiğini, bunun 4 kez 32 bin ve 4 kez 28 bin peygamber hizasında olduğunu söylemiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 26] Diğer taraftan 124.000 peygamber rivayetini de tevil eden Fazlullah, bu sayının 3 kez 32 bin ve 1 kez 28 bine eşit olduğunu belirtmiş ve hesapta taksimin "3 ve 1 kez" şeklinde olmasını, Âdem'in 4 unsuruyla açıklamıştır. Burada tek gelen unsur, toprak unsurudur. Fazlullah'a göre, Âdem'in temelini oluşturmasına rağmen toprak unsurunun 28, diğer unsurların ise 32'yle çarpımı, 32'nin 28'den daha büyük olmasındandır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 211; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 78, 90]

Enbiya ve evliya vuslat makamına, insan suretini keşfettiklerinde ulaşırlar. Bu makamda kendilerini 32 ilahi kelime olarak ve Hakk'ın zatına bitişik olarak görürler. "*Onlar, Allah'ı ve peygamberlerini inkâr ederler, Allah ile peygamberlerinin arasını ayırmak isterler*" [NİSÂ 4:150] ayeti de vuslat makamına erişmiş peygamberleri Allah'tan ayırmak isteyenlerden bahsetmektedir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 045]

Bu durumu sıfat ve zatın aynılığıyla da açıklayabiliriz. Peygamberlerin Allah'ın kelimesi ve kelamı olmaları, kelamın da Allah'ın bir sıfatı olmasından dolayı peygamberler Allah'ın sıfatı olmaktadır. Sıfat da Zat'tan ayrılamayacağı için peygamberler ile Allah'ın vahdetine/aynılığına ulaşabiliriz. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 16] Nitekim başka bir yerde de Allah Zatın mahalliyken, Hz. Muhammed de peygamber olarak sıfatın mahalli olarak kabul edilmiştir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30235]

Bir ayette nakledildiğine göre melekler, "*Biz Allah'ın peygamberleri*

---

[1] كانت الأنبياء مائة ألف و أربعة و عشرين ألف نبي Meclisî, *a.g.e.*, c. XI, s. 43.

arasında ayırım yapmayız" [BAKARA 2:285] demişlerdir. Burada meleklerin, peygamberler arasında fark görmemesi, peygamberlerin kelime/harf olmaları bakımından, mahiyet ve hakikatlerinin aynılığından kaynaklanır. Peygamberler arasında bir fark varsa bu da isimlerinde, tavırlarında ve mertebelerindedir. [Risâle,[993] cd 29531]

Penahî, beyitlerinde peygamberleri Allah'ın sıfatı olarak tanımlar:

Enbiyâ ölür mü ey merd-i azîz
Enbiyâ ölür demez ehl-i temiz

Mazhar-ı vech-i hüdâ olur hüdâ
Manzar-ı ayn-ı likâ olur likâ

Nutk-ı zât-ı hayy olan kaçan ölür
Ahmede sor bu sözü ahmed bilir [Penahî, Mesnevi, cd 3023]

Mir Fâzılî, Fazlullah'ın "Nübüvvetten bu velayet ortaya çıktı, Hakk'ın zatı Hakk'ın zâtında Hakk'ın zâtından geldi" anlamındaki şu beytini şerh eder:

از نبوّت این ولایت شد بدید — Nübüvvetten bu velayet ortaya çıktı
ذاتِ حق در ذات حق از حق رسید — Zat-ı Hak, Zat-ı Hak'ta Hak'tan ulaştı.

Burada Allah'ın zatının (ذات حق), yani uluhiyetin velayet mertebesinde (در ذات حق), nübüvvet mertebesinden (از ذات حق) göründüğü söylenir. "Hakk'ın zat"ıyla kastedilen ise bir sestir (sayha, haykırış). Tüm peygamberler mürekkebatla gönderilmişlerdir. Peygamberler müfretleri bilmemektedirler ve müfredatla konuşmamışlardır.[2] Sayfa kenarına yazılmış bir notta ise "Ez zat-ı Hak"tan muradın sayha-i vahide olduğu, muhkemât-ı kitab-ı ilahinin de bir vecihle sayha-i vahide oldu-

[2] ?, *Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1039, cd 30762.

ğu ve mertebe-i velayetten ibaret olduğu söylenmiştir.[3]

Sonuçta Hurufilerin peygamberleri Allah'ın kelimeleri olmalarından dolayı Allah'ın sıfatı, dolayısıyla da aynısı olarak gördüklerini vurgulayalım. Ancak Mir Fâzılî'nin risalesinin şârihinin yorumlarından anlaşılan odur ki, Allah ile peygamberler arasında farkın ötesinde, peygamberlerin arasında bile isim ve mertebe bakımından farklar vardır. Aralarındaki ayniyet veya eşitlik, onların tabiat ve gerçeklerindedir. Hurufilerin üzerine yorumlarda bulundukları peygamberleri ve onlar hakkındaki yorumları inceleyelim.

ÂDEM

Hurufi metinlerinde sıkça geçen "Âdem"in kimliğini belirlemek çok güçtür. Âdem'den bahsedildiğinde söz konuşu kişinin ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem mi, yoksa Fazlullah mı olduğu net bir şekilde anlaşılmaz. Ayrıca "Âdem" isminin, insan anlamına da geliyor olması, durumu daha da güçleştirir. Metinlerde karşımıza çıkan *Âdem-i hakikî*, *Âdem-i mecazî* ve *Âdem-i hâkî* gibi tabirler de söz konusu Âdem'in farklı kişileri tanımladığı tezini güçlendirmektedir.

İlk insan, ilk peygamber ve Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan Âdem yaratıldığında, Allah meleklere Âdem'e secde etmelerini emretmiştir. Şeytan hariç tüm melekler secde etmiştir. Allah Âdem'e tüm isimleri öğretmiş, o da meleklere bunları bildirmiştir. Allah, Âdem'in kaburga kemiğinden Havva'yı yaratmış ve onları "ağaç"a yaklaşmaktan men etmiştir. Ancak Âdem ile Havva yasağa uymamış ve cennetten

[3] Mir Fâzılî, *Taksîm-i Salât u Evkât*, M.K. Ali Emirî, Farsça no. 1039, cd 30666 (Müstensihin notu).

yeryüzüne indirilmişlerdir... Kıssa bu şekilde devam eder. Bu olayların Hurufi felsefesindeki yerini sırasıyla değerlendirelim...

Meleklerin secde ettikleri Âdem fani değildir, yok olmaz, çünkü hadiste geçtiği gibi, Allah onu kendi sureti üzerine yaratmıştır. Bu Âdem ise fanidir. İnsanlar ise Âdem'in mecazı, aynası ve mazharıdır. Bu anlamda cümle eşya Âdem'in mazharı ve aynasıdır. Her mazharda tecelli eden Âdem'dir. Çokluğa bakarak bunlar sayılabilir, ama gerçekte hepsinden görünen bir vechdir. [Işknâme, cd 30329-30]

Âdem 32 ezeli ve ebedi ilahi kelimenin mazharıdır ve Allah'ın kadim kelamıdır. Kelam mütekellimin, yani Zat'ın aynıdır. Bir şeyin mazharı olmak onun aynısı olmaktır. Yani Âdem kelamın aynısıdır. Bu nedenle, Âdem'in veçhinde bu 32 kelimeyi okumayan Allah'ın rahmetinden mahrum kalır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 33-34]

Yukarıda söylediğimiz, "Allah Âdem'i kendi sureti üzerine yarattı" ve diğer bir rivayette "Rahman sureti üzerine yarattı" hadisinde Allah Zat'ın ismiyken Rahman Onun sıfatıdır. Bu da Âdem'in zat ve sıfatın suretinde yaratıldığı, yani zat ve sıfatı, kendinde topladığı anlamına gelir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 11]

Âdem diğer taraftan müfredat ve mürekkebatı da cami'dir. Şöyle ki, Kuran'da ilk geçen müfredat harf, *elif lam mim*'deki (الم) [BAKARA 2:1] *elif*'tir (ا). Mürekkebat harflerinin ilki ise besmelenin (بسم الله الرحمن الرحيم) [FÂTİHA 1:1] *be*'sidir (ب). Bu iki harf de Hz. Âdem'e işaret eden *eb* (اب), yani baba kelimesini oluşturur.[4]

Fazlullah'ın, *Arşnâme*'nin şu beytinde söylediği gibi *be* (ب) harfi tek başına da Âdem'e işaret eder:

---

[4] Refi'i, *Beşâretnâme*, M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943, cd 10. Sayfa kenarında bulunan bu notu muhtemelen eserin müstensihi Vechî yazmıştır.

بیٔ بسم الله الرّحمن الرّحیم — Bismillâhi'r rahmâni'r rahîm'in *be*'si (ب),

آدم خاکیست ای دیو رجیم — Âdem-i hâkî'dir ey taşlanmış Şeytan!

Cavidî'ye göre, Âdem-i hâkî'nin *be* harfi olmasında bir teşbih yoktur. Âdem-i hâkî'nin bismillah'ın *be*'si olması, yani aradaki ayniyet, ikisinin de harf olmasından kaynaklanır ki.[5]

Âdem'in be olmasında diğer bir delil de, *be* (ب) harfinin inbisatının –ki *bî*'dir (بی)– ebcedinin 12'ye eşit olmasıdır. Çünkü Âdem (آدم) kelimesinin eczasında da (الف دال میم) şeklinde 12 harf bulunur. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30037]

Nasıl ki *elif* (ا) vahdete işaret ederse, *be* (ب) de kesretin başlangıcıdır ve Âdem'e işaret eder. Çünkü Âdem insanlık mertebesinde kesretin başlangıcıdır. *Kelam-ı samit* olan Kuran, ilk harfi *be* (ب) olan besmeleyle başlamıştır. *Kelam-ı natık* olan insan da *be* (ب), yani Âdem'le başlamıştır. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30039-40]

Misalî, *Arşnâme*'nin yukarıda zikrettiğimiz beytini şerh edip *be*'nin (ب) Âdem olmasını açıklar:

Bî-i bismi'llahi'r-rahmani'r-rahîm
Buyurur arşnâmede fazl-ı kadîm
Ya'ni bî (بی)'dir âdem-i hâkî ey yâr
Bilesin olsan eğer sen sana yâr
Harf-i bî (بی) yî (یی) iledir yî (یی) yî (یی) ile
Üç yî (یی) mevcûd oldu ya'ni bî (بی) ile
Verdi sana nutk-ı âdemden nişân
Alleme'l esmâ budur rûşen beyân [Feyznâme, cd 29186]

Misalî'nin anlamı biraz saklı bu beyitlerini açıklayalım. Şair burada

[5] Cavidî, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29430.

Arşnâme'nin ilk beytindeki, *b* (ب) harfinin telaffuzu olan *bî*'yi (بی) almıştır. Bu inbisat, *be* (ب) ve *ye* (ی) harflerinden oluşur, ki bu harflerin inbisatı *bî* (بی) ve *yî* (یی) şeklindedir. Dolayısıyla *bî* (بی) şeklindeki telaffuzdan 3 tane *ye* (ی) ve bir tane *be* (ب) harfi zahir olur, ki ebcedleri toplamı 32'ye eşittir. Bu da esmâ-i küll dediğimiz, Allah'ın Âdem'e öğrettiği tüm isimlerdir (*alleme'l esmâe küllehâ;* 2:31) ve Âdem'in nutkundaki harflerin tamamıdır. Sonuçta Misalî *bî* ile Âdem-i hâkî arasındaki ayniyeti *bî*'den (بی) elde ettiği 32'yle sağlamıştır. Misalî ayrıca

Bî (بی) cümelde iki eczâda iki
Dört olur hem dördü birdir ey zekî
Pâ u çâ u jâ u gâ'dan açtı yol
Âdemin sırrını ya'ni onda bul
Bî (بِی) ikidir üç nukatla beş olur
Ism-i fazl u ism-i allah gösterir
Bî (بی) cümelde yâ ile ey merd-i râh
On ikidir on iki hatt-ı güvâh
Iki eczâ ile on dörttür ayân
Âdemin on dört hattın eyler beyân [Feyznâme, cd 29187]

diyerek Âdem-i hâkî olan *bî* (بی) üzerine yorumlarına devam etmiştir. Bu beyitleri de açıklarsak: *Be* (ب) harfinin ebcedi 2'dir ve eczasında iki harf (بی) vardır. Toplamı 4'tür, *pe, çe, je, ge* (پ چ ژ گ) mu'cem harfleri hizasındadır. Bu 4 harfte de Âdem'in sırrı bulunur. *B* (ب) harfinin inbisatı olan *bî*'de (بِی) 2 harf ve 3 nokta vardır, toplamı 5'tir. Bu Fazl'ın (فضل) ismindeki harf ve nokta toplamı, aynı zamanda Allah (الله) ismindeki harf sayısı hizasındadır. *Bî*'nin (بی) ebcedi 12'dir, iki harfle birlikte 14 olur ve Âdem'in yüzündeki 14 hat hizasındadır.

Be (ب) harfinin Âdem'e işaret olmasını, sıfatiyetle de açıklayabiliriz.

Baba anlamına gelen *eb* (اب) kelimesinin ilk harfi *elif*'tir (ا) ve Zat'a işaret eder. *Be* (ب) harfi ise Onun sıfatına. Âdem kelamın bir mazharı ve Rahman sureti üzerine olduğu için Allah'ın bir sıfatıdır. Âdem Allah'ın bir sıfatı olduğu içindir ki, sıfat olan *be* (ب) ondan kinayedir. Alfabede *be* (ب) *elif*'ten (ا) sonra geldiği için de Âdem'in, Allah'ın halifesi olduğunu söyleyebiliriz. Yani Âdem –ki *be*'dir (ب)– Allah'ın, yani *elif*'in (ا) halifesi/arkadan gelenidir. Ayrıca Allah Âdem'i (diğer peygamberlerde olduğu anne babadan değil) doğrudan kendi elleriyle yaratmıştır. Bu da Allah ile Âdem arasında hiçbir ara olmadığı anlamına gelir. Nitekim alfabede de *elif* ile *be* arasında da başka bir harf yoktur, arka arkaya gelmişlerdir. Aynı şekilde ebcedleri [sayısal değer olarak 1 ile 2'dir] arasında da başka bir sayı yoktur. Bunlar da Âdem'in Allah'ın halifesi oluşunun delillerindendir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29537; Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30040; Keşfnâme, cd 40; Nefâisu'l Hakâik, cd 29409]

Arşnâme belirttiğimiz gibi *be* (ب) harfiyle başlayıp *elif*'le (ا) bitmiştir. Bu iki harf *eb* (اب) kelimesini oluşturur. *Elif* (ا) Zat'a işaret eder ve Âdem'in batınıdır. *Eb*'deki (اب) *be* (ب) ise Âdem'in zahirinin sıfatıdır ve *elif*'in (ا) halifesidir. Âdem'in Allah'ın halifesi olması bu manaya gelir. Besmele de *be* (ب) harfiyle başlamıştır, ki besmelesiz başlanan her iş kesik ve eksiktir. Bunun anlamı, Âdem'e (Allah'ın sıfatı olan 32 kelimeye) ulaşmadan Zat'a ulaşılamayacağıdır. Âdem'in Hakk'a ulaşmada bu önceliğinden dolayı *Arşnâme* de *be* (ب) harfiyle başlamış ve *elif*'le (ا) bitmiştir. Bu diğer bir ifadeyle suretten manaya, mürekkebden müfrede, sıfattan zata yolculuktur. [Keşfnâme, cd 39-40]

Allah'ın Âdem'i Rahman sureti üzerine yarattığını söyleyen hadise dönersek, Allah'ın sıfatı olan Rahman'ın Âdem'e işaret ettiğini söyleyebiliriz. Besmelede de (بسم الله الرحمن الرحيم), Rahman, Allah isminden sonra gelmiştir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29553] Ayrıca bu, yani Rahman'ın Al-

lah'tan sonra gelmesi, Âdem'in Allah'ın halifesi olduğu bilgisiyle de örtüşmektedir.

Halife kelimesinin diğer bir anlamı da kaim-makamdır. Nesimî Âdem ve Havva'nın, Allah'ın mazharı ve aynı olmalarının yanında, halifesi, yani kâim-makâmı olmalarını, Âdem ve Havvâ'nın isimlerinin (ا ا د م ح و و ا) ebcedi ile Allah (ا ل ل ه) isminin ebcedinin aynı olmasıyla açıklar ki, her biri 67'dir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 18]

Diğer bir hesaba göre, Âdem (ادم) ismindeki harflerin ebcedi, sıfırlara itibar edilmeden 1, 4 ve 4 olmak üzere toplam 9 yapar. *Ilah*'ın (الله) ebcedi de aynı şekilde, 1, 3 ve 5 olmak üzere toplam 9'dur. Bu da Âdem'in, Allah'ın kaim-makamı olduğuna delildir. [Risâle,[993] cd 29465]

Âdem'in, Allah'ın sureti üzerine yaratılmasını, insanın 32 ilahi kelimenin alemi ve mazharı olmasını, harfler üzerinden yapılan diğer bir hesapla da gösterebiliriz. Âdem (آدم) kelimesinin ebcedi –ki bu kelime iki *elif* (ا) bir *dal* (د) bir *mim*'den (م) oluşur– 46 eder. Âdem'in veçhindeki 32 satır ile Havva'nın veçhindeki 14 satır toplamı da 46'ya eşittir. Ayrıca Allah (الله) lafzı, iki *elif* (ا) iki *lam* (ل) ve bir *he*'den (ه) oluşur ve ebcedi 67'dir. Bu da Âdem isminin ebcedi (46'dır) ile Havva'nın yüzündeki 21 hattın toplamına eşittir. Bu da yukarıda zikrettiğimiz hadisi doğrular. [Işknâme, cd 30264]

Tüm bu açıklamalardan sonra Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak Âdem'in, aynı zamanda Allah'ın temsilcisi, kaim-makamı olduğunu, Allah'ın sıfatı olarak da Zat-ı İlahi'den ayrılamayacağını söyleyebiliriz. Misalî de bunları şu beyitlerinde özetler:

Hakkı bulursan yine âdemde bul
Âdemi gayrı bilen insan değil

Âdemin vechine karşı sâcid ol
Dîv olma cân u dilden âbid ol [Miftahu'l Gayb, cd 29183]

Esmâ-i Küll'ün Talimi

Konumuza başlamadan önce Âdem'in yaratılışı ve devamındaki olayları Kuran'daki şu ayetlerle özetleyelim: *"Bir zamanlar Rabb'in meleklere: 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. (Melekler): 'A!.. Orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın? Oysa biz seni överek tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz' dediler. (Rabb'in): 'Ben sizin bilmediklerinizi bilirim.' dedi. Ve Âdem'e isimlerin hepsini öğretti, sonra onları meleklere gösterip: 'Haydi davanızda sadıksanız bana şunları isimleriyle haber verin.' dedi. Dediler ki: 'Yücesin sen (ya Rab!). Bizim, senin bize öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur. Şüphesiz sen bilensin, hakîmsin'. (Allah): 'Ey Âdem, bunlara onları isimleriyle haber ver.' dedi. Bu emir üzerine Âdem onlara isimleriyle onları haber verince, (Allah): 'Ben size, ben göklerin ve yerin gayblarını bilirim, sizin açıkladığınızı da, içinizde gizlediğinizi de bilirim dememiş miydim?' dedi."* [BAKARA 2:30-33]

Görüldüğü gibi Allah meleklere Âdem'in yaratılışını haber verdiğinde melekler itiraz etmiş, daha doğrusu Âdem'in yaratılışına anlam verememişlerdi. Bu secde ettikleri Hakk'ın zatının suretini topraktan olan zulmânî bir surette (yani insanda) tasavvur edememelerinden kaynaklanır. [Turâbnâme, cd 30004] Melekler, mücerret harflerin suret ve mana olarak topraktan çıkmasını idrak edememişlerdir. Allah'a söyledikleri *"Orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın?"* [BAKARA 2:30] cümlesindeki *"kan dökecek birisi"* tanımlamasıysa insanoğlunun kendi suretinin anlamını bilip hayvanlık sıfatını kurban etmesine işarettir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29622-3]

Allah'ın Âdem'i yarattıktan sonra, melek vasıtası olmaksızın ona öğrettiği *esmâ-i küll*, yani isimlerin tamamıyla kastedilen isimler, esmâ-i hüsnâ [A'RÂF 7:180], esmâ-i Zat ve esmâ-i sıfatı, tüm eşyâların isimlerini, tüm semâvî kitapları ve tüm ilimleri içerir. Peygamberlerin, melek-

lerin sözleri de buna dahildir. Bu da tüm isimlerin aslı olan ve tüm isimlerin kendisinden oluştuğu 32 ilahi kelimedir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 11; İsm u Müsemmâ, cd 29444; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 182]

Diğer taraftan, sureten de *esmâi küllehâ* (اَلْاَسْمَاءَ كُلَّهَا) 32 harf hizasındadır. Nitekim *esmâi küllehâ*'daki (اَلْاَسْمَاءَ كُلَّهَا) harflerin inbisatını aldığımızda, şu şekil üzerine 32 harf zahir olur: ا ل ف ل ا م ا ل ف س ی ن م ی م Bu da hem bu şekil üzere zahiren hem de batınen Âdem'e öğretilen esmâ-i küll'den kastın 32 ilahi harf olduğu anlamına gelir. [Ahiretnâme, cd 16, 23; Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30056]

Hurufi şiirlerinde ise *esmâ-i küll* 28 ve 32 ilahi kelimenin zuhuru olan yüzdeki 28 ve 32 hat olarak yorumlanmıştır:

Oldu bana defter-i esmâ-i küll
Levh-i cemâlimde olan hatt-ı mû [Arşî, Divân, cd 69]

گر بخوانی سی و دو اسما زوجه بوالبشر — 32 ismi insanoğlunun babasının yüzünden okursan

باز یابی عَلَّمَ ادَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا — *"Ve Âdem'e isimlerin hepsini öğretti"*yi bulursun. [Divân,[186] cd 28983]

Allah'ın, Âdem'e öğrettiği bu isimler şekil ve suretsizdiler. "Talim-i esmâ" da diyebileceğimiz isimlerin tamamının Âdem'e öğretilmesinden sonra Allah o isimlere suret vermiş ve Âdem'e "talîm-i kitâbet"te bulunmuştur, bunu da Kuran'da geçen *"O Rab ki kalemle yazmayı öğretti"* [ALAK 96:4] ayeti ifade etmektedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 182]

Melekler, Âdem'in yaratılmasından önce isimlerden bazılarını biliyorlardı. Yani anlayıp konuştukları isimler sınırlıydı. Nitekim melekler de, yukarıdaki ayetlerde zikrettiğimiz gibi, kendilerine Allah'ın öğrettiğinden başka bilgilerinin olmadığını söylemişlerdir. Bu da Allah'ı

tesbih, hamd ve takdis ettikleri kelimelerdir, delili de yine yukarıda geçtiği gibi "*biz seni överek tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz*" [BAKARA 2:30] cümlesidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 12] Şu beyitlerde de Âdem'in meleklere esmâ-i küll'ü talim etmesi anlatılır:

گر چه بعضی اسم دانستند ملائیك لیك او — *Melekler gerçi bazı isimleri biliyorlardı, ancak o*
داد تعلیم تمام اسما ز کلك و از دوات — *(Âdem), kalem ve mürekkepten isimleri öğretti.*

اصل اسما بود آن بعضی که او تعلیم داد — *Onun öğrettiklerinin bazısı, isimlerin asıllarıydı;*
زانکه بود اصل کتاب اوّل و هم مفردات — *ilk kitabın aslı ve müfred harflerdi.*

بیخبر بودند ز اصل اسم و عینیّت ملك — İsmin aslından ve ayniyetten melekler habersizdi.

چون نبودند آگه از اسرار و رمز محکمات — Çünkü muhkemâtın remiz ve esrarından haberdar değildiler.

می ندانستند که اسما و مسمّا هست یک — Esma ve müsemmanın bir olduğunu bilmiyorlardı

گرچه می گفتند پیش از وی که نحن الخالدات — Gerçi "*Biz ebedileriz*" diyordularsa da.

چون الف اسم و مسمّا بود اَ تعلیم داد — *Elif*'in (الف) isim ve *e*'nin (اَ) müsemma olduğunu öğrettiği için,

اسم را عین مسمّا یافتند در ممکنات — mümkinatta ismin müsemmanın aynısı olduğunu anladılar. [Divân,[186] cd 29015]

Mescûd Âdem

Allah Âdem'e öğrettiği isimleri meleklere sordu, onlar cevap veremeyince Âdem onlara isimleriyle haber verdi. Ardından meleklere Âdem'e secde etmelerini emretti. Tüm melekler secde etti. Şeytan ise gururlanıp secde etmedi. (BAKARA 2:34)

Burada Âdem'in mescûd (secde edilen) oluşunun nedeni onun, Al-

lah'ın sureti üzerine yaratılmış olmasıdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 66] Diğer taraftan, daha önce açıkladığımız üzere, Âdem'in veçhinde ve vücudunda, Allah'ın sıfatı olan ilahi kelimelerin alametleri zuhur ettiğinden de kendisine secde edilmiştir diyebiliriz.

Şeytan, Allah'ın Âdem'e secde etme emrine uymayıp şöyle demiştir: *"Ben, ondan hayırlıyım; beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın."* [A'RÂF 7:12] Bir hadiste Hz. Peygamber Allah'tan başkasına secde edenin kâfir olacağını söyler.[6] Bu bağlamda Hurufiler şeytanın Âdem'e secde etmeyişini, onun hatların bilgisine ulaşmamasıyla açıklar; çünkü Âdem'in hatlarını ve bunların hakikatini bilseydi, bu emre uyacaktı. Yani Şeytan Allah'ın kendisinden başkasına secde etmeyi emretmeyeceğini, dolayısıyla da Âdem'in Allah'ın gayrı olmadığını bilmeyip bu nedenle de secde etmemiştir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 19]

Penahî bunu şöyle ifade eder:

Kılmadı secde vücûd-ı âdeme
Ermedi akl-ı kasîri bu deme

Kim nedir bu od u yel toprak u su
Ol sebebden dedi ona üscudû

Ol ki haktan özgeye secde kılur
Şek değil kim ol kişi kâfir olur

Emr-i hakkı tutmadı ol put-perest
Da'vi-i nîst eyledi olmadı mest

Gayrı gördü âdemi ol oldu gayr
Şer sandı âdeme bulmadı hayr

Iki olmaz sâhib-i mülk birdir
Ikilikte mülk bî-tedbirdir

---

6 من سجد لغير الله فقد كفر

Padişâh-ı mülk bî-hemta olur
İkidir diyen ona rüsvâ olur [Penahî, Mesnevi, cd 3025]

Zaten Şeytan secde etmeyişinin nedeni olarak Âdem'in topraktan, kendisinin ateşten yaratıldığını öne sürmesi, Âdem'in yüzündeki alametleri görmediğine işaret eder. Çünkü dört unsur arasında sadece toprak, hatların kitabetini kabul eden tabiattadır. Şu beyitler de buna işaret eder:

نار اگر چه الطف است از خاك و ما لیکن ازو — Gerçi ateş, topraktan ve sudan daha latiftir ancak,
صورت انسان و نطق سی و دو اظهار نیست — insanın sureti ve 32 nutk ondan zahir olmaz.
خاك اگر چه ابعدست و هم کثیف از هر شکل — Gerçi toprak hepsinden uzak, kesif ve en sondur,
اخیرست جز قابل این نطق و این گفتار نیست — ancak ondan başka da bu nutk ve bu sözü kabul edecek yoktur. [Divân,[186] cd 29006]

Şeytan'ın, Âdem'in 7 hattını tanımamasına işaret olarak, Kuran'da 7 yerde, secde etmekten yüz çevirdiğinden bahsedilir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 66, 190] Bir şair de buna işareten şöyle demiştir:

بدو هفت بار در قرآن ز حق شد امر که ای شیطان — Kuran'da Hak'tan, 7 kere emr edildi;
برو سجده بکن از جان ز شکل او بجو ما را — "Ey Şeytan git candan secde et, onun şeklinden bizi bul." [Divân,[186] cd 28965]

Secde ile yüzdeki hatlar arasındaki yakın ilişkiden dolayı Kuran'da 14 yerde secde ayeti gelmiştir ve bu ayetler okunduğu ya da duyulduğunda secde etmek vaciptir. Bunlar da Âdem'in yüzündeki 14 hat hizasındadır. Dolayısıyla bunları okuyan insan Âdem'in yüzü makamı

olan Kâbe'ye yönelip secde etmelidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 183]

Secde Âdem'in yüzü makamı olan Kâbe'ye yönelerek yapılır. Namazdaki secdeler de Âdem'in veçhindeki hatlar sayısıncadır. Yaşarken de ölüyken de insanların yüzleri Kâbe'ye çevrilir, peygamberler gibi melekler de yüzlerini Kâbe'ye, yani Âdem'e dönerek secde etmişlerdir. [Işknâme, cd 30263; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 33] Hurufilere göre Âdem'e secde etme emri sadece meleklere ve belirli bir zamana münhasır değildir. Şu beytin şairi evrendeki tüm ecrâmın dünyaya secde edişlerinin Âdem nedeniyle olduğunu ima etmiştir:

ماه و خرشید و ستاره نار و نور — Ay, güneş ve yıldız, nâr ve nur,
ساجدند این خاك را نزدیك و دور — yakından ve uzaktan bu toprağa secde ederler.

[Cavidî Ali, Risâle, cd 29440]

Muhitî, "mukarrebun"u, *Câvidânnâme*'yi okuma şerefiyle şereflenip Âdem'in halife olmasının hakikatini bilen ve Âdem-i Hakikî'ye secdeyle meşgul olanlar şeklinde tanımlar. [Keşfnâme, cd 19]

Ali Fânî'nin şu beyti, meleklerin secde ettiği Âdem'in insandan kinaye olduğuna işaret eder:

بر ارض حق ز حق چو خلیفه منم به حق — *Hakk'ın yeryüzünde, Haktan, hakkıyla halife benim.*
بر من همه ملائکه زانند ساجدین — *Bu nedenle tüm melekler bana secde ediyorlar.*

[Ali Fânî, Divân, cd 29153]

Arşî de aynı açıdan yaklaşarak şu beyti söyler:

Vücûdum arşî rahmân oldu tan mı
Olursa kıble-i merd-i musallî [Arşî, Divân, cd 78]

Elest Bezmi

Elest bezmi Kuran'da şöyle anlatılır: "*Bir de Rabbin, Âdemoğullarından, bellerindeki zürriyetlerini alıp da onları kendi nefislerine şahit tutarak: 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' dediği vakit, 'Pekâlâ Rabbimizsin, şahidiz' dediler.*" [A'RÂF 7:172] İslam kaynaklarında bu olaya *Elest bezmi* denir.

İlk olarak Firişteoğlu'na göre, "Rab, eb, Âdem, kuvvet, sırt" kavramlarının hepsi aynı mefhum ve aynı hakikati ifade eder: kuvvet-i ezelî. Nitekim *eb*, yani babanın sözlük anlamı *perverdigâr*, yani "yaratıcı, besleyen"dir. "Sırt" da kuvvet anlamına gelir; günlük dilde bu, "Sen bunu kimin arkasıyla yaptın?" gibi kullanımlarda kendini gösterir. Dolayısıyla Âdem ve Âdem'in sırtı kuvvet-i ezelî, benî-Âdem de ilahi nutk, ilahi kelime ve ilahi kelam (bunların tamamı kuvvet-i ezelî'nin isimlerini oluşturur) olduğu anlamına gelir. Kuvvet, tüm varlığın başı ve sonudur. Ayrıca güç ve kuvvet sadece yüce ve azîm Allah'a mahsustur.[7] Yani tüm kuvvetler bir kuvvet-i ezelî'ye aittir ve dönüşü onadır.

Burada kuvvetin başlangıcının ve dönüşünün Allah'a olmasının anlamı, benî-âdemin Âdem'in sırtından çıkarılıp "*Rabbine dön*" [FECR 89:28] ayetinde söylediği gibi tekrar oraya döndürülmesidir. Nitekim ses ve harfler kuvvet-i ezelî'den ortaya çıkar ve mevcudat onunla varlığını devam ettirir, bu ses ve harflerin dönüşleri de kuvvet-i ezelî'yedir. Yani insanın ruhu olan ses, harf ve kelime kuvvet-i ezelî'den ortaya çıkar ve "her şey aslına döner" kuralınca yine ona döner. [Ahiretnâme, cd 16, 17, 20] Dolayısıyla Âdem'in zürriyetinin, babalarının sırtına iadesi, sözün kuvvet-i ezelî'ye dönmesini ifade eder.

Dolayısıyla bu vahdet içerisinde –ki bu geçmiş/gelecek, ezel/ebed,

---

[7] و لا حول و لا قوة الا بالله العلىّ العظيم

soran/cevap veren birliğini de kapsar– "*Rabbiniz değil miyim?*" sorusu ile "*Pekālā Rabbimizsin*" cevabı da aynı kişiye aittir. [Ahiretnâme, cd 19]

Bu noktada elest bezmini kısaca, Âdem'in ve benî Âdem'in ruhlarının harfler, harflerin de aslının kuvvet-i ezelî olmasından hareketle, harflerin kuvvet-i ezelî'den zahir olması ve tekrar kuvvet-i ezelî'ye dönüşü olarak tanımlayabiliriz.

Yukarıda bahsettiğimiz ayette geçen "*onları kendi nefislerine şahit tuttu*" cümlesini Hurufiler, "*nefisleri üzerine hazır olma*" şeklinde anlamlandırırlar. Çünkü nefisleri üzerine hazır olmayanlara *elestu birabbikum* (ben sizin rabbiniz değil miyim?) sorusunun sorulması mümkün değildir. Bu noktada "*nefis üzerine hazır olmak*"tan da anlaşılan, 28 ve 32 ilahi kelimenin alametlerini, nefisleri üzerinde müşahede etmeleridir. Böylece kendilerinde ve tüm varlıkta Zat'tan başka bir şey görmeyeceklerdir. [Ahiretnâme, cd 16, 22; Işknâme, cd 30289] Bu açıdan düşünüldüğündeyse soruyu soranın ve cevap verenin bir ve aynı olduğu söylenebilmektedir.

Âdem'den Havva

Rivayete göre Allah Havva'yı, Âdem'in sol eğe kemiğinden yaratmıştır ve Havva belirttiğimiz gibi ebî hatlara sahip değildir. Yani Âdem 14 hat sahibiyken Havva'da 7 hat vardır. Hatların mahallerini de hesaplarsak Âdem'de 28, Havva'da da 21 hat (7 ümmî hat, 7 ümmî hattın mahalli ve 7 ebî hattın mahalli) bulunduğunu görürüz.

Havva'da hatların eksik olması bazı Hurufi yorumcularına göre bir eksikliğin göstergesidir. Mukimî'ye göre Âdem akl-ı küll, Havva ise nefs-i küll'dür. Bunlardan da akl-ı küll, nefs-i külle göre daha yüksek bir makamdadır. Âdem (آدم) isminin ebcedi 46'dır. Bundan, Âdem'in

konuştuğu 32 ilahi kelimeyi çıkarırsak 14 kalır, ki Havva'nın kelimesi, yani 7 ümmî hat ve 7 ümmî hattın mahalli sayısına eşittir. 28 ilahi kelimeye nazaran bu 14 kelime, Havva'nın Âdem'in sol yanından zuhur etmesinin bir işaretidir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30227]

Ancak Fazlullah'a göre, Havva'nın yüzünde hatların eksik gelmesi, Âdem'in üstünlüğünü göstermez. Tam tersine, burada esas olan Havva'dır, çünkü biz Havva'nın veçhindeki hatlar sayesinde Âdem'in hatlarını biliyoruz. Eğer Havva'da da ebî hatlar gelmiş olsaydı, saç ve sakal hatları (ümmî ve ebî hatlar) birbirlerine bitişik oldukları için tek hat kabul edilecekti. Havva'nın hatları sayesinde bunların ayrı hatlar olduğunu anlıyoruz. [Arşnâme, cd 006]

Rahman, Âdem'in ismi ve sıfat-ı kadimdir. Rahm de Havva'nın ismidir, âlem-i ef'âl'dir ve suret mertebesidir. Muhitî, Rahman'ı (رحمان) iki rahm (رحم) olarak kabul eder, çünkü bir taraftan "rahman", "rahm" kelimesinin tesniye babından gelmiştir. Diğer taraftan, rahm'ın eczasında 7 harf (ر ح م) zahir olurken, Rahman (رحمان)[8] kelimesinin eczasında (ر ح م ا ن) 13 harf, kelimenin kendisindeki *nun*'un (ن) noktasıyla birlikte 14 harf zahir olur. Dolayısıyla Rahman'dan zahir olan 14 harf, Âdem'in 14 hattına, rahm'dan zahir olan 7 harf de Havva'nın 7 hattına işaret eder. [Keşfnâme, cd 31, 94] Arapçada "rahm" kelimesinin "rahman" kelimesinden türemiş oluşuysa Havva'nın Âdem'den yaratıldığına işaret etmektedir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29552]

---

[8] Normalde "rahman" *elif*'siz olarak رحمن şeklinde yazılır. Buradaki hesapta ise *elif* kullanılmıştır. Muhitî, *elif*'in rahman kelimesinden kaldırılma sebebinin eczasında 13 harf olan şeytan (شیطان) kelimesiyle benzerliğinin ortadan kaldırılması için olduğunu söyler. Bkz. Muhitî, *Keşfnâme*, M.K. Ali Emirî, *Şer'iyye*, no 1356, cd 31.

Yasak Ağaç

"Ey Âdem, sen ve eşin cennette oturun, ikiniz de ondan dilediğiniz yerde bol bol yiyin, fakat şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz" [BAKARA 2:35] ayetinde zikri geçen ağacın mahiyeti hakkında birçok görüş ortaya atılmıştır. Buğday, elma, incir, üzüm vs. Hurufiler ise bu ağacı ve meyvesini farklı şekilde yorumlamışlardır.

Firişteoğlu ayette, ağaç diye çevirdiğimiz *şecer* kelimesinin Arapçadaki anlamlarını şöyle sıralar: ağaç, muhâlatât ve muhalefet. Ona göre *şecer* kelimesinin ayetteki anlamı muhalefettir. [Işknâme, cd 30299]

Âdem ve Havva'nın, Allah'ın emrine muhalefet ederek o ağaca yaklaşmalarını isteyen Şeytan şu açıklamayı yapar: *"Rabbiniz, başka bir sebepten dolayı değil, sırf ikiniz de birer melek ya da ebedi kalıcılardan olursunuz diye sizi şu ağaçtan men etti."* [A'RÂF 7:20] Bu ifadelerden anlaşılan odur ki, ağacın meyvesini yemek ile melek veya ebedi/ölümsüz olmak arasında bir ilişkisi vardır; diğer deyişle, bu ağaç sayesinde ölümsüzlüğe ulaşabileceklerdir. Bilindiği gibi melekler yeme içmeden müstağnidirler. Âdem ve Havva ise yemek ve içmekle emrolunmuşlardır. Şeytan, Âdem ve Havva'ya meleklerin bu özelliklerinden dolayı üstün olduklarını, yiyip içmeyi terk ederlerse onların da meleklerin makamına ulaşarak cennette sürekli kalacaklarını söylemiştir. Yani Şeytan'ın onları kandırarak yaklaştırdığı ağaç, yememe ve içmemeyi simgelemektedir. Bu da şu anlama gelir, ki Âdem ve Havva'nın yaklaşıp meyvesini yedikleri ağaç, yememe ve içmemedir. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 34]

Firişteoğlu, yememe ve ölümsüzlük arasındaki ilişki ve eşdeşliğe delil olarak şu ayeti vermiştir: *"Biz onları yemek yemez birer ceset kılmadık ve onlar ölümsüz de değillerdi."* [ENBİYÂ 21:8] Buradan çıkan sonuç, hem yemek yiyip hem de ebedi olmak mümkün değildir. Bu nedenle Şeytan, onlara melekler gibi ebedi olmalarının yeme içmeyi terk et-

mekten geçtiğini söyler. Sonuçta ağaç, Allah'ın Âdem ve Havva için takdir ettiği "yeme içme emrine muhalefet"tir. [Işknâme, cd 30299-300]

Burada Âdem'in ihmal ettiği gerçek, kendisinin meleklerden daha faziletli olduğu, bununla bağlantılı olarak da yeme ve içmenin bunun tersi olan terk-i taamdan daha faziletli olduğuydu. Çünkü eşya, ağaç ve bitki olur. Bundan sonra meyve verir ve bu meyve Âdem'e gıda olup onun nutfesi olur. Böylece Âdem'in vücudundan bir parça olacağı gibi, Âdem'in nutfesine dönüşmekle de onun neslinden peygamberler ve sonuçta Hz. Muhammed dünyaya gelecektir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 87] Ancak Âdem ve Havva, yeme içmenin daha faziletli olduğunu göremedikleri için ağaca yaklaşmışlar, yani yeme ve içmeyi terk etmişler, bunun sonucunda da cennetten yeryüzüne indirilmişlerdir.

Emir Gıyâseddin *hubût-ı Âdemi*, yani Âdem'in cennetten yeryüzüne indirilişini yorumlar. Ona göre cennet Âdem'in vücudundan kinayedir, ki Âdem 32 nutuktan ibarettir. Âdem'in ilk mertebede kendi vücudunun arifi olmaması cennetten, yani kendi vücudundan dışarıda bulunması anlamındadır ve cennetten çıkarılma şeklinde metaforik olarak anlatılmıştır. [İstivânâme, cd 63] Arafat dağı Âdem ve Havva'nın vücutlarından kinayedir. Onların *arefe* (bildi) kelimesinden türemiş bir kelime olan Arafat'ta buluşmaları da, vücutlarının ve hatlarının bilgisine ulaşmalarının metaforik anlatımıdır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 027; Işknâme, cd 30278]

Âdem-i Hakikî

Hurufi eserlerde karşımıza sıkça çıkan *Âdem-i hakikî*, *Âdem-i mecazî* ve *Âdem-i hâkî* kelimeleri ve medlulleri üzerine açıklama yapılması zorunludur. Ancak genel olarak, nutkunda 32 kelime cari olan Âdem

Âdem-i hakikî'nin "insan" olarak okunması mümkün olmakla birlikte aslında kastedilen Fazlullah'tır. Eserlerde sözü edilen Âdem, eğer aksi bir karine yoksa Âdem-i hakikî, yani Fazlullah'tır.

Örneğin Cavidî, *Câvidânnâme*'de yer alan "از آدم به آدم" (Âdem'den Âdem'e) terkibinin şerhini yaparken Âdem'i, mecazi ve hakiki olarak ikiye ayırmıştır. Mecazi olan Âdem peygamberlerin ilkidir, hakiki olan ise sahib-i kemaldir. İlk Âdem mana bakımından 32 mücerret kelimedir. Diğer Âdem ise onun unsurlardan oluşan suretinin terkibidir [Câvidânnâme Şerhi, cd 29623] diyerek Âdem-i hakikî'nin sahib-i kemal ismiyle anılan Fazlullah olduğunu, işareten de olsa belirtmiştir.

Fazlullah ise kendi eserlerinde bu 32 kelimeyi konuşan Âdem'den, "Âdem (as)" şeklinde bahsederek, esmâ-i küll'ün öğretildiği ilk peygamber, ilk insan Âdem'i (as) kastetmiş görünür. [Nevnâme, cd 29858] Ancak yine Fazlullah'ın eserlerinde bunun tersi çağrışımlara yol açacak ifadeler de vardır. Örneğin bir yerde Kâbe'den bahisle, "Âdem henüz zuhur etmediği halde nasıl onun misalinde bir ev yapılmıştır?" şeklinde bir soru sorulmuştur. Bu soru, Kâbe'nin inşasından sonra zuhur etmiş olan Âdem'den bahseder ki, o yaratılışın illet-i gâyîsidir. Fazlullah sorunun cevabında Hz. Yusuf örneğini vermiştir. Bu örnekte Hz. Yusuf'un rüyasında, kendisine tevil ilmi verilmeden önce güneş, ay ve 11 yıldızın önünde secde ettiklerini görmesi zikredilmiştir. Dolayısıyla Fazlullah'a göre, nasıl ki Hz. Yusuf'un peygamberliği kendisine peygamberlik gelmeden önce gerçekleşmiştir, Kâbe'nin de Âdem'in sureti üzerine yapımı, Âdem'in zuhurundan önce gerçekleşmiştir ve ortada bir çelişki yoktur. Hz. Yusuf'un peygamberliğinin, o çocukken bilkuvve olduğu gibi, Kuran'da bahsedilen Âdem de bil-kuvvedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 89] Görüldüğü gibi Fazlullah'ta, "zuhur edecek bir Âdem" fikrinin izleri bulunmaktadır. Bundan başka, *Câvidânnâme*'nin

diğer bir yerinde, kıyametin (saatin) zuhurunda Âdem'in zuhur etmiş olacağına dair ifadelerde bulunan Fazlullah, saatin taksimi sırlarının açıklanması karinesinden hareketle –ki bu hesapları kendisi ortaya çıkarmıştır– Âdem'le kendisine ima yapıyor görünür, en azından buradaki Âdem'in de ilk insan olan Âdem olmadığı gayet açıktır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 213]

Hz. Ali'ye atfedilen bir sözde onun "Ben ilk Âdem'im"[9] dediği söylenir. Muhitî, Hz. Ali'nin kendini "ilk Âdem" olarak tanıtmasının nedeninin, 32 harfin mazharı olan Mehdi'den önce dünyaya gelişi olduğunu söyler. Ona göre ikinci ve hakiki Âdem Allah'ın halifesi olan Mehdi'dir. [Keşfnâme, cd 44] Âdem'in evveliyetinden kasıt, zuhur olarak önceliği değil, asıl ve ekmel olmasıdır. Âdem 32 kelimeye işarettir ve bu nedenle de Allah'ın sıfatıdır. [Keşfnâme, cd 39] Dolayısıyla aslında Âdem evveldir, ahirdir ve tüm cihâtı muhittir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29543] Refi'î buna işareten şöyle söyler:

K'âdem-i evvel benim dedi ali
Ya'ni âhirdir bu kavmin evveli

Âhir evvel mi olur dersen dilîr
Gel kadîmin evvelini buluvir

Anla remzin ahmedin ey zû-fünün
Kim biziz der âhirûne's-sâbikûn[10]

Hem dedi âhir gelen evvel biziz
Çünkü aslız efdal u ekmel biziz [Beşâretnâme, cd 2968-9]

Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât'ta Fazlullah'ın bir sözüne, "Bu tevhid

---

9 انا آدم اوّل

10 نحن الأولون و نحن الآخرون و نحن السابقون Meclisî, , *a.g.e.*, c. XXV, s. 22.

hilkat-i Âdem'de zuhur etmeğin beyan edicisi dahi yine Âdem-i hakikî oldu nite ki buyururlar" denilerek atıf yapılmıştır. [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30763] Kemâleddin Kaytağ da Fazlullah'tan bahsederken, "Gerçek olarak Âdem odur. Tüm evliya, enbiya ve müminler onun çocuğudur. O sureten ve manen her şeyin babasıdır, çünkü Allah onun suretindedir" demiştir. [İtaatnâme, cd 30386]

Muhitî Kuran'da geçen Âdem'in Fazlullah'ın mazharından, yani âlem-i kuvveden âlem-i fiile (yani âlem-i şehadete) gelmesinden kinaye olduğunu söyler. Ayette geçen "esmâ-i küll" de onun nutkundaki 32 kelimedir. "*Sonra onu açıklamak da bize aittir*" [KIYÂME 75:19] ayetinde belirtildiği gibi bu 32 kelimeyi tevil ve beyan etmiştir. Arzın halifesi olan Âdem de aynı şekilde Fazlullah'tır. [Keşfnâme, cd 19-20] Muhitî yine aynı sayfalarda, Fazlullah'ın doğum tarihini de vererek onun Âdem-i hakikî olduğunu açık bir şekilde belirtmiştir.

Son olarak, Âdem'in Fazlullah olarak kabul edildiği Hurufi şiirlerden örneklerle bu bahsi bitirelim:

بدان معنی و این معنی کما هی — *Hangi açıdan bakılırsa bakılsın,*
نبود آدم بجز فضل الهی — *Âdem Fazl-ı ilâhîden başkası değildir.*

[İşâretnâme, cd 29897]

Fazl-ı hak âdemdir âdem fazl-ı hak[11]
Perdeyi götürdü açıldı tabak

Şimdi geldi âdem açgıl gözünü
Ki aceb sözdür yitirme özünü

Dersen âdem var idi göster delil[12]
Yok delilin budur âdem söyle bil

[11] *Fazl-ı haktır âdem âdem fazl-ı hak* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)
[12] *Dersen âdem vardı gösterdi delîl* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

Var idi âdem diye kılsan inâd
Asl ilmidir değil ismi murâd

Enbiyâdan gelmemiştir bilesiz
Nutku otuz iki yirmi sekiz

Nutk-ı hak kim otuz ikidir tamâm
Sâhib-i te'vîle geldi ve's-selâm

...

Otuz iki nutk-ı pâk ey nâmdâr
Fazl-ı bî-hemtâya oldu aşikâr

Ona zâhir oldu çün esmâ-i küll
Âdem oldur lâ-cerem ayruk değil

Oldur âdem ayruk âdem isteme
Bir dahî sultân-ı âlem isteme

Ondan öndin âdem olaydı ey yâr
İlmi kalaydı cihanda yâdgâr[13]

Yok idi âlemde ilm illâ kalîl
Ona keşf oldu tamâmı uş delîl [Beşâretnâme, cd 2968]

Mescûdudur cemî' sürûş-ı semâvînin
Oldur hakiki âdem ve hem mazhar-ı hüdâ

Ta'lim eden melâike esmâ-i küllîi
Fazl-ı ilâh idi zi-ezel tâ-be-intihâ [Arşî, Divân, cd 10]

Âdem'in Çamuru

Bir hadiste Allah'ın Âdem'in çamurunu 40 sabah (gün) boyunca elleriyle yoğurduğu söylenir. Öncelikle harfler ve hatlar üzerinden hadisin yorumlarını verelim. Hadis (خمرت طينة آدم بيدي اربعين صباحاً) Hz. Muham-

[13] *İlmi cihânda kalaydı aşikâr* (M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943)

med'in nutkundaki harf sayısınca 28 kelime ve 20 noktadan oluşur. Toplamı, Âdem'in çamurunun yoğrulduğu 40 gün ile Âdem'in yüzünde zahir olan 8 hat hizasındadır. [Keşfnâme, cd 82]

Âdem'in çamurunun yoğrulduğu 40 gün, 28 ilahi kelimenin eczasında zahir olan 72 harften, asıl olan 32 ilahi harfin çıkarılmasından kalan 40 harf hizasındadır. Bu 40 kelime de 32 kelimenin hamuru ve mürekkebi vaki olmuştur. 32 ilahi kelime ile 40 kelimenin toplamı 72 eder ki, Âdem'in toprağının balçık içinde yattığı 70 yıl, bu 70 kelimeden kinayedir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30224-5]

Ellerimle anlamına gelen *biyedî* (بیدی) kelimesi 4 harf ve 3 noktadan oluşur. Bunların toplamı 4 unsurla çarpıldığında, Âdem'in zuhurunu haber veren Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harf hizasında olur. Ayrıca el anlamına gelen *yed*'in (ید) ebcedi de 14'dür ki, iki el 28 olur. Aynı şekilde iki eldeki parmakların eklemleri toplamı da 28'dir. Bu durumda hadis, "iki elimle ki, 28 kelimedir, Âdem'i tahmir ettim, yani 28 kelimeye endâze kıldım" anlamına gelir. [Keşfnâme, cd 77] Kırk gün ve gecenin saatleri 16 kez 28 ve 16 kez 32'ye eşittir ki, eldeki parmakların, 28 ve dirseklere kadar 32 eklemleri hizasındadır, 28 ve 32 ilahi kelimeden kinayedir. [Işknâme, cd 30345]

Öte taraftan Hakk'ın iki eli, parmaklarındaki 28 eklem nedeniyle 14 ümmî ve 14 ebî hat olmak üzere 28 hat ve istiva hattının geçmesinden sonra 32 hat hizasındadır. Hadisteki yoğurma anlamına gelen *tahmir*'e örtülmek (*pûşânîden*) anlamı verirsek, *biyedî*'deki (بیدی) *be* (ب) harfi *bâ-yı* mukabele olur. Bu durumda hadisin anlamı "Yoğurdum Âdem'in çamurunu 40 gün boyunca (32 kere 32 saat eder), iki elim (32 hat) mukabilesinde (Âdem'in 32 hattı hizasındadır)" olur. Âdem'in çamurunun yoğrulması ümmî ve ebî hatların birbiriyle yoğrulmasıdır, ki 4 unsurun varlığını gerektirir. [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30754]

Bu hadisin bazı yorumlarında, buradaki Âdem'in Fazlullah'tan kinaye olduğu söylenir. Örneğin hadisteki *sabâhan* (صباحاً) kelimesinin eczasındaki (صاد بي الف حي الف) harf ve nokta toplamı 20'dir. Hadiste tahmirin 40 sabah sürdüğü söylendiğine göre 40 kere 20, 800'e eşit olmaktadır. Fazlullah'ın zuhur tarihi hizasındadır. *Dat* (ض) harfinin de ebcedi 800'dür. Bu harf muhkem harflerden olmadığı ve Fazl'ın (فضل) isminin ortasında geldiği için gaip bir harftir. Dolayısıyla hadis, 800 sayısı işaretiyle, o tarihe kadar gaip olan Fazlullah'ın zuhuruna işaret eder. [Keşfnâme, cd 76-77]

Fazlullah'ın isminin (فضل) eczasındaki harflerin (في ضاد لام) ebced değerleri toplamı 966'dır. Bunun 6'sı *kün* emrinin eczasındaki 6 harfe (كاف نون) karşılık gelir. Geriye kalan 960 ise 32 kere 32 ve 32 kere 28 toplamına eşit olan 960, hadiste geçen kırk günün saatleri toplamı hizasındadır ve hilkat-i âdeme işarettir. Fazlullah bunu vahdetin zuhuru olarak görür. Sonuç olarak, 40 günün, Fazlullah'ın isminde (فضل) görünmesi nedeniyle Âdem'in çamurunun yoğrulmasından kastın, Fazlullah'ın zuhuru ve mübarek vücudu olduğu söylenebilir. [Keşfnâme, cd 79; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 226]

Halife Âdem

Âdem'in yaratılmasını Allah meleklere şöyle diyerek duyurmuştur: "*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*" [BAKARA 2:30] Hurufî yorumlarında, halifenin Fazlullah'tan kinaye olduğunu ima eden çıkarımlar taşır. Örneğin Muhitî, arzın halifesi olan Âdem'den kastın Fazlullah olduğunu söyler ve bunu şu şekilde gösterir: Halife (خليفه) kelimesinin ebcedi 725'tir ve 4 noktayla birlikte 729 yapar. Bu kelimenin eczasında (خی لام یی فی هی) zahir olan 11 harfle birlikte 740'a eşittir Fazlullah da aynen bu halife kelimesinin işaret ettiği gibi 740 yılında doğmuş,

âlem-i lâhuttan (Zat âlemi), âlem-i nâsuta (sıfat âlemine) tecelli etmiştir, yani 740 yılında arzın halifesi olmuştur. [Keşfnâme, cd 20]

Halife (خليفه) kelimesinin eczasındaki 11 harf (خي لام يي في هي) ve zahirdeki 4 nokta'nın toplamı 15'dir ve cuma günündeki farz rekâtlar toplamı hizasındadır. Cuma günü, Âdem'in (halifenin) yaratılıp zuhur ettiği gündür. [Keşfnâme, cd 22]

Halife (خليفه) kelimesinin eczasında zahir olan 11 harfin ebcediyse 796'dır,[14] bu aynı zamanda Fazlullah'ın vefat tarihidir. Ayrıca halife (خليفه) kelimesi 5 harften oluşur, Fazlullah'ın ism-i azamı olan Fazl'ın da (فضل) harf ve nokta toplamı 5'tir. Halife kelimesindeki 4 nokta da Farsçanın Arapçada olmayan 4 harfine (پ چ ژ گ) işarettir. [Keşfnâme, cd 20-21]

Halife kelimesinin eczasında (خي لام يي في هي) halife kelimesinde görülmeyen 8 yeni nokta ortaya çıkar. Bu noktalar Fazlullah'ın ism-i azamının eczasındaki harflerin (فى ضاد لام) sayısı karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 21]

Yukarıdaki ayette geçen arz (ارض) kelimesinin ebcedi ise 1001'dir. Fazlullah'ın isminin eczasındaki harflerin (في ضاد لام) ebcedleri toplamı da 966'dır. Buna Fazlullah'ın isminde elde ettiğimiz 34 ecza ve noktayı[15] eklersek 1000 olur, ki Fazl'ın vücuduyla birlikte 1001'e eşit olur. "Arz cesed-i Âdemdir ve Âdem si o do kelimedir ki, kaim-makam-ı halife-i hüdâ ve kuvvet-i ezelî'dir ve kuvvet-i ezelî mertebe-i zattır. Âdem mertebe-i sıfattır, yani Âdem ki otuz iki kelimedir sıfat-ı fazl-ı rabbül âlemin ve mâliki yevmu'd-dindir vücûda gelmesine işarettir." [Keşfnâme, cd 78]

---

[14] Aslında 806 yapar; muhtemelen ى'deki 2 *ye*, 1 tane sayıldı.

[15] فضل ⟵ في ضاد لام ⟵ في يي ضاد الف دال لام الف ميم = 22 harf + 12 nokta = 34

Hz. Muhammed'in Sancağı Altında Âdem

Bir hadiste Hz. Peygamber Âdem'in kıyamet gününde sancağının altında olacağını söylemiştir.[16] Bu hadiste sancak (لوا), Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 kelimeden kinayedir. Âdem'in, onun sancağının altında oluşu da, Âdem'in nutkundaki 32 kelimenin, 28 kelimeden zahir olmasına işaret eder. Fazlullah bunu şöyle dile getirir:

آدم خاکی و نسلش هر که هست	*Âdem-i hâkî ve onun nesli, her ne ki vardır,*
از خدا زیر لوای من درست	*Allah katından, sancağımın altında bulunur.*
زان که بر آن سی و دو خط وجهها	*Çünkü yüzünün 32 hattı,*
باشد اندر تحت بیست و هشت ما	*bizim 28'imizin altındadır.*
سی و دو از بیست و هشت اش آشکار	*32 onun 28'inden aşikâr olur (ki)*
اینچنین تقدیر کرد است کردگار	*Allah böyle takdir etmiştir.*

[Arşnâme, cd 043]

Livâ (لوا) kelimesinin ebcedi 37'dir, ki Âdem'in hatlarında zuhur eden 14 muhkem harfin eczasında görünen 37 harf hizasındadır. Yani sancağın, Âdem'in yüzündeki 14 hattan kinaye olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda Âdem'in peygamberin sancağının altında olması istiva hattına işaret etmiş olur, çünkü 14 hattın üzerinden istiva hattı geçmesiyle 16 hat zuhur eder, ki 16 mahalliyle birlikte Âdem'in nutku hizasında olmuş olur. [Keşfnâme, cd 49]

Livâ'nın (لوا) 37 olan ebcedine kelimenin 3 harfini de eklersek 40'ı elde ederiz. Bu Âdem'in çamurunun 40 gün yoğrulması sırrı hizasında olmuş olur. [Keşfnâme, cd 50] Âdem'in (yani Fazlullah'ın) bunun altından çıkmasıysa 40 gün bahsinde açıklandığı gibi, buradan Fazlullah'ın kelamındaki 32 harfin görülmesidir.

---

[16] آدم و من دونه تحت لوائي يوم القيامة Meclisî, *a.g.e.*, c. XXXIX, s. 213.

Livâ'nın (لوا) eczasında 9 harf (لام واو الف) zahir olur. Bunların üçü (ل و ا), livânın suretidir, diğer 6 harf (ا م ا و ل ف) –ki livânın altında gelmiştir– Âdem'in ismine işarettir. Çünkü Âdem (آدم) ismindeki iki tane *elif* (ا) ve *mim* (م) bu alı harfin içindedir. Geriye kalan 3 harf (ف و ل) ise 1 noktayla birlikte, Âdem isminde geriye kalan ve ebcedi 4 olan *dal* (د) harfi karşılığındadır. Dolayısıyla Âdem'in livâ'nın altında olmasının bir anlamı da budur. Başka bir açıdan hesaplandığında, geriye kalan 3 harfin (و ل ف) ebcedi 116, yani 100, 10 ve 6'nın toplamıdır. Bu sayılardaki sıfırları ihmal edersek 1, 1, 6 olur ki, toplamı 8'e eşittir. Bu da aynı şekilde Âdem'in isminde eksik kalan *dal* (د) hizasındadır. Çünkü *dal*'ın (د) ebcedi 4'tür, eczasında ortaya çıkan 3 harf (دال) ve harflerin heyet-i mecmuasıyla toplamı da 8'e eşit olur. [Keşfnâme, cd 50]

Fazl (فضل) ismi de aynı şekilde livâ'nın altında gelir. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Livâ'nın (لوا) eczasında 9 harfin (لام واو الف) zahir olduğunu söylemiştik. Bunlardan *fe* ve *lam* (ف ل) Fazl'ın isminde bulunur; dolayısıyla geriye kalan 7 harf (ا م و ا و ا ل), Fazl'ın (فضل) ismindeki *dat* (ض) harfi hizasında olacaktır, şöyle ki; 7 harfin ebcedi 85'tir, harflerin sayısı olan 7'yle toplamı 92 olur. Ebcedde 90, *sad* (ص) harfinin; 2 ise *be* (ب) harfinin değeridir. *Be* (ب) harfi *Arşnâme*'nin ilk beytinde de geçtiği ve daha önce açıkladığımız gibi Âdem'e işaret eder. Âdem'in de zahr ve kuvvet olarak yeri nutfedir, nutfe de noktadır. İşte *be* (ب) harfinden maksut bu noktayı *sad* (ص) harfinin üzerine koyarsak, Fazl'ın ismi için eksik kalmış olan *dat* (ض) harfini elde ederiz. Böylece Fazl'ın, Hz. Muhammed'in sancağının altında olması da gösterilir. [Keşfnâme, cd 51-52]

Livâ'nın (لوا) 37 olan ebcedi ile eczasında zahir olan 9 harfi toplarsak 46'yı elde ederiz. Âdem'in (آدم) ebcedi de 46'ya eşittir. Bu da Âdem'in, peygamberin livâsının altında gelişini açıklar. [Keşfnâme, cd 50] Eğer *livâ* kelimesini hadisteki ekiyle, yani "sancağım" anlamına ge-

len *livâî* (لوائي) şeklinde hesaplarsak ebcedi 48'ye eşit olur. Buna *ye* (ي) harfinin 2 noktasını da dahil edersek 50 olur. Bu da Hz. Muhammed'in kelamında gelen 28 ilahi harfin 22 noktasıyla birlikte toplamı hizasındadır. Bu durumda "sancağım" 28 ilahi kelimeye işaret ettiğine göre, Âdem'in bunun altında olması da 28 kelimenin batınından 4 mu'cem harfin zuhuruna işaret etmiştir. [Keşfnâme, cd 51]

Livâî (لوائي) kelimesinin eczasından ise 14 harf (لام واو الف الف يى) zahir olur. Bu da Âdem'in yüzündeki 14 hat karşılığındadır, mahalleriyle birlikte 28 yapar. Ayrıca *livâî*'nin eczasındaki 4 nokta da Âdem'in nutkunda gelen 4 mu'cem kelime karşılığındadır. Yani livâî kelimesinin batınında 4 acem harfiyle Âdem (Fazlullah) gelmiştir. [Keşfnâme, cd 51]

Livâî (لوائي) kelimesindeki 5 harfi, bunun eczasında zahir olan 14 harften çıkarırsak, 9 harf (ا م ا و ل ف ل ق ي) kalır. Âdem (ادم) kelimesinin eczasında da 9 harf (الف دال ميم) zahir olur. Bu da *livâî*'nin tahtında, yani batınında Âdem'in gelmesini göstermektedir. [Keşfnâme, cd 51]

NUH

Hz. Nuh hakkındaki Hurufi yorumları tufan üzerinde yoğunlaşmıştır. Kıssanın ana unsurlarını hatırlatalım; Allah Hz. Nuh'a bir gemi yapmasını emreder. Tufan çıktığında Hz. Nuh gemiye müminleri ve her canlı türünden bir çifti alarak tufandan sağ salim kurtulur.

Fazlullah Hz. Nuh'un gemisinin kalemden kinaye olduğunu söyler ve bunu delillendirmek için aralarındaki benzerlikleri sıralar: Öncelikle kalem ve geminin her ikisi de tahtadan yapılmıştır ve kalem, geminin denizde seyretmesi gibi kâğıt üzerinde seyreder. Bu durumda kalemin girdiği mürekkep de denize kinayedir. Nuh'un gemisiyle ilgili

"*Gemi içindekilerle birlikte, dağlar gibi dalgalar arasında akıp gidiyordu*" [HÛD 11:42] denmiştir ki, geminin girdiği dalgalar, yükselip alçalmalar kalemin yazarken seyrettiği hatlarda da görülür. Ayrıca Nuh gemiye Allah'ın adıyla binmelerini ve geminin Allah'ın adıyla hareket edip Allah'ın adıyla durduğunu söyler. [HÛD 11:41] Kalemin hareketinin ve durmasının nedeni Allah'ın 32 kelimesidir, ki kalem Allah'ın emriyle hareket eder. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 113-4] Ayrıca Nuh'un gemisinin 32 parça tahtadan yapıldığı rivayet edilir, ki bu, geminin 32 ilahi kelimenin alemini nakşeden kalem olduğu anlamını güçlendirir. [Işknâme, cd 30316-7; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 36] Yüzdeki 32 kitabetin her birisi dört unsurdan oluşur: 32 toprak, 32 su, 32 hava ve 32 ateş.

Kuran'da tufan "*Bizim emrimiz gelip de tandır kaynayınca ...*" [MÜ'MİNÛN 23:27] şeklinde betimlenir. Yani 32 su Âdem'in tandırından çıkmış ve tufan bu sudan kopmuştur. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 114] Çünkü kalemin nakşettiği 32 kelime –ki Âdem'in veçhinde yazılıdır– 4 unsurdan oluşur. Dolayısıyla su 32 kelime su olur, ki âlem kâğıdında tufan koparıp yeryüzünü kaplamıştır. Âdem'in veçhindeki 32 hattı okumayan o cehalet tufanında boğulur ve Nuh'un gemisine giremez. [Işknâme, cd 30316-7; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 36] Başka bir ifadeyle bu 32 suyu 32 ilahi kelimenin işareti olarak, tüm eşyada müşahede edemeyen kişi gemiye giremez ve cehalet tufanında boğulmuştur. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 37]

Rivayetlere göre tufan 40 gün sürmüştür ve tufanda suyun derinliği de 40 arşındır. Bu da ilahi kelimeler hizasındaki yüzdeki hatlarla açıklanır. 28 ilahi kelimenin inbisatında 72 kelime zahir olur. 72'den geminin 32 parça tahtasını çıkarırsak 40 kalır. Suyun 40 arşın derinliği ve tufanın 40 gününe delalettir. [Işknâme, cd 30316-7; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 36]

Allah'ın Hz. Nuh'a, gemiye "*her cinsten eşler halinde iki tane*" almasını söylediği ayetteki [MÜ'MİNÛN 23:27] eşlerden her biri *kün*'ün (كن) iki kelimesi hizasındadır. Bundan da kasıt tüm mevcudatta istiva hattının geçirilmesidir ki, böylece her cinsten eşler halinde iki parça oluşmaktadır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 36-7; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 115]

Tufan başladıktan sonra Hz. Nuh, oğluna gemiye binmesini söylemiştir. Oğlu "*beni sudan koruyacak daga çıkacağım*" [HÛD 11:43] diyerek gemiye binmeyi reddetmiştir. Burada Hz. Nuh'un oğlu, 32 ilahi kelime hizasında olan yüzdeki alametleri bilmesinin yeterli olduğunu söylemek istemiştir. Ancak kalem ve hat olan Nuh'un gemisine gelmeyene, o hatları saymanın bir fayda sağlamayacağını bilmeyip tufandan kurtulamamıştır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 115]

Rivayet edildiğine göre Nuh'un gemisi karaya oturmadan önce Kâbe'nin olduğu yere geldiğinde orayı 7 kere tavaf etmiştir. Bu rivayetin tevili, Nuh'un gemisinin kalem olması üzerinden şöyle yapılır; Kâbe'nin mekânı, yani Mekke hadiste *sad* (ص) harfiyle tanımlanmıştır.[17] E. Gıyâseddin'e göre, Nuh'un gemisinin Kâbe'yi yedi kere tavafı, kalemin *sad* harfini çizerken yaptığı 7 yönde hareketinden kinayedir.[18] Diğer taraftan, *sad* (ص) harfi, alfabenin 14. harfidir ve hac ve umre tavaflarının 14 şavtı hizasındadır. Emir Nurullah ise "Nuh'un gemisinin Kâbe'yi 7 kere tavafı"nı, kalemin *kaf* (ق) harfini çizmesi şeklinde yorumlamıştır, ki bu harf yazılırken de iki noktayla birlikte 7 hareket görülmektedir. [İstivânâme, cd 5-6]

Nuh'un gemisi tufanın sonunda Cûdî dağına konmuştur. Fazlullah'a göre, Cûdî dağı, aslı taş olması itibarıyla zahiri de taş olan Kâ-

---

17 ص بحر .مكة لا ليل ولا نهار و عليها عرش الرحمن

18 أَصْلِيْ

be'den kinayedir. Yani aslında Nuh'un gemisi Kâbe'ye inmiştir, ki Kâbe de Âdem'in yüzü makamıdır. Bu da tufan Âdem'in tennurundan başlayıp Âdem'in yüzü ve alnı makamında durmuştur anlamına gelir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 116]

İBRAHİM

Hz. İbrahim'in ateşe atılması, düşünerek Allah'ı keşfetmesi, Hz. İsmail'in kurban edilmesi gibi belli başlı konular Hurufiler tarafından yorumlanmıştır. Bilindiği gibi Hz. İbrahim Nemrut tarafından ateşe atılmış, ancak ateş bir gül bahçesine dönmüş ve İbrahim'i yakmamıştır. Emir Gıyâseddin'e göre ateşin gülistan olması İbrahim'in, vücudundaki 28 ilahi kelime sayısınca olan ateş unsurunu, idrak-i tayyibe ile ilahi kelimeye tebdil etmesini ifade eder. Aynı ateş Hz. Musa'nın vücudunda *innî enellah* diye seslenmiştir. Nemrut bu idrake ulaşamadığı için ateş ona cehennem ve azap olmuştur. [İstivânâme, cd 93]

Rivayete göre Hz. İbrahim'e indirilen suhuf 11 babtan oluşuyor ve her bâbın başında şu ayet yazıyordu: "Ey İbrahim, benim birliğim 10 ve 22 nesnede mevcuttur. Zeki ve idrak edici talibin benim birliğimi 10 ve 22'de araması gerekir."[19] Nitekim bu da 32 yapar. [Işknâme, cd 30348] Bu nedenle Hz. İbrahim saçını ikiye ayırmıştır. Çünkü böylece 32 hatta ulaşmış, 32 ilahi kelimeyi keşfetmiş ve bu nedenle de imam-ı hakikî olan Âdem'in kaim makamı ve tüm insanların imamı olmuştur. Kâbe'nin İbrahim'in makamı olması da İbrahim'in Hacerül esved'in ortasındaki ahit, yani istiva hattını kendi yüzünde müşahedesinden

---

19 يا ابراهيم انّ وحدانيتى موجودة فى عشرة استويت و اثنى و عشرين فلا بدّ للطّالبين المدرک الذّكىّ ان يطلب وحدانيتى فيهما

dolayıdır. Nitekim Kâbe Âdem'in vücudundan ibarettir, Hacerül esved de onun 7 siyah hattından kinayedir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29602]

Hz. İbrahim bir gün Allah'ın ölüleri nasıl diriltiği görmek istemiştir. Ayette Allah ona şöyle demiştir: "*Öyle ise kuşlardan dördünü tut da onları kendine çevir, iyice tanıdıktan sonra (kesip) her dağın başına onlardan birer parça dağıt, sonra da onları çağır, koşa koşa sana gelecekler ve bil ki, Allah gerçekten çok güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.*" [BAKARA 2:260] Fazlullah'a göre ayet, 32 hatta işaret eder. Çünkü her bir kuşun yüzünde 2 göz, 2 kulak, 2 burun deliği ve istiva hattı geçtikten sonra 2 ağız deliği zahir olmaktadır, ki toplamı 8 delik/hattır. 4 kuşta ise toplam 32 hattır. Ayrıca her bir kuşun yüzündeki 8 delik de 4 unsurdan oluştuğu için, her birinde 32 hat zahir olur. Bu kuşlar insanın alametleri gibi alametlere sahip oldukları ve insanın kelimesine mazhar oldukları için ayette dağın başına koyması emredilmiştir. Çünkü "dağ" insandan kinayedir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 053]

Hz. İbrahim rabbinin kim olduğunu araştırdığı süreçte bir dizi akıl yürütmelerde bulunur. Kuran'da bu şöyle ifade edilmiştir: "*Üzerine gece bastırınca, bir yıldız gördü: 'Rabb'im budur' dedi. Yıldız batınca da: 'Ben batanları sevmem' dedi. Ay'ı doğarken gördü: 'Rabb'im budur' dedi. O da batınca: 'Yemin ederim ki, Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi, elbette sapıklığa düşen topluluktan olurdum' dedi. Güneş'i doğarken görünce: 'Rabb'im budur, bu hepsinden büyük' dedi. O da batınca dedi ki: 'Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben asla Allah'a ortak koşanlardan değilim.*" [EN'ÂM 6:76-79]

Fazlullah İbrahim'in bu argümanlarını şöyle değerlendirir: Gerçekte ne yıldız, ne ay ne de güneş ufûl etmemektedir. İbrahim söz konusu çıkarıma "hareket" ilkesi üzerinden ulaşmıştır, yani yıldız, ay ve güne-

şin hareket etmesi. Eğer bu cisimler kendileri hareket etmiyorsa bir hareket ettiricileri vardır, bu da Allah'tır. Eğer kendileri hareket ediyorsa bu hareketin iki nedeni olabilir. Bunlardan biri, kendisinden olmayan bir şeye ulaşmak, elde etmek için hareket ediyordur, yani taliptir ya da bir şeyden uzaklaşıyor veya kaçıyordur. İlahlık ise bu iki durumu kabul edemez, bunlardan münezzehtir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 88] Hz. İbrahim, Fazlullah'a göre, bu şekilde düşünerek yıldız, ay ve güneşin rabbi olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Hz. İbrahim'le ilgili diğer bir konu da Hz. İsmail'i kurban etmesidir, ancak bunu kurban bahsinde açıklayacağız.

YUSUF

Ahsenül kasas, yani kıssaların en güzeli olarak adlandırılan Yusuf kıssası Hz. Yusuf'un çocukken gördüğü bir rüyayla başlar; güneş, ay ve 11 yıldız Yusuf'a secde etmektedirler. [YÛSUF 12:4] Yani toplam on üç *cirm* on dördüncüye, yani Yusuf'a secde etmiştir. Bu secdenin nedeni, Yusuf'un yüzünün otuz iki kelimenin alemi olmasındandır ki, yıldızlarda, güneşte ve ayda bu otuz iki hat zahir değildir. Zaten felek ve yıldızların yer küreye yönelircesine dönüşleri ve meyilleri de bu otuz iki hattın göründüğü cemale olan aşklarındandır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 009; Işknâme, cd 30244]

Yusuf'un çocukken gördüğü bu rüya yıllar sonra gerçekleşir; Hz. Yusuf uzun bir ayrılıktan sonra önce 11 kardeşine ardından anne babasına kavuşur ve hepsi ona secde ederler. Rüyanın anlatıldığı ayette [YÛSUF 12:4] önce yıldızların zikrinin geçmesi, Yusuf'un kardeşlerinin anne babasından önce Yusuf'u bulup, onun nefs-i kâmil olmasını ka-

bul edip secde etmelerine işarettir. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 37]

Hz. Yusuf, rüyasını babası Yakup'a anlattığında Hz. Yakup, rüyasını kardeşlerine anlatmamasını söyler ve sebebini de açıklar: "*Sonra sana bir tuzak kurarlar. Çünkü şeytan insanın açıkça düşmanıdır. Ve işte böyle, Rabbin seni seçecek ve sana rüya tabirinden bilgiler öğretecek.*" [YÛSUF 12:5-6] Şeytan, Âdem'e secde etmemiştir oysa Yusuf'un gördüğü rüyada yıldızlar Yusuf'a secde etmişlerdir. Dolayısıyla rüyada yıldız olarak görülen Yusuf'un kardeşleri, ona karşı hileler yapacaklardır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 009; Işknâme, cd 30244-5] Nitekim bir gün Hz. Yusuf'un kardeşleri, Hz. Yusuf'u beraberlerinde götürmek için babalarından izin isterler. Yakup, Yusuf'u kurdun yiyeceğinden korktuğunu söylerse de sonunda izin verir. [YÛSUF 12:13] Burada geçen "kurt," Hurufi yorumuna göre Yusuf'un kardeşleridir. Çünkü onlar Yusuf'un yüzündeki 28 ve 32 ilahi hattı okuyamamışlardır. Ne zaman ki Yusuf'a secde etmişler o zaman on bir yıldız şeklini almışlardır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 009; Işknâme, cd 30245]

Ayetin devamında gelen Hz. Yakup'un, "*Ve işte böyle, Rabbin seni seçecek ve sana rüya tabirinden bilgiler öğretecek*" [YÛSUF 12:6] sözündeki "öğretilecek bilgi" ile "*ve Âdem'e isimlerin hepsini öğretti*" [BAKARA 2:31] ayetinde zikredilen ve Âdem'e öğretilen bilgi aynıdır. Bu 32 kelimenin bilgisidir. Yusuf'un yüzü ve güzelliği bu sayı üzerine yaratılmıştır ve onun yüzünde bu otuz iki ilahi hat açıkça görülür. [Işknâme, cd 30245]

Kardeşleriyle birlikte giden Hz. Yusuf, kendisini kıskanan kardeşleri tarafından bir kuyuya atılır. Yusuf'un gömleğini kana bulayan kardeşleri, babalarına Yusuf'u kurdun yediğini söylerler. Oradan geçen bir kervandakiler, Yusuf'u kuyudan çıkarır ve onu Mısır azizine köle olarak satarlar. Yusuf'un güzelliğine âşık olan azizin karısı Züleyha, Yusuf'u bir odaya kapatır ve onunla birlikte olmak ister. Ancak Ku-

ran'da *"O hanım, ona gerçekten niyeti bozmuştu. Eğer Rabbinin burhanını görmese idi Yusuf da ona özenip gitmişti."* [YÛSUF 12:24] dendiği gibi Züleyha bu isteğine ulaşamaz. Hurufiler Züleyha'nın yüzünde, Yusuf'un yüzünde olduğu gibi 32 ilahi hat açıkça görüldüğünü, dolayısıyla Yusuf ile Züleyha'nın karşılıklı meyillerinin birbirlerinin yüzünde 32 ilahi hattı görmelerinden kaynaklandığını söylemişlerdir. Onların sevgileri bu 32 kelime üzerine vaki olmuştur. Aynı minval üzere diğer bir yoruma göre Züleyha, Yusuf'un yüzünde kendi sıfatı olan Seb'ul mesânî'yi gördü. Yusuf da Züleyha'da kendi güzelliğini gördü ve birbirlerine meylettiler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 122]

Fazlullah bu aşkı şöyle ifade eder:

بر رخ یوسف زلیخا خط حق — *Züleyha, Yusuf'un yüzünde Hakk'ın hattını*
دید سر پوشش بر افتاد از طبق — *görünce sırrını ifşa etti.*
حسن خط حق تعالی این کند — *Hak Teala'nın hattının güzelliği böyle yapar;*
یوسفش میل زلیخا زین کند — *Yusuf'u, Züleyha'ya bu yüzden meyleder.*
گر نبودی وجه او خط خدا — *Eğer yüzü Allah'ın hattı (üzerine) olmasaydı,*
یوسفش کجا میل کردی عاشقا — *ey âşık, Yusuf'a meyleder miydi.*

[Arşnâme, cd 006]

Ayetteki *"Eğer Rabbinin burhanını görmese idi"* cümlesi, Yusuf'un Allah'tan aldığı burhanla zinadan kaçmasını anlatır. Fazlullah Yusuf'un peygamber makamında olmak istediğinden dolayı bu burhanla doğal eğiliminden geri döndüğünü söylemiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 010] Firişteoğlu ise bunu şöyle yorumlar: "Yani rabbinin burhanını görmeseydi âşık olmazdı pes rabbinin burhanına âşık olmuş ola meyl-i tabiat irade olmaya, zira ki burhan berheneden (berhere) müştaktır. Berhenenin manâ-yı lügavîsi zen-i izâr-beste demek olur ki kinayedir yirmi bir satr-ı vech-i Havva'dan ki hüccetullahtır." [Işknâme, cd 30247]

Emir Gıyâseddin, Fazlullah'ın bu görüşünü, peygamber ve harf kavramıyla açıklar. İncil 24 harften oluşmuş ve içerisinde 24 peygamberin ismi zikredilmiştir. Aynen Kuran'ın 28 harften oluşup 28 peygamberin adının zikredilmesi gibi. Bu durumda her bir peygamber müfred olarak bir harfe karşılık gelir. Aslen 32 tane olan ilahi kelime ise ancak Fazlullah'la birlikte zuhura gelmiştir. Yani Fazlullah'a kadar hiçbir peygamber bunu ortaya çıkarmamış ve bunlarla tasarrufta bulunmamıştır. Ancak o mertebe Yusuf'a gösterilmiştir, ayetteki burhan da bunu ifade eder. *Burhan* kelimesi bakire anlamına gelen *berhere*'den türemiştir. Burada kastedilen, Yusuf'un, Züleyha'nın yüzünü ve yüzündeki hatları keşfetmemiş ve kendi nutkunu onun hatlarında görmemiş oluşudur. Bu nedenle Yusuf, ona yaklaşmaktan kendini men etmiştir. [İstivânâme, cd 21]

Züleyha'nın, Yusuf'a olan aşkını duyan şehirdeki kadınlar dedikoduya başlamışlardır. Züleyha, bu dedikoduları duyunca, şehrin kadınlarını yemeğe davet etmiş ve onlara birer bıçak vermiştir. Daha sonra Yusuf'u onların karşılarına çıkarınca, hepsi şaşkınlıkla ellerini kesmişler ve "*Hâşâ! Allah için, bu bir insan değil, olsa olsa yüce bir melektir*" [YÛSUF 12:30-31] demişlerdir. Hurufi bir şair, Yusuf ile Züleyha'nın odada yalnız kalmalarından başlayarak bu olayları şöyle özetler:

بر رخ یوسف زلیخا دید چون رخسار خود — Züleyha, Yusuf'un yüzünde kendi yüzünü gördüğünde,

گشت عاشق بر جمال خود برویش بی حجاب — onun yüzünde bî-hicap kendi cemaline âşık oldu.

دید یوسف در رخ او حسن خود زان کرد میل — Yusuf onun yüzünde kendi güzelliğini gördüğü için meyletti,

عاشق خود گشت بر رویش که بد چون آفتاب — güneş gibi olan onun yüzünde kendine âşık oldu.

هر دو بودند عاشق خود در دو مظهر زانکه بود Her ikisi de iki mazharda kendilerine âşık oldular.

هر دو مظهر یك چو افتاد از رخ هر دو نقاب Her iki yüzden örtü düşünce, her iki mazhar bir oldu.

حسن یوسف را زلیخا کرد عرضه بر زنان Züleyha, Yusuf'un güzelliğini gösterince kadınlara,

دستها را پاره پاره کرده اند از اضطراب ıstıraptan ellerini parça parça ettiler.

جان بر جانان چو بد تن بود از خود بیخبر Can canan üzerine gelince, vücut kendinden habersiz kaldı,

زان نبودند آگه از دست خود و کردند عقاب bu nedenle ellerinden habersiz olup kendilerine azap ettiler.

[Divân,[186] cd 28996]

Züleyha'nın elinden kaçan Yusuf, Mısır azizine yakalanır. Züleyha kendini temize çıkarmak için Yusuf'a iftira atar. Zindana atılan Yusuf orada 7 yıl kalır. Yusuf'un zindanda 7 yıl kalışı kendisini 7 hat sahibi Züleyha'dan uzak tutmasına işarettir. [İstivânâme, cd 21]

Mısır hükümdarı bir gün rüyasında 7 cılız ineğin 7 semiz ineği yediğini, 7 yeşil başak ve 7 kuru başak görür. [YÛSUF 12:43] Hükümdar bu rüyayı tabir ettirecek birini arar ve Yusuf, hükümdarın bu rüyasını şöyle tabir ederek zindandan kurtulur: "*Yedi yıl eskisi gibi ekeceksiniz, biçtiklerinizi başağında bırakınız, biraz yiyeceğinizden başka. Sonra onun arkasından yedi kurak yıl gelecek, önceki biriktirdiklerinizin biraz saklayacağınızdan başkasını yiyip bitirecek. Sonra da onun arkasından yağışlı bir yıl gelecek ki, halk onda sıkıntıdan kurtulacak, (mahsulleri) sıkıp faydalanacak.*" [YÛSUF 12:47-49]

Cavidî'ye göre ayetteki 7 yeşil başak Züleyha'nın hatlarından, yani 7 ümmî hattan, 7 kuru başak da Yusuf'un veçhinde gelen ebî hatlar-

dan kinayedir. Toplam 14 başak vardır ve başak burcuna işaret eder. Diğer 7 semiz ve 7 cılız inek toplamındaki 14 inek de sevr (boğa) burcuna işaret etmektedir. Bunların mahalleriyle birlikte toplamı 28, istiva hattı geçtikten sonra da 32 hat zahir olmuş olur. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29663] Hz. Yusuf bu rüyayı 7 yıl bolluk ve 7 yıl kuraklıkla yorumlar. Yıl ise feleğin hareketinden ibarettir ki, bu rüyada inek ve başak suretinde görünmüştür. Nitekim burçlardan biri başak ve diğeri de boğadır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 013] Ayrıca daha önce gösterdiğimiz gibi, feleğin 360 derecesinden de 28 ve 32 ilahi kelimenin, dolayısıyla hatların göründüğünü de burada zikredelim.

Hz. Yusuf bu yorumuyla hapisten çıkıp hükümdar tarafından hazinelerin başına getirilir. 7 yıl bolluktan sonra gelen 7 yıl kuraklıkta kardeşleri, Mısır diyarına yiyecek almaya gelirler. Böylece Yusuf annesi, babası ve kardeşleriyle buluşur. Hepsi birden Yusuf için secdeye kapanırlar. Yani Yusuf'un çocukluğunda gördüğü rüya gerçekleşir. O esnada Yusuf dua eder: "*Ey Rabbim! Sen bana dünya mülkünden nasip verdin ve bana ehâdisin (rüyaların) tabirinden bir ilim öğrettin ...*" [YÛSUF 12:101]

Bu duada geçen "mülk" vücut mülküdür. "Ehâdis" de vücut mülkünde tecelli eden hakikatlerdir. Ayette görünen sıranın aksine, Yusuf önce ehâdis ilmini Fazl-ı rabbül âlemin'den hâsıl etmiş, daha sonra da Mısır'ın başına geçmiştir. Ayette önce "mülk"ün geçmesi ise bu mülkün Allah'ın nutkunun zuhuru olması hasebiyle bir önceliği olduğu içindir. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 38]

Yusuf kıssasına, *ahsenül kasas* [YÛSUF 12:3] kıssaların en güzeli ismi, Kuran'da verilmiştir. Konu güzelliğinin yanında, bu kıssanın böyle isimlendirilmesinin bir nedeni, Yusuf'un ve Züleyha'nın güzelliklerinden dolayıdır. Diğer bir nedeni de bu kıssadaki Mısır hükümdarının gördüğü rüyadır, daha önce bahsettiğimiz bu rüyadaki 7 yeşil ve kuru

başak, 7 cılız ve semiz inek 14'er tane Yusuf'un ve Züleyha'nın yüzündeki hatlara işarettir. [Risâle,[1009] cd 56]

Ahsenül kasas olarak isimlendirilmesinin diğer bir nedeni de Yusuf'un rüyasında gördüğü, 11 yıldız, ay, güneşin kendisine secde etmesidir. Aslında 11 yıldız, ay ve güneş yerküreye âşıktır ve bu nedenle onun etrafında dönerler. Rüyada da bunun gibi Yusuf'a secde etmişlerdir ki, ahsen-i takvîm üzerinedir. Ayrıca 11 yıldız, ay, güneş ve Yusuf, toplam 14 kişidirler ki, güzelliğin sebebi 14 hat hizasındadırlar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 50] Bunlardan 13'ü secde eden 1'i secde edilen de olsa, secde eden ve edilen, âşık ve maşuk bir oldukları için aynı toplama dahil edilmiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 034]

Yusuf kıssası, Kuran'da aynı ismi taşıyan surede anlatılır. Yusuf suresi, *elif lam râ* (الر) mukattaat harfleriyle başlar ve bunlar bu aşk kıssasının mührüdür. Yusuf suresinin başındaki bu mukattaat harfleri, toplamı 14 olan mukattaat harflerini temsilen, Yusuf, Züleyha, Âdem, Havva ve diğer tüm cemal sahiplerinin alemidir. Bunun sırrı anlaşılmazsa Yusuf ile Züleyha'nın yüzlerindeki 28 ve 32 tane olan ilahi hatlar anlaşılmaz, bunlar da anlaşılmadıkça gerçek Hak aşığı olunmaz. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 008; Işknâme, d 30243-4] Kıssada geçen 14 başak, 14 inek ve 14 yılın hepsi seb'ul mesânî, dolayısıyla da bu 14 hat ve 14 mukattaat harfi hizasındadır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 012]

Son olarak divân şiirinde olduğu gibi Hurufi şiirlerinde de kendisine oldukça çok telmihte bulunan Hz. Yakup'un durumuna değinelim. Yusuf'un yokluğunda, bulunduğu ev bir hüzünler evi (külbe-i ahzân) olan Yakup'un gözleri ağlamaktan kör olmuştur. Yusuf, kardeşleriyle buluştuğunda, babalarına götürmeleri için gömleğini verir. "*Ne zaman ki, kafile (Mısır'dan) ayrıldı, öteden babaları dedi ki: Eğer bana bunak demezseniz, doğrusu ben Yusuf'un kokusunu alıyorum.*" [YÛSUF 12:94]

Yakup gömleği yüzüne sürdüğünde gözleri açılır. Bu noktada Hurufi şiirlerinde Yakup'a yapılan telmihleri görerek diğer konuya geçelim:

Ya'kûb-ı hazînizgehî gamhânede arşî
Geh hüsn ilinin yûsuf-ı gül pîreheniyiz [Arşî, Divân, cd 36]

درویش آن بود که چو یعقوب بشنود — Derviş odur ki Yakup gibi duyar
هر دم نسیم یوسف کنعان ز پیرهن — her an Kenanlı Yusuf'un gömleğinin kokusunu. [Rahmetullah, Divân, cd 148]

دایم چو یعقوب نبی درست احزان کن مقام — Her zaman Yakup nebi gibi hüzünleri makam tut
تا چهره بنماید بتو یوسف در این چاه اجل — ta bu ecel kuyusunda sana Yusuf yüzünü göstersin. [Rahmetullah, Divân, cd 123]

رفت چون از چشم یعقوب آن جمال — Yakup'un gözünden o cemal gittiği için,
ماند تیره دیده گریان او — ağlayan gözleri karanlıkta kaldı.

[Alî, Divân, cd 29157]

MUSA

Hayme-i Mî'âd

Allah, Musa'ya her birinin uzunluğu 28 eni de 4 arşın olmak üzere, 11 parça kumaştan bir çadır (*hayme*) yapmasını ve her iki tarafını ellişer iple bağlamasını emretti. Bu haymeye Hayme-i Mî'âd denmesinin nedeni makam-ı haşr olmasından dolayıdır. Allah, Musa'ya, kıyamet gününde o haymede hâkim ve kadı olacağını, on sekiz bin âleme hükmedeceğini vaat etmiştir. Hz. Musa tabutu, Tevrat'ı ve levhaları oraya koymuştur. Hayme-i Mî'âd, Musa'nın kıblesidir, Âdem ve Hz. Mu-

hammed'in misalidir. Daha sonra bu hayme harap olmuş; Allah Davut'a yerine yenisini yapmasını emretmiş ve başlanılan bu binayı (Beytül Makdis) Süleyman tamamlamıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 20; Işknâme, cd 30271-3] Kudüs'te bulunan Beytül Makdis bu haymenin yerindedir [Kitabı Mukaddes, Çıkış 35-40].

Hurufilere göre Hayme, Âdem'in vücudundan kinayedir. Aradaki ilişki şu şekilde kurulur: Hayme'nin bir tarafındaki 50 ip, Âdem'in sağ el ve sağ ayağına işarettir, ki 28 eklemden oluşur, kelime-i Muhammed adedincedir. Hz. Muhammed'in 28 kelimesinin, 22 noktasıyla toplamı 50'dir, yani 28 eklem 50'nin aslı olur. Diğer tarafındaki 50 ip de aynı şekilde Âdem'in sol el ve ayağı hizasındadır. Hz. Muhammed'in 28 kelimesinin (müsemma) eczasında 72 harf vardır. 28 harf ile 72 harfin toplamı da haymenin sağ ve solundaki 50'şer ipin toplamı hizasındadır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 20; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 025; Işknâme, cd 30271-72; Miftahu'l Gayb, cd 29181]

Şu beyitler de bunlara işaret eder:

یا چو هارون خیمه میعاد را جو زین وجود	Ya Harun gibi, Hayme-i mî'âd'ı bu vücuttan ara,
یا بطور وجه خود چون موسیٔ عمران بیا	ya İmran oğlu Musa gibi, yüzünün Tur'una gel. [Divân,[186] cd 28977]
زان طناب خیمه را پنجاه کرد از هر طرف	Hayme'nin her tarafının iplerini 50 yaptı,
تا بود شاهد بحرف و نقطه تکرار ترا	senin mükerrer harf ve noktana şahit olsun diye. [Divân,[186] cd 28964]

Misalî de Hayme'nin 50'şer ipini insan vücudu üzerinden değerlendirir:

Bist o heşttir râst hem çep bist o heşt
Gel vücûdun haymesini eyle geşt

Bu hurûfun noktası nâhundurur
İki ellere eyle add kim ondurur

On dahî ayakta vardır aşikâr
Dört aya hem noktadandır kıl şumâr

Nâhun olur yerler ile çihil u çâr
Mafsalla her taraf pencâh ey yâr

Haymeyi anla vücûd-u bu'l-beşer
Mûsi-i hak olmak istersen eğer

Haymesin sen haymesin sen haymesin
Haymeye döndür yüzün ey pâk-ten [Feyznâme, cd 29206-7]

Misalî burada insanın sağ ve sol ellerinde ve ayaklarındaki parmakların eklemlerin 28'er olduğunu söyler. Bunlar 28 harf hizasındadırlar, ki harflerin noktası olduğu gibi parmakların da 10 tane elde ve 10 tane ayakta olmak üzere 20 tırnağı vardır. El ve ayaklardaki ayalar da 4 nokta hizasındadır. 20 tırnağın 20 tane de mahalli vardır ki, ayalarla birlikte toplamı 44 olur. El ve ayak parmaklarının eklemleriyle birlikte toplamı da 100 olur. Dolayısıyla insanın sağ tarafı, 14 el ve 14 ayak parmakları eklemleri, 10 sağ el ve sağ ayak tırnağı, 10 tırnak mahalli, el ayası ve ayak ayası olmak üzere Hayme'nin 50 ipi hizasındadır. Sol tarafı da bu şekildedir. Görüldüğü gibi bunlar Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harf (parmak eklemleri) ve bunların toplam 22 noktası (tırnaklar ve ayalar) hizasındadır. Sonuç olarak Misalî, Hayme'nin insan vücudu olduğunu ve yüzü haymeye döndürmek gerektiğini söylemektedir.

Hayme'nin dikildiği kumaşların sayısı, enleri ve genişlikleri de Hayme'nin insandan kinaye olduğunu gösterir. Örneğin Hayme'nin 11 parça kumaşı, insan yüzündeki şu 11 hat hizasındadır: Saç, sakal ve anfekanın birlikte oluşturduğu 1 hat, 2 burun kılları, 2 kaş ve 4 kir-

pik, 2 bıyık. Her parçanın 6 yönü vardır ve parçanın kendisiyle 7 yapar. Her parçanın 4 unsurdan oluşması nedeniyle de toplamı 28 hat hizasında olarak 28 yapar. Dolayısıyla bir hattın hizasında olan her bir parça kumaşın uzunluğu da 28 arşın olarak kesilmiştir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29560]

Bunlardan başka Hayme'nin dikildiği 11 parça kumaş, seferinin bir günde kıldığı 11 farz rekâtın karşılığındadır. Her parçanın uzunluğunun 28 arşın olması, her harfin kendi zatında 28 kelime olmasına işaret eder. Her parçanın eninin 4 arşın olmasıysa Hz. Muhammed'in 28 ve Hz. Âdem'in 32 kelimesinden kinayedir. Aynı zamanda bu parçaların 4'er arşınlık eni, Hz. Musa'nın Hayme'ye bıraktığı ve içinde Tevrat olan tabutun 4 halkası hizasındadır. Ayrıca saç ve bıyığın ortasından geçen istiva hattından sonra oluşan 4 hattan da kinayedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 20; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 25-6; Işknâme, cd 30272; Miftahu'l Gayb, cd 29181]

Allah Hz. Davut'a, harap olan Hayme'nin yerine yeni bir mescit yapmasını emrederken, taşları hiç ses gelmeyecek şekilde koymasını da istemiştir. Firişteoğlu'na göre bunun nedeni, Hayme ile Âdem arasındaki eşdeşliktir. Çünkü Âdem'in vücudu yoğrulduğunda da ondan hiç ses gelmiyordu. Dolayısıyla Allah Âdem'in vücudundan kinaye olan o evden de hiç ses çıkmamasını istemiştir. [Işknâme, cd 30273]

Bir hadiste geçtiğine göre, Âdem yaratılırken, onun başının ve alnının toprağı Kâbe'nin olduğu yerden alınmıştır. Göğsünün ve sırtının toprağı Beytül Makdis'ten, sağ eli maşrık arzından, sol eli mağrip arzından, sağ ayağı Mısır ve sol ayağı Hicaz'dan alınan topraktan yaratılmıştır. Dolayısıyla Beytül Makdis veya Hayme'nin bulunduğu yerden alınan topraktan Âdem'in göğsü ve sırtı yaratılmıştır. Âdem'in göğsü ilim makamıdır, sırtı da nutfe (meni) makamıdır, ki tüm benî Âdem

oradan zuhur etmiştir. Her şeyin aslına döneceği sözünden hareketle[20] Hayme'nin, tüm mahlukatın haşrolacağı yer olmasını açıklayabiliriz. İnsanlık Âdem'in sırtındaki meniden, Âdem'in sırtı da Beytül Makdis'in toprağından yaratıldığı için her şey aslına, yani Beytül Makdis'e dönecektir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 213; Işknâme, cd 30272, 30304-5]

İslamın ilk yıllarında Müslümanlar, namazda Beytül Makdis'e dönüyorlardı ve Hicretin ikinci yılında, Allah'ın emriyle (2:144) Kâbe'ye döndüler. Kıbledeki bu değişiklik yukarıda verdiğimiz hadisten hareketle yorumlanır. Hayme-i Mî'âd'ın olduğu Beytül Makdis zahr (sırt) makamı olduğundan, sırtta 28 ve 32 ilahi kelimeler müşahede edilmeyip yüzde müşahede edildiğinden, Hz. Muhammed yüzünü, yüz ve alın makamı olan Kâbe'ye çevirmiştir. Her ne kadar bu değişiklikten sonra Yahudiler, Hz. Muhammed'in kıbleyi tahrif ettiğini söylemişlerse de kıble ezelden ebede kadar Âdem ve Muhammed misali olduğundan bu sözlerinde yanılmışlardır. [Işknâme, cd 30272]

Kâbe'yi ilk defa bina ederek yüzünü yüz makamı olan Kâbe'ye çeviren Hz. İbrahim'den sonra Hz. Musa yüzünü, daha sonra Beytül Makdis'in bina edileceği yerde kurduğu Hayme-i Mî'âd'a, yani sırt ve göğüs makamına çevirmiştir. Ondan sonra da Hz. Muhammed kıble olarak tekrar Kâbe'ye yönelmiştir. Bu durumu, yani Hz. Musa'nın makam-ı vechten makam-ı sadra dönmesinin nedenini Fazlullah "yönelmenin tam olması"yla açıklar. Bu Allah'ın kitabetinin kemalinin ortaya çıkmasıdır ki, Hz. Musa, göğüs ve sırt makamına da yüzünü dönerek bunu tamamlamıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 234; Işknâme, cd 30339]

Nesimî'ye göre, Hz. Muhammed'in başlangıçta Beytül Makdis'e dönerek namaz kılmasının nedeni, Âdem'in sırtının ve göğsünün topra-

[20] كلّ شئ يرجع الى اصله

ğının oradan alınmasıdır. Bu şöyle açıklanır, Beytül Makdis sadr ve zahr (göğüs ve sırt) makamıdır. Göğüs ve sırt da kalbin makamıdır. Yani Allah'tan feyiz önce kalbe gelir ki, bu nedenle Hz. Muhammed önce Beytül Makdis'e dönerek 28 ve 32 kelime sayısınca ibadet etmiştir. Kalbe gelen feyiz daha sonra nutka gelir ve ortaya çıkar. Nitekim nutkun yeri ağızdır ve ağız baştadır (ra's). Başın makamı da Kâbe'dir. Bu nedenle Hz. Muhammed önce kalp makamına daha sonra da nutk makamına yüzünü dönmüştür. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 20]

Tur-ı Sina

Hz. Musa, peygamberliği, Tevrat'ın nazil olduğu Sina dağında almış ve Allah'la bu dağda mükâleme etmiştir. Bazı Hurufiler, "*Andolsun Tur'a, yayılmış ince deri üzerine satır satır yazılmış kitaba*" [TUR 52:1-3] ayetinden hareketle Tur'un Musa'nın vücudu olduğunu söylemişlerdir. "*Satır satır yazılmış kitap*" da Musa'nın ve Âdem'in yüzündeki kitabettir. Çünkü daha sonra bunun ince deri üzerine yazıldığı söylenmiştir, ki yüze işaret eder. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 027; Işknâme, cd 30278] Bu durumda ince/yayılmış deri (*rakk-ı menşûr*) Âdem'in [Işknâme, cd 30258; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30209], Havva'nın [Işknâme, cd 30317], yani genel olarak insanın yüzünden kinayedir diyebiliriz:

پیش از آن که این خطّ ظاهر بر ورق یابد رقم — *Bu hat, varak üzerinde şekle girmeden önce*
روی ما رقّ حق و از خطّ حق منشور بود — *yüzümüz Hakk'ın derisi* (rakk) *idi ve Hakk'ın hattıyla yayılmış,* menşûr *olmuştu.*

[Divân.[186] cd 29046]

Aynı açıdan bakıldığında da, "*Tur'u üstünüze kaldırdık*" [BAKARA 2:63, 2:93] ayetindeki "Tur"un Âdem'in başı olduğu söylenmiştir. [İtaatnâme, cd 30389] Sonuç olarak, Tur-ı Sina baş, rakk-ı menşûr ve kitab-ı

mestûr ise yüz ve yüzdeki hatlar olarak yorumlanmıştır.

Hz. Musa'nın Allah'la konuşmasını anlatan ayetler de Hurufiler tarafından tevil edilmiştir. Hz. Musa, ailesiyle Mısır'a dönerken, Tur tarafında bir ateş görerek o tarafa yönelir. Devamı ayette şöyle anlatılır: "*Oraya gelince, o mübarek yerdeki vadinin sağ kıyısından, (oradaki) ağaç tarafından kendisine şöyle seslenildi: "Ey Musa! Bil ki ben, bütün âlemlerin Rabbi olan Allah'ım.*" [KASAS 28:30] Fazlullah *Cavidânnâme*'de, Hz. Musa'nın Allah'ın sesini duyduğu ağaçtan kastın Âdem olduğunu söyler. Ağaçtaki ateş ise Âdem'in vücudunun oluştuğu 4 unsurdan biri olan ateştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 128] Yani Hz. Musa, insanın yüzünde kısımlanmış bulunan 32 hattın unsurlarından biri olan 32 ateşten "*Muhakkak ki ben Allah'ım*" sözünü işitmiştir. İnsanın yüzündeki 32 hat dört unsurdan, yani ateş, hava, su ve topraktan oluşmuştur, ki Musa bu hatların ateş unsurundan Allah'ın bu nidasını duymuştur. "*Arşı da su üstündeydi*" [HÛD 11:7] ayetindeki su da bu 32 hattın kendisinden oluştuğu diğer unsur olan suya işaret eder. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 010; Arşnâme'den 4 Beytin Şerhi, cd 29504]

Fazlullah, *Arşnâme*'de bunu şöyle dile getirir:

موسی آتش را که می دید از درخت	*Musa ateşi ağaçtan gördü*
میوهٔ توحید می چید از درخت	*ağaçtan tevhit meyvesini topladı.*
آدم خاکی درخت منتها است	*Âdem-i hâkî münteha ağacıdır.*
سی و دو نار رخش نار خدا است	*Yüzündeki 32 ateş, Allah'ın ateşidir.*
چشم موسی از درخت آن نار دید	*Musa'nın gözü ağaçtan o ateşi gördü.*
از درخت انّی انا الله زان شنید	*Ağaçtan* "Muhakkak ki ben Allah'ım"*ı duydu.*
از رخ آدم که هست بدر دجا	*Karanlıklar* dolunayı *Âdem'in yanağından,*
آتش حق را ببین سی و دو جا	*Hakk'ın ateşini* 32 *yerde gör.*

[Arşnâme, cd 027; Arşnâme'den 4 Beytin Şerhi, cd 29504]

Başka bir zaman Musa, Tur-ı Sina'da Allah'a şöyle dedi: "*Ey Rabbim, göster bana kendini de bakayım sana.*" Allah ise cevaben, "*Beni katiyen göremezsin ve lâkin dağa bak, eğer o yerinde durabilirse, sonra sen de beni göreceksin*" demiştir. Allah dağa tecelli edince dağ yerle bir olur ve Musa da baygın düşer. Ayılıp kendine geldiğinde, "*Sen sübhansın, tövbe ettim, sana döndüm ve ben inananların ilkiyim*" [A'RÂF 7:143] demiştir.

Burada Musa ortaya geçip Allah'ı görmek istemiştir, ki Allah'ın da cevabında geldiği gibi bu mümkün değildir. Çünkü Allah sadece bir surete tecelli eder ve Musa'nın suretinde zaten tecelli etmişti. Ayette Allah'ın tecelli ettiği dağ, Musa'nın vücuduydu. O dağın parçalanması da Musa'nın, yüzünde ve vücudunda tecelli etmiş olan Allah'ın 28 ve 32 harfinin taksimini yapmasıdır. Musa'nın bayılmasının nedeniyse görmek istediği Allah'ın kendisinde olduğunu müşahede etmesidir. **[Turâbnâme, cd 30012-3; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 086]**

Elvah-ı Musa

Hz. Musa'ya gelen levhalar 10 ayetten [on emir] oluşuyordu. Bu levhalardan bahseden "*Ve onun için o levhalarda her şeyden yazdık, nasihat ve hükümlerin ayrıntılarına ait her şeyi (belirttik)*" ayetini tevil eden Fazlullah söz konusu levhaların, Tevrat'ta gelen tüm isimlerin alemi olan Musa'nın ve Âdem'in yüzündeki hatlar olduğunu söyler. Bu 10 levhaya Allah kendi eliyle 10 ayet yazmıştır, Yahudilerce kabul edilen 10 emir bundan ibarettir. Bu 10 ayet Fazlullah'a göre şu 10 hattır: birbirine bitişik olan saç ve sakalın oluşturduğu 1 hat, 2 bıyık, 1 anfeka, 2 kaş ve 4 kirpik. 2 burun içi hattı ise gizli gelmiştir ki, Allah'ın iki eline karşılıktır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 086]

Diğer bir rivayete göre 12 olan bu elvah, Muhitî'ye göre, Fazlul-

lah'ın isminin (فضل) eczasında (في ضاد لام) zahir olan 8 harf ve 4 noktanın toplamından kinayedir. Ayrıca Fazlullah'ın isminin eczasının (في ضاد لام) eczasında (في يي ضاد الف دال لام الف ميم) 22 harf zahir olur ki, Musa'nın nutkundaki 22 kelimeye işarettir. Aynı zamanda Kuran'ın alfabesinin noktaları sayısı da 22 adettir. Bunun anlamı, Musa'nın, Kuran harflerinin 22 noktasına mazhar olmasıdır. "Nokta" da nutfe olması hasebiyle sırta aittir ve sırt da "kuvvet mertebesi"ne işarettir, bu da kuvvet-i ezelî olan Fazlullah'tır. [Keşfnâme, cd 80-1]

Musa, kendisine elvahın verildiği Tur-ı Sina'ya çıktığında, kavminin başında Harun'u bırakmıştı. Onların yanına döndüğündeyse kavmini, Samiri'nin süs takılarından yaptığı buzağı şeklindeki bir heykele tapar buldu. Kuran'ın ifadesine göre elindeki levhaları atmış ve kardeşi Harun'u başından tutarak kendine çekmiştir. [A'RÂF 7:150] Rivayete göre, Musa elinden atınca levhalar iki parçaya ayrılır. Fazlullah'a göre bu olay, Hz. Musa'nın, yüzündeki 10 hattın istivasından geçmesini ifade eder. Böylece bu 10 hat (saç sakal, anfeka, 2 bıyık, 4 kirpik, 2 kaş, 2 burun içi) istiva hattının geçmesiyle 14 hat (2 saç sakal, 2 anfeka, 2 bıyık, 4 kirpik, 2 kaş ve 2 burun içi) zahir olmuştur. Bu 14 hat 14 mahalde gelmiştir, toplamı 28 ilahi kelime hizasında 28 hat olur. Yani elvahın kırılması Hz. Musa'nın 28 kelimeyi yüzünde müşahede etmesine kinayedir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 086] Fazlullah şu beyitlerinde de Hz. Musa'nın elvahının yüzden kinaye olduğunu ifade etmiştir:

وجه آدم بود الواح خدا	Âdem'in yüzüdür Allah'ın elvahı.
موسیش بشکست عمدا طالبا	Ey talip, Musa onları kasten kırdı
تا شود سی و دو خط حق پدید	ta Hakk'ın 32 hattı zahir olsun.
سی و دو خط که شیطانش ندید	*32 hat ki Şeytan görmedi.* [Arşnâme, cd 008]

Hz. Musa Tur-ı Sina'dayken, Allah Firavun'un yanına gitmesini ve

uyarmasını söyler. Hz. Musa bunun üzerine: "*Ey Rabbim! Benim göğsümü aç, işimi kolaylaştır, dilimden düğümü çöz ki, sözümü iyi anlasınlar*" [TÂ HÂ 20:25-28] der. Ayetteki aç anlamına gelen *işrah*'ın diğer anlamı genişlik vermektir. Ama aynı zamanda "yarmak" anlamına da gelir ve Hurufiler bu anlamı seçmişlerdir. Dolayısıyla ayet, elvahın kırılmasında olduğu gibi, istiva hattına işaret eder. "Göğsü açma" kavramı Hz. Muhammed'e hitap eden şu ayette de geçer ve aynı anlama gelir: "*Biz senin göğsünü açmadık mı?*" [İNŞİRÂH 94:1]

Refi'î şu beyitlerinde bu inşiraha işaret eder:

Dedi musa sadrımı şerh et hūdâ
Ahmede hâlim muvâfık ola tâ

Gel vücûdun levhini sen dahî yar
Tâ ola otuz iki hat aşikâr

İstivâ sırrın bilesin ser be ser
Onun ile alasın haktan haber [Beşâretnâme, cd 2974]

Firavun'la konuşmaya giden Musa, onu Allah'a iman etmeye çağırıp mucizelerini gösterir. Bunların sihir olduğunu düşünen Firavun kendi sihirbazlarıyla Musa'yı karşılaştırır. Bu karşılaşmada sihirbazlar ortaya ip atarlar ve bu ipleri Musa'nın ortaya attığı asa yutar. Sihirbazlar bunun sihir olmadığını anlarlar. Bu noktada son olarak, Nesimî'nin Hz. Musa'nın asası hakkındaki yorumunu zikredelim. Ona göre ortaya attığında yılan şekline giren Musa'nın asası kaleme kinayedir. Nasıl ki yılanın dili çatallıdır, kalemin de ağzı çatallıdır. Yılanın yerde yürümesi gibi, kalem de kâğıt üstünde yürür. Yılanın 72 dişi olması gibi, kalem de eczasında 72 harf zahir olan 32 kelimeyi yazar. Nasıl ki Musa'nın asasını taşa vurduklarında su fışkırmıştır, kalem de taş olan devâta batırıldığında sıvı mürekkep çıkar. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 37]

SÜLEYMAN

Hz. Süleyman hakkındaki Hurufi yorumları, Süleyman ile Belkıs arasındaki mektuplaşma, hüthüt ve Süleyman'ın hayvanlarla konuşması gibi birkaç noktayla sınırlı kalmıştır.

İnsanlar, cinler ve kuşlardan oluşan bir ordusu olan Hz. Süleyman kuşları gözden geçirdiğinde hüthütün olmadığını görür. Kısa süre sonra hüthüt bir haberle çıkagelip şöyle der: "*Ben, dedi, senin bilmediğin bir şeyi öğrendim. Sebe'den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim.*" [NEML 27:22] Burada Hz. Süleyman'ın henüz bilmediği şey baş alametidir ki, hüthütte bu istiva hattı olan tacı (ibiği) nedeniyle zahirdir; ama Hz. Süleyman'ın hilkatinde istiva hattı, ahsen-i takvîm olmasından dolayı yoktur, ancak saçın ikiye ayrılmasıyla zahir olmaktadır. Ayetteki Sebe ise şehirdir, ki "insan"dan ibarettir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 201; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 050]

Hüthütün bu haberi üzerine Hz. Süleyman bir mektup yazıp hüthütle Sebe melikesine gönderir. Bu noktada Hurufiler mektubu hüthütün neden ve nasıl götürdüğüne dair bazı yorumlarda bulunmuştur. Hüthütün yüzündeki hatlar 2 kulak deliği, 2 burun deliği, istiva hattı ile 2 ağız boşluğu ve ibikden (taç) oluşur. Tacı bazen bir parça bazen iki parçadır. Canlılarda bu durum sadece hüthütte görülür. Tacı bir parça olduğunda 28 kelime-i Muhammed, iki parça olduğundaysa 32 kelime-i Âdem müşahede olunur. Dolayısıyla Süleyman'ın mektubu 28 ve 32 kelimeden oluşmaktadır ve Belkıs onu hüthütün alametlerinden anlasın diye hüthüt tarafından götürülmüştür. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 16; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 50-1; Işknâme, cd 30312]

Tâc-ı hüdhüd bir iken ey nev-civân
İki pâre niçün olur nâgihan

Demek olur âdem ve mahmûdu bul
Ol ikisine ki birdir var kul ol [Beşâretnâme, cd 2978]

Bir Hurufi şair de hüthütün bu görevini şöyle özetliyor:

تاج او گاه یکی گاه نماید دو از آن — Tacı gâh bir gâh iki görülür
تا از او سی و دو و چار کم از جان طلبند — ta ondan 32 ve 4 eksiğini candan istesinler.

از سبا چونکه خبر پیش سلیمان آورد — Sebe'den haberi Süleyman'a getirdiği için,
نامه از تاج و ز اعضای وی آسان طلبند — tacından ve azalarından mektubu daha kolay isterler.

از سلیمان برد او نامه به بلقیس ز شکل — Süleyman'dan Belkıs'a mektubu kendi şeklinden götürdü,
همچو حوّا که ز آدم صور انسان طلبند — Havva gibi ki Âdem'den insan suretini isterler.

نامه افکند به عرش از دهن و چشم و ز گوش — Mektubu, ağzından, gözünden ve kulağından tahta attı,
زان ز تاج و صورش نامه و فرمان طلبند — bu yüzden taç ve suretinden name ve ferman isterler.

از سلیمان برد او شکل به بلقیس چنان — Süleyman'dan Belkıs'a şekli böyle götürdü;
که ز اب صورت ام را همه زین سان طلبند — babadan suret-i ümmü bu şekilde isterler.

هست بلقیس چو حوّا و سلیمان آدم — Belkıs, Havva ve Süleyman, Âdem gibidir.
هدهدست آنکه از او شکل و خبرشان طلبند — Kendisinden şekil ve haberlerini istedikleri hüdhüddür. [Divân,[186] cd 29045]

Hz. Süleyman ile Sebe melikesi Belkıs arasındaki bu kıssa, 27. sure olan Neml suresinde anlatılır. Daha önce de açıkladığımız gibi Kuran'da besmelenin iki kere geçtiği tek sure bu suredir. İlki surenin başında, ikincisi de Süleyman'ın Belkıs'a yazdığı mektubun başında gelmiştir. Bunun nedenini Muhitî farklı açılardan açıklar. Öncelikle

Neml suresi *tâsin* (طس) mukattaat harfiyle başlar ve *tâsin* Hz. Muhammed'dir. Besmele (بسم الله الرّحمن الرّحيم) gayr-ı mükerrer 10 harften (ب س م ا ل ه ر ح ن ی) ve 4 lafızdan oluşur, toplamı 14'tür. İki tane besmeledeki harf ve lafız toplamı ise 28'dir. Dolayısıyla *Tâsin*'in nutkundan işaret olması için besmele iki tane gelmiştir. *Tâsin*'in (طس) ebcedi 69'dur. 2 besmelenin harf ve lafızları toplamı olan 28'i buna eklersek 97 olur. *Tâsin*'in (طس) iki harfini de eklersek 99 olur, ki Allah'ın isimlerinin sayısına eşittir. [Keşfnâme, cd 62-63]

Öte yandan Süleyman'ın Belkıs'a gönderdiği mektup besmeledir. 10 harf ve 4 lafızdan oluşan bu ikinci besmele, Belkıs'ın yüzündeki 7 ümmî hat ve 7 ümmî hattın mahalli olarak toplam 14 hattın hizasındadır. Bu da surelerin başında gelip Ümmül Kitab olan 14 mukattaat harfinin karşılığındadır. Ayrıca Süleyman'ın (سلیمان) eczasında (سین لام یی میم الف نون) 17 harf ve 12 nokta zahir olur; bu 17 harf 17 muhkemât karşılığında, 12 nokta da vücuttaki 12 delik hizasında, 17 harf ve 12 noktanın toplamı *Tâsin*'in nutkundaki 29 harf hizasındadır. Muhitî'ye göre Besmele'nin *Tâsin*'de tekrarlanışı bu yüzündendir. [Keşfnâme, cd 63-64]

Süleyman'ın gönderdiği ve kendisine teslimiyete çağırdığı mektup üzerine Belkıs, durumu öğrenmek için bir heyetle birlikte hediyeler gönderir. Ancak Hz. Süleyman kendisine itaat edilmesinden başka bir şey istemediğinden elçileri geri gönderir. Bunun üzerine Belkıs maiyetiyle birlikte Süleyman'ın yanına gitmek için yola çıkar. Hz. Süleyman, büyüklüğünü göstermek için Belkıs'ın tahtını ister. Yanındakilerden İfrit, Süleyman yerinden kalkmadan getirebileceğini söyler. Ama kitaptan ilmi olan kimse "Gözünü açıp kapamadan, ben onu sana getiririm" der ve tahtı getirir. Fazlullah ayette "arş" olarak geçen Belkıs'ın tahtını, Belkıs'ın yüz hattı ve kitabeti ve Belkıs'ın hilkati olarak yorumlar. Bu da ilahi kelimenin alametidir. Onu, Süleyman'ın yüzünün hattı

ve kitabeti yanına getirmek mümkün değildi. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 051] Bunu kitaptan ilmi olan kimse yapmıştır, bu da Fazlullah'dır.

اسم اعظم خاتم و بلقیس و عرش و هم سبا
جمله را در تاج هدهد چون سلیمان یافتم

Mührün ism-i azamı, Belkıs, taht ve Sebe, hepsini Süleyman gibi hüdhüdün tacında buldum. [Divân,[186] cd 29079]

Son olarak Süleyman'ın hayvanların dilini bilmesine dair yorumlara değinelim. Onun kuşların dilini (*mantıku't tayr*) bilmesi demek hayvanların seslerinin 32 ilahi kelimenin dışında olmadığını, yaratılışlarının da Âdem'in vücudunun nakşının hilkati üzerine olduğunu bilmesidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 16] Süleyman'ın karıncanın konuşmasını anlamasıysa karıncanın ağzındaki istiva hattı alametinden, Âdem'in nutkundaki 32 kelimeyi müşahede etmesidir. [Işknâme, cd 30312]

İSA MESİH

Konumuza, Hz. İsa'ya atfedilen şu sözlerin tevilleriyle başlayalım: "Gökten gelen ilk şey söz idi ve Allah o söz idi ve ben o söz idim. Ben ve baba, her ikimiz biriz. Baba kuvvet-i ezelî'dir, ben onun nutkuyum ve Ruhül Kudüs sesidir."

Hz. İsa Allah'ın kelimesidir, çünkü Kuran'da, "*Meryem oğlu İsa Mesih sadece Allah'ın elçisi, Meryem'e atmış olduğu kelimesi ve Ondan bir ruhtur*" [NİSÂ 4:171] denmiş ve *kün* emriyle yaratılmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 127] Zat ve sıfatı birbirinden ayrılmayıp her şeyi kuşatan Allah'ın sıfatlarından biri de kelam sıfatıdır. İki nesne birbirine vurulduğunda çıkan ses bile Allah'ın kelamındandır, ayrı olamaz. Bu durumda Hz. İsa da Allah'ın sözü olması nedeniyle, Allah'tan ayrı değildir, dolayısıyla her şeyi kapsar (muhit olur) ve Allah'la birlikte tüm eşyada za-

hir olur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 243; Işknâme, cd 30365]

Yukarıdaki ayete göre, İsa Mesih Allah'ın ruhu ve kelimesidir. İsa, Meryem'in suretinde ete kemiğe bürünmüştür. Meryem'in sureti de Âdem ve Havva'nın sureti üzerine olduğuna göre, İsa'nın suretinin de Âdem ve Havva'dan geldiğini söylemişlerdir. Yani her ne kadar Allah'ın kelimesi veya Allah'tan bir ruh olsa da İsa suretini Âdem ve Havva'dan almıştır. [Işknâme, cd 30365] Bu nokta önemlidir; biliyoruz ki Allah'ın sureti üzerine yaratılan Âdem'in suretini bilen, Allah'a yol bulmuş olur. Mesih de Âdem sureti üzerinedir ve aynı zamanda Allah'ın nutkudur. Bu şu anlama gelir: İsa, Allah'ın nutkunun surete bürünmüş halidir. [Işknâme, cd 30366] Nitekim insanın vücudundaki 360 (ki 6 tane 28 ve 32'ye eşittir) parça ette görünen 28 ve 32, "ilahi kelimenin ete bürünmesi"ni açıklar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 144] Şu beyit, Hz. İsa'nın kelime olarak, ümmî hatlara sahip olduğuna işaret eder:

نطق آدم چونکه شد در بطن مریم گوشتمند — Nutk-ı Âdem, Meryem'in karnında ete bürünüp

بس برون آمد از او شد وجه مریم را بیان — doğduğunda, Meryem'in veçhini beyan etti.

[Divân,[186] cd 29092]

Yukarıdaki ayette İsa'nın doğrudan Meryem'e nispeti ise insanın yüz kitabetinin taksimine ve buradan 28 ve 32 kelimenin keşfine ümmî hatlar sayesinde ulaşılmasından kaynaklanır. Meryem'de bulunan ümmî hatların asliyetinden dolayı böyle bir nispet yapılmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 34-35] Burada İsa'nın bakire (Azrâ) Meryem'den doğması ise kelimenin sırrına daha önce kimsenin ulaşmamış olduğuna işarettir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 246]

Hz. İsa gibi Âdem de Allah'tan bir ruh ve Onun kelimesidir. Nitekim ayette de şöyle denir: "*Doğrusu Allah katında İsa'nın durumu,*

Âdem'in durumu gibidir; onu topraktan yarattı, sonra ona "ol!" dedi, o da oluverdi." [ÂL-İ İMRÂN 3:59] Hatta Âdem'in İsa'ya üstünlüğü bile vardır, çünkü İsa'nın yaratılmasında Allah ruhu Meryem'e üflemiştir (*Irzını koruyan Meryem'e ruhumuzdan üflemiştik*" [ENBİYÂ 21:91]) oysa Âdem'e, *"Onu tesviye edip, düzeltip de ruhumdan ona üfledim mi derhal ona secdeye kapanın*" [SÂD 38:72] ayetinde belirtildiği gibi doğrudan üflenmiştir. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30044]

"Oysa onu ne öldürdüler, ne de astılar. Fakat öldürdükleri kimse, onlara İsa gibi gösterildi" [NİSÂ 4:157] ayeti, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğini, öldürdükleri kişinin Hz. İsa'ya benzettikleri bir kişi olduğunu söyler. Hurufilere göre bu ayetteki "benzetme"den kasıt bedenin kelimeye benzemesidir. Beden kelimeyle kaimdir ve söylediğimiz gibi, bedende 28 ve 32 ilahi kelime zahir ve ayandır. Hz. İsa'yı öldürmeye yeltenenler, kelimeyi bedene benzettiklerinden (kelimeyi bedenle karıştırdıklarından) bedeni öldürdüler, ama Allah'ın kelimesi ve ruhu olarak İsa'yı kimse öldüremez. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 144; Işknâme, cd 30367] Hz. İsa kelime olduğu için dünyada da 33 yıl kalmıştır, ki bu 33 harf (32 harf ve *lameli f*) hizasındadır. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29538]

Şem'un rüyasında 7 boynuzlu koç görür. Bu koç hayat kitabını bir kürsüye koyup okur. Daha sonra onu 7 mühürle mühürleyip yutar. Ardından da kurban edilir. Şem'un rüyasını gelip Hz. İsa'ya anlatır. Bunun üzerine İsa, o 7 boynuzlu koç benim ve o 7 mührü ben açacağım demiştir.[21] Fazlullah'a göre, bu rüyadaki hayat kitabı (mushaf-ı hayat), Âdem'in veçhidir. Âdem'in yüzünün "hayat kitabı" olarak adlandırılması, canlı olması ve Âdem'in yüzündeki 7 hattı okuyan kişinin hayat bulması yüzündendir. Ve o mushaf Allah'ın kelimesi olması

[21] Bu rüya Kitabı Mukaddes'in Esinleme bölümünde daha farklı anlatılır.

hasebiyle de Hz. İsa'dır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 246] 7 boynuzlu koç, Âdem'in (Havva'nın/ Meryem'in) suretindeki 7 hattır. 7 mühür emred katatın (tüysüz genç) yüzündeki 7 kitabettir ki, 4'er unsurdan 28 hat olur. O hayat kitabını okumak, Âdem'in veçhindeki 28 ve 32 ilahi kitabeti okumaktır. Koçun hayat kitabını yutması, o mushafın sırrını bilmesidir. Hayat kitabını Fazlullah okumuştur. Çünkü o, 7 kitabeti (ve istiva hattıyla 8 kitabeti) kendi yaratılışında bularak 4 unsurla çarpmış, 28 ve 32 ilahi kitabeti ortaya çıkarmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 244; Işknâme, cd 30366-7, 30348-9; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 26]

Şu beyitlerde de Meryem'in veçhi *mushaf-ı hayat*, veçhindeki hatlar da 7 mühür olarak tanımlanmıştır:

مصحف بحد حیوت وجه مریم را گشود	Meryem'in veçhinin mushaf-ı hayatını açtı ve
وز خطوط روی او شد سرّ معظم را بیان	onun yüzündeki hatlardan büyük sır beyan oldu.
چون ز مریم هفت مهر بکر رو را داشت زود	Meryem'den, yüzünün 7 bozulmamış mührüne sahip olduğundan,
شد ز خطّ وجه او هم بیش و هم کم را بیان	onun yüzünün hattından azı da çoğu da beyan etti.
هفت مهر خطّ وجه مریم و عذرا بخواند	Bakire Meryem'in yüzünün hattının yedi mührünü okudu ve
وز جمال خطّ او شد حرف معجم را بیان	onun yüzünün hattından mu'cem harfi beyan etti.
کشته شد در صورت برّه برای فضل حق	Fazl-ı Hak için kuzu suretinde öldürüldü
زان ظهور او بود آن ذات اکرم را بیان	onun zuhuru oldu o kerim zatın beyanı.

[Divân,[186] cd 29092]

گشاده مهر از مریم بخواندم هفت خط در دم — Mühür açıldığında Meryem'den 7 hattı okudum.

دخول از هر آن کردم که همچون برّه قربانم — O yüzden girdim ki kuzu gibi kurbanım.

بخواندم مصحف حیوان که بر کرسی بد از یزدان — Allah tarafından kürsüde olan Mushaf-ı hayvanı okudum.

شدم زو زنده جاویدان چو عیسی شیخ رهبانم — Ondan ebedi hayat buldum İsa gibi ruhban şeyhiyim. [Divân,[186] cd 29078]

Hz. İsa "Ben size ne söylediysem remizle ve işaretle söyledim. Yine geleceğim ve bunların tevilini yapacağım" demiştir. İlk gelişinde her şeyi açıkça söylememesi, 32 kelimenin mazharı olmamasından kaynaklanır. Çünkü onun lisanında 32 kelime yoktur (24 kelime vardır, nitekim Musa'ya da 22 kelime, Davut'a 18 kelime gelmiştir). Bir dahaki gelişinde, hilkatin ve kelimenin tamamı olan 32 kelimeyle konuşup bu sırları zahir eyleyecektir. Böylece tüm insanlar gökyüzünün melekûtuna ulaşacak ve İsa onları farklı lisanlardan kurtaracaktır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 178; Işknâme, cd 30366-7]

İsa'nın 12 havarisi, onun yüzündeki 12 hattır, ki Musa'nın levhasındaki 10 hattan istiva hattı geçtikten sonra zahir olan 12 hattır: 2 saç-sakal, 2 dudak altı, 2 bıyık, 2 kaş, 4 kirpik. Bu 12 hat, mahalleriyle birlikte 24 hat yapar, ki İncil'in oluştuğu alfabenin harflerinin sayısına eşittir. 12 havariye İsa'yı ve Meryem'i de eklersek 14 olur, ki 14 hat karşılığındadır. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29687-8; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 228] Ebul Hasan *Beşâretnâme*'de havarileri şöyle yorumlar:

از اناجیل ای پسر آگاه شو — oğul, İncillerden haberdar ol.

زندهء انفاس روح الله شو — Ruhullah'ın nefesleriyle hayat bul.

چون مسیحا دم زند تو گوش کن — Mesih nefes verdiğinde dinle,

همچو شمعون با صفا خوش نوش کن — Şem'un gibi safayla güzelce iç.

گر چو یوحنّا ز انجیل آگهی	Eğer Yuhanna gibi İncil'den haberdarsan,
همچو لوقا باش با فرّ و بهی	Luka gibi güzel ve görkemli ol.
از جهودان طبیعت دور باش	Yahudi tabiatlılardan uzak dur.
با حواری باش و اهل نور باش	Havarilerle ol ve ehl-i nur ol.
نفس تو لات است و عزّی الحذر	*Senin nefsin Lât ve Uzzâ'dır, sakın ondan.*
جهد کن خود را بدان ای بیخبر	*Ey habersiz, kendini bilmeye gayret et.*

[Beşâretnâme, cd 2919]

Ebul Hasan'ın bu beyitlerinde çok güçlü bir Hıristiyanlık vurgusu vardır. Ancak bunu, bazı araştırmacılar tarafından iddia edildiği gibi Hurufilerin Hıristiyanlığa meyilli oldukları şeklinde okumak yanlış olacaktır. Böyle bir yargıya varmadan önce Ebul Hasan'ın şu beyitlerinin de göz önünde bulundurulması gerekir:

چون مسلمانی بیا ترسا مباش	Sen Müslümansın, gel, Hıristiyan olma.
جام وحدت را چو ما می نوش فاش	Vahdet kadehini bizim gibi açıkça iç.
همچو ترسا با مسیح آرام گیر	Hıristiyan gibi Mesih'le teselli bul.
تو مترس و در حرم این جام گیر	Korkma, harem yerinde bu kadehi al.
...	
ای موحّد تو مشو ترسا بپرس	Ey muvahhit, sen Hıristiyan olma, sor
از اب و از ابن و از روح القدس	babadan, oğuldan ve Ruhûl Kudüs'ten
تا که من یك ذات را از شش جهت	ta ki bir Zat'ı 6 yönden,
وا نمایم از سه روح آگهت	haberdar olduğun 3 ruhtan göstereyim.
همچو عیسی با دم روح الله ام	Isa gibi, Allah'ın ruhunun nefesi ileyim,
از اقانیم ثلاثه آگهم	teslisten haberdarım. [Beşâretnâme, cd 2921]

Bu vesileyle şunu söyleyebiliriz ki, Hurufiler Hıristiyanlığı ve Hıristiyanlığa ait unsurları ve sözleri kendi felsefeleri üzerinden yorum-

lamışlardır. Yahudi veya Hıristiyan kaynaklara yapılan göndermeler, bu dinlere olan bir temayülden çok, kendi felsefelerinin haklılığını ortaya koymak için birer delil olarak zikredilmiştir. Ayrıca bu yorumlar ve ulaştıkları Hurufi felsefesine uygun sonuçlarla, yaşadıkları bölgelerdeki Hıristiyanlara da hitap etme amacı güttüklerini söyleyebiliriz.

Bu noktada şunu da vurgulayalım ki, Hurufi eserlerinde Hz. İsa ve Hıristiyanlık örnekleri, verdiğimiz kadar geçmektedir. Hal böyleyken, "Hurufilik kaynaklarının neredeyse tamamında Hz. İsa'ya büyük yer ayrılmaktadır. Örneğin Abdülmecid b. Firişte'nin *Işknâme*'sinde İsa ve havarilerine bir bölüm tahsis edilmiştir"[22] cümlelerinin yanlış ve yanıltıcı olduğunu söyleyebiliriz. Sözü edilen, İsa ve havarilerine tahsis edilen bölümün ise *Işknâme*'nin 186 sayfalık bir nüshasında 9 sayfa kadar yer tuttuğunu da belirtelim. Buna ek olarak Hurufilerin Hz. İsa'ya Hz. Muhammed'den daha çok önem verdikleri[23] fikrinin de gerçeği yansıtmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Fazlullah'ı Mesih olarak gören Hurufiler bile böyle bir karşılaştırma yapmamışlardır.

Fazlullah, Mesih ve Mehdi

Bazı Hurufiler Fazlullah'ı, kıyamete yakın gelecek olan Mesih ve Mehdi olarak kabul etmişlerdir. Bununla ilgili işaret ve yorumlara geçmeden önce bu inancı açık bir şekilde ifade eden Mukimî'nin şu satırlarını okuyalım:

"Ey tâlib-i ehl-i vahdet bil kim ol taife kim Mehdi için geldi derler tahkik Mehdi leşkeridir ve ehl-i tevhid ve ehl-i hakikattir, zira kim Mehdi'den garaz Hazret-i Fazlullah idi ve geldi zuhur eyledi ذلک فضل الله

[22] Atalay, *a.g.e.*, s. 52; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 12.

[23] Ocak, *a.g.e.*, 1998, 134.

يؤتيه من يشاء والله ذو الفضل العظيم (5:54, 57:21, 62:4), yani şol Fazlullah'tır kim dilediğine irür Allah ulu fazl ısıdır ve hem Horasan'dan zuhur etti ve beyan-ı esrar ve hakaik eyledi ve hem İsa ruhullahtır ve asumandan geldi Şam'da ak minare üzerine nüzul etti ki ak minare kendi vücudundan kinayettir ve hem Şam hicab-ı zulmânîden ibarettir ki kelam-ı kadimin esrarı ve hakikat manası gizli ve mahfi idi ve hicap içinde idi cemi esrar-ı resulullah ki bist o heşt ve si o do kelime-i ilahi vech-i Âdem'de ki levh-i mahfuz-ı hüdâdır kalub bilinmemiş idi ve hazret-i Fazlullah geldi okudu ve aşikâre eyledi ve resulullahın şeriatını ve hakikatini hakikatle beyan eyledi ve [24] انّ للقرآن ظهراً و بطناً sırrın aşikâre eyledi ve cemi âlemi adlle ve kıstla doldurdu ve hazret-i risaletin kıblesine ubudiyet ve perestiş eyledi ve cemi mezâhibi bir eyleyip eşyayı beraber eyledi, yani dükeli eşyayı bist o heşt ve si o do kelime-i ilahi gördü ve her şeyi mazharında müşahede eyledi ve cemi eşyada ve zerrelerde muhit gördü." [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30228-9]

Cavidî de Fazlullah'ın Mesih-i hakikî olduğunu söylemiştir. [Cavidânnâme Şerhi, cd 29563] Cavidî diğer bir eserinde, Fazlullah'ın "Oruç 50, bayram, Allah'ım bize gökten sofra indir" sözünü şerh ederek Fazlullah'ın Mesih olduğunu delillendirir. Buradaki 50 günlük oruç, İsa'nın sadece remizle konuşma orucudur. Bayram [*îd*] ise o temiz ruhun tekrar, unsurlardan oluşan temiz bedene avdet etmesidir, yani İsa'nın 4. kat gökten 4 mu'cem kelimeyle gelip tekrar bedene girmesidir. Gelip, 50 günlük orucundan –ki Hz. Muhammed'in nutkunda gelen 28 harf ve 22 noktadan ibarettir– haber verecektir. Hz. İsa'nın gökten gelmesini istediği sofra da 4 mu'cem harftir ki, Fazlullah'a gelmiştir. Îd (عيد) kelimesinin ebcedi 84'dür, 77 mukattaat harfleri ve

---

[24] انّ للقرآن ظهراً و بطناً و لبطنه بطن إلى سبعة أبطن İhsâî, *a.g.e.*, c. IV, s. 107.

bunların 7 noktaları toplamı hizasındadır. Ayrıca 7 gündüzün saatleri toplamı karşılığındadır ki, 7. gün bayram ve İsa'nın zuhuru günüdür. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29686-7]

Hurufi bir şair de Fazlullah'ın Mesih olmasına işaret eder:

آن روح پدر که در سما بود	Babanın o ruhu ki gökyüzünde idi,
از مادر بکر روی بنمود	bakire anneden yüz gösterdi.
عیسی است چو نطق و خطّ مریم	Meryem'in nutku ve hattı İsa olduğu için,
بکریست ز درك دیو مردود	merdud şeytanın idraki ona el değmemiştir.
نطقی که مسیح زان خط بکر	Bir nutuk ki Mesih bakirenin hattından
پیدا شد و باز گشت و هم بود	ortaya çıktı, geri geldi ve oldu
...	
کان فضل که واحدست و قهّار	Ki o Fazl birdir ve kahhar,
بنمود کنون ز جمله دیدار	şimdi her şeyden yüz gösterdi.

[Divân,186 cd 29112]

Kıyamet alametlerinden bahseden bir hadiste, Hz. İsa'nın gökten gelerek Şam'ın doğusundaki ak minareye ineceği ve ellerinin meleklerin kanadında olacağı söylenir.[25] Firişteoğlu bu hadisi şöyle açıklar:

"İsa kelimedir ki mecmu eşyayı ihata etmiştir. Kelimenin sırrı batın idi, asuman batından kinayettir, İsa (as) Fazl-ı İlahi'nin [Fazlullah'ın] zuhurundan kinayettir ve ol ak minare ki kinayettir, bist o heşt ve si o do kelimeden ki altmış olur Âdem'in boyu altmış arştır ki ذراعا فی السماء[26] طوله ستون pes minare Âdem'den kinayet oldu. Ak olduğu kinayettir kelimeden, ki kelime nurdur ve dahi elleri melaikelerin kanadında olmak

[25] عیسی ابن مریم عند المنارة البیضاء شرقی دمشق بین مهرودتین واضعاً کفیه علی أجنحة ملکین Meclisî, *a.g.e.*, c. LI, s. 98.

[26] Kütüb-i Sitte, c. X, s. 177.

kinayettir on dört hurûf-ı mukattaanın a'lâmını elleri hilkatinde bulmaktan kinayettir. Ve dahi zuhur vaktinde nazil olmak kinayettir hattı istivâdan ve dahi İsa otuz üç yaşında nazil olmak kinayettir Fazl-ı yezdândan ki ilm-i tevil ki feyz oldu, otuz üç yaşında feyz oldu. Hazret-i risalete nübüvvet ve tenzil kırk yaşında geldi, altmış üç yaşında vefat etti, yirmi üç yıl tenzil yazıldı. Fazl-ı yezdana dahi tevil otuz üç yaşında zuhur etti, elli altı yaşında vefat etti, yirmi üç yıl tevil yazıldı. Zaman-ı tenzil zaman-ı tevile mutabık oldu." [Işknâme, cd 30311-2]

Şam, zulmet örtüsünden kinayedir; bununla kelamullahın esrarı ve hakikatinin, ayrıca Âdem'in yüzündeki 28 ve 32 ilahi kelimenin gizli ve örtülü kalması kastedilir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30229] Şam'ın (شام) ebcedi 341'dir. Buna, Şam'ın eczasında zahir olan 9 harfi (شین الف میم), bunlardaki 9 noktayı ve bir de heyet-i mecmuasını eklersek 360'ı elde ederiz. Bu da feleğin derecelerine, insan vücudundaki eklemlerin sayısına eşittir. Aynı zamanda 360, 6 kere 28 ve 32'ye eşittir, ki Âdem'in yüzündeki hatlarda zahirdir. Şöyle ki; 7 ümmî ve 7 ebî hat ana sırla çarpılırsa 2 tane 28, mahalleri de hesaplanırsa 4 tane 28 hat zahir olur. 2 tane 7 beyaz hat vardır, bunlar da ana sırla çarpılırsa 2 tane 28 elde edilir. Tüm bunların toplamı 6 tane 28 hattır. Bu her bir 7 hattan istiva hattını geçirirsek, aynı minval üzere 6 tane 32 hattı elde ederiz. Dolayısıyla Şam'dan kasıt Âdem'in yüzündeki hatlardır. [Keşfnâme, cd 48]

Muhitî, "Şam'da ak minareye inme"nin İsa'nın yaratılması veya zuhurundan kinaye olduğunu söyler. [Keşfnâme, cd 49] "Şam'ın doğusu" (شرقی دمشق) terkibindeki doğu (شرق), yarmak anlamındaki Şakk'tan türemiştir ve 4 harfe işaret eder. Nitekim bu 4 harfin hizasındaki hatlar da istiva hattının diğer hatlardan geçmesiyle (onları ikiye yarmasıyla) elde edilmektedir. Başka bir açıdan ise Fazlullah'ın zuhur ettiği yer olan Horasan, Şam'ın doğusunda olduğu için bu terkip kullanılmıştır. [Câ-

vidânnâme Şerhi, cd 29564]

Firişteoğlu, yukarıda verdiğimiz alıntıda "minare"nin Âdem'den kinaye olduğunu söylemişti. Mukimî, doğrudan Fazlullah'ın vücudundan kinaye olduğunu söyler. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30229] "İki elinin meleklerin kanadında olması" da iki elin parmaklarının eklemleri toplamı olan 28'de, ilahi kelimelerin tecellisini görmekten kinayedir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29563; Mesâil,[1052] cd 30413]

Hz. İsa'nın Beytül Makdis'e ineceği de söylenmiştir [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 214], Âdem'in sırt ve göğüs toprağının alındığı mahal olması hasebiyle yukarıdaki rivayetle bir tenakuz oluşturmaz.

Hz. İsa'nın tekrar geldiğinde 33 yaşında olup Deccal'ı öldürmesi, Fazlullah'a ilm-i tevilin 33 yaşında (h. 773) feyz olup, böylece cehalet Deccal'ını helak edip yeryüzünden kaldırması anlamına işaret eder. [Işknâme, cd 30312; Keşfnâme, cd 49]

Hadiste, İsa'nın gökten 33 yaşında geleceği söylenir. Buna karşın Fazlullah bir anadan doğmuştur diyerek Fazlullah'ın İsa Mesih olmadığını söyleyenleri Firişteoğlu, "asuman"dan maksadın âlem-i batın olduğunu söyleyerek yanıtlamıştır. Fazlullah 33 yaşındayken batından zuhura gelmiş, yani kendisine tevil ilmi feyzedilmiştir. [Işknâme, cd 30249]

28 harf ve bu harflerin 22 noktası toplamından, Mehdi'nin sırrını açıklayacağı 17 mukattaat harfini çıkarırsak 33 kalır, ki Fazlullah'ın 33 yaşındaki zuhuruna işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 235; Işknâme, cd 30341] Yukarıda belirttiğimiz gibi Hz. Muhammed'in tenzil süresinin 23 yıl sürmesi gibi Fazlullah'a 33 yaşında feyzolan tevil de 23 yıl sürmüş ve Fazlullah 56 yaşında vefat etmiştir. [Işknâme, cd 30312]

Başka bir hadiste de İsa'nın (ve Mehdi'nin) zuhurunda yeryüzünde tek din, tek mezhep ve tek lisan olacağı, tüm ehl-i kitabın ona iman

edeceği söylenir. Bunun anlamı tüm benî-âdemin suretinin Âdem ve Havva sureti olduğunun, esmâ ve müsemmânın bir ve aynı şey olduğunun, tüm ilahi kitabetin Âdem'in sûretinde olduğunun bilinmesidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 60; Işknâme, cd 30336-7] Fazlullah bunu, Âdem'in hilkati, yüzündeki kitabeti ve isimlerin aynı minval üzerinde oluşunun bilinmesini, ihtilafın [muhtelif olmanın] ortadan kalkması olarak tanımlar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 239]

Bu vahdet, müfredatın bilinmesiyle gerçekleşecektir. Çünkü mürekkebatta ihtilaf vardır. Müfredatta ise vahdet.[27] 28 ve 32 kelimeyi tüm mevcudatın zerrelerinde müşahede ederek, yetmiş iki dil bir dil olmuş olur. Tüm mezheplerin muradı ve teveccühü Hak'tır. Hak'tan murat ise 32 ilahi kelimedir. Tüm mezheplerin anlam bakımından kıblesi de bunlardır. Dolayısıyla Hak bir olduğuna göre, tüm mezhepler de bir olmaktadır. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30229] Fazlullah "ihtilâfın ortadan kalkması"nı, insanların zahiri gibi batınlarının da tevhid gerçeği üzerinde birleşmesi şeklinde ifade etmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 122] Burada zahirlerindeki tevhid, hatların, harflerin tecellisi olarak gösterilmesinden kinayedir.

Tek millet, tek din, tek dil ... gerçeği zaman-ı hurufta gerçekleşecektir. Harfler zamanı şu sırrın bilindiği zamandır: Tüm çağlar, yıllar ve ayların aslı 7 gün ile 7 geceden oluşur. Her 7 gün ve gece 24 saattir, 6 kere 28'e eşittir (7 x 24 = 6 x 28). Tüm mevcudat bu 7 günde yaratılmıştır ve her mevcudun 6 yönü vardır. Haftanın saatlerindeki 6 tane olan 28'i, 6 yöne taksim edersek, sağ, sol, ön, arka, üst, alt, her yönün, 28 kelime-i Muhammedî karşılığında olduğu görülür. "*Artık nereye dönerseniz dönün, orası Allah'ın yüzüdür*" [BAKARA 2:115] ayetinin sırrı da

[27] Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29520.

budur. Sonuçta, "harfler zamanı," bu sırların ve bu beyanların zuhurudur. Bunların zuhuru da Fazlullah tarafından gösterilmiştir. [Işknâme, cd 30342-3; Câvidânnâme Şerhi, cd 29559; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 40]

Mehdi, "*sahibü'z-zaman*" da denen ahirzamanda gelecek ve hadislerde zikredildiğine göre, Mesih'le birlikte Deccal'a karşı savaşacaktır. Mehdi hakkında Sünni ve Şiiler arasında ihtilaf vardır. Sünniler onun ilk olarak ahir zamanda geleceğine inanırlarken, Şiilere göre Mehdi, Hasan Askerî'nin oğlu 12. imamdır. Hicri 255'de doğmuş, 260 ile 329 yılları arasında insanlarla sadece belirli aracılarla konuşmuştur, buna *gaybet-i suğrâ* denilir. Hicri 329 tarihinden sonraysa kimliğini gizleyerek kimseyle görüşmemiştir. Hâlen yaşamaktadır, ama kendisini ahir zamanda gösterecektir. Bu ikinci döneme de *gaybet-i kübrâ* denilir.

Hurufiler yukarıdaki hadise işareten Fazlullah'ı Mehdi olarak kabul ederler:

Fazl-ı haktır mübeyyin-i tenzîl
Fazl-ı haktır mükâşif-i te'vîl
...
İhtilâf-ı zamânei giderip
Koymadı dinde zerrece müşkil [Arşî, Divân, cd 84]

Refi'î de Fazlullah'ın Mesih ve Mehdi oluşunu şöyle ifade eder:

Vâris-i mülk-i süleyman geldi bil
Mehdî-i sâhib-zaman hân oldu bil
...
Uş mesihâ gökten indi nâgihân
Merhabâ ey mehdî-i sâhib-zaman [Beşâretnâme, cd 3006-7]

نطقش چو مسیح و شکل مهدی — Nutku Mesih gibi, şekli Mehdi.
او هادی و صاحب زمان است — O hâdî ve sahib-i zamandır.

هم آدم و هم کلیم و خضرست	Hem Âdem, hem Kelim ve Hızır'dır.
هم خاتم و فضل غیبدان است	Hem Hâtem ve gaybı bilen Fazl'dır.
او ذات همه او را صفات اند	O Zat, her şey onun sıfatıdır.
اشیا همه جسم و او چو جان است	Eşya cisimdir, o ise can gibidir.

[Divân,[186] cd 29109]

Bu beyitlerde de görüldüğü gibi Fazlullah birçok sıfatı ve kişiliği şahsında toplar. Ama burada bizim üzerinde durmak istediğimiz, Mehdi ve Mesih'in aynı kişiyi, yani Fazlullah'ı göstermesidir. Bir hadiste de "Mehdi ancak Meryem oğlu İsa'dır"[28] denilerek İsa ve Mehdi'nin aynı kişi olduğu söylenir. Dolayısıyla Fazlullah'ın Mehdi olması gösterilmekle aynı zamanda Mesih olduğu da gösterilmiştir.

Bundan başka Hurufilerin gönderme yaptıkları Mehdi hakkında üç hadis vardır, bunları birbirleriyle bağlantılı olarak değerlendireceğiz: "Horasan taraflarında siyah alemler gördüğünüzde emekleyerek bile olsa oraya gidin. Mehdi halifetullahtır ve orada olacaktır. Zulüm ve cevirle dolu yeryüzünü eşitlik ve adaletle dolduracaktır."[29] "İlim, kökü Mekke'de, meyvesi Horasan'da olan bir ağaçtır"[30] ve "İsa gökten yine gelecek ve benim kıbleme namaz kılacaktır. Benim sancağımı getirecektir ki, o sancağın elli şukkası (parça) olacaktır. Uzunluğu bin yıl olacaktır. Kabzası gümüşten ve başı kızıl yakuttandır. Üç zevabesi vardır. Biri doğuda, bir dünyanın ortasında ve biri de batıdadır. Bir zevabesinde بسم الله الرحمن الرحيم bir zevabesinde لا اله الّا الله محمد رسول الله ve üçüncüsünde de Fatiha suresi yazılı olacaktır. Ve o sancağın altında yetmiş bin tane daha sancak olacaktır."

---

[28] Meclisî, *a.g.e.*, c. LI, s. 93.

[29] Meclisî, *a.g.e.*, c. XXXVI, s. 335.

[30] العلم شجرة اصلها بمكّة و ثمرها بخرسان

Hadiste "Mehdi halifetullahtır" denmiştir. Nasıl ki Hz. Âdem'in Allah'ın halifesi olması, esmâ ilmini bilmesi ve beyan etmesi nedeniyledir, Mehdi olan Fazlullah'ın da Allah'ın halifesi oluşu 32 kelimenin sırrını beyan etmesi nedeniyledir. [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30752]

Firişteoğlu'na göre, ikinci hadiste ağaca benzetilen ilmin aslının Mekke'de olması, ehl-i tenzil olan Hz. Muhammed'in Mekke'de zuhuruna işaret eder. Bunun meyvesi de tevildir, Fazlullah'ın Horasan'dan zuhuruna işaret eder. Dolayısıyla Horasan'da siyah alem görüldüğünde –ki bu İsa'nın getireceği alemle aynıdır– Mehdi'nin orada olması, yine Fazlullah'ın Horasan'dan zuhuruna işaret eder. Mehdi'nin yeryüzünü eşitlik ve adaletle doldurması, istiva hattının sırr-ı kainatta zuhur etmesidir. Çünkü istiva hattı sırrının bilinmemesi Hak tealanın bilinmemesi demektir, bu da zulüm ve cevirdir. [Işknâme, cd 30249-50]

Peygamberin alemi Kuran olup 28 harften oluşur. 28 harf ve bunların 22 noktasının toplamı 50'dir. Hadiste de alemin 50 şukka olduğu söylenmiştir, bu toplamdan kinayedir. Fazlulah'ın 28 harf ve 22 noktanın alametlerini, kendi vücudunda ve tüm mevcudatta ispatlaması, peygamberin alemini getirmesinden kinayedir. Harf ve noktalar siyah olduğu gibi, bunların insan vücudunda zuhuru da siyah hatlar olduğu için hadiste "siyah alemler" olarak geçmiştir. [Işknâme, cd 30249]

O alemin başının kızıl yakuttan olması, tüm yakutlara feyiz veren gökyüzünden kinayedir. Yani gökyüzü bilkuvve yakut olmaktadır. Alemin uzunluğunun bin yıl olması da bin yıllık devr-i kamerden kinayedir. Alemin biri doğuda, biri batıda, biri de dünyanın ortasında olan üç zevabesi, Âdem'in sağının doğudan solunun da batıdan olmasındandır. Hz. Muhammed de saçını ortadan ikiye ayırarak bir yarısını doğuya bir yarısını da batıya doğru ayırmıştır. Hadisteki üçüncü zevabenin dünyanın ortasında olmasından maksat ise Havva'nın zevabe-

sinin istiva hattında olmasındandır. [Işknâme, cd 30250]

Zevabelerden birinin üzerinde besmele (بسم الله الرحمن الرحيم) yazılı olması, Âdem'in yüzünün bir tarafındaki 16 hattan kinayedir. Çünkü besmele 10 çeşit harften (ب س م ا ل ه ر ح ن ي) oluşur, bunların 4 de noktası vardır, toplamı 14'tür. Bu harflerin eczasını aldığımızda, diğerlerinden farklı iki yeni harf [*elif* (الف)'deki *fe* (ف) ve *nun* (نون)'daki *vav*'dır (و)] zahir olur. 14 harf ve nokta ile bu 2 harfin toplamı 16'dır. Diğer bir zevabede yazılı olan Fatiha suresi de Havva'nın yüzündeki 21 hattan kinayedir. Çünkü Fatiha suresi şu 21 çeşit harften oluşmuştur: (ا ب ت ح د ذ ر س ص ض ط ع غ ف ک ل م ن و ه ی). Diğer bir zevabesindeki لا اله الّا الله محمّد رسول الله yazısı da Âdem'in yüzündeki 28 hattan kinayedir ki, bu kelime-i tevhid 28 harften oluşmuştur. [Işknâme, cd 30250]

Hurufi şiirlerinde de bu hadislere telmihlerde bulunulmuştur:

Deccal-ı şirk ve şekki kamu kıldı münhedim
Geldi vücûda mehdî-i hâdî açıp livâ [Arşî, Divân, cd 10]

...

Geldi mehdî-i hâdî-i devrân
Mağfiret kıldı âleme gaffâr
Kıst u adl ile eyledi tâhir [Arşî, Divân, cd 87]

مهدی ز غار آمد برون نطق خدایی بود چون — Mehdi, Allah'ın nutku olduğu için, mağaradan dışarı geldi.

از وجه اب شد رهنمون بنمود ازو راه صواب — Babanın yüzünden yol gösterdi ve ondan sevap yolunu gösterdi.

[Divân,[186] cd 28996]

Bu son beyitte şairin, Şii inancında yer alan "Mehdi'nin gaybet-i suğrâsında mağarada olduğu" inancına gönderme yaptığı görülür. Ama şair bunu da tevil etmiştir; Mehdi'nin mağaradan zuhuru, ağızdan

kelimenin çıkışına kinayedir. Çünkü Mehdi Allah'ın nutkudur.

Kuran'ın manalarından bazısı kapalı kalmıştır ve Hz. Muhammed'in ölümünden sonra açıklık kazanacak, bunu da Mehdi gelip yapacaktır. Firişteoğlu "Bil ki" der, "o Mehdi ki İsa'dır geldi ve Kuran'ın müşkülatını zahir eyledi." [Işknâme, cd 30302] Mukimî ise "Mehdi'den garaz Hazret-i Fazlullah idi ve geldi zuhur eyledi" dedikten sonra, "*Bu, Allah'ın bir lütfudur, onu dilediğine verir*" (5:54, 57:21, 62:4) ayetini de buna delil olarak vermiştir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30229] Seyyid İshak *İşâretnâme*'de Fazlullah'ın Mehdi olduğuna doğrudan vurgu yapar:

عزیز من اگر پاك اعتقادی — Azizim! Eğer temiz itikatlıysan,

مدان جز فضل حق مهدی و هادی — Fazl-ı Hak'tan başka Mehdi ve Hâdî tanıma.

[İşâretnâme, cd 29901]

Firişteoğlu, Hz. Muhammed'in hicretinden 800 yıl sonra sahib-i tevil olan İsa'nın zuhur ettiğini ve asumandan geldiğini, hakikatleri beyan ettiğini ve Muhammed'in sancağını getirdiğini söylemektedir. [Işknâme, cd 30249] Diğer bir sayfada da "bin yılın beş yüz yılı geçse zuhur vakti olur, sekiz yüz yılı geçse asr vakti olur. İmdi devr-i kamer ki bin yıldır, yüz yılı geçti Muhammed (as) duha vaktinde zuhura geldi ki sahib-i tenzildir. Sekiz yüz yılı geçti, asır vaktinde Fazl-ı feyyaz zuhura geldi ki sahib-i tevildir" [Işknâme, cd 30315] diyerek "800 yıl"ı devr-i kamer üzerinden göstermiştir.

Muhitî de Fazlullah'ın 800 yılında zuhur ettiğini söylemiştir: "Hazret-i sahib-i tevil-i hakikî tarihin 800 yılında ki *dat*'tır (ض) zuhûra geldi beyan-ı hakaik-i kelam-ı ilahi etti ve 400 yıl dahi vade kıldılar ki aşikâr ola 400 ile 800, 1200 olur bir adet ki gârdan ziyâde idi vahdet-i zâta işarettir, yani 1200 yıldan sonra demek olur ki bir mazhar-ı tâmm vücûda gelip ilm-i ilahi ki beyân-ı si o do-i hüdâyîdir ki vahdet-i zât on-

dan kinâyettir zâhir kıla ve yeryüzünü nesl-i şeyâtînden bi-darb-i şemşîr pâk edip ihtilâfât kalmayıp tamam-ı halk-ı âlem bir din ve bir mezhep üzere olalar." [Keşfnâme, cd 74]

Burada Fazlullah'ın 1200 yılında zuhur edecek olması, mağara anlamına gelen ğâr (غار) kelimesinin ebcedi üzerinden, Mehdi'nin gaybet-i kübrâdan (mağaradan) çıkışını da ima eder. Muhitî'nin aynı eserinde göz ardı etmediği bir gerçek vardır, ki Fazlullah Hicri 796 yılında ölmüştür. [Keşfnâme, cd 20] Burada dikkati çeken tezat, 800 yıldan bahseden yukarıdaki açıklamalarda ifadenin, yüz yıllık zaman dilimlerini kastetmesinden kaynaklanır. Yani söz konusu olan Fazlullah'ın hicretten sonra VIII. yüzyıldaki zuhurundan başka bir şey değildir.

Konumuzu Refi'î'nin, Fazlullah'ın Mehdiliği ve önemine dair söylediği şu beyitlerle noktalayalım:

Zulm u cevr ile cihan dolmuştu
Geldi Mehdi kıst u adlle yudu

Enbiyânın va'desi oldu tamâm
Geldi âdem gitti zulmet ve's-selâm

Fazl-ı yezdân olmasa feryad-res
Yeryüzün tutmuştu nâdân-ı feres

Ermeseydi rahmet-i fazl-ı mübîn
Halk-ı âlem olusardı hâsirîn

Olmasaydı destgîr ol fazl-ı pâk
Cehl tufânında olmuştuk helak

Enbiyâ çekti onunçün intizâr
Dediler bir gün olusar aşikâr

Muhtelif esmâ ile zikr ettiler
Kavmine vasfın deyüben gittiler [Beşâretnâme, cd 2993]

HZ. MUHAMMED

Hurufiler tarafından farklı yönlerden değerlendirilen Hz. Muhammed'in birçok hadisi tevil edilmiş ve hadislere Kuran'dan sonra en güvenilir kaynak olarak atıflarda bulunulmuştur. Hz. Muhammed Ümmül Kitab'dır, âlemlere rahmettir, tüm hastalıklara şifadır, ins ve cinne hadidir, her şeyin mana ve hakikatinin hazinesidir, ilahi kelamın tamamı onda ve onun zuhurunda ortaya çıkmıştır. Tüm bu kelimeler de levh-i mahfuz'dadır. Levh-i mahfuz ve levh-i mahfuz'un sırrı onda zuhur etmiştir. [Nevnâme, cd 29880] O insan-ı kâmil'dir. [Işknâme, cd 30271, 30303]

Daha önce hiçbir peygamberin kitabında, müfredat (tekil olarak harfler) gelmemiş, onlara sadece mürekkebat nazil olmuştur. Peygamberler arasında sadece Hz. Muhammed müfred ve mürekkebatın mazharı olmuş ve ondan haber vermiştir. "*Biz seni ancak bütün insanlara bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak gönderdik*" [SEBE 34:28] ve "*Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*" [ENBİYÂ 21:107] ayetleri, Hz. Muhammed'in bu özelliğine işaret eder. [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30762]

Bir hadisinde Hz. Muhammed, "Kim beni rüyada görürse muhakkak ki doğru görmüştür"[31] demiştir. Yani o kişinin gördüğü Hz. Muhammed'in bizzat kendisidir, çünkü şeytan veya cinler onun suretine giremezler. Hadiste bizim "doğru" şeklinde çevirdiğimiz "hak" kelimesinin aslında birçok anlamı vardır; hak, gerçek, adalet, Allah vb. Hurufi tevilinde ise hadiste geçen "hakk" kelimesi, Allah olarak kabul edilmiştir. Bu durumda hadisin anlamı, "Kim beni rüyada görürse muhakkak ki o Allah'ı görmüştür" olur. Hz. Muhammed'in görülmesi-

---

31 مَنْ رَآنِى فى المنام فَقَدْ راء الحَقَّ *Kütüb-i Sitte*, c. IV, s. 516.

nin Allah'ın görülmesi anlamına gelmesine destekleyici delil olarak, *"Kim peygambere itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur"* [NİSÂ 4:80] ayeti ve "Allahu teâlâ Âdem'i kendi sureti ve Rahman sureti üzerine yarattı"[32] hadisi verilmiştir. Hz. Muhammed'in sureti, Allah'ın suretidir.

Hz. Peygamber zamanında birçok kâfir ve müşrik onu görmüştür, ancak Hakk'ı görmemişlerdir. Nitekim ayette de, *"Onların sana baktıklarını görürsün, bakarlar, ama görmezler"* (7:198) denmiştir. Dolayısıyla burada Hz. Muhammed'in görülmesinden murat zahir gözüyle ve hiss-i hayvanla görmek değildir, onun marifet gözüyle görülmesi ve bilinmesidir. *"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu bilirler"* (2:146, 6:20) ayetinin işaretiyle bu bilgi mukattaatın bilgisidir. *Elif, lâm, râ*'yı bilip tanıyan Hz. Muhammed'i, dolayısıyla da Hakk'ı görmüş ve tanımış olur. [Nevnâme, cd 29856; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 18]

Hz. Peygamberin ismi anıldığında, ona salavat getirmek, en azından hayatlarında bir kere, *"Gerçekten Allah ve melekleri Peygambere salât ederler. Ey iman edenler! Siz de ona teslimiyetle salât ve selâm edin"*[33] ayetinin emriyle tüm Müslümanlar üzerine farzdır. Hurufi bir düşünüre göre, bu ayette bazı işaretler vardır. Örneğin ayette geçen gayr-ı mükerrer harflerin sayısı 14 tanedir: (ا ن ل ه و م ک ت ي ص ع ب ذ س). Bunlar 14 Ümmül Kitab (mukattaat harfleri) ve Hz. Muhammed'in yüzündeki 14 kitabet hizasındadır. [Mesâil,[1052] cd 30424] Ayrıca ayetin tamamında 29 nokta bulunur ve bu da Hz. Muhammed'in nutkundaki harflerin tamamı karşılığındadır. Her kim bu ayeti bu bilgi üzerine okursa 7, 14 ve 28'le alakalı her şeyi kendine musahhar etmiş olur. Bu ayetteki gayr-ı mükerrer harflerde en son *sin* (س) harfi gelir. *Sin* (س)

---

[32] İhsâî, *a.g.e.*, c. I, s. 53, *Kütüb-i Sitte*, c. X, s. 288.

[33] (33:56) إِنَّ اللَّهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُۥ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

harfi, Hz. Muhammed'in isimlerindendir. Ayetin gayr-ı mükerrer 14 harfindeki toplam 7 noktaysa bir hadiste[34] zikredilen, Hz. Muhammed'in şehri Medine'nin 7 kapısına işaret eder. [Mesâil,[1052] cd 30425]

Hz. Muhammed Kuran'da dendiği gibi *ümmî*, yani okuma yazma bilmeyen bir peygamberdi. [A'RÂF 7:157] Okuma yazma bilmeyene *ümmî* [anneye mensup] denmesinin nedeni kişinin anadan doğduğu gibi yani okuma yazma öğrenmeden kalmasıdır. Ama Hurufilere göre Hz. Muhammed'e ümmî denmesi, okuma yazma bilmemesinden değil, 7 ümmî hattın sırrına erişip kendini buna nispet etmesinden kaynaklanır. [Keşfnâme, cd 43; Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29696] Fazlullah *Arşnâme*'de Hz. Peygamber'e ümmî denmesini farklı yönlerden açıklamıştır:

گر چه اشیا سر به سر خط خداست	*Gerçi eşya baştanbaşa Allah'ın bir hattıdır*
لیك خط آدم اصل خطهاست	*ancak Âdem'in hattı, hatların aslıdır.*
خط ظاهر هر که دارد سر به سر	*Baştanbaşa her şeyde görülen hat,*
فرع خط وجه آدم ای پسر	*Âdem'in yüzündeki hattın fer'idir ey oğul.*
خط وجه آدم است خط خدا	*Âdem'in yüzü hattıdır Allah'ın hattı.*
لاجرم او اصل و باقی فرعها	*Şüphesiz o asıldır ve gerisi onun fer'i.*
ام بود اندر لغت اصل ای پسر	*Ümm lügatte asıl demektir ey oğul.*
لاجرم آدم بود اصل بشر	*Şüphesiz beşerin aslı Âdem'dir.*
بشنو از حق این که وجه دیگر است	*Hak'tan dinle bunu ki, diğer bir yönü de vardır.*
معنئ ام در لغت خود مادر است	*Ümm'ün manası lügatte bizzat annedir.*
مادر هر آدمی حوّا بود	*Her insanın annesi Havva'dır*
داند از بینا و نابینا بود	*ister görsün ister kör olsun.*

[34] لا يدخل المدينة رعب المسيح الدجّال لها يومئذ سبعة ابواب على كلّ باب ملكان

احمد مرسل چو خط ام بخواند	*Ahmed-i mürsel, ümmün hattını okuduğu*
کاندران خواندن به موئی وا نماند	*ve o okumada bir kıl kadar geri kalmadığı için,*
حق تعالی امیش زان خوانده است	*Hak teâlâ ona ümmî demiştir.*
زانکه خط اصل را او خوانده است	*Şundan dolayı ki asıl hattı o okumuştur.*
حق تعالی امیش خواند از آن	*Hak teâlâ ona ümmî ismini verdiğinden*
امتانش امیانند امیان	*onun ümmeti, ümmîlerdir, ümmîler.*
امتش چون می برد ره را بدین	*Ümmeti yolu buna ulaştırdıkları için,*
در قیامت امتی گوید از این	*kıyamette de ümmetî diyecektir.*

[Arşnâme, cd 43-4]

Bu beyitlerde görüldüğü gibi Fazlullah Hz. Peygamber'in ümmîliğini, *ümm* kelimesinin "asıl" ve "anne" anlamlarından hareketle yapar. Yani Hz. Muhammed, Âdem'in ve Havva'nın hatlarının bilgisine ulaşıp müşahede etmiştir. Fazlullah ayrıca Hz. Peygamber'in kıyamet gününde "ümmetî" diyecek olmasıyla da ümmî hatların bilgisine ulaşan Hurufiler (ümmîler) arasında bir ilişki kurmuştur.

Hz. Muhammed'e indirilen harfler asılda şekil, suret ve hey'âttan münezzeh ve müberradır. Eğer harflerin suret ve alemi olan mürekkep terk edilmezse harflerin zatına yol bulunamaz. Ümmî de okuma ve yazma bilmeyen demektir. Hz. Muhammed de harfleri mürekkep aracılığıyla bilmemiştir. Şekil, suret ve heyeattan münezzeh olarak bilmiştir. Bu özelliğine atfen Kuran'da ümmî olarak tanımlanmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 62]

مکّیٔ امّی لقب امّ الکتاب	Mekkî-i Ümmî lakaplı, Ümmül Kitabı,
بر شمرده خوانده بی خطّ و حساب	hatsız ve hesapsız sayıp okumuştur.

[Beşâretnâme, cd 2923]

Görüldüğü gibi şair, Ümmül Kitab ve ümmî terimleri arasında bir

ilişki kurmuştur. Ümmül Kitab terkibi şu ayette geçer: "*Allah dilediğini imha eder, dilediğini de yerinde bırakır. Ana kitap Onun katındadır.*" [RA'D 13:39] Firişteoğlu'na göre Ümmül Kitab, Havva'nın veçhinde gelmeyen 7 hatt-ı ebîden kinayedir. [Işknâme, cd 30279] Fazlullah ise Ümmül Kitab'ın, Havva'nın yüzündeki hatlar sayısınca harften oluşan Fatiha suresi olduğunu söyler ve Ümmül Kitab'ın sahibi Hz. Muhammed'dir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 34] Dolayısıyla Hz. Muhammed'e ümmî denmesinin diğer bir nedeni olarak, onun Ümmül Kitab'ın sahibi olmasını, yani Ümmül Kitab olan hatların sırrına ulaşmasını zikredebiliriz.

Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili diğer bir konu *ezvâc-ı tâhirât*, yani eşleridir. Hz. Muhammed 25 yaşındayken, 40 yaşındaki Hatice'yle evlenmiş ve bu evlilik Hatice'nin vefatına kadar 23 yıl sürmüştür. Hz. Muhammed 55 yaşlarına geldiğinde bir dizi evlilik yapmıştır. Hatice (خديجه) isminin oluştuğu 5 harf ve 4 nokta Hz. Peygamber'in 9 eşi (ezvâc-ı tâhirât) karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 73]

Hz. Peygamber'in nutkundaki 28 kelimenin ebced değerlerinde, 9 tane bir, 9 tane iki, 9 tane üç ve 1 tane dört basamaklı sayı vardır. Her harf, bir peygamber hizasında olduğuna göre, bu sonuncu dört basamaklı sayı, son peygamber Hz. Muhammed'e işaret eder. 3 mertebedeki 9 da onun eşlerine işarettir. 3 mertebe olması da her birinin 3 tane 7 hattı (7 ümmî hat, 7 ümmî hattın mahalli, 7 ebî hattın mahalli) olmasına işarettir. 9 zevcesinin veçhinde de dolayısıyla toplam 27 kere 7 hat bulunur. Yani bu 3 tane 9 mertebe (birler, onlar ve yüzler) 9 zevcenin yüzünde 3'er 7 hat hizasındadır. Ümmet ise *lamelif*'ten ibaret ve 28 harfe tâbidir. Ümmetin zevceleri bu durumda *lamelif*'in (ال) eczasındaki tekrarsız 4 harfinden (ل ا م ف) ibarettir, ki her Müslüman en çok 4 eşe sahip olabilir. [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30765]

Hz. Peygamber'in her bir eşinin 7 ümmî hattı vardır, bu da toplam

63 ümmî hat yapar. Eşlerinin 9 zâhirî vücutlarıyla birlikte 72'ye eşit olur. Bu da Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harfin eczasındaki harf sayısı hizasındadır. 28 harf hilkatle ilişkili olduğu için 72 eczayı işaret eden 9 kadınla evlenmiştir. [Keşfnâme, cd 72]

Sin (س) Hz. Peygamber'in ismidir. *Sin*'in (س) ebcedi 60'tır, eczasında zahir olan 3 harfle (سين) birlikte 63'e eşittir ve Hz. Peygamber 63 yaşında vefat etmiştir. Her bir eşinde 7 ümmî hat olması nedeniyle, eşlerinde de toplam 63 hat bulunur. Kadın ile dünya arasında tam bir münasebet olması nedeniyle, Hz. Peygamber *sin* isminin alametleri sayısınca, dünyada kalmış ve bunun hizasında hat sahibi eşleri olmuştur. [Keşfnâme, cd 72]

Sin (س) harfi müzekkerdir ve Hz. Muhammed bu harfin müennesi olan *şın*'ın (ش) alametleri sayısınca eş sahibi olmuştur, ki *şın* (ش) harfinin eczasında (شين) 3 harf ve 6 nokta olmak üzere toplam 9 alamet vardır. Müslümanların azami 4 kadınla evlenebilmeleri de yine *şın* (ش) karşılığındadır, ki 1 harf ve 3 nokta toplamı 4'tür. [Keşfnâme, cd 71-2; Nefâisu'l Hakâik, cd 29420; Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29665]

Hz. Muhammed Kuran'da belirtildiği gibi peygamberlerin sonuncusudur [AHZÂB 33:40] ve kendisi de bir hadisinde "Benden sonra nebi yoktur" demiştir. Fazlullah bunu, ezel ve ebedin, olmuş ve olacağın, Allah'ın ve kelamullahın tüm sırlarının Hz. Muhammed'in emir, nehiy ve hallerinde bulunmasıyla şerh eder. Dolayısıyla Cebrail'in getirebileceği başka bir hakikat kalmamıştır. [Nevnâme, cd 29888]

Âlem-i gaybdan âlem-i şehadete 124.000 peygamber gelmiştir. Bu 3 kere 32.000 ve 1 kere 28.000 toplamına eşittir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 5; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 078; Işknâme, cd 30360] Hz. Risalet zuhura gelmeden önce 3 kez 32.000, yani 96.000 peygamber gelip gitmiştir. Arkasından 27.999 enbiya daha gelmiştir. Bir peygamberin daha gel-

mesi gerekir, ki 28.000 olsun ve 32.000 toplamında da 124.000 tamamlansın. Hazret-i risaletin hatemu'n-nebiyyîn olmasının sırrı budur, ki 28 ve 32 adet Hz. Muhammed'in vücuduyla tamam olmuştur. [Işknâme, cd 30260-1]

"Muhammed" ve "Allah" Lafızları

İsm-i zat olan Allah (الله) ve ism-i sıfat olan Muhammed (محمّد) kelimeleri, ا ل ل ا ه ve م ح م م د olmak üzere 5'er harften oluşur. Buna göre Allah (الله) lafzının eczasında, şu 14 harf zahir olur: ا ل ف ل ا م ل ا م ا ل ف ه ي. Muhammed (محمّد) lafzının eczasında da 14 harf zahir olur; م ي م ح ي م ي م م ي م د ا ل. Görüldüğü gibi her bir lafzın eczasında zahir olan harfler, 14 mukattaat harfi (الركهيعص طس حم ق ن) ve Âdem'in yüzündeki 14 hat karşılığındadır ki, Seb'ul mesânî'ye işaret eder.[35] Allah ve Muhammed lafızlarının eczalarında görünen harflerin toplamı da 28 ilahi kelimenin sayısıncadır ki, 28 ilahi kelime, esma-i Zat-ı Bî-misal-i hazret-i ehadiyyettir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 17-8, Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30196]

Allah (الله) lafzının 5 harfi (ا ل ل ا ه) ve bu 5 harfin inbisatında da 14 harf (ا ل ف ل ا م ل ا م ا ل ف ه ي) bulunduğunu söylemiştik. Allah (الله) lafzında gayr-ı mükerrer 3 harf (ا ل ه) vardır. Allah (الله) lafzının inbisatında ise gayr-ı mükerrer toplam 3 noktasıyla 6 harf (ا ل ف م ه ي) zahir olur. Bunlardan 14, 7, 16, 17, 21 gibi rakamları elde edebiliriz. Örnek olarak, Allah lafzının bu tahlillerinden çıkan 5, 14, 6 ve 3 harfle, 4 noktanın toplamı 32'yi verir. Elde ettiğimiz 5, 14, 6, 3 ve 4 sayılarının toplamı 32'dir, ki esmâ-i Zat olan 32 ilahi kelimenin karşılığındadır.

---

[35] *Seb'ul Mesânî*, 7 ayetten oluşan ve namazın her rekâtında okunan Fatiha suresini tanımlar. Hurufiler tekrarlanan 7 anlamına gelen *Seb'ul Mesânî* kelimesini aynı zamanda 14 mukataat harfi için de kullanmışlardır.

Muhammed (محمّد) lafzında da bâ-tekrar 5 harf (م ح م م د) ve gayr-ı mükerrer 3 harf (م ح د) bulunur. 5 harfin inbisatında zahir olan 14 harfte (م ي م ح ي م ي م م ي م د ا ل) ise gayr-ı mükerrer 6 harf (م ي ح د ا ل) vardır. Buradaki tahlillerden 5, 14, 3 ve 6 harfin toplamı 28'dir ve Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harf hizasındadır.[36]

Muhammed ve 32 İlahi Kelime

Hz. Muhammed 28 ilahi kelimeyle konuşmuş ve ona kitap 28 kelimeyle indirilmiştir. Onun nutkunda 4 kelime yoktur *p, ç, g, j* (پ چ ژ گ). Bu noktada bir soru sorulur, denir ki, madem 28 kelimeyle konuşmuştur ve 4 kelime onda yoktur, niçin 32 sayısınca Allah'a ibadet etmiştir? Bilindiği gibi hazarda bir günde kılınan namazların farz rekâtları toplamı 17 rekâttır ve cuma günü kılınan namazların farz rekâtları toplamı 15'tir ki, bu ikisinin toplamı 32 rekâttır. Bu soru, Hz. Muhammed'in 32 harfin bilgisine sahip olmasının farklı açılardan gösterilmesiyle cevaplandırılır:

Hz. Muhammed saçlarını ortadan ikiye ayırmıştır; bu, onun istiva hattı sırrına ulaştığının delilidir. Çünkü bu şekilde veçhindeki 7 ümmî hattı 8 hat yaparak 32 ilahi kelimeyi kendi veçhinde müşahede etmiştir. [Işknâme, cd 30277; Ahiretnâme, cd 25] Ayrıca Hz. Peygamber bir hadisinde *lamelif*'in (لا) iki harfin birleşimi değil müstakil bir harf olduğunu söyler. Bu da onun 32 harfin bilgisine sahip olduğunu gösterir. Çünkü *lamelif*'in (لا) inbisatında gayr-ı mükerrer 4 harf (ل ا م ف) vardır. Bu 4 harf, 4 mu'cem harf, yani *pe, çe, je* ve *ge* (پ چ ژ گ) karşılığındadır.

Kuran'da "*Peygamber Rabbinden kendisine ne indirildiyse ona iman etti. Müminlerin de hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberleri-*

[36] Hasan Esterâbâdî, "Hidâyetnâme," Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 9, 10.

ne iman ettiler" [BAKARA 2:285] şeklinde başlayan bir ayet vardır. Ancak Hurufi düşünürler, bu ayetteki müminlerden bedel "hepsi" anlamındaki "كُلٌّ" lafzını *meful*, yani Hz. Peygamber'in "iman etti" fiiline nesne olarak kabul etmişlerdir. Bu durumda ayetin meali, "Peygamber Rabbinden kendisine ne indirildiyse ve tamamına iman etti ..." şeklinde olur. Burada "كل" lafzı, Âdem'e öğretilen isimlerin tamamı, esmâ-i küll'den (اسماء كل) [BAKARA 2:31] kinaye olarak, ilahi kelimelerin tamamı olan 32 harfe işaret eder. Ayette aynı zamanda, Hz. Muhammed'in Allah'ın kitaplarına da iman ettiği söylenmiştir. Hz. Peygamber nutkunda gelmeyen 4 mu'cem harfin bulunduğu diğer kitaplara iman ettiği içindir ki, 32 harfe iman edip bunların bilgisine sahip olmuştur. Bununla ilgili şu ayet de aynı şekilde değerlendirilmiştir: "*Allah'a ve Allah'ın bütün kelimelerine iman etmiş bulunan o ümmî peygambere, evet ona uyun ki, hidayete erebilesiniz.*" [A'RÂF 7:158]

Hz. Muhammed'in 32 harfin bilgisine sahip oluşuna delil olarak bir ayet daha zikredilir: "*Rabbinin kelimesi hem doğrulukça, hem de adaletçe tamamlanmıştır.*" [EN'ÂM 6:115] Hurufilere göre bu ayette Allah kelimelerinin tamamını, yani 32 ilahi kelimeyi Hz. Muhammed'e vahyettiğini ifade eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 166, 241; Işknâme, cd 30369]

Bir darb-ı meselde "Çocuk, babasının sırrıdır"[37] denir. Hz. Muhammed müfred harfleri bilip onları kendi veçhinde müşahede ederek babasının sırrına, yani 32 müfred harfe sahip olur. [Risâle,[1052] cd 30435]

Hurufi bir şair, Hz. Muhammed'in 32 kelimenin ilmine ulaşmasını, babası Âdem'in mirası olarak yorumlar:

از استوای وجه ز حق شرح سینه کرد — *Hak katından, yüzünün istivasından, sinesini yardı.*
ره یافت زان بعلم پدر از بیان ما — *Ondan, babasının ilmine yol buldu.*

---

[37] الولد سر ابیه — Erbilî, *a.g.e.*, c. II, s. 65.

میراث علم زان ز پدر یافت آن پسر *O çocuk, babasının ilmini miras aldı.*

واقف شد او ز صورت و نطق لسان ما *Bizim suretimize ve nutkumuza vakıf oldu.*

[Divân,[186] cd 28990-1]

Ben Nebi İken Âdem Su ile Çamur Arasındaydı...

Rivayetlere göre Hz. Muhammed Hz. Âdem'den 6 bin yıl sonra dünyaya gelmiştir. Bir hadiste Hz. Peygamber, "Âdem su ve çamur arasındayken ben nebi idim"[38] demiştir. Fazlullah bu hadisi Hz. Peygamber'in Âdem yaratılmadan önce meleklere peygamberlik yaptığını söyleyerek açıklar. İkinci olarak, bir kutsal hadiste Allah, "Eğer sen olmasaydın eflakı yaratmazdım"[39] demiştir. Bu da Hz. Muhammed'in feleklerden önce yaratıldığı anlamını içermektedir. Bunlara ek olarak, "*Doğrusu, Allah katında ayların sayısı on iki aydır. Gökleri ve yeri yarattığı günkü Allah yazısında (böyle yazılmıştır). Bunlardan dördü haram aylardır. Bu da doğru olan dinin hükmüdür*" [TEVBE 9:36] ayetinin de Hz. Muhammed'in yaratılıştaki önceliğine işaret ettiği kabul edilmiştir. Çünkü Fazlullah'a göre buradaki 4 haram aydan kasıt, Hz. Muhammed'in nutkunda gelmemiş olan 4 harften (ب ج ز گ) kinayedir. Allah yer ve göğü yarattığı gün bunu haram kıldığına göre, Hz. Muhammed'in zahir ve batınının, yer ve göğün yaratılmasından önce var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. [Nevnâme, cd 29865-6]

Muhitî de Fazlullah'ın bu açıklamaları doğrultusunda, Hz. Muhammed'in, Âdem'den önce zuhur ettiğini açıklar. Hz. Muhammed'in zahiren ve batınen vücudu kelimedir, dolayısıyla kadimdir. Hz. Muhammed 28 ilahi kelimenin mazharıdır ve onun nutkunda bu görül-

[38] Meclisî, *a.g.e.*, c. XVIII, s. 278.

[39] Seyyid Ş. Hüseynî Esterâbâdî, *Te'vîlu'l-âyâtu'z-zâhire*, h.k. 1409, s. 430.

müştür. Yüzünde de 28 hat yazılmıştır. İstiva hattını üzerinden geçirmekle, 28 hatta gizli bir şekilde bulunan 4 hat zahir olmuştur. Böylece Âdem'in nutkundaki 32 kelime karşılığında 32 hattı müşahede etmiş ve Âdem'in nutkundaki 32 ilahi kelimeyi ortaya çıkarmıştır. [Keşfnâme, cd 15-6] Yani Hz. Muhammed'in, Âdem'e olan önceliği, onun hat ve nutkundan Âdem'in hat ve nutkuna ulaşılması sebebiyledir.

Fazlullah *Arşnâme*'de Hz. Muhammed'in zuhurdaki bu önceliğini hatlar üzerinden açıklar:

آدم خاکی و نسلش هر که هست	*Topraktan yaratılan Âdem ve onun neslinden olan herkes*
از خدا زیر لوای من درست	*Allah lütfuyla, sancağımın altında olacaktır.*
زان که بر آن سی و دو خط وجهها	*Çünkü onun yüzündeki 32 hat,*
باشد اندر تحت بیست و هشت ما	*bizim 28'imizin altından ortaya çıkar.*
سی و دو از بیست و هشت اش آشکار	*32, 28'inden aşikâr olur.*
اینچنین تقدیر کرد است کردگار	*Allah böylece takdir etmiştir.*
طالبا در کشف این معنی نگر	*Ey talip! Bu mananın keşfine bak,*
بازجو سر پدر را زین پسر	*babanın sırrını bu çocuktan araştır.*
گر نبودی پیش حق احمد چنین	*Eğer Hak katında Ahmet böyle olmasaydı,*
حق نخواندی رحمة للعالمین	*Allah onun için 'âlemlere rahmet' demezdi.*
بیست و هشت و سی و دو نطق خدا	*Allah'ın 28 ve 32 nutku*
کی توان کردن ز یکدیگر جدا	*kim birbirinden ayırabilir.*
بیست و هشت و سی و دو خط کریم	*28 ve 32 hatt-ı kerim*
بر رخ آدم و احمد مستقیم	*Âdem ve Muhammed'in yüzlerinde dosdoğrudur.*
می توان کردن جدا هست این خال	*Bunları ayırabilmek*
نیست این حکم از خدای ذوالجلال	*Zülcelâl Allah'ın hükmünde yoktur.*

سی و دو از بیست و هشت اش آشکار	*32, 28'inden aşikâr*
گردد ای طالب به حکم کردگار	*olur ey talip, Allah'ın hükmüyle.*
احمد مرسل برای آن علم	*Ahmed-i mürsel bu ilim nedeniyle,*
می فرازد خواجه در ملك قدم	*ebedi mülkün hocalığına yükselmiştir.*
چون ز بیست و هشت احمد شد عیان	*Ahmet'in 28'inden ayan olduğu için,*
سی و دو نطق خدای غیبدان	*gaybı bilen Allah'ın 32 nutku,*
می شود از امتش این سر بدید	*ümmetinden bu sır açığa çıkmıştır;.*
جز که این امت در این سرکه رسید	*bu ümmetten başkası bu sırra ulaşmamıştır*
پس ظهور آدم از احمد بود	*Dolayısıyla Âdem'in zuhuru Ahmet'ten olmuştur.*

[Arşnâme, cd 043]

Ancak Fazlullah'ın

سی و دو نور خدا یک نور بود	*Allahın 32 nûru bir nur idi*
آنکه در هر مظهری خود را نمود	*O ki her mazharda kendini gösterdi*

beytinden anlaşıldığına göre, tüm mazharlarda görünen 32 kelimedir, ki Âdem'in nutkudur. Onda öncelik sonralık, yakınlık uzaklık yoktur. Bununla birlikte O, her gün bir şe'n üzerinedir. Hz. Muhammed'in meleklere nebilik yaparken, Âdem'in su ve çamur arasında olması, Âdem-i hakikî, yani Fazlullah'ın, hadiste *mâ* ve *tîn* (su ve çamur) şeklinde özetlenen 4 unsur aracılığıyla hilkat-i beşeriyeti açıklamasına işaret eder. Yani sıfat-ı Fazliyye olan 32 ilahi kelimenin 4 unsur sebebiyle zahir olmasıdır. Bu dört unsur nedeniyle insanda harflerin tecellisi mümkün olup 32 kelime müşahede edilebilmiştir. [Keşfnâme, cd 16-7]

Makam-ı Mahmud

"Gecenin bir kısmında da sadece sana mahsus bir nafile olmak üzere uykudan kalk, Kuran ile teheccüt namazı kıl, Rabbinin seni bir makam-ı mahmuda göndermesi kesindir." [İSRÂ 17:79] Ayette bahsedilen Makam-ı mahmud'un Hz. Peygamber'e mahşer gününde verilecek şefaat makamı olduğu söylenir. Hz. Muhammed bu makamı görmüş ve ulaşmıştır. Ancak bu makamı âlem-i beşeriyette görmüştür, ki fanidir. Ayette bahsedilen makam ise âlem-i bakidedir. [Nevnâme, cd 29868]

"Allah kürsîye iner ve ben onun sağında dururum" hadisinde zikredilen Allah'ın sağ yanındaki makam Hurufîlerce makam-ı mahmud olarak kabul edilir. Sağ tarafta bulunan 28 eklem nedeniyle de bunun 17 muhkem ve 11 müteşabih harften kinaye olduğu söylenir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 28] Bu yorumu bir adım daha ileriye götürebiliriz. Hz. Muhammed teşehhütte sağ elinin işaret parmağını kaldırmıştır. Bu parmakta 3 eklem vardır. Sağ elin işaret parmağındaki 3 eklemle, sol elin parmaklarındaki 14 eklem toplamı 17'dir ve muhkem harfler hizasındadır. Sağ elde ise 11 eklem kalır, ki müteşabih harfler hizasındadır. Hz. Muhammed'in makamının Allah'ın sağ tarafında olmasından hareketle makam-ı mahmud, peygamberin solundaki 17 eklem hizasında olan 17 muhkem harften kinayedir. [Nevnâme, cd 29871; Câvidânnâme Şerhi, cd 29561]

Mahmuden (محموداً) kelimesi de buna işaret eder. Bu kelimenin inbisatında 17 harf (میم حی میم واو دال الف) zahir olur. "Mahmuden" lafzı 17 harfin aynısıdır. Dolayısıyla "makam-ı mahmud"dan kasıt, 17 mukattaat harfidir ve bu makamdan daha üstün bir makam yoktur. [Nevnâme, cd 29870; Salâtnâme, cd 17]

Diğer bir yoruma göreyse Hz. Peygamber miraçta 8 peygamber ve 8 meleği geçmiştir. Bu bir anlamda onların 7 ümmî ve ebî hat üzerin-

den istiva hattını geçirerek 8 hattı görmesini ifade eder. Dolayısıyla her birinde 16 hattı görmüştür, ki nefsiyle birlikte 17 yapar. Yani, Hz. Peygamber'in ulaştığı makam-ı mahmud, 17 muhkem harf hizasındaki 17 hattı müşahedesini ifade eder. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29641]

Tevrat'ta Hz. Muhammed

Kuran'da, Hz. Muhammed'in Tevrat ve İncil'de zikredildiği belirtilir [A'RÂF 7:157]. Bu konuyla ilgili birçok karşılaştırmalı araştırma yapılmıştır. Ancak Hurufiler Hz. Muhammed'in Tevrat'ta zikrinin geçişini yer ve göklerin 6 günde yaratılması, Hayme-i Mî'âd ve Hz. Musa'nın levhalarıyla açıklamışlardır.

Tevrat'ta yeryüzünün ve göklerin 6 günde yaratıldığı söylenir, ki Hz. Muhammed'e işaret eder. Yer ve gökler yaratılmadan önce gece ve gündüz gibi ayrı kavramlardan söz edemediğimizden, buradaki 6 günden kasıt, 6 gündüzdür. 6 gündüzün saatleri toplamı, her biri 12'şer saat olduğu için 72 saat yapar. Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 ilahi kelimenin eczasında da 72 harf zahir olur, ki 6 gündüzün 72 saati hizasındadır. Eğer söz konusu 6 günden kasıt gece ve gündüz olarak tam gün ise, 6 günün saatleri toplamı 4 tane 28 ve 1 tane 32'nin toplamına eşittir. Hz. Muhammed'in veçhi de 28 ve 32 kelime karşılığında mahluk olduğundan, bu açıdan da 6 günün saatleri Hz. Muhammed'e işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 35-6; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 025; Işknâme, cd 30270]

Haftanın günlerini pazardan itibaren sayarsak altıncı gün cuma günü olur. Cumartesi günü yaratma tamamlanmış ve Yahudilere göre o gün Allah istirahat etmiştir. Ancak bu da kabul edilemez, çünkü 7. gün vardır ve var ise yaratılmıştır. Dolayısıyla Allah'ın istirahat ettiği

söylenen 7. günde en azından 7. günün kendisi yaratılmıştır. Bu durumda yaratılışı 7 gün olarak kabul ettiğimizde 7 gün, gündüz ve gecesiyle –ki aynı zamanda Seb'ul mesânî'dir– toplam 168 saattir ve 6 kez 28'e eşittir. Buradaki 28 Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 kelime, 6 da her varlığın 6 yönü hizasındadır. Bunun anlamı, eşyanın her bir yönünün 28 ilahi kelime karşılığında yaratıldığıdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 36; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 025; Işknâme, cd 30270] Eğer yaratılıştaki bu altı günden ve yedinci günden kasıt sadece gündüz ise, 7 gündüzün saatleri toplamı 84 olur ki, 3 kere 28'e eşittir. Bu da aynı şekilde 3 kere Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 hizasındadır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 025; Işknâme, cd 30271]

Tevrat'ta geçen Hayme-i Mî'âd ve Beytül Makdis'i de Hz. Muhammed'e dair işaretlerden kabul etmişlerdir. Hayme'nin her iki tarafında 50'şer ip vardır, her biri Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 kelime ve bunların 22 noktası toplamı hizasındadır. Toplam 100 ip de Hz. Peygamber'in nutkundaki 28 kelime ile 28 kelimenin eczasında zahir olan 72 harfin toplamı hizasındadır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 20; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 025; Işknâme, cd 30271-2; Miftahu'l Gayb, cd 29181]

Hayme'nin 11 parça kumaşı, Hz. Muhammed'in seferiyken bir günde kıldığı farz rekâtların sayısına veya onun nutkundaki 11 müteşabih harfe, her parçanın 28 arşın olan uzunluğu ve 4 arşın olan eni de Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harfe ve *lamelif*'in tekrarsız 4 harfine işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 20; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 025-026; Işknâme, cd 30272; Miftahu'l Gayb, cd 29181] Dolayısıyla Hz. Muhammed'in Tevrat'taki zikri, Hayme-i Mî'âd üzerinden olmuştur.

Daha önce belirttiğimiz gibi Hayme-i Mî'âd harap olduktan sonra aynı yerde Beytül Makdis inşa edilmiştir. Tevrat'ta kıyamete kadar Beytül Makdis'e dönüp Hakk'a yönelme emredilmiştir. Hayme,

Âdem'den kinayedir. Kâbe de Âdem'in yüzü makamıdır. Hz. Muhammed bir dönem haymenin makamı Kudüs'e dönüp namaz kılmasından değil, yüzünü hayme olan Âdem'in yüzü makamı olan Kâbe'ye dönerek ibadet etmesiyle Tevrat'ı doğrulamıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 35; Işknâme, cd 30273]

Son olarak Tevrat'ta bahsi geçen Hz. Musa'nın 10 levhasının, Hz. Muhammed'e nasıl işaret ettiğini görelim. Hz. Musa'nın yüzündeki 10 hattan kinaye olan 10 levhayı kırması, onun yüzündeki hatların istiva hattından geçmesi anlamına gelir. Hz. Musa böylece 14 hattı müşahede etmiştir, 14 hat mahalleriyle birlikte 28 hatta eşittir. Tevrat'ta zikredilen bu olay Musa'nın, Hz. Muhammed'in nutkunda gelmiş olan 28 ilahi kelimeyi müşahedesine işaret eder. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 086]

Kafdağı ve Sad Denizi

Kaf, üzerinde Anka'nın yaşadığı söylenen efsanevi bir dağdır. Ama Hurufiler bu dağı, edebiyatta sık kullanılan imgesel ve efsanevi özelliği dışında bir düzlemde ele alırlar. Bu konudaki Hurufi yorumlarının temelini Hz. Muhammed'e atfedilen hadis oluşturur. Buna göre, Kafdağı'nın ne olduğu sorulduğunda Hz. Muhammed "Mekke'de bir dağdır"[40] demiştir. Abdülmecid b. Firişte Hz. Peygamber'in Kafdağı'nı kendi vücudundan kinaye olarak kullandığını söyler. Çünkü *kaf*'ın (ق) ebcedi 100'dür, Hz. Muhammed'e nazil olan 28 harf ve bu harflerin eczasında zahir olan 72 harfin toplamı hizasındadır. Yani müsemma olan 28 harf ve bunların ismindeki 72 harf toplamı hizasındadır. Bu yüzden Hz. Muhammed kendisine Kaf demiştir. [Işknâme, cd 30322]

Eski devirlerde dev, cin ve ifritlerin Kafdağı'nın ardında olduğuna

[40] هو جبل فی مکة

inanılırdı. Muhitî'ye göre, bu batıl inanç sebepsiz değildir. Kafdağı'nın ardındaki dev, cin ve ifritlerden kasıt, Âdem'in hilkatini inkâr ederek onun yüzünde 32 kelimeyi okumayıp Allah'ın yüzünü seyretmekten mahrum kalan insanlardır. Yani onlar nefislerini bilmeyip hayvan sıfatıyla sıfatlananlar ve insanın yüzündeki cenneti göremeyip cehennemde kalanlardır. Burada kendi hatlarını bilmeyip okumayan kişilerin cinlere benzetilmesi, cinlerin, şeytanlar gibi ateşten yaratılmasındandır [RAHMÂN 55:15] ve ateş üzerine hatların yazılması mümkün değildir. Bu nedenle, hatları bilmeme, Şeytan ve o güruhtan olan cinlerin sıfatı olarak kabul edilmiş; dağa benzetilen insandaki hatları bilmeme de dağın arkasında olma şeklinde ifade edilmiştir. [Keşfnâme, cd 45]

Hz. Peygamber'e atfedilen diğer bir hadiste de "Sad Mekke'de bir denizdir, onun gecesi ve gündüzü yoktur ve Rahman'ın arşı onun üzerindedir"[41] denmiştir. Firişteoğlu, bu hadisteki Sad'ın da Hz. Muhammed'in vücuduna işaret ettiğini söylemiştir. [Işknâme, cd 30322]

Kuran'ın 38. suresi Sad suresidir ve *sad* (ص) mukattaat harfiyle başlar. *Sad*'ın (ص) ebcedi 90'dır ve Hz. Muhammed'in miraçta Allah'la konuştuğu 90.000 kelimeye işaret eder. Bu sureden bir önceki mukattaat harfli sure Yâsin, bir sonraki de Mümin suresidir. Yani Sad suresinin öncesi ve sonrasındaki mukattaat harfli sureler ile Sad suresi arasında birer surede mukattaat harfi yoktur. Bu da miraçta Hz. Muhammed ile Allah arasında 1 perde kalmış olmasına kinayedir. [Keşfnâme, cd 65]

Yâsin ve Tâhâ

Kuran'da 36. sure olan Yâsin suresinin mukattaat harfleri *yâsin*'dir (يس). Hurufiler buradaki *yâ* (يا) harfini harf-i nida olarak kabul ederler.

---

[41] ص بحر بمكة لا ليل ولا نهار و عليها عرش الرحمن

Yâ (يا) harfi, nida harfi olarak kabul edildiğinde, *sin* (س) harfinin de isim olması gerekir, çünkü bilindiği gibi nidâ harfleri fiil veya harfe değil sadece isme gelir. Söz konusu hitap da Hz. Muhammed'e yapıldığı için Hurufilere göre buradaki *sin* (س) Hz. Muhammed'dir. Ayrıca buradaki harfin aynı zamanda Allah'ın kadim sıfatı olan "kelam"ıdır. Sıfat ve zatın da aynılığından hareketle Hz. Muhammed'in de kadim olduğu sonucuna ulaşılır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 10]

Hz. Muhammed'in *yâsin* ve *tâha* gibi iki mukattaat harfiyle tanımlanması aslında onun 29 mukattaat ayetin (harfin) tamamının da bir mazharı olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in vücudu tüm harflerin (tamam-ı müfredat) bir mazharıdır. Bu müfredatın zahir olması da cuma günü olmuştur ki, hadisteki الف عام (bin yıl) buna işaret eder. Nitekim müfredatın sonuncu harfi (ebceddeki sıraya göre) غ'dır ve değeri bindir. Yani yaratılışın (kevnin) miktarı Allah katında bin yıl olmuştur. [Risâle,[1052] cd 30436]

Nesimî *Mukaddimetü'l Hakâik* adlı eserinde Hz. Muhammed'in başka bir harfle değil de *sin* harfiyle isimlendirilmesinin nedenini açıklar: Öncelikle *sin* harfinin cümel (ebced) hesabındaki değeri 60'tır, bu da 28 ve 32 kitabetin toplamına eşittir. Her ne kadar Hz. Peygamber 28 kelimeyle konuşmuşsa da, eczasında gayr-ı mükerrer 4 harf (ف م ا ل) zahir olan *lamelif* (لا) nedeniyle *pe, çe, je, ge* (پ چ ژ گ) harflerinden de haberdardır ve haber vermiştir. Hazarda ve cuma günü toplam 32 rekât farz namaz kılması da onun 32 kitabeti ve harfi bildiğine işarettir. Hz. Muhammed 28 ve 32 ilahi kelimenin sırrından haberdar olduğu için Allah ona bunların toplamı olan 60'ı gösteren *sin* (س) harfiyle hitap etmiştir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 10; Muhitî, Keşfnâme, cd 64]

Yâsin'deki (يس) *yâ* (ي) harfi nida harfi olarak kabul edildiğinde Kuran'da tekrarlarla birlikte toplam 77 mukattaat harfi bulunur. Eğer *yâ*

(ي) harfi de mukattaat harflerinden biri olarak kabul edilirse, toplam 78 mukattaat harfi olur. Bazıları buradaki *yâ* harfini harf-i nida olarak kabul etmezler. Ancak *yâ*, harf-i nida olmadığında bile *yâsin*, Hz. Peygamber'e işaret eder. *Yâsin* (يس) harflerinin ebced değeri 70'dir. 2 harfle birlikte toplamı 72'dir. Bu Hz. Muhammed'in nutkunda gelen 28 ilahi kelimenin eczasındaki harflerin sayısı hizasındadır. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında da Hz. Muhammed 28 ezeli, ebedi ve kadim kelimenin mazharı olmaktadır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 11]

Tüm varlığın kendisiyle yaratıldığı *kün* (كن) emrinin ebcedi, *yâsin*'in (يس) ebcediyle aynı değerdedir. Hz. Peygamber Hz. Ehadiyet'e varıncaya kadar 70.000 hicap geçtiğini söylemiştir. Bu onun mukattaat harflerinin hakikatine yol bulmasını ifade eder. Bu nedenle adı *sin* (س) olmuştur. Çünkü *sin*'in (س) ebcedi, 28 ve 32 ilahi kelimenin toplamı, yani 60'dır. [Keşfnâme, cd 64]

Sin'in (س) eczasında 3 harf (سين) zahir olur. *Sin*'in 60 olan ebcediyle topladığımızda 63 yapar, bu da Hz. Muhammed'in 63 yıl âlem-i terkipte kaldığına işarettir. Buna *sin*'in eczasında görünen 3 noktayı ve 1 de heyet-i mecmuasını eklersek 67 olur. Bu da Allah (الله) isminin ebcedi ile Âdem (آدم) ve Havva (حوّا) isimlerinin ebcedi hizasında olur. Bunun da anlamı *sin*'in (س), yani Hz. Muhammed'in, Allah'ın, Âdem ve Havva'nın mazharı olmasıdır. [Keşfnâme, cd 65]

Son olarak, Kuran'ın ilk harfi *be*'dir (ب) ve daha önce açıkladığımız gibi Âdem'e işaret eder. Kuran'ın son harfi de *sin*'dir (س) ki, son peygamber olan Hz. Muhammed'e işaret eder.[42]

Hurufilerin Hz. Peygamber'in isminin *sin* olmasına ve bunun işaret

[42] Refi'î, *Beşâretnâme*, M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 943, cd 10'un sayfa kenarında yazılı olan bu notlar, nüshanın müstensihi Vechî'ye ait olsa gerektir.

ettiği manalara dair açıklamalarından sonra *Tâhâ* ismiyle ilgili değerlendirmelerine bakalım. Hurufi şairlerden Refi'î *Sin* ve *Tâhâ*'nın Hz. Muhammed'in isimleri olduğuna işaret etmiştir:

Sin (سین) *ve tâhâ* (طه) *kelime-i takvâdır ol*
Anla tâ kim bulasın bu sırra yol
Hak onun adını çün kıldı hurûf
İsm olur ayn-ı müsemmâ bul vukûf [Beşâretnâme, cd 2965]

Tâhâ (طه) mukattaatının ebcedi 14'tür ve 14 hatta işaret eder. 14 hat, mahalleriyle birlikte 28 hat yapar. Bu da Hz. Muhammed'in nutkundaki ve Kuran'ın aslı olan harflerin sayısına eşittir. Mukattaat harfleri *kef he ye ayn sad* (کهیعص [MERYEM 19:1]) olan sureden hemen sonra mukattaat harfleri *tâhâ* (طه [TÂHÂ 20:1]) olan sure gelir. Muhitî bunu *kef he ye ayn sad*'ın Fazl-ı Seyyazın ismi olmasıyla açıklar. Fazlullah Âdem-i hakikî ve 32 kelimenin sahibidir. Hz. Peygamber'in bir hadiste, kıyamette Allah'ın sağ yanında duracağını söylemesinin anlamı, *tâhâ*'nın *kef he ye ayn sad*'ın sağında gelmiş olmasıdır. [Keşfnâme, cd 58]

Tâhâ (طه) mukattaatının yer aldığı Tâhâ suresi, mukattaat sahibi sureler arasında 11. sırada gelir. 11 müteşabih harf hizasındadır. Eğer son mukattaat olan *nun*'dan (ن) başa doğru sayılsa, mukattaat sahibi sureler arasında 19. sırada yer alır, bu da 14 muhkem harf ve 5 noktası toplamına eşittir. Bu *Tâhâ*, yani Hz. Muhammed'in muhkem ve müteşabih sahibi olmasına işaret eder. [Keşfnâme, cd 58-59]

Şakkul Kamer

Hz. Muhammed'in en büyük mucizelerinden biri *Şakkul Kamer*, yani ayı parmağıyla ikiye bölmesidir. Bu mucize Kuran'da, "*Kıyamet saati yaklaştı, Ay yarıldı*" [KAMER 54:1] ayetiyle teyit edilmiştir. Hurufiler

bu mucizeyi kabul etmekle beraber âlem-i enfüste tevil etmişlerdir. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30055]

Şakkul Kamer hadisesinin sırrı, Hz. Muhammed'in kendi yüzünde istiva hattını müşahede etmesidir. [Işknâme, cd 30312] Bu mucize ay dolunayken, yani ayın 14'ünde gerçekleşmiştir, ki 7 ümmî hat ve bu 7 ümmî hattın mahalli hizasındadır. Bunun şak edilmesi de 14 hattın istivayla 2'ye bölünmesinden kinayedir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29598]

Hurufi bir şair, Hz. Peygamber'e hitaben yazdığı şu beyitlerde Şakkul Kamer hadisesini yorumlamaktadır:

کردی ز حق شق القمر بردی چو ره بر موی سر	Hak tarafından kameri yardın; saç hattına yol ilettiğin zaman
گیسو دو کردی از پدر همچون خلیل از استوا	Atan Halil gibi, saçı istivasından ikiye ayırdın
تا ره بری بر سی و دو از شقّ فرق و خطّ مو	ta saçın ikiye ayrılmasından 32'ye yol iletesin,
بسازی قمر منشق برو آید پدر زیر لوا	kameri yarasın (ki) peder, sancağının altına gelsin. [Divân,[186] cd 28959]

Arşî de Şakkul Kamer hadisesini aynı şekilde değerlendirir:

Sonra habîb-i ümmî-i sultân-ı bahr u ber
Ya'ni resûl-i seyyid-i serdâr-ı enbiyâ

Gîsûlarını böldü iki şâh-ı mürselîn
Şakk oldu gökte mâh bi-i'câz-ı mustafâ [Arşî, Divân, cd 8]

Şiirlerde Şakkul Kamer, yine istiva hattı üzerinden yapılan başka bir hesapla tevil edilmiştir. 14 ümmî ve ebî hattın, 14 mahalleriyle birlikte toplamı 28 hattır. Bunlardan istiva hattı geçtiğinde 16 ümmî ve ebî hat ve 16 mahalli zahir olur ki, toplamı 32 hattır. Hz. Peygamber'in istiva hattını geçirerek yüzünde 32 hattı müşahedesi, Şakkul Ka-

mer olarak tanımlanmıştır. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30214; Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30053, 30055]

Hz. Peygamber'in, Allah'ın sıfatı olan ilahi kelimeleri kendi yüzünde bu müşahedesi, sıfat ile zatın aynılığından dolayı aslında Allah'ı müşahede etmesidir. "Rabbinizi, dolunayı gördüğünüz gibi göreceksiniz"[43] hadisi de bu gerçeği ifade eder. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30214]

Miraç ile Şakkul Kamer mucizeleri arasında yakın ilişki vardır. Arşî'nin bu ilişkiye işaret eden şu beytini vererek miraç bahsine geçelim:

Arş-ı a'zamda cemâl-i hakka bulmazdı urûc
Ahmed-i ümmî semâda etmeyeydi mâhı şak [Arşî, Divân, cd 45]

Miraç

İçerisinde namazın farz olması, Allah'ın görülmesi gibi Hurufilerce çok önemli dayanak noktaları oluşturan delillerin elde edildiği miraç hadisesi hakkında hemen hemen her eserde bilgi verilmiş ve gerçekleşen olaylar Hurufilerce yorumlanmıştır. Hz. Peygamber'in Allah'ın huzuruna çıkmasını ifade eden miraç hadisesi, Hz. Peygamber 52 yaşındayken, hicretten 6 ay önce gerçekleşmiş bir mucizedir.

Miracı iki bölüm halinde inceleyebiliriz. İlk bölümü, Hz. Muhammed'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya gitmesidir (*isrâ*). Kuran'da miracın bu bölümü "*Kulu Muhammed'i geceleyin, Mescid-i Haram'dan kendisine bazı ayetlerimizi göstermek için, etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir. Şüphesiz ki her şeyi hakkıyla işiten, hakkıyla gören Odur*" [İSRÂ

---

43 إِنَّكُمْ سَتَرَوْنَ رَبَّكُمْ عِيَاناً كَمَا تَرَوْنَ هذَا الْقَمَرَلا تُضَامُونَ فِي رُؤْيَتِهِ فَإِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تُغْلَبُوا عَلى صَلاةٍ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا فَافْعَلُوا ثُمَّ قَرَأَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ *Kütüb-i Sitte*, c. XIV, s. 473.

17:1] ayetinde zikredilir. İkinci bölümse Peygamber'in Mescid-i Aksa'dan sidretül münteha'ya, oradan da Allah'ın huzuruna çıkışını kapsar. Miracın ikinci bölümü Hz. Peygamber tarafından şöyle anlatılır:

> Ben Kâbe'nin avlusundan Hatim kısmında yatıyordum. Derken bana biri geldi, şuradan şuraya kadar (boğaz çukurundan kıl biten yere kadar olan kısmı) yardı. Kalbimi çıkardı. Sonra bana, içerisi imanla ve hikmetle dolu, altın bir kap getirildi. Kalbim çıkarılıp su ve zemzemle yıkandı. Sonra içerisi imanla doldurulup tekrar yerine kondu. Sonra merkepten büyük katırdan küçük beyaz bir hayvan getirildi. Bu Burak'tı. Ön ayağını gözünün gittiği en son noktaya koyarak yol alıyordu. Ben onun üzerine bindirilmiştim. Böylece Cibril aleyhisselam beni götürdü. Dünya semasına kadar geldik.
>
> Kapının açılmasını istedi. "Gelen kim?" denildi. "Cibril!" dedi. "Beraberindeki kim?" denildi. "Muhammed!" dedi. "Ona miraç daveti gönderildi mi?" denildi. "Evet!" dedi. "Hoş gelmişler! Bu geliş ne iyi geliştir!" denildi.
>
> Derken kapı açıldı. Kapıdan geçince, orada Hz. Âdem aleyhiselamı gördüm. "Bu babanız Âdem'dir! Selam ver ona!" dendi. Ben de selam verdim. Selamıma mukabele etti. Sonra bana: "Salih evlat hoş gelmiş, salih peygamber hoş gelmiş!" dedi.
>
> Sonra Hz. Cebrail beni yükseltti ve ikinci semaya geldik. Kapıyı çaldı. "Bu gelen kim?" denildi. "Ben Cibril'im!" dedi. "Beraberindeki kim?" denildi. "Muhammed!" dedi. "Ona miraç daveti gönderildi mi?" denildi. "Evet!" dedi. "Hoş gelmişler! Bu geliş ne iyi geliş!" dediler.
>
> Derken bize kapı açıldı. İçeri girince, Hz. Yahya ve Hz. İsa aleyhimesselamla karşılaştım. Onlar teyze oğullarıydı. Hz. Cebrail: "Bunlar Hz. Yahya ve Hz. İsa'dırlar, onlara selam ver!" dedi. Ben de selam verdim. Onlar da selamıma mukabelede bulundular. Sonra: "Hoş geldin salih kardeş, hoş geldin salih peygamber" dediler.

Sonra Cebrail beni üçüncü semaya çıkardı. Kapıyı çaldı. "Bu gelen kim?" denildi. "Cibril'im!" dedi. "Yanındaki kim?" denildi. "Muhammed'dir!" dedi. "Ona miraç daveti gitti mi?" denildi. "Evet!" dedi. "Hoş gelmişler! Bu geliş ne iyi geliş!" denildi.

Kapı bize açıldı. İçeri girince Hz. Yusuf aleyhisselamla karşılaştık. Cebrail: "Bu Yusuf'tur! Ona selam ver!" dedi. Ben de selam verdim. Selamıma mukabele etti. Sonra "Salih kardeş hoş gelmiş, salih peygamber hoş gelmiş!" dedi.

Sonra Cebrail beni dördüncü semaya çıkardı. Kapıyı çaldı. "Bu gelen kim?" denildi. "Cibril'im!" dedi. "Beraberindeki kim?" denildi. "Muhammed!" dedi. "Ona miraç davetiyesi indi mi?" denildi. "Evet!" dedi. "Hoş gelmişler! Bu geliş ne iyi geliş!" dediler.

Kapı açıldı. İçeri girdiğimizde Hz. İdris aleyhisselamla karşılaştık. Hz. Cebrail: "Bu İdris'tir, ona selam ver!" dedi. Ben selam verdim. O da selamıma mukabele etti. Sonra bana: "Salih kardeş hoş geldin, salih peygamber hoş geldin!" dedi.

Sonra Hz. Cebrail beni yükseltti. Beşinci semaya geldik. Kapıyı çaldı. "Kim bu gelen?" denildi. "Ben Cibril'im!" dedi. "Beraberindeki kim?" denildi. "Muhammed!" dedi. "Ona miraç daveti indirildi mi?" denildi. "Evet!" dedi. "Hoş gelmişler! Bu geliş ne iyi geliş!" denildi.

Kapı açıldı. İçeri girince Harun aleyhisselamla karşılaştık. Cebrail aleyhisselam: "Bu Harun aleyhisselamdır. Ona selam ver!" dedi. Ben selam verdim, o da selamıma mukabelede bulundu ve: "Salih kardeş hoş geldin, salih peygamber hoş geldin!" dedi.

Sonra Cebrail beni yükseltti ve altıncı semaya geldik. Kapıyı çaldı. "Bu gelen kim?" denildi. "Ben Cibril!" dedi. "Beraberindeki kim?" denildi. "Muhammed!" dedi. "Ona miraç daveti indirildi mi?" denildi. "Evet!" dedi. "Hoş gelmişler! Bu geliş ne iyi geliş!" denildi.

İçeri girince Hz. İbrahim aleyhisselamla karşılaştık. Cebrail: "Bu baban İbrahim 'dir, ona selam ver!" dedi. Ben selam verdim. O da selamıma

mukabele etti. Sonra: "Salih oğlum hoş geldin, salih peygamber hoş geldin!" dedi.

Sonra sidretül münteha'ya çıkarıldım. Bunun meyveleri (Yemen'in) hecer testileri gibi iriydi, yaprakları da fil kulakları gibiydi. Cebrail aleyhisselam bana: "İşte bu sidretül münteha'dır!" dedi. Burada dört nehir vardır: İkisi batını nehir, ikisi zahiri nehir. "Bunlar nedir, ey Cibril?" diye sordum. Hz. Cebrail: "Şu iki batını nehir cennetin iki nehridir. Zahiri olanların biri Nil, diğeri Fırat'tır!" dedi.

Sonra bana el-Beytül Mamur yükseltildi. Sonra bana bir kapta şarap, bir kapta süt, bir kapta da bal getirildi. Ben sütü aldım. Cebrail aleyhisselam: "Bu (aldığın), fıtrat(a uygun olan)dır, sen ve ümmetin bu fıtrat (yaratılış) üzeresiniz!" dedi.

Resulullah devamla dedi ki: "Sonra bana, her günde elli vakit olmak üzere namaz farz kılındı. Oradan geri döndüm.

Hz. Musa aleyhisselama uğradım. Bana: "Ne ile emrolundun?" dedi. "Gece ve gündüzde elli vakit namazla!" dedim. "Ümmetin, her gün elli vakit namaza muktedir olamaz. Vallahi ben, senden önce insanları tecrübe ettim. Benî İsrail'e muamelelerin en şiddetlisini uyguladım (muvaffak olamadım). Sen çabuk Rabbine dön, bunda ümmetine hafifletme talep et!" dedi.

Ben de hemen döndüm (hafifletme istedim, Rabbim) benden on vakit namaz indirdi. Musa aleyhisselama tekrar uğradım. Yine: "Ne ile emrolundun?" dedi. "Benden on vakit namazı kaldırdı!" dedim. "Rabbine dön! Ümmetin için daha da azaltmasını iste!" dedi.

Ben döndüm. Rabbim benden on vakit daha kaldırdı. Dönüşte yine Musa aleyhisselama uğradım. Aynı şeyi söyledi. Ben, beş vakitle emrolunmama kadar bu şekilde Hz. Musa ile Rabbim arasında gidip gelmeye devam ettim. Bu sonuncu defa da Hz. Musa'ya uğradım. Yine: "Ne ile emredildin?" dedi. "Her gün beş vakit namazla!" dedim. "Senin ümmetin her gün beş vakit namaza da takat getiremez. Rabbine dön,

hafifletme talep et!" dedi.

"Rabbimden çok istedim. Artık utanıyorum, daha da hafifletmesini isteyemem! Ben beş vakte razıyım. Allah'ın emrine teslim oluyorum!" dedim. Musa aleyhisselamı geçer geçmez bir münadi (Allah adına) nida etti: "Farzını kesinleştirdim, kullarımdan hafiflettim de!"[44].

Miracın sadece ruhen gerçekleştiğini söyleyenler olduğu gibi bedenle birlikte gerçekleştiğini söyleyenler de vardır. Fazlullah'a göre, uykuda ve uyanıkken olmak üzere iki çeşit miraç vardır. Uykudaki miraçta Hz. Peygamber enbiya ve evliyayı, Beytül Mamur'u, göğün kapılarını, sidretül münteha'yı görmüştür. Uyanıkken bedeniyle gerçekleşen miraç ise Beytül Haram'dan Beytül Makdis'e olan gidişi (isrâ) ve sidretül münteha'ya ulaşmasıdır. Bu ise Hz. Peygamber'in vücudundaki hatları müşahedesinden kinayedir ki, bunu aşağıda ayrıntılı olarak açıklayacağız. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 109-110]

Bazıları, "*Sana açıkça gösterdiğimiz o temaşayı (rü'yâyı) ve Kuran'da lanet edilen ağacı da yalnız insanlara bir imtihan için yapmışızdır*" [İSRÂ 17:60] ayetinden hareketle Hz. Peygamber'in sidretül münteha'da Hakk'ın yüzünü görmesinin, rüyada gerçekleştiğini söyler. Ama Fazlullah herkesin böyle bir rüya görebileceği ve Hz. Peygamber'in bu müşahedesine Mekkelilerin yaptıkları itirazları gerçeğinden hareketle söz konusu rüyetin, rüyada olmadığını söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 108; Keşfnâme, cd 89]

Hurufiler göğe yükselmeyi ifade eden miracı, hatlar aracılığıyla daha açık bir şekilde söyleyecek olursak, Hz. Peygamber'in hatların bilgisine yükselmesi şeklinde yorumlarlar. Emir Gıyâseddin'e göre miraç, Hz. Peygamber'in ayaktan başlayarak göğüs ve sinenin hakikatle-

[44] *Kütüb-i Sitte*, c. XV, s. 401-405.

rine ulaşıp oradan yüze gelip yüzdeki hatların hakikatine ulaşmasıdır. "*Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi...*" [FUSSİLET 41:11] ve "*Allah Odur ki, yedi göğü ve yerden de onlar kadarını yarattı*" [TALÂK 65:12] ayetlerinde sema, duman olarak tasvir edilmiş, 7 sema (duman) da renginden dolayı 7 hattan kinaye olarak kullanılmıştır. Yani göğe yükselme demek olan miraç, Hz. Peygamber'in yüzdeki hatların sırrına ulaşmasından ibarettir. [İstivânâme, cd 18]

Cavidî de miracı, Hz. Muhammed'in 7 ümmî hattan, ki bu 7 sema hizasındadır, yükselip istiva hattı sebebiyle Âdem'in vücudu olan sidretül münteha'ya ulaşması şeklinde tanımlar. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29626] Işkurt Dede miracın hakikatinin, Hz. Muhammed'in mürekkebattan müfredata avdeti olduğunu söyler. [Salâtnâme, cd 18] Bu genel ifadeleri, miracın her aşamasının yorumlayıp örnekleriyle irdeleyelim.

İsrâ

Miracın ilk bölümü, Hz. Muhammed'in Burak üzerinde Mescid-i Haram'dan Meşcid-i Aksa'ya gidişini kapsar ve isrâ kelimesiyle ifade edilir. Burak, katırdan büyük, attan küçük, beyaz bir binektir.

Hurufi şairin şu beytinde, nefse kinaye olarak kullanılmıştır:

بر براق نفس حیوانی شوند از حق سوار — Hak tarafından hayvanî nefis Burak'ının üzerine binerler,

وز ورای چرخ هفتم جای خود تعین کنند — ve 7. kat göğün ötesini kendilerine yer edinirler. [Divân,[186] cd 29052]

Buna göre şair, Hz. Muhammed'in miraçta Burak üzerine binerek yükselmesini, hayvanî nefsini aşmasına kinaye olarak kullanmıştır.

İsrâ'nın başlangıç noktası olan Mescid-i Haram ve bitiş noktası olan Mescid-i Aksa'nın ortak özelliği, yeryüzünde bu ikisinden başka

ibadet ederken yüz çevrilen yer olmamasıdır. Bir yoruma göre, Hz. Peygamber'in göğe yükselmeden önce Mescid-i Aksa'ya gelişi, miraçta farz kılınacak namazın faziletinin bilinmesi içindir. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 27]

Mescid-i Haram, Hz. Âdem'in baş ve alnı için alınan toprağın yeridir, yani baş ve alın makamıdır. Mescid-i Aksa da sırt ve göğüs makamıdır.[45] Miracın ilk bölümü, yani Hz. Peygamber'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya gidişi, onun baş ve alın makamından sırt ve göğüs makamına gitmesine kinayedir. Hadiste belirtilen göğsünün yarılması da vücudundan istiva hattını geçirmesine işaret eder. Bu sayedir ki, 32 kelimenin alameti kendisinde görülen Âdem suretine, yani sidretül münteha'ya ulaşmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 109-10]

İsrâ'nın anlatıldığı âyette Mescid-i Haram olarak geçen Kâbe (كعبة) her ne kadar yüz makamı olsa da, kelime itibariyle topuk anlamına gelen *ka'b*'dan (كعب) türemiş bir kelimedir. Bu nedenden dolayı aslında isrâ, Hz. Muhammed'in yüz makamı olan Kâbe'den sırt makamı olan Beytül Makdis'e (Mescid-i Aksa) gidişi ters bir gidiş değil, ayaktan sırt ve göğse, oradan da yüze doğru bir yükseliştir. [İstivânâme, cd 18]

Miracın ikinci bölümü Mescid-i Aksa'dan göğe doğru gerçekleşir. Yani Hz. Peygamber göğüs ve sırt makamından göğe yükselmiştir. Sırt (*zahr*) zuhur yeridir ve kuvvet-i ezelî'den ibarettir. Göğüs ise kalp nedeniyle ilim makamıdır. Dolayısıyla Peygamber ilim ve kuvvet makamına gelip oradan semaya yükselmiştir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29564]

---

45 خلق الله تعالى رأس آدم و جبهته من تربة الكعبة و صدره و ظهره من بيت المقدّس و يده اليمين من ارض المشرق و يده اليسرى من ارض الغرب ما بين المشرق و المغرب القبلة الى اخره

Peygamberlerle Karşılaşma

Miraçla ilgili hadiste zikredildiği gibi Hz. Peygamber birinci kat gökte Âdem, ikinci gökte Yahya ve İsa, diğer katlarda sırasıyla Yusuf, İdris, Harun ve İbrahim peygamberlerle karşılaşıp selamlaşmıştır.

Hz. Peygamber'in göğün ilk katında Âdem'le karşılaşmasının hikmeti, ilk kat göğün felek-i kamer olmasıyla açıklanır. Belirttiğimiz gibi Hz. Muhammed kameri iki parça eylemiştir. Âlem-i mükaşefede onun tevilini Âdem beyan etmiş ve yüzünde istiva hattı sırrını göstermiştir. Âdem'in kamerle münasebeti budur. Birinci kat gökte Âdem'i görmesinin bir diğer nedeni de Âdem'i bilmeden Allah'ın bilinemeyeceğine işaret etmek içindir. İnsan Âdem'i bilmeden kendi nefsini bilemez ve kendini bilmeyince de Allah'ı bilemez. [Işknâme, cd 30256] Refi'î de Hz. Peygamber'in ilk kat gökte Âdem'i görmesini aynı nedenle açıklar:

Niçin evvel gökte gördü âdemi
Ol cemi' enbiyânın hâtemi

Ya'ni evvel erme yince âdeme
Yol bulunmaz on sekiz bin âleme [Beşâretnâme, cd 2985]

Semanın ilk katında Âdem'i görmesinin diğer bir nedeni de onun yaratılmış ilk insan ve hilkatin sırrına ulaşmış ilk mahluk olmasıdır. Ulvî âlemin açıcısı olduğundan Hz. Muhammed miraçta önce Âdem'i görmüştür. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 63]

İkinci kat gök Utarit göğüdür ve özelliği de iki veçhi olmasıdır. Uğurluyla uğurlu ve uğursuzla uğursuzdur. Hem cemal hem celal bu gökte bulunur. Yahya mazhar-ı celaldir ve İsa da mazhar-ı cemaldir. Miraç hadisinin bazı rivayetlerinde Yahya'nın sürekli ağlayıp İsa'nın da sürekli gülmesi Utarit göğünün bu iki özelliğiyle açıklanır. [Işknâme, cd 30256-7; Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29629]

Üçüncü kat gökte Hz. Yusuf'un bulunması, tüm güzelliği kendinde toplayan Zühre feleği olmasındandır. Bilindiği gibi Yusuf güzelliğiyle meşhurdur. [Işknâme, cd 30257] Dördüncü kat gök, güneş feleğidir. Güneşin menzilini 360 dereceye taksim eden İdris olduğundan bu katta Hz. Peygamber İdris ile karşılaşmıştır. Beşinci kat felek, halife göğüdür ve Merih orada bulunur. Harun'un beşinci kat gökle münasebeti onun Hz. Musa'nın halifesi olmasından kaynaklanır.

Altıncı gök ise Müşteri'ye aittir ve şeriatlar göğüdür. Hz. Musa, şeriat getirici bir peygamber olarak bu katta yer almıştır. [Işknâme, cd 30257] Cavidî sidretül münteha'nın altıncı kat gökte bulunduğunu söylemiştir. Musa da "rü'yetullah"a talip olduğundan altıncı kat gökte yer almıştır. Ayrıca sidretül münteha'nın altındaki 4 nehirden kinaye olan 4 mu'cem kelime, Tevrat'ta bulunduğu için Musa, sidretül münteha göğündedir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29633]

Son olarak yedinci kat gökte bulunan Zühal'in hususiyeti de pirlere ait bir felek olmasıdır ve Hz. İbrahim de pir olarak bu gökte yer almıştır. [Işknâme, cd 30257]

Hz. Muhammed'in miraçta gördüğü bu 8 peygamber, 7 ümmî hat üzerinden istiva hattı geçtikten sonra zahir olan 8 ümmî hat hizasındadır. Onlar, 8 hattın haberini (peygâm) âlem-i batından âlem-i zahire getirdiklerinden dolayı peygamberdirler. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29628]

Vahiy sahibi kişiler peygamberdir. Vahiy, işaret demektir ve işaretlerin çoğu gamzeyle (bakış ve kirpik) olur. Bu nedenle vahiy ile 4 kirpik arasında ilişki kurulur. Allah'ın haberini melek peygambere, peygamber de insanlara vahiy aracılığıyla bildirir. Miraçta Hz. Peygamber'in gördüğü 8 peygamberde toplam 32 kirpik bulunur. Allah Hz. Peygamber'e kendini 7 hat sahibi olarak göstermiştir. İstiva hattıyla 8 hat zahir olur. Her biri 4'er unsurdan oluştuğundan 32 hat yapar. Yani

Hz. Muhammed 8 peygamberde görülen 32 alameti, miracının sonunda Allah'ın yüzünde müşahede etmiştir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29635-6]

Sidretül Münteha

Hz. Peygamber Cebrail'le birlikte zikrettiğimiz 8 peygamberi geçtikten sonra sidretül münteha denilen ve bir sınırı belirten ağaca ulaşmışlardır. Fazlullah sidretül münteha'nın, Âdem'in vücudundan kinaye olduğunu söyler. Bundan daha yüksek bir makam yoktur. Bu nedenle melekler Âdem'e secde etmiş ve Âdem tüm evliya, enbiya ve sâlihlere mazhar olmuştur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 4] Cavidî sidretül münteha sekizinci kat gökte yer aldığı için bunu saçla tevil etmiştir. Bu durumda Hz. Muhammed'in sidretül münteha'ya ulaşması, saçını ortadan ikiye ayırıp 8 ümmî hatta ulaşmasını ifade eder. Kâb-ı kavseyn ise 2 kaştır ki, cuma gününün sabah namazının 2 rekâtı karşılığındadır. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29546; Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29638]

Hz. Peygamber sidretül münteha'nın altında ikisi zahiri (Nil ve Fırat), ikisi de batını (cennetin nehirleri) olmak üzere 4 nehir aktığını görür. Refi'î sidretül münteha'yı Âdem olarak tevil ettiği şu beyitlerde dört nehrin, dört harften kinaye olduğunu ifade etmiştir:

Dedi ilm-i evvelîn u âhirîn
Kim veripdir bize rabbu'l âlemîn

Cem' olur evvel o ağaca iner
Ba'd ez an ondan melâik kesb eder

Bu sözün sırrın âdemden kıl taleb
Kim kamu esmâyı ona verdi rab

Ondan öğrendi melek der hak bize
Şöyle kim kur'ân tanıktır bu söze

Ahmed-i muhtar şâh-ı mu'teber
Dört ırmak dedi dibinden akar

Dördü dört harfinden ol şâhın nişan
Hâce-i kevneyn-i sultân-ı cihan

Her kişinin tâ'atini çok u az
Misl-i savm u hacc u tesbih u namaz

Çün ola Tanrı için ey merd-i hak
Sidreye ilter melaik bir tabak

Âdeme ilterler anla gözün aç
Yoksa netsin zikr u tesbih ağaç

Düşte ağaç insandır ey merd-i hüdâ
Âdem olduğiçün oldu müntehâ [Beşâretnâme, cd 2987-8]

Sidretül münteha'ya ulaşan, yani saçlarını ortadan ikiye ayıran Hz. Peygamber orada 4 nehir görmüştür, bunlardan ikisi zahiri, ikisi de batınidir. Hz. Peygamber'in saçını ortadan ikiye ayırdığında saç hattı iki tane olur, ki iki zahiri nehirden, bu iki saç hattının mahalleri de iki batıni nehirden kinayedir. Bu 4 hat da 4 mu'cem harf karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 90] Firişteoğlu'na göre, sidretül münteha'nın altından akan zahiri iki nehir, iki burun kitabetinden, bunların mahalli de iki batıni nehirden kinayedir. Yine bu dört hat, Âdem'in dört mu'cem harfi hizasındadır ve Hz. Peygamber orada Allah'ı Âdem suretinde görmüştür. [Işknâme, cd 30257; Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29626]

Yeri gelmişken, Fuat Köprülü'nün Hurufiler için söylediği "Sidretül münteha'dan maksat suret-i Âdem'de görünen Fadl'ın burun delikleridir" cümlesinin çok yüzeysel bir tanımlama getirdiğini belirtelim.

Seyyid İshak bu 4 nehrin, *lamelif*'in (لا) eczasındaki gayr-ı mükerrer 4 harf (ل ا م ف) hizasında olduğunu söyler, ki bu dört harfin dört mu'cem harf karşılığında olduğu tüm Hurufiler tarafından kabul

edilir. İki zahiri nehir, *lamelif*'in zahirinde gelen *lam* ve *elif* (ل ا) harfleridir. Batını nehirler ise *lamelif*'in eczasında ortaya çıkan *mim* ve *fe* (م ف) harfleridir.[46]

Hurufi şiirinde de sidretül münteha'nın altındaki 4 nehir, 4 hatla tevil edilmiştir:

چار جوی از چار خطّ روی او نوشم مدام	Yüzünün 4 hattı olan 4 nehirden sürekli içerim,
چون ز رویش سدره دیدم کعبه و کاشانه را	yüzünü sidre, Kâbe ve kâşane gördüğüm için. [Divân,[186] cd 28965]
دید ز تحت چار خط چار نهار سدره را	4 hattın altından sidrenin 4 nehrini gördü,
کرد چو شق ز استوا آن خط رو و خال را	yüzündeki hatları istivayla şak ettiği için. [Divân,[186] cd 28971]

Fazlullah *Arşnâme*'de tüm bunları şöyle özetler:

معنیٔ این سدره از آدم طلب	*Bu sidrenin manasını Âdem'den talep et.*
چون همه اسما باو آموخت رب	*Çünkü tüm isimleri Rab ona öğretti.*
هر چه هست و بود و باشد تا کنون	*Her ne ki vardır, vardı ve şimdiye kadar var olur,*
نیست از اسما به امر حق برون	*Hakk'ın emriyle isimlerin dışında değildir.*
چار جو آید برون از تحت او	*Onun altından gelen dört nehri,*
تو ز بیست و هشت احمد چار جو	*sen Ahmet'in 28'inden ara.*
تا رسی در سی و دو نطق خدا	*Ta ki Allah'ın 32 nutkuna ulaşasın*
راه بردی تا درخت منتها	*ve münteha ağacına kadar yol iletesin.*

[Arşnâme, cd 18]

Cavidî, sidretül münteha'nın altıncı gökte olduğunu belirten diğer

[46] Seyyid Ishak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29479.

bir rivayetten hareketle, onu *kün* emrinin eczasında zahir olan 6 harften (كاف نون) kinaye olarak değerlendirir. Aynı zamanda sidre yaratılışın 6 gününden ibarettir, ki yaratılışın *kün*'ün eczasındaki 6 harfle tam bir ilişkisi vardır. Yaratılışın 6 gününün saatleri, 4 kez 28 ve bir kez 32 saatin toplamına eşittir. Buradaki "4 kez 28 saat"in 4'ü, 4 mu'cem harf hizasındadır ve sidrenin altından çıkan 4 nehir bundan ibarettir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29632-3]

Muhitî, Fazlullah'ın isminde (فضل) görülen iki noktanın iki zahiri nehre, fazl (فضل) isminin eczasında ortaya çıkan diğer 2 noktanın (ي ضاد لام) da iki batını nehre işaret ettiğini söyler. Bu 4 nokta 4 hat karşılığındadır, bu da 4 mu'cem harfe delalet eder. [Keşfnâme, cd 80]

Görüldüğü gibi Hurufiler sidretül münteha'nın altından akan 4 nehri farklı açılardan tevil etmişlerdir. Ama bu yorumlardaki ortak nokta, bu 4 nehrin Hz. Muhammed'in nutkunda gelmeyen 4 mu'cem harfe kinaye olduğudur. Sidre'ye "münteha" denilmesi de bu nedenledir, ki 4 mu'cem harfle birlikte Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harf, 32 harf olur. Böylece Hz. Muhammed harflerin nihayetine ulaşmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 76; Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29633]

Sidretül münteha'ya ulaştıklarında Cebrail, Hz. Muhammed'e bal, süt ve şarap kâsesi sunar. Hz. Peygamber sütü alıp içer. Cebrail de ona fıtrata uygun olanı aldığını söyler. Hurufilere göre, Cebrail'in "fıtrat"tan kastı, hilkattir. Yani Hz. Peygamber'in üzerinde olduğu hilkattir, bu da yedi kitabettir. Bu yedi kitabet sütle zuhura gelir. "*Allah'ın insanları üzerine yaratmış olduğu fıtratına doğrulu*" [RÛM 30:30] ayetindeki "fıtrat" da aynı şekilde yedi kitabete işaret eder ve ayetin devamında belirtildiği gibi bu, tebdil ve tağyire, yani değişikliğe uğramaz. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 064; Işknâme, cd 30257-8]

Refi'î ise Hz. Peygamber'in sütü seçmesini şöyle değerlendirir:

Süt yerine hamr-ı hak içse eğer
Hak habîbi neler ayıdaydı neler

Söyledi işitti oldukça dilek
Erdi bahs-i evhâ ve mâ evhâ'ya dek

Ahmed-i mürsel çü gitti aradan
Ol arada zât-ı hak kaldı hemân [Beşâretnâme, cd 2989]

Hz. Peygamber miraçtaki yolculuğuna sidretül münteha'dan itibaren yalnız devam etmek durumunda kalmıştır. O noktaya kadar ona eşlik eden Cebrail oradan ileri bir parmak ucu miktarı geçerse yanacağını söylemiştir. Fazlullah bunu şöyle yorumlar:

گر شوم نزدیك آن یك انمله — *Eğer bir parmak ucu kadar yakınlaşırsam*
لاحترقت گفته شد با تو همه — *seninle birlikte yanarız demişti.*

چون انامل بیست و هشت است طالبا — *Çünkü ey talip parmaklar, 28'dir*
در ازاء بیست و هشت نطق خدا — *Allah'ın 28 nutku hizasında.*

[Arşnâme, cd 051]

Cebrail'in sidretül münteha'da kalması, onun Âdem'in yüzündeki 28 hatta kalmasıdır. Hz. Peygamber sidretül münteha'dan sonra yola *refref* denilen bir örtü üzerinde devam etmiştir. Hurufiler refrefi istiva hattı, yüzdeki hatlardan geçtikten sonra zahir olan 4 hat veya 4 mu'cem harfle tevil ederler. Bunlarla ilgili yorumları ayrı bir bölüm halinde açıklayalım.

Refref

Muhitî miracı ve refrefi birlikte yorumlar: Cebrail, Hz. Muhammed'in 28 nutkudur. *Sidretül münteha* nihayet-i hilkattir, yani suret-i Âdem'dir. 7. kat göktedir, 7 gök anasırla çarpılırsa 28 olur ki, Âdem'in hilkatidir. Sidretül münteha'nın dibinden 4 nehrin çıkması, Âdem'in

yüzündeki 28 hattan çıkan 4 hattır. Refrefin (رفرف) 4 harfi, bu 4 hatta, 4 mu'cem harfe ve namazın 4 rekâtına işarettir. Refrefin 2 noktası *kün* (كن) emrinin iki harfine, cuma namazının 2 rekâtına, her rekâttaki 2 secdeye, Fazl'ın (فضل) 2 noktasına, Âdem ve Havva'ya işaret eder. Refrefin 4 harf ve 2 noktası toplamı da *kün* (كن) emrinin eczasındaki 6 harfe (كاف نون), yaratılışın 6 gününe, muhkem harflerin toplam 6 noktası hizasındadır. [Keşfnâme, cd 89-90]

Refrefin eczasında 8 harf (ري في ري في) zahir olur. Bu Fazl'ın isminin eczasında zahir olan 8 harf (في ضاد لام), 8 cennet, cuma günü kılınan farz namazlardaki toplam 8 teşehhüt ve Âdem'in 8 hattı hizasındadır. Refrefin eczasında 10 tane de nokta zahir olur, bu Hz. Musa'nın levhindeki 10 hat karşılığındadır. Refrefin eczasındaki harf ve nokta toplamı 18'dir ve 18 bin âlemden kinayedir. Refrefin inbisatında gelen 8 harfin (ري في ري في) ebcedi 600'dür. Bir sıfırı iptal edersek 60 olur ki, 28 ve 32 ilahi kelimenin toplamı ve Âdem'in 60 arşın olan boyu karşılığında olur. [Keşfnâme, cd 90-91]

Refrefte gayr-ı mükerrer 2 harf ve 1 nokta (رف) vardır. Bunun toplamı, Fazlullah'ın ism-i azamı olan Fazl'ın (فضل) 3 harfi hizasındadır. Refrefin gayr-ı mükerrer iki harfinin eczasında 4 harf ve 5 nokta (ري في) zahir olur, bu da 9 feleğin karşılığıdır. Refrefin gayr-ı mükerrer iki harfinin eczasındaki 4 harfin (ري في) ebcedi 300'dür. 4 harf ve 5 noktayla birlikte 309'a eşittir. Şehadet (شهادت) kelimesindeki *şın*'ın (ش) alametlerine eşittir. [Keşfnâme, cd 91] Zira *şın*'ın (ش) ebcedi 300'dür. Harfin inbisatında zahir olan 3 harf ve 6 noktayla (شين) toplamı 309 olur.

Kabe Kavseyn

"*Sonra yaklaştı ve sarktı. Onunla arasındaki mesafe, iki yay kadar (kabe kavseyn), yahut daha az (ev ednâ) kaldı.*" [NECM 53:8-9] Bu ayette Hz.

Peygamber'in Allah'a yakınlaşması anlatılır. Bazı müfessirler bu yakınlaşmanın Hz. Muhammed ile Cebrail arasında olduğunu söyler. Hurufîler ise miraçla ilgili diğer bölümlerde olduğu gibi *Kabe kavseyn*'i hatlar üzerinden tevil etmişlerdir.

Fazlullah yukarıdaki ayette geçen Kabe kavseyn'den kastın el olduğunu söyler. Yani mahal söylenmiş, hal kastedilmiştir. Yay elle tutulduğu için parmaklarla tevil etmiştir. Teşehhütte sağ elin işaret parmağı kaldırmak sünnettir. Bu sağ elin işaret parmağının üç ekleminin sol elin parmaklarının 14 eklemine dahil edilmesi anlamına gelir. Böylece sağ elin parmaklarında 11 eklem, sol elin parmaklarında 17 eklem sayılacaktır. Buradaki 28 eklem Kabe kavseyn'den kinayedir. Hazarda bir günde kılınan 17 ve seferde bir günde kılınan 11 rekât farz namaz, parmakların eklemlerindeki bu taksim hizasındadır. Dolayısıyla Kabe kavseyn, yani eldeki 28 eklem, hazar ve seferdeki namazların farz rekâtlarından kinaye olur. Bu durumda, hazarda bir günde kılınan 17 rekât farz namaz ile cuma günü kılınan 15 rekât farz namaz toplamı da "*ev ednâ*"dan kinayedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 7]

Kabe kavseyn eldeki parmakların 28 eklemi hizasında olarak aynı zamanda 28 ilahi kelimeden de kinayedir. Yani Hz. Peygamber Allah'a 28 ilahi kelime miktarınca yaklaşmıştır. *Ev ednâ*, yani "veya daha yakın" ise *lamelif*'in gayr-ı mükerrer 4 harfi veya 4 mu'cem harf olur. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 068] *Muhabbetnâme*'nin diğer bir yerinde ise *kavseyn*'i 2 kaşla tevil etmiştir. *Ev ednâ* da bir kaş, yani bir hattan kinayedir. Aslında Fazlullah'ın bu son yorumu diğerlerinden temelde farklı değildir. Çünkü bilindiği gibi yüzde 28 harf hizasında 28 hat vardır ve her bir hat bir harf hizasındadır. Bu açıdan bakıldığında ayet, Hz. Peygamber'in Allah'a, 2 harften daha az, yani arada bir harf kalacak kadar yaklaştığına işaret eder. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 011]

Hurufi şiirlerinde de *kavseyn*, divân şiir geleneğinde olduğu gibi iki kaş olarak yorumlanmıştır:

کردم از قوسین ابرو چون به اَوْ اَدْنی گذر	Kaşının *kavseyn*'inden *ev ednâ*'ya geçtiğimde,
از رخت شد قربت ذات تو ارزانی مرا	yüzünden Zat'ına yaklaşmam kolay oldu.
	[Divân,[186] cd 28964]
روی خدا دیده ام از رخ شاب قطط	Tüysüz gencin yüzünden, Allah'ın yüzünü gördüm
سبع مثانی چو شد کنز دلاویز من	Seb'ul mesânî benim güzel kokulu hazinem olduğundan.
ز ابروی قوسین او ره به خدا یافتم	Onun *kavseyn* kaşından Allah'a yol buldum
گشت به حق زان یکی جان غم آمیز من	Gam dolu canım, onlardan biri oldu.
	[Divân,[186] cd 29091]

Bir hadiste Hz. Peygamber "Namaz müminin miracıdır"[47] demiştir. Miraç da belirttiğimiz gibi insanın yüzündeki hatlara yükselişini ifade eder. Dolayısıyla yüzdeki hatlardaki miraç ile namaz rekâtları arasında eşdeşlik söz konusudur. İnsan yüzünde en altta çene vardır ve çenedeki kıllar ile saç hattı bitişik olduğu için saç ve saç mahallindeki 4 hat, günün ilk namazı olan öğle namazının 4 farz rekâtı hizasında kabul edilir. İkindi namazının farzı, yukarıya doğru çeneden sonra gelen 2 anfeka ve 2 bıyık hizasında olarak 4 rekâttır. Bu hattan daha yukarıda olan 2 burun hattı ve yüzün beyazlığı bulunur, ki akşam namazının 3 farz rekâtı karşılığındadır. Burun hattından daha yukarıda 4 kirpik bulunur, ki yatsı namazının 4 farz rekâtı karşılığındadır. Yükselişin (miracın) son noktasındaysa kabe kavseyn olan 2 kaş yer alır, ki bunlar da günün son namazı olan sabah namazının 2 farz rekâtına karşılık

[47] Meclisî, *a.g.e.*, c. LXXIX, s. 303.

gelir. [İstivânâme, cd 19]

Yüzde bulunan 14 ümmî ve ebî hat, mahalleriyle birlikte 28 hat yapar, ki Hz. Peygamber'in nutkundaki 28 kelime hizasındadır. Buradan hareketle Emir Gıyâseddin miraçta kabe kavseyn, yani kaşlara kadar olan yükselişi, Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 kelimeyi kendi veçhinde müşahedesi diye yorumlar. Bu durumda *ev ednâ*, saçın istiva hattıyla ikiye bölünüşü, mahalleriyle birlikte 4 hat zahir olmasına işaret eder. Böylece Hz. Peygamber yüzünde 32 hatta ulaşıp esmâ-i küll olan 32 ilahi kelimeyi veçhinde müşahede etmiştir. [İstivânâme, cd 26]

Rü'yetullah

Hz. Muhammed miracında Allah'a iki yay miktarı belki daha yakınlaşarak onu müşahede etmiştir. Hurufiler bununla ilgili Hz. Peygamber'e bir hadis atfederler. Buna göre Hz. Peygamber miraç gecesinde Allah'ı yüzünde tüy bitmemiş bir genç (*emred katat*) suretinde gördüğünü söylemiştir.[48] Emred'in yüzünde sadece 7 ümmî hat vardır. Her biri de 4 unsurdan oluştuğu için 28 ilahi kelime hizasında 28'e eşittir. Firişteoğlu, Emred'in Fazl-ı yezdânın sureti olduğunu söyler, bu Allah'ın Fazlullah'ta zuhurundan ibarettir. [Işknâme, cd 30323]

Refi'î Hz. Peygamber'in Allah'ı görmesini şöyle açıklar:

Mustafâ buyurdu olmaya galat
Dedi emred sûretinde ey katat

Yedi hattın âdemin gördü ayân
Kâb-ı kavseyn etti kaşından beyân

Bu sebepten yedi batn oldu kelâm
Onunçün yedi mushaftır tamâm

[48] رأيت ربّى ليلة المعراج فى صورة امرد قطط

Bu yedi hat ma'nâsın ey kâm-yâb
Anladınsa okudun ümmü'l kitâb [Beşâretnâme, cd 2988]

....

Ahmed-i ümmî imam-ı pâk-i dîn
Pişvâ-yı tayyibîn u tâhirîn

Çünkü âdem sûretinde gördü ol
Kâb-ı kavseyne hemân-dem buldu yol

Hak te'âlâ çün cemalinden nikâb
Açtı gördü ahmed onu bî-hicâb

Ma'ni-i seb'u'l-mesânî ol zaman
Rûşen oldu ahmede ey kâmrân [Beşâretnâme, cd 2989]

....

Hak teala zâtını peygambere
Niçin âdem sûretinde göstere

Ya'ni âdem mazharıdır zâtının
Sırrını vechinde gör âyâtının

Oldu eşyâ mazhar-ı zât-ı hûdâ
Lîkin âdemdir kamuya pîşvâ [Beşâretnâme, cd 2990]

Bölümün başında verdiğimiz hadiste geçtiği gibi Allah miracın sonunda Hz. Peygamber'e ümmeti için 5 vakit namaz farz kıldığını bildirmiştir. Namazın gerek şartı olan Fatiha suresi 7 ayetten oluştuğu için, Hz. Muhammed'in miraçta Allah'ı görmesi, Fatiha'nın 7 ayetinden, 7 ümmî hattı görmesi şeklinde de yorumlanmıştır.[49]

Arşî de miraçta gerçekleşen rü'yetullahı hatlarla açıklamıştır:

Yüzünden oldu zâhir sırr-ı sübhânellezî esrâ
Urûc-ı leyletu'l-mi'râc vechullah imiş bildim [Arşî, Divân, cd 54]

[49] ?, *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 26.

...

Ermeyince istivâ-yı hatt-ı vech-i âdeme
Olmadı rü'yet müyesser ahmede ayne'l-yakîn [Arşî, Divân, cd 61]

Sidretül münteha'nın 6. kat gökte olduğunu söyleyen Cavidî'ye göre rü'yetullah bu katta ve 8. kat gökte gerçekleşmiştir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29633] Nitekim bu 8. kat/makam yüzdeki hatlardan istiva hattı geçtikten sonra zahir olan 8 hattır. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29637]

Hz. Peygamber'in Allah'ı görmesi mecazen değil gerçek manada gözleriyle gerçekleşmiştir. Cavidî buna işareten göz ile Allah'ın kelimeleri arasındaki eşdeşliği gösterir. Gözlerde bulunan 2 göz beyazlığı, 2 göz beyazlığı mahalli, 2 göz siyahlığı, 2 göz bebeği toplamı 8 hat yapar. Her biri 4 unsurdan oluştuğundan toplamı, Zat-ı Kadim'in nur olan kelimesi karşılığında 32'ye eşittir. Göz aydınlığı, göz nuru denilen şey gözlerde görülen ilahi kelimelerin zuhurudur. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29637]

Fazlullah "*Onu, müthiş kuvvetleri olan biri öğretti. O, akıl ve görüşünde kuvvetlidir. Kendini gerçek şekliyle gösterdi*" [NECM 53:5-6] ayetini, Hz. Peygamber'in Allah'la konuşmasına delil olarak verilmiştir. Buradaki "müthiş kuvvetleri olan," yaygın olan görüşün aksine Cebrail değil, "*Şüphesiz ki, rızık veren O sağlam kuvvet sahibi olan Allah'tır*" [ZÂRİYÂT 51:58] ayeti mucibince Allah'tır. Dolayısıyla Allah, Hz. Peygamber'le doğrudan konuşmuştur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 198]

Hz. Muhammed miraç gecesinde Allah'a ulaşıncaya kadar 70.000 perdeden geçtiğini söylerken; Fazlullah bu 70.000 perdenin harflerden kinaye olduğunu söylemiştir:

ان که گفت هفتاد پرده در میان (Hz. Peygamber'in) 70 perde vardır dediği,
هست از من تا خدای غیدان Benimle gaybı bilen Allah arasında

بیست و هشت اسم خدا هفتاد و دو	Allah'ın 28 ismidir (ki bunların eczası) 72 olur.
باشد این معنی ز حق گفتم به تو	Bu manayı Hak katından sana söyledim.
جبرئیل آمد ز دو نطقش پدید	Cebrail onun iki nutkundan zahir oldu
لیکن اندر خلقت خود کی رسید	ancak kendi hilkatine ne zaman ulaştı.
آفریده شد چو جبریلش ز کن	Çünkü Cebrail *kün*'den yaratılmıştı.
ماند هفتاد ای محقق فهم کن	Ey muhakkik anla ki 70 kaldı.
در چرا و چون که هفتاد دیگر	*Kün*'den geriye kalan 70'in
غیر کن باشد نباشد در نگر	*Kün*'süz olmayacağını gör.
واقف این آدم و محمود بود	Buna Âdem ve Muhammed vakıf idi.
از برای آن ملك کردش سجود	Bu yüzden melek ona secde etti.

[Arşnâme, cd 051]

Bu beyitlerde ifade edildiği gibi Fazlullah konuyla ilgili hesabı 28 harfin eczasında zahir olan 72 harf üzerinden yapmıştır. Buna göre, Hz. Muhammed'in Allah'la arasında bulunduğunu söylediği 70 perde, yaratılış emri olan *kün*'ün iki harfinin 72'den çıkarıldığında kalan 70 harften kinayedir.

Rivayete göre, Hz. Muhammed miraçta Allah'la 90.000 kelime konuşmuştur. Bu *sad* harfi hizasındadır. Çünkü Sad suresinin mukattaat harfi olan *sad*'ın (ص) ebcedi 90'dır. Sad suresinden bir önceki ve bir sonraki mukattaat harf alan sureler ile Sad suresi arasında mukattaat harfi almayan birer sure vardır. Bunlar da miraçta Hz. Muhammed ile Allah arasında kalan bir perdeden kinayedir. [Keşfnâme, cd 65]

Sonuç olarak Hurufilere göre miracın gayesinin, harflerin Âdem'in yüzündeki zuhurunun müşahedesi olduğunu söyleyebiliriz. [Işknâme, cd 30259] Harflerin zuhuru olan insan yüzündeki hatlar hizasında rekâtları olan günlük beş vakit namazın farz kılınması da miracın bu ga-

yesiyle paraleldir. [Işknâme, cd 30258-9] Durum böyle olunca Fazlullah miracı umuma yayar. Yani her ne zaman insan istiva hattından geçerse, Kâbe'den Beytül Makdis'e gitmiş ve Hz. Muhammed'in haber verdiği sidretül münteha'ya ulaşmış olur. Ancak böylece 28 ve 32 ilahi kelime karşılığında kıldığı namazlar, "Namaz müminin miracıdır" hadisince gökyüzüne ulaşır ve o kişi cennette Hz. Muhammed'in şefaatine nail olur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 113]

Muhammed ve Fazlullah

Bazı araştırmacılar Fazlullah'ın Hz. Muhammed'in peygamberliğini sadece kendisini onun bir devamı olarak göstermek için kabul ettiğini söylemişlerdir. Kendisini diğer tüm peygamberlerden üstün gördüğü de bu iddialar arasındadır.[50]

Oysa Fazlullah böyle bir ifadede asla bulunmamış, sadece *Câvidânnâme*'nin bir yerinde bu konuyla ilgili bir soruya cevap vermiştir. Firişteoğlu bu soruyu ve cevabı *Işknâme*'de tercüme etmiştir. Bu iddialara cevaben Firişteoğlu'nun tercümesini buraya alıyoruz:

"Eğer bir kişi sual etse ki bu kişi ki Fazlullah'tır ki gelmişdir, beyan-ı ilm eyler imdi bu kişi Muhammed'in ve Ali'nin ve İsa'nın hakikati midir (beyan eder ânlar kadar var mıdır) yoksa ânlardan galib midir yoksa ânlardan aşağı mıdır dese cevap oldur ki ânlardan aşağı olan kimse ânların hakikatinden beyan edemez ve ânların hakikatine erişemez bâ-vücûd ki asumana urûc ettiği sırlarını beyan etti hiç nesne kalmadı meğer bir vech dahi ya ânlardan galipter ola ya hod ânların gibi ola ki Muhammed'in ve Ali'nin ve İsa'nın hakikati ola ikisine dahi mutabaat lazım ve vaciptir eğer mutabaat etmeye vacibül katl ola. Ey

[50] Bu ifadeler için bkz. Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 122.

müddei sen eyütürsün ki Muhammed aleyhi's-selam bunu ki sırr-ı salâttır bildi mi yoksa bilmedi mi imdi ikiden hali değildir ya bildi ya bilmedi eğer bildi bu a'mâli ânların adedince eyledi bil ki ne azîmettir (azamettir) indallah ve eğer bilmedi hüdâdan melek âna vahiy getirdi ki ânların adedince amel et dedi bil ki yine indallah ne azîmettir." [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 235; Işknâme, cd 30341]

Bununla birlikte Hurufi eserlerden birinde, "*Bizim onlara gösterdiğimiz her bir mucize diğerinden daha büyüktü*" [ZUHRUF 43:48] ayetinden, sonra gelenin bir öncekinden efdal ve ekber olduğu sonucu çıkarılmıştır. Buna göre Hz. Muhammed son peygamber olarak kendinden önce gelen peygamberlerden üstündür. Bu noktada Fazlullah'ın (halifetullahın) konumu ne olacaktır, çünkü o Âdem'dir, ilk gelendir. Buna cevap olarak, "halife"nin sözlük anlamının "arkadan gelen" demek olduğu hatırlatılır. Ayrıca *halife*'deki (خليفه) *he* (ه) harfi mübalağa içindir ki, bu durumda halife en arkadan gelen anlamına gelir. Bunun yanında Fazlullah Zat'ın sıfatlarından 32 harfin mazharıdır ki, daha önce gelen peygamberler daha az sayıda harfin mazharı olmuşlardır.[51] Yazarı belli olmayan Hurufi eserdeki bu ifadelerle, Fazlullah'ın kendinden önce gelmiş olan peygamberlerden üstün olduğu ima edilmek istenmiştir diyebiliriz. Arşî'nin şu beytinde de aynı bakış açısından Fazlullah'ın tüm peygamberlerden üstün bir konumda olduğu belirtilmiştir:

Cemî' enbiyânın bildi râzın
Kamudan rif'ati a'lâ değil mi [Arşî, Divân, cd 76]

Ancak bu yargı ve inancın, en azından Hurufi eserlerinde istisna oluşturduğunu söyleyebiliriz. Konuyla ilgili açıklamalarımızı, genellikle Fazlullah ve Hz. Muhammed'i bir hakikat olarak gören Hurufi şiir-

[51] ?, *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 41.

lerinden örneklerle tamamlayalım:

Âdem u hâtemdir asl e y nâm-dâr
Bunları bul k'olmayasın ehl-i nâr

Enbiyâdan gelmedi bunlar gibi
Nutku yirmi sekiz otuz iki

Mazharıdır, çünkü hâtem âdemin
La-cerem cânı oluptur âlemin [Beşâretnâme, cd 2973]

...

Ya'ni bu iki kişi bir nûrdur
Ikisiyle mülk-i dîn ma'mûrdur

Hilkatinden âlemin e y hoş nihâd
Anlanır kim bu ikisidir murâd

Zulmeti bunlar gōtürdü kaldı nûr
Bunlara kul olmayan bulmaz huzûr [Beşâretnâme, cd 2974]

...

Âdemi hâtemi bir bilmişiz
Ol vasat ümmet ki işittin biziz [Beşâretnâme, cd 2979]

عالم نبود و آدم و خاتم که فضل بود — Âlem yok idi, Âdem ve Hâtem Fazl idi.
وین هر سه او چو ساقی و چون جام و باده بود — Bu üçü, sâkī, kadeh ve şarap gibiydi.

[Divân,[186] cd 29058]

VII

İBADETLER

Hurufilerin dini emirlere uymakta sergiledikleri hassasiyet, felsefi olarak hangi bilinç noktasına ulaşılırsa ulaşılsın, dinsel vecibeleri yerine getirmeye dair tavizsiz inançları örneklerle gösterildi. Tarikat benzeri yapılanmaları olmadığı için kendilerine özgü ritüel ve zikirleri olmayan Hurufilerin ibadeti, İslamın emrettiği farzlarla sınırlıdır. Dinin emirlerini genelde Sünni fıkhına uygun şekilde yerine getirmişlerdir.

Gölpınarlı, Fazlullah'ın ölümünden yirmi yıl sonra yazılmış *İstivânâme*'den hareketle, Hurufilerin Fazl'ı Tanrı zuhuru kabul ettiklerinden ibadetleri bu inanca göre değiştirdiklerini söyler. Kelime-i şehadeti "*Eşhedü en lâ ilâhe illâ Fazlullah*" olarak, ezan ve kametteki ifadeleri de aynı şekilde değiştirdiklerini söyleyen Gölpınarlı, Hurufilerin abdest alıp namaz kılarken 32 harfi tamamlamak için *Arşnâme*'den beyitler okuyup rükû ve sücud tesbihlerine "*sübhaneke rabbiye'l fazl'il a'lâ ve bi hamdihi*" şeklinde Fazl'ın ismini eklediklerini belirtir. Tahiyat ve selamda Fazl ve halifeleri anılır. Hacları Fazl'ın öldürüldüğü Alıncak'ta eda edilir. Maktelgah dedikleri, Fazl'ın öldürüldüğü yerde ihrama bürünüp orayı yedi kere tavaf ederler. Mârânşah dedikleri Miranşah'ın yaptırdığı Senceriye kalesine üç kere yedişer taş atarak şeytanı taşlamış olurlar diyen Gölpınarlı; Hurufilerin bu ibadet tarzını pek az bir süre yürütebildiklerini söyleyerek Hurufi ibadeti üzerine verdiği aydınlatıcı (!) bilgilerini tamamlar.[1]

---

[1] Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 152-153. (*İstivaname*, 96a-100b).

Hurufilerin ibadetleri ve dini terminolojide yer alan ibadetlerle ilgili kavramları, onların içeriklerini ve işaret ettikleri manaları nasıl yorumladıklarını incelemek Hurufiler hakkında sağlıklı yorumların yapılması için kaçınılmazdır.

KELİME-İ ŞEHADET VE KELİME-İ TEVHİD

Kelime-i şehadet İslamın esaslarından ve Müslümanlığın alametlerinden birisidir. Mukimî, kelime-i şehadeti anlama derecelerinin ehl-i şeriat, ehl-i tarikat ve ehl-i hakikate göre farklı olduğunu belirtir. Şeriat ehlinin zahir uleması kelime-i şehadetten, Allah'tan başka bir ilah olmamasını anlamanın yanında Allah'ın bir nur olduğu, sonu olmadığını, her şeyi kuşattığını söyleyip Allah'ı tüm eşyadan tenzih ederler, ama Allah'ı da tüm eşyadan ayrı bilirler. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30197-8]

Tarikat ehlinin kelime-i tevhid hakkındaki inançları nefyle ispatta, yani kelime-i tevhitteki olumsuzlamayla (لا) olumlamadadır (إلا). Buradaki olumsuzlama, dünya sevgisini, Allah dışındaki ve Allah'tan uzaklaştıran her şeyi, taklidi ve cehaleti olumsuzlamadır (nefy). Olumlama (ispat) ise Allah'ın tüm mevcudattaki varlığını sabit etmek, olumlamaktır. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30200]

Hakikat ehline gelince, onlara göre *lâ* (لا) ve *illâ* (إلا), birer isimdir. *Lâ* ismiyle hiçbir nesne vücuda gelmez ve görünmez. Ancak *illâ* (إلا) denildiğinde tüm âlem görünür, Allah'a bir delil ve sıfat olur. Dolayısıyla yerde ve gökte Allah'tan başka bir nesne görmez olurlar. Yeri ve göğü Hakk'ın aynısı görürler. Hz. Muhammed de kelime-i şehadeti kendi vücudunda müşahede etmiştir. Onun mirasına sahip olmak için de aynı şekilde yapmak gerekir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30201-2]

Kelime-i tevhid (لا اله الّا الله محمّد رسول الله), Allah'ın isim ve sıfatları olan ilahi harflerden oluşur ve kelime-i tevhidi oluşturan harfler de ilahi harflerin sayısıyla, yani 28 harfle aynı sayıdadır. Bu harfler Allah'ın kelamından olduğu için Zat'ının aynıdır. Kelime-i tevhid ا ل ا ل ا ه ا ل ا ل ل ا ه م ح م م و ر س و ل ا ل ل ا ه harflerinden mürekkebdir, ki Kuran'ın aslı olan 28 ilahi kelime sayısıncadır. Bu 28 harfin tümü bir ve aynıdır. Yani *elif*'te (ا) olan her şey *be*'de de (ب) vardır, dolayısıyla bu 28 kelimeden oluşan kelime-i tevhidle gerçek manada şehadet edebilmek için, 28 ilahi kelimenin sıfatlarının, mahiyetlerinin ve hakikatlerinin bir olduğunu bilmek gerekir. Eğer kişi bu 28 kelimenin bir olduğuna (vahidiyetine) inanmazsa, kelime-i tevhidi söylese, namaz kılıp zekât verse bile kâfir ve müşrik olmuştur. Katledilmesi vaciptir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 14-15] Kelime-i tevhidin bu 28 harfine, kelime-i tevhitteki 4 şeddeyi de eklersek 32 ilahi kelime zahir olur. [Salâtnâme, cd 35]

Kelime-i tevhidin ilk kısmı *lâ ilâhe illâllah* (لا اله الّا الله) 12 harften (ل ا ا ل ه ا ل ا ل ل ه) oluşur. İkinci kısmı *Muhammedu'r-resûlullâh* (محمد رسول الله) cümlesi de aynı şekilde 12 harften (م ح م د ر س و ل ا ل ل ه) oluşur. Allah (الله) lafzının harflerinin (ا ل ل ه) ebcedi de (sıfır itibara alınmadan) 12'ye eşittir, ki kelime-i tevhitten maksut Allah'tır. [Risâle,[993] cd 29461]

Kelime-i tevhitteki olumsuzlama terkibi olan *lâ ilâhe*'nin (لا اله) eczasında 14 harf (لام الف لام هى) zahir olur. Olumlama terkibi olan *illâllah*'ın (الّا الله) eczasında da aynı şekilde 14 harf (الف لام الف ا ل ل ا ه) ortaya çıkar. Bunların toplamı, kelime-i tevhidin tamamının harf sayısı hizasında olur. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30197; Zübdetu'n-necât, cd 29474]

Kelime-i şehadetin (اشهد ان لا اله الّا الله و اشهد انّ محمدا رسول الله) oluştuğu harflerin (ا ش ه د ا ن ل ا ا ل ا ه ا ل ل ا ا ل ل ا ه و ا ش ه د ا ن م ح م م د ر س و ل ا ل ل ا ه) harf ve nokta toplamı 50'dir. 28 ilahi kelimenin de 22 noktası vardır, toplamı 50'ye eşittir. Bunun anlamı, kelime-i şehadeti söyleyen kişi-

nin, aynı zamanda tüm semavi kitapların ve Kuran'ın aslı olan, Âdem'in veçhinde zahir olan 28 ilahi kelimeye şehadet ettiğidir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 21] Kelime-i şehadetteki Allah (الله) ve Muhammed (محمد) lafızlarının eczalarındaki harflerin toplamı 28 ilahi kelime hizasındadır. Buna şehadet kelimesi *eşhedü*'nün (اشهد) 4 harfini eklersek 32 ilahi kelime hizasında olur. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30196]

Kelime-i şehadetteki *enne muhammeden*'deki (انّ محمدا) şeddeli *nun*'u (ن) iki kere yazarsak, kelime-i şehadetin oluştuğu harflerde (ا ش ه د ا ن ل ا ا ل ا ه ا ل ل ا ا ل ل ا ه و ا ش ه د ا ن ن م ح م م د ر س و ل ا ل ل ا ه) 9 nokta zahir olur. Buradaki 9 nokta, *kün* (كن) kelimesinin inbisatında (كاف نون) zahir olan harflerin ve noktaların toplamı hizasındadır. Her varlığın mevcudiyetinin aslı *kün* (كن) emrinden, her harfin de aslı noktadandır. Bu nedenle kelime-i şehadetin noktaları *kün*'ün (كن) eczasındaki harf ve nokta toplamı hizasındadır. Kelime-i şehadetin harflerinin ebcedi toplamı 41 kere 28 ve 9 kere 32'nin toplamına eşittir. Burada harfler de noktalar da 28 ve 32 ilahi kelimenin işaretleri ve bir bakımdan da aynısıdırlar. Dolayısıyla kelime-i şehadet de 28 ve 32 ilahi kelimeye ait olur. Sonuç olarak, kelime-i tevhidin aslı ve esasının kelime ve kelam üzerine olduğu ortaya çıkar, ki bu kelime-i ilahi de tüm mevcudatın aslıdır. Kelime-i tevhidin hakikati bunlardır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 22-23]

Hurufiler kelime-i şehadet veya kelime-i tevhidi yukarıda zikrettiğimiz ve tüm Müslümanlar tarafından bilinen şekliyle kullanmışlardır. Sadece Aliyyu'l A'lâ ve ondan nakleden Emir Gıyâseddin, kelime-i şehadete bazı eklemelerde bulunmuşlardır. *Istivânâme*'de zikredilen kelime-i şehadet şöyledir: *Eşhedü en lâ ilâhe illâ fazlullah ve eşhedü enne âdeme halîfetullah ve eşhedü enne muhammeden resülüllah* (اشهد ان لا اله الّا فضل الله و اشهد انّ آدم خليفة الله و اشهد انّ محمّدا رسول الله). [İstivânâme, cd 98]

Tüm bu işaretlerden çıkan sonuç şudur ki, kelime-i şehadet veya

kelime-i tevhid, 28 ve 32 harfin alametlerini taşır. Bu nedenle de tüm varlığın temeli olup 28 ve 32 ilahi kelimeye şahitlik etmektedirler.

ABDEST

İslam inancına göre namaz, Kuran okuma, tavaf gibi bazı dini amelleri yerine getirmeden önce abdest almak farzdır. Kuran'da abdest almayı emreden ayette abdest şöyle tarif edilmiştir: "*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman, yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın. Başlarınızı meshedin, iki topuğa kadar da ayaklarınızı meshedin (yıkayın).*" [MÂİDE 5:6]

Abdestte yüzün her yanı, dirseklere kadar iki el ve iki ayak yıkanır. Misalî, Allah'ın bu 5 organın yıkanmasını emretmesindeki sırrı şöyle açıklar: Buna göre 5 organın her biri Allah lafzının harfleri sayısı hizasında 5 alamet, Allah'ın elinin parmaklarındaki eklem toplamı hizasında 14 ve ilahi kelimeler hizasında 28 ve 32 alamet barındırır:

Gel beri sırr-ı vuzûyu kıl taleb
Dedi beş uzvu yumak gerek çalab

Ya'ni beş uzvundan oldu aşikâr
Bist o heşt u si o do hatt-ı nigâr

Lafzatullah oldu beş uzvunda beş
Anla bu sırrı bizimle gel biliş

Sağ elin parmağı penç ve solu penç
Hemçünândır ricl bil ey kân-ı genc

Geldin imdi sûretin beyânına
Bilesin tâ hâlıkın ihsânı ne

Hatt-ı ârız anfeka se oldu bir
Iki şârib oldu bir nev' anla bir

Hatt-ı bînî dahî bir nev' oldu hem
Müje bir nev ebrû bir ey muhterem

Çârdeh hatt oldu beş nev' aşikâr
Kim bulardır hatt-ı dest-i kirdgâr

İsmullahdır bu beş uzvun senin
Anladın bildin mi hiç sırrın bunun

Lafzatullah gibi beşerdir ey yâr
Her birinde oldu on dört aşikâr

Ol sebepten bunları yu dedi rabb
K'âşikâredir bularda hatt-ı eb

Yu demekten bunları oldur murâd
K'otuz iki fehm ola ey hoş-nihâd [Feyznâme, cd 29200]

Firişteoğlu, abdestten maksadın Âdem'in veçhindeki hatların müşahedesi olduğunu söyler. Çünkü el, ayak ve yüzde 28 ve 32 kelimenin alametleri zahirdir; iki elin eklemleri toplamı 28'dir ve dirseğe dek hesaplanırsa 32 eklem vardır. İki ayakta da 28 eklem vardır, dört *ka'b*'la birlikte 32 eder. İnsan yüzünde de 28 ve 32 satır yazılmıştır. [Işknâme, cd 30259] Refi'î de bunu *Beşâretnâme*'de şöyle dile getirir:

Abdest alır iken yu dişini
Tâ onara hak te'âlâ işini

Elin yüzün ayağın yu ey yar
Çün bular söz gibi zâhir oldular

Bunları yu demeğin ma'nâsı ne
Eresin tâ sûretin ma'nâsına

Anın içün yu dediler bul vukûf
Kim bularda aşikâredir hurûf [Beşâretnâme, cd 2973]

Abdestin bedenin zahirini temizlemenin ötesinde asıl hedefi insa-

nın tüm yasaklanan şeylerden, dünyayla ilgili bağlardan, masivadan ve kalbi kötülüklerden özellikle de karanlık örtüsünden (hicab-ı zulmanîden) temizlemesidir. Eğer kalp bu karanlıktan temizlenmezse namaz ve abdestin nuru görülemez. Diğer deyişle gerçek abdest, tüm eşyanın ve hükümlerin hakikatini anlayarak ab-ı hayat ile alınandır. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30207]

Abdest, namazın olmazsa olmazlarından biridir. Hz. Peygamber bir hadisinde, abdestsiz kılınan namazı Allah'ın kabul etmeyeceğini söylemiştir.[2] Dolayısıyla Hurufiler abdest ile abdestten sonra kılınacak namaz arasında ilişki kurmuşlardır. Namaz ile abdest arasındaki bu ilişkiyi Nesimî, abdestte yıkanan uzuvların hazarda, seferde ve cuma günü kılınan farz rekâtların sayısınca, yani 28 ve 32 alamete sahip olmasıyla delillendirir. Sefer ve hazarda bir günde kılınan rekâtlar toplamı 28, hazarda ve cuma günü kılınan farz rekâtların toplamı ise 32'dir. Namaz kılınacağı zaman 28 ve 32'in alametleri olan abdest uzuvlarına su dökmek gerekir. Böylece bu ilahi kelimeler sayısınca namazın farz olmuş olduğuna vurgu yapılmış ve bu gerçek gösterilmiş olur. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 25]

Hurufi bir şair, namaz ile öncesinde alınan abdest arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade etmiştir:

خاك بد عرش خدا زان يافت از حق جا بر آب	Toprak Allah'ın arşı olduğundan su üzerinde yer aldı,
تا كند از خاك ذات كبريا مأوا بر آب	ta Zat-ı Kibriya topraktan su üzerinde makam tutsun.
ابتدا بر آب ازان شد در پرستش كان وضو	İbadette başlangıcın abdestteki suyla olması,

[2] لا يَقْبَلُ اللّٰهُ صلاةً بِغَيْرِ طَهُورٍ *Kütüb-i Sitte*, c. VIII, s. 511.

کاصل خلق از نطفه است و عرش را شد جا بر آب hilkatin aslının nutfeden olmasından ve arşın su üzerinde yer tutmasındandır.

[Divân,[186] cd 28993]

Bu beyitlerle ilgili olarak, daha önce belirttiğimiz, arşın insandan kinaye olduğunu hatırlatalım. Ayrıca "*O Rahman Arş'a istiva etti*" [TÂHÂ 20:5] ve "*Arşı da su üstünde'ydi*" [HÛD 11:7] ayetleri çerçevesinde Rahman sureti üzerine yaratılmış insanın (arş) aslının su (nutfe) olmasına işaret eden şair, ibadete suyla başlanmasının nedenini açıklamaktadır. Fazlullah abdestin suyla alınmasını, suyun ayna gibi yansıtıcı olmasından dolayı yüzdeki ve diğer uzuvlardaki alametleri göstermesiyle açıklar. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 085]

Cavidî, abdest uzuvları ile namaz rekâtları arasındaki paralelliği farklı bir hesapla ortaya koyar. İnsanın dirseklerine dek ellerinde ve incik kemiklerine dek ayaklarında 64 eklem bulunur. El ve ayaklardaki 20 tırnakla toplamı 84'e eşittir. Bununla diğer abdest uzvu olan yüzdeki 32 siyah hat, 16 beyaz hat, 6 delik ve ağızdaki 32 dişi toplarsak 170'i elde ederiz. Abdestte yıkanması farz uzuvlardan olmadığı için yüzdeki deliklerin hesabına kulak delikleri dahil edilmemiş, ağız da istiva hattı geçmesiyle 2 delik olarak hesap edilmiştir. Abdest uzuvlarında görülen bu 170 unsur, günde 5 vakte düşürülmeden önceki hazarda kılınan bir günlük farz rekâtlar hizasındadır. [Şerhler, cd 29722]

Abdestte yıkanan uzuvlarda 28 ilahi kelimenin alametleri göründüğü için, 28 ilahi kelimeden oluşan Kuran'a abdestsiz dokunmak yasaklanmış; diğer bir deyişle, bu uzuvların yaratılışının Kuran'ın ilahi kelimeleri hizasında olduğunun bilinmesine işareten Kuran'a dokunmadan önce abdest almak emredilmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 38]

Fazlullah *Arşnâme*'de Kuran'a dokunmak için abdestli olma zorunluluğunu, insanın Kuran-ı hakiki olmasıyla açıklar:

بیست و هشت و سی و دو خط با هم است — 28 ve 32 hat birliktedir
آن که وجه احمد است و آدم است — ki Ahmet'in ve Âdem'in veçhidir.

جزو اعظم خاك رو باقی آب و نار — Onun büyük kısmı toprak, geri kalan kısmı da su ateş,
باد با ایشان به حکم کردگار — ve havadır Allah'ın hükmüyle.

مصحف حقند نوشت ذات پاك — Zat-ı Pak'ın yazdığı mushaf-ı haktırlar.
ز آب و باد و آتش آمد اصل خاك — Toprağın aslı sudan, havadan, ateşten geldi.

تا نشویی دست و رو هر نماز — El ve yüzü her namaz için yıkamadıkça
دست سوی مصحف ظاهر مباز — elini Kuran-ı zahire sürme.

زان که باشد مصحف ظاهر پسر — Çünkü ey oğul! Mushaf-ı zahir
ره برت تا مصحف وجه پدر — babanın yüzü mushafına götüren yoldur.

از وضو ره بر به سوی غیب دان — Abdestten gaybı bilene ulaş,
بعد از آن رو مصحف ظاهر بخوان — ondan sonra mushaf-ı zahiri yüzünden oku.

هر که خط وجه آدم را نخواند — Âdem'in veçhinin hattını okumayana
مصحف ظاهر برو پوشیده ماند — *mushaf-ı zahir kapalı kalır.* [Arşnâme, cd 057]

Görüldüğü gibi Fazlullah abdestsiz Kuran'ın açılmamasını, aynı alametlere sahip oldukları için abdestsiz, yani Âdem'in yüzündeki hatları bilmeksizin, Kuran'ın (mushaf-ı zahir) kapalı kalacağı, yani anlaşılamayacağı yorumunda da bulunmuştur. Hurufi bir şair de abdestsiz Kuran'a dokunulması yasağını Fazlullah gibi tevil etmiştir:

منع است دست سودن چون بی وضو به قرآن — Abdestsiz Kuran'a el sürmek
هم بی وضو بخواندن نهی ز داور آمد — ve onu okumak Allah tarafından men edilmiştir.

نهی است بی طهارت آن خط وجه خواندن — Taharetsiz yüzdeki hattı okumak nehyedilmiştir.

زیرا که ذات حق را او راه و رهبر آمد	Zira o Zat-ı Hakk'a giden yol ve götüren rehberdir.
ره چون به خط قرآن زانرو نبرد شیطان	Şeytan Kuran'ın hattına ulaşmadığı için
مردود گشت و حیران وز جهل ابتر آمد	merdud ve şaşkın oldu, bu cehlinden dolayı güdük kaldı.
نا پاك و بی وضو بود زانرو نخواند قرآن	Pis ve abdestsiz olduğu için Kuran'ı okumadı.
پوشیده به روی آن خط چون دیو و کافر آمد	Yüzdeki hatlar örtülü kaldığından şeytan ve kâfir oldu. [Divân,[186] cd 29034]

Hurufi eserlerde abdestin alınma şekli, Sünni fıkhına göre tarif edilir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 38, 213; Işknâme, cd 30259; Mukimî, Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30204, 30207; Salâtnâme, cd 07] Hurufi yazarlar arasında Emir Gıyâseddin ve Işkurt Dede, abdestin nasıl alındığını ayrıntılarıyla tarif etmişlerdir. Bu iki Hurufi düşünür, abdesti Sünni fıkhına göre anlatmış olsalar da, abdest alırken okunan dualarda farklılıklar vardır. Bu iki yazarın önerdikleri abdest dualarını tüm Hurufilere mal etmek elbette yanlıştır, ama örnek olarak bahsetmeyi uygun görüyoruz.

Abdest almaya başlamadan önce namazın çeşidine göre abdeste niyet edilir. Örneğin hazardaki bir insan o günkü namazları için abdest alırken "Niyet ediyorum hazardaki namazımın, 17 muhkem harfin hizasında 17 rekâtını kılmak için abdest almaya, Allah'a yakınlaşmak maksadıyla, yüzümü senin kadim yüzüne döndüm ya Fazlullah, ya vechullah, ya Zatullah, Allahu Ekber" diyerek niyet eder. Eğer Sefer namazı için abdest alacaksa, "Niyet ediyorum seferdeki namazımın, 11 müteşabih harfin hizasında 11 rekâtını kılmak için abdest almaya, Allah'a yakınlaşmak için" der. Cuma günü için ise "Niyet ediyorum cuma günü namazımın, 11 müteşabih ve kadim semavi kitaplarının 4

harfi sayısınca ..." diyerek niyet eder.

Daha sonra eller 3 kez yıkanır. Her bir seferi için sırasıyla Fazlullah'ın şu beyitleri okunur:

آسمانها طی شود از دست راست	Gökler onun sağ elinden geçer.
هم ازین دست است دست تو گواست	Buna bu elden olan senin elin de şahittir.
آفریدن هم بدست و طی بدست	Yaratmak da geçmek de el iledir.
از برای نطق احمد آمده است	Ahmet'in nutku için gelmiştir.
بیست و هشت بندست ده انگشت دست	Elin 10 parmağı 28 eklemdir.
آنکه احمد در شهادت چار بست	O ki Ahmet teşehhütte dört parmağını kapatmıştır. [İstivânâme, cd 98; Salâtnâme, cd 05]

Bundan sonra ağız 3'er kez çalkalanır ve her çalkalayış için sırasıyla aşağıdaki beyitler okunur:

سی و دو دندان چو درّ آبدار	Parlak birer inci gibi 32 diş,
راست در سی و دو جا کرده قرار	dosdoğru 32 yerde çıkmıştır.
هست دندان بیست و هشت یا سی و دو	Dişler 28 veya 32'dir,
از دهان هر بنی آدم بجو	Her beni Âdem'in ağzında bunu ara.
سی و دو دندان چو درّ آبدار	Parlak inci gibi 32 dişten
سی و دو نطق خدا زان آشکار	Allah'ın 32 nutku aşikâr olur.

Buruna da şu beyitler okunarak 3 kere su verilir:

بوی حق احمد ز بینی می شنید	Ahmet, Hakk'ın kokusunu burnundan duydu.
طیب و زنرا با صلاة ازین گزید	Bu nedenle güzel koku, kadın ve namazı seçti.[3]
حق تعالی چونکه آدم آفرید	Hak teala Âdem'i yarattığı zaman,

[3] Şair, "Bana dünyadan üç şey sevdirildi; güzel koku, kadın ve gözümün nuru namaz" hadisine telmihte bulunur. Bkz. *Kütüb-i Sitte*, c. VII, s. 516.

روح در آدم ز بینی در دمید	Âdem'e ruhu burnundan üfledi.
در دو بینی دو خطّ دیگر ببین	İki burunda diğer iki hattı gör
تا شود روشن ترا روح الامین	ta ki Ruhûl Emin sana açıkça belli olsun.

Ağız ve burna su verilip şu beyitler okunarak yüz yıkanır:

وجه جای بیست و هشت و سی و دو	Yüz, 28 ve 32'nin yeridir;
کی روا باشد که پوشانیش تو	yüzü örtmen nasıl reva olur.
بیست و هشت و سی و دو خطّ خدا	Allah'ın 28 ve 32 hattını
حق ترا کرده ز آدم این عطا	Hak sana Âdem'den bahşetti.
بیست و هشت و سی و دو خطّ خدا	Allah'ın 28 ve 32 hattı
آنکه بر وجه خلیفه یافت جا	halifenin yüzünde yer tutmuştur.

Sağ ve sol kollar üçer kere yıkanırken sırasıyla şu beyitler okunur:

چونکه احرام نماز از حق بست	Namazın tekbirini Hak tarafından bağladığı için
دست را باید فکد بر پشت دست	eli elin üzerine koymak gerekir.
چارده بر چارده گردد قرین	(böylece) 14, 14 üzerine yakın olur,
ای پسر از حکم ربّ العالمین	ey oğul, Rabbül âleminin hükmüyle.
در شبانروزی ز حق هفده چنان [4]	Hak katından gece gündüz 17 (rekât)ı bunun gibi
بایدش کردن بحکم غیدان	yapmak gerek gaybı bilenin hükmüyle.
هفده بارش باز بگشاید ز هم	Yine 17 kere birbirinden ayırmak gerekir;
اینچنین رفتست این حکم از قِدم	Böyledir bu hukûm ezelden.
هفده بار الحمد و هر آیه که هست	17 kez el-Hamdü'yü ve var olan her ayeti
هر ایزد خوان که حکم ایزدست	Allah için oku ki Allah'ın hükmüdür.

[4] *Arşnâme*'nin M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 992, cd 24 ve M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1003, cd 23'deki nüshalarında bu mısra "حان" kelimesiyle biter.

هفده بار از بهر حق میکن رکوع — 17 kere Hak için rükû et,
با خشوع و با خضوع و با خنوع — huşu, huzu ve hunu ile.

[İstivânâme, cd 98-9; Salâtnâme, cd 6-7]

Sonrasında baş, ense, kulaklar mesh edilirken şu beyitler okunur:

سر بود آصل وجود هر بشر — Her insanın vücudunun aslı başıdır.
جای نطق و وجه و ادراك و نظر — Nutkun, yüzün, idrakin ve nazarın yeridir.
کعبه جای خاك وجه آدم است — Kâbe, Âdem'in yüzünün toprağı yeridir.
بهر آن جان جهان عالمست — Bunun için âlemin canıdır.
جای خاك وجه آدم کعبه بود — Âdem'in veçhinin toprağı yeri Kâbe idi.
سی و دو خطّ بر رخش زان گل نمود — 32 hat yüzüne bu nedenle yazıldı.

Son olarak sağ ve sol ayak yıkanırken sırasıyla şu beyitler okunur:

چون تو سر تا پا کلام ایزدی — Baştan aşağı Allah'ın kelamı olduğun için,
در ازاء سی و دوء سرمدی — ebedi 32'nin hizasındasın.
چونکه وجه الله را در پای خویش — Allah'ın veçhini kendi ayağında
بنگرد بر عرش یابد جای خویش — gördüğü için, arş üzerinde kendi yerini bulur.

[Salâtnâme, cd 07]

Hz. Peygamber abdest alırken dişlerini misvaklamış ve Müslümanlara da misvaklarını tavsiye etmiştir. Fazlullah abdest esnasında dişlerin misvaklanmasını şöyle tevil eder:

مخرج سی و دو نطق است آشکار — (32 diş) Açıkça 32 nutkun çıkış yeridir
هم از او گردد به حکم کردگار — hem ondan olur Allah'ın hükmüyle.
در نمازش کرد کار پاك را — Namazında temiz iş yaptı.
احمد از این کرده است مسواك را — Ahmet bu nedenle dişlerini misvakladı.

[Arşnâme, cd 044]

Işkurt Dede ve Emir Gıyâseddin'in zikrettikleri abdest dualarına karşılık, Hurufiliğin kurucusu Fazlullah eserlerinde abdest alırken okunacak sadece iki dua zikretmiştir. Bunlar da Hz. Peygamber'in hadislerinde geçen dualarla aynıdır. Bunlardan biri "Allah'ım bazı yüzlerin ağarıp bazı yüzlerin karardığı günde yüzümü ağart" [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 107] duasıdır; diğeri de başka bir eserinde geçen "Allah'ım, yüzlerin ağardığı günde yüzümü nurunla ağart. Yüzlerin karardığı günde yüzümü karartma"dır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 32, 39]

Sonuçta Hurufilerin kulak ve boyna mesh etmeyi, ayakları yıkamayı, ağza ve burna üçer kere su verip yüz ve kolları üçer kere yıkamayı kabul ettikleri için abdesti Sünni fıkhına göre aldıklarını söyleyebiliriz. Yukarıda zikrettiğimiz, abdest alırken okunması gereken *Arşnâme*'den beyitler muhtemelen belirli bir dönemdeki birkaç Hurufiyle sınırlıdır.

GUSÜL

Cinsel ilişkiye girmek, sperm gelmesi, âdet görme gibi durumlarda alınması gereken boy abdesti üzerine Hurufi yorumlarına sadece Muhitî'de rastlıyoruz. Muhitî'nin yorumları Fazlullah'ın "cenabetlik bîgâneliktir" cümlesinin şerhidir ve Âdem ile Havva'dan hareketle yapılmıştır. Nutfenin Havva'nın vücuduna intikaliyle Âdem'e ve Havva'ya biganelik sadır olur ve Beytül Haram'a yönelip namaz kılabilmeleri için suya girmeleri (yıkanmaları) gerekmektedir. Abdest gibi boy abdesti de suyla, su bulunmadığı durumlarda toprakla alınır. Dolayısıyla Âdemoğlu –ki toprakla ilintilidir– suyla ilintili olan (taalluk eden) Havva'ya yakınlaştığında gusül vacip olur. Boy abdestini gerektiren durum Âdem'in nutfesinin, yüzünde 7 ebî hat gelmemiş olan hilkat-i Havva'ya inmesi şeklinde de ifade edilebilir. Âdem'in mertebesi nutuktur ve 32 kelimeden

ibarettir, müfredatı temsil eder. Havva'nın ise mertebesi hilkattir ve 28 kelimeden ibarettir, mürekkebatı temsil eder. Meni'nin (nutfe-i dürr-i beyzâ) beyaz damlası ise besmeledeki *be*'nin altındaki noktadır, ki Fazlullah'ın veya metinde geçen ifadesiyle Zat-ı Ezeli ve kuvvet-i lem-yezeli'nin zuhuru bu bir damla meniden ibarettir. Dolayısıyla erkekten meninin kadına inişi bir çeşit şirki isteme (ihtiyar etme) olduğu –ki bîgâneliktir– için suyla gusül alması Allah tarafından emredilmiştir. Gusül, su Havva'ya taalluk ettiği için, Havva'nın hilkatine dönüşü ifade eder; ki 28 kelimeden ibaret olduğu için Hz. Peygamber'in 28 kelimesidir ve Kuran'ın aslıdır. Bunlar olmadan, marifet-i ilahiye ulaşmak mümkün değildir. [Keşfnâme, cd 9-10]

Guslün suyla alınması, her biri dörder unsurdan oluşan 7 hat sahibi Havva ile su ilişkisinden hareketle, sahib-i tenzil olan Hz. Peygamber'in nutkundaki 28 kelimeye işaret eder. Toprakla alınması da, istiva hattı geçtikten sonra zahir olan 8 hattın 4'er unsurdan oluşmasından hareketle sahib-i tevil olan Âdem'in nutkundaki 32 kelimeden kinayedir. Yani kişinin önce sudan ibaret olan Havva'nın hattı ve tenzil Hz. Hatem'in nutkundaki 28 kelimeye vasıl olması gerekir. Daha açık bir deyişle, Havva'nın veçhindeki 7 hattın sırrına erişmek gerekir, ki bu cenabetlikten temizlenmektir. Buna ulaşmamak da bigane kalmaktır, ki cenabetliktir. Toprakla teyemmüm de 32 kelimenin sırrına, yani ilm-i tevile erişmeye işarettir. [Keşfnâme, cd 10]

Diğer açıdan düşünüldüğünde nutfe, Âdem hilkatinden kinayedir. 32 ilahi kelimenin mazharı olan Âdem'in sırtından ayrılıp Havva'nın karnına yerleşirse hayat bulup mazhar-ı küll olur ki, enbiyadan kâfire kadar herkes bu surete dahildir. Eğer nutfe, Havva karnında yerleşmez, yani vücuda gelmezse zahrdan ayrıldığında ölü hükmünde olur. Ölüyü de yıkamak vacip olduğundan gusül gerekir. [Keşfnâme, cd 11]

EZAN VE KAMET

Hicretin ilk yılında Medine'de Müslümanlar birbirlerini "es-salâ es-salâ" veya "es-salâtu câmiatun" diyerek namaza davet ediyorlardı. Bu çağrı yeterli olmadığı için Hz. Peygamber Müslümanların namaza yeni bir yöntemle çağrılması için ashâb-ı kiram ile istişare etti. Önerilen yöntemler boru, davul veya çan çalmak şeklindeydi ve kabul edilmedi. Abdullah b. Zeyd, Ömer b. Hattâb ve diğer sahabelerden bazıları, şu andaki ezanın cümlelerini o gece rüyalarında gördüler ve Hz. Peygamber'e bildirdiler. O da bu cümleleri Bilal Habeşî'ye söylemelerini istedi. Böylece ilk ezan Bilal Habeşî tarafından okundu.

İki nesne birbirine vurulduğunda çıkan ses Allah'ın kelamındandır, ayrı olamaz. Hz. İsa da Allah'ın kelamıdır. [Işknâme, cd 30365] Hıristiyanlar ibadet vaktinde eşyada da Allah'ın kelimesinin (yani İsa'nın) zuhur etmesi için çan çalmış veya iki nesneyi bir birine vurmuşlardır. Hz. Peygamber'in ibadete davette insan sesini seçmesinin nedeni, ilahi feyzin cansız, bitki, hayvana nazaran insanda zuhurunun daha üstün olması nedeniyledir.[5]

Bilal'ın okuduğu ezan şu 15 kelimeden oluşmuştur: *Allahu ekber, Allahu ekber, Allahu ekber, Allahu ekber, Eşhedü en lâ ilâhe illâllah, Eşhedü en lâ ilâhe illâllah, Eşhedü enne Muhammeden resulüllah, Eşhedü enne Muhammeden resulüllah, Hayye ala's salâh, Hayye ala's salâh, Hayye ala'l felâh, Hayye ala'l felâh, Allahu Ekber, Allahu Ekber, Lâ ilâhe illallah.*[6] Sabah ezanındaysa *Hayye ala'l felâh*'dan sonra *E's-salâtu hayrun mine'n-*

---

5 ?, *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 35.

6 الله اكبر | الله اكبر | الله اكبر | الله اكبر | اشهد ان لا اله الا الله | اشهد ان لا اله الا الله | اشهد انّ محمدا رسول الله | اشهد انّ محمدا رسول الله | حي على الصّلوة | حي على الصّلوة | حي على الفلاح | حي على الفلاح | الله اكبر | الله اكبر | لا اله الا الله

nevm (الصلوة خير من النوم) cümlesi iki defa söylenir.

Namazın farzı kılınmadan hemen önce okunan ikâmet ise şu 11 kelimeden oluşur: *Allahu ekber, Allahu ekber, Eşhedü en lâ ilâhe illâllah, Eşhedü enne Muhammeden resulüllah, Hayye ala's salâh, Hayye ala'l felâh, Kad kâmeti's-salâh, Kad kâmeti's-salâh, Allahu Ekber, Allahu Ekber, Lâ ilâhe illallah.*[7]

Namaza çağıran ezan ve kamet, namazın kendisi gibi ilahi harfler karşılığındadır. Hurufiler ezan ve kametin harflerle ilişkisini göstermek için bazı hesaplar yaparlar. İlk olarak Kuran'daki mukattaat harfleri (الم الم المص الر الر الر المر الر كهيعص طه طسم طس طسم الم الم الم يس ص حم حم حمعسق) (حم حم حم حم ق ن) şeklinde tekrarlarla birlikte 77 tanedir. Günde 5 kez okunan ezanın cümleleri toplamı da 77'dir. Öte yandan, sabah ezanının 17 cümlesi, gayr-ı mükerrer 17 muhkem harf karşılığındadır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 27; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 076; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 26-27; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30208] Sabah ezanı dışındaki ezanların 15 cümlesi, 11 müteşabih harf ve 4 mu'cem harfin toplamı karşılığındadır. Müteşabih harfler, muhkem harflere göre tali olduğu için, 17 muhkem harf karşılığındaki sabah ezanı diğerlerine göre asıl kabul edilmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 27; Nevnâme, cd 29870, 29872]

28 ilahi kelimenin eczasında 72 harf (الف بي تي ثي جيم حي خي دال ذال ري زي سين شين صاد ضاد طي ظي عين غين في قاف كاف لام ميم نون واو هي يي) zahir olur. Bu 72 harften, hazarda bir günde farz olan 17 rekât namaz karşılığındaki 17 muhkem harfi (ا ل ر ک ه ی ع ص ط س ح م ق ن ف د و) çıkarırsak, 55 harf kalır. Bir gündeki 5 vakit farz namazın öncesinde okunan kametlerin cümleleri toplamı 55'dir. Bir günde okunan kametlerin toplam 55

---

7 الله اكبر | الله اكبر | اشهد ان لا اله الا الله | اشهد انّ محمدا رسول الله | حي على الصّلوة | حي على الفلاح | قد قامت الصّلوة | قد قامت الصّلوة | الله اكبر | الله اكبر | لا اله الا الله

cümlesi, 28 ilahi kelimeden elde ettiğimiz 55 harf hizasındadır. Bu nedenle kamet, 28 ilahi kelimenin ve Âdem'in yüzünün kitabetinin alametidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 27; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 27; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30209]

Sabah ezanının 17 cümlesiyle, diğer herhangi bir vaktin 15 cümleden oluşan ezanı toplamı 32 kelime karşılığındadır. Sabah ezanının 17 cümlesiyle, her farz namazdan önce okunan kametin 11 cümlesinin toplamı da 28 ilahi kelime karşılığında olur. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 075; Işknâme, cd 30258-9, 30349]

Misalî 28 ve 32 ilahi kelimenin ezan ve kametteki zuhurunu şöyle ifade eder:

Oldu on yedi ezân-ı subh e y yâr
Kâmeti hem on bir oldu aşikâr

İkisi çün cem' ola ey âdemî
Rûşen eyler sana nutk-ı hâtemi

İki farzı sünnetidir hem iki
Otuz iki olur anla ey zeki

...

Zuhr u asr u mağribin işâ ile
On beşerdir okugıl inşâ ile

Kâmeti on birerdir gel ânı kıl aded
Fehm kıl k'urmaya râhın dîv-i redd

Çâr evkât altmış olur hem ezân
Bist o heşt u si o do eyler beyân

Çâr vaktin kâmeti hem çîl u çâr
Şânzdeh hem bist o heşt'dir aşikâr [Feyznâme, cd 29201]

Cuma günü cuma namazı vaktinde biri dış, biri iç olmak üzere 2

ezan okunur. Bu durumda cuma günü, ezanda 77 yerine toplam 92 cümle okunur. Muhitî cuma gününün ezan cümleleri toplamı ile diğer günlerin ezan cümleleri toplamı arasındaki 15 cümlelik farkı, cumanın Âdem'in günü olmasından hareketle cevaplar. Hazarda bir günde kılınan farz rekâtlarla cuma günü kılınan farz rekâtlar toplamı Âdem'in nutkundaki 32 harf hizasındadır. Cuma namazında okunan 2 ezanın cümleleri toplamı 30'ur. Kamet'in 11 cümlesi, 2 hutbe ve 2 rekât cuma namazıyla birlikte toplamı 45 olur. Bu toplam da Âdem (ادم) isminin ebcedine eşittir. Bu toplama, cuma namazının kendisini eklersek 46 olur. Âdem isminde de bir *elif* (ا) uzatmadan dolayı tekrar etmiştir, onu da hesaba dahil edersek Âdem isminin ebcedi 46 olur. Cuma günü ezanın 2 kere okunuşu, ibadet ve yönelmenin Âdem'in hilkatine olduğunun gösterilmesi içindir. [Keşfnâme, cd 82]

Fazlullah'ın halifelerinden Nesimî ve XVII. yüzyıl Hurufi düşünürlerinden Mukimî ezan ve kametin cümlelerini, Sünnilerin okuduğu şekliyle zikretmişlerdir. Fazlullah'ın halifelerinden Aliyyu'l A'lâ ve Emir Gıyâseddin ile diğer bir XVII. yüzyıl Hurufi düşünürü Işkurt Dede ise ezan ve kameti farklı bir şekilde zikrederler: *Allahu ekber, Allahu ekber, Allahu ekber, Allahu ekber, Eşhedü en lâ ilâhe illâ Fazlullah, Eşhedü en lâ ilâhe illâ Fazlullah, Eşhedü enne Âdeme halifetullah, Eşhedü enne Âdeme halifetullah, Eşhedü enne Muhammeden resulüllah, Eşhedü enne Muhammeden resulüllah, Hayye ala's salâh, Hayye ala'l felâh, Allahu Ekber, Allahu Ekber, Lâ ilâhe illa Fazlullah.*[8] Bu Hurufi yazarların tarifine göre de sabah ezanında *E's-salâtu hayrun mine'n-nevm* (الصلوة خير من النوم)

---

[8] الله اكبر | الله اكبر | الله اكبر | الله اكبر | اشهد ان لا اله الّا فضل الله | اشهد ان لا اله الّا فضل الله | اشهد انّ آدم خليفة الله | اشهد انّ آدم خليفة الله | اشهد انّ محمداً رسول الله | اشهد انّ محمداً رسول الله | حيّ على الصّلوت | حيّ على الفلاح | الله اكبر | الله اكبر | لا اله الّا فضل الله

cümlesi iki kez okunur, böylece diğerleri gibi sabah ezanında 17 cümle, diğer vakitlerin ezanlarında 15 cümle elde edilir. [İstivânâme, cd 99]

Aynı Hurufi yazarlara göre kamet, aralarında bazı farklar olsa da, şu şekildedir: *Allahu ekber, Allahu ekber, Eşhedü en lâ ilâhe illâ Fazlullah ve Eşhedü enne Âdeme halifetullah ve Eşhedü enne Muhammeden resulüllah, Hayye ala's salâh, Hayye ala'l felâh, Kad kâmeti's salâh, Kad kâmeti's salâh, Allahu Ekber, Allahu Ekber, Lâ ilâhe illallah.*[9] Işkurt Dede'nin bu tarifinde kamet 12 cümleden oluşur. Emir Gıyâseddin, "*Kad kâmeti's-salâh*" cümlesini bir kere zikrederek, diğer Hurufiler gibi 11 cümle elde eder. Emir Gıyâseddin'e göre kametin son cümlesi "*Lâ ilâhe illa Fazlullah*" şeklindedir. [Salâtnâme, cd 7-8; İstivânâme, cd 99]

İslam geleneğinde müezzinler ezan okurken kulak deliklerini işaret parmaklarıyla kapatırlar. Burada kulak *fe* (ف) harfine işaret eder; *fe* (ف) Fazlullah'ın isminin Hurufiler tarafından kabul edilen kısaltmasıdır. Emir Gıyâseddin'e göre müezzinler bu hareketleriyle, ezanın ve şehadet parmağının sırrını beyan edecek, ortaya çıkaracak kişinin kim olduğuna işaret etmektedirler. [İstivânâme, cd 28]

Bilal ve Kâbe'nin Hazinesi

Hz. Muhammed ezanı ilk olarak Bilal-i Habeşî'nin okumasını istemiştir. Hurufiler Hz. Peygamber'in bu tercihinin nedenlerini araştırmışlardır. İlk olarak Bilal (بلال) isminin muhkem harfler hizasında olması Hz. Peygamber'in bu tercihinin nedeni olarak görülmüştür. Misalî bunu şöyle açıklar:

---

9 الله اكبر | الله اكبر | اشهد ان لا اله الّا فضل الله | و اشهد انّ آدم خليفة الله | و اشهد انّ محمداً رسول الله | حيّ على الصّلوت | حيّ على الفلاح | قد قامت الصّلوة | قد قامت الصّلوة | الله اكبر | الله اكبر | لا اله الّا الله

Bî (ب) *ve lâm* (لام) *ve lâm* (لام) *elifdir* (الف) *bâ-nukat*
Der aded on beş hesâb et bî-galat
Altmış üç olur cümelde uşta say
Bulasın yetmiş sekiz ey ehl-i rây
Anın isminden bulundu muhkemât
Oldu anınçün müezzin-i salât [Feyznâme, cd 29201]

Bu beyitlere göre Bilal isminin harflerinin eczalarında 11 harf ve 4 nokta zahir olur, toplamı 15'dir. Buna Bilal isminin ebcedi olan 63'ü eklersek 78 olur, ki tekrarlarla birlikte Kuran'da 78 muhkem harf karşılığındadır. Misalî, Bilal isminden muhkemât bulunduğu için müezzinin o olduğunu söylemiştir .

Mukimî'ye göre, Hz. Muhammed'in 28 ve 32 kelimelik ezan ve kameti Bilal'ın veçhi ve nutkunda 28 ve 32 ilahi kelimeyi müşahede etmesi yüzünden ona okutmuştur. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30209-10]

Diğer bir neden de Hz. Peygamber'in harflerin vahdetini, yani 28 ve 32 kelimenin her birinin aslında bir kelime olduğunu ispatlama isteğidir. Nitekim Hz. Bilal "ş" harfini "s" olarak telaffuz ediyordu. Dolayısıyla ezanda *eşhedü en lâ ilâh illallah* (اشهد ان لا اله الا الله) yerine *eshedü en lâ ilâh illallah* (...اسهد) demiştir. Hz. Muhammed'e bu telaffuzun sorun olup olmadığı sorulduğunda Hz. Peygamber, "Bilal'ın *sin*'i Allah katında *şın*'dır" demiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 62; Işknâme, cd 30351] Ayrıca *sin* (س) harfi muhkem harflerden olmasına karşın, *şın* (ش) harfi müteşabih harflerdendir. Hz. Peygamber Bilal-i Habeşî'nin *eshedü* (اسهد) şeklindeki telaffuzunu kabul ederek, muhkem harflerin diğerlerine göre asliliğine ve üstünlüğüne işaret etmiştir.

Hz. Muhammed bir hadisinde "Besmelesiz başlayan her iş kesik-

tir"[10] demiştir. Bu hadise uygun olarak Bilal'ın ismi de *be* (ب) harfiyle başladığı için, Hz. Peygamber ezana Bilal'la, yani besmeleyle başlamış olmaktadır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 062; Işknâme, cd 30352]

Bilal-i Habeşî, siyah olması ve alnında istiva hattı alameti olması nedeniyle Hacerül esved karşılığındadır. Hacerül esved Âdem'in veçhi, yani Âdem'in yüzündeki 7 hattın (istiva hattıyla 8 olur, 4 unsurla çarpılırsa 28 ve 32 ilahi kelime karşılığında 28 ve 32 hat ortaya çıkar) makamıdır. Hz. Muhammed'e indirilen 28 ilahi kelime de kitabette siyah noktalardan oluşur. Bilal-i Habeşî, yüzündeki 28 hat, alnındaki istiva hattı ve renginin siyah olması nedeniyle 28 ilahi kelime hizasında olan ezanı ilk o okumuştur. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 061; Işknâme, cd 30351]

Diğer bir hadiste Hz. Peygamber, "Kâbe'nin hazinesini Habeşli iki incikliden başkası çıkaramaz"[11] demiştir. Kâbe'nin hazinesi Âdem'in yüzündeki 28 ve 32 hattır. Çünkü Kâbe Hz. Âdem'in veçhi, Hacerül esved de içindeki ahitname nedeniyle Hz. Âdem'in yüzündeki istiva hattı makamıdır. Bir kutsal hadiste geçtiği gibi Allah kendisinin gizli bir hazine olduğunu ve bilinmek istediği için halkı yarattığını söylemiştir.[12] Bir önceki hadisle birlikte düşünüldüğünde bu hadisin anlamı, "hazine olan Allah'ın Beytullah'tan çıkacağı" şeklinde olur. Ayrıca daha önce zikredildiği gibi Allah Hz. Âdem'i kendi sureti ve rahman suretiyle kelime-i ilahi üzerine yaratmıştır. Dolayısıyla Âdem ve Havva veçhinin Kâbe'den ve Hacerül esved'den görünmesi, onların ne şekilde ilahi kelime ve rahman sureti üzerine yaratıldığının bilinmesi "Kâbe'nin hazinesi" olmuştur. Bu durumda, "kenz"in ortaya çıkması,

---

10 كُلُّ أَمْرٍ ذِى بَالٍ لا يُبْدَأُ فِيهِ بِبِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ أَقْطَعُ — *Kütüb-i Sitte*, c. IX, s. 207.

11 لا يستخرج كنز الكعبة الّا ذوالسويقتين من الحبشة — Meclisî, *a.g.e.*, c. XVIII, s. 145.

12 كنت كنزا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف — Meclisî, *a.g.e.*, c. LXXXIV, s. 199.

Âdem suretinin, makam-ı vech olan Kâbe'den görünmesini ifade eder. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 060; Işknâme, cd 30349-50]

Yukarıda bahsedilen hadisteki "Habeşli iki incikli" Bilal veya genel olarak müezzindir. Hazinenin çıkarılması da, 28 ve 32 kelime karşılığında olan ezanla insanların 28 ve 32 ilahi kelime karşılığında rekâtları olan namaza, yani yüzlerini Âdem'in yüzü makamına çevirmeye çağrılmasıdır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 6, 61; Işknâme, cd 30258-9, 30349] Ezandaki bu sırları Fazlullah ortaya çıkardığı için Kâbe'nin hazinesini ortaya çıkaran hakiki müezzinin Fazlullah olduğu, Bilal'ın ise sureten müezzin olduğu söylenmiştir. Bilal ezanı sureten, Fazlullah ise sureten ve manen okumuştur. Bu nedenle Kâbe'nin hazinesini gerçek manasıyla çıkarmıştır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 061; Işknâme, cd 30350-1]

NAMAZ

Cavidî'ye göre namaz anlamına gelen Arapça صلوة (*salât*) kelimesi, ateşe gitmek anlamındaki صل (*sal*) kelimesinden türemiştir. Ateş, tüm eşyanın kendisiyle kaim olduğu kuvvet-i ezelî'den ibaret bir cevher-i ferddir. Ateş, kendisine atılan herhangi bir cismi, kendisi gibi ateş yapmasıyla da tevhide delil olmuştur. Buradaki tevhid, her harfin aslının bir nokta olması gibi bir tevhittir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29613-4] Bu açıdan bakıldığında namaz (*salât*) sayesinde eşyanın aslına ve birliğe ulaşıldığı için bu ibadete *sal*'dan (ateş) türeyen *salât* denmiştir.

Fazlullah namaz kılmayanın cennete giremeyeceğini söyleyerek namazın önemine vurgu yapar. Boyu 28 ve 32 kelimenin toplamı hizasında, yani 60 zirâ olan Hz. Âdem 28 ve 32 ilahi kelime karşılığında olan namazla aynı hakikat üzerine yaratılmıştır. Fazlullah'a göre, insan ile namaz arasındaki bu eşdeşlikten dolayı namaz kılmayan ve nama-

zın hakikat ve sırlarına ulaşmayan insan cennete giremeyecektir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 117-9] Tüm mevcudatın hakikati olan 28 ve 32 ilahi kelime adedi karşılığında Allah'a yönelmeyen ve namazını bilerek terk eden insan kâfir olur ve katli vaciptir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 190]

Misalî, namazın önemini şöyle ifade eder:

Bist o heşt u si o do'dur çün namaz
Ömrün oldukça niyâz eyle niyâz

Çünki terk ettin salât-ı âdemi
Eyledin terk âdem ile hâtemi

Âdem u hâtemden i'râz etti kim
Şöyle bil kim oldurur dîv-i racîm [Feyznâme, cd 29194]

Kuran'da "*Beni zikretmek (anmak) için namaz kıl*" [TÂHÂ 20:14] denir. Buradaki zikir, 28 ve 32 ilahi kelimeye işaret eder. Diğer bir ayette "*Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd Rabbinin, kulu Zekeriya'ya olan rahmetinin zikridir...*" [MERYEM 19:1-2] denir.[13] Bu ayetler birlikte düşünüldüğünde namaz ile harfler arasında eşdeşlik olduğu ve buradan hareketle 28 ve 32 kelimenin hakikatine namazla ulaşılabileceği sonucuna ulaşılır.[14]

Hz. Peygamber kulun ilk olarak namazdan hesaba çekileceğini söylemiştir.[15] Bu hadisteki "hesap"ı Firişteoğlu, namaz vakitlerinin ve namaz rekâtlarının hesabı olarak yorumlamış, ancak bunların bilinmesiyle insanın tüm amellerinin Allah katında makbul olacağını söyle-

---

[13] Seyyid İshak, mukataat harflerinin olduğu ilk ayeti mübteda, ikinci ayeti de bunun haberi olarak okur. Yaygın kanaate göre bu ayetin meali, "*Kaf, hâ, yâ, ayın, sad.* Bu Rabbinin, kulu Zekeriyya'ya olan rahmetini anmadır," şeklindedir.

[14] Seyyid İshak, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 993, cd 29484.

[15] أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ صَلَاتُهُ Kuleynî, *a.g.e.*, c. III, s. 269.

miştir. [Işknâme, cd 22] Namazın hakikatine erişme, namaz kılan kişinin yüzünü Âdem'in yüzünün makamına çevirip Âdem'in yüzündeki hatlar sayısınca namaz rekâtlarını kılması ve "*Âdem'e tüm isimleri öğretti*" [BAKARA 2:31] ayetinde işaret edilen 32 ilahi kelimeyi, secde alameti olarak yüzünde müşahede etmesi anlamına gelir. [Işknâme, cd 30291]

Namazın hakikatine ve sırrına bu şekilde erişmeyen, yani 28 ve 32 kelimenin sırrına ve hakikatine erişmeyen kişi, kelime-i şehadeti söyleyemez ve Allah'ı mecmu eşyada müşahede edemez. Bu durumda, tüm eşyanın hakikatine erişen kişi, 28 ve 32 ilahi kelime karşılığında namaz kıldığını bilen kişidir. Bu bilgiye sahip olan kişi hakikatiyle kelime-i şehadeti söyleyebilecektir. [Işknâme, cd 30346-7]

Namaz ve diğer ibadetler, 28 ve 32 kelimenin asliyet ve önceliğinden dolayı bu ilahi kelimeler karşılığında eda edilmiştir. Bunun anlamı, ilahi kelamsız hazret-i ehadiyetin Zatını idrak etmenin mümkün olmadığıdır. Emirler ve nehiyler de kelamla gerçekleştiği için ilahi kelimeler adedince Zat'a ibadet edilmiştir. Bu karşılıliktan ötürü abid o kelamın feyzine mazhar olmuştur. [İstivânâme, cd 60]

Refi'î, namaz ile harfler arasındaki ilişkiye şu beytiyle değinir:

Sûretin sırrın beyân eder namaz
Bu sebepten farz oluptur kış u yaz [Beşâretnâme, cd 2978]

İlerleyen bölümlerde namaz üzerinden yapılan hesapları ve 28 veya 32 ilahi harfin karşılığında oluşunu açıklayacağız.

50 Vakitten 5 Vakte Namaz

Miraç gecesinde Allah günde 50 vakit namaz kılınmasını emreder. Dönüş yolunda Hz. Musa, Hz. Peygamber'e ne emredildiğini öğrenince ona ümmetinin günde 50 vakte güç yetiremeyeceğini ve dönüp Al-

lah'tan azaltma talep etmesini söyler. Allah Hz. Peygamber'in bu isteği üzerine bir günlük namazı 40 vakte indirir. Hz. Musa, Hz. Peygamber'e ümmetinin buna da güç yetiremeyeceğini ve tekrar gidip Allah'tan azaltma talep etmesini söyler. Bu şekilde devam eden konuşmalar sonucunda bir günlük namaz 30 vakte, daha sonra sırasıyla 20, 10 ve 5 vakte dek indirilir. Musa, Hz. Peygamber'e bunun da çok olduğunu söylemiş, ama Hz. Peygamber daha fazla azaltılmasını istemekten hayâ ettiğini söylemiştir. Böylece bir günde 5 vakit namaz kılmak Müslümanlar üzerine farz olmuştur.[16]

Fazlullah günlük 50 vakit namazı 28 ilahi kelime hizasında görür:

چون به امر حق تعالی از قدم	*Hak teala'nın ebedi emriyle*
حرف نقطه هر دو همتند یك علم	*harf ve noktanın her biri bir alamettir.*
پس بود پنجاه از حق بیست و هشت	*Dolayısıyla Hak katından 28, 50 olur.*
کرد این معنی به جز احمد که گشت	*Ahmet'ten başka bu manaya kim ulaştı.*
در ازاء بیست و هشت نطق اله	İlahi nutkun 28'i hizasında
آن که احمد ز آن به حق بنمود راه	Ahmet ondan Hakk'a giden yolu göstermiştir.

[Arşnâme, cd 21-2]

Hz. Peygamber'in nutkundaki 28 ilahi kelimenin 22 noktası vardır. Harf ve nokta bir hakikat olduğundan bunların toplamı 50'ye eşittir. Fazlullah 50 vakit namaz ile 28 ilahi kelime arasındaki ilişkiyi, bu hesap üzerinden göstermiştir.

Namaz kılan kişi yüzünü, üzerinde 28 harfin alameti bulunan Âdem'in veçhi makamı olan Kâbe'ye döner. Âdem'in yüzündeki 28 alamet 28 harfin mazharıdır ve bu harflerin toplam 22 noktası vardır. Yani namaz vakitleri ilk başta, Âdem'in yüzündeki hatların, harflerin

[16] *Kütüb-i Sitte*, c. XV, s. 401-405.

mazharı olmasına işareten 50 vakit diye emredilmiştir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 5-6; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30217; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 61]

Mukattaat harflerinin eczalarında 213 harf zahir olur. Bu 213 harfin 81 noktası vardır. 81 noktadan, alfabenin aslı olan 28 harfi ve *lamelif*'in 2 harfini çıkarırsak 51 nokta kalır. Bu 51 noktanın biri vitir namazının bir rekâtı hizasındadır. Geriye kalan 50 noktaysa miraçta emredilen günlük 50 vakit namaz karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30400]

Bir günün 24 saati, 5 vakit namazın zarfıdır. 5 vakit namaz karşılığındaki 5 uzuvda (2 göz, 2 kulak ve 1 ağız) günün 24 saati müşahede edilebilir. Çünkü bu uzuvlardan istiva hattı geçtikten sonra 6 uzuv/delik oluşur. Bunların her biri 4'er unsurdan oluştuğu için toplamı 24'e eşittir. Bu 5 uzuvdan sadece gözde de 5 vakit namazın zarfı olan 24 saat müşahede edilebilir, şöyle ki; 2 gözde toplam 2 beyazlık, 4 tane de (2 göz bebeği ve 2 renkli kısım) siyahlık vardır. Bu 6 kısmın her biri 4'er unsurdan oluştuğundan toplamı 24 saat karşılığındadır. 5 uzuv ve sadece gözler üzerinden yapılan hesapta elde edilen 2 tane 24 hat/alametin toplamı 48'dir. İstiva hattı geçtikten sonra zahir olan 6 delik 6. mahalliyle birlikte 12 yapar ki, 4 unsurla çarpıldığında 48'e eşit olur. Bu 48 hatta duyma ve görme duyularını eklersek 50'ye eşit olur ki, asıldaki 50 vakit namaza işaret eder. [İtaatnâme, cd 30407]

Firişteoğlu, miraçta emredilen 50 vakit namazın asıl, şu anda kılınan 5 vakit namazın da fer' olduğunu, aslı bilmeyenin fer'i de bilemeyeceğini, 50 vaktin hesabını bilmezse tüm amellerinin reddedileceğini söyler. Bu nedenle 50 vakit namazı şöyle tahlil eder: 50 vaktin 10 vakti sabahtı ve bu 10 vakitten her biri ikişer rekâttı. Toplamı 20 rekât olur, bunun öşrü 2 rekâttır. Şu anda sabah namazının farzının 2 rekât olmasının hikmeti budur. Öğle, ikindi ve yatsı namazları da asılda 10'ar vakitti ve her vakti 4'er rekâttan olarak 40'ar rekât yapıyordu. Yani öğ-

le 40, ikindi 40, yatsı 40 rekâttı. Bunların öşrü 4 rekât ettiğinden, azaltıldıktan sonra öğle, ikindi ve yatsı namazlarının farzları 4'er rekâttır. Akşamda da azaltılmadan önce 10 vakit namaz vardı ve her vakit 3 rekâttan oluşuyordu. Bunların toplamı 30 rekâttı. 30 rekâtın öşrü 3 olduğu için akşam namazının farzı azaltılmadan sonra 3 rekât olmuştur. Dolayısıyla 50 vakit namazın farz rekâtları toplamı 170'ken, öşrü olan 17 rekâta düşürülmüştür. [İtaatnâme, cd 30395; Işknâme, cd 22-23]

50 vakit namazın 170 rekât farzı, azaltılmadan sonra bir günde kılınan 17 rekât farzın 17 muhkem harf karşılığında olması gibi, harfler hizasındadır. Alfabenin 28 harfinin eczasında 72 harf ve 66 nokta zahir olur. 50 vakit namazın 170 rekât farzı 28 harf, bunların eczasında ortaya çıkan 72 harf ve 66 noktası ve 29. harf olarak kabul edilen *lamelif*'in gayr-ı mükerrer 4 harfi (ل ا م ف) toplamı karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30395-6]

Mukattaat harflerinin eczalarında 211 harf ortaya çıkar. Mukattaat harflerinin gayr-ı mükerrer 5 noktası ve *lamelif*'in gayr-ı mükerrer 4 harfiyle birlikte bu 220 yapar. Bu toplamdan 170 rekât karşılığındaki 170 harfi çıkarsak 50 kalır, bu da 170 rekâtın kılındığı 50 vakit karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30396]

78 mukattaat harfinin[17] eczasında 213 harf, 81 nokta zahir olur.[18] 213 harf, 81 noktası, *lamelif*'in (لا) iki harfi, 11 müteşabih harf ve bunların eczasındaki 63 harfin[19] toplamı ise 370'dir. Bu toplamdan, 170

---

[17] Bu hesaba, nida harfi olan *yâsin*'in (يس) *ya*'sı (ي) dahil edilmiştir.

[18] Harflerin telaffuzunda iki şekil vardır. Birincisi Arapça telaffuza göre *bâ* (با) şeklindedir. İkincisi de Farsça telaffuza göre *bi* (بي) şeklindedir.

[19] Müteşabih harflerin eczasında, (دال فی واو) ذال زی شین ضاد ظی غین خی جیم ثی تی بی şeklinde toplam 60 harf ve nokta zahir olur. Burada yazar muhtemelen *yâsin*'in (يس), 2 nokta ve bir harften oluşan *ye*'sini de (ي) hesaba dahil eder.

rekât karşılığındaki 170 harfi ve 50 vakit hizasındaki 50 harfi çıkarırsak 150 harf/nokta elde ederiz. Bu da azaltılmadan önce cuma günü kılınması emredilen bir günlük rekâtların toplamı karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30397-8]

Hz. Peygamber'in nutkundaki 28 harfin eczasında zahir olan 72 harf ve 66 nokta ile 4 mu'cem harf (پ چ ژ گ) ve bunların eczasında görünen 8 harfin (ا ب ج گ ژ) toplamı da cuma günkü farz rekâtlar karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30400]

Mukattaat harflerinin eczası hesabına *yâsin*'deki nida harfi olan *yâ*'yı (ی) dahil etmediğimizde 211 harf elde edilir. Buna 4 mu'cem harfin eczasında zahir olan 9 harf ve 15 noktayı (ی ج گ ژ) eklediğimizde 235 elde edilir. Bu toplamdan, azaltılmadan önce hazarda bir günde kılınacak 170 farz rekâtı ve 50 vakti çıkarırsak, azaltılmadan sonra cuma günü kılınan 15 farz rekât hizasında 15 harf kalmış olur. [İtaatnâme, cd 30398]

Mukattaat harflerinin eczasındaki 211 harfin 117[20] noktası vardır. Harf ve nokta toplamı 328'e eşittir. Buna müteşabih harflerin ismi ve müsemması toplamı olan 74 ile mu'cem harflerinin eczasında zahir olan harf ve nokta toplamını (24'tür) eklersek 426'yı elde ederiz. *Lamelif*'in tekrarsız 4 harfiyle (ا ل م ف) birlikte 430 elde edilir. Bu ilahi kelimeler namaz vakitlerinin 5'e düşürülmesinden önce, hazarda bir günde kılınması gereken 170 rekât farz, cuma günü kılınması gereken 150 rekât farz ve seferde bir günde kılınması gereken 110 rekât farz namazlar toplamı karşılığında olur. [İtaatnâme, cd 30399]

Tekrarlarla birlikte, *yâsin*'in nida harfiyle birlikte 78 tane mukattaat harfi vardır. Gayr-ı mükerrer mukattaat harflerinin 5 noktası ve

[20] Aslında 121'dir, Yâsin'in nidâ harfi hesaba dahil edilmezse 119 olur.

müteşabihât harflerinin eczasında zahir olan 27 harfi (ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ) 78'e dahil edersek 110 kelime olur. Bu da azaltılmadan önce seferde bir günde kılınması gereken farz rekâtlar karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30400]

Yâsin'in nida harfini de hesaba dahil ettiğimizde mukattaat harflerinin eczâsında 213 harf zahir olur. Bunlardan harflerin müsemması olan 32 harfi çıkarırsak 181 harf kalır. Bunun 170'i azaltılmadan önce hazarda kılınması gereken 170 rekât farz, geriye kalan 11 harf de azaltılmadan sonra seferde bir günde kılınması gereken 11 rekât farz karşılığında olur. [İtaatnâme, cd 30397]

Hz. Peygamber'in talepleri doğrultusunda 50 vakit namaz 5 vakte indirilmiştir. Hurufilere göre, 50 vakit namazla ilgili olarak gösterildiği gibi 5 vakit de harfler karşılığındadır. Öncelikle bir günde 5 vakit namaz, Kuran'ın kapısı olan mukattaat harflerinin (الر كهيعص طس حم ق ن) 5 noktası hizasındadır. [Nevnâme, cd 29854; İtaatnâme, cd 30401; Salâtnâme, cd 19] Çünkü harflerin noktadan zahir olması gibi, namaz da vakitten zahir olur. [İtaatnâme, cd 30401; Salâtnâme, cd 19] 5 vakit ise insan vücudunda 2 göz, 2 kulak ve 1 ağız olmak üzere 5 organ karşılığındadır. Çünkü namaz vakitleri, güneşin konumunun görülmesi, ezanın duyulması veya okunması gibi, bu uzuvlarla algılanır. [İtaatnâme, cd 30406; Salâtnâme, cd 19] K. Kaytağ 5 vakit namazın 2 sakal, 2 bıyık ve anfeka karşılığında olduğunu söyler. [İtaatnâme, cd 30403]

Besmele (بسم الله الرّحمن الرّحيم) 4 lafızdır, *be*'nin (ب) altındaki noktayla veya gayr-ı mükerrer bir şeddeyle birlikte 5 vakit namaz karşılığında olur. Aynı şekilde namazın 5 vakti, Allah (الله), Muhammed (محمّد) ve Mahmûd (محمود) isimlerinin 5 harfi, Fazl (فضل) ve Ali (علي) isimlerinin harf ve nokta toplamı ve Mustafa (مصطفى) isminin noktasız 5 harfi karşılığında farz olmuştur. [Miftahu'l Gayb, cd 29180]

Mukattaat harflerinin inbisatı alındığında üç yeni harf zahir olur. Bunlar *elif*, *kaf* ve *kef*'den (الف قاف كاف) *fe* (ف), *sad*'dan (صاد) *dal* (د), *nun*'dan da (نون) *vav* (و) harfidir. Eczalarında, mukattaat harfleri dışında harfler ortaya çıkan *elif*, *kaf*, *kef*, *sad* ve *nun* (ا ق ک ص ن) mukattaat harfleri 5 vakit namaz karşılığındadır. [Nevnâme, cd 29860; İtaatnâme, cd 30401]

Misalî harfler ile namaz vakitleri üzerine şunları söyler:

Oldu beş melfûz-ı Allah ey civân
Beş anınçündür namaz ez-gaybdân

Ma'nâ budur bir dahî dinle ey yâr
Eb'den (اب) iste remzin ânın aşikâr

Ya'ni elif üç olur eczâda bi (بی)
İkidir hem misl-i harf-i ti (تی) ve si (ثی)

Elif ve bi çünki âdemdir ey yâr
Beşte ânınçün namaz etti karâr
Bir dahî budur ki fi (فی) u dât (ضاد) u lâm (لام)
İki nokta üç hurûf oldu tamâm

Ol cihetten beş geldi ey hümâm
K'âşikâr oldu fazl-ı lâ-yenâm [Feyznâme, cd 29195]

Misalî de öncelikle namazın 5 vakit olmasını Allah (الله) lafzının 5 harfiyle (ا ل ل ا ه) açıklamıştır. İkinci olarak baba anlamına gelen *eb*'le (اب) tevil etmiştir. "*Eb*"i oluşturan *elif* ve *be* harflerinin eczalarında 5 harf zahir olur. "*Eb*" Âdem olduğu için namaz da bunun eczasında zahir olan 5 harf karşılığında 5 vakit olarak farz olmuştur. Misalî bunlara ek olarak namazın 5 vakit olmasını, Fazlullah'ın ismi olan Fazl'la (فضل) açıklar. 5 vakit namaz, Fazl'ın 3 harf ve 2 noktası karşılığındadır. Böylece uyumayan Fazlullah (Fazl-ı lâ-yenâm) aşikâr olmuştur.

Gün içerisindeki namaz vakitleri, güneşin konumuna göre belirlenir. Namaz vakitleriyle ilgili bir hadiste Hz. Peygamber şöyle der: "Cebrail bana Beytullah'ın yanında iki kere imamlık yaptı. Bunlardan birincide öğleyi, gölge ayakkabı bağı kadarken kıldı. İkindiyi her şey gölgesi kadarken kıldı. Akşamı güneş batıp oruçlunun orucunu açtığında kıldı. Yatsıyı ufuktaki aydınlık (şafak) kaybolunca kıldı. Sonra sabahı şafak söküp oruçluya yemek haram olunca kıldı. İkinci sefer öğleyi, dünkü ikindinin vaktinde her şeyin gölgesi kendisi kadar olunca kıldı. Sonra ikindiyi her şeyin gölgesi kendisinin iki misli olunca kıldı. Sonra akşamı, önceki vaktinde kıldı. Sonra yatsıyı, gecenin üçte biri gidince kıldı. Sonra sabahı, yeryüzü ağarınca kıldı. Sonra Cebrail bana yönelip: 'Ey Muhammed! Bunlar senden önceki peygamberlerin vaktidir. Namaz vakti bu iki vakit arasında kalan zamandır!' dedi."[21]

Hadiste Cebrail'in iki kez imamlık ettiği söylenir ve biri müfredata diğeri mürekkebata işarettir. Cebrail Hz. Peygamber'e önce öğlen namazını güneşin zevalinde kıldırmıştır. Bu hadd-i bulûğdan kinayedir. Çünkü manevi güneş olan Âdem'de o mahalde, noksanlığa, yani Havva'ya meyli ortaya çıkar. Bu 7 ümmî hatta kinayedir. Çünkü bu 7 Havva hattı, Âdem'in hatlarına nispetle zevaldedir, noksandır ve bu noksanlıkta birçok kemalat dercedilmiştir. Namaz o mahalde insana farz olduğu için Cebrail önce öğle namazını kıldırmıştır. Bu müfredat mertebesidir, ki Kuran'da aslı 14 harftir. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30704-5]

Hadisteki ikinci mertebenin yorumu şöyle yapılır: Kuran'da ikinci mertebe mürekkebattır, aslı 28 harftir. 7 ümmî hat 4 unsurdan oluşur, ki 28 yapar. Bu nispete istinaden "öğleyi, her şeyin gölgesi kendisi kadar olduğunda kıldık" demiştir. Buna hatların mahallini de eklersek 2

[21] *Kütüb-i Sitte*, c. VIII, s. 260.

tane 28 olur ki, ikindinin kılındığı, "her şeyin gölgesinin kendisinin iki katı olduğu" zamana işaret eder. Akşamı, bir önceki seferde kıldığı zamanda kılmıştır. Hatlar geceye taalluk eder ve 3 kısma ayrılır: ümmî, ebî ve istivaî. Yatsı namazı, ebî hatlar hizasındadır. Hadisin ikinci mertebesinde Hz. Muhammed Cebrail'in yatsıyı, "gecenin üçte birlik kısmı geçince" kıldırdığını söyler. Gecenin ilk üçte birlik kısmı ümmî hatlara işarettir, dolayısıyla yatsı da bu geçince, yani ebî hatlar vaktinde kılınmıştır. İstiva hattı geçtiğinde de 32 kelimenin alameti tamamen ruşen olur (ortaya çıkar), bu da sabah namazının (günün) ağardığı son anda kılındığı zamana işaret eder. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30706]

İkindi ise her şeyin gölgesi iki katına ulaştığında kılınır, ki 7 Havva hattı mahalliyle birlikte 14 olur, o da 14 mukattaat hizasındadır. Akşam namazı vaktiyse iftar, yani yeme içmeye başlama vaktidir. Bu da ebî hatların mahallerine işarettir, ki çocuğun doğumuyla zahir olur. Ebî hatların yeme içmeyle (iftar) alakası, çocuğun yemeye içmeye doğduktan sonra başlamasıyla ilgilidir. Hadiste de, "Akşam namazını oruçlu iftar ettiği zaman bana kıldırdı" demiştir. Yatsı da ebî hatların zuhuru karşılığındadır. Yatsıda akşamın alametlerinin örtülmesi gibi, ebî hatların zuhuruyla da bunların mahalli örtülmüş olur. Bu dört vakit, 4 tane 7 hat hizasında kılınır. Fecir (sabah) namazı ise feth, açmak manasına gelir ve istivayla ortaya çıkan 4 hattın (saç ve anfeka ile bunların mahalli) karşılığında kılınır. Bu 4 rekât da 2 sünnet ve 2 rekât farz olarak kılınır. Çünkü gündüz melâikeleri ve gece melâikeleri bu vakitte toplanırlar. 32 harfin zuhuru vaktinde, yani güneş doğarken cuma vaktinde alış-verişin haram olması gibi her şey haram olur. Bu nedenle de hadiste, "oruçluya yeme ve içmenin haram olduğu vakitte bana sabah namazını kıldırdı" denmiştir. Sabah namazının yeme ve içmenin oruçluya haram olduğu zamanda kılınmasını, istiva hattının

ümmî hatların üstünden geçmesiyle, ki bu hatlar çocuk anne karnındayken, yani yeme ve içmenin olmadığı zamanda ortaya çıkar, açıklayabiliriz. [Salâtnâme, cd 21-2]

Fazlullah 5 vakit namaz içerisinde sabah namazının diğerlerine göre daha üstün olduğunu söyler. Çünkü karanlık sabah vaktinde kaybolmaya ve Âdem'in yüzündeki alametler görülmeye başlar, sabah vakti vakt-i meşhuddur. Ayrıca sabah namazı günün ilk ve en az rekâtlı namazıdır. Seferde akşam hariç tüm namazlar sabah namazının farz rekâtları sayısınca kılınır. Seferde akşam namazının rekâtlarının değişmemesini Fazlullah, onun sabah namazının tersine olarak, zulmetin ilk vakti olmasıyla açıklar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 220]

Namaz vakitleri güneş'in konumuna göre ayarlanır. Bununla birlikte güneşin belirli konumlarında, örneğin doğarken ve batarken namaz kılmak caiz değildir. İnsanın vücudu, yeryüzünün tamamından alınan topraktan yaratılmıştır. Yani yeryüzü, Âdem'in vücudunun makamıdır. Güneş doğarken ve batarken yeryüzünden sapmaktadır, yani Âdem'in vücudu makamı olan yeryüzüne yüz dönmemektedir. Diğer bir ifadeyle yeryüzüne secde eder halde değildir. Bunların dışındaki zamanlarda, örneğin tam olarak batmış veya tam olarak doğmuşken, güneş bu durumda yeryüzüne tam olarak döndüğü için namaz kılınabilir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 19, 99; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 33, 77] Işkurt Dede bu kısıtlamayı Fazlullah'a benzer şekilde, güneşin nutka, toprağın da insanın veçhine işaret olmasıyla açıklar. Buna göre güneşin doğuş ve batışı esnasında nutuk yüzde müşahede edilmediği için namaz kılınması caiz görülmemiştir. [Salâtnâme, cd 40]

Cuma namazı diğer namazların aksine güneş tam tepedeyken (istiva hattı hizasındayken) kılınır. Çünkü bu durumda güneş tam tepede, Âdem'in veçhi makamı olan Kâbe'yle aynı hizada olur. Güneşin istiva

hattı hizasında oluşu, istiva hattıyla Âdem'in yüzünde 32 hattın zuhuruna işarettir. Ayrıca Hz. Âdem cuma günü yaratılmıştır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 033] Aynı şekilde, cuma namazının bu özelliği, cuma günü kılınan farz rekâtların, seferde bir günde kılınan farz rekâtlardan 4 rekât fazla olmasıyla da açıklanabilir. Çünkü bu 4 rekât fark, Âdem'in yüzünde istiva hattından sonra ortaya çıkan 4 hat karşılığındadır. Buna işareten cuma namazı güneş istiva noktasındayken kılınır.[22]

Namazın Edası

Namazın eda edilebilmesi için bazı şartların yerine getirilmesi gerekir. Bunlardan bir kısmı namaz öncesinde, bir kısmı da namaz esnasında gerekli şartlardır. Fıkıh ilminde bunlar genel olarak namazın içindeki farzlar ve namazın dışındaki farzlar olarak gruplandırılmıştır.

Hurufiler namazın dışındaki farzlardan setr-i avret, istikbal-i kıble ve vakit gibi namazın dışındaki farzları yorumlamışlardır, ki bunlardan namazın vaktiyle ilgili yorumları yukarıda aktarmıştık. *Setr-i avret*, yani namaz kılmak için vücudun örtülmesi ise namazın dışındaki farzlardan bir diğeridir. Her ne kadar erkek ve kadının namaz esnasında vücutlarının farklı yerlerini örtmeleri gerekiyorsa da, Hurufiler böyle bir ayrım yapmaksızın kadınlar için farz olan el, yüz ve ayaklar dışında vücudun tamamının örtülmesi üzerinden yorumlarını yapmışlardır. Hurufiler genel olarak el, yüz ve ayakların açıkta bırakılması, yani örtülmemesini, bunların 28 ve 32 kelimenin alametlerini taşımasıyla açıklarlar. Vücudun diğer uzuvlarındaki alametler bunların tekrarı olduğu için açıkta bırakılmalarına, yani ortaya çıkarılmasına gerek

---

[22] ?, *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 32; Cavidî, *Câvidânnâme Şerhi*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 437, cd 29547.

yoktur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 4; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 031; Işknâme, cd 30283; Salâtnâme, cd 39]

Namaza başlarken ve namaz boyunca yüzün Kâbe'ye dönük olması gerekir. İstikbal-i kıble denilen bu farz Hurufîler tarafından Kâbe ile yüz arasındaki ilişki üzerinden yorumlanır. Âdem'in başı ve alnı toprağı Kâbe'den alınmıştır, dolayısıyla Kâbe Âdem'in veçhinin makamıdır, 28 ve 32 ilahi kelimenin alemi onun yüzünde zahirdir. Toplamları 28 ve 32 rekât olan namaz da yüzde zuhur eden ilahi kelimeler karşılığında olduğu için, namaz Âdem'in yüzü makamına, yani Kâbe'ye dönerek eda edilir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 210; Işknâme, cd 30290-1]

Kâbe ismi "incik kemiği, topuk" anlamına gelen *ka'b*'dan türetilmiştir bu, Kâbe'nin, Âdem'in iki kademinin hilkati mevzi'i olması yüzündendir. Aslında Kâbe, Âdem'in baş ve alnı makamıdır, ancak yüz ile ayak aynı yöne baktığı için Kâbe ayağın bir parçası olan topukla (*ka'b*) isimlendirilmiştir. Bu durumda namaz esnasında yüzün Kâbe'ye döndürülmesinin nedeni Âdem'e tazimdir. Böylece âdemoğulları yüzlerini babalarının ayağı makamına döndürerek Allah'a ibadet eder ve Âdem'e olan saygılarını gösterirler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 18, 177, 210; Işknâme, cd 30307]

Fıkıh kitaplarında kıyamda gözlerin secde mahalline dönük olması gerektiği söylense de Fazlullah Kâbe'nin bu hususiyetinden dolayı bakışların Kâbe tarafına döndürülmesi gerektiğini söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 169] Mukimî ise yaygın fıkhi bilgilere uygun olarak, kıyamdayken gözün secde mahalline, rükûda ellere, secdede burnun iki yanına, otururken de göğse bakması gerektiğini söyler. Çünkü tüm bu mahaller, kılınan namazın rekâtların toplamı olan 28 ve 32 karşılığında alametler taşır. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30212]

Namazın kılınış şekli hakkında Aliyyu'l A'lâ, Emir Gıyâseddin ve

Işkurt Dede hariç hiçbir Hurufi bilgi vermemiştir. Dolayısıyla eldeki bu bilgileri tüm Hurufilere yaymaksızın burada zikredelim.

Hazarda namaz kılacak kişi namaza başlarken şöyle niyet eder: "Niyet ediyorum, 17 muhkem harfin hizasındaki 17 rekâtlık hazardaki günün namazlarından 2/3 veya 4 rekâtlık farz namazını kılmaya, Allah'a yakınlaşma maksadıyla, senin kadim yüzüne yöneldim ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah, Allahu Ekber." Ardından "Ben yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben asla Allah'a ortak koşanlardan değilim" [EN'ÂM 6:79] ayetini okunur. "17 muhkem harfin hizasındaki 17 rekât" cümlesi yerine seferi olan kişi "11 müteşabih harf hizasındaki 11 rekât" der. Cuma günü namaz kılan kişi ise "Niyet ediyorum, 11 müteşabih ve 4 semavi kadim harf hizasındaki 15 rekât cuma gününün namazlarından, 2 rekâtlık farz namazını kılmaya, Allah'a yakınlaşma maksadıyla, senin kadim yüzüne yöneldim ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah, Allahu Ekber " şeklinde niyet eder. [İstivânâme, cd 99-100; Salâtnâme, cd 10]

Niyetten sonra, tekbir getirilerek ellerin yüz hizasına kaldırılmasıyla namaz başlar. Yani günde 5 defa, 10 parmak yüz hizasına kaldırılır. Fazlullah'a göre bu şekilde musalli, namazın azaltılmadan önceki farz olan 50 vaktine ve yüzündeki 50 alamete işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 221]

Daha sonra bu ilk rekâtta ve diğer rekâtların başında –ki bu rekâtların her biri müfred bir harf karşılığındadır– eûzü besmele okunur. Bu eûzü besmeleyle musalli mürekkebattan müfredata sığınma isteğini ifade eder. [Salâtnâme, cd 8]

Aynı şekilde her rekâtta eûzü besmelenin ardından Fatiha suresi ve bir zamme sure okunur. Fatiha suresi, 21 farklı harften oluşur ve 7 ayettir. Bu iki unsurun toplamı 28'dir. Ayrıca Kuran'dan okunan ayet-

ler de 28 ilahi harfin terkiplerinden oluşur. Musalli, bu 28'i 32 ilahi harfe tamamlamak için şu 2 beyti (4 mısra) okur:

چار مژه هر دو ابرو موی سر	Dört kirpik, her iki kaş ve saç
هفت خطّند از خدای دادگر	7 hattır âdil Allah katından. [Arşnâme, cd 001]
همچو موی فرق و پیشانی هم	Alın ve ortadan ayrılan saçı
می شکافش از اَلَمْ نَشْرَحْ تو هم[23]	sen de '*yarmadık mı*'yla [İNŞİRÂH 94:1] yar.

Böylece musalli, bir harf karşılığındaki bir rekâtta 32 harfi müşahede etmiştir. [Salâtnâme, cd 08; İstivânâme, cd 101]

Bu kıraatten sonra musalli, ellerini dizlerinin üstüne koyarak rükûa gider. Bunun anlamı, toplamı 28 eklem olan iki elin parmaklarının, 2'şer parça kemikten oluşan dizler üzerine konmasıdır, ki 32 ilahi kelime müşahede edilir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 221] Emir Gıyâseddin'e göre, rüküda "Ey arş-ı azimin rabbi Fazl"[24] cümlesi bir veya üç kez okunur. [İstivânâme, cd 101] Musalli rüküdan kalktıktan sonra iki kez secde eder. Secde de "Ey arş-ı a'lânın rabbi Fazl, hamd ona olsun"[25] der. Secdelerin bitmesiyle bir rekât tamamlanır. Secde esnasında ayaklar, eller ve yüzün yere temas etmesi gerekir. Misalî bunu 7, 14 ve 28 harfin el, yüz ve ayaklarda görülen alametleriyle şerh etmiştir:

Ya'ni elin, ayağın dizin be-ser
Yedidir kim secdede hâke erer

---

[23] *Arşnâme*'nin M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1003, cd 007'deki nüshasında ilk mısra şöyledir: همچو موی فرق و پیشانی ز هم

[24] یا فضل ربّ العرش العظیم Bu cümle, "Ey arş-ı azimin rabbinin Fazlı" şeklinde de tercüme edilebilir.

[25] یا فضل ربّ العرش الاعلی و بحمده Bu cümle de benzer şekilde "Ey arş-ı a'lânın rabbinin Fazlı, hamd onadır" şeklinde de tercüme edilebilir. Emir Gıyâseddin, *İstivânâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 269, cd 101.

Yedi yeriyle hemân on dôrt olur
Bu rumûzu ehl-i fazl olan bilir

Oldu unsurdan iki kez bist o heşt
Anladın mı kim nedir bu seyr u geşt [Feyznâme, cd 29198]

Musallinin kıyam, rükû ve secdedeki duruşu Âdem (ادم) ismini oluşturan *elif* (ا), *dâl* (د) ve *mim* (م) harflerine benzetilir. Bunlarla Allah musalliye Âdem'den haberdar olmayı emretmektedir:

Çûn kıyâm ettin elif olur yakîn
Hem rükû'un dal olur bil ey emîn

Çünkü azm ettin sücûda oldu mim
Ya'ni âdemden habîr ol der kerîm [Feyznâme, cd 29198]

Namazın ikinci rekâtında kıyamdayken Fatiha ve zamme sure okunduktan sonra eller yukarı kaldırılarak kunut duası okunur. Şiilerin her namazda okudukları kunutu, Sünnilere göre Hz. Muhammed bazen okumuştur. Işkurt Dede kunutun rükûdan sonra yapıldığını söylemiştir. Her namazda bir kere ayakta yapılan kunut, müfred harf hizasında olması hasebiyle, Zat-ı Kadim'in vahdaniyetine işaret eder. Dolayısıyla namaz kılanın mürekkebattan temizlenip vahdete ermesine işaret eder. Eğer namazlarda kunut okunmazsa, mürekkebat adedince rekâtları olan namazdan, müfredata ulaşılamamış olur ki, bunun anlamı Allah'ın veçhinin müfretlerde olan müşahedesinin gerçekleşmemesidir. [Salâtnâme, cd 15-6] Fazlullah ise namazı tarif ederken kunutun okunmasını zikretmemiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 29]

Her namazın ikinci ve son rekâtında teşehhüt için oturulur. Hazarda kılınan farz namazlarda sabah 1, diğer vakitlerde 2'şer tane olmak üzere 9 tane teşehhüt vardır. Bu 9 teşehhüt, şehid-i hakikîden, yani Fazlullah'tan kinaye olan *şın* (ش) harfinin eczasındaki (شين) 3 harf ve 6

nokta toplamı karşılığındadır. Bu 9 harf ve nokta, 1 harfin kaim makamıdır. Cuma günü ise 1'er kere sabah ve öğle, 2'şer kere diğer vakitler için olmak üzere toplam 8 kere teşehhüt için oturulur. Bu 8 teşehhüt, *çim* (چ) harfinin eczasında zahir olan (چیم) 3 harf ve 5 nokta karşılığında olur ki, 1 harfin kaim makamıdır. Seferde kılınan namazlarda ise 2 kere akşam ve 1'er kere diğer vakitlerde olmak üzere 6 kere teşehhüt için oturulur. *Sin* (س) harfinin eczasındaki (سین) 3 harf ve 3 nokta toplamı bu teşehhütler karşılığındadır ve bir harfin, yani *sin*'in kaim makamıdır. Burada sabahtan yatsıya kadar tüm namazlardaki teşehhütlere işaret eden müfret harfler kunut hizasındadır. [Salâtnâme, cd 17]

Ali Fânî şu beyitlerde teşehhütleri aynı şekilde açıklar:

شین شهادت تو که نه داشت او علم	Şehadetindeki (شهادت) *şın*'ın (ش) 9 alameti vardır.
از هفده نه تشهّد از آن شد درو دفین	Bu nedenle 17'den (17 rekât farz namazdan) 9 teşehhüt görünmektedir.

[Ali Fânî, Divân, cd 29153]

شهید آن عنده علم الکتاب است	Şehîd, yanında kitabın ilmi olandır (13:43)
که بنماید ز شین سرّ شهادت	ki *şın*'dan şehadetin sırrını gösterir.
چو افلاکیست شین نه حرف نقطه	*Şın*'ın 9 harf ve noktası felekler gibidir,
تشهّد زان بود نه در صلاتت	bu yüzden namazında teşehhüt 9'dur.
به جای شین نشست آن سین اسهد	Eshedü'nün (اسهد) *sin*'i (س), *şın*'ın (ش) yerine geçti
که می گفتی بلال اندر اذانت	ki ezanda Bilal söylüyordu.
شش است آن سین خلاف شین که نه بود	9 olan *şın*'ın (شین) hilafına *sin* (سین) 6 olduğundan
تشهّد در سفر شش بود ازانت	seferde teşehhüt 6'dır.

[Ali Fânî, Divân, cd 29158-9]

Fazlullah hazardaki namazlarda bir gün içinde okunan 9 teşehhüdün *kün* (كن) emrinin inbisatında zahir olan 6 harf ve 3 nokta (كاف نون) karşılığında görür. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 29] Hazardaki bu 9 teşehhüdün 5'inde selam verilir, 4 teşehhütte ise selam verilmez. *Kün* (كن) emrinin ilk harfi olan *kaf*'ın (ك) inbisatındaki 3 harf ve 1 nokta (كاف) selam verilmeyen 4 teşehhüt hizasındadır. Selam verilen 5 teşehhüt ise *kün* (كن) emrinin ikinci harfi olan *nun*'un (ن) inbisatındaki 3 harf ve 2 nokta (نون) karşılığındadır. Seferde kılınan günlük 11 rekâtın 6 teşehhüdü, *kün* (كن) emrinin inbisatında zahir olan 6 harf (كاف نون) karşılığındadır. Cuma günü kılınan namazlardaki 8 teşehhüt ise *kün* (كن) emrinin inbisatında zahir olan harflerin (كاف نون) harf ve nokta toplamı mukabilindedir. Ancak burada, hazardaki teşehhütlerden bir eksik olduğu için *kün* emrindeki *kaf*'ın (ك) eczasında zahir olan nokta (كاف) hesaba dahil edilmez. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 79-80]

Teşehhütte şehadet getirilirken sağ elin işaret parmağı kaldırılır. Sünni fıkhına göre sünnet olan bu hareket, işaret parmağındaki 3 eklemin sol eldeki parmakların eklemlerine dahil edilmesine bir işaret olarak yorumlanır. Böylece sol elin parmaklarındaki eklem sayısı 17, sağ elin parmaklarındakiler ise 11 adet olur. Sağ eldeki 4 parmağın 11 eklemi 11 müteşabih harf karşılığındadır. Daha önce açıkladığımız gibi müteşabih harfler muhkem harflerin zımnındadırlar ve muhkem harflerde gizlidirler. Buna işareten müteşabih harfler sayısınca eklemin bulunduğu 4 parmak kapalı tutulmuştur. Yani Hz. Peygamberin şehadette parmağını kaldırırken 4 parmağını kapalı tutması, müteşabihâtın muhkemâtın zımnında bulunduğuna işaret eder. Kapatılan 4 parmak ise diğer semavi kitaplarda gelmiş, ancak Kuran'da gelmemiş olan *pe*, *çe*, *je* ve *ge* müteşabih harfleri (پ چ ژ گ) karşılığındadır. 4 parmak ve bu parmaklardaki 11 eklemin toplamı cuma günü kılınan na-

mazların farz olan rekâtları sayısı karşılığındadır. [İstivânâme, cd 10]

Sol elde 5 ve sağ elde bir olmak üzere beş parmak açık kalır, ki eklemleri toplamı 17'dir ve mukattaat harfleri karşılığındadır. Açık olan 6 parmak ise *kūn* (كن) emrinin eczasında görülen 6 harf (كاف نون) karşılığındadır. 17 mukattaat harfin 6 noktası olduğu gibi, 17 eklemin ait olduğu 6 parmakta da 6 tırnak vardır. Şehadet için kalkan sağ elin işaret parmağındaki 3 eklem, 14 mukattaatın eczasında ortaya çıkan 3 yeni harfe (ف و د) ve bu parmağın tırnağı da bu üç harften *fe*'nin (ف) noktasına mukabildir. [İstivânâme, cd 09]

Son teşehhütten sonra baş sağa ve sola çevrilerek selam verilip namazdan çıkılır. Bu selam, Âdem'in sağ ve solunun toprağının alındığı yerlere verilir. Dolayısıyla insan yüzünü Kâbe'den, yani Âdem'in baş ve alın makamından çevirmiş gibi görünse de başını sağa ve sola çevirdiğinde Âdem'e dönük olur. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 034] Diğer bir görüşe göre ise namazdan çıkarken verilen selam, namaz kılanın sağında ve solunda bulunan ve yüzlerini Kâbe'ye çevirerek namaz kılanlara verilir. Yüzlerini Kâbe'ye dönerek namaz kılan ehl-i salât ve ehl-i kıble Beytullah ve Beyturrahman oldukları için namazdan çıkarken yüzünü bu kişilere dönerek selam veren kişi yüzünü bu durumda da Beytullah'a çevirmiş olur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 221-2]

Emir Gıyâseddin'e göre ise namaz kılan kişinin sağa dönerek verdiği selam, Fazlullah'ın evlâdınadır, sola dönerek verilen selam ise Fazlullah'ın ashâbınadır. [İstivânâme, cd 101]

Günlük Namaz Çeşitleri

Bir günde kılınan 5 vakit namazın farz rekâtları üç temel duruma göre değişiklik gösterir. Bunlar hazardaki kişinin namazı, seferde kılı-

nan namazlar ve cuma günü kılınan namazlardır. Bu üç çeşit namaz, 14 mukattaat harfin inbisatından çıkan 3 harf (ف د و) karşılığındadır. [Nevnâme, cd 29854] Aynı şekilde besmelenin (بسم الله الرّحمن الرّحيم) 3 şeddesi, Allah (الله) isminin gayr-ı mükerrer 3 harfi (ا ل ه), Fazlullah'ın isminin 3 harfi (فضل), Muhammed (محمد) isminin gayr-ı mükerrer 3 harfi (م ح د) veya Ali ismindeki 3 harfi (علی) karşılığında olduğu da belirtilir. [Miftahu'l Gayb, cd 29180] Muhitî, bu üç çeşit namazın sadece Fazlullah'ın ismindeki 3 harf (فضل) karşılığında olduğunu ve 2 noktayla toplamının 5 vakit namaza işaret olduğunu söylemiştir. [Keşfnâme, cd 79]

1. Hazarda Namaz

Hazardaki bir kişinin kıldığı 5 vakit namazın farz rekâtları şunlardır: Sabah 2, öğle ve ikindi 4'er, akşam üç ve yatsı 4. Yani hazardaki bir kişinin günde 17 rekât kılması farzdır. Hazarda kılınması farz olan bu 17 rekât, 17 mukattaat harfi karşılığındadır. Mukattaat harfleri surelerin başında bulunur ve müfred harflerdir. Bu müfred harfler asıldır ve her şeyden mücerrettir. Müteşabih harfler gibi terkip halinde değildir, ki terkibe gelme harfin asli durumundan uzaklaşmasıdır. Dolayısıyla bir kişinin hazarda, yani asli yerinde kıldığı namaz, mukattaat harfleri sayısınca olur. Seferde olan kişinin de asli yerinden uzaklaştığı için terkibe gelen müteşabih harfler sayısınca, yani 11 rekât namaz kılması farzdır. [Cavidî, Risâle, cd 29436; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 24]

Namazın farz rekâtlarının mukattaat harfleri sayısınca gelişinin başka bazı sebepleri de vardır. Örneğin namazdaki tüm rükünler harfler vasıtasıyla gerçekleşir. Ezel ve ebed ilminin mazharı olan mukkattaat harfleri sayısınca namaz kılan kişi, ezel ve ebed sırrına ve bu harflerin mazharı olan tüm mevcudatın sırlarına ulaşır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 220-1]

Allah insanı kendi sureti üzerine yaratmıştır. Allah (الله) lafzının inbisatında 14 harf (ا ل ف ل ا م ا ل ف ه ى) zahirdir. Mukattaat harfleri de 14 tanedir (الر كهيعص طس حم ق ن). Her ikisi de Âdem'in yüzündeki kitabet sayısıncadır. Mukattaat harflerini inbisatla yazdığımızda 17 çeşit harf (الر كهيعص طس حم ق ن ف د و) zahirdir ve hazardaki bir günlük namazın farz rekâtları toplamına eşittir. Bir günlük namazın farz rekâtlarının 17 oluşu, mukattaat harfleriyle uyumu nedeniyledir. [Nevnâme, cd 29854; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 06, 27; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30205]

Fazlullah'ın isminin (فضل) eczasında 8 harf (في ضاد لام) zahirdir, gayr-ı mükerrer 7 harftir (ف ي ض ا د ل م). Bunların toplamına Fazl (فضل) isminin zahirindeki 2 noktayı eklersek 17 olur ve hazardaki namazların farz rekâtları toplamı karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 80] Besmelenin (بسم الله الرّحمن الرّحيم) gayr-ı mükerrer 10 harfi (ب س م ا ل ه ر ح ن ي), 4 kelimesi ve 3 şeddesi toplamı da yine 17 farz rekât karşılığındadır. [Miftahu'l Gayb, cd 29180]

Vücutta da 17 farz rekât karşılığında alametler vardır. İstiva hattı geçtikten sonra zahir olan 8 ümmî ve 8 ebî hat, yüzün beyazlığıyla birlikte 17 hattır. Yalnızca ümmî hatlar da aynı hesap üzerinedir; istiva hattı geçtikten sonra zahir olan 8 ümmî hat, 8 mahalli ve yüzün beyazlığıyla birlikte 17 rekât hizasında olur. Bu durumda namaz kılan kişi yüzündeki hatlar sayısınca yüz mahalli olan Kâbe'ye dönmüştür. [İtaatnâme, cd 30403-4] Yukarıda belirttiğimiz gibi teşehhütte kaldırılan sağ elin işaret parmağının 3 eklemi ile sol elin parmaklarındaki 14 eklem toplamı da hazardaki 17 farz rekât karşılığındadır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 28-9; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30206; Keşfnâme, cd 21]

32 ilahi kelime ikiye taksim edildiğinde ekseriyet en az 17 rakamıyla sağlanır. Mukim olan kişi de, haftanın ekserinde yani cuma hariç 6 günde, günlük 17 rekât namaz kılar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 37;

Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 075]

Hazardaki kişinin bir günde kıldığı 17 farz rekâtın her rekâtında 2 secde yapılır, toplamı 34 secdedir. Bu secdelerin 17'si, mukattaat harfleri sayısı karşılığında, diğer 17 secdeyse müteşabih harflerin noktaları sayısına eşittir. Dolayısıyla musalli, mukattaat ve müteşabih harfler sayısınca namaz kılmıştır. Bu 17 harf ve 17 nokta Allah'ın zatıyla birlikte kaimdir, ezeli ve ebedidir. [Nevnâme, cd 29855; İtaatnâme, cd 30401]

Hafta eşyanın zarfı olduğu için hazarda kılınan namazların devri hafta üzerinden hesaplanır. Bunun anlamı haftanın saatleriyle kılınan namazlar arasında bir eşdeşlik ve ilişki olduğudur. Bir haftada 6 gün hazar namazı kılınır. 7. gün olan cuma günü ise toplam 15 farz rekât kılınır. Cuma gününün 15 rekâtını hazarda diğer günlerde kılınan 17 farz rekâtla topladığımızda 6 tane 32 rekât elde ederiz. Böylece her bir gün cuma olur, çünkü cuma 32 kelimenin zuhuru günüdür. [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30764]

Her bir rekâtta 2'şer secde olduğu için 6 tane 32 rekâtta 12 kere 32, yani toplam 384 secde yapılır. Fazlullah bunun hafta saatlerinin istivayla iki kısma ayrıldığında oluşan saatlerle aynı olduğunu söyler. Ancak bir hafta 168 saattir ve istiva hattının geçmesiyle 336 saat zahir olur. Mir Fazilî bu çelişkiyi şu şekilde giderir; saatin kendisi (nefs-i saat) 24'tür. İstiva hattıyla ikiye taksim edilmesiyle 48 saat olur. Bunu 336 saate eklediğimizde 384 saat elde edilir. Bu da yukarıda belirtilen 12 tane 32 secde karşılığındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30699]

Şârih bu çerçevede diğer bir hesap yapmıştır. Buna göre 6 günün, yani gündüzün saati, 12'şer saatten 72 saattir. Cuma günü ise gecesiyle birlikte 24 saattir ve toplamı 96 saat (yani 3 kere 32 saat) olur. Her bir saatin istivasından geçilirse 6 kere 32 saat elde edilir. 6 tane 32 rekât sayısıncadır. [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30765] Ayrıca 7 gün, 24'er

saatten 168 saattir. Bu da 6 kere 28 saate eşittir. Her 28, harfler bahsinde gösterildiği gibi aynı zamanda 32 olduğundan, 6 kere 32'nin istivasından geçildiğinde 12 kere 32 elde edilir. [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30765]

Diğer bir eserde de zarf olan haftanın saatleriyle namaz rekâtları arasındaki eşdeşlik farklı bir şekilde gösterilmiştir. Bir hafta 168 saattir; bunu 100, 60 ve 8'in toplamı olarak ifade edebiliriz. Namazın 50 vakitten 5 vakte düşürülmesinden hareketle bu saatlerin de 1/10'i alınır. 100'ün 1/10'i 10, 60'ınki ise 6'dır, toplamı 16'ye eşittir. 8'in 1/10'i alınamadığı için 16'ya 8 saatten 1 saat eklenerek 17 rekât sayısınca 17 saat elde edilir. 8 saatten geriye kalan 7 saat de 7 ümmî hatta işaret eder. Abdest alırken yüzdeki 14 hat, ellerdeki ve ayaklardaki 10'ar parmak günde 5 kere yıkanır. Bunların çarpımı sırasıyla 70, 50 ve 50'ye eşittir. Bunların toplamı da 170'e eşittir ki, 1/10'i hazarda bir günde kılınan farz rekâtlar toplamı hizasında olur. [Risâle,[1009] cd 56]

Miraç gecesinde namaz vakitlerinin 5 vakte düşürülmesinden önce hazarda kılınması gereken günlük farz rekâtlar 170'dir. Kemâleddin Kaytağ'a göre bu tahfiften önceki 170 farz rekât yüzdeki hatların toplamı karşılığındadır. Şöyle ki, istiva hattı geçtikten sonra zahir olan 8 ümmî hat 4'er unsurdan oluşmuştur, toplamı 32'dir. Bunların mahalleri de aynı şekilde 32'dir. 8 ebî hat ve bunların mahalleri de 32'şerdir. Dolayısıyla 4 tane 32 hat elde edilmiş olur. Bu toplama yüzün her iki tarafındaki 4'er unsurdan oluşan 8'er beyaz hattı da eklersek 6 tane 32 hat elde edilir. Bu hatların asılları olan 7 ümmî, 7 ebî, iki taraftaki 7'şer beyaz hat 6 tane 32 hatta eklenirse 220 elde edilir. 50 vakit hizasında 50 hat bu toplamdan çıkarılırsa 170 hat kalır ki, tahfiften önceki 170 farz rekâtın karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30403]

2. Seferde Namaz

Seferi olan kişi hazarda kılınması farz olan 4 rekâtlık namazları 2 rekât olarak kılar. Bu durumda bir günde 2 rekât sabah, 2 rekât öğle, 2 rekât ikindi, 3 rekât akşam ve 2 rekât yatsı olmak üzere toplam 11 rekât farz namaz kılar. Bu 11 rekât, 11 müteşabih harf (ب ت ث ج خ ذ ز ش ض ظ غ) karşılığındadır. [Nevnâme, cd 29855; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 06; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30205] Yukarıda belirttiğimiz gibi müteşabih harfler telaffuz edilirken muhkem harflere ihtiyaç duyduğundan talidirler ve terkip halinde geldiklerinden asıldan uzaklaşmayı temsil ederler. Bu nedenle seferde olan, yani vatanından ayrılan kişi, müteşabih harfler sayısınca farz rekât kılar. Aynı şekilde 11 müteşabih harf, mukattaatta gelmediğinden, yani gaip hükmünde olduğundan, kendi evinden gaip olan, yani seferde olan kişi de müteşabih harfler adedince rekât kılar. [Cavidî, Risâle, cd 29436; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 24]

Bununla birlikte Arşî farklı bir yorumla müteşabih harflerin zahiren seferdeki 11 farz rekât karşılığında olsa da aslında hazardaki 17 farz rekâtın karşılığında olduğunu söyler:

Kaldı on bir müteşâbih ki ser-i suverde ol
Gelmedi oldu mu'ayyen ki odur asl-ı sefer

Zâhir eğerçi alem oldu salât-ı sefere
Lîk bâtında salât-ı hazra oldu makarr

Bî (بي) *ve tî* (تي) *sî* (ثي) *cim* (جيم) *ve hı* (يخ) *zel* (لاذ) *ve zî* (يز) *ve şın* (شين)
ile dat (داض)

Zı (ظي) *ve ğayını* (غين) *bile fehm eyle var ey ehl-i hüner*

Bî-mükerrer bulunur altı hurûf eczâda
Olur on yedi hem on bir ile zamm etsen eğer

Batn-ı sâliste iki harf dahî zâhir olur

Olur on dokuz onu fehm edemez şî'î-i hâr

Muhkemin iki yedi harfiyle beş noktasına

Oldu dâll anla bu on dokuzu ey tâc-be-ser

Muhkem etti müteşâbihde bu vech ile zuhûr

عین یکدیگرند ایشان ز قضا و ز قدر

Gayrı bilme sefer ile hazrı ârif isen

Seferi ayn-ı hazr bil hazrı ayn-ı sefer [Arşî, Divân, cd 22]

Görüldüğü gibi Arşî, 11 müteşabih harfin eczasında zahir olan gayr-ı mükerrer 6 harf (ی م ا ل ن د) ile 11 müteşabih harfin toplamının 17 olmasından hareketle aslında müteşabihin muhkem olduğunu söyler. Ayrıca 11 müteşabih harfin eczasındaki harflerin eczası alındığında 2 harf[26] daha ortaya çıkar, 17'ye eklendiğinde 19 harf olmuş olur. 14 mukattaat harfinin de 5 noktası vardır,[27] toplamı 19'a eşittir. Dolayısıyla müteşabih harf zahiren seferdeki 11 farz rekât, batınen hazardaki 17 farz rekât karşılığındadır. Bu da bizi sefer ile hazarda kılınan rekâtların aynılığına götürür.

Fazlullah'ın isminin (فضل) eczasında zahir olan (في ضاد لام) gayr-ı mükerrer 7 harf ve 4 noktanın (ف ي ض ا د ل م) toplamı da seferde bir günde kılınan 11 farz rekât karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 80] Aynı şekilde, besmelede (بسم الله الرّحمن الرّحيم) geçen gayr-ı mükerrer 10 harf (ب س م ا ل ه ر ح ن ي) ve *be*'nin (ب) bir noktası toplamı da seferdeki 11 farz rekât karşılığındadır. [Miftahu'l Gayb, cd 29180] Teşehhütte sağ elin işaret parmağının kaldırıldığını ve bundaki 3 eklemle sol elin parmaklarının eklemleri toplamının hazarda bir günde kılınan 17 farz rekât karşılığında

---

[26] Söz konusu 2 yeni harf (ف ve و), 11 müteşabih harfin eczasındaki gayr-ı mükerrer 6 harfin eczasında (ی میم الف لام نون دال) ortaya çıkar.

[27] الر کهیعص طس حم ق ن

olduğunu söylemiştik. Bu durumda sağ elde kalan parmakların eklem sayısı da –ki 11'dir– seferdeki farz rekâtlar karşılığında olur. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 28-9; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30206; Keşfnâme, cd 21]

Bazı fıkhî mezheplere göre seferdeyken namaz rekâtlarının azaltılmasının yanında cem de yapılır. Buna göre öğle ile ikindi, akşam ile yatsı birlikte kılınır. Öğlenin iki rekât farzı yanağın 2 tarafındaki sakal, ikindinin 2 rekât farzı 2 taraftaki bıyık karşılığındadır. Kıraatleri sessiz olan bu rekâtların karşılığındaki hatlar birbirlerine bitişik olduğundan bu iki namaz seferde cem edilir. Kıraatleri yüksek sesle yapılan akşamın ilk 2 farz rekâtı 2 taraftaki bıyığın mahalli, yatsının 2 rekât farzı da 2 taraftaki sakalın mahalli karşılığındadır. Bu hatlar da birbirine bitişik olduğundan akşam ile yatsı da cem edilerek kılınır. [İtaatnâme, cd 30411; Beyân-ı Namaz, cd 175; Salâtnâme, cd 20, 24-5]

Bir günlük namazlar hazardayken mukattaatın 5 harfi (ا ق ک ص ن) karşılığındayken, cem edildiğinde 3 vakitte kılınan namazlar, eczalarından *fe* (ف) harfinin zahir olduğu 3 mukattaat harfinin (ا ق ک) karşılığındadır. Bu üç vaktin *fe* harfinin eczasında görülen 3 nokta (ڤ) karşılığında veya eczasındaki *ye* harfi noktasız yazıldığında zahir olan 2 harf ve 1 nokta (فى) karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30401-2] 5 vakit namaz, yüzdeki hatlardan 2 arız, 2 bıyık ve bir anfekaya karşılık gelir. Seferde vakitlerin cem edilip 3 vakitte kılınması nedeniyle bu 5 vaktin karşılık geldiği hatlar da cem edilmiş ve seferdeki 3 vakit, sakal, bıyık ve anfeka karşılığında gelmiştir. [İtaatnâme, cd 30406]

Seferde bir günde kılınan 11 rekât farz, miraç gecesindeki tahfiften önce 110 rekâttı. Tahfiften önceki haliyle 110 rekât de yüzdeki hatlar karşılığındadır. 4'er unsurdan oluşan 7 ümmî ve 7 ebî hat 28'er mahalleriyle birlikte 112 hattır. Bu toplama, 4'er unsurdan oluşan 7 deliği (2 göz, 2 kulak, 2 burun ve 1 ağız) eklersek 140 hat elde ederiz. Tahfiften

önce hazarda günlük 50 vakit namaz emredilmişti. Tahfiften önce seferde kılınması emredilen namazlar ise 30 vakittir. 140 hattan bu 30 vakit çıkarıldığında, seferde kılınması emredilen 110 rekât farz karşılığında 110 hat elde edilmiş olur. [İtaatnâme, cd 30405]

Mukattaat harflerinin eczasında 213 harf zahir olur. Bunların müsemması olan 32 harfi çıkardığımızda 181 harf kalır. Bunlardan 170'i azaltılmadan önce hazarda kılınması emredilen 170 rekât, kalan 11 harf de seferde kılınan 11 rekât farz karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30397]

3. Cuma Günü Namazları

Her Müslümana cuma namazı farklı durumlara göre farz, vacip ve sünnet derecesinde zorunludur. Kişinin seferi olması bile bu zorunluluğu kaldırmaz. Cumanın bu önemi, Allah'ın varlığı yaratmasından, kıyamet, haşr, hesap günü, mizan, sırat, cennete girme ve rü'yetullahın cuma günü olmasından kaynaklanır. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30204]

Cuma günü aynı zamanda müfredatın zuhur ettiği gündür. Namaz müminin miracıdır ve Hz. Muhammed de cuma gününde mürekkebattan müfredata avdet etmekle bu miracı yapmıştır. Hakikati arayan kişi cuma günü kıldığı namazların farz rekâtları karşılığında kendi hilkati sırrına avdet (عودت) ettiği için cuma günü bayram (عيد) olmuştur. [Salâtnâme, cd 18]

Cuma günü kılınması emredilen farz namazların rekâtları, sabah 2, öğle 2, ikindi 4, akşam 3 ve yatsı 4 olmak üzere toplam 15 adettir. Bu 15 rekât, 11 müteşabih harf (ب ت ث ج خ ذ ز ش ض ظ غ) ve dört mu'cem harfin (پ چ ژ گ) kaim makamı olan *lamelif* (لا)'in eczasındaki gayr-ı mükerrer 4 harf (ا ل م ف) karşılığındadır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 24; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30205]

Fazlullah'ın isminin eczasında zahir olan mükerrer 8 harf (ف ض ا ل م) ve gayr-ı mükerrer 7 harfin (ف ي ض ا د ل م) toplamı da cuma günü kılınan farz rekâtların hizasındadır. [Keşfnâme, cd 80] Besmelenin (بسم الله الرّحمن الرّحيم) oluşturduğu gayr-ı mükerrer 10 harf (ب س م ا ل ه ر ح ن ي) ve 4 kelime ile *be*'nin (ب) noktası toplamı da cuma gününün 15 rekâtına işaret eder. [Miftahu'l Gayb, cd 29180] Aynı şekilde teşehhütte kapatılan sağ elin 4 parmağı ve bu parmaklardaki 11 eklem toplamı da 15 cuma günü kılınan farz rekâtları karşılığındadır. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29642]

Cuma günü kılınan cuma namazının 2 rekâtı farz, 10 rekâtı (4 + 4 + 2) sünnettir. Farz ve sünnet rekâtların 2 hutbeyle toplamı, yüzdeki Seb'ul mesânî olan 14 hat karşılığındadır. Diğer taraftan farz olan 2 rekât ve 2 hutbenin toplamı da 4 mu'cem harf (ب چ ژ گ) karşılığındadır.

Misalî bunu şöyle ifade eder:

Farz-ı cum'a iki rek'attir hemân
K'oldurur vustâ salât e y hurde-dân
Iki oldu hutbesi hem kıl nazar
Verdi pâ u çâ u ja u gâ'dan haber [Feyznâme, cd 29195]

Cuma namazı yaşanılan beldenin en büyük camiinde, yani mısır camiinde topluca eda edilir. Hurufilere göre mısır camii insan vücudundan kinayedir. Orada cuma namazını kılmak ise 28 ve 32 harfin alametlerini kendi vücudunda müşahede etmektir. Dolayısıyla bir kişi kendi vücudunda Âdem'in ve Hâtem'in kelimelerini müşahede etmezse mısır cami olmaz ve kıldığı cuma namazı da caiz olmaz, çünkü cuma namazı sadece mısır camide kılınır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 49; Işknâme, cd 30321]

Fazlullah *Muhabbetnâme*'sinde mısır camii, 28 hattan istiva hattı

geçtikten sonra ortaya çıkan 32 hattan kinaye olarak değerlendirmiştir. Cuma namazının, diğerlerinden farklı olarak güneş tam tepedeyken kılınması da istiva hattından kinayedir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 33, 41] Güneş tam tepedeyken, Âdem'in veçhi makamı olan Kâbe'yle aynı hizada olur. Âdem'in veçhi de 32 alametin istiva hattıyla zuhur ettiği yerdir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 33]

Cuma gününün Âdem'in yaratıldığı gün ve 32 alametin zuhur günü olması hasebiyle, cuma namazı güneş istiva hattına işareten tam tepe noktadayken kılınır. İstiva hattı iledir ki, mısır cami olan Âdem'in 32 hattı zuhur etmektedir. Arşî şu beytinde buna işaret eder:

در جامع مصر جمعه را کردم ادا Mısır camiinde cumayı eda ettim.

بابای حقیقی شدم إسمع ولدا İşit ey oğul ki gerçek baba oldum. [Arşî, Divân, cd 108]

Cuma namazında imam 2 rekât cuma namazı farzını kılmadan önce 2 tane hutbe okur. Bu hutbelerde imamın elinde kılıç bulunur.[28] Fazlullah'a göre bunun nedeni cuma gününün Âdem'in yaratıldığı gün oluşudur. Çünkü melekler, Âdem'in yaratılışına yeryüzünde kan dökeceği ve fitne çıkaracağı düşüncesiyle itiraz etmişlerdir. Meleklerin bu itirazına işareten imam hutbeye elinde kılıçla çıkar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 131] *Arşnâme*'de bunu daha açık bir şekilde ifade eder:

چون ملائك گفته اند سفك دما Melekler 'kan dökme, Âdem'den ve

ز آدمی و آدم آید طالبا âdemoğullarından gelir' dediklerinden ey talip!

مصطفی زان تیغ بر منبر بَرَد Mustafa minbere kılıçla çıktı,

تا ملائك غصه این کم خورَد ta ki melekler bundan daha az kaygılansınlar.

[Arşnâme, cd 23]

[28] Bu gelenek fethedilmiş yerlerdeki hutbeler için geçerlidir.

Misalî ise hutbedeki kılıcı şu şekilde açıklar:

Minbere şemşîr ile k'eyler urûc
Hutbeye başlar hatîb eyler hurûc

Şemşîr ânda istivâya dâlldir
K'istivâyı bilmeyenler zâlldir.

Remz ile demektir âdem günüdür
Cum'ayı fehm etmeyenler dûnîdür

Kim ki bilmez cum'anın esrârını
Görmeyiserdir hakkın dîdârını

Ya'ni kır der şol ki cum'a sırrına
Ermedi tâ kim erince gavrına

Hem buyurdu fadribû fevka'l unk (8:12)
Aynını aç gel oku kur'ân'da hak [Feyznâme, cd 29195]

Miraç gecesinde namazların 5 vakte indirilmesinden önce cuma günü kılınması gereken namazlar 150 rekâttır. Bunlar her biri 4'er unsurdan oluşan 8 ümmî, 8 ebî hatlar ve bunların mahalleriyle birlikte 16 ak hat ve gözlerdeki 6 hattın toplamı karşılığındadır. Tahfiften sonra emredilen 15 rekât ise 7 ümmî, 7 ebî hat ile yüzün beyazlığı karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30404-5]

Cuma günü kılınan 15 farz rekâtta toplam 30 secde yapılır. Bunların 15'i, 15 müteşabih harf hizasındadır. Diğer 15 secde ise 4 mu'cem harfin 12 noktası ile 11 müteşabih harfin inbisatından çıkan 3 harfin (ف د و) toplamı karşılığındadır. [Nevnâme, cd 29859]

Bir hadiste Hz. Peygamber kendisine Cebrail'in elinde beyaz bir aynayla geldiğini ve onun cuma günü olup Müslümanlar için bayram

günü olduğunu söylemiştir.[29] Hurufi şairler bu hadise telmihte bulunarak 32 hat ve 32 farz rekât (hazardaki 17 rekât ile cuma günü kılınan 15 rekâtın toplamı) arasında ilişki kurmuşlardır:

مصطفی فرمود جبریل امین	Mustafa buyurdu ki Cibril-i emin
پیش من آورد مرآت مبین	bana mübin bir ayna getirdi.
گفت روز جمعه این آینه بود	Cuma günü bu aynadır dedi.
کور از آینه کی کردست سود	Kör olan aynadan nasıl faydalansın.
عید تو و عید امت باشد این	Bu senin ve ümmetinin bayramı olsun.
تو در آینه رخ آدم ببین	Sen aynada Âdem'in yüzünü gör.
جمعه روز خلقت آدم بُوَد	Cuma Âdem'in yaratılış günüdür,
وجه آدم آشکار از او شَوَد	*Âdem'in veçhi ondan aşikâr olur.* [Arşnâme, cd 9]

Âyine geldiğine cum'a sebep
Buna yüzün onda gösterdi çeleb

Otuz iki cum'a gün olur namaz
Süretin nakşı gibi ey serfiraz

Her ki bu gözgüde görmez yüzünü
Bî-haber kalır bilmez özünü [Beşâretnâme, cd 2979-80]

مرآت چو عید و جمعه بودی	Ayna bayram ve cuma olduğu için
بر ستّه ز حق مزید گشتی	Hak katından 6 üzerine ziyade oldu.
چون عود به نطق خویش کردی	Kendi nutkuna döndüğünden (عود)
چون جمعه ز عود عید گشتی	Cuma günü sana bayram (عید) oldu.

[Divân,[186] cd 29134]

Hurufiler bu hadisi yorumlarken cumanın niçin aynayla simgelen-

[29] جائنی جبرائیل و فی کفه مرآت بیضاء فقال لی یا محمد هذه جمعة یفرضها علیک ربّک لتکون لک عیداً و لا مّتک من بعدک و هو سید الایام عندنا و نحن ندعوه یوم القیامة یوم المذبد

diğini açıklamışlardır. Cuma günü kılınan 15 farz rekâtın hazarda kılınan 17 farz rekâta dahil edilmesiyle 32 rekât elde edilir. 32 rekât Âdem'in hatları karşılığında olduğu için, cuma günü Âdem'in hatlarını gösteren bir ayna olarak kabul edilir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 3; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 85; Câvidânnâme Şerhi, cd 29578; Işknâme, cd 30298]

Bu üç çeşit namazdan hazarda kılınan bir günlük 17 farz rekâtla seferde kılınan 11 farz rekâtın toplamı bize 28'i, belirttiğimiz gibi hazardaki 17 rekâtla cuma gününün 15 rekâtın toplamı da 32'yi vermektedir. Buradan hareketle namazın gayesinin, 28 ve 32 ilahi kelimenin zuhuru olan yüzdeki 28 ve 32 hattın müşahedesi olduğu söylenir. Bu aynı zamanda Allah'ın veçhinin müşahedesidir. [Işknâme, cd 30259; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 7; Zübdetu'n-necât, cd 29473] Namazların rekâtları, Zat'ın isim ve sıfatları olan 28 ve 32 ilahi kelimeye işaret ettiği için namazı terk eden kişi secde etmeyen şeytan olarak kabul edilmişlerdir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 9]

Beş Vakit Namazın Farz Olan Rekâtları

Beş vakit namazın farzları ya sabah gibi 2 rekâttır veya akşam gibi 3 rekâttır ya da öğle, ikindi ve yatsı gibi 4 rekâttır. Bu üç kısım, mukattaat harflerinin inbisatında ortaya çıkan 3 harf (ف د و) hizasındadır. Bunlardan *fe* (ف) harfi, 3 mukattaat harfinin inbisatından (الف كاف قاف) zahir olur ve bir gündeki 3 tane 4 rekâtlık namaz karşılığındadır. Bunlardan *kâf*'ın (ق) inbisatı hariç her harfin inbisatında 3 harf ve 1 nokta vardır ki, harf ve nokta toplamı 4 farz rekât hizasındadır. *Dal* (دال) harfi ise mukattaat harflerinden sadece *sad* (ص) harfinin inbisatından (صاد) zahir olur. *Dal* (دال) harfinin inbisatında 3 harf olduğundan 3 rekâtlık akşam namazı karşılığındadır. Mukattaat harflerinin inbisatından çıkan ve mukattaat harflerinden olmayan son harf *nun*'dur (ن). Bunun

inbisatından (نون) zahir olan harf *vav*'dır (واو). *Vav* (واو) gayr-ı mükerrer 2 harften (و ا) oluştuğu için sabah namazının farzının 2 rekâtı karşılığındadır. [Nevnâme, cd 29860-1] 4 rekât karşılığındaki 3 mukattaat harfinden *kef* ve *kaf* (ک ق) alfabede arka arkaya geldiğinden farzı 4 rekâtlı namazlardan öğle ve ikindi karşılığındadır. Bu durumda *elif* (الف) harfi de *kaf* ve *kef*'in asıl harflerinden sonra (کا قا şeklinde) geldiğinden yatsı namazına karşılıktır. *Sad*'ın (صاد) akşam namazına karşılık geldiğini söylemiştik. Nitekim alfabede de *sad* (ص), *elif* (ا) ile *kaf* ve *kef*'in (ق ک) arasında gelmiştir. [Nevnâme, cd 29863]

Bir günde kılınan 5 vakit namaz karşılığında olan 5 harften (ا ک ق ص ن) bir günün 24 saati müşahede edilmektedir. Şöyle ki, bu harflerin inbisatlarındaki harf ve nokta toplamı *elif* (الف) ve *kef* (کاف) için 4'er, *kaf* (قاف) için 6'dır. *Sad*'ın (صاد) alametleri toplamı 3'tür. *Nun*'un (نون) alametleri ise *vav* sayılmaksızın, 4'tür. Hesaba dahil etmediğimiz *vav*'ın inbisatında da 3 alamet (واو) vardır. Beş harften elde ettiğimiz bu alametler toplamı 24'e eşittir ki, bir günün saatleri karşılığındadır. [Nevnâme, cd 29861]

Emir Gıyâseddin, namaz rekâtlarıyla miraç arasındaki ilişkiyi değerlendirmiştir. Onun çıkış noktasını namazın miraç gecesinde farz olması ve bir hadiste Hz. Peygamber'in namaz müminin miracıdır anlamındaki hadisi oluşturur. Buradan hareketle namazla gerçekleşen miraç, kendisini namaz rekâtlarında gösterir. Daha önce açıkladığımız gibi Hurufi düşüncesinde miraç, yüzün altından başlayarak saçlara kadar olan yükselişi ve hatların bilgisini ifade eder. Buna göre insan yüzünde ilk ulaşılan yer çenedir ve çenedeki kıllar ile saç arasında fasıla olmadığı için 2 taraftaki saç-sakal ve bunların mahalli olan 4 hat öğle namazının 4 rekâtı hizasındadır. Daha sonra gelen anfekanın 2 tarafı ve bıyığın 2 tarafı ikindi namazının 4 rekâtı hizasındadır. Bu hattan

daha yukarıda yer alan 2 burun hattı ve yüzün beyazlığı akşam namazının 3 rekâtı karşılığındadır. 4 kirpik yatsı namazının 4 rekâtına, yükselişin son noktasında yer alan ve kabe kavseyn olan 2 kaş ise sabah namazının 2 rekâtına karşılık gelir. [İstivânâme, cd 19]

Muhitî ise 5 vakit namazın rekâtlarını *be*, *te*, *se*, *cim* ve *ha* (ب ت ث ج ح) harfleriyle yorumlar. Sabah namazı, Âdem'in namazıdır ve *be* (ب) harfi karşılığındadır. Nitekim *elif* (ا) Zat'a işaret eder, *be* (ب) ise Âdem'in mertebesidir ve sıfata işaret eder. Diğer taraftan sabah namazının farzı 2 rekâttır, *be* (ب) harfinin ebcedi de ikidir. *Be*'nin (ب) eczasındaki harf sayısı (ي) ebced değeri gibi ikidir. [Keşfnâme, cd 57-8] Diğer bir yoruma göre ise *be* (ب) bir harftir ve bir noktasıyla birlikte toplamı ikidir. Bu nedenle sabah namazının 2 rekâtına karşılık gelir. [Nefâisu'l Hakâik, cd 294 19]

Öğle namazı *te* (ت) harfi karşılığındadır. Çünkü *te* harfinin eczasında (ي) öğle namazının farz rekâtları sayısınca 4 nokta zahir olur. 4 noktanın 2 harfle toplamı ise sabah namazından öğle namazına kadarki 6 saate işaret eder. [Keşfnâme, cd 58]

Se (ث) harfinin harf ve nokta toplamı 4'tür ve ikindi namazının 4 rekât farzı hizasındadır. Akşam namazı *cim* (ج) harfi karşılığındadır. *Cim*'in (ج) eczasında zahir olan 3 harf (جيم) akşam namazının 3 rekât farzı hizasındadır. Yatsı namazı ise eczasında 2 harf ve 2 nokta (حي) zahir olan *ha* (ح) harfi karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 58]

Muhitî'ye göre bir günde kılınan farz rekâtlar sadece *be* (ب) harfinden de müşahede olunabilir. Buna göre sabah namazının 2 rekât farzı *be* (ب) harfinin harf ve nokta toplamı, öğle namazının 4 rekât farzı *be*'nin (ب) harf, nokta ve ebced değeri toplamı, ikindinin 4 rekât farzı *be*'nin eczasındaki 2 harf (ي) ve *be*'nin ebcedi toplamı, akşam namazının 3 rekât farzı *be*'nin eczasındaki noktalar (ي), yatsının 4 rekât farzı

ise *be*'nin (ب) eczasındaki iki harfin (بِ) eczalarından zahir olan 4 harf (بِ بِ) karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 81]

Fazlullah'ın isminin (فضل) eczasında zahir olan harflerden (فِ ضاد لام) *fe*'nin (فِ) 2 harfi sabah namazının 2 farz rekâtına, *dat*'taki (ضاد) 3 harf ve 1 nokta öğle, ikindi ve yatsının 4 farz rekâtına karşılıktır. Bu 3 vaktin rekâtlarının birbirine benzerliği, *dat* (ض) harfinin müteşabih harflerden oluşuyla ilgilidir. Son olarak *lam*'ın (لام) 3 harfi ise akşam namazının 3 rekât farzına karşılıktır. [Keşfnâme, cd 79; Mesâil, [1052] cd 30426]

Nefâisu'l Hakâik'te, vitrin farzı gibi bir rekâtlı namazların, *elif* (ا) harfi, 2 rekâtlıların harf ve nokta toplamıyla *be* (ب) harfi, 3 rekâtlıların harf ve nokta toplamıyla *te* (ت) harfi, 4 rekâtlıların da harf ve nokta toplamıyla *se* (ث) harfi karşılığında olduğu söylenir. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29419]

Mukattaat harflerinden *hâ mim*'in (حم) eczasında 5 harf (حی میم) zahir olur ve 5 vakit hizasındadır. Kuran'daki *hâ mim* (حم) mukattaat harfleri 40 ve 46. sureler arasında gelir ve tekrarlarla şunlardır: حم حم حم عسق حم حم حم. İlk iki *hâ mim*'in (حم حم) 4 harfi öğle namazının, sonraki iki *hâ mim*'in (حم حم) 4 harfi ikindi namazının farz rekâtları karşılığıdır. *Ayn sin kaf*'ın (عسق) 3 harfi akşam namazının, sonraki iki *hâ mim*'in (حم حم) 4 harfi yatsı namazının, en sondaki *hâ mim*'in (حم) 2 harfi sabah namazının farz rekâtları hizasındadır. [Mesîhnâme, cd 53]

Farz Rekâtlardan Kıraati Cehri ve Mahfi Olanlar

Cemaatle kılınan namazların kıyamlarındaki kıraatler imam tarafından öğle ve ikindi namazında sesli diğer vakit namazlarda sessiz okunur. Hurufiler namazlardaki kıraatin bu şu şekilde farklı olmasını yorumlamışlardır. Bu yorumların temelini de harflerin mazharı olan

insan yüzündeki hatlar oluşturur.

Namazlardaki kıraatlerin sesli ve sessiz olmasını hatlar üzerinden yorumlayan Hurufiler arasında bu konuda iki farklı yaklaşım bulunur. Birincisine göre, yüzdeki hatlar görünür olduğunda kıraat sessizdir, çünkü nutuk ve hatlar aynı hakikattir ve birinin varlığında diğerine gerek yoktur. Yani eğer hat görünür ise nutk, yani kıraat sessiz, hat görünür değilse kıraat sesli olur. [İtaatnâme, cd 30409] Diğer yaklaşıma göre, kıraati sesli olan rekâtlar ile hatlar arasında paralellik vardır. Buna göre hatlar görünür olduğunda kıraat de sesli olur.

Kemâleddin Kaytağ ve bazı Hurufi düşünürler ilk gruba dahil olarak kıraati sesli olan rekâtları gizli hatlar karşılığında görürler. Örneğin hazarda kılınan farz namazlardan sabahın, akşamın ve yatsının ilk 2 farz rekâtlarının kıraatleri yüksek sesle yapılır. Kıraati sesli yapılan toplam 6 rekât, 6 harf (ر ه ی ط ح ف) hizasındadır. Sabahın 2 rekât farzı *ha* ve *fe* (ح ف) harfleri, hatlardan da 2 kaşın mahalli karşılığındadır. Kaşların mahalleri mahfi olduğundan sabah namazının 2 rekât farzının kıraati seslidir. Akşam namazının ilk 2 rekâtı ise *ye* ve *ṭı* (ی ط) harfleri ve alttaki 2 kirpiğin mahalli karşılığındadır. Bu hatlar da mahfi olduğundan namazın kıraati seslidir. Yatsının ilk 2 rekâtı ise *rı* ve *he* (ر ه) harfleri ve üstteki 2 kirpiğin mahalli karşılığındadır. Aynı şekilde bu hatlar da mahfi geldiğinden bunların karşılığındaki rekâtların kıraatleri seslidir. [İtaatnâme, cd 30410; Beyân-ı Namaz, cd 174; Salâtnâme, cd 20, 23; Risâle,[269] cd 103]

Kıraati sessiz yapılan öğle ve ikindi namazlarının 4, akşamın son ve yatsının son 2 rekâtları ise 11 harf (ا ک ع ص د س م ق ن ل و) hizasındadır. Öğlenin 4 rekât farzı bunlardan *elif*, *lam*, *kef* ve *sad* (ا ل ك ص) harfleri karşılığındadır. Bu 4 rekât, hatlardan da istiva hattı geçtikten sonra 2'ye bölünen saçlar ve bunların mahalleri hizasındadır. Saçlar görü-

nen hatlardandır. Saçların mahalli de saçlar kazındığında ortaya çıktığı için görünür hatlardan kabul edilir. Yani bu 4 hat görünür olduğu için bunların karşılığındaki öğle namazının 4 rekât farzının kıraati sessiz okunur. İkindinin, kıraati sessiz olan 4 rekât farzı ise *sin*, *mim*, *ayın* ve *kaf* (ق ع م س) harfleri ve hatlardan 4 kirpik karşılığındadır. Akşamın, kıraati sessiz olan farzının son rekâtı *nun* (ن) harfi ve yüzdeki beyazlık karşılığındadır. Yatsının farzının son 2 rekâtı ise *dal* ve *vav* (و د) harfleri ve 2 kaş karşılığındadır. Görüldüğü gibi tüm bu hatlar aşikâr olduğundan, karşılık gelen rekâtların kıraatleri sessizdir. [İtaatnâme, cd 30410; Beyân-ı Namaz, cd 174; Salâtnâme, cd 20, 23; Risâle,[269] cd 103]

Seferde kılınan namazların farzlarından 5 rekâtın kıraati sessiz, 6 rekâtın seslidir. Ama kıraati sesli olan rekâtların karşılığındaki harfler ve hatlar hazardaki rekâtlardan farklıdır. Sabah namazının 2 rekât farzı *ze* ve *zı* (ظ ز) harfleri, dudak altındaki kılların (anfeka) mahalli ve yüzün beyazlığı karşılığındadır. Akşam namazının kıraati sesli olan ilk 2 rekâtı *be* ve *te* (ب ت) harfleri ve 2 taraftaki sakalın mahalleri (veya 2 taraftaki bıyığın mahalleri [Salâtnâme, cd 25]) karşılığındadır. Yatsı namazının 2 rekâtı ise *se* ve *hı* (ث خ) harfleri ve 2 taraftaki bıyığın mahalleri (2 taraftaki sakalın mahalleri[30]) karşılığındadır. Seferinin kıldığı farz namazlardan kıraati sessiz olanlardan öğlenin 2 rekâtı, *cim* ve *zel* (ذ ج) harfleri ve 2 yanak hattı karşılığındadır. İkindinin 2 rekâtı ise *şın* ve *dat* (ش ض) harfleri ve 2 bıyık karşılığındadır. Akşamın son rekâtı ise *gayın* (غ) harfi ve anfeka karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30411; Beyân-ı

[30] Işkurt Dede, *Salâtnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1043, cd 25. Bu son iki noktada *Salâtnâme* ile *Beyân-ı Namaz* arasındaki görüş farklılığının nedeni, yazarların iktibas yaptıkları *İtaatnâme*'de bu iki vakit namazın hatlarının birlikte zikredilmiş olmasıdır. Bkz Kemâleddin Kaytağ, *İtaatnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1052, cd 30411.

Namaz, cd 175; Salâtnâme, cd 20, 24-5]

İstiva hattı cuma günü zuhur ettiğinden, istivaya ve gayr-ı istivaya işareten cuma günü kılınan farz namazların 8 rekâtının kıraati sesli, 7 rekâtın kıraati da sessizdir. Kıraati sesli olanlardan sabah namazının 2 rekât farzı, *ye* ve *je* (ی ژ) harfleri, yüzde de 2 taraftaki sakalın mahalleri karşılığındadır. Cuma namazının 2 rekâtı *be* ve *te* (ب ت) harfleri ve aşikâr olmayan 2 burun hattı karşılığındadır. Çünkü cuma günü ruh Âdem'e burnundan üflenmiştir. Cuma nefha günü ve arş ile İsa'nın zuhuru günüdür. Burun içindeki hatlar dıştan bakıldığında görülmediğinden bunların karşılığındaki rekâtların kıraati seslidir. [İtaatnâme, cd 30411; Keşfnâme, cd 70; Salâtnâme, cd 23] Akşam namazının ilk 2 rekâtı ise *se* ve *hı* (ث خ) harfleri, yüzde de 2 burun içi hattının mahalli karşılığındadır. Yatsının ilk 2 rekâtı ise *ze* ve *zı* (ز ظ) harfleri ve 2 taraftaki bıyığın mahalleri karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30411-2; Beyân-ı Namaz, cd 175; Salâtnâme, cd 20, 24; Risâle,[269] cd 104.]

Cuma günü kılınan farz namazlardan kıraati sessiz olanlardan ikindinin 4 rekâtı *cim*, *zel*, *şın* ve *dat* (ج ذ ش ض) harfleri, 2 taraftaki sakal ve bıyık karşılığındadır. Akşamın farzının son rekâtı ise *gayın* (غ) harfiyle anfeka karşılığındadır. Yatsının son 2 rekâtı *çim* ve *gef* (چ گ) harfleri, yüzde de anfeka[31] ve yüzün beyazlığı karşılığındadır. [İtaatnâme, cd 30412; Beyân-ı Namaz, cd 175; Salâtnâme, cd 20, 24; Risâle,[269] cd 103-4]

---

[31] Beyân-ı namaz müellifi bunu anfeka hattı olarak, Işkurt Dede de iktibas yaptığı Kemâleddin Kaytağ gibi anfeka mahalli olarak almıştır. Normalde sessiz okunması hasebiyle zâhir olan anfeka hattı olarak almak gerekse de, Kemâleddin Kaytağ ve ondan yaptığı iktibasta Işkurt Dede, neden anfekanın mahallini sessiz rekât karşılığında aldıklarını açıklamışlardır. Bkz. Kemâleddin Kaytağ, *İtaatnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1052, cd 30412; Işkurt Dede, *Salâtnâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1043, cd 24.

Muhitî, yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci yaklaşımı takip eder. Yani kıraati sesli olan rekâtlar, aşikâr olan hatlar, kıraati sessiz olanlar da gizli olan hatlar karşılığındadır. Muhitî aynı zamanda farz namazların rekâtlarını Fazlullah'ın isminde de müşahede eder. Buna göre, sabah namazının kıraati sesli olan 2 rekât farzı 2 kaşa karşılıktır. Kaş hatları görünür olduğundan sabah namazının farzının kıraati da seslidir. [Keşfnâme, cd 70] Bu 2 rekât aynı zamanda, Fazlullah'ın ismindeki (فضل) 2 noktaya işaret eder. Bu noktaların görünür olması da sabah namazının farzının 2 rekâtının kıraati seslidir. [Keşfnâme, cd.81]

Akşam namazının farzının kıraati sesli olan ilk 2 rekâtı, 2 bıyık hattı [Keşfnâme, cd 70] ve Fazlullah'ın ismindeki (فضل) *fe* ve *dat* (ف ض) harfleri karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 81] Yatsı namazının farzının ilk 2 rekâtı ise 2 taraftaki sakal [Keşfnâme, cd 70] ve Fazlullah'ın ismindeki noktalı 2 harf (ف ض) karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 81]

Muhitî'ye göre, hazarda kılınan farz namazlarından 6 rekâtın kıraatleri, *kün* (كن) emrinin eczasında görülen 6 harf (كاف نون) karşılığında olduğundan sesli okunur. Nitekim *kün*'ün (كن) ebcedi 70'tir, kelimeyi oluşturan 2 harf ve eczasında zahir olan 6 harfle birlikte 78'dir. Toplam 78 tane olan mukattaat harfleri karşılığındadır. Gayr-ı mükerrer mukattaat harfleri 17 tanedir, bir günde kılınan farz namaz rekâtları toplamına eşittir. [Keşfnâme, cd 69] Dolayısıyla namazın hakikati *kün*'de (كن) bulunduğundan, kıraati sesli olan rekâtların sayısı *kün*'ün eczasında zahir olan harfler hizasındadır. [Keşfnâme, cd 70] Emir Gıyâseddin'e göre 17 mukattaat harfleri sayısınca kılınan 17 rekât farz namazın kıraati sesli olan 6 rekâtı, gayr-ı mükerrer mukattaat harflerinde görülen 6 nokta (ي ق ن ف) hizasındadır. [İstivânâme, cd 7]

Kıraatleri sessiz olan 11 farz rekât, 11 müteşabih harf karşılığındadır. Müteşabih harfler gaip hükmünde olduklarından bu 11 rekâtın

kıraatleri sessizdir. 11 rekâttan 8'i öğle ve ikindinin farzlarıdır ve gündüz kılınır. Cennetin 8 kapısı ve Fazlullah'ın isminin (فضل) eczasındaki 8 harf (ف ض ا ل) karşılığıdır. Bu 8 rekât, hatlardan 4 kirpik ve 4 kirpik mahalli hizasındadır. Diğer hatlara göre kirpik hattı gizli olduğu için bu 8 rekâtın kıraatleri de sessizdir. Akşam ve yatsının toplam 3 rekâtındaki kıraatler de sessizdir. Bu 3 rekât, mukattaat harflerinin eczalarından zahir olan 3 yeni harf (د ف و) hizasındadır. [Keşfnâme, cd 69-70]

Namazların Sünnetleri

Gün içerisinde kılınan 5 vakit namazın farzları yanında sünnetleri de vardır. Bu sünnetlerden bir kısmı müekkede, bir kısmıysa gayr-ı müekkededir. Hz. Peygamber'in sürekli yaparak önemini vurguladığı sünnet namazlar müekkede, bazı durumlarda kılmadıklarıysa gayr-ı müekkettir. Bir gün içinde hazarda kılınan namazlarda toplam 15 rekât müekked sünnet vardır; 2 rekât sabah, 6 rekât öğle, 2 rekât akşam, 5 rekât da yatsı namazındadır. [Işknâme, cd 30330] 8 rekât gayr-i müekked sünnet ise 4 rekât ikindi ve 4 rekât yatsı namazında kılınır. Hurufilere göre müekked veya gayr-ı müekked tüm sünnet namazların kılınması gerekir. 15 rekât müekked sünnet ile 17 rekât farz namazın toplamı ilahi kelimeler adedince 32'dir. Yani Âdem'in yüzündeki hat ve nutku sayısınca musalli namaz kılmaktadır. [Işknâme, cd 30330]

Emir Gıyâseddin, müekked ve gayr-ı müekked ayrımı yapmadan 20 rekât sünnet namazı olduğunu söyler. 14 mukattaat harfin eczasında 37 harf zahir olur. Bu 37'den asıl olan ve 17 farz rekât hizasındaki 17 harfi çıkarırsak 20 harf kalır ki, 20 rekât sünnet karşılığındadır. Bu nedenle sünnet namazlara başlamadan önce "Niyet ediyorum, 14 muhkem kelime hizasındaki sünnet namazlarından 2 (veya 4) rekât kılmaya, Allah'a yakınlaşma maksadıyla senin kadim yüzüne yöneldim

ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah, Allahu Ekber" diyerek niyet eder. [İstivânâme, cd 101]

Işkurt Dede, 12 rekât müekked sünnetin *lamelif*'in (لا) eczasında zahir olan gayr-ı mükerrer 4 harfin (ل ا م ف) eczasındaki 11 harf (لام الف ميم فى) ve *fe*'nin noktası toplamı hizasında olduğunu söyler. Hazarda kılınan 17 rekât farz ve 12 rekât sünnet toplamı 29'a eşittir, ki *lamelif*'le birlikte 29 ilahi harf karşılığındadır. 12 sünnet hizasındaki *lamelif* harfi mukattaat ve müteşabih harflerde mevcut olduğundan seferi olan kişi sünnetleri kıldığında sevap kazanmasına rağmen kılmadığında kâfir olmaz. [Salâtnâme, cd 11-2; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 162]

Işkurt Dede sünnetleri *lamelif* karşılığında gördüğünden 4 rekâtlık sünnet namazı kılmadan önce de niyetin "Niyet ediyorum, *lamelif*'in eczası hizasındaki sünnet namazlardan öğle namazının 4 rekât sünnetini kılmaya, Allah'a yakınlaşma maksadıyla, yüzümü kadim yüzüne çevirdim ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah, Allahu Ekber" şeklinde olduğunu söyler. [Salâtnâme, cd 10-1]

Bir günde kılınan 20 rekât sünnet (vitir hariç tüm sünnetler bu hesaba dahildir), 17 rekât farz ve 3 rekât vitrin toplamı 40 rekâttır. 40 rekât Âdem'in çamurunun yoğrulduğu 40 güne karşılıktır. 17 rekât farz, 11 rekât teheccüt ve 4 rekât işrak namazının toplamı 32 rekâttır ki, bu da Âdem'in veçhinde zuhur eden 32 ilahi kelime karşılığındadır. Dolayısıyla namaz kılan kişi her gün bu rekâtlar üzerinden, kendi suret ve manası hizasında ibadet eder. [Salâtnâme, cd 18]

Sabah namazının 2 rekât sünneti, 2 yanağın beyazlığı ve *lamelif*'in (ا) 2 harfi hizasındadır. Öğlen namazının 4 rekât ilk sünneti, iki dudağın istiva hattından sonraki 4 ak hattı ve *lamelif*'in (ا) tekrarsız 4 harfi (ل ا م ف) hizasındadır. [Risâle,[269] cd 102] Öğlen namazının 2 rekât son sünneti, bıyığın yukarısındaki 2 ak hat ve *lamelif*'in iki harfi (ل ا)

karşılığındadır. Akşamın 2 rekât sünneti ise burnun yanındaki iki ak hat ve *lamelif*'in iki harfi, yatsının 2 rekât son sünneti de alt kirpiklerin 2 ak hattı ve *lamelif*'in 2 harfi karşılığındadır. Vitrin 3 rekâtı da kirpiklerin altındaki 2 ak hat ve alnın beyazlığı karşılığındadır. Bu 3 rekât aynı şekilde *lamelif*'in iki harfi (ا ل) ve harfin kendisi karşılığındadır. [Risâle,[269] cd 102-3]

İkindi ve yatsının 4'er rekâtlık gayr-ı müekked sünnetleri ise *lamelif*'in (لام الف) mükerrer 6 harfi, *fe*'nin (ف) noktası ve bu harflerin bir kabul edilen toplamı karşılığındadır. [Salâtnâme, cd 11]

Cuma günü kılınan müekked sünnetler vücuttaki deliklere karşılıktır. Örneğin sabah namazının 2 rekât sünneti 2 avret deliği, akşamın 2 rekât sünneti, ağız ve göbek deliği, yatsının 2 rekât son sünneti 2 meme deliği karşılığındadır. Cumanın ilk 4 sünneti 2 göz deliği ve 2 kulak deliği karşılığındadır. İkinci 4 rekât sünneti istiva hattı geçtikten sonra zahir olan 4 hat ve 4 mu'cem harf (ب ج ز گ) hizasında, 2 rekât son sünnet ise 2 burun deliği karşılığındadır.[32]

Salât-ı Vustâ

"*Namazlara ve orta namaza (salât-ı vustâ) devam edin ...*" [BAKARA 2:238] ayetindeki salât-ı vustâ hakkında birçok görüş öne sürülmüştür. Yorumlara göre bu ikindi namazı, öğle namazı veya sabah namazıdır. Ancak Hurufiler bunun cuma namazı olduğunu söylemişler ve bunun nedenlerini farklı açılardan göstermişlerdir.

Cumaları 15 rekât farz namaz, diğer günlerde hazardayken 17, seferdeyken 11 rekât farz namaz kılınır. Görüldüğü gibi rekât sayıları

---

[32] ?, *Risâle*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 269, cd 104; ?, ?, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1043, cd 001.

açısından cuma namazı ortada (vustâ) yer alır. Cumanın salât-ı vustâ (orta namaz) oluşunun ilk nedeni budur. Ayrıca tüm namazlar içerisinde sadece cuma namazı tam gün ortasında (zevalde) kılınır. Diğer namazlar için bu yasaklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında da cuma namazı salât-ı vustâdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 20, 217; Işknâme, cd 30299]

Son olarak, orta anlamındaki *vasat*'tan türeyen *vustâ* kelimesi, istiva hattına da işaret eder. Nitekim Âdem ve Havva'nın yüzünden istiva hattının geçmesiyle 32 hat zahir olur. Namazlar içinde de 15 rekât olan cuma namazının hazarda kılınan 17 rekâta eklenmesiyle 32 rekâta ulaşılır. Bu nedenle salât-ı vustâ cuma namazıdır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 105]

Teravih ve Vitir Namazı

Ramazan ayı boyunca her gece 20 rekât teravih namazı kılınması sünnettir. Teravih namazı, her iki veya her 4 rekâtta selam verilerek kılınır. Yüzden istiva hattı geçtikten sonra 4 hat zahir olur. Teravih namazı da bu 4 hat hizasındaki 4 mu'cem harf (ب ج ز گ) karşılığındadır. Çünkü bu 4 harfin kendisi (müsemma), 4 ismi ve 12 noktası toplamı 20'dir. Bu 4 mu'cem harfe işareten de her 4 rekâtta bir tespih okunur. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29705; Salâtnâme, cd 27-8]

Teravih namazı 4 mu'cem harf karşılığında olduğu için kılmaya başlarken şöyle niyet edilir: "12 noktasıyla birlikte 4 semai kelime hizasındaki 20 rekâtlık teravih namazını, Allah'a yakınlaşmak için kılmaya niyet ediyorum. Yüzümü temiz ve kadim yüzüne çevirdim ey fazlullah, ey vechullah, ey zatullah, Allahu Ekber." [Salâtnâme, cd 31]

Ramazanın 30 gününde toplam 600 rekât teravih namazı kılınır. Kadir gecesinde kılınması sünnet olan 100 rekâtla birlikte ramazan ge-

celerinde toplam 700 rekât namaz kılınır. Bunlar da 7 ümmî hat karşılığındadır. Burada 7 ümmî hat "*Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, bir tanenin durumu gibidir ki, yedi başak bitirmiş ve her başakta yüz tane var*" [BAKARA 2:261] ayeti mucibince 700 rekât karşılığında görülmüştür. Bir günde kılınan 20 rekât teravih ve 17 rekât farz namazların toplamı 37 rekâttır, ki asıl olan 14 harfin (Seb'ul mesânî olan suret-i ümmî ondan ibarettir) eczasındaki harf sayısı hizasındadır. Bu da ramazan ayı ile Havva arasındaki ilişkiyi gösterir. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30670; Salâtnâme, cd 27-8]

Eczalarındaki harf sayısı teravihin 20 rekâtı ve 17 rekât farz namazın toplamına işaret eden 14 mukattaat harfinde bulunan 7 nokta (ي ق ن ق) da 7 ümmî hat gibi ramazanda kılınan 700 rekât karşılığındadır. Her bir nokta, *kaf* (ق) harfinin ebcedi, yani 100 değerinde olduğu için bu 7 nokta da 7 hat gibi, 700 rekâtın hizasında görülür. Bu harflerden 3 tanesinde 2'şer, birinde 1 nokta vardır. Ramazanda da 3 tane 10 gün vardır ve her 10 günlük dilimde 200 rekât teravih kılınır. Bu durumda her 2 nokta, 10 günlük teravihin rekâtları karşılığındadır. Dolayısıyla iki iki gelen 6 nokta teravihlerin toplam 600 rekâtının hizasındadır. Geriye kalan *nun*'un (ن) bir noktası da kadir gecesinde kılınan 100 rekâtlık namaz karşılığındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30670; Salâtnâme, cd 27-8]

Bazı rivayetlere göre Hz. Peygamber teravih namazını 12 rekât olarak kılmıştır. Bu durumda teravihin 12 rekâtı, insanın yüzündeki şu 12 hatta işaret eder: 2 kaş, 4 kirpik, saç, 2 yanak çizgisi, 2 zülüf (faul), 3 dudak, bıyık ve sakal hatları.[33] 12 rekât teravih namazına, ramazanın bir gününde kılınan 60 rekât farz ve sünnet namazları eklersek 72

[33] Hurufî geleneğine göre 12 hat; 4 kirpik, 2 kaş, saç, sakalın 2 tarafı, bıyığın 2 tarafı ve anfekadan oluşur.

rekât elde edilir, ki *kün*'ün (كن) ebcedi ve harfleri toplamı hizasında olur. 72 rekât aynı zamanda 28 ilahi harfin eczalarındaki harflerin toplamı karşılığındadır.[34]

Teravih namazından sonra 3 rekâtlık vitir namazı kılınır ve sadece ramazana mahsus olarak vitir namazı cemaatle kılınır. *Nefâisu'l Hakâik* yazarına göre vitir namazının bir rekâtı farzdır. [Nefâisu'l Hakâik, cd 29419] Diğer bir yazara göre vitir namazının 3 rekâtından ilki farz, ikincisi vacip, üçüncüsü sünnettir. Kitâb-ı nâtık olan insanda da ümmî hatlar saç, kaş ve kirpik olarak 3 şekilde gelmiştir. Vitir namazının diğer aylarda münferit ve sessiz olarak, ramazan ayında ise cemaatle ve açıktan kılınmasının nedeni, sahib-i tevil olan Fazlullah'ın o ayda zuhur etmiş olmasıyla açıklanır. [Mesâil,[1368] cd 130]

Firişteoğlu vitir namazını müekked sünnet olarak kabul etmiştir. [Işknâme, cd 30330] Diğer bir Hurufi yazara göre de vitir namazının 3 rekâtı sünnettir ve kaşların altındaki 2 beyaz hat ve alnın beyazlığı veya *lamelif*'in (لا) 2 harfi ve harfin kendisi karşılığındadır. [Risâle,[269] cd 102-3] Muhitî vitir namazını farz namaz kabul eder. Farz namazların rekâtlarını Fazlullah'ın ismi (فضل) karşılığında gösteren Muhitî'ye göre vitir namazının 3 rekâtı, Fazlullah'ın ismindeki *fe* (ف) harfinin eczasındaki 3 noktaya (ڤ) karşılıktır. [Keşfnâme, cd 79; Mesâil,[1052] cd 30426]

Vitir namazının farzı bir rekât kabul edildiğinde bu bir rekât, *elif* (ا) [Nefâisu'l Hakâik, cd 29419] veya *lameli̇f* (لا) harfi hizasındadır. Bu rekât ayakta kılındığından müfretliğe işaret eder. *Lameli̇f* de her ne ka-

[34] Birge, *a.g.e.*, s. 175; aktaran Ünver, *a.g.e.*, s. 123. Bu açıklamalar 12 rekâttan oluşan nafile kadir gecesi namazı için geçerlidir. Çünkü teravih 20 rekât olarak, ramazanda bir günde kılınan 60 rekât farz ve sünnetin içerisindedir. Teravih 20 rekât olarak hesaba dahil edilmezse bir günde kılınan farz ve sünnet rekâtları toplamı 60 olamayacaktır.

dar iki harften oluşmuş olsa da müfred harf olarak kabul edilir. Eğer vitir namazını 2 rekât olarak kabul edersek, bu durumda *lamelif*'in oluştuğu iki harf, yani *lam* (ل) ve *elif* (ا) karşılığındadır. 2 rekât olduğunda yapılan oturma, terkibe işaret ettiğinden 2 rekâtlık vitir namazı, 2 harfin terkibi karşılığında olmuş olur. 3 rekât olarak kabul edildiğinde ise *lam* ve *elif*'in (ا ل) terkibi ve bir harf olarak *lamelif*'in (لا) toplamı karşılığında olur. [Salâtnâme, cd 14]

Regaip, Berat ve Kadir Gecesi Namazları

İslam inancında üç aylardan recep ayının ilk cuma gecesi, şabanın on beşinci gecesi ve ramazanın yirmi yedinci gecesi mübarek geceler olarak kabul edilir. Bunlar sırasıyla regaib, berat ve kadir gecesi olarak isimlendirilir. Üç aylardaki bu üç mübarek gecede kılınması tavsiye edilen belirli sayıda rekâtlı namazlar vardır. Bu üç gecenin bir ayda değil de üç ayın her birinde bir tane oluşunun nedeni Hurufilere göre mukattaat harflerinde gizlidir. Öncelikle bu 3 namazın, 14 mukattaat harfinin inbisatından çıkan 3 harf (ف د و) karşılığında olduğu söylenir.

Mukattaat harfleri, sure başlarında geldiğinden regaip gecesi de recep ayının başındadır. Bir hadiste Hz. Peygamber recep ayının Allah'ın, şabanın kendisinin, ramazan ayının da ümmetinin ayı olduğunu söylemiştir.[35] Buna göre Allah'a işaret eden *elif* (ا) harfinin alfabenin başında gelmesi gibi, regaip gecesi de Allah'ın ayı olan recep'in başında gelir. Mukattaat harflerinin inbisatından zahir olan ve regaip gecesine işaret eden *fe* (ف) harfi aynı zamanda Fazlullah'a da işaret eder. Bu noktada söz konusu *fe* (ف) harfinin, sureten ve manen mukattaat harflerinden *elif*'in (ا) inbisatından (الف) zahir olduğunu söylemek ge-

[35] رجب شهر الله و شعبان شهری و رمضان شهر امّتی Meclisî, *a.g.e.*, c. LLIV, s. 123.

rekmektedir. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30059; Salâtnâme, cd 32]

Üç aylardaki ikinci mübarek gece olan berat gecesinin bulunduğu şaban ayı Hz. Peygamber'in ayıdır. Hz. Peygamber'e işaret eden mukattaat harflerinden *kef he ye ayn sad* (كهيعص (19:1)) Kuran'ın ortasında geldiğinden berat gecesi de şaban ayının ortasındadır. Mukattaat harflerinin inbisatından zahir olan 3 yeni harften *dal* (د) harfi bu geceye karşılıktır. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30059; Salâtnâme, cd 32]

Üç ayların üçüncü mübarek gecesi olan kadir gecesi hakkında Kuran'da şöyle denmiştir: "*Biz onu (Kuran'ı) kadir gecesinde indirdik... Kadir gecesi bin aydan daha hayırlıdır.*" [KADR 97:1-3] Bazı rivayetlere göre kadir gecesi yılın herhangi bir günündedir, bazı rivayetlere göre ise ramazan ayının herhangi bir günündedir, bir kısım rivayetler de onun ramazanın son 10 gününde olduğunu söyler. Kabul edilen yaygın görüş ise 17, 21, 23, 25 veya 27. gecesinin kadir gecesi olduğu şeklindedir.[36] Hurufiler bu ihtimallerden bazılarını değerlendirmişlerdir.

Kadir gecesi Âdem'in yüzündeki hatlardan kinayedir, çünkü gece yüzdeki hatlar gibi siyahtır. Fazlullah'a göre kadir gecesi Âdem'in yüzündeki 14 hattan ibarettir, mahalleriyle birlikte Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 kelime karşılığındadır. Ramazanın son 10 gününde vaki olması ise Âdem'in yüzünde, istiva hattından sonra zahir olan 4 hattan kinayedir ve 4 mu'cem harfe (پ چ ژ گ) işarettir. Kuran'da gelmeyen bu harfler 28 harften sonra yazılan *lamelif* (لا) de bu 4 harfin kaimmakamıdır. Dolayısıyla kadir gecesi Hz. Peygamber'in nutkunda gelmeyen bu 4 harfe işaret eder. Muhitî bu yorumu aktardıktan sonra kendisine ilham edildiğini söylediği diğer bir yorumda bulunmuştur. Buna göre, ramazanın son 10 gününden kasıt *fe*'den (ف) *ye*'ye (ي) ka-

[36] Şii mezhebine göre kadir gecesi ramazanın 19, 21 veya 23. gecelerindedir.

dar olan 8 harftir. Bu da Âdem'in yüzündeki 8 hattır ki, *kadir*'dir (قدر). Kadir kelimesinin eczasında 8 harf (قاف دال ري) olması nedeniyle de 8 hatta mutabıktır. Gece anlamındaki *leyl*'in de (ليل) eczasında aynı şekilde 8 harf (لام يي لام) zahir olur. Dolayısıyla *leyl* ve *kadir* Âdem'in yüzündeki hatlardan kinayedir. *Fe*'den (ف) *ye*'ye (ي) kadar olan harflerde 6 nokta (ف ق ن ي) gelmiştir, ki 8 harfle birlikte 14'e eşittir ve bu da 14 muhkem harf hizasındaki Âdem'in veçhinin 14 hattına işaret eder. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in kadir gecesini son 10 günde arayın demesi, 14 muhkem harfin fethi ve beyanının Fazlullah'a ait olduğundan, onu talep edin anlamına gelir. Bu son 10 harfin ilk harfi, Fazlullah'ın isminin de ilk harfi ve ebcedi 80 olan *fe* (ف) harfidir. 32 ilahi kelimenin eczasında da 80 harf vardır. Bu açıdan bakıldığında da Fazlullah'ın 32 harfin esrarını açıklamasına işaret edilmiştir. [Keşfnâme, cd 22-3]

Kadir gecesinin ramazanın 21. gecesi olduğu da söylenir. Bu şekilde düşünüldüğünde alfabenin 21. harfi olan *kaf*'a (ق) işaret eder. *Kaf*'ın da ebcedi 100'dür ve Âdem-i hakikî (yani Fazlullah) olan Hayme-i Mî'âd'ın 100 ipi karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 23-4] Bu durumda da "kadir gecesinin ramazanın 21. gecesinde olması"ndan kasıt Fazlullah olur.

Diğer bir rivayet olarak kadir gecesinin ramazanın 23. gecesi olması da yine harf sırasına göre açıklanır, ki 23. harf *lam*'dır (ل) ve Fazlullah'a işaret ettiği kabul edilir.[37] *Lam* harfinin ebced değeri 30'dur ve Kuran'ın cüzleri sayısıncadır. Bu açıdan bakıldığında *lam* (ل) Kuran'a işaret eder. Ayrıca Kuran 28 harften oluşur ve *lamelif*'in (لا) iki harfiyle 30 harf olur. *Lam* harfinin eczasında 3 harf (لام) zahir olur, *leyl* (ليل) ve *kadir* (قدر) isimlerinde de 3 harf vardır. *Lam*'ın eczasındaki harflerin (ل

[37] Muhtemelen Fazlullah'ın ism-i azam'ındaki *lam* harfinden dolayıdır.

ا م) ebcedleri toplamı 71'dir, zahiri suretiyle birlikte 72 olur, Kuran'ın aslı olan 28 ilahi kelimenin eczası da bu sayıdadır. Sonuçta, Kadir gecesinin ramazanın 23. gecesinde aranması, 72 ilahi kelimenin ve Kuran'ın (*lamelif*'le birlikte 30 harften oluşan) 30 cüzünün sahibi, mutazammını Fazlullah'tan istenmesi anlamına gelir. [Keşfnâme, cd 24-5]

Kadir gecesinin ramazanın 25. gecesi olması da alfabenin 25. harfi *nun*'a (ن) kinayedir. *Nun* (ن) (68:1) Kuran'daki son mukattaat harfidir. *Kün* (كن) emrinin son harfi *nun*'dur. Duhân (*hâ mim*) suresinde kadir gecesinden bahsedilir [44:1-3]. Bu nedenle *nun* (ن) ile *hâ mim* (حم) arasında ilişki kurulur. *Hâ mim*'in (حم) ebcedi,[38] *nun* (ن) gibi 50'dir. 28 ilahi kelime, 22 noktasıyla birlikte de 50'ye eşittir. *Nun* (ن) harfi buna işaret eder. Âdem de asumandan inen 28 harf ve 22 noktasıdır. *Nun* kelimat-ı ilahide onun misalidir, ki Kuran'da "*Nun, Kaleme ve yazdıklarına andolsun*" [KALEM 68:1] denir. Yani kalem sebebiyle harf ve nokta toplamı 50 olan harfler kitabete gelir, ta ki 28 olan Âdem'in yüzündeki hatların alemini beyan etsin. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında da kadir gecesi Fazlullah'a kinaye olarak kabul edilir. [Keşfnâme, cd 25-6]

Ramazanın son 10ₒgününün 27. gecesinin kadir gecesi olduğu düşünülürse, alfabenin son 10 harfi (ف ق ك ل م ن و ه لا ي) göz önünde bulundurulduğunda 27. harfe kadar (yani *fe*'den *he*'ye kadar) 7 harf görünür ve 7 ümmî hatta işarettir. Dolayısıyla kadir gecesi 7 ümmî hatta kinaye olur. Bu 7 harf, *he* (ه) harfinin 5 olan ebcedi ve inbisatındaki 2 harfle (هٖ) birlikte, Âdem'in 14 muhkemât adedince olan 14 hattı karşılığındadır. Buna *he*'nin inbisattaki *ye*'nin (ي) 2 noktasını da eklersek Âdem'in istiva hattı geçtikten sonra zahir olan 16 hattı hizasında olur ve bu hatlar mahalleriyle birlikte 32 ilahi kelime karşılığındadır. Bu

[38] (ح م ح) olarak hesaplanır.

açıdan da ramazanın 27. gecesi olan kadir gecesi Âdem'in veçhindeki hatlardan kinaye olur. [Keşfnâme, cd 26-7]

Nun (ن) 25. harftir, ancak harfin kendisini ve noktasını 25'e eklersek kadir gecesinin ramazanın 27. gecesinde olmasına işaret eder. Daha önce zikrettiğimiz gibi, 14 mukattaat harfin inbisatından 3 yeni harf (ف د و) ortaya çıkar. Bunlardan biri olan *vav* (و) harfi *nun*'un (نون) inbisatından zahir olmuştur ve *vav* velayettir. Kadir gecesi namazı da bunun hizasındadır. [Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme, cd 30059; Salâtnâme, cd 33] Dolayısıyla kadir gecesinin Fazlullah'tan kinaye olduğunu söyleyebiliriz.

Alfabenin 27. harfi *he*'dir (ه) ki, bu harf de tek başına kadir gecesine işaret eder. Ebcedi 5 olan *he* (ه) harfi, 5 vakit namaz karşılığındadır. Namaz vakitleri, belirttiğimiz gibi, 50 vakitten 5 vakte düşürülmüştür. Bu nedenle *he* (ه) harfi aynı zamanda 50'yi de mutazammındır, 28 ilahi kelime ve 22 noktası karşılığındadır. *He* harfi inbisatla yazıldığında (هى) ebced değeri 15 olur ki, bu da cuma günü kılınan farz rekâtlar toplamı karşılığındadır. Bu değere inbisatta zahir olan 2 harfi (هى) de eklersek 17 olur, ki hazarda bir günde kılınan farz rekâtlar toplamı hizasındadır. Bu iki değerin, yani 15 ve 17'nin toplamı da Âdem'in veçhinde, 32 ilahi kelime sayısınca yazılı olan 32 hat karşılığında olur. *He*'nin inbisatındaki *ye*'nin (ى) ebcediyle –ki 10'dur– harfin kendisini topladığımızda 11 olur. Bunun daha önce elde ettiğimiz 17'yle toplamı da 28 ilahi kelime sayısıncaki Âdem'in 28 hattı karşılığında olur. Dolayısıyla kadir gecesini 27. gecede aramaktan murat, Âdem'in veçhinde ilahi kelimeler hizasında yazılı hatları bulmaktır. [Keşfnâme, cd 26]

Kadir (قدر) ismi gece (ليل) ve Fazl (فضل) gibi 3 harf ve 2 noktadan oluşur ki, 5 vakit namaz karşılığındadır. Hazar, sefer ve cuma şeklindeki 3 çeşit namaz bu 3 harfe karşılık gelir. Leyl ve kadir aynı mana-

nın suretleridir, ki Fazlullah'tan kinayedirler. Diğer taraftan leyl kelimesinin inbisatında 8 harf (لام یی لام) zahir olur ve Âdem'in yüzündeki 8 hattan kinayedir. Bu 8 hat da 4'er unsurdan oluştuğundan 32 ilahi kelime karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 27] Leyl (ليل) kelimesinin ebcedi 70'dir, bununla 3 harfin toplamı 73'e eşittir. 28 harfin eczası da 72'dir ve *lamelif*'le (ال) birlikte 73 olur. *Lamelif* hesaba dahil edildiğinden, bunlar Fazlullah'ın 32 kelimesinin müsemması olmaktadır. Leyl'in ebcedine, leyl'in inbisatındaki 8 harfi (لام یی لام) eklersek 78 yapar bu da mükerrer 78 mukattaat harfine işaret eder. Gayr-ı mükerrer mukattaat harflerindeki 2 noktayı, mükerrer mukattaat harflerinin toplamına eklersek 80 olur, bu da Fazlullah'ın ismine işaret eden *fe*'nin (ف) (ki bu harf söylediğimiz gibi son 10 harfin ilk harfidir) ebcedine eşittir. 32 diş, 32 beyaz hat, 16 siyah hattın toplamı da 80'dir ve aynı şekilde *fe*'ye (ف) işaret eder. [Keşfnâme, cd 28]

Bu üç mübarek gecede sünnet olan nafile namazlar kılınır. Bu geceler, mukattaat harflerinin inbisatında zahir olan 3 yeni harf (ف د و) karşılığında oldukları için, bu gecelerde kılınan sünnet namazlara niyet ederken de "*fe* (ف) hizasındaki regaip namazına," "*dal* (د) hizasındaki berat namazına" ve "*vav* (و) hizasındaki kadir gecesi namazına" cümleleriyle niyet edilir. [Salâtnâme, cd 33]

Hurufiler Kuran'ın indirilmeye başlandığı kadir gecesiyle ilgili başka yorumlar da yapmışlardır. Kadir gecesinde 12 rekâtlık nafile namaz kılınır. Bu 12 rekât, Âdem'in yüzündeki 12 hattan, yani 4 kirpik, 2 kaş, 1 saç, 2 taraftaki sakal, 2 taraftaki bıyık ve 1 anfekadan kinayedir. Bu 12 rekât namaz, ramazanda bir günde kılınan 60 rekât namaza eklenirse toplam 72 rekât olur ki, 28 ilahi kelimenin, yani Hz. Peygamber'in nutkundaki 28 harfin eczasındaki 72 harf karşılığındadır. Yani kadir gecesinin olduğu gün kılınan namazların rekâtlarında 28 ilahi

kelime müşahede edilir. Aynı zamanda bu rekâtların sayısında *kün* (كن) emri de müşahede edilir ki, *kef* (ك) ve *nun*'un (ن) ebced değerleri toplamı olan 70 ile 2 harfin toplamı 72'ye eşittir. Bilindiği gibi *kün* (كن) emri bütün mevcudatın aslı ve yaratılışın başlangıcıdır. Bu da kadir gecesinin olduğu günde müşahede edilir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30216]

Fazlullah'ın isminin (فضل) eczasındaki 8 harf ve 4 noktanın (في ضاد لام) toplamı da kadir gecesinde kılınan 12 rekâtlık namaz karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 80]

Bazı Hurufiler kadir gecesinde 100 rekâtlık nafile namaz kılındığını söyler. [Salâtnâme, cd 28; Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 26] Bu 100 rekâtlık nafile namaz kadir gecesinin miraç gecesi olmasıyla açıklanır. Miraç gecesinde 50 vakit namaz farz olmuştur. Bununla, rekât sayısı en az olan bir namazın 2 rekâtıyla çarpımı 100'e eşittir. Diğer bir açıdan nasıl ki namaz 50 vakitten 5 vakte indirilmiştir, onun gibi kadir gecesinin nafile namazı da asılda 1000 rekâttır ve kadir gecesinin 1.000 aydan hayırlı olmasına işarettir. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 26]

Bayram Namazı

Bayram namazı ramazan ve kurban bayramlarında olmak üzere yılda iki kez kılınır. Ramazan ayının diğer bir ismi fitredir ve "fıtrat"tan türemiştir. Hz. Peygamber'in, ayın 28 menzili karşılığındaki 28 hattın istivasından geçmesinden dolayı bu isim verilmiştir. Ramazan bayramı da aynı şekilde Fıtır bayramı diye anılır. Zilhicce ayının onuncu gününe denk gelen kurban bayramının, zilhiccenin güneşe olan taallukundan dolayı diğer bir ismi de Edha'dır (اضحى). Bu iki bayramın namazları, ilkinin aya ikincisinin güneşe olan taallukundan dolayı güneş doğduktan sonra kılınır. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29700]

Bayram namazı 2 rekât ve 2 hutbeden oluşur. Işkurt Dede'ye göre bayram namazına niyet şöyle edilmelidir: "Niyet ediyorum tekbirleriyle beraber, kelam-ı kadimindeki mukattaat hizasındaki 2 rekât bayram namazı kılmaya, Allah'a yakınlaşmak maksadıyla, yüzümü senin kadim yüzüne döndüm ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah, Allahu Ekber." [Salâtnâme, cd 27]

Namaz esnasında imam ve cemaat tekbir getirir. Şii, Şafii ve Malikilere göre birinci rekâtta 7, ikinci rekâtta 5 tekbir getirilir. Hanbelîlere göre birinci rekâtta 6, ikinci rekâtta 5 tekbir getirilir. Hanefilere göre ise birinci rekâtta 5, ikinci rekâtta 4 tekbir getirilir.

Mir Fâzılî ve Işkurt Dede, birinci ve ikinci rekâtın tekbirlerini mukattaat harflerinin mükerrer ve gayr-ı mükerrer harfleri karşılığında değerlendirirler. Buna göre ilk rekâtın 7 tekbiri, mükerrer olarak mukattaat harflerinden noktalı olanların 7 noktası (ي ق ق ن[39]) karşılığındadır. İkinci rekâtın 5 tekbiri ise gayr-ı mükerrer olarak mukattaat harflerinden noktalı olanların 5 noktası (ي ق ن) karşılığındadır. Diğer bir açıdan ikinci rekâtın 5 tekbiri, ilk rekâttaki 7 tekbirin karşılığındaki noktalı harflerin (ي ق ق ن) batınında zahir olan diğer harflerin 5 noktası (يي قاف قاف نون) karşılığındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30671; Salâtnâme, cd 26] 12 tekbir ile 2 rekâtın toplamı ise gayr-ı mükerrer 14 mukattaat harfin karşılığındadır.

Cavidî iki bayramın bir birine ayna olan iki mümine işaret etmesinden hareketle ilk rekâttaki 7 tekbirin Havva'nın 7 hattı, ikinci rekâttaki 5 tekbirin de Âdem'in zahirdeki 5 hattı karşılığında olduğunu söyler. Gizli gelen 2 hat (2 burun içindeki hattır) da 2 hutbe hizasında olur. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29706]

---

[39] *Yâsin*'deki (يس) *ye* hesaba dahil edilmemiştir.

Mukimî, bayram namazında 8 tekbir alındığını söyleyerek bunların insan yüzündeki 4 kirpik, 2 kaş ve istiva hattından sonraki 2 saç karşılığında olduğunu söyler. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30216]

Bayram namazındaki iki hutbe, mükerrer mukattaat harflerinin okunmasındaki iki kıraat karşılığındadır. Bu kıraatlerden birine göre *yâsin*'in (يس) *yâ*'sı (ي) nida harfi kabul edildiğinden hesaba dahil edilmezken diğer kıraate göre bu harf nidâ harfi kabul edilmeyip hesaba dahil edilir. Dolayısıyla *yâsin*'in (يس) *yâ*'sının (ي) nida harfi olmadığı durumda, mükerrer mukattaat harflerinde 9 nokta (ي ي ق ق ن) bulunur ki, ilk hutbenin 9 tekbiri hizasındadır. *Yâ*'nın harf-i nida olduğu diğer kıraate göre mükerrer mukattaat harflerindeki 7 nokta da (ي ق ق ن) ikinci hutbenin 7 tekbiri hizasındadır. Diğer bir açıdan ilk hutbenin 9 tekbiri, mükerrer mukattaat harflerindeki 9 nokta (ي ي ق ق ن) hizasındayken ikinci hutbenin 7 tekbiri, bu harflerin batınında ortaya çıkan yeni harflerin 7 noktası (يي قاف قاف نون) hizasındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30671; Salâtnâme, cd 26]

Bayram namazı cuma namazının aksine hutbeden önce kılınır. Çünkü cuma günü 15 kelimeden oluşan iç ezandan sonra 2 hutbe okunur. Toplamı muhkem harfler sayısınca 17'dir. Cuma günü 15 müteşabih harf sayısınca 15 rekât namaz kılınır. 17 muhkemât, 15 müteşabih harfe nazaran asıl ve evvel olduğu için cuma günleri önce hutbe okunup arkasından cuma namazı kılınır. Bayram namazının 12 tekbiri ve 2 rekâtı toplamı 14 muhkem harf karşılığındadır. 2 hutbesi ve hutbelerin 16 tekbiri toplamı geriye kalan 18 müteşabih harf karşılığındadır. 14 mukattaatın, 18 müteşabih üzerine önceliği olduğundan bayram namazları hutbelerden önce kılınır. [Bayram Namazı Hakkında, cd 30748]

Bir yılda kılınan 2 bayram namazının ikişer hutbeler toplamı 4'tür

ve 4 mu'cem harf hizasındadır. Bu 4 mu'cem harf, Âdem'in veçhinden istiva hattı geçtikten sonra ortaya çıkan 4 hat karşılığında olduğu içindir ki, bayram namazlarındaki bu hutbeler güneş doğduktan sonra kılınır. Bu vaktin bir diğer ismi de işraktır ve istiva hattı ve ondan zahir olan 4 hatla ilişkilidir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29705]

Bayram namazının ilk rekâtında 7, ikinci rekâtında 5, ilk hutbede 9, ikinci hutbede 7 olmak üzere toplam 28 ilahi harf karşılığında 28 tekbir getirilmiş olur. Bu toplama 2 rekâtı ve 2 hutbeyi de eklersek 32 ilahi harf karşılığındadır. Dolayısıyla bayram namazında eşyanın, Zat'ın ve sıfatlarının hakikati olan 28 ve 32 kelimeye avdet (عودت) gerçekleştiği için bayram (عيد) olmaktadır. Yılda 2 tane bayram olması da Fatiha'nın 2 kere nazil olmasıyla ilgilidir. Çünkü bunun ilk nüzulü Âdem sureti, ikincisi de Havva sureti için olmuştur. [Salâtnâme, cd 26]

Bir yıldaki 51 cuma da aynı şekilde bayram günüdür. Ramazan ve kurban bayramlarıyla birlikte 53 bayram olur. Bunun 21'i Havva'nın veçhinde bulunan hatlara, 32'si de Âdem'in hatlarına işaret eder. Dolayısıyla bu açıdan da Fatiha'nın bu 2 nüzulü ve bayramdan maksat olan avdet açıklanmaktadır. [Salâtnâme, cd 27]

İşrak Namazı

İşrak namazı, güneş doğduktan sonra kılınan nafile namazlardandır. Firişteoğlu, "işrak"ın türediği "şark" kelimesinin parmak anlamına gelmesinden hareketle, peygamberin parmağının şakk ettiği şeyin ay değil de Âdem'in veçhi olduğunu söyler. Âdem'in yüzü de Allah'ın yüzüdür, arştır, levh-i mahfuz'dur. Gökyüzünde gördüğümüz ay ise insan yüzünün aynasıdır. [Ahiretnâme, cd 23] Dolayısıyla Hz. Peygamber'in parmağıyla ayı ikiye bölmesinden kasıt onun istiva hattını insan

yüzünden geçirmesidir. Bu nedenle de işrak namazını 12 rekât kılmıştır. Çünkü insanın yüzünde istiva hattı 6 mevziden (saç, kaş, burun, bıyık, dudak altı, çene) geçer. İstiva hattının bu mevzilerden geçmesiyle 12 hat zahir olur, ki işrak namazının 12 rekâtı bu 12 hat hizasındadır. [Ahiretnâme, cd 28; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 91]

Bazı Hurufi eserlerde Hz. Peygamber'in, günün evvelinde kılınmasını tavsiye ettiği 4 rekât namaz[40] işrâk namazıdır. Bu 4 rekât, Hz. Muhammed'in nutkunda gelmeyip Âdem'in nutkunda gelen 4 mu'cem harf veya 4 mu'cem harfin kaim makamı olan *lamelif*'in (لا) eczasındaki tekrarsız 4 harf (ل ا م ف) karşılığıdır. Âdem'in veçhinde bu 4 harf hizasında istiva hattıyla 4 kitabet zahirdir. Bu 4 hat, şark (parmak) vasıtasıyla oluştuğu için bu namaza işrak namazı denir. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 25; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 161; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 66, 91]

Işkurt Dede'ye göre işrak namazı 12, 6 veya 4 rekât olarak kılınabilir. Tüm bu rekâtlar *lamelif*'ten (لا) görülebilir. Şöyle ki, *lamelif*'in eczasında 6 harf (لام الف) vardır. Bu harfler gayr-ı mükerrer olarak 4 harftir (ل ا م ف). Bunlarla *lamelif*'in oluştuğu 2 harfin toplamı da 12'ye eşittir. Bu nedenle işrak namazına niyet ederken, "Niyet ediyorum, *lamelif*'in 4 harfi hizasındaki 4 rekâtlık işrak namazını kılmaya, Allah'a yakınlaşmak için, senin kadim yüzüne yöneldim ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah, Allahu Ekber." [Salâtnâme, cd 18]

Cenaze Namazı

Cemaatle ve ayakta kılınan cenaze namazında 4 tekbir getirilir. Bu 4 tekbir de 4 mu'cem harf veya *lamelif*'in eczasındaki gayr-ı mükerrer 4 harf karşılığındadır. Seyyidu'ş-şüheda olan Hz. Hamza'nın cenaze

[40] ابنَ آدَمَ ارْكَعْ لِي أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ أَوَّلَ النَّهَارِ أَكْفِكَ *Kütüb-i Sitte*, c. IX, s. 330.

namazında Hz. Peygamber 72 tekbir getirmiştir. Bu da alfabenin inbisatındaki harf sayısı hizasındadır. Diğer şehitler için kılınan cenaze namazında ise 5 tekbir getirilir. Hece harflerinin inbisatında en az (*be* با gibi) 2 harf ve en çok (*elif* الف gibi) 3 harf zahir olur. Bu 5 tekbir, en az ve en çok sayıda zahir olan harfler toplamı karşılığındadır. Böylece Hz. Hamza'nın cenaze namazındaki 72 tekbire işaret edilmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 42-3, 162]

ORUÇ

Ramazan ayında, imsaktan güneşin batışına kadar yeme içme ve cinsel ilişki başta olmak üzere belirli fiilleri yapmama diye özetleyebileceğimiz oruç, farz ibadetlerdendir. Fazlullah, "*Ye, iç, gözün aydın olsun. Eğer insanlardan birini görürsen, ben Rahmana bir oruç adadım. Onun için bugün hiçbir kimseyle konuşmayacağım de*" [MERYEM 19:26] ayeti ve "Ölü kardeşinizin etini yemeyin"[41] hadisini delil göstererek günah olan şeyleri söylememeyi de oruçluyken yapılmayacak fiillerden kabul etmiştir. Bu ayet Hz. İsa doğduğunda Hz. Meryem'e Allah'ın yaptığı emri aktarır, hadis ise gıybet yapmanın kötülüğünü ifade eder. Ama Fazlullah orucu bozan fiillere dahil olmasa da bunları yapan kişinin orucunun bozulduğunu söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 175]

Mir Fâzılî de bu çerçevede, "Ramazan ayında bir şey yememek ve Allah'ın zikrinden başka söz söylememek neyden kinayedir?" şeklinde bir soruya cevap vermiştir. İlk olarak oruçlu (sâim) bu şekilde davranarak Kuran'ın insan vücudunun aynı olduğuna işaret eder. Kuran bu

---

[41] ولا تاكلوا لحم اخيه ميتا (49:12)'de "*Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı?*" denmiştir.

ayda nazil olmuştur. Kitabullah-ı hakiki ve kelamullah-ı hakiki olan insan da Âdem'in sırtından –ki levh-i mahfuz, dünya seması ve Beytül İzze ondan ibarettir– Havva'nın rahmine inmiş ve orada surete gelmiş ve ona ruh üflenmiştir. O esnada, yani anne karnındaki insan ne yer ne de içer. Ve "*Hiç şüphe yok ki, zikri biz indirdik*" [HİCR 15:9] ve "*Kâf hâ yâ ayn sâd, Rabbinin rahmetinin zikridir*" [MERYEM 19:1-2] ayetlerinde geçtiği gibi zikrullahtan başka da kelam söylemez. Bu da onun hilkatinin kısımlarının 28 ve 32 kelimenin karşılığında olması anlamına gelir. Dolayısıyla ibadullah Kuran'ın nazil olduğu bu ayda bir şey yemez ve bundan başka söz söylemezler, böylece de Kuran-ı semavi'nin insan vücudunun aynı olduğuna işaret ederler. Diğer bir neden de tenzil zamanının (ki söz konusu zaman Kuran'ın nazil olduğu ramazan ayıdır) söz söyleme zamanı olmamasıdır. Çünkü söz söyleme zamanı tevilin zuhuru zamanıdır. **[Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30669]**

Fazlullah "*Ey iman edenler! Oruç, sizden öncekilere yazıldığı gibi size de yazıldı. Umulur ki korunursunuz*" [BAKARA 2:183] ayetindeki "sizden önceki ümmetlere yazıldığı gibi size de yazıldı" ifadesinden hareketle orucu, ilahi kelam ve ilahi kelamın alametleri olan hatlar hizasında değerlendirmiştir. Bu açıdan bakıldığında oruç ilahi kelamın dışındaki sözlerden uzak durmak anlamındadır. **[Câvidânnâme-i Sağîr, cd 176]**

Ramazan ayı hilalinin görülmesiyle oruç tutmaya başlanır. En az iki kişinin ramazan hilalini görmesi ramazan orucunun başlaması için yeterlidir. Mir Fâzılî ve Cavidî bir kişinin şahitliğinin yeterli olduğunu söylemişler ve bunu açıklamışlardır. Mir Fâzılî'ye göre, bir şahidin yüzünde 28'in yarısı kadar, yani 14 tane hat vardır. Aynen Havva'nın yüzünde, Âdem'in yüzündeki hatların yarısı kadar hat olması gibi. **[Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30671]** Buradaki ilişki, ramazan ayının ümmî hatlarla eşdeşliğinden dolayı kurulmuştur. Cavidî ise bir şahidin yeterlili-

ğini, ayın 28 menziliyle açıklar. Çünkü bu menziller bir şahidin 14 hattı ve bunların 14 mahalli hizasındadır. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29702]

Rü'yet-i hilal gerçekleştikten sonra o gece oruca niyet edilir. Işkurt Dede'ye göre niyet şöyle yapılmalıdır: "28 ilahi kelime ve *lamelif* hizasında Allah'a yakınlaşma maksadıyla oruç tutmaya niyet ediyorum." [Salâtnâme, cd 35]

Ramazan ayı hilalin tekrar görünmesiyle sona erer ki, bu şevvalin başlangıcıdır. Ramazan orucu bittikten sonra şevvalin ilk üç günü ramazan bayramı olarak kutlanır. Ramazan ayı 29 veya 30 gün sürer. Hurufi bir şair bunun nedenini şöyle açıklamıştır:

سی خط بُوَد بر رخ عیان دو خطّ بینی بُد نهان — Yüzde 30 hat ayan, 2 burun hattı gizlidir.
سی پاره کرد از بهر آن هم مُصحف و رخساره را — Bunun için hem Kuran'ı hem de yüzü 30 kısma ayırdı.

زان روزه سی یا بیست و نه باشد که حرف لا برو — Oruç 30 veya 29 gün olur, *lamelif* (لا)
گه دو بود از بهر مه گه یك بود نظّاره را — bazen iki, bazen bir harf olduğundan.

هر گه که باشد ماه سی او دو بُوَد اندر حساب — Ay 30 gün olursa o (لا) 2 hesap edilir.
واندم که باشد بیست و نه او یك بُوَد نان خواره را — 29 olduğunda, o bir olur, yemeğe başlamak için. [Divân,[186] cd 28969]

Dolayısıyla ramazanın 29 veya 30 gününün 28 ilahi harf karşılığındadır. [Zübdetu'n-necât, cd 29474; Salâtnâme, cd 35] Diğer bir yoruma göre, ramazanın 30 gün sürmesi durumunda bu 28 harfle birlikte *lamelif* (لا) ve *çim* (چ) harflerinin toplamı karşılığında olur. Cavidî'nin 4 mu'cem harften (پ چ ژ گ) *çim*'i (چ) seçmesinin nedeni, *çim*'in, mu'cem harflere kaim-makam olan *lamelif*'le münasebetinin diğer mu'cem harflere göre daha fazla olmasıdır. Çünkü *çim* (چ) harfinin ebcetteki değeri 3'tür ve eczasında 3 bitişik harf (چیم) vardır. *Lamelif*'in eczasındaki (لام الف) gayr-ı mükerrer 4 harften (ل ا م ف) 3'ü bitişiktir, aynen

çim'in eczasındaki bitişik 3 harf gibi. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29703]

Ramazanın 30 gününün *sin* (س) ve *şın* (ش) harfleri karşılığında olduğu da söylenir. Çünkü *sin* ve *şın* (سین شین) harflerinde 9 nokta vardır ve inbisat ederek yazıldığında (سین شین) şeklinde 21 nokta zahir olur, toplamı 30'dur ve ramazanın 30 günü karşılığındadır. [Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30764]

Mir Fâzılî de orucun gün sayısına dair bazı yorumlarda bulunur. Havva'nın suretinde istiva hattı geçtikten sonra 24 hat görülür, ki 24 kere 32'ye eşit olan bir ayın saatleri karşılığındadır. Oruç da Havva'nın hatları karşılığında tutulmuştur. Hz. Musa'ya vaat edilen 30 gün ve buna eklenen 10 gün hesabında yapılan açıklamaya göre 30 günde 24 kere 32 saat vardır. Bu hesaba göre bir ay 30 kere 24 saate eşittir, bu da 12 x 28 ve 12 x 32'nin toplamına denk gelir. Buradaki 12 x 28'in de 12 kere 32 olması gerekir, ki bir ayın 32 kere 24 saat olduğunu söyleyebilelim. Bu eksiklik şöyle giderilir; söz konusu 30 gün zarftır, buna 18 saat eklenince 48 saat eder. Bunu 12 kere 28'e eklersek 12 kere 32 elde edilir, ki diğer 12 kere 32'yle toplamı 24 kere 32 olur.[42]

Bu konunun Musa'ya vaat edilen 40 günle ilgisi olmadığına dair itiraza Mir Fâzılî, Fazlullah'ın bu 40 günü, ramazanın 30 günü ve hacıların 10 günü hizasında gösterdiğini söyleyerek cevap vermiştir. Ramazanın 30 gününün saatlerinin 24 kere 32 saat hizasında olduğu diğer

---

[42] Mir Fâzılî, *Taksîm-i Salât u Evkât*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1039, cd 30654, *Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1039, cd 30758-60 ve cd 30764-7-8; ?, *Taksîm-i çihil şebâne rûzî*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 1009, cd 28.

Hurufilere göre 30 gün = (24 x 32) saattir. Oysa 30 gün = (12 x 28) + (12 x 32) saate eşittir. Zarf olan 30 gün + 18 saat = 48

30 gün = (12 x 28) + (12 x 32) + 48 = (12 x 32) + (12 x 32) = 24 x 32

bir açıdan şöyle gösterilir: Ramazanın 30 gününe, bayram gününü ve bayramdan çıkış gününü de eklersek 32 gün olur, ki saatleri toplamı 24 x 32 olur. Ramazan 29 gün sürse bile yine 32 x 24 saate ulaşırız, çünkü ramazan ayından bir gün eksilmiş olsa da nefs-i saat olan 24 her zaman mevcuttur. İşte eksik olan bir güne karşılık bu 24 saat hesaba eklenir. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30669-70; Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30759, 30762] Sonuçta elde edilen 24 x 32'de 24 ümmî hatlara 32 ise Âdem'in nutkuna karşılık gelir.

Namaz günde 5 kere kılınmasına karşılık oruç yılda bir kere tutulur. Hurufiler bunun nedenini de açıklamışlardır. Namaz, miraçta 50 vakit olarak farz olmuştur, ancak Hz. Muhammed'in talebiyle 5 vakte indirilmiştir. Nitekim ayette de "*kim bir iyilikle gelirse ona on mislini veririm*" [EN'ÂM 6:160] buyrulmuştur, dolayısıyla 1 vakit 10 vaktin kaim makamı olmuştur. Aynı şekilde oruç ilk farz olduğunda 360 gün tutulması emredilmiş, azaltılarak 1 aya indirilmiştir. Bir ay orucun, gündüz 12 saat kabul edilirse, 360 saat olmasından hareketle, orucun her bir saati ilk emredilen orucun bir gününün kaim makamı olur. Hz. Muhammed'in bir hadisinde geçen kıyamet gününde bir saatin bir gün gibi olacağı[43] da bu bağlamda delil olarak kullanılmıştır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 30-1; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30217]

Orucu bilerek bozan kişi, kefaret olarak 60 gün oruç tutmak zorundadır. Bunun nedeni şöyle açıklanır; ramazanda bir günde, 20 rekât teravih namazı ve 17 rekât farz namazı, 22 rekât sünnet (vitrin 2 rekâtı dahil) ve vitrin farz olan 1 rekâtıyla birlikte 60 rekât namaz kılınır. Bu 60 rekât, 28 ve 32 ilahi kelimenin toplamı karşılığındadır. Do-

---

43 لاَ تَقُومُ السَّاعَةُ حَتّى يَتَقَارَبَ الزَّمَانُ فَتَكُونُ السَّنَةُ كَالشَّهْرِ وَالشَّهْرُ كَالْجُمُعَةِ وَالْجُمُعَةُ كَالْيَوْمِ وَالْيَوْمُ كَالسَّاعَةِ وَالسَّاعَةُ كَالضَّرْمَةِ مِنَ النَّارِ Kütüb-i sitte, c. XIV, s. 336.

layısıyla orucunu bozan kişinin bunların sayısınca, yani 60 gün kefaret orucu tutması gerekir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30215] Refi'î de benzer şekilde 60 günlük kefaret orucunu, 28 ve 32 harfle açıklamıştır:

Âdem u hâtemdedir esrar-ı can
Tutar altmış gün oruç bir gün sıyan

Bunların nutku izâsında tamâm
K'oldu kaf (ک) *u ha* (ح) *ve lam* (ل) *be* (ب) *ve's-selâm* [Beşâretnâme, cd 2973-4]

Son beyitteki *kef*'in (ک) ebcedi 20, *ha*'nın (ح) 8, *lam*'ın (ل) 30 ve *be*'nin (ب) 2'dir ve bu değerlerin toplamı Hz. Muhammed ve Âdem'in nutkundaki harflerin, yani 28 ve 32 harfin toplamı hizasındadır.

HAC

Müslümanların haccı Mekke'de yapılır ve belirli menasikleri vardır. Kısaca özetleyecek olursak, hacı adayı, hac görevini yerine getirmek için iki parçadan oluşan dikişsiz kumaşla örtünüp ihrama girer, Kâbe'nin çevresinde tavaf eder ve zilhiccenin 9. günü Arafat mevkiinde durur (*vakfe*), daha sonra şeytan taşlar (*cemre*) ve bir kurban keser. Saçlarını kestikten sonra da (*halk*) hacı olur.

Haccın bir zahiri vardır bir de batını vardır, ki o bilinmeyince insan Kâbe'ye de girmiş olsa ondan uzak kalmıştır. Kâbe'nin, tavafın ve haccın erkânlarının bilinmesi de Âdem veçhinin bilinmesinden geçer. Nitekim ayette "*Allah selamet yurduna (dâru's-selâm) çağırıyor ve dilediğini de doğru yola hidayet ediyor*" [YÛNUS 10:25] denmiştir. Burada dâru's-selâm vech-i Âdemdir. Çünkü oraya girenler, yani onun sırrına ulaşanlar, kelimelerinin hikmetlerini bilenler, ayetin beyanıyla sabit olmuştur, ki emin olurlar: "*Oraya giren güvene erer.*" [ÂL-İ İMRÂN 3:97]

Ayrıca "Selam" Allah'ın isimlerindendir, dolayısıyla *daru's-selam* Allah'ın evi demektir ve hadiste de müminin kalbinin Allah'ın evi olduğu söylenmiştir.[44] Buradaki mümin marife gelmiştir ve bununla kastedilen Âdemdir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 58; Işknâme, cd 30283-4] *Dâru's-selâm* aslında cennettir. Ancak o cennete ulaşmak, hac ve tavafın ve Âdem'in suretine yönelmenin hakikatine ulaşmakla mümkündür. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 29]

Hurufilere göre, bir kimsenin hacı olması, aşağıda maddeler halinde sıraladığımız amelleri yapması demek değildir. Hacı olmanın manası, bu rükünlerin sırlarına vakıf olmaktır. Bu da görüleceği gibi tüm hac ibadetlerinin 28 ve 32 ilahi kelime üzerine bina edilmiş olduğunu bilmektir. Çünkü hacca gitmekle amaçlanan şey, bu sırların bilinmesi ve anlaşılmasıdır. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30224] Dolayısıyla hacca gitmeden de bu sırlara vâkıf olan kişi, halkın nazarında hacı olmamış olsa bile hakkın nazarında gerçek hacı olmuştur. [Işknâme, cd 30328]

İhram

Belirttiğimiz gibi hacı adayı, Mekke'ye girmeden önce iki parçadan oluşan dikişsiz kumaşla örtünmek zorundadır. Buna İslam kaynaklarında ihrama girmek denir. İhramlıyken başın örtülmesi, başka bir elbise giyilmesi, vücuttan saç, tırnak gibi şeylerin kesilmesi, koku sürmek, bitki veya hayvan bir canlının öldürülmesi vs. yasaktır. Kadınlar ihrama günlük kıyafetleriyle girerler. İhramın iki parçasından biri Âdem'in 32 kelimesi karşılığında, diğeri de Hz. Muhammed'in 28 kelimesi karşılığındadır. [Işknâme, cd 30283]

---

[44] قلب المؤمن عرش الرحمن Meclisî, *a.g.e.*, c. LV, s. 39.

İhramın dikişsiz olmasının nedeni de yine hatlar ve harflerle açıklanır. Allah kelamını Âdem ile Havva'nın yüzünde kudret kalemiyle hatlar şeklinde yazmıştır. Bunlar ayrı ayrı yazılmış ve müfrettirler. Kâbe de Âdem'in baş ve alın makamı olması hasebiyle, bu müfredatın kaim-makamıdır. Suretin manaya uygun olması gerektiğinden hacının, Kâbe'de müfred elbise giymesi gerekir. Ayrıca hacı, 28 ve 32 mücerret kelimeye talip olduğundan terkipten uzak mücerret bir elbise giymelidir. İnsan yaratılışı, yüzün alemi, mürekkebatın aslı... bunların hepsi müfred olduğundan bunlara ulaşmak isteyen hacının müfred olan ihramı giymesi gerekmektedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 169; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 30; Işknâme, cd 30283; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 31; Salâtnâme, cd 36] Seyyid İshak da şu beytinde buna işaret etmiştir:

جامهء احرام او نا دوخته — ihram elbisesi dikişsiz,

یعنی آ باشد نه لف ای سوخته — yani *e* (ا) olur, *lif* (لف) değil ey gönlü yaralı.

[Salâtnâme, cd 36]

İhram, Hakk'a âşık olan kişinin giysisi olarak da anlamlıdır. Çünkü ihrama giren kişi, güzel kokudan, şehevi arzulardan uzaklaşır. Yalın ayak ve başı açık olan ihramlı kişi, âdeta canından geçmiş bir haldedir, kurban olmuş gibidir. Tüm bu haller âşığın halleri olarak dikkat çeker. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 22] İhramlı kişinin avlanması da yasaktır. Çünkü o, öyle birinin hilkatine yönelmiştir, ki tüm hayvanlar, "*sizin gibi ümmetler*" [EN'ÂM 6:38] ayetinde de belirtildiği gibi ona benzer. Yani istiva hattı açısından da olsa mahbuba, yani Âdem'e nispet edilen hayvanlara kastetmemek gerekir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 29]

Bugün ihramda kullanılan kumaşlar aynı ebatta olsa da Misalî'nin şu beyitlerinden onun döneminde farklı boylarda olduğunu anlıyoruz. Misalî bunun nedenini de mu'cem harfler ve 28 harfle yorumlamıştır:

Gel şürû' et iki ihrâm sırrına
Biri tûl u biri kûteh sırrı ne

Pâ u çâ u jâ u gâ'yı gösterir
Kûteh ihrâmın delîli uş budur

Bist o heşt eyler beyân ihrâm-ı tûl
Cân gözün aç olma a'mâ uşta yol [Feyznâme, cd 29204]

İhrama giren kişi, Mekke'ye ulaştığında Kâbe'nin çevresini 7 kere döner (tavaf). Bu bağlamda öncelikle Kâbe, Hacerül esved, Makam-ı İbrahim gibi Kâbe ve Kâbe'yle ilgili unsurları açıklamak ve Hurufilerin bunları nasıl yorumladıklarını görmek gerekir.

Kâbe

Kâbe'ye bu ismin verilmesinin nedeni, Âdem'in iki kademinin hilkati mevzi'i olması yüzündendir, çünkü *ka'b* daha önce de belirttiğimiz gibi topuk demektir. Aslında Âdem'in yaratılışında baş ve alın toprağı Kâbe'den alınmıştır,[45] ancak yüz ile *ka'b* aynı yöne baktığından, Kâbe ismi Âdem'in topuğundan alınmıştır. Bu durumda, namaz kılarken yüzün Kâbe'ye döndürülmesi, Âdem'e tazimden dolayıdır. Böylece âdemoğulları yüzlerini babalarının ayağı makamına çevirerek Allah'a ibadet eder ve Âdem'e olan saygılarını da göstermiş olurlar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 18, 177, 210; Işknâme, cd 30307] Diğer bir neden de Kâbe'nin, topuğun düz bir yer, yani incik üzerinde olması gibi, düz bir yerde inşa edilmiştir. Topukla olan bu benzerliğinden dolayı da Kâbe'ye bu ismin verildiği söylenir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 25]

---

45 خلق الله تعالى رأس آدم و جبهته من تربة الكعبة و صدره و ظهره من بيت المقدّس و يده اليمين من ارض المشرق و يده اليسرى من ارض الغرب ما بين المشرق و المغرب القبلة الى اخره

Kâbe'nin isimlerinden bir tanesi de *Beytül Atik*'tir. Çünkü dünya üzerinde ilk inşa edilen yapı Kâbe'nin olduğu yerde yapılmıştır. *Atik* kelimesinin ikinci bir anlamı da esaretten serbest bırakılandır. Nitekim Kâbe'ye giden de ateş ve azap korkusundan kurtulur. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 096] Ayrıca Kâbe insanları cehalet esaretinden kurtaran insanın kaim-makamıdır, bu açıdan düşünüldüğünde de Kâbe'ye Beytül Atik denmiştir. Nitekim insanın hakikati olan kelam, zindandaydı ve onun (Âdem-i Hakikî'nin) sayesinde kurtulmuş ve elest bezminin ahdnâmesi onunla ortaya çıkmıştır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 168]

Kuran'da Kâbe için "*Şüphesiz insanlar için kurulan ilk ev, Mekke'deki çok mübarek ve bütün âlemlere hidayet kaynağı olan Beyttir*" [ÂL-İ İMRÂN 3:96] denmiştir, ancak Hurufi yorumuna göre buradaki "*insanlar için kurulan ilk mabet*" Âdem'den kinayedir. Ayetin sonunda o ev için "*hüden li'l âlemîn*," yani âlemler için yol gösterici, hidayet edici denmiştir. Çünkü âlemlerin hilkati sırrına Âdem'in veçhinin hilkatinden ulaşılır. Bu açıdan levh-i mahfuz'dur. Diğer bir ifadeyle marifetullaha giden yolun kelime, kelam ve suret-i insandan geçtiği düşünülürse –ki bunlar Âdem'indir– "*ilk ev*"den kastın Âdem olduğu görülecektir. Ona "*hüden li'l âlemîn*" denmesinin diğer bir nedeni de tüm âlemlerin yüzünü ona dönmeleri ve onu talep etmeleridir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 95; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 32; Işknâme, cd 30308]

Kâbe'nin bir diğer ismi de Beytullah'tır. Hadiste belirtildiği gibi Âdem'in başının toprağı Kâbe'den alınmıştır. Dolayısıyla Kâbe, makam-ı vechdir. Diğer bir hadiste de Allah'ın Âdem'i kendi sureti ve rahman sureti üzerine yarattığı söylenmiştir. Âdem'in yüzünde görülen 7 ümmî hat suret-i ilahi olduğu ve Âdem'in yüzü de Kâbe'yle tanımlandığı için Kâbe'ye Beytullah denmiştir. [Işknâme, cd 30277-89; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30219]

Allah meleklere Âdem'e secde etmelerini emretmiştir. Bunun gibi, 28 ve 32 ilahi kelime karşılığında rekâtları olan namazda, yüzünde bu ilahi kelimelerin alametleri bulunan Âdem'den kinaye olan Kâbe'ye dönülmelidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 204] Âdem'in sureti sırttan, sineden ve diğer uzuvlardan ayrılamadığı, Âdem'in vücudu da dünyanın farklı yerlerinden alınan topraktan yaratıldığı için Hz. Muhammed'e ve ümmetine tüm yeryüzü mescit kılınmıştır. Âdem'in tüm vücudu yüzün tahtındadır. Aynı şekilde tüm yeryüzü de Kâbe'nin tahtındadır. Her nerede olunursa olunsun, Âdem'in yüzüne yönelmek için yüz Kâbe tarafına çevrilir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 210; Işknâme, cd 30290-1]

Refi'î, Kâbe'nin tüm bu özelliklerini şöyle özetler:

İşit ondan ka'benin esrarını
Görmek istersen hakkın dîdârını

Ka'bedir dedi hüden li'l âlemîn [3:96]
Bu söz âdemden kinayettir hemin

Ol evin bir adıdır beytu'l atîk [22:29]
Ya'ni âzâd edicidir ey refîk

Evin issidir ki insanı tamâm
Cehlden âzâd ediser ve's-selâm

...

Ol eve giren kişi olur emin [3:97]
Şöyle der nûr-ı semavati ve zemin [24:35]

Ya'ni olur cehl u zulmetten ırak
Her mukallid sözüne tutma kulak

Giren oldur kim evin sırrın bilir
Bilmeyen girmez içinde ger olur

Onda tutmuştur halîlullah makâm
Bu cihetten adı olmuştur imam

Alnı ile başı toprağın hüdâ
Ka'be yerinden alıptır tâlibâ

Âlimu'l esrar rabbu'l âlemîn
Çünkü âdem toprağın kıldı acîn

Otuz iki hattı yazdı yüzüne
Tâ delalet ola yüzü sözüne

Ol hattın zımnındadır her türlü râz
Sırr-ı hacc u savm u ihrâm u namaz

Âdemin yüzü yeridir çün ey yar
Secde buyurdu ona perverdigar

Enbiyâ vü evliya vü asfiyâ
Yüz ona karşu tutarlar bî-riyâ

Gökler eder ol evi dün gün tavâf
Hem melaik bu sözü sanma güzâf

İzzetin onun halîlullah bilir
Kim yüzün ona tutup secde kılır

Oğlunu karşısına kurbân eder
Hak yolunda gör ne hoş ihsân eder [Beşâretnâme, cd 2994]

Rivayetlerde Kâbe'nin ahir zamanda semaya kaldırılacağı söylenir. Bu da Kâbe'nin Âdem'den kinaye olmasıyla açıklanmıştır. Hz. Muhammed miraçta, Âdem'i semanın birinci katında gördüğünde onun Kâbe'nin misali olduğunu görmüştür. İşte Kâbe'nin semaya çıkarılmasının anlamı budur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 205]

Kâbe'nin yanında çıkan zemzem suyu "kelime"nin emri altındadır. Bu yüzden çıkardığı ses (zemzeme) nedeniyle bu suya zemzem denmiştir. Mekke, daha dar planda Mescid-i Haram, yani Beytullah, Âdem'in vücudunun misalidir, Kâbe aslında onun başı, Hacerül esved yüzüdür, zemzem de sesidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 173]

Bazı Hurufilerin Fazlullah'ı Âdem-i hakikî olarak kabul ettiklerini

söylemiştik. Şu beyitlerde de Refi'î Fazlullah ile Kâbe arasındaki ilişkiyi açıklıyor:

Hayme-i Mî'âd hem beytu'l atîk
Bu sebebden vaz' oluptur ey refîk

K'ola bunlar âdeme kâim makâm
Olalar mescûd erince ol imam

Şöyle bil kim gevher-i bahr-i vücûd
Âdem-i hâkidir ona kıl sücûd [Beşâretnâme, cd 2969-70]

Bu beyitlerde, Hz. Musa'nın kurduğu Hayme-i Mî'âd ve Kâbe'nin, daha sonra gelen bir Âdem'in kaim makamı olduğu söylenerek söz konusu Âdem'in ilk insan olan Hz. Âdem olmadığına işaret edilir.

Kâbe, Âdem'in kaim-makamı ve yüzünün makamı olduğundan namaz kılan oraya döner ve hacı adayı onun çevresinde tavaf eder. Bazı Hurufiler Âdem-i hakikî olan Fazlullah'ın öldürüldükten sonra gömüldüğü Alıncak kalesini kıble kabul etmişlerdir. Çünkü artık Âdem Alıncak'ta bulunmaktadır. Bu inancı genellemek yanlış olsa da buna işaret eden Hurufi şiir örneklerini burada zikredebiliriz:

در النحق شد جو فضل ذات یزدانی مقیم — Zat-ı İlahi'nin Fazlı Alıncak'ta mukim olduğundan

می کنم سجده ز هر سو کعبه سان تبریز را — her yerden Kâbe gibi Tebriz'e secde ediyorum. [Divân,[186] cd 28991]

گشت ز استرآباد فضل خدا چون عیان — Fazl-ı hûdâ, Esterâbâd'dan göründü.

قبله النحق شده است زان شه تبریز من — Tebriz şahım nedeniyle kıble Alıncak olmuştur. [Divân,[186] cd 29091]

مدان جز خاك کویش قبلهء دل — Köyünün toprağından başka gönül kıblesi tanıma,

مدان جز آستانش کعبهء دل — Onun eşiğinden başka gönül Kâbe'si tanıma.

رضایش را نجات آخرت دان — Rızasını ahirette kurtuluş,

ولایش را حیات جاودان دان — *sevgisini ebedi hayat bil.* [İşâretnâme, cd 29899]

Tavâf edelden kûyunu fazl-ı hûdânın hacıyız
Yetmiş iki fırkadan geçtik gürûh-ı nâcîyiz [Arşî, Divân, cd 37]

Hacerül Esved

Hacerül esved Kâbe'nin duvarında yer alan ve cennetten geldiğine inanılan taştır. Başlangıçta sütten beyaz olan bu taş, ona dokunan insanların günahları nedeniyle kararmıştır. Hurufilere göre Hacerül esved Âdem'in yüzü ve yüzündeki hatlardan kinayedir. Çünkü bir hadiste Hacerül esved için "Onun iki gözü vardır onunla görür ve dili vardır onunla konuşur"[46] denmiştir. Diğer bir hadiste de Hacerül esved Allah'ın yeryüzündeki sağ elidir denmiştir,[47] bilindiği gibi sağ el de sahip olduğu 14 eklem nedeniyle 14 mukattaat harfi dolayısıyla Âdem'in yüzündeki 14 hattan kinayedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 30]

Kâbe Âdem'in başı ve yüzü makamıdır, dolayısıyla Hacerül esved Âdem'in yüzündeki 7 ümmî hattın misali olarak kabul edilir. Bu hatlar ilk zuhur eden hatlar olduğundan, tavafa da 7 ümmî hattın misali olarak Hacerül esved'den başlanır. Âdem ve Havva'nın yüzünde 28 hat zahir olduğundan, toplam 28 şavt (tur) olan tavaflara Hacerül esved'den başlanır. Bir tavafta 7 şavt vardır ve her şavtta Hacerül esved'e dönüp selam verilir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 19, 26, 61, 083; Işknâme, cd 30277, 30327; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30219; Câvidânnâme Şerhi, cd 29567]

---

46 له عینان یبصر بهما و لسان ینطق بها — İhsâî, *a.g.e.*, c. I, s. 185.

47 الحجر الأسود یمین الله فی الأرض — İhsâî, *a.g.e.*, c. I, s. 51.

"Bir de Rabbin, Âdemoğullarından, bellerindeki zürriyetlerini alıp da onları kendi nefislerine şahit tutarak: Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" dediği vakit, "pekâlâ Rabbimizsin, şahidiz" dediler ..." [A'RÂF 7:172] Rivayetlerde Allah'ın aldığı bu ahdnâmenin Hacerül esved'in orasında olduğu söylenir, çünkü onun ortasında beyaz bir hat vardır ki onun istiva hattıdır. Her ne kadar bugünkü Hacerül esved'de böyle bir hat görünmese de Hurufiler tarafından bunun Âdem'in saçının istiva hattından kinaye olduğu söylenir. Allah'ın elest bezminde insanlardan aldığı bu ahit, Âdem'in yüzünde yazılı olan 28 ve 32 ilahi kelimenin sırrına erişme sözüdür. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 19, 26, 83; Işknâme, cd 30277, 30281, 30327; Câvidânnâme Şerhi, cd 29567]

Hacerül esved'in ortasındaki ahdnâmenin istiva hattından kinaye olması konusundaki diğer bir delil, "Ahdi olmayanın dini yoktur"[48] anlamındaki hadistir. Hadiste geçen *din* (دين) ve *ahd* (عهد) kelimelerinin inbisatlarında (دال يى نون) ve (عين هى دال) olmak üzere sekizer harf bulunur. Ahd istiva hattına karşılık geldiğine göre, ahdi bilmek de istiva hattıyla Âdemin veçhindeki 7 hattın 8 olmasıdır. 4 unsurdan oluştuğu için bu 8 hattan da 32 hatta ve 32 ilahi kelimeye ulaşılır. Dolayısıyla hadiste söylenmek istenen, Âdem'in veçhindeki 7 hattı istiva hattıyla bölüp 8 hatta, dolayısıyla 32 ilahi kelimeye ulaşamayan kişinin dininin olmadığıdır. [Işknâme, cd 30320]

Diğer bir hadiste de kıyamet gününde Hacerül esved'in yarılıp içindeki ahdnâmenin zahir olacağı söylenmiştir. Bu hadisi Hurufiler istiva hattının sırrının zahir olması, yani 32 kelimenin zuhuruyla yorumlamışlardır. Elest bezminden bahseden yukarıda verdiğimiz ayetteki *"kendi nefisleri üzerine şahit tutarak"* cümlesi de, insanların kendi

---

[48] لا ايمان لمن لا امانت له و لا دين لمن لا عهد له Meclisî, *a.g.e.*, c. LXIX, s. 198.

hilkatlerinde 32 kelime hizasındaki hatlarını müşahede etmelerine işaret eder. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 19; Işknâme, cd 30278, 30311, 30320] Bu da belirttiğimiz gibi istiva hattıyla mümkün olmaktadır.

Hacerül esved'in cennetten indiği ve indiğinde beyaz olduğu söylenir.[49] Onun renginin beyaz olması alemiyet bakımından ak süt gibi aydınlık olmasıdır. İnsanların günahlarının onu karartması ise insanların Hacerül esved'deki istiva hattı sırrına erememelerine işaret eder. [Işknâme, cd 30277-8] Hacerül esved'in cennetten inmesi de Âdem'e yapılan teşbihinden dolayıdır, çünkü Âdem cennetten inmiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 61; Işknâme, cd 30351]

Refi'î Hacerül esved'in tüm bu özelliklerini yorumlamıştır:

Ol taşı dört kez yedi etti tavâf
Tâ yirmi sekiz ola bî-hilâf

Ya'ni kur'ânın hurûfunca ey yar
K'ahmed ondan kıldı dîni aşikâr

Bu sebebden der yemînullahdır
Anlar elinden şu kim âgâhtır

Bu taşa niçin elin sür dedi ol
Tâ ki bulasın yemînullaha yol

Elde yirmi sekiz mafsal ki var
Bu yemîni llah eder aşikâr

Çünkü on dört oldu her el mafsalı
Dedi sağdır Tanrı'nın iki eli

Dedi bu taşın gözü ve dili var

---

[49] نَزَلَ الْحَجَرُ الاَسْوَدُ مِنَ الْجَنَّةِ وَهُوَ أَشَدُّ بَيَاضاً مِنَ اللَّبَنِ وَإِنَّمَا سَوَّدَتْهُ خَطَايَا بَنِي آدَمَ

Kütüb-i Sitte, c. XIII, s. 150.

Söyleşir Tanrı ile ol aşikâr

Anla âdemden kinayettir bu söz
Hak tealadan inayettir bu söz

Dedi uçmaktan çıkıptır bu hacer
Gör ne rüşen verdi âdemden haber

Süt olur evvel çü insana gıdâ
Dedi kim bu taş sütten ak idi

Her kim ister ka'beyi kılmak tavâf
İbtidâ ondan gerektir bî-hilâf

Âdeme kâim makâm olduğiçün
Sâhib-i çeşm u kelâm olduğiçün

Çünkim oldu âdeme kâim makâm
Bu cihetten der ona verin selâm

Orta yerinde onun ak hattı var
İstivâ sırrını söyler aşikâr

Çün elest vaktinde ikrâr aldı hak
Kullarından ey birader bî-natak

Verdi ol taşa emanet dedi taş
Yarıla mahşerde esrar ola fâş

Ayıta kim varıp selâm verdiğini
Kim öpüp elin yüzün sürdüğünü

Bileler ikrâra kimlerdir duran
Ol taşın sırrına kimlerdir eren

Bu sözü fehm etmeyen nâcî değil
Hacca yüz kez varsa ol hacı değil [Beşâretnâme,[1041] cd 2995-6]

Hacerül esved'in yanındaki Kâbe'nin kapısının tam karşısında Makam-ı İbrahim yer alır. Burada kısaca bununla ilgili yorumları da ve-

rebiliriz. Makam-ı İbrahim, Kâbe'yi inşa ederken Hz. İbrahim'in iskele olarak kullandığı taşın bulunduğu yerdir. Kâbe'nin yanında bulunan bu taşa Hz. İbrahim'in ayak izi çıkmıştır.

Kuran'da Makam-ı İbrahim, şu ayette zikredilmiştir: "*Onda apaçık deliller, İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren güvene erer.*" [AL-İ İMRÂN 3:97] Arapçada *makam* (مقام) kalkma yeri anlamına gelir. Dolayısıyla "İbrahim'in makamı" da İbrahim'in zahir olduğu ve bulunduğu yer olur ki, İbrahim, Âdem'in oğlu olduğundan makam-ı İbrahim, Âdem'e işaret eder. Yukarıdaki ayette "*oraya giren güvene erer*" cümlesi de bu durumda, Âdem'in sureti gerçeğine ulaşan kimsenin cennet ehlinden olup emniyette olmasını anlatır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 95] Aynı ayette geçen *âyât-ı beyyinât*, yani "apaçık deliller" ifadesi de Âdem'in yüzündeki beyyin olan 32 ak ve kara hatlara işaret eder. Dolayısıyla ayet her kim oraya girerse, yani Âdem'in mazharında ve onun yüzünde 32 kelimeyi idrak eder ve taakkul ederse, cehaletin ve şeytanın şerrinden emin olur anlamına gelir. [İstivânâme, cd 46]

Tavaf

Haccın farzlarından biri olan tavaf, ihramlı bir şekilde yapılır. Umre veya hac tavafı yapacak kişi, Hacerül esved'in karşısına gelir ve iki eliyle onu selamladıktan sonra Kâbe'yi sol tarafına alarak tavafa başlar. Hacerül esved'in karşısına geldiğinde, onu tekrar selamlar. Böylece bir turu bitirir, buna *şavt* denir. Bir tavaf yedi şavttan oluşur. Tavaf bittikten sonra hacı adayı Makam-ı İbrahim'de 2 rekât namaz kılar. Bunun ardından sa'y yapar. Sa'y, Safa tepesinden başlamak üzere Safa ile Merve tepeleri arasında 4 gidiş, 3 geliş olmak üzere 7 kere gidip gelmedir. Sa'ydaki bu 7 gidiş geliş 7 ümmî hat karşılığındadır. [Işknâme, cd 30327] Safa ve Merve tepeleri ise Kâbe'nin bani ve mazharı olan Hz.

İsmail ve Hz. İbrahim'e işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 170]

Her biri tarif edilen şekilde yapılan 4 çeşit tavaf vardır; hac tavafı, umre tavafı, kudüm tavafı ve veda tavafı. Bunlardan ilk ikisi farz, diğerleri sünnettir. Hac tavafının 7 şavtı, 7 ümmî hat karşılığındadır. Umre tavafının 7 şavtı, 7 yanak hatları (hutut-ı ebiyye) karşılığındadır. Dolayısıyla farz olan 14 şavt, Âdem veçhindeki 14 ilahi hat [Işknâme, cd 30306, 30326; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30219-20] veya 14 mukattaat harfi karşılığındadır. [Zübdetu'n-necât, cd 29473]

Sünnet olan tavafların toplam 14 şavtı, bu 14 hattın levhaları, yani mahalleri (veya 14 müteşabih harf [Zübdetu'n-necât, cd 29473]) karşılığındadır. Hz. Muhammed sünnet olan tavafları da farz olan tavaflar kadar yapmakla, farz ve sünnetin bir hakikat olduğunu göstermiştir. [Işknâme, cd 30326-27; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30220]

Sonuçta farz ve sünnet olan tavafların şavtlarının toplamı 28'e eşittir. Bu da 28 satırdan/hattan oluşan Âdem'in veçhine (ki Kâbe toprağından yaratılmıştır) karşılıktır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 43; Işknâme, cd 30260]

Yapılan 28 şavtın ve öpülen Hacerül esved'in Âdem ve Hâtem'in veçhi karşılığında olduğu bilinmese, Beytullah'ın tazimi hikmetine erişilmemiş, belki de tazim bile edilmemiş olur. [Işknâme, cd 30290]

Emir Gıyâseddin ve Işkurt Dede, "Kâbe-i hakikî" de denilen Maktelgah'da (Fazlullah'ın kabrinin bulunduğu Alıncak Kalesi) yapılan tavafların niyetlerini tarif ederler. Kudüm tavafına şöyle niyet edilir: "Yüzünün 7 müteşabih kitabeti ve kelamı hizasında 7 Kudüm tavafını yerine getirmeye niyet ediyorum ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah. Allahu Ekber." Hac tavafı için, "Yüzünün 7 muhkem kitabeti ve kelamı hizasında 7 hac tavafını yerine getirmeye niyet ediyorum ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah. Allahu Ekber."

Umre tavafına niyet ederken, "Yüzünün 7 muhkem kitabeti ve kelamı hizasında 7 Umre tavafını yerine getirmeye niyet ediyorum ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah. Allahu Ekber"; Vedâ tavafına niyet ederken de "Yüzünün 7 müteşabih kitabeti ve kelamı hizasında 7 Veda tavafını yerine getirmeye niyet ediyorum ey Fazlullah, ey vechullah, ey zatullah. Allahu Ekber" denir. [İstivânâme, cd 101-2; Salâtnâme, cd 35-6]

Hacı adayı Kudüm ve Umre tavaflarını ve bu tavafların sa'ylarını yaptıktan sonra Cebel-i Rahmet ve etrafındaki alanı kapsayan Arafat'a çıkmak için zilhiccenin dokuzuncu gününü bekler.

Arafat

Zilhiccenin dokuzuncu gününde, yani kurban bayramının arifesinde, Arafat'a gidip orada bir süre durma [*vakfe*] haccın en önemli farzıdır. Rivayetlere göre Âdem ile Havva yeryüzünde farklı yerlere indirilmiş ve uzun yıllardan sonra Arafat'ta karşılaşmışlardır. Arafat, Âdem ile Havva'dan ve onların yüzlerindeki hatlardan kinayedir. Arafat'ta birbirlerini bulmalarıysa birbirlerinin hatlarını bilmeleri ve okumalarına kinayedir. Bundan dolayı, yani bu bilişlerinden dolayı bu dağa Arafat (bildi anlamındaki *arefe*'yle aynı köktendir) denmiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 27; Işknâme, cd 30278; İstivânâme, cd 63]

Mukimî'ye göre Arafat'a çıkmanın manası Arafat'ın kaim-makamı olan Âdem'in vücudunu bilmektir. Âdem ile Havva'nın orada buluşması da Âdem ile Havva'nın bir hakikat olmasıdır. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30221] Arafat'ta vakfe yaptıktan sonra Mina'ya gitmek için *Beynel âlemîn*'den süratle geçilir. Misalî şu beytinde *Beynel âlemîn*'i Âdem'in kaşları olarak yorumlamıştır:

Oldu beyne'l âlemîn ey hoş-nihâd

Âdemin ebrû-yı tâkından murâd
Geçmek ânı istivâya dâlldir
Sürat ile kim ki geçmez zâlldir [Feyznâme, cd 29204]

Beynel âlemîn'i süratle geçmek, istiva hattının yüzdeki hatlardan geçirilmesine işaret etmektedir. Beynel âlemîn ile Kâbe arasındaki 4 millik mesafe, istiva hattından sonra zahir olan 4 hat karşılığındadır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 027; Işknâme, cd 30327; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 32; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30222; Salâtnâme, cd 36]

Arafat'a çıkan hacıların, kendi akrabalarından ve yakınlarından 40 kişinin adını söylemeleri adettir. Bu bir nevi, ismini zikrettiği kişileri de oraya hac görevini yapmaya çağırmak gibidir. Âdem'in veçhindeki 28 kitabet hizasında yapılan tavaf gibi bu isimler de 28 ilahi kelimenin karşılığındadır. 28 ilahi kelimenin eczasında 72 kelime vardır. Âdem'in istiva hattından kinaye olarak Beynel âlemîn'den geçerek 32 kitabeti gören hacı, 72'den 32'yi çıkarmakla 40'ı bulduğu için Arafat'ta yakınlarından 40 kişinin adını söyler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 170; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 32; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30222]

Şeytan Taşlama (Cemerat)

Kurban bayramının birinci günü olan zilhiccenin onunda Mina'ya gelen hacılar, burada bulunan *Cemre-i ûlâ, Cemre-i vustâ, Cemre-i akabe* denilen ve şeytanı temsil eden büyük taşlara taş atarlar. İlk olarak Havva'nın yüzündeki 7 ümmî hattı bilmeyen şeytanın mertebesi olan *Cemre-i akabe*'ye 7 taş atılır. Şeytan bu cehaletinden dolayı taşlanır. Böylece hacı 7 zulmanî cehalet kelimesini, yani 7 satırı bilmemeyi kendinden uzaklaştırır. [Işknâme, cd 30327; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30222] Havva'nın veçhindeki 7 ümmî hattın her birinin 4 unsurdan oluşarak

28 hat olması gibi, atılan 7 taşın her biri de 4 unsurdan oluştuğu için 28 ilahi kelime karşılığında olur. [Işknâme, cd 30280]

Başka bir açıdan ise Kuran'da şeytana 7 yerde secde emri verilmiştir ki, bu 7 taş bir anlamda şeytanın bu itaatsizliğinin cevabı olarak değerlendirilmiştir. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30222] Diğer bir yoruma göre, bu 7 taş, insan yüzündeki 2 göz, 2 kulak, 2 burun ve 1 ağız hizasındadır. 7 taşın atılması, hacının Kâbe için yüzdeki bu güzellikleri terk etmesi manasına gelir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 223]

Bayramın bu ilk günü *Cemre-i Akabe*'ye 7 taş atıldıktan sonra hacı Kâbe'ye dönerek hac tavafını (ziyaret tavafı da denir) ve sa'yını yapar. Kurban kestikten sonra saçını tıraş ederek ihramdan çıkar.

Eyyam-ı teşrik denilen kurban bayramının diğer üç günü hacı cemrelerin olduğu yere gelerek, her üç cemreye 7'şer taş atar. Yani üç gün boyunca her gün 21 taş atar. Bunlar Havva'nın suretinde yazılmış şu 21 satırdan kinayedir: 7 hutut-ı ümmîye, 7 bunların mahalli ve 7 hutut-ı ebînin mahalli. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 27; Işknâme, cd 30327] Öte taraftan Havva'nın yüzündeki bu 21 hattı bilmemek şeytan mertebesidir ki, şeytan bunları bilmemekle kelime-i habise-i cehliyye oldu. 21 tane taşı atmanın bir manası da kelime-i habise-i cehliyye olmayı kendinden uzaklaştırmaktır. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 27; Işknâme, cd 30279; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30222]

Her üç cemreye her gün 21 taştan, üç günde (eyyam-ı teşrikte) atılan taş sayısı toplam 63'tür. Bayramın ilk günü atılan 7 taşla birlikte 70 taş atılmış olur. 28 Muhammedî kelimenin inbisatında ismiyyet bakımından 72 harf zahirdir; bunlardan *kef* ve *nun* (ن ک) masdarî olduklarından, 72'den çıkarıldığında 70 harf kalır, ki cemrelere atılan 70 taş bu 70 kelimeyi bilmemeyi kendinden atmak manasına gelir. [Işknâme, cd 30327-8; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30223]

Mukattaat harfleri, tekrarlarla birlikte 77 harftir. Bu harflerde toplam 7 nokta bulunur. İlk gün Akabe'ye atılan 7 taş, bu 7 nokta karşılığındadır. Tavaf ve sa'yın 7'şer turu da Mukattaat harflerinin tekrarsız 14 harfi karşılığındadır. Tekrarlı olan 63 harf de cemrelere atılan taşlar sayısıncadır. Mükerrer 77 harften, bu 14 harf çıkarıldığında geriye kalan 63 harf de eyyam-ı teşrikte atılan toplam 63 cemre karşılığındadır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 169]

Eğer *yâsin*'in (يس) nida harfi olan *yâ*'yı (ي) ve noktalarını mukattaat harflerinin tekrarlarla birlikte harf ve nokta toplamına eklersek 78 harf ve 9 nokta zahir olur. Nida harfi ve 2 noktası toplamı olan 3, haccın 3 ayı (şevval, zilkade ve zilhicce) karşılığındadır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 169]

Şevvalden kurban bayramına, yani zilhiccenin 10'una kadar 70 gün vardır. 70. gün bayramdır. Bayramın birinci gününden sonraki 3 gün teşrik günleridir, bunlar bayramın 2, 3 ve 4. günleridir. Dolayısıyla şevvalden itibaren toplam 73 gün yapar. Mukattaat harflerinin mükerrer harf ve nokta toplamı olan 87'den bu 73 günü çıkarırsak 14 harf kalır ki, gayr-ı mükerrer mukattaat harfleri sayısı, ayrıca tavaf ve sa'yın 14 şavtı karşılığındadır. Başka bir açıdan cemrede atılan 70 taş ve 3 teşrik günü toplamı, şevvalden kurban bayramının sonuna kadarki 73 gün hizasındadır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 168]

Mukattaat harflerinden eczaları (*elif*'le yazıldığında) 2 harfli olan 5 harf (ر ه ي ط ح) vardır. Bu 5 harf, zahirdeki 2 noktayla birlikte Akabe'de ilk gün atılan 7 taş hizasındadır. Eczaları 2 harfli olan bu 5 harf, mukattaat harfleri olarak Kuran'da 21 kere (ر ر ر ر ر ه ه ي ط ط ط ط ح ح ح ح ح ح ح) zikredilmiştir ve hakiki Fatihatül Kitab olan Havva'nın yüzündeki 21 müfred hat karşılığındadır. Mükerrer bu 21 harfin inbisatında 42 harf (را را را را را ها ها يا يا طا طا طا حا حا حا حا حا حا حا) zahir olur

ki, 21 harfin kendisiyle toplamında 63 harf zahir olur. Bu da teşrik günlerinde atılan cemrelerin sayısıncadır. 21 harfin müfred olarak ve eczasıyla yazılmalarında toplam 8 nokta zahir olur. Bu 8 nokta da teşrik günlerinden sonra yapılan tavafın 7 şavtına işaret eder, ki bu 7 şavttan Hacerül esved'in istiva hattı geçtikten sonra 8 şavt zahir olur. [Şerhler, cd 29717-8]

Emir Gıyâseddin ve Işkurt Dede'ye göre Fazlullah'ın öldürüldüğü Maktelgah, her biri 7'şer şavttan 4 kere tavaf edildikten sonra Maktelgahın kapısında, doğudan ve batıdan 40 arifin ismi söylenir. Daha sonra Maktelgaha, yani Alıncak kalesine gelip teşrik günlerinde yapılan cemre sayısınca (günde 21 tane olmak üzere 3 gün) taş atılır. Bu 3 cemre, toprak, su ve hava hizasındadır. Aslı ateş olan şeytana, yani Alıncak kalesinin karşısındaki Mârânşah'ın (Miranşah'ı kastediyor) Senceriye kalesine atılır. Daha sonra da ihramdan çıkılır. [İstivânâme, cd 102; Salâtnâme, cd 36]

Kurban ve Halk

Zilhiccenin onuncu günü, cemreler atıldıktan sonra hacı adayı bir hayvan kurban eder. Kurban geleneği Hz. İbrahim'den beri uygulanır. Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail'i gördüğü bir rüya üzerine kurban etmek için yüzünü Âdem'in yüzü mahalli olan Kâbe'ye çevirmiştir. Ancak buna muvaffak olamamış ve oğlu Hz. İsmail yerine bir koç kurban etmiştir. Bir Hurufi şair bu olaya telmihen şöyle der:

هم‌چو اسماعیل شو کشته برای وجه حق — İsmail gibi ol; Hakk'ın yüzü için öldürülen.
رو بکعبه آر و هم فدیه و قربان بیا — Yüzünü Kâbe'ye çevir, fidye ve kurban olmak için gel. [Divân,[186] cd 28977]

Hacı adayı kurban kesmeden önce *Bismillâhi Allahu Ekber* (بسم الله الله

اکبر) der. Bunun bir nedeni Allah'ın ismindeki harflerin hayvanın uzuvlarında zuhuruna işaret etmek içindir. Çünkü hayvanın her uzvu harfin kaim makamıdır ve alemidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 98, 146, 178; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 021] Örneğin kurban edilen koçun yüzü, 7 kitabet üzerine mahluktur; İki göz, iki burun, iki kulak ve bir ağız deliği. Bu 7 kitabetin her biri 4 unsurdan oluştuğundan toplamı 28'e eşittir. Hz. İsmail'in hilkati, Hacerül esved'in ve Âdem'in yüzündeki hatların ivazıdır. Bundan dolayı da Hz. İsmail yerine koç kurban edilmiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 21; Işknâme, cd 30281]

Misalî'nin şu beyitlerde ifade ettiği gibi, hatlar nedeniyle kurban Hz. İsmail'in fidyesi olmuştur:

Koyunun yedi sûrâhı var ey yâr
Rûşen eyler bist o heşt hatt-ı nigâr

Ol cihetten fidye oldu gûsfend
Anladın haktan oldun sûd-mend [Feyznâme, cd 29190]

Kurban kesme aslında nefsin kurban edilmesine işarettir. Hz. İsmail de Hz. İbrahim'in sırtından, yani kendi nefsindendir. Yine buna işareten, kesilen hayvanın etini de önce kesen kişi yemektedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 172]

Hurufi bir şair, bu geleneği farklı bir şekilde açıklamıştır:

اینکه از قربان خود باید خودش اوّل خورد
آن مثال نفس خود باشد که قربان کرده است

Kurbanından önce kendinin yemesi, onun, kurban ettiği kendi nefsi gibi olmasındandır.

چونکه نفس خود براه حق فدا کردانده او
نفع او اوّل بخود عاید شدن زیبنده است

Çünkü nefsi, Hak yoluna feda ettiğidir; Ondan önce kendinin faydalanması uygundur. [Mesele,[285] cd 2]

Hacı kurbanını kestikten sonra saçını kazıyarak (*halk*) veya kısaltarak ihramdan çıkar ve böylece onun üzerinden ihram yasakları kalkar. Başın tıraş edilmesinin birçok anlamı vardır. Örneğin hacılar saçlarını tıraş ederek, lisan-ı halle Kâbe'nin Âdem'in baş (*ra's*) makamı olduğunu ifade ederler. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 43; Işknâme, cd 30327] Ayrıca Kâbe'de, Âdem'in veçhi kitabetinin alametleri bulunduğundan, onun oğulları olan hacılar da Âdem ve Havva'nın yüzlerine hürmet ve tazim için baş kitabetlerini keserler. Hz. İbrahim de ra's makamı olan Kâbe'de kendini zelil ve hor eylemek için oğlunu kurban etmek istemiştir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 028; Işknâme, cd 30282; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 31]

Âdem esmâ-i küll'ün mazharı olması hasebiyle tam bir mazhardır. Tüm enbiya ve benî Âdem baş kitabetlerini, Âdem'e nazaran eksik olduklarına işareten nâkıs eylemişlerdir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 32; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30223] Saçtan geçen istiva hattıyla 32 kelime müşahede edilir. Allah'ın insanlardan, Elest bezminde aldığı ahdnâme, Hacerül esved'in istiva hattındadır. Başın tıraş edilmesi aynı zamanda bu ahde işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 11-2] Diğer taraftan saç, karanlık ve cehaletten kinaye olarak düşünüldüğünde, hacı saçını keserek bu özellikleri kendinden uzaklaştırdığına işaret eder. [Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30223]

Son bir neden de Misalî tarafından şu beyitlerde açıklanır, buna göre saçın tıraş edilmesinin nedeni birbirine bitişik olan saç ve sakal hatlarının hakikatte farklı hatlar olduğuna işaret etmektir:

Hem tıraş olmakta vardır fâide
Aynını aç bil nedir bu kâide

Hüsn ü ziynet bişter olur ey yâr
Bir birinden fark olur hatt-ı nigâr

Sâf olur âyine-veş hüsn-i cemâl
K'ayrıla serden hatt-ı sâhib-kemâl

Hatt-ı ârızdan değildir hatt-ı ser
Ya'ni başka hatturur ânda makarr

Garaz oldur bist o heşt u si o do
Okuna fehm eyle haktan kasdı bu [Feyznâme, cd 29205]

İhramdan çıkan hacı adayı, daha önce açıkladığımız şekilde cemreleri ve hac tavafını bitirdikten sonra son olarak veda tavafını yapar ve haccını tamamlamış olur.

ZEKÂT, ÖŞÜR VE HUMUS

İslam dinine göre mal varlığının ve kazancın belirli oranlarda verilmesi gerekmektedir. Bunlar oranlarına göre zekât, öşür ve humus olarak üç kısma ayrılmaktadır. Mal varlığının genel olarak kırkta biri zekât, onda biri öşür ve beşte biri humus olarak verilir.

Kuran'da, zekât verilmesi gereken 8 grup insan şu ayette zikredilmiştir: "*Sadakalar ancak şunlar içindir: Fakirler, yoksullar, o işte çalışan görevliler, müellefe-i kulûb (kalpleri İslama ısındırılacaklar), köleler, borçlular, Allah yolundakiler, yolda kalmışlar. Allah tarafından böyle farz kılındı. Allah her şeyi bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*" [TEVBE 9:60] Humus verilecek 6 grup insan da şöyle zikredilmiştir: "*Şunu da biliniz ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyden beşte biri mutlaka Allah içindir. O da peygambere ve ona yakınlığı olanlara, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara aittir.*" [ENFÂL 8:41]

Bahsedilen bu 14 grup insan, gayr-ı mükerrer 14 mukattaat harfi (الر كهيعص طس حم ص يس ق ن) karşılığındadır. Zekât verilen 8 grup insan,

bu harflerden şu 8 tanesinin: ا ك ط ع ق ن ص ي humus verilen 6 grup insan da diğer 6 harfin (ل د ه ع س م) karşılığındadır. [Salâtnâme, cd 34] Mir Fâzılî'ye göre, zekât müstahikki 8 grup insan gayr-ı mükerrer 14 mukattaat harfinin (الر كهيعص طس حم ص يس ق ن) ilk 8 harfi (ا ك ط ح ص ى ق ن), humus müstahikki 6 grup da geriye kalan 6 harf (ل ر ه ع س م) karşılığındadır. 14 mukattaat harfinin eczasında 3 yeni harf (ف د و) zahir olur. Bu 3 harfin eczalarını yazdığımızda 8 harf (فى دال واو) görünür ve zekât müstahikleri hizasındadır. Bu 8 harf gayr-ı mükerrer 6 harften (ف ى د ا ل و) oluşur, bunlar da humus müstahikleri hizasında olur. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30711, Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30765-6]

Ali Fânî şu beyitlerde, zekât ve humus müstahikleri ile yüzdeki hatlar, mukattaat harfleri ve Allah (الله) lafzının harfleri arasındaki ilişkiyi göstermiştir:

یافت چون خط از حروف تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ	*'Bunlar Kitabın ayetleridir'*in (12:1) harflerinden hatları bulduğunda,
ماه روی یوسفی دل از زلیخا می ربود	Yusuf'un ay yüzü Züleyha'nın kalbini çalıyordu.
هشت شش تکرار و بی تکرار چون خمس و زکات	Mükerrer ve gayr-ı mükerrer 8 ve 6 olan zekât ve humus,
تلك آيات الكتاب از حرف چون الله بود	Allah (lafzı) gibi *'Bunlar Kitabın ayetleri*'ndendi. [Divân, cd 29162-3]

Bu beyitlerde şair öncelikle *'İşte bunlar sana o açık seçik kitabın ayetleridir'* (تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ) ayetinin harf sayısı olan 14 ile Yusuf'un yüzündeki 14 hattın ayniyetine işaret edilmiştir. Burada Yusuf'un yüzünün aya benzetilmesi, dolunay olan ayın 14'üncü gününden kinayedir. Bu ayetin harflerinde gayr-ı mükerrer 6 harf (ت ل ك ا ى ب) vardır ve humus müstahikleri karşılığındadır. 14 harften geriye kalan 8 harf de zekât

müstahikleri karşılığında olur.

Ayetin tamamını düşündüğümüzde, "*Elif, lâm, ra işte bunlar sana o açık seçik kitabın ayetleridir,*" [YÛSUF 12:1] "*işte bunlar sana o açık seçik kitabın ayetleridir*" kısmının ayetin başındaki mukattaat harflerine işaret olduğunu söyleyebiliriz. Mukattaat harfleri de gayr-ı mükerrer 14 harftir ki, yukarıda bunların zekât ve humus müstahikleri hizasında olduğunu göstermiş idik. Şairin "Allah (lafzı) gibi" ifadesi de aynı şekilde zekât ve humus müstahiklerine işaret etmektedir. Bununla ilgili hesabı Mir Fâzılî ve Işkurt Dede'nin eserlerinde de görmekteyiz.

Allah (الله) lafzı mükerrer 5 (ا ل ا ه), gayr-ı mükerrer 3 harften (ا ل ه) oluşur. Bu 3 harf, zekât, öşür ve humus karşılığındadır. Bu üç harfin eczasında zahir olan mükerrer 8 harf (الف لام هی) zekât müstahiklerinin, gayr-ı mükerrer 6 harf (ا ل ف م ه ی) de humus müstahiklerinin hizasındadır. Ayrıca Allah lafzının inbisatındaki 11 harften (ا ل ف ل ا م ل ا م ه ی) 8'i mükerrer (ا ا ا م ف ل ل ل), 6 harfi de gayr-ı mükerrerdir (ا ل ف ه م ی), bunlar da zekât ve humus müstahikleri karşılığındadır. Zekât ve humus verilen 14 grup insan öyle kişilerdir ki, Zat'ın ismi olan 14 kelimeye ulaşıp kendilerini 14 harfin aynı bilenlerdir. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30711-2; Salâtnâme, cd 34; Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30765-6]

Zekât, öşür ve humus olarak verilen 5, 10 ve 20 şeklindeki paydaların toplamı, eczasında 35 harf zahir olan 15 müteşabih harfe işaret eder. Muhkem harflerin eczasındaysa 37 harf zahir olur. Müteşabih harflerden 3'ünü zekât olarak muhkem harflere verdiğimizde müteşabih harflerin eczasında 32, muhkem harflerin eczasında da 40 harf görünür. Zekât'tan murat da bu 32 kelimenin zahir olmasıdır. [Salâtnâme, cd 33]

Namazdaki teşehhütte sağ elin işaret parmağı kaldırılır. Bu humus olarak verilen 5'te 1'e işaret eder. 10 parmağı düşündüğümüzde de

kaldırılan şehadet parmağı, öşrün 10'da birine işaret eder. Sol elin parmaklarındaki 14 eklem de zekât ve humus müstahikleri karşılığındadır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 175; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 28-9; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30210-2; Risâle,993 cd 29502]

Toprak sahibi tarlasını sulamıyorsa elde ettiği ürünün 10'da birini, eğer suluyorsa 20'de birini öşür olarak verir. Fazlullah bu 10'da birlik payı namazla ilişkilendirmiştir, çünkü tarla sadece yağmurla sulanır ve yağmur da namaz gibi gökten nazil olur. Namaz ilk başta 50 vakit farz olmuştu ve Hz. Peygamber'in talebiyle 5 vakte düşürüldü. Dolayısıyla 50 vakit namazın 10'da biri farz kılındı. Aynen bunun gibi gökyüzünden inen yağmurla biten ürünlerin de 10'da biri Allah'ın hakkı olarak verilir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 5]

Ürünlerin 20'de birinin verilmesi ise el ve ayaklardaki 20 parmak hizasındadır. Bu parmaklar mükerrer oldukları için elde edilen ürünün 20'de birini de Allah (الله) lafzının eczasında zahir olan mükerrer 8 harf (ا ا ا م م ل ل ل) karşılığındaki 8 müstahikke vermek gerekir. [Salâtnâme, cd 35]

Büyükbaş ve küçükbaş hayvanların yanında altın ve gümüş gibi mal varlıklarının da zekâtları verilir ve bunların farklı miktarlarda oranları vardır. Bunların bir kısmı Hurufiler tarafından yorumlanmıştır. Bir malın zekâtının verilmesi için belirli bir miktarda olması gerekir, buna nisap miktarı denilir.

Mir Fâzılî nisap miktarlarındaki hikmetin ne olduğuna dair bir soruya verdiği cevapta önce koyunun nisap miktarıyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. 40 koyuna sahip olan kişinin zekât vermesi farzdır. Bu sayı, yüz, el ve ayaklardaki alametlerin toplamı sayısıncadır. Çünkü insanın yüzünde 10 hat ve bu hatların 10 mahalli vardır. El ve ayak parmaklarıyla toplamı 40'a eşittir. 40 koyuna sahip olan kişi bir koyu-

nu zekât olarak verir. Böylece lisan-ı hâl ile, tüm bu alametlerin bir hakikat olduğunu dile getirir. Nefsinin bir koyun mesabesinde olduğunu bilen kişi onu ariflere teslim etmiş olur, ki zekât müstahikleri onlardan ibarettir. 121 ilâ 200 arasında koyunu olan kişi zekât olarak 2 koyun verir. İlk nisap miktarı hizasındaki 40 alameti 4 unsurla çarptığımızda 160 alamet olur. Unsurlarla çarpılmadan 40 alametle toplamı 200 olur. Bu ikinci nisap miktarının alt sınırı ise 121 koyunla başlamaktadır. Yüz, el ve ayaklardaki 40 alametin 4 unsurla çarpılmasıyla elde edilen 160 alametin yarısı 80'dir. Birbirine eşit olan bu iki tarafın birinden bir alameti diğer tarafa verirsek 81 alamet olur. Kendisine bir alamet eklenen taraf galip olan taraf olur ki, galip küll hükmündedir. Bu 81 alameti, baştaki 40 alametle toplarsak 121 alamet olur ki, ikinci nisap miktarının alt sınırı olan 121 koyun karşılığındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30712-3]

Koyunun zekâtında üçüncü kısım nisap miktarı 201 koyun ile 400 koyun arasındadır ki, bu miktarda koyunu olan kişi zekât olarak 3 koyun verir, 400 koyunu olan 4 koyun zekât verir. Bir görüşe göre dördüncü kısım nisap miktarı, 301 ile 400 koyuna kadardır. El ve ayaklardaki 20 parmak, 40 alametin yarısıdır. İki tarafında 50'şer ip olan Hayme-i Mi'âd'ın insandan kinaye olmasından hareketle, el ve ayaktaki alametler 100 olarak hesaplandığında, yüzdeki 20 alamet de 100 olur. Hatta 10 alamet de 100 olarak kabul edilebilir, çünkü Fazlullah Âdem'in veçhine yazılan 10 ayetten her birinin, tevhid cihetiyle 10 ayet olduğunu söylemiştir. Üçüncü kısım nisabın alt sınırı olan 201 koyun da, 400 alametin yarısı olan 200 alametin üzerine bir alamet eklendiğinde zahir olan 201 alamet karşılığındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30714]

Devenin nisap miktarı da en az 5'tir. 5 ila 25 deve arasındaki mal-

dan, her 5 deve için bir koyun zekât olarak verilir. 25 devenin zekâtı ise bir yaşında devedir. Burada 5'ten başlayıp beş beş artarak 25'e kadar ulaşan deve sayılarında ilk beş deve sağ elin parmakları, ikinci beş deve sağ ayak parmakları, üçüncü ve dördüncü beş deve sol el ve ayak parmakları ve sonuncu beş deve de yüzdeki beş çeşit hat (saç-sakal, anfeka, bıyık, kirpik ve kaş) karşılığındadır. Ayrıca bu 5 develik artış iki el, iki ayak ve yüz karşılığındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30714]

25 ile 35 deve arasındaki mal varlığının zekâtı bir yaşındaki bir devedir. 35 ile 45 arasındaki develerin zekâtı iki yaşında bir devedir. Bu kısımda görüldüğü gibi develerin nisap miktarı on on artmıştır. Burada ilk on artış, sağ el ve ayaktaki parmaklar toplamı, diğer on deve artışı da sol el ve ayaklardaki parmaklar toplamı hizasındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30715]

46 deveden itibaren 60 deveye kadarki develerin zekâtı 3 yaşında bir devedir. 61'den 75'e kadarki develerin zekâtı 4 yaşındaki bir deve, 76'dan 90'a kadarki develerin de zekâtı 2 yaşındaki 2 devedir. Bu kısımda develerin nisap miktarları görüldüğü gibi on beş on beş artmıştır. Bu da insan yüzündeki 15 hat hizasındadır. Bunlar istiva hattı geçtikten sonra görünen 8 ümmî hat ve istiva hatsız 7 ebî hattın toplamındaki 15 hattır. İkinci nisap miktarındaki (61 ve 75 arasındaki) 15 deve artışı, bu 15 hattın mahalleri hizasındadır. 76-90 arasındaki üçüncü 15 deve artışı da iki göz, iki kulak, iki burun deliği ve istivadan sonraki iki ağız hattıyla birlikte bunların deryâbendeleri, yani görme (2), işitme (2), koklama (2), tatma (1) işlevlerin toplamı hizasındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30715]

Dördüncü grup nisap miktarı da otuz otuz artar. 91 deveden 120 deveye kadarki malın zekâtı 3 yaşında 2 devedir. Buradaki 30 deve artışı üç uzvun, yani el, ayak ve yüzdeki onar hattın toplamı hizasında-

dır. Eğer deve miktarı 121 olursa, 2 yaşında 3 deve zekât olarak verilir. Bundan sonra her 40 deve için 2 yaşında bir deve, her 50 deve için ise 3 yaşında bir deve zekât olarak verilir. El, ayak ve yüz uzuvlarının her biri 22 noktası olan 28 harfin alemidir, dolayısıyla 50'nin karşılığındadır. Başka bir açıdan, her bir uzvun 10 alameti 4'er unsurdan oluşmuştur, toplamı 40 yapar. Bu 10 alamet ve 4 unsurla çarpıldıktan sonraki 40 alametin toplamı da 50'ye eşittir. Dolayısıyla 40 ve 50 deve artışları bu hatların karşılığındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30715]

Sığırın nisap miktarı da iki türlüdür; ilki 30'dur ve bu miktar için bir yaşında buzağı verilir, diğer nisap miktarı da 40'tır ve 2 yaşında dana zekât olarak verilir. Buradaki 30, insanın el, ayak ve yüzündeki onar hattın toplamı hizasındadır. Nisap miktarı 40 olan sığır da bu 30 hat ile yüzdeki 10 hattın mahalli toplamı karşılığındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30715; Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30766-7]

Gümüşün nisap miktarı ise 200 dirhemden başlar ve bu miktar için 5 dirhem gümüş zekât olarak verilir. Bu 200 dirhem, yüzdeki 40 hat ve bu 40 hattın 4 unsurla çarpılmasından elde edilen 160 hattın toplamı hizasındadır. Altının nisap miktarı ise 40 miskalden başlar, bunun için bir miskal altın zekât olarak verilir. Bu 40 miskal de 40 hat hizasındadır. [Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30716; Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât, cd 30767]

VIII

KIYAMET VE ÖLÜM ÖTESİ

Hurufiler ölümden sonra bir hayatın varlığına inanırlar mı; cennet, cehennem ve "öbür dünya"dan anladıkları nedir? H. Aksu'ya göre Anadolu ve Bağdat Hurufilerinin çoğu ölümden sonra hayat olmadığına, birleşik varlıkların tekrar basit hale dönüşeceğine inanmaktadır.[1]

Gölpınarlı da Anadolu Hurufilerinin ruhu ve ahireti inkâr ettiklerini söylemiştir. Bununla birlikte Gölpınarlı diğer bir eserinde Emir Gıyâseddin, Derviş Ali, Derviş Bahâüddin, Emir Seyyid İmâdüddin Nesimî, Mevlana Muhammed Nâyinî Derviş Mevlana Hasan Yezdcürdî, Derviş Aliyy-i Giylânî ve Mevlana Hasan Haydarî gibi Hurufilerin öldükten sonra hayatın olduğuna inandıklarını söylemiştir ki, bu zikredilenler Fazlullah'ın halifeleri ve ilk Hurufilerdir.[2]

Bu noktada Hurufilerin öbür dünyayla ilgili inançlarının belirlenmesi için, bu konudaki görüş ve yorumlarının incelenmesi gerekir.

DÜNYA VE AHİRET

Hurufi felsefesinde ahiret dünyayla birlikte değerlendirilir. Bazı Hurufiler ahiretin dünyada yaşanıyor olduğuna inanmışlarsa da ahiret ile dünya arasındaki ilişki, dünyanın ahiretin izdüşümü veya tarlası

---

1 Aksu, *a.g.m.*, 1998, s. 409. Aksu burada Emir Gıyâseddin'in *İstivânâme*'sine gönderme yapsa da, bu eserde Emir Gıyâseddin, Anadolu ve Bağdat Hurufilerinin çoğunun böyle düşündüğünü belirtmemiştir.

2 Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1991, s. 151-152. Gölpınarlı, *a.g.e.*, 1989, s. 23.

olarak kabul edilmesiyle kurulmuştur.

Dünya (دنيا) kelimesinin eczasında 11 müteşabih harf karşılığında 11 harf (دال نون يي الف) vardır. Müteşabih harfler gaip hükmündedir. Ahiret (آخرت) kelimesinin eczasında ise hazarda kılınan 17 farz rekâtın 9 teşehhüdü karşılığında 9 harf (الف خي ري تي) vardır. Dolayısıyla ahiret muhkemât hizasındadır. Muhkem müteşabihe nispetle asıl olduğundan ve fer' asılla kaim olduğundan dünya ahiretle kaimdir denilebilir. [Keşfnâme, cd 67-68]

Dünya (دنيا) ve ahiret (آخرت) kelimelerinden her birinin harf ve nokta toplamı 7'dir. İki kelimenin harf ve nokta taplamları, 14 muhkem veya 14 müteşabih harf hizasında olarak 14'e eşit olur. Dünya ve ahiret kelimelerinin eczalarında gayr-ı mükerrer 17 harf (دال نون يي الف خي ري تي) vardır. 17 harfin 16 noktayla toplamı Âdem'in nutkundaki 32 harf ve *lamelif*'in toplamı hizasındadır. Bu iki kelimenin eczalarında mükerrer olarak 20 harf ve 17 nokta (دال نون يي الف الف خي ري تي) vardır ve toplamı mukattaat harflerinin eczasında zahir olan 37 harf (الف لام ري كاف هي يي عين صاد طي سين حي ميم قاف نون) karşılığındadır. [Keşfnâme, cd 68]

Dünya (دنيا) kelimesinin eczasındaki 11 harf (دال نون يي الف) ve 7 nokta toplamı 18 bin âlem karşılığındadır. Ahiret (اخرت) kelimesinin eczasında da 9 harf (الف خي ري تي) ve 10 nokta zahir olur ki, Allah (الله) kelimesinin eczasındaki 14 harf ve 4 nokta (الف لام لام الف هي) ile Zat-ı İlahi'nin toplamı karşılığındadır. Dünya ile ahiret arasındaki bu benzerliklerinden dolayı, dünya ahiretin misalidir denmiştir. Keşfnâme, cd 68]

Muhitî, dünya ve ahireti, "Dünya, ehl-i ahirete haramdır. Ahiret, ehl-i dünyaya haramdır. Ehlullaha ise her ikisi de haramdır"[3] hadisin-

---

[3] الدّنيا حرام على أهل الآخرة و الآخرة حرام على أهل الدّنيا و هما حرامان على أهل الله تعالى

İhsâî, *a.g.e.*, c. IV, s. 119.

den hareketle yorumlar. Dünya (دنيا) kelimesinin 4 harf ve 3 noktası toplamı, Havva'nın 7 hattından kinayedir. Hadisteki "Dünya ahiret ehline haramdır" cümlesi de bu durumda, ahiret ehline bu 7 ümmî hattı bilmemek haramdır, anlamına gelir. Dünya (دنيا) kelimesinin ebcedi 65'tir. 4 harf ve 3 noktayla birlikte, 28 ilahi kelimenin eczasında zahir olan harfler adedince 72 olur. Cehenneme gidecek 72 fırka da[4] bu 28 harfin sırrına eremeyip eczasındaki 72 harfte, yani mürekkebatta kalanlara işaret eder. Bu da ahiret ehline haramdır. [Keşfnâme, cd 84] Diğer taraftan dünya (دنيا) kelimesinin eczasında 12 harf ve 6 nokta (دال نون يي الف) zahir olur, kesret âleminden ve masivallahdan kinayedir. Allah lafzının eczasındaki 11 harf ve 3 nokta ise (الف لام لام هي) 14 muhkem harf hizasındadır; vahdetten ve ahiret âleminden kinayedir. Bu durumda hadis, "kesret âleminde ve masivallahda kalmak ahiret ehline haramdır" anlamına gelmektedir. [Keşfnâme, cd 85]

Dünya (دنيا) kelimesinin 4 harf ve 3 noktası toplamı Havva'nın 7 hattına karşılık gelir ve anasırla çarpıldığında Hz. Muhammed'in nutkundaki 28 harfe işaret eder. Ahiret (تارخا) kelimesinin 5 harfi ve 3 noktası toplamı, istiva hattı geçtikten sonra Âdem'in yüzünde zahir olan 8 hat karşılığındadır ve her bir hat 4 unsurdan oluştuğundan bunların toplamı, Fazlullah'ın nutkundaki 32 harfe işaret eder. Eğer bir kimse "dünya" kelimesinden çıkan suret ve hilkat âleminde, yani 28 kelimenin zahirinde kalıp, tevilini bilmezse dünya ehli olmuştur. 32 kelime ona haram olmuştur, hadisteki "Ahiret ehl-i dünyaya haramdır" kısmının da anlamı budur. [Keşfnâme, cd 85] 28 kelimeden kinaye olan dünya zahir, 32 kelimeden kinaye olan ahiret de batın ol-

---

4 سَتَفتَرِقُ أُمَّتِي عَلى ثلثٍ وَسَبْعِينَ فرقةً كُلُّهم فى النَّارِ إلاَّ فرقةً وَاحِدَةً اى ناجيةً

Ayrıca bkz. Kütüb-i Sitte, c. XIII, s. 420, 422.

maktadır. [Keşfnâme, cd 67]

Yukarıda zikrettiğimiz hadisin son kısmında "Dünya ve ahiret ehlullaha haramdır" denir. Dünya Hz. Muhammed'in 28 harfi, ahiret Fazlullah'ın 32 harfinden kinaye olduğuna göre hadis "bu ikisini bir hakikat ve bir mahiyet bilmemek ehlullaha haramdır" anlamına gelir. [Keşfnâme, cd 85]

EŞRÂT-I SAAT VE KIYAMET

"*Saatin ilmi onun katındadır*" [ZUHRUF 43:85] ayetinde olduğu gibi *saat* (ساعة) kelimesi Kuran'da kıyamet anlamında kullanılmıştır. *Eşrât-ı saat* terimi ise kıyametin yaklaştığını bildiren alametleri ifade eder. Hurufiler bu terimlerdeki "saat" kelimesinin delaletiyle, kıyameti saatler üzerine yaptıkları hesaplarla açıklamışlardır.

Yıl, ay, hafta, gün gibi zaman kavramlarının aslı saattir ve saatte olan her şey ilahi kelimeler adedincedirler. Bir saat 60 dakikadır, dolayısıyla tüm bu zaman dilimleri 28 ve 32 ilahi kelimenin toplamları karşılığındadır. Saat, tüm mahlukatın zarfı olduğundan, tüm varlık da saatın mazrufu olarak, 28 ve 32 ilahi kelimeye taksim edilmiştir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29563] Bu durumda Cavidî'ye göre kıyamet, gün, hafta, ay ve yılın saatlerinin tevhidinin zuhurundan ibarettir. Bunların saatleri 28 ve 32 harfe işareten 28 ve 32 karşılığındadır. 28 ve 32 harf de haddi zatında 1 harften ibarettir. Kıyamet de bu bilgiye ulaşmayı ifade eder. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29613] Diğer bir açıdan da kıyamet, ilahi harflerin varlıkta ve varlığın zarfı olan saatte müşahede edilmesidir. Haftanın saatlerinin alfabedeki harfler hizasında gelmesi ilmini Allah'ın mazharı olan Fazlullah ortaya çıkardığı için o, yukarıdaki ayette

zikredilen saatin ilminin yanında olduğu kişidir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29563; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 229]

"*Saatin emri yalnız bir göz kırpması veya daha az bir zamandan başkası değildir*" [NAHL 16:77] ayetindeki saat, 7 günün saati olan 6 kere 28 saate işaret eder. Bu *kün* (كن) emrinin eczasındaki 6 harf (كاف نون) karşılığındadır. Dolayısıyla 6 harfin her birinin haddizatında 28 harf olduğuna işaret eder. Cavidî'ye göre 6 günün saatleri gözlerdeki toplam 6 siyah ve beyazlık hizasındadır. Bu durumda ayette geçen "göz kırpması" 7. günden (yani cuma gününden) kinayedir. Çünkü serîul hesab olan Fazlullah cuma günü zuhur ederek, göz kırpmasından daha hızlı bir şekilde bu hesapları yapacak, 28 ve 32 ilahi kelimenin alametlerini gösterecektir. Ayrıca bir gözdeki 2 siyahlık ve 1 beyazlık, 2 kirpik ve 2 kirpiğin mahalliyle 7 hat yapar. İstiva hattının geçmesiyle 14 alamet olur. 2 göz için 28 ilahi kelime karşılığında 28 alamet olur. İşte kıyametin göz açıp kapama süresinde kopması harflerin gözlerdeki bu zuhuruna işarettir. Başka bir açıdan, "göz açıp kapama"yı gerçekleştiren kirpikler düşünüldüğünde, iki gözdeki 4 kirpik, mahalleriyle birlikte 8 hattır. 4'er unsurdan oluştuklarından 32 ilahi kelime karşılığında olurlar. Sonuç olarak göz açıp kapama gibi bir zamanda gerçekleşecek saatin emrinden kasıt, gözde 28 ve 32 harfin müşahedesidir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29597-9]

Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerde kıyamete alametleri hakkında bilgiler bulunur. Bunlardan bazısı kıyametin küçük alametleri, bazısı da büyük alametleri olarak kabul edilir. Buradaki küçüklük ve büyüklük, alametlerin kıyamete yakınlığıyla ilgilidir. Hurufiler nezdinde kıyametin mahiyetinin daha iyi anlaşılması için kıyametin büyük alametlerini nasıl yorumladıklarını incelemek yerinde olacaktır.

Deccal

Kıyametin büyük alametlerinden ve zuhuru kıyamete çok yakın olan Deccal, İslam kaynaklarında zalim biri şeklinde değerlendirilir. İsa Mesih ve Mehdi tarafından öldürülecek olan Deccal'ın özelliklerini belirten birçok hadis vardır. Bunlardan birinde Hz. Peygamber, "Allah'ın gönderdiği her peygamber ümmetini onunla korkuttu. Hz. Nuh (aleyhisselam) ve ondan sonra gelen bütün peygamberler onunla korkuttular. Bilesiniz o aranızdan çıkacaktır. Onun şe'ninden (yapacağı icraatlar) hiçbir şey size gizli kalmayacak. Çünkü sizlere gizlemez. Rabbinizin gözü kör değildir. Halbuki onun sağ gözü kördür. Onun gözü pertlek bir üzüm gibidir"[5] demiştir. Deccal'ın bir gözünün kör olması, onun sadece dünyayı görüp ahireti görememesine kinayedir. Bazı rivayetlerde yüzünün yekpare olduğu söylenir, bu da onun kendi yüzündeki 28 ve 32 ilahi kelimenin alametlerini görememesi ve taksim edememesine işaret eder. İki gözünün arasında *kef fe ra* (ك ف ر), yani mukattaat şeklinde "kâfir" yazması ise Deccal'ın huruf-ı mukattaat sırrına yol bulamaması, yani 14 huruf-ı mukattaatın karşılığında olan Âdem'in yüzündeki 14 hattı okuyamamasına kinayedir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 100; Işknâme, cd 30291-2; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 230]

Deccal'ın alnında yazılı (ك ف ر) harfleri, yüzü çevreleyen 3 kısım sakal hizasındadır. Bunu okuyamayan Deccal'ın yüzünün ortasına bu 3 harf yazılmıştır. Bu 3 harfin inbisatındaki 7 harf (كاف فى رى) Deccal'ın okuyamadığı 7 ümmî hatta kinayedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 230]

Diğer bir hadiste Deccal'ın Mesih korkusundan dolayı Medine'ye

---

5 مَا بَعَثَ اللّٰهُ مِنْ نَبِيٍّ إلا أَنْذَرَهُ أُمَّتَهُ لَقَدْ أَنْذَرَهُ نُوحٌ وَالنَّبِيُّونَ بَعْدَهُ وَإِنَّهُ يَخْرُجُ فِيكُمْ فَمَا خَفِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ شَأْنِهِ فَلَيْسَ يَخْفَى عَلَيْكُمْ إِنَّ رَبَّكُمْ لَيْسَ بِأَعْوَرَ وَإِنَّهُ أَعْوَرُ عَيْنِ الْيُمْنَى كَأَنَّ عَيْنَهُ عِنَبَةٌ طَافِيَةٌ

Kütüb-i Sitte, c. VI, s. 173.

(bir başka hadiste Mekke'ye) giremeyeceği ve o gün Medine'nin 7 kapısının her birinde 2 meleğin bekleyeceği söylenir.[6] Mekke, bu hadiste ise Medine, Hz. Peygamber'in vücuduna kinayedir, çünkü diğer bir hadiste Hz. Peygamber "ilim medinesi" olduğunu söylemiştir.[7] Medine'nin 7 kapısı Hz. Muhammed'in yüzündeki 7 ilahi kitabettir; 2 kulak, 2 göz, 2 burun ve bir ağız. Her kapıda iki meleğin olması, bu 7 deliğin çevresindeki, 14 mukattaat karşılığındaki 14 hatta kinayedir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 101; Işknâme, cd 30292]

Rivayet edildiğine göre Deccal'ı İsa Mesih öldürecektir. Mesih, kelimetullah ve ruhullahtır. Kuran'da Hz. İsa'yla ilgili olarak, "*Ey Meryem! Allah sana kendisinden bir kelimeyi müjdeliyor ki, adı Meryem oğlu İsa Mesih'tir; dünyada da ahirette de itibarlı, aynı zamanda Allah'a çok yakınlardandır*" [ÂL-İ İMRÂN 3:45] denmiştir, ki burada itibarlı olarak çevrilen *vecîhen*'in kelime anlamı *rû-şinas*'tır (yüz tanıyan). İsa Mesih'in bu şekilde tanımlanmasının nedeni, onun Meryem'in veçhi hilkatine yol bulması yüzündendir. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 101; Işknâme, cd 30292] Dolayısıyla İsa Mesih'in harflerin ve hatların sırlarını bilmesinin ve ortaya koymasının Deccal'ın öldürülmesi anlamına gelir.

Duhân-ı Mübîn

"*Ey Muhammed! Şimdi sen göğün, insanları bürüyecek açık bir duman getireceği günü gözetle. Bu acı bir azaptır*" [DUHÂN 44:10-11] ayetinde belirtilen "açık bir duman," yani *duhân-ı mübîn* kıyametin diğer alametlerinden biridir. Rivayetlere göre bu duman gökyüzünden gelip 40 gün

---

6 لا يدخل المدينة رعب المسيح الدجّال لها يومئذ سبعة ابواب على كلّ باب ملكان Müsnedi Ahmed, c. XLI, s. 404.

7 انا مدينة العلم و عليّ بابها Meclisî, *a.g.e.*, c. XXIV, s. 107.

yeryüzünde kalacak, kâfirlerin kulaklarına girecek, müminleri de nezle yapacaktır.

Hurufilere göre duhân-ı mübîn, harfler ve harflerin ilminin ortaya çıkmasına kinayedir. Harfler de duman gibi siyah olan hatlarda zahir olduğundan, aralarında böyle bir benzerlik kurulur.[8] Diğer bir neden de bu ayetteki[9] harf ve nokta toplamının 28 ilahi kelimenin noktalarıyla birlikte toplamı gibi 50 olmasıdır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 62]

Diğer bir yoruma göre, 28 ilahi kelimenin aslı 14 mukattaat harfidir ve Âdem'in yüzünde 14 hat olarak zahir olmuştur. Ayetteki "duhân" da bu açıdan, Âdem'in yüzündeki bu siyah hatlara kinayedir. [Işknâme, cd 30333; Câvidânnâme Şerhi, cd 29566] Havva'nın veçhindeki 7 ümmî hattan –ki huri ve gılmanlar da bu hilkat üzerine olacaklardır– kinaye olduğu da söylenir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 62] Bu dumanın *mübîn* (parlak) olması dumanın, yani hatların nur olan kelimeyle kaim olmasındandır. Görünür (aşikâr) olmasından dolayı da bu sıfatı almıştır. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29566]

Hz. Ali'den nakledilen bir rivayete göre duhân-ı mübîn kâfirlerin kulağına girerek başlarını pişmiş hayvan başı gibi yapacak, müminleri ise nezleli bir hale getirecektir. Buradaki "dumanın kulağa girmesi" ki, duman kulağa değil göze girer, bilgisinden hareketle dumanın bilinen şekliyle duman olmayıp harflerden kinaye olduğu sonucu çıkarılmıştır. Dolayısıyla rivayette, bu sırları duymaktan bahsedilmektedir. Bunları inkâr eden kâfirlerin başlarının hayvan başı gibi olması, konuştukları 28 kelimenin sırrını bilmemelerine işareten, hayvanlar gibi konu-

---

[8] Abdülmecid b. Firişte, *Işknâme*, M.K. Ali Emirî, Şer'iyye, no. 1368, cd 66-67; Hasan Esterâbâdî, "Hidâyetnâme," Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 11.

[9] فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُبِينٍ (44:10)

şamaz olduklarına kinayedir. Müminlerin nezleli gibi olmalarıysa, nezlenin dimağı temiz olmayan şeylerden temizleme özelliğinden hareketle açıklanır. Dolayısıyla dumana benzetilen huruf ilmi müminlerin kulağına girince onların dimağlarını temiz olmayan taklidattan ve itikattan arındırmaktadır. [Işknâme, cd 66-67]

Hurufi bir şair duhân-ı mübîn'den şöyle bahseder:

آمد از آسمان دخان هست دلیل خطّ روت — Duman gökyüzünden geldi; yüzündeki hattın delildir.

جون ز خطوط رخ نمود حق علم صلاة را — Çünkü Hak, namazın alametlerini yüzdeki hatlardan gösterdi. [Divân,[186] cd 28971]

آمد ز سما دخان چل سال — Duman gökyüzünden 40 yılda geldi.

در گوش همه بین که جا کرد — Gör ki kulakta da yer etti.

از دود چو حرف و نقطه بودست — Dumandan (murat) harf ve nokta olduğu için,

در گوش مقام از صدا کرد — kulakta ses nedeniyle yer buldu.

در گوش شد و نرفت در چشم — Kulakta oldu, göze girmedi,

جا چشم اگرچه دائما کرد — oysa dumanın yeri daima gözdür.

[Divân,[186] cd 29113]

Kainat yaratılırken gökyüzünün duman halinde olduğunu "*Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi*" [FUSSİLET 41:11] ayetinden anlıyoruz. Bölümün başında verdiğimiz ayette de [DUHÂN 44.10] gökyüzünden apaçık bir dumanın geleceği söylenmişti. Duman gibi, gökyüzü de 28 ve 32 harfin zuhuruna işaret eder. Çünkü burçlar feleğinin 360 derecesi, 6 kere 28 ve 32'e eşit olduğu için ilahi kelimelerin karşılığındadır. Duman da belirttiğimiz gibi 28 ve 32 ilahi kelimenin alemi olan ilahi kitabettir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 61]

Keşf-i Sâk

Kıyamet alametlerinden bir diğeri de *keşf-i sâk*, yani ayağın açılmasıdır. *Sâk* topuktan baldıra doğru uzanan incik yeridir. Kuran'da bununla ilgili "*Ayağın üstünden örtünün açılacağı ve onların secdeye çağrılacakları gün artık güç yetiremezler*" [KALEM 68:42] ayeti vardır. Buradaki "keşf-i sâk" müfessirler tarafından kıyametin şiddeti, her şeyin ortaya çıkması gibi farklı şekillerde tefsir edilmiştir.

Hurufiler ise *sâk*'ı gerçek manası üzerinden yorumlar. Ayette sâk kelimesi (عَنْ سَاقٍ) şeklinde tenvinle gelmiştir; bu tenvin, tenvin-i tazimdir. *Sâk*'tan önce gelen an harf-i cerri de ba'd manasındadır ve mücavezet içindir. Dolayısıyla ayetin meali "*Ol gün ki hicap sâk-ı azamdan açıla*" şeklindedir. Ayette *sâk*'ın kime ait olduğu belirtilmez. Firişteoğlu'na göre *sâk*, ol kimsenin sâk'ıdır ki, yüzünün toprağı Kâbe'den alınmıştır ve Kâbe'nin ismi o kişinin (yani Âdem'in) ayağının ka'bından gelir. Yani makam-ı vech olup ismini Âdem'in ka'bından alan Kâbe'ye, Âdem'i tazim için onun iki ayağındaki parmaklarının 28 eklemi ve 4 ka'bı adedince, yani 32 kere yüz çevrilir. [Işknâme, cd 30329, 30332]

Buradaki sâk'ın Allah'ın sâk'ı olduğu görüşü de vardır, ancak Allah'a ait uzuvların Âdem'in uzuvlarından kinaye olması gibi, bunun da Âdem'in sâk'ı olduğunu söyleyebiliriz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 104, 107; Işknâme, cd 30327] Bu durumda *keşf-i sâk* Âdem'in ayaklarındaki alametlerin zahir olması anlamına gelir. Bu da Âdem'in iki ayağının parmaklarındaki 28 ve ka'bın 4 ekleminin toplamının Âdem'in nutkundaki 32 ilahi kelime karşılığında olduğunun keşfedilmesidir. O gün bu sırlar ortaya çıkıp insanlar secdeye davet edileceklerdir. Ama taklit karanlığından kurtulamayan, bu sırları bilmeyip tasdik etmeyen insanlar secde edemeyeceklerdir. Ancak Allah'ın Âdem'i kendi sureti üzerine yarattığının sırrına erenler secde edebileceklerdir. [Işknâme, cd 30327]

Dabbetül Arz

Dabbetül arz yerden çıkacak bir canlı olup kıyamet alametlerinden biridir. Kuran'da Dabbetül arz'dan şöyle bahsedilir: "*Söz onların üzerine vaki olduğunda, bunlar için yerden bir canlı çıkarırız ki, bu insanlara konuşur* ..." [NEML 27:82] Hurufiler *dabbe* "canlı" kelimesinin geçtiği şu ayetleri de bu bağlamda değerlendirmeye tabi tutar: "*O'nun perçeminden yakalamadığı hiçbir canlı yoktur.*[10] *Benim Rabbim, hiç şüphe yok ki, doğru yoldadır.*" [HÛD 11:56] "*Yeryüzünde rızkı Allah'a ait olmayan hiçbir canlı yoktur.*" [HÛD 11:6] "*Bununla beraber Allah insanları kazandıkları (günahlar) yüzünden hemen yakalayıverseydi, yeryüzünde hiçbir canlıyı sırtı üzerine bırakmazdı.*" [FÂTIR 35:45]

Firişteoğlu, *Işknâme*'de canlı anlamına gelen *dabbe* kelimesinin geçtiği bu ayetleri bir arada vererek, Fazlullah gibi, bunların hepsini "âdem, insan" manasıyla yorumlar. [Işknâme, cd 30275; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 230-1; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 089] Bu yorumlamalarında öncelikle ayette geçen "*Söz onların üzerine vaki olduğunda...*" cümlesinin 28 ve 32 kelimenin zuhuruna işaret ettiğini söyler. Aynı şekilde, "*bir dabbe (canlı) çıkarırız ki, bu insanlara konuşur*" cümlesi de onun 32 ilahi kelimenin alametini kendi vücudunda ve yüzünde göstermesine kinayedir. [Işknâme, cd 30276, 30311]

Dabbe kelimesi sözlükte "çok hareket edici" anlamına gelir. Eşyayı harekete geçiren 32 kelimedir, çünkü mazhar-ı Âdem'den zuhura gelerek tüm eşyayı harekete geçirmiştir. Bu iki ayetteki sırt [FÂTIR 35:45] ve perçem [HÛD 11:56] istiva hattı üzerinde yer aldıkları için istiva hattına kinayedir. [Risâle,[1052] cd 30438] Fazlullah da "perçeminden tutmak"ı istiva hattıyla şerh etmiştir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 33]

---

[10] "Perçeminden yakalamak" idare ve kontrolü altında tutmak anlamına gelir.

Bir hadiste Hz. Peygamber Ümmül kurâ'da (Mekke) harem yerinin yarılıp Dabbetül arz'ın çıkacağını söylemiştir. Nasıl ki Ümmül kurâ yeryüzünün ve tüm şehirlerin aslı olup ra's (baş) makamıdır, insanın bedeninde de baş asıldır. Ümmül kurâ'daki harem yeri de Âdem'in veçhine kinayedir. Harem yerinin yarılması da Âdem'in veçhindeki hatlardan istiva hattının geçmesine kinayedir. Nitekim yüzdeki kitabet 28 iken istiva hattının geçmesiyle 32 olur. 32 hattın zuhuru, Âdem'den kinaye olan dabbenin zuhuruna işaret eder. [Işknâme, cd 30276]

Diğer bir hadiste de şöyle denir: "Dabbetül arz, beraberinde Hz. Musa'nın asası ve Hz. Süleyman'ın mührü olduğu halde çıkar. Asayla müminlerin yüzünü cilalar, mührü de kâfirlerin burnuna basar. Öyle ki, sofra ehli toplanınca biri diğerine (yüzündeki parlaklıktan dolayı) 'Ey mümin!' der, diğeri de (öbürüne, burnundaki mühür damgası sebebiyle): 'Ey kâfir!' der."[11]

Arşî şu beyitlerinde bu iki hadise telmihte bulunmuştur:

Dabbe olmaz mı dahî arz-ı haremden aşikâr
Kimse sormaz hâtemi kande asâ n'oldu aceb

Kâfiri fark eylemez mi dahî mü'minlerden uş
Fehm olunmaz oldu rûz-ı mâcerâ n'oldu aceb [Arşî, Divân, cd 13]

Hurufi eserlerde Dabbe'nin asayı insanların alnına koyduğu söylenir. Eğer kişi Müslüman ve hakiki mümin ise yüzünde beyaz bir nokta belirip tüm yüzü nurlanacak, yüzüne "Bu mümindir" yazılacaktır. Eğer kâfir ise tam tersi olarak siyah bir nokta belirip tüm yüzü siyah olacak, yüzüne de "Bu kâfirdir" yazılacaktır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 40; Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 89] Buna göre asanın alna konulması isti-

---

11 تَخْرُجُ الدَّابَّةُ وَمَعَهَا عَصَى مُوسَى وَخَاتَمُ سُلَيْمَانَ فَتَعْلُوا وَجْهَ الْمُؤمِنِ بِالْعَصَى وَتَخْطِمُ أَنْفَ الْكَافِرِ بِالْخَاتَمِ حَتَّى إِنَّ أَهْلَ الخِوَانِ لَيَجْتَمِعُونَ فَيَقُولُ هَذَا يَا مُؤمِنُ وَيَقُولُ هَذَا يَا كَافِرُ *Kütüb-i Sitte*, c. IV, s. 153.

va hattı sırrına işaret eder. İstiva hattı sırrını bilenlerin yüzleri ak olacaktır. Dabbe istiva hattı sırrını bilmeyen kişilerin burnunu Süleyman'ın mührüyle mühürleyecektir. "*Biz onu hortumunun (burnunun) üzerinden damgalayacağız*" [KALEM 68:16] ayeti buna işarettir. Mührün burna vuruluşunun nedeni, kişinin Tevrat'ta belirtildiği gibi Âdem'e nefesin üflendiği yer olup dolayısıyla ilk hat olan burnun hatlarını bilmemesidir. Bunu bilmeyen kişi doğal olarak diğer hatların da sırrını bilemeyecektir. Bu kişilerin aynı zamanda yüzleri, kalpleri ve gözleri de mühürlenecektir: "*Allah onların kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlemiştir.*" [BAKARA 2:7] "*O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır*" [ÂL-İ İMRÂN 3:106] ayeti de alınlarında zahir olacak beyaz ve siyah noktaya işaret eder. [Muhabbetnâme-i İlâhî, cd 106; Işknâme, cd 30276]

Hurufi bir şair bu hadislerden hareketle Dabbe'yi şöyle tanımlar:

بر بینی اش خاتم نهاد حق چون به بینی ره نداد — Burnu üzerine mühür vurdu. Çünkü Hak burna yol vermedi.

زان صراط الله فتاد شد جای او بئس المآب — Bu nedenle Allah'ın sıratından düştü ve yeri ne kötü bir yer oldu.

بر فرق مؤمن چون عصا بنهاد از امر خدا — Müminin alnına, Allah'ın emriyle asâ koyduğunda,

یك نقطه روشن رونما گردید از رخ بی عتاب — yüzünde tekdirsiz parlak bir nokta belirdi.

دابه ز حق آدم چو بود از کعبه زان او رو نمود — Hak tarafından Dabbe, Âdem olduğundan Kâbe'den yüz gösterdi,

زان دوزخ و جنّت گشود کو بد کلید هر دو باب — cennet ve cehennemi açtı ki, o her iki kapının kilidiydi. [Divân,[186] cd 28997]

Diğer bir Hurufi düşünür de Dabbe'nin, Musa'nın asasını insanların alnına koyup mühürle burunları mühürlemesi ile Mehdi hakkında

zikredilen, alnının açık ve burnunun kalkık oluşu[12] arasında ilişki kurarak Dabbe'nin Hazret-i Mehdi olduğunu ileri sürer. [Mesele,[990] cd 62]

Sonuç olarak Hurufiler yaygın kanaatin aksine Dabbetül arz'ı garip bir yaratık olarak değil, Fazlullah'tan kinaye olan Âdem olarak değerlendirmişlerdir. Dabbe'nin zuhuru da Fazlullah'ın zuhuruyla gerçekleşen 32 harfin esrarının ortaya çıkmasıdır.

Zülkarneyn, Yecüc ve Mecüc

Zülkarneyn, yeryüzünde iktidar sahibi ve ulaşmak istediği her şeyi elde eden bir hükümdardı. Çıktığı bir seyahatte güneşin battığı yere vardığında güneşi, kara bir balçıkta batıyor bulur. Daha sonra iki dağ arasına ulaştığında orada neredeyse hiç söz anlamayan bir kavim görür. Bu kavim Zülkarneyn'den vergi karşılığında, fesat çıkaran Yecüc ve Mecüc'le aralarına bir set yapmasını ister. Zülkarneyn demir kütlelerle dağın iki ucunu birleştirdiğinde ateş yakıp demiri bir ateş koru haline getirirerek üstüne erimiş bakır döker. Böylece Yecüc ve Mecüc'ün aşamayacağı bir set yapar. [KEHF 18:83-99]

Yecüc ve Mecüc'ün seddi açıp tepelerden ve yüksek yerlerden akın etmeleri kıyamet alametlerinden biri olarak zikredilmiştir. Hurufiler de Zülkarneyn ile seddini ve Yecüc ile Mecüc'ü bu çerçevede tevil etmişlerdir. İlk olarak, Zülkarneyn'in seddi, Kuran'ın aslı olan 14 muhkem harfin alameti 14 hatta kinayedir. Şeytan, Âdem'in veçhindeki 32 ilahi kelime ve bunların karşılığındaki 32 hat sebebiyle Âdem'e secde etmediği, yani bu nutk ve hatlar ona set olduğu gibi, 14 hat da Yecüc ve Mecüc'e set olmuştur. Yecüc ve Mecüc, Kuran'ı kendi görüşlerince tefsir eden kişilere kinayedir. Dolayısıyla Kuran'ın aslı olup sırrını ba-

[12] اجلّ جبهة و اقنى الانف

rındıran[13] muhkem harfleri yanlış yorumlamışlardır. Bu da rivayetlerde Yecüc ve Mecüc'ün seddi dilleriyle yalamaları şeklinde ifade edilir. Yani set, peygamberlerin şeriatı ve Kuran'ın sırrı olan 14 muhkemâta yanlış anlam verip tevilini bilmemeye kinayedir. [Keşfnâme, cd 6]

Yecüc (ياجوج) ve Mecüc (ماجوج) kelimelerinin eczasında gayr-ı mükerrer 6 harf (ي ا ج و م) vardır. Bunların eczalarında ise 14 harf (ي الف جيم واو ميم) zahir olur. Bu toplama 2 tane olan *ye* (ي) harfinin noktaları ve iki *cim*'in (ج) noktalarını eklersek 18 yapar. Bunlar muhkemâtın dışında kalan (*mâsival muhkemât*) 18 harf karşılığındadır. Diğer bir açıdan, harflerin vahdetinden hareketle, her birinin ebcedini *gayn* (غ) hizasında 1000 olarak alırsak toplamları 18 bin olur ki, 18 bin âlem karşılığındadır. 18 bin âlem de masivallahtır. Dolayısıyla Yecüc ve Mecüc, masivallah olmalarının yanında, *masival muhkemât*'tırlar. Yani onlar, mürekkebatta kalıp müfred olan Allah'a ve Kitap'ın aslına ulaşamayan taifedir. Yani Yecüc ve Mecüc Kuran'ın müfredatının sırlarından bî-nasip olanlardır. [İstivânâme, cd 28; Keşfnâme, cd 6-7]

Zülkarneyn "iki boynuz sahibi" demektir; bu onun sahib-i tenzil ve sahib-i tevil olmasına işaret eder. İki boynuz, kelam-ı samit ve kelam-ı natıktır, ki Hâtem ve Âdem'dir, bu da ikisi bir hakikat olan[14] Hz. Muhammed ve Hz. Ali'ye kinayedir. Nitekim Hz. Ali kendisinin ilk Âdem olduğunu söylemiştir.[15] Ayrıca kelam-ı natık ve kelam-ı samit olduğunu söyleyen Hz. Ali[16] ilk Âdem olduğunu söyleyerek de sahib-i tevil'in

---

[13] سر القرآن فی اوائل السّور Meclisî, *a.g.e.*, c. LXXXVIII, s. 11.

[14] انا و عليّ من نور واحد قبل أن يخلق آدم بأربعة عشر ألف عام İbn Batrîk-Yahyâ bin Hasan Hallî, *El-Umde*, Kum, İntişârât-ı Câmia-i Müderrisîn, h.k. 1407, s. 91.

[15] انا آدم اوّل

[16] انا كلام الله ناطق و انا كلام الله صامت

(Fazlullah) kaim-makamı olduğunu ifade etmiştir. [Keşfnâme, cd 07]

Hz. Ali'ye atfedilen "Ben evvelki suhuflarda zikredilen Zülkarneynim"[17] ve "Resulullah'ın bana 'Sen bu ümmetin Zülkarneynisin' dediği kişiyim"[18] sözlerini tevil eden Muhitî, *karneyn*, yani iki boynuzdan kastın Hasan ve Hüseyin olduğunu da söyler. İki boynuzun, Hasan ve Hüseyin'e nasıl işaret ettiğini şöyle açıklar. Karn, bir devirdir ve bir devir 360 dereceden kinayedir. Güneşin bir yıllık devri süresince insan vücudu anne karnında şekil bulur. Ayrıca *karn* (قرن) kelimesinin ebcedi 350'dir. Eczasında 8 harf ve 7 nokta (قاف ري نون) zahir olur. Karn'ın eczasında zahir olan harf ve noktalar, kelimenin ebcedi ve heyet-i mecmuası toplamı 366'ya eşittir. Bu da insan vücudundaki 360 kemik ve 6 yön toplamı karşılığındadır. Bu açıdan da karn, insan vücuduna işaret eder. [Keşfnâme, cd 7]

Hz. Peygamber Hz. Ali'ye "Sen bu ümmetin Zülkarneynisin"[19] derken, Hüdavend-i tevil ve beyan olan Mehdi'yi kastetmiştir. Çünkü Mehdi, Hz. Ali'nin soyundan gelecektir.[20] Dolayısıyla Zülkarneyn, Hz. Ali'nin şahsında Mehdi'den, yani Fazlullah'tan kinayedir. Karn kelimesinin diğer bir anlamı da karındır ki, bu durumda karneyn iki doğuma işareten iki karın anlamına gelir. Bu doğumlardan birincisi Mehdi'nin gayb âleminden şehadet âlemine, yani hilkat âlemine kadem basmasıdır, ki Hicri 740'da gerçekleşmiştir. İkinci doğum ise Fazlullah'ın hakikate doğuşudur ki, onun zuhuruna işarettir ve Hicri 758 yılında vaki olmuştur. Karn (قرن) kelimesinin ebcedi, eczasındaki harf ve

---

17 انا ذوالقرنين المذكور فى الصّحف الاولى

18 انا الذى كما قال رسول الله انك ذوالقرنين فى هذه الامّت

19 انك ذوالقرنين فى هذه الامّت

20 المهدي من عترتي من اولادي فاطمة Beyâzî, *a.g.e.*, c. II, s. 224.

noktalarla birlikte 365'e eşittir. Bu durumda *karneyn* 730'a eşit olur. Karn kelimesinin eczasındaki (قاف ري نون) imale harfleri sayılmazsa 5 harf vardır ki, *karneyn*, yani iki karn da 10 olur. 730'la toplamı 740'a eşittir ve Fazlullah'ın ilk doğumuna işaret eder. Dolayısıyla Kuran'daki, Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin hadislerinde geçen "Zülkarneyn"den kasıt "hüdâvend-i tevil, sahib-i zaman, kâşif-i Kuran, malik-i her dü cihan" Fazlullah'tır. [Keşfnâme, cd 8]

Diğer bir yorumda Zülkarneyn ile Yusuf kıssasındaki 14 öküz arasında ilişki kurulur. 14 öküzün boynuz sayısı 28'dir. Zülkarneyn'in asıl ismi olan İskender (اسکندر) 6 harf ve 1 noktadan oluşur, ki her biri 4'er unsurdan olmak üzere toplam 28 alamettir. Zülkarneyn ismi ona iki boynuzu çağrıştıran, istiva hattıyla 2'ye bölünmüş saçlar nedeniyle verilmiştir. İskender isminin 28 alametiyle yüzdeki 32 hattın toplamı 60'a eşittir, ki bir karn (boynuz) 30 karşılığındadır. Bu 30 alamet Boğa burcunun 30 derecesi hizasındadır. Bu burçta bulunan İsrafil'in boynuza ilk üflemesiyle kıyamet kopacak, ikinci üfleyişiyle herkes dirilecektir. Bunun anlamı 28 ve 32 ilahi kelimenin sırlarının zuhurudur. 60 alamet sahibi Zülkarneyn'in seddinin kıyamette yıkılmasının anlamı, 28 ve 32 (toplamı 60'tır) ilahi kelimenin hakikatini anlama engelinin Fazlullah'ın zuhuruyla kalkacağıdır. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29674]

Güneşin Batıdan Doğması

Kıyamet alametlerinden sonuncusu güneşin batıdan doğmasıdır. Bu olay, kıyametin kopacağı gün gerçekleşecek, tövbe kapısı da güneşin batıdan doğmasıyla kapanacaktır.[21] Hurufiler bu alametin yoru-

[21] انّ التوبة باب عرضه مسيرة سبعين سنة و انّه لا يغلق حتى تطلع الشمس من مغربها Kütüb-i Sitte, c. IV, s. 497.

muna güneşle başlar. Bunun için de Hz. Yusuf'un kendisine secde ettiğini gördüğü güneş, ay ve 11 yıldızla ilgili rüyaya [YÛSUF 12:4] telmihte bulunurlar. Daha önce belirtildiği gibi Hz. Yusuf'un çocuk yaşlarda gördüğü bu rüya, uzun bir aradan sonra kavuştuğu anne, baba ve 11 kardeşinin kendisine secde etmesiyle gerçekleşir. Rüyasındaki güneş babası Yakup'a işaret eder. Dolayısıyla güneş enbiyanın vücudundan, yani Âdem'den kinayedir. "Batı" ise Mekke ve Medine'ye nazaran batıda yer alan Beytül Makdis'ten kinayedir. Beytül Makdis, daha önce açıklandığı gibi Âdem'in sırtı makamıdır. Dolayısıyla "güneşin batıdan doğması," Âdem'in hilkati sırrının, sırtının makamından ortaya çıkmasını ifade eder. Yani güneşin batıdan doğması kısaca Fazlullah'ın zuhuruna işaret eder. Çünkü Fazlullah Hayme-i Mî'âd'ın iplerini ve kumaşının parçalarının uzunluğunun alametlerini, 28 ve 32 karşılığında, kendi vücudunda göstermiştir. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29560-1, 29568; Işknâme, cd 30332-3]

Güneş, peygamberlere kinaye olduğuna göre, bütün peygamberlerin Âdem'in sırtındaki nutfeden gelmeleri (doğmaları) güneşin batıdan doğmasına işarettir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 18-9; Işknâme, cd 30335]

Fazlullah da "güneş"in, insan-ı kâmil olan Âdem'e kinaye olduğunu söyler. Âdem'in baş ve alnı Kâbe'den, göğüs ve sırtı Beytül Makdis'ten, sağ eli doğudan, sol eli batıdan, sağ ayağı Mısır'dan ve sol ayağı Hicaz'dan alınan topraktan yaratılmıştır. Yani tüm yeryüzü Âdem'in vücudunun mazharıdır. Hz. Peygamber miraçta, Âdem'in sağ eline bakıp güldüğünü ve sol eline bakıp ağladığını görmüştür. Bu onun sağ tarafının (yani doğunun) lütuf ve rahmet, sol tarafının da kahır ve gazap yeri olduğu anlamına gelir. Doğu ve batı Âdem'in varlığına bağlıdır. Yani Âdem yaratılmadan önce, onun vücut toprağı yeryüzünün her tarafında dağılmış vaziyetteydi. Ne zaman ki o yaratılmış, artık do-

ğu ve batı anlam kazanmış, güneş doğudan doğup batıdan batar diyebilmişizdir. Burada güneşin ahir zamanda batıdan doğması, İnsan-ı kâmil'in, kahır ve gazap alametlerinin göründüğü kıyamette zuhuruna işarettir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 96] Fazlullah *Câvidânnâme*'nin diğer bir bölümünde, güneşin batıdan doğmasını "sahib-i kemalin ve Allah'ı kâmilen bilen"in zuhuru olarak yorumlar. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 232]

Hz. Peygamber bir hadisinde, Mehdi'nin zulüm ve cevirle dolu olan yeryüzünü adaletle dolduracağını söylemiştir.[22] Her şey aslına dönecektir ki, Âdem'in de yüz, el ve ayakları daha önce zikrettiğimiz, bu uzuvların topraklarının alındıkları yerlere dönecektir. Mehdi bu şekilde yeryüzünü kıst ve adaletle dolduracaktır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 96] Burada Fazlullah Âdem'in bu uzuvlarındaki esrarın ortaya çıkmasına, yani onlardaki harfler hizasındaki alametlerin keşfine işaret etmektedir. Bu sayede yeryüzü adaletle dolacaktır.

Güneşin batıdan doğuşunun cuma günü gerçekleşeceği söylenir. Âdem'in Seyyidül beşer olmasından dolayı kıyamette zuhur edeceği gün olan cuma da Seyyidül eyyam olarak isimlendirilir. Bir hadiste de "Güneş cuma gününden daha faziletli bir günde doğmadı"[23] denmiştir ki, bu da aynı şekilde Âdem'in kıyametteki cuma günü gerçekleşecek olan zuhuruna işaret eder. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29587]

Her ne kadar Hurufi metinlerinde zuhur edecek kişi Âdem, sahib-i kemal, insan-ı kâmil şeklinde zikredilse de kastedilen Fazlullah'tır. Arşî bunu şu beytinde açık bir şekilde dile getirmiştir:

Kılmayaydı fazl-ı hak gün gibi mağribden tulû'
Zulmet-i cehl içre kalmıştı kamu şeyh u şebâb [Arşî, Divân, cd 12]

---

[22] يملأ الأرض عدلاً و قسطاً كما ملئت جوراً و ظلما Kuleynî, *a.g.e.*, c. I, s. 10.

[23] ما طلعت الشمس بيوم أفضل من يوم الجمعة Kuleynî, *a.g.e.*, c. III, s. 413.

İSRAFİL

Kıyamet tüm bu alametlerin zuhurundan sonra İsrafil'in sura üflemesiyle kopacak ve Azrail tüm canlıların ruhlarını kabzedecektir. Son olarak da Allah onun ruhunu alacaktır. İsrafil'in sura ikinci kez üflemesiyle de tüm canlılar Arasat meydanında toplanacaklardır.

Bir Hurufi yorumuna göre Azrail 32 harftir, ondan da murat 32 harfin mazharı olan Fazlullah'tır. Çünkü herkes ruhun hakikatine onunla ulaşmıştır. Allah'ın kıyamet koptuğunda onun ruhunu bedeninden ayırması, Fazlullah'ın ruhun sırrına ve hakikatine Allah'tan (Allah'la) ulaşmasını ifade eder. [Meşâil,[1052] cd 30415]

Azrail (عزرائيل) ismini oluşturan 7 harfin (ع ز ر ا ا ي ل) eczasında 18 harf, 14 nokta (عين زي ري الف الف يي لام) zahirdir ve toplamı 32'dir. [Keşfnâme, cd 89] İsrafil (اسرافيل) ismi 7 harften (ا س ر ا ف ي ل) oluşur ve 7 ümmî hat karşılığındadır. 3 noktası bıyık, sakal ve anfeka şeklindeki 3 çeşit ebî hat hizasındadır. 7 harf ve 3 nokta toplamı, Hz. Musa'nın levhasındaki 10 hat karşılığındadır. İsrafil'in 7 harfinin eczasında 18 harf ve 14 nokta (الف سين ري الف في يي لام) zahirdir. [Işknâme, cd 30315] 14 nokta, Âdem'in yüzünde gelen 14 muhkem hizasındaki 14 hat karşılığıdır. 18 harf ise müteşabih harfler hizasında ve 18 bin âleme kinaye olarak masivallaha işarettir. Bunun anlamı da 18 bin âlemin, İsrafil'in 18 kelimesiyle yaşadığı ve baki olduğudur. Çünkü Allah (الله) isminin inbisatındaki harf ve nokta toplamı (الف لام لام الف هي) da 18'dir. İsrafil'in inbisatında zahir olan harfler gayr-ı mükerrer olarak istiva hattı geçtikten sonra Âdem yüzünde görünen 8 hat karşılığında 8 harften (ا ل ف س ي ن ر م) oluşur. Bu 8 harfin toplam 4 noktası da Âdem'in veçhindeki 4 hat (2 bıyık, 1 sakal, 1 anfeka) karşılığıdır. [Keşfnâme, cd 88-9]

İsrafil'in sur'a üfleyeceği nefes 32 ezeli ve ebedi harften oluşur; is-

minin de inbisatı noktalarıyla birlikte buna işaret eder. [Turâbnâme, cd 30012] İsrafil'in üfleyeceği sûr'un boynuzdan olduğu söylenir; boynuz burç isimleri olan boğa ve oğlağa nispettir. Bu burçlardan her biri 30'ar derece olduğuna göre toplamları veya her birinin 2'şer boynuzu 60 dereceye eşittir, bu da 28 ve 32 ilahi kelimenin toplamı karşılığındadır. Hiçbir mevcudat bunun (28 ve 32 kelimenin) ve feleğin 360 derecesinin dışında değildir, olamaz. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 230-1]

Sonuçta 32 alamet ve hat üzerinden yapılan açıklamalarla İsrafil ve Azrail'in, 32 kelimenin mazharı Fazlullah'a işaret ettiği görülmektedir. Bir Hurufi şairin şu beyitlerinde de buna işaret edilmiştir:

صبح قیامت چون دمید تا کی کنی از جهل خواب	Kıyamet sabahı oldu, ne zamana kadar cehalet uykusunda kalacaksın;
برخیز کامد حق کنون واده[24] عملها را حساب	kalk ki Hak geldi ve şimdi amellerin hesap anıdır.
نفخه سرافیل این زمان چون در دمید ای مرده گان	Ey ölüler, İsrafil'in nefesi bu zamanda üflenmiştir.
نوشید ازحق جمله جان تا کی ز غفلت مرگ خواب	Hak katından cümle canlar içmişlerdir (cümle varlık canlanmıştır), ne vakte dek ölüm gafletinde uyuyacaksınız.
چون سی و دو نطق خدا هست نفخ پاك کبریا	Allah'ın 32 kelimesi, onun pak nefhası olduğundan,
از صورت او شد روشن زان شد کنون یوم الحساب	onun suretinden yüz göstermiş ve bu nedenle hesap günü olmuştur.
حق چونکه نفخ خود دمید اندر صور روز وعید	Hak, kendi nefesini vaat edilen günde sura üflediğinde,

[24] Doğrusu "وعده"dir.

روح از جسدها شد بدید برخاستند زان شیخ و شاب — cesetlerden ruhlar göründü, yaşlı ve gençler ayağa kalktılar.

صورست قرن از کبریا هم جمع صورت از خدا — Sur, Hak tarafından boynuzdur ve (suver şeklinde okunduğunda) suretin çoğuludur.

بشنو بیان هر دو تا زنده شوی و کامیاب — Bu ikisinin açıklamasını dinle ki hayat sahibi ve mutlu olasın.

قرن است شاخ و دارد آن هم ثور و حدی و برجشان — Karn, boynuzdur ve boğayla oğlakta ondan vardır. Ve burçları

شصت است درج زو مردمان دارند حیات از حق بیاب — 60 derecedir. Hak'tan bul ki insanlar ondan hayat bulurlar.

زان گفت احمد از خدا کز قرن او در قبرها — Ahmet, Hak tarafından o yüzden dedi ki boynuzdan, kabirlerde

سوراخ باشد کز سما نفخه رسد بی احتجاب — olan deliklere semadan nefha ulaşır.

یعنی که فیض از آسمان یابند این دم مردگان — Yani o anda ölüler, asumandan feyiz alırlar

زنده شوند از مستعان آیند با حق در جواب — dirilir ve Hakk'ın yardımıyla cevap verirler.

معنی صورت زین قرین هست آنکه این روز پسین — Suret manası da buna benzerdir ki kıyamet gününde

حق در دمد نفخ مبین اندر صورها بی شتاب — Hak, suretlere acele etmeden üfler.

زان سی و دو ارواح پاك سر بر زند ز ابدان خاک — Böylece 32 (nutk olan) pak ervah topraktan bedenlerden doğar.

هر کس که بودند شان هلاك گشتند زنده بی عقاب — Canlı olan herkes, azapsız helak oldu.

آمد چو نفخ کردگار زان از صور روز شمار — Allah'ın nefesi sûrdan hesap gününde geldiğinde,

برخاستند بی انتظار یکسر که بودند در تراب — toprakta olanların hepsi

beklemeksizin kalktılar.

چون سی و دو نطق قدیم اندر علم شد مستقیم
ارواح آمد ازکریم در جسم خود از هر مآب

32 ebedi nutk alemde müstakim oldu ve ruhlar Kerim'den, her taraftan cisimlerine girdiler.

زیرا نبد تا این زمان در جسم خود از حق عیان

Zira bu zamana kadar Hak'tan cisimlerinde aşikâr değildiler.

اکنون بجسم آمد ازان شد حشر از نصّ کتاب

Şimdi cisme geldiklerinden Kitap'ın nassıyla haşir oldu.

چون سی و دو نطق اله بنمود رو از خط چو ماه
روح همه بی اشتباه آمد بقالب بی حجاب

Çünkü 32 ilahi nutk, hatlardan ay gibi yüz gösterdi,
ruh da yanılmaksızın ve gizlenmeksizin kalıba geldi.

زان حشر و نشر از کردگار اعیان شد و روز شمار
و ز اب ز ام بی انتظار بنمود رخ چون آفتاب

Böylece haşr ve neşr Hak'tan ayan oldu ve hesap günü,
babadan ve anneden beklemeksizin güneş gibi yüz gösterdi.

این بود وعده کانبیا دادند کایزد رو نما

Budur peygamberlerin haber verdikleri vaat edilen gün ki Allah yüz gösterdi

گردد درین روز جزا بینند رویش بی نقاب

onu örtüsüz görsünler diye bu ceza gününde.

زان فضل حیّ ذوالمنن بنمود رو از مرد و زن
شد عین ذات خویشتن و الله اعلم بالصواب

Bu nedenle Fazl-ı hayy-ı zülmenan erkekten ve kadından yüz gösterdi;
Zat'ının aynısı oldu, Allah doğrusunu daha iyi bilir.

[Divân,[186] cd 28997-8]

Kıyametten sonra sura ikinci kez üflenerek tüm ruhlar cesetlerine

iade edilecek ve hesap görülmesi için (neşir) Arasat meydanında toplanacaklardır (haşr). [Câvidânnâme, cd 03] Hurufilere göre haşr Beytül Makdis'in olduğu yerde yapılacaktır. Bir Hurufi şair bunu, güneşin batıdan doğmasıyla ilişkilendirerek şöyle ifade eder:

آفتاب ظهر اب از سوی مغرب شد طلوع	Babanın sırtı güneşi, batı tarafından doğdu.
چون نمود از بیت مقدس روی خود چون آفتاب	Çünkü güneş gibi yüzünü Beytül Mukaddes'ten gösterdi.
سرّ حشر و نشر کرد از جای ظهر از وی ظهور	Haşr u neşrin sırrı, sırt yerinden ondan zuhur etti.
هر آن جمع آمدند در بیت مقدس شیخ و شاب	Onun için genç ve yaşlılar Beytül Mukaddes'te toplandılar
خیمه میعاد شد معمور و دود از آسمان...	Hayme-i Mî'âd kuruldu ve gökten duman geldi.
آمد و بر این دلیل است هر طرف پنجه طناب	Bu delil üstüne, her tarafında 50 ip vardı
زانکه حرف و نقطه پنجاه است و دست وپا گواه	Harf ve nokta 50 olduğundan, el ve ayak da
کرد موسی هر این پنجه طناب او را بیاب	buna delil olduğundan gör ki Musa 50 ip bağladı.
هر چه بد موعود از خیمه بدید آمد کنون	Her vaat edilen şey Hayme'den şimdi zahir oldu.
بد گواه دین احمد زان ازو شد فتح باب	Ahmet'in dini şahittir ki feth-i bab ondan olmuştur. [Divân,[186] cd 29005]

Işkurt Dede, tüm eşyâyı 32 harf hizasında müşahede etmeyi haşr, 32 harfi tüm eşyada müşahede etmeyi de neşir olarak tanımlar. Haşr ve neşrin cuma günü olması da bu iki müşahedenin cemedilmesi anlamındadır. [Salâtnâme, cd 46]

SIRAT KÖPRÜSÜ

Haşr ve neşrden sonra amelleri tartılan insanlar Sırat Köprüsü'nden geçerler. Bunu geçemeyen cehenneme düşer, geçen de cennete ulaşır. Rivayetlere göre Sırat Köprüsü'nün uzunluğu 3.000 yıldır, bunun bin yılı yokuş çıkılır, bin yılında düz yürünür ve bin yıl da inilir.

Hurufilere göre Sırat istiva hattından kinayedir. Sırat'ın (صراط) ebcedi 300'dür, bu da 3 kere 28'e eşittir. Çünkü Kuran'ın 28 harfinin (müsemmadır) isimlerinde, yani eczasında 72 harf vardır. İsim ve müsemma toplamı 100'dür. Sırat'ın ebcedinin 3 tane 28 olmasından hareketle bunun el, yüz ve ayaklardaki toplam 3 tane 28 hatta işaret olduğu söylenir. Bu hatlara *sırat*, "yol" denmesiyse Allah'a giden yolun, Âdem'in yüz, el ve ayağındaki hatlardan geçmesindendir. [Keşfnâme, cd 56]

Sırat'ın bin yıl çıkışı, sağ el ve ayağın 28'er hattından, inişi de sol el ve ayağın 28'er hattından kinayedir. Bin yıllık düzlük ise yüzdeki 28 hattan kinayedir. Bu 28 hattın istivasından geçen kişi ehl-i cennet olur, eğer geçemeyip zahirde kalırsa cehennemlik olur. [Keşfnâme, cd 56] Cavidî bunu 7 ümmî hatla açıklar. 7 hattın istivasından, yani Sırat'ından geçemeyen 8 hatta, yani 8 cennete ulaşamaz ve ebediyen 7 cehennemde kalır. [Câvidânnâme Şerhi, cd 29599]

CENNET VE CEHENNEM

Hz. Ali, Kayser'in cehennemle ilgili bir sorusuna verdiği cevapta, Fatiha'da gelmeyen 7 harfin (ث ج خ ز ش ظ ف) her birinin 7 cehennemden birine işaret olduğunu söylemiştir. Yani *se* (ث) sübuta, *cim* (ج) cahîme, *hı* (خ) halâka, *ze* (ز) zakkuma, *şın* (ش) şerâra, *zı* (ظ) lazî'ye, *fe* (ف)

de firak'a... Dolayısıyla Fatiha okuyan kişi bu cehennemlere girmeyecektir.[25]

Bazı Hurufi yorumlarında "...*genişliği göklerle yer arası kadar olan* ..." [ÂL-İ İMRÂN 3:133] ve "...*genişliği gökle yerin genişliği kadar olan cennet*..." [HADÎD 57:21] ayetlerinden hareketle cennet ile dünya arasında ilişki kurulmuştur. Bu yorumlarda, cennet dünyanın şekil değiştirmiş bir hali olarak değerlendirilmiştir.

Fazlullah cenneti Allah'ın kelimeleri olarak yorumlar. Çünkü bilindiği gibi ezeli ve ebedi olan sadece Allah'tır oysa cennet ve cehennemin de ebedi olduğu söylenir. Bu çelişki, cennet ve cehennemin Allah'ın kelimeleri olmasıyla giderilmiştir. Bu durumda insanın cennete ve cehenneme gidip orada ebedi (câvidânî) kalması, ebedi (câvidânî) kelimeye ulaşması anlamına gelmektedir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 194]

Diğer yandan Fazlullah aynı eserde hükemanın inkâr etmesine rağmen haşrin cismanî olacağını söyler. Ruhların tekrar bedene girişi de kelime olan ruhun kendi mazharı olan bedene yerleşmesiyle olur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 116; Salâtnâme, cd 50] Ve insan orada baki kalacaktır, çünkü insan Allah'ın kelimesidir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 41]

Nesimî, "...*genişliği gökle yerin genişliği kadar olan cennet*..." [HADÎD 57:21] ayetinden hareketle cennetin 32 ilahi kelime ve suretindeki 32 hat nedeniyle Âdem'in sureti olduğunu söyler. Arz ve sema da 32 ilahi kelimeyle kaimdir, bu 32 kelime Âdem'in yüzünde yazılmıştır ve Âdem'in yüzü bu 32 kelimenin işaretidir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 8]

Emir Gıyâseddin, Nesimî'nin yorumladığı ayetin harflerini hesaplayarak aynı sonuca ulaşır. Buna göre "*Muttakiler için hazırlanmış olup,*

---

[25] ?, ?, M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 285, cd 120; ?, *Mesele*, M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 285, cd 120.

genişliği gökle yerin genişliği kadar olan cennet..." (عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمٰوات وَالْاَرْضِ اُعِدَّتْ لِلْمتّقين [HADÎD 57:21]) cümlesinde toplam 32 harf vardır. Burada cenneti tanımlayan 32 ilahi kelime Allah'ın zat ve sıfatının ismi olduğundan, isim ve müsemma da birbirinin aynı olduğundan, cennet Onun aynıdır. Dolayısıyla cennet, 32 ilahi harften ibarettir ve Hakk'ın didarının müşahedesidir. Aynı şekilde 32 ilahi kelime Âdem'in veçhinde yazılmıştır ve daha önce belirttiğimiz gibi Âdem Allah'ın sureti üzerine yaratılmıştır. Yani Âdem'in veçhi 32 ilahi kelimenin kaim-makamı ve alemidir. Dolayısıyla Cennet ile Âdem arasında da bir ayniyet vardır. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 7; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30238] Cennetin Âdem'in veçhi ve vücudu olduğu da söylenir. [Taksîm-i çihil şebâne rûzî, cd 31] Dolayısıyla cennette olduğu söylenen bostan ve gülistan Âdem ve Havva'nın vücuduna kinayedir örneğin reyhan, yüzdeki siyah hatlar, gül, yanaklar, elma, çene ve şeftali sevgilinin dudağının öpücüğüdür... [İstivânâme, cd 48]

Bir hadiste Hz. Peygamber cennet denilen yerde huri, kasır, bal ve süt olmadığını söylemiştir,[26] ki, bu da cennetin Âdem'in yüzünden kinaye olduğuna bir delil olarak kabul edilir. [Ahiretnâme, cd 7] Ancak diğer bir eserde de cennetin yakutlarının, huri ve gılmanların yanak ve dudaklarından, incilerinin ise onların dişlerinden ibaret olduğu söylenir. Yakut, inci gibi unsurların hepsinin hakikati bir ve aynı şey, yani kelimedir ve insanın da hakikati kelimedir. [Risâle,[993] cd 29530]

"*(Acı ve tatlı) iki denizi salıverdi birbirine kavuşuyorlar. Fakat aralarında bir engel vardır, birbirlerine geçip karışmıyorlar... Ikisinden de inci ve mercan çıkar... Denizde koca dağlar (a'lâm; alametler) gibi yükselen gemiler de onundur... Yer üzerinde bulunan her şey fanidir. Yalnız celâl ve*

[26] جنّة ليس فيها حور و لا قصور و لا لبن و لا عسل

ikram sahibi rabbinin yüzü (zatı) baki kalacaktır." [RAHMAN 55:19-27] Rahman suresinin bu ayetleri de Âdem'in yüzü olarak tevil edilir. Ayette geçen iki deniz, istiva hattının geçtiği ağızdır. Ortasından istiva hattı geçtiğinden iki tarafı birbirine karışmaz. Lü'lü ve mercan da dudak ve dişlerdir. "Dağlar (alametler) gibi akıp giden gemiler" ifadesi de Âdem'in veçhindeki kitabetlere kinayedir. Her şeyin fani olduğunu, sadece rabbinin yüzünün baki kalacağını söyleyen son iki ayet de Âdem'in yüzüyle tevil edilir. Âdem'in veçhi ve vücudunun baki olması, onun bu özelliklere sahip olan cennet olduğuna küllî bir işaret olarak kabul edilmiştir. [İstivânâme, cd 50]

Bağdat dervişlerinden Derviş Emir Ali Keyvân, Derviş Sadr-ı Ziya ve Derviş Hasan Nâtık'a göre müşahede ve idrak, terkibi gerektirir. Kelime müfred olduğunda müşahede gerçekleşmemektedir. Müşahede ve idrak için ruh ve bedenin bir arada olması da şarttır. Cennet ilimden ibarettir, cehennem de cehilden. Biz 32 kelimenin, vücudumuzun ve eşyanın arifi olduğumuzdan her şey bizim için cennettir. Dolayısıyla namaz, oruç, gusül ve haramlar üzerimizden kalkmıştır, çünkü cennette teklif yoktur. Cennetten garaz, harflerin ve Sahib-i beyanın beyanlarının bilinmesi şartıyla bu âlemdir. [İstivânâme, cd 40]

Derviş Hacı-yı Bitlisî'yle münazaraya giren Mevlana Hasan Haydarî, Derviş Muhammed Tirgir ve Seyyid Taceddin ve Seyyid Muzaffer, cennette olduklarını ve cennette de teklifin olmadığını iddia etmişlerdir. Aralarında bir sonuca varamayınca Aliyyu'l A'lâ'ya başvurmuşlar, o da cennette olduklarını kabul etmesine karşın, cennette de teklifin bulunduğunu ispatlamaya çalışmıştır. [İstivânâme, cd 41] Emir Gıyâseddin, Şirvan ve Gilân Hurufilerinin de bu itikat üzerine olduklarını söylemiştir. [İstivânâme, cd 41] Bazı Hurufiler cennetin Âdem'in veçhi olduğunu ve veçhin 32 kelime ve 32 kelimenin alemi, her şeyin de o 32

kelimenin aynı olduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla o yüze mahrem olanlar cennete girmiş olurlar ve 32 kelimeden mürekkeb olan her şey de onların hakkı olur. [İstivânâme, cd 43]

Refi'î de şu beyitlerinde "bu dünyadaki cennet" inancını yorumlar:

Her kimse ki haktan oldu bîdâr
Onlar bu cihanda gördü dîdâr

Ol yerde görünen aşikâre
Bu yerde dahî bulunur ara

Var bunda bihişt u hür u gılmân
Mîzân u sırât u nûr u rızvân

Çün bunda sırâtı geçmedin sen
Cennet kapısın açmadın sen

Geç bunda sırât-ı mustakîmi
Tâ menzilin ola hak na'îmi

Ger içmez isen bu yerde kevser
Kaldın o cihanda hâr u ebter [Gencnâme, cd 3011]

Bu mısralarda da görüldüğü gibi, dünyada yaşanan cennet asıl cennetin bir izdüşümü gibi kabul edilir. Yani bu dünyanın dışında bir cennetin varlığına inanmakla birlikte onun öncelikle bu dünyada yaşanması, müşahede edilmesi gerektiğine vurgu yapılır.

Cennet hakkındaki bu iki farklı yaklaşım hakkında Işkurt Dede, Fazlullah'tan yaptığı bir iktibasla kapsamlı bir açıklama yapmıştır. Buna göre tüm eşya ve kainatın *kün* emrinin iki harfinden yaratıldığını bilip idrak eden, ayrıca kainatta, ismiyet bakımından 32 mücerret harfi müşahede eden insan, tüm eşyanın ilahi kelama tebdil olduğunu görecektir ki, cennet de bundan ibarettir. Elbette bu dünyada ilahi harflerin eşyada müşahedesi suri bir cennettir. Bir insanın bu ilmî müşa-

hedesine (ki kastedilen eşyanın yaratılış sırrı, istivası ve 28 ve 32 kelimeye taksimi gibi müşahedelerdir) şer'i amelleri de muvafık olursa, ondaki bu bilkuvve cennet, vücudunun toprak olmasından sonra bilfiil cennete dönüşecektir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 115; Salâtnâme, cd 47] Dolayısıyla Hurufilerin cennet ve cehennemin bu dünyada olduğunu söyledikleri tezi,[27] bazı Hurufiler tarafından dile getirilen bu düşünceleri tüm Hurufilere yaydığı için eksik ve yanlıştır.

Cennet ve Cehennemin Kapıları

Rivayetlere göre cennetin sekiz kapısı vardır ve her biri iki parçadan oluşur. Her kapının üzerinde de dört satır yazılıdır. Cennetin Âdem'in veçhinden kinaye olduğunu söyleyen Hurufiler cennetin 8 kapısını da Âdem'in yüzüyle şerh etmişlerdir. Bu yorumları görmeden önce Refi'î'nin cennet, cennetin kapıları ve Âdem arasındaki bağlantıyı gösteren şu beyitlerini aktaralım:

Mustafâ aydur sekizdir kapısı
Cennetin iki kanatlı kamusu

Her hattın çün kim yeri vardır yeri
İki kanatlı kapıdır her biri

Dedi her kapıda dört satır aşikâr
Bil anasır sırrın olma ehl-i nâr

Nüshasısın varlığın sen bî-güman
Sende vardır hûr u gılmân u cinân

Yüz sana dönmüştür eşyâ her ne var
Hizmete meşgûl oluptur bende-vâr

[27] Taberî, *a.g.e.*, s. 331; aktaran Hıyâvî, *a.g.e.*, s. 201.

Sende vardır cümle eşyâdan nasîb
Mecma'-i eşyâsın ey merd-i garîb

Sendeki cennet kapılarını bul
Giregör dîdâr-ı hakka vâsıl ol

Ger vücûdun cennetine giresin
Tanrı'nın dîdârın onda göresin

Onda görendir ki eşyâda tamâm
Haktan artuk nesne görmez ve's-selâm

Bu cihanda görmesen dîdâr sen
Ol cihanda oldun ehl-i nâr sen [Beşâretnâme, cd 2988]

Cennetin 8 kapısı, 7 ümmî hattan istiva hattı geçtikten sonra zahir olan 8 hatta işaret eder. Dolayısıyla Sırat Köprüsü'nden geçen, yani yüzündeki hatlardan istiva hattını geçiren cennetin 8 kapısını bulacaktır. Her kapının üzerinde yazılı olan 4 satır, 4 unsurdan kinayedir. 8 hattın her biri 4 unsurla çarpıldığında esmâ-i küll olan 32 ilahi kelime hizasındaki 32 hat elde edilir. İstiva hattını 7 hat üzerinden geçirmeyen kişi 8 hattı göremez ve oradan 32 hatta ulaşamaz, yani cennete giremez. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 10; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 8; İstivânâme, cd 65; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30216-7] Arşî de buna işareten şöyle söyler:

Hatt-ı ümmîden sekiz bâb-ı behişt oldu küşâd
Fazl-ı haktan etkıyâya fe'd-hulû oldu nidâ

Etmeyenler yedi hattın istivâsından ubûr
Oldular yedi cehennemde azâba mübtelâ [Arşî, Divân, cd 9]

Hurufi bir şair cennetin 8 kapısını yüzdeki deliklerle şerh etmiştir:

در هفت دهان و گوش و چشم اوست — 7 kapı, sevgilinin güzel yüzünün ağzı, kulağı ve gözüdür.

کان هفت به روی خوب یارست — Ki o 7, sevgilinin güzel yüzündedir.

حق کرد دهان ز استوا دو	Hak, hatt-ı istivayla ağzı iki eyledi
زیرا که صراط ره کنار است	zira Sırat kenar bir yoldur.
وآن چار خطی که حق نوشت است	Ve o dört hat ki, Hak yazmıştır
بر هر درش آن خطی غبارست	her kapısının üzerine, ayva tüyleridir.
چون سی و دو خطّ وجه اب را	Çünkü babanın yüzündeki 32 hat
در هشت همیشه در جوارست	her zaman bu 8 yerin civarındadır.
وان سی و دو گشت چار قسمت	Ve o 32 hat 4'e bölünürse,
بر هر در او خطوط چارست	onun her bir kapısındaki hatlar 4 olmuş olur.

[Divân,[186] cd 29114]

Emir Gıyâseddin aynı bakış açısından hareketle cennetin 8 kapısını yüzdeki deliklerle şerh eder. Bunlar 2 kulak, 2 göz, 2 burun ve istiva hattı geçtikten sonra oluşan 2 ağız deliğidir. Bu durumda cennetin 8 kapısının her birinde yazılı olan 4 satır da bu deliklerin çevresindeki hatlara işaret eder. Örneğin bu 4 satır, kulak delikleri için, kulakların çevresinde yer alan 2 saç, 2 sakal hattı ile bunların mahalli, göz delikleri için 4 kirpik ve mahalli, burun delikleri için 2 burun kılları hattı, 2 bıyık ve bunların mahalli, ağız için ise 2 anfeka ve mahalleridir.[28]

28 kelimenin cehennem, 32 kelimenin cennetten kinaye olmasından hareketle, bu ikisi arasındaki 4 mu'cem kelimenin (پ چ ژ گ) eczasındaki harfler gayr-ı mükerrer olarak 8 tanedir (پ ی چ م ژ گ ا ف). Emir Gıyâseddin bunları da cennetin kapısından kinaye olarak yorumlamıştır. [İstivânâme, cd 65]

---

[28] Emir Gıyâseddin, *İstivânâme*, M.K. Ali Emirî, Farsça, no. 269, cd 48. Ağız istiva hattı geçtikten sonra 2'ye bölünmüştü. Dolayısıyla bu 2 kapı için de diğerleri gibi toplam 8 kitabet söylemesi gerekirken sadece 4 tane zikretmiştir. Ayrıca 32 hattın elde edilebilmesi için 2 kaş ve onların 2 mahallinin hesaba dahil edilmesi gerekmektedir.

Cennetin her bir kapısı 2 parçadan oluştuğundan toplam 16 parça olur, bu da insanın yüzündeki 16 hattan kinayedir. Nitekim 7 ümmî hat, mahalleriyle birlikte 14 hattır. Bunlardan istiva hattının geçmesiyle 16 hat zahir olur. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 117] Bu durumda cennetin kapılarının toplam 16 parçasından yarısı istiva hattından sonra zahir olan 8 hat, diğer yarısı da bunların mahalleri karşılığındadır.

Ancak Cavidî bunun veya deliklerle yapılan hesabın cennet kapıları için kullanılamayacağını söyler. Çünkü bu hesap, Medine'nin 7 kapısındaki 14 melek için kullanılmıştır. Ona göre cennetin her biri 2 parçadan oluşan 8 kapısı, miraçta Hz. Muhammed'in istiva hattından geçtiği 7 kat gökle açıklanmalıdır. Bu 7 kat gök istiva hattıyla 14 olur ve her biri 2 parçadan oluşan 7 kapının parçaları toplamı karşılığıdır. 7 kat gökten sonra sidretül münteha'ya ulaşılır, bunun da istivasından geçilince 2 parça zahir olur. Sidretül münteha Âdem'in veçhiyle tevil edilmiştir, cennet de buna kinayedir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29684]

Diğer bir Hurufi *elif lâm mim* (الم) mukattaatını cennetin kapıları karşılığında görmüştür. Çünkü bu harflerden *elif*'in (ا) ebcedi 1, *lam*'ın (ل) ebcedi 30'dur, sıfıra itibar edilmediğinden 3 kabul edilir, *mim*'in (م) ebcedi ise 40'tır, yani 4. Cennetin 8 kapısı, ebced değerleri toplamı 8 olan *elif lâm mim* (الم) mukattaatı karşılığında olmaktadır. [Risâle,[993] cd 29456] Fazlullah'ın isminin (فضل) eczasında zahir olan 8 harf (ف ض ا ل ي م ن و ى) de cennetin 8 kapısına kinayedir. [Keşfnâme, cd 79]

Muhkem veya müteşabih herhangi bir harfin ismi söylenirken alfabenin şu 8 harfi mutlaka kullanılır: ا د ف ل م ن و ى. Bu yüzden bu 8 harf, diğer harflere göre daha efdal kabul edilmiştir. Sonuç olarak cennet ehli, 28 harfi bu 8 harf aracılığıyla müşahede ettiğinden cennetin 8 ka-

pısı bu 8 harften kinayedir.[29]

Cehennemin ise 7 kapısı vardır. Bunlar Havva'nın yüzündeki 7 kitabetten kinayedir. Havva'nın 7 kitabeti, 7 ayetten oluşan Fatihatül Kitab karşılığındadır. 7 kitabet 4 unsurdan oluşur, hazarda ve seferde bir günde kılınan farz rekâtlar toplamı hizasında 28 hattır. Eğer istiva hattıyla bu 7 hat 8 hat olursa, aynı şekilde bu 8 hat da 4'er unsurdan oluştuğu için hazarda ve cuma günü kılınan farz rekâtları hizasında 32 hat olur. Cehennemin 7 kapısı üzerinde 3 satır yazılı olduğu rivayet edilir. Bu durumda cehennem kapılarındaki satırların toplamı 21'dir, ki Havva'nın suretindeki 21 hat karşılığındadır. Havva'nın yüzü olan Fatiha da 21 çeşit harften oluşur. Havva'nın 7 ümmî hattını ve yüzündeki toplam 21 hattı terk etmek, 7 ayet ve 21 harften oluşan Fatiha'yı, 28 ve 32 rekâtları terk etmek ve bilmemek anlamına geldiği için cehenneme girmeye sebep olur. Bu nedenle Fatihatül Kitab olan Havva'nın 7 kitabeti, cehennemin 7 kapısından kinaye olarak kabul edilmiştir. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 9-10; Câvidânnâme-i Sağîr, cd 117]

Ehl-i Cennet ve Cehennem

Sırat Köprüsü'nü geçerek 8 kapıdan cennete girenler 33 yaşında olacaklardır. Muhitî'ye göre onlar, Fatiha'nın oluştuğu 21 (çeşit) harfi, bu harflerin 11 noktasını ve *lamelif*'i –ki toplamı 33'tür– idrak ettikleri için cennette 33 yaşında olacaklardır. [Keşfnâme, cd 05]

Bir hadiste belirtildiğine göre, cennet ehlinin yiyeceği ilk şey balık karaciğeridir (kebed-i hût).[30] Hadiste *hût* kelimesi zikredilmekle bir-

---

[29] Hasan Esterâbâdî, "Hidâyetnâme," bkz. Huart, *a.g.e.*, 1909, s. 7.

[30] أول ما يأكلون أهل الجنّة فإنّهم يأكلون أول ما يدخلونها من كبد الحوت

Meclisî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 122.

likte balık manasına gelen diğer bir kelime de *nûn*'dur (نون). *Nûn*'un (ن) ebcedi 50'dir ve 50 de bilindiği gibi toplam 22 noktası olan 28 harften oluşan Kuran'ın aslıdır. Ayrıca karaciğer manasına gelen *kebed*'in (كبد) ebcedi 26'dır, kelimenin 3 harfiyle birlikte 29 olur. Bu da başında Kuran'ın sırrını barındıran mukattaat harflerinin bulunduğu 29 sureye işaret eder. Dolayısıyla Kuran balığa ve mukattaat harfleri de onun ciğerine işaret eder. Cennet "kendi hilkatinin sırrına ermek" olduğuna göre, bunun yolu önce 29 mukattaatın sırrına erişmekten geçer. Cennette önce balık ciğeri yenmesinin de anlamı budur. [Keşfnâme, cd 55]

"... *orada altın bileziklerle süslenecekler, ince ve kalın ipekliden yeşil elbiseler giyerek koltuklar üzerine dayanıp kurulacaklar.*" [KEHF 18:31] Ayetteki "yeşil elbise," cennet ehlinin hatlarından kinayedir. Hatların yeşil renkle tasvir edilmesi hatların siyahlığının fazlalığındandır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 122]

Huri, gılman ve cennet ehli sadece 7 ümmî hatta sahip olacaklardır. Yani sakal, bıyık ve anfeka onlarda olmayacaktır. Nitekim bu 5 hat (2 sakal, 2 bıyık ve 1 anfeka) 5 vakit namaza işarettir. Bu da âlem-i zahir ve âlem-i şehadete aittir. Hakikat ve mana âleminde, yani cennette namaz olmayacağı gibi bu 5 hat da bulunmayacaktır. [İtaatnâme, cd 30408]

Cennet ehli dünyada kıldıkları namazda zikrettikleri "*Hidayet eyle bizi doğru yola*" [FATİHA 1:6] şeklindeki dualarının sonucu olarak hidayet bulmuşlardır ve "*Onların oradaki duaları: 'Allahım, sen yücelerden yücesin'; sağlık dilekleri 'selâm', dualarının sonu da 'Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun.' diye şükretmek olacaktır.*" [YÛNUS 10:10] Görüldüğü gibi duadaki bu şükür, yani "*Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun*" cümlesi aynı zamanda Fatiha suresinin ilk ayetidir. Burada cennet ehlinin ahirette de Fatiha'yı okuyacakları anlaşılır. Bu onların ahirette 7 hat üze-

rine olacaklarına işaret eder. [Risâle,[1052] cd 30436]

Cennete giren herkes Âdem'in yüzü ve boyu üzerine olacaktır. Âdem'in boyu, 28 ve 32 ilahi kelimenin ve hattın toplamı karşılığında olarak 60 arştır. Cennete girenlerin yüzlerindeki 7 kitabetin/hattın ve istiva hattı geçtikten sonraki 8 hattın her biri 4 unsurdan oluştuğundan onların yüzü ve boyu 28 ve 32 ilahi kelime karşılığında olacaktır. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 10; İstivânâme, cd 65; Işknâme, cd 30352]

Ehl-i cennetten her bir erkeğe 72 huri verilecek olmasının nedeni, her huride bir kelime zahir olmasıdır. Toplam 72 huride zahir olan 72 harf, 28 harfin eczasında zahir olan 72 harftir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 117]

Huriler Kuran'da şöyle tarif edilir: "*Çadırlar içerisinde gözlerini yalnız kocalarına çevirmiş huriler vardır... Bunlardan önce onlara ne insan ne de cin dokunmuştur... Yeşil yastıklara ve harikulâde güzel işlemeli döşeklere yaslanırlar.*" [RAHMÂN 55:72-76] Burada hurilerin çadır içinde olmaları, yaratılışlarının harfler üzerine olmasından kinayedir. 72 huri, 28 ilahi kelimenin eczasında zahir olan 72 harf karşılığında olduğuna göre, hurilerin gözlerini sadece 28 alamet sahibi kocalarına çevirmiş olmaları, bu 72 harfin, 28 harf içinde delalet ettikleri harften başka bir harfe delalet etmemelerine işaret eder; *be*'nin (پ) sadece *be* (ب) harfine delalet etmesi gibi. Ayrıca hurilerin yalnızca kocalarına bakmaları, siyah gözlü olmalarından dolayı siyahla mevsuf kelimeden ibaret olan erkeklerden başka bir yere bakmamalarına da işarettir. Buna ek olarak, ehl-i cennetin yüzündeki 7 ümmî hat, hurinin yüzündeki 7 ümmî hatla Seb'ul mesânî olur, bu hatları, mahalleriyle birlikte toplarsak 28 olur. Bu açıdan, hurilerin yalnız kocalarına bakmaları 28 ilahi kelime karşılığındaki 28 hattın zuhuru içindir. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 121]

Ayette geçen daha önce onlara (hurilere) ne insanın ne de cinin

dokunmamış oluşu, daha önce kimsenin varlığın hakikatinin ve Âdem'in veçhinin sırlarına ulaşmadığını ifade eder; bu sırları ilk olarak açığa çıkaran da Fazlullahtır. Hurilerin yaslandıkları yeşil yastıklar (رفرف خضر) Âdem'in yüzündeki hatlardan, güzel işlemeli döşekler de (عبقری حسان) yüzün beyazlığından kinayedir. [İstivânâme, cd 50]

Kâfirler, yani ehl-i cehennem, "*Her kim inkâr ederse, inkârı kendi aleyhinedir*" [RÛM 30:44] ayetinde küfre girenlerin inkârlarının kendi aleyhlerine olması, ilahi hatları ve ilahi nutku bilmedikleri ve söylemedikleri, yani bunları örttükleri (كفر) anlamına gelir. Bu da onların hayvan, bitki ve cansız elbisesi giymeleri, yani bunların suretine girmelerine işaret eder. Çünkü hayvanlar üzerinde ilahi kelimenin alametleri insanda olduğu gibi beyaz ve siyah hatlarla yazılı değildir ve hayvanlar bu kelimelerin tamamını kullanarak konuşamazlar. Yani bu hatları ve nutku inkâr edenler insanlık mertebesinden çıkarlar. [İstivânâme, cd 73] Nitekim bu nedenle Kuran'da "*Alçaldıkça alçalın orada! Konuşmayın artık*" [MÜ'MİNÛN 23:108] ve "*Bugün, konuşamayacakları gündür. Kendilerine izin de verilmez ki, özür beyan etsinler*" [MÜRSELÂT 77:35-36] denir. Çünkü cehennem, konuşma mahalli değildir, konuşma, insanın bir sıfatıdır. Harflerin mazharı olan hatlarını inkâr ederek onlar insanlıktan çıkmışlardır. [İstivânâme, cd 71, 73] Bu cehalet ve hayvanlara bu benzeyişlerinden dolayı diğer bir ayette "*Yüzleri üzerine cehenneme toplanacak olanlar ...*" [FURKÂN 25:34] denir, ki yüz üzeri yürümek, yani yüzleri yere bakarak yürümek, hayvanların alametidir. "*Şimdi yüz üstü yürüyen mi doğru gider, yoksa dosdoğru yolda yürüyen mi?*" [MÜLK 67:22] ayeti de bu duruma işarettir. İstiva suretinde, müstevi kamet olarak sırat-ı müstakim üzerine yürüyenler, istiva hattının sırlarını bilenlere işaret eder. [İstivânâme, cd 72]

Benzer şekilde, "*Yakında biz onu hortumunun (burnunun) üzerinden*

damgalayacağız" [KALEM 68:16] ayetinde de istiva hattı sırrını bilmeyen ehl-i cehenneme işaret edilir. 32 harfin mazharı olan 32 hatta ulaşamadıkları, yani bu cehaletleri nedeniyle hayvana benzetilerek hortumlarının üzerlerinin mühürleneceği söylenir. [Câvidânnâme, cd 07; İstivânâme, cd 72; Ahiretnâme, cd 28]

Ehl-i cehennemden bahseden diğer bir ayette "*...ve yüzlerini ateş kaplar*" [İBRAHİM 14:50] denir ki, bu ehl-i cehennemin yüzlerindeki ilahi kitabeti okuyamamalarına kinayedir. Nitekim bilindiği gibi hatlar toprağa nakşedilebilir, ateşe değil. Bu nedenle topraktan olan Âdem'in yüzünde 32 ilahi kelime zuhur etmiştir, ateşten olan şeytanın yüzünde zuhur etmemiştir. Dolayısıyla ayet, ehl-i cehennemin yüzlerine nakşedilen bu hatları okuyamamalarının cezasından ve onların bu dünyadaki hatları bilmemelerine ve cehaletlerine de işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 40]

"*O inkârcı kâfirlere de ki, siz mutlaka yenilgiye uğrayacak ve toplanıp cehenneme doldurulacaksınız. Orası ne fena bir beşiktir.*" [ÂL-İ İMRÂN 3:12] "*Ona: "Allah'tan kork!" dendiği zaman da kendisini onuru (gururu) günah işlemeye sevk eder. Cehennem de onun hakkından gelir. O ne kötü bir beşiktir!*" [BAKARA 2:206] ve "*O'na itaat etmeyenler ise yeryüzünde bulunan ne varsa hepsi kendilerinin olsa da onu ve bir o kadarını bütünüyle kurtuluş fidyesi olarak verirlerdi. İşte onlar, hesabın kötüsü kendileri için olanlardır. Varacakları yer de cehennemdir. Orası da ne fena beşiktir*" [R'AD 13:18] ayetlerinde geçen "beşik" kelimesi arapçada "mihâd"dır. Son ayetteki "hesabın kötüsü" ifadesi, Hurufi felsefesinin temelini oluşturan hatların, rekâtların hesaplarının yanlış yapılması veya bilinmemesine kinayedir. Bu kişiler cehenneme gideceklerdir. Bu ayetlerde cehennemin hayvan vücudundan kinaye olan beşiğe benzetilmesi her ikisinin de dört ayaklı olmasındandır. Ehl-i cehennem, cehennemin 7

kapısına kinaye olan göz, kulak, ağız ve burunda kalıp, cennete ulaşamayıp, cennetin 8 kapısından girememişler ve hayvan vücudunda kalmışlardır. [İstivânâme, cd 67, 70]

RÜ'YETULLAH

Cennete girenler için en büyük ödül Allah'ın yüzünü müşahede etmeleridir. Bir hadiste Hz. Peygamber Allah'ı bu dünyada göremeyenlerin öbür dünyada da göremeyeceklerini söylemiştir.[31] İnsanın bu dünyada Allah'ı görmesi için ise gönül gözünü açıp kendi yüzünü müşahede etmesi gerekir. Böylece Allah didarını da müşahede etmiş olacaktır. Bunun için de insanın kendini bilmesi ve bulması gerekir. [Ahiretnâme, cd 4] Hurufi bir şair buna şöyle temas etmiştir:

چون در این عالم ندیدی روی فضل حق چو بدر — Fazl-ı Hakk'ın dolunay gibi yüzünü bu âlemde görmediğinden

زان درآن عالم رخت چون روی حیوان می شود — o âlemde yüzün hayvan yüzü gibi olacak. [Divân,[186] cd 29034]

Buna karşılık Nesimî zahiri âlem-i sıfat, batını da âlem-i zat olarak ayırmış ve zât ve sıfat birbirinden ayrılamadığından bunların bir hakikat olduğunu söyler. Nesimî, "*Gözler onu göremez, O ise bütün gözleri görür; O, lütuf sahibidir, her şeyden haberlidir*" [EN'ÂM 6:103] ayetinden hareketle insanın âlem-i zatı idrak edemeyeceğini söyler. [Mukaddimetü'l Hakâik, cd 23]

"*Yüzler var ki o gün ışıl ışıl parlar. Rabbine bakar*" [KIYÂME 75:22-23] ayetinde ifade edilen Allah'ın yüzünün müşahedesi, ehl-i cennetin

---

31 من لم یری الله فی الدّنیی و لم یری الله فی الآخرة

yüzlerinde 32 ilahi harfi müşahede etmelerine işaret eder. [Câvidânnâme-i Sağîr, cd 39; Mukaddimetü'l Hakâik, cd 8; İstivânâme, cd 65; Vahdetnâme-i İlâhî, cd 30216-7]

Rivayetlere göre rü'yet cuma günü asr vaktinde gerçekleşecektir, yani Allah cuma günü asr vaktinde yüzünü ehl-i cennete gösterecektir. Bu rivayet de Hurufilerce şerh edilmiştir: Öncelikle rü'yetullah, yüzde 32 ilahi kelimenin müşahedesi olduğundan 32 ilahi kelimenin rekâtlarda müşahedesi, cuma günü kılınan 15 rekât farz rekâtın hazardaki 17 rekâtla toplanmasıyla olur; yani rü'yet Cuma günü gerçekleşir.

Rü'yetin cuma günü gerçekleşmesini Hurufiler Nebâtîlerden kalma devr-i kamer inancıyla da açıklamışlardır. Buna göre Satürn (Zühal), Jüpiter (Müşteri), Mars (Merih), Güneş (Şems), Venüs (Zühre), Merkür (Utarit) ve Ay (Kamer) şeklinde yedi ecrâmın her birinin bin yıllık bir devr-i hâssı vardır ve 6 bin yıl da devr-i imtizacı vardır. Örneğin Zühal'in bin yıl devr-i hâssı, biner yıl Müşteri, Merih, Şems, Zühre, Utarit, Kamer ile devr-i imtizacı vardır ki, yedi bin yıl tamam olur. Müşteri'nin de bin yıl devr-i hâssı, biner yıl da Merih, Şems, Zühre, Utarit, Kamer ve Zühal ile devr-i imtizacı vardır ki, 7 bin yıl tamam olmuş olur... Dolayısıyla her bir gezegen 7 bin yıllık devir yapar. "*O, gökten yere, (yukarıdan aşağıya) işleri düzenler, sonra da o işler, sizin saydıklarınızdan bin yıl kadar olan bir günde Ona yükselir*" [SECDE 32:5] ayetinde görüldüğü gibi bizim bin yılımız Allah katında bir gün gibidir. Dolayısıyla her bir gezegenin 7 bin yılı 7 gün karşılığındadır. 7 gezegenin altısı devrini tamamlamıştır ve şu anda kamer devrini tamamlamaktadır. Kamer de 7 bin yıllık devrinin son bin yılını dönmektedir, yani Allah'ın katında 7. gün (*cuma-yı kübra*) tamamlanmaktadır. Son bin yılın ilk 100 yılı geçtikten sonra –ki duhâ vaktine karşılık gelir– Hz. Muhammed'e peygamberlik gelmiştir. 500 yıl öğle vaktine, 800 yıl

da asr (ikindi) vaktine karşılık gelir. Fazlullah da Hz. Peygamber'e nübüvvet verilmesinden 700 yıl sonra, yani bu son bin yılın asr vaktinde zuhur etmiştir. Dolayısıyla Hakk'ın yüzünü cuma günü, asr vaktinde göstermesi, Fazlullah'ın zuhurundan kinayedir. [Işknâme, cd 30313-5]

Muhitî'ye göre, Hz. Peygamber kamerin bu son bin yıllık devrinin 200. yılında, Fazlullah 800. yılında gelmiştir. Hz. Muhammed ile Fazlullah'ın zuhurları arasında 600 yıl vardır. [Keşfnâme, cd 72] Fazlullah'tan kinaye olan Âdem'in cuma günü yaratılması da Fazlullah'ın zuhuruna işaret etmektedir. [Işknâme, cd 30344-5]

Allah'ın cemali gözle görüleceği için gözle cuma günü arasında da bir ilişki kurulmuştur. Gözlerde bulunan 2 gözbebeği, 2 siyahlık ve 2 beyazlık toplamı 6 hat yapar. Bu da yer ve göklerin yaratıldığı 6 gün hizasındadır. Göz, kendisindeki siyahlık ve beyazlıklarla, altı günün gece ve gündüzünü görür. 7. güne ulaşıldığındaysa 6 kere 28 saat (7 x 24 = 168; 6 x 28 = 168) müşahede edilir, bu Hakk'ın 6 yönden müşahede edilmesini ifade eder. Gözlerdeki 6 hatta, gözlerin 2 mahalli eklenirse 8 hat olur, ki 4'er unsurdan oluştuklarından 32'ye eşittirler. Böylece gözlerdeki 32 hatta mutabık olarak, Hakk'ın veçhindeki 32 hat müşahede edilir. [Şerh-i Pencâh Pâye, cd 29637]

SONUÇ

Hurufiliğin inanç ve düşünce esaslarını ilk elden kaynaklara dayanarak tanıtmayı amaçlayan elinizdeki çalışma, bu amacı gerçekleştirmenin ötesinde, Hurufilikle ilgili öne sürülen hissi, öznel ve bilimsellikten uzak birçok teoriye ve konuyla ilgili birçok soruya cevap vermiştir.

Kendilerini Müslüman olarak tanımlayan, hatta gerçek anlamda İslamı temsil ettiklerine inanan Hurufileri başka bir dinin mensuplarıymış gibi göstermek, "Hurufilik dini" tabirini kullanmak, onları galat-ı şia veya Şiilikle ilişkilendirmek bu araştırmanın sonunda anlamını yitirmiştir inancındayız. İbadetleri Sünni inancına göre tarif etmekle birlikte Hurufiler mezheplerin ötesinde bir felsefe geliştirmişlerdir. Kıyamete yakın "tek dil, tek din ve tek millet" olacağına dair hadis gereğince, her dine yönelik bir davette bulunmuşlardır.

Hurufiler felsefelerini harfler üzerine kurmuşlar, ancak fikirlerini ortaya koyarken güçlerini rakamların güvenilirliğinden almışlardır. Kuran'ın yazıldığı 28 harf veya *lamelif*'in tekrarsız harfleriyle birlikte 32 harf, diğer ifadeyle Fazlullah'ın eserlerini yazdığı 32 harf, Fatiha'nın 7 ayeti, 14 mukattaat harfi veya bunların telaffuzunda ortaya çıkan 3 harfle birlikte 17 mukattaat harfi... Harflerin mevcudattaki, özellikle insandaki zuhurunun ispatlamak için Hurufilerin yaptıkları uzun hesaplar, aynı zamanda matematiğin kesin sonuçlarından güç alarak felsefelerini inandırıcı kılmak için de kullanılmıştır.

Hurufiler harflerin birliği, harflerin soyut varlıklar olarak öncesizliği, harflerin yaratılıştaki önemi ve harf temelli "varlığın birliği," isimmüsemma'nın aynılığı konularına getirdikleri yeni yorumlar ve bakış

açılarıyla felsefi-mistik anlamda bir çığır açmışlardır. Ancak bunların da ötesinde Kuran ve hadis yorumlarıyla bir kelime üzerinden geliştirdikleri özgür çağrışımlarla, günümüz felsefesine daha yakındırlar ve klasik tefsir anlayışının çok ötesinde yorumlar yapmışlardır. İsim ve müsemmanın aynılığı konusundaki yorumları ilk bakışta birçok insan tarafından basitçe gülünüp geçilecek cinsten olsa da, ileride Heidegger'in benzer düşünceleri ve yorumlarıyla yapılacak karşılaştırmalarla Hurufilerin bu konudaki yorumlarının değeri daha iyi anlaşılacaktır.

Her ne kadar "Âdem"le çoğu zaman Fazlullah kastedilmiş olsa da, bu açıklamaları "insan" kavramıyla ilişkilendirdiğimizde, insan vücudunun ve hepsinden önemlisi insan yüzünün kutsallığına yaptıkları göndermeler günümüz insanına önemli mesajlar verir. Hurufilerin çok sık vurgu yaptıkları "meleklerin bile secde ettiği insan" açıklamaları, sema ayininde Alevilerin birbirlerine yaptıkları secdede karşılığını bulur. Hurufiler hümanizm adına da ciddîye alınması gereken bakış açıları ortaya koymuşlardır. Ümmî hatların temel yapısından dolayı kadının erkeğe üstünlüğü hakkındaki yorumları da dikkate şayandır.

Bu noktada Hurufi felsefesi, "harf ve insan" temelli bir felsefe olarak da tanımlanabilir. Hurufiler harflerin en mükemmel şekilde tecelli ettiği insanı namazda, oruçta, Kâbe'de, Hacerül esved'de merkeze koymuştur. Kâbe ve Hacerül esved insana kinayedir ve tavaf temsilî olarak, insanın hatları sayısınca, insanın etrafında yapılır. Tüm ibadetlerde de bu durum rahatlıkla görülebilir.

Bu çalışmayla birlikte Hurufilerin karalanması kampanyasının bir parçası olarak söylenen, Hurufilerin dinin zahirini yadsıdıkları tezi çürütüldü. Hurufilerin ibadetlerin zahirine de batını kadar önem verdikleri, kendi ifadelerinden hareketle gösterildi. Hurufilerin ibadetlerini yerine getiren insanlarla bu konuda karşı karşıya gelmelerinin

ideolojileri açısından olumlu bir sonuç vermeyeceği de açıktır. Her şeyden önce Hurufilerin en büyük amaçları harflerle ilgili hakikatlerin bilinmesi ve Fazlullah'ın bu konudaki rolünün kabul edilmesidir. Hurufilerin ibadetleri yadsımaları, farziyetini reddetmeleri düşünülemez, çünkü ortaya koydukları sistemin en büyük dayanak noktalarından biri ibadetlerdir.

Hurufilerin ölümden sonrası hayatla ilgili açıklamaları bazı belirsizlikler içermekle birlikte, onların ölümden sonraki bir hayatın varlığını inkar etmedikleri de gösterilmiştir. Bu konuda Hurufi felsefesinde dikkat çeken nokta cennetin harflerin hakikatinin bilinmesiyle elde edileceği, hatta böylece cennet hayatının bu dünyada kazanılacağıdır.

Hurufilerin Fazlullah için Fazl-ı Hak, Fazl-ı ilâh gibi isimleri kullanmaları, onların Fazlullah'a uluhiyet atfettikleri anlamına gelmez. Ancak Fazlullah'ın uluhiyeti açıkça dile getirilmese de Hurufi eserlerde bunu çağrıştıracak ifadeler fazlasıyla mevcuttur. En azından Hurufilerce Fazlullah'ın Allah'ın bir mazharı olarak kabul edildiği rahatlıkla söylenebilir. Zaten Hurufiler tarafından tüm mevcudat Allah'ın bir mazharı olarak kabul edilmiştir, ancak bu zuhur Fazlullah'ta kâmilen olmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki, Hurufiler nezdinde Zat veya Zat-ı İlahi ile Fazlullah arasında net ve kesin bir ayrım vardır. Dolayısıyla Hurufileri kuru bir "şirk" veya "küfür" yaftasıyla yaftalamak da kısır bir yargı olacaktır.

Bu eserden hareketle Hurufilik üzerine yapılacak çalışmaların daha sıhhatli bir seyir takip edeceği muhakkaktır. Örneğin bu eserde Hurufiliğin diğer harfçilerden ayrıldığı noktalara temas edilmiştir, ancak Hurufilerin değindiği diğer konularda da benzer ve ayrıntılı karşılaştırılmaların yapılması kültür tarihi açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmadaki bilgiler ışığında Bektaşilikle veya diğer tarikatlarla Hurufi-

lik ilişkisi daha iyi değerlendirilebilecektir. Hurufilerin yaptıkları Kuran ve hadis yorumlarının toplu bir şekilde tekrar incelenip, diğer rivayet ve dirayet tefsirleriyle karşılaştırılması tefsir tarihi açısından önemlidir.

Nesimî de dahil olmak üzere Hurufi şairlerin şiirleri, Hurufi felsefesi bilinmediğinden doğru bir şekilde şerh edilememiştir. Çalışmada sunulan bilgiler sayesinde Hurufi, hatta Hurufilikten etkilenmiş diğer tarikat mensuplarının şiirleri daha iyi anlaşılacak ve şerh edilecektir. Dolayısıyla Hurufi şiir şerhleri başlı başına bir inceleme konusu olarak karşımızda durmaktadır.

Hak ile batıl arasındaki sınır çizgisi, İslamın tahammül sınırlarında dolaşan bir akım, İslam âleminin önemli bir tavır göstergesi olan Hurufilik hakkında bundan sonra şimdiye kadar söylenenlerden daha isabetli sözler söylemenin vakti gelmiştir diyoruz.

KAYNAKÇA

Hurufî Yazmalar

A'lâ Emîr Seyyid Aliyyu'l, *Beşâretnâme*, Tschudi Ktp., vr. 153b-200b; British Museum, Or., no. 6380, vr. 30a-62b.

— *Firaknâme*, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1158, vr. 41b-57a.

— *Kıyâmetnâme*, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1195, vr. 1b-90b; Tschudi Ktp., vr. 2b-95a; Cambridge University Ktp., MS. Browne E.7.

— *Kürsînâme*, British Museum, Or. 6379; Kitâbhâne-i Millî-yi Malakî, no. 2600; Bibliothèque Nationale, Persan, no. 255.

— *Mahşernâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1019, vr. 1b-191a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1034, vr. 7b-33a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1034, vr. 35a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1034, vr. 69b.

— *Mersiye*, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1158, vr. 57b-64a.

— *Tevhidname*, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1158, vr. 2b-36a; Tschudi Ktp., vr. 105b-144a; Kitâbhâne-i Millî-yi Melekî, no. 2600.

— *37 Gazel ve Bir Terci*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1019, vr. 195a-204a.

Alî, *Divân*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 186, vr. 194b-211a.

— *Şiirler*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1052, vr. 46b-54a.

— *Mesnevi Formunda Bir Şiir*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 186, vr. 218a-218b.

Arşî, *Divân*, M.K. Ali Emîrî Manzum, no. 282, 283, 284, 285; E. G. Browne, C. 6; British Museum, Or. 6294; Cambridge University Ktp., Or. 40, 488 ve 677; Konya Mevlana Müzesi K., Abdulbâkî Gölpınarlı Kit., no. 201.

— *Mesnevi*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1003, vr. 169a-173b.

Câvidî, A., *Risale*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 19b-39b.

— *Risale (Arşname'nin Bir Beytinin Şerhi Üzerine)*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 47b-48b.

— *Risale (Şerh)*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 437, vr. 178b-188a.

— *Şerh-i Câvidânnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 437, vr. 1b-87a; Cambridge University Ktp., Or. 43, vr. 88a-109a.

— *Şerh-i Pencâh Pâye*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 437, vr. 87b-177b.

— *Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşname*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1034, vr. 39b-68a.

Dede Işkurt, M., *Salâtnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1043, vr. 4b-52a; Konya Mevlana Müzesi, no. 6120.

Esterâbâdî Gıyâs al-dîn Muhammad, E., *Istivânâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 269, vr. 1b-101b; Vatikan Ktp., Persian, no. 34/2, vr. 13b-128b; Kitâbhâne-i Dânişgede-i Edebiyât u Ulûm-i İnsânî, no. 102/D; Kitabhâne-i Millî-yi Melekî, no. 4001; Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds, Persan, 24, vr. 1b-59b.

— *Mektup*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 825, vr. 1b-17b.

Esterâbâdî, H., *Hidayetnâme*, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1132.

Esterâbâdî Seyyid İshak, *Hâbnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1042, vr. 1b-69b; Vatikan Ktp., Persian, no.17.

— *Işâretnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1011, vr. 126b-134b; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1172.

— *Mahremnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1031, vr. 1b-57a.

— *Risale*, M.K. Ali Emîrî Farsça no. 993, vr. 62a-66b; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 71b-81b; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 109b-117b; M.K. Ali Emîrî, Farsça no. 993, vr. 51a-52a.

— *Tahkiknâme*, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1132; Cambridge University Ktp., Or. 43, vr.70b-86a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1054, vr. 85b-111b.

— *Turâbnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1032, vr. 1b-46b; M.K. Ali Emîrî Farsça no. 1034, vr. 7b-33a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1037, vr. 1b-34a; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 139; Cambridge University Ktp., Or. 43, vr. 2b-31b.

— *Velâyatnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1037, vr. 34b-67b.

Fâzilî Mîr, *Risale (Taksîm-i Salat u Evkât)*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 990, vr. 1b-58a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1039, vr. 1b-80a; M.K. Ali Emîrî Farsça no. 1054, vr. 1b-84a; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 162; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1292; Konya Mevlana Müzesi K., no. 6120; British Museum, Or. 6381, vr. 4b-101a; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 139.

Fazlullah Estarâbâdî, *Arşnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 992, vr. 1b-76b; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 99b-101a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1003, vr. 1a-76b; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1011, vr. 2b-78a; British Mu-

seum, Or. 6233, 6293.

— *Câvidânnâme-i Kebîr*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 920, vr. 1b-437a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1046, vr. 1b-322a; Cambridge University Ktp., Persian, Ee.1.27; British Museum, or. 5957, vr. 4b-481a; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 869.

— *Câvidânnâme-i Sağîr*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1000, vr. 1b-251a.

— *Divân*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 989, vr. 5b-25a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 186, vr. 178b-194b.

— *Divân-ı Fârisî-i Fadlullah Naîmî*, haz. Rustem Ali Af, Tahran, Dunyâ.

— *Muhabbetnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 824, vr. 1b-119a; Bibliothèque National, Supplément Persan, no. 107, vr. 2b-137a; Bibliothèque National, Ancien Fonds Persan, no. 24; Kitâbhâne-i Millî-yi Melekî, no. 4597.

— *Nevnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1011, vr. 82b-120b; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1030, vr. 1b-38a; Cambridge University Ktp., Manuscripts, Ee. 1.27; Konya Mevlana Müzesi Ktp., no. 1723.

— *Vasiyetnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 104a-b; M.K. Ali Emîrî Farsça, no. 1009, vr. 1b-9a; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1291, vr. 38a-45a.

Firişte, Abdulmecid b., *Ahiretnâme*, M.K. Ali Emîrî, Şer'iyye, no. 1363, vr. 1b-31b; M.K. Ali Emîrî, Şer'iyye no. 1364, vr. 1b-27a; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 9685, vr. 73b-93a; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 843; Konya Mevlana Müzesi Ktp., Abdulbâkî Gölpınarlı Kit., no. 2467; British Museum, Or. 5961, vr. 34b-57a; E. G. Browne, C.8, vr. 73b-76b.

— *Hâbnâme*, İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 9685, vr. 2a-53a.

— *Hidâyetnâme*, İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 9685, vr. 53b-72b; British Museum, Or. 6380, vr. 64b-103b; E.G. Browne, A. 43, vr. 89b-112b.

— *Işknâme*, M.K. Ali Emîrî, Şer'iyye, no. 1238, vr. 1b-136b; M.K. Ali Emîrî, Şer'iyye, no. 1362, vr. 58b-179a; M.K. Ali Emîrî, Şer'iyye, no. 1368, vr. 1b-127b; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 310; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 843; British Museum, Or. 5960; Cambridge University Ktp., Or. 44; Cambridge University Ktp., Turkish, Or. 531; Cambridge University Ktp. Or. 702; E. G. Browne, B. 15, vr. 5b-85b.

— *Lügat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Süleymâniye Ktp., Vehbi Efendi, no. 1979; Topkapı Sarayı M.K., no. 611.

Hasan Ebu'l Şeyh, *Beşâretnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1041, vr. 1b-54b; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 785; British Museum, Or. 6380, vr. 30a-62b.

— *Mesnevî*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1052, vr. 1a-3a.

— *Zübdetu'n-necât*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 67a-71a.

Kaytağ, K., *İtaatnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1052, vr. 8b-42a.

Misâlî, *Divân*, M.K. Ali Emîrî, Manzum, no. 390, vr. 37b-221a; M.K. Ali Emîrî, Manzum, no. 391.

— *Feyznâme*, M.K. Ali Emîrî Manz., no. 390, vr. 8b-37a; E. G. Browne, C. 9, vr. 51b-76a; Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmut Ef., nr. 3359/3, vr. 41b-68a; Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmut Ef., nr. 3735, vr. 1b-22a; Yazma Bağışlar, nr. 2268/3, vr. 78b-117a; Atatürk Ü. K., Seyfettin Özege Kit., Âgah Sırrı Levend, no. 412.

— *Miftâhu'l Gayb*, M.K. Ali Emîrî, Manzum, no. 390, vr. 1b-8a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1041, vr. 128b-140a; Konya Mevlana Müzesi K. no. 2416; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 77.

— *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1012, vr. 1b-215a; British Museum, Or. 5961, vr. 82b-86b.

Muhîtî, *Divân*, M.K. Ali Emîrî, Manzum, no. 396, 397; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 267; Süleymâniye K., Hacı Mahmut Kit., no. 2523; Konya Mevlana Müzesi K., Abdulbâkî Gölpınarlı Kit., no. 11.

— *Keşfname*, M.K. Ali Emîrî, Şer'iyye, no. 1356, vr. 1b-96b.

Mukîmî, *Vahdetnâme-i ilâhî*, M.K. Ali Emîrî, Şer'iyye, no. 1362, vr. 1b-57a; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 6821; Konya Mevlana Müzesi K., Abdulbâkî Gölpınarlı Kit., no. 23.

Nesîmî Seyyid İmâduddin, *Divân* (Türkçe), M.K. Hekimoğlu Ali Paşa, no. 639; Süleymâniye Ktp., Kadızâde Mehmet Efendi, no. 395; Ayasofya Ktp., no. 3977; Cambridge University Ktp., no. 567; Kitâbhâne-i Millî Tebriz, no. 3662; Kitâbhâne-i Merkezî-i Dânişgâh-ı Tahran, no. 3230.

— *Divân* (Farsça), İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 448; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 438; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 439; Konya Mevlana Müzesi K., no. 2416; Kitâbhâne-i Merkezî-i Dânişgâh-ı Tahran, no. 4195/13; Bibliothéque Nationale, s.p. 1777.

— *Nesîmî Divânı*, haz. H. Ayan, Akçağ, Ankara, 1990.

— *Divân*, haz. H. Mehmedzâde, Bakü, 1970.

— *Farsça Divân*, Ed. E. Cafer, Bakü, 1972.

— *Mukaddimetü'l hakâik*, M.K. Ali Emîrî, Şer'iyye, no. 946, vr. 1b-37b.

— *Imâdüddin Nesîmî Eserleri*, haz. H. Araslı-C. K. Ofundur, Bakü, Azerbaycan İlimler Akademiyası, 1973.

Penahî, *Mesnevî*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1041, vr. 114b-126b; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 310; Konya Mevlana Müzesi K. no. 2467; E. G. Browne, A. 43, vr. 121b-131a.

Rahmetullah, *Divân*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1003, vr. 77b-164a.

— *Şiir*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 186, vr. 217b-218a.

Refî'î, *Beşâretnâme*, M.K. Ali Emîrî, Manzum, no. 943, vr. 7b-82a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1041, vr. 56b-103b; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 310; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 310; Cambridge University Ktp., Turkish, Or. 569; British Museum, Add. 5, 986; E. G. Browne, A. 43, vr. 11b-54a.

— *Gencnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1041, vr. 104b-110a; İ.Ü. Kütüphanesi, Türkçe, no. 310; E. G. Browne, A. 43, vr. 115b-120a.

Şah Safîr, C., *Mesnevî*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 105a-109a.

Şerîf Mîr, *Beyânu'l Vâki'*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1053, vr. 1b-113b; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1027, vr. 1b-61a; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 239; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1170.

— *Divân*, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 130, vr. 1b-77a; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 152, vr. 1b-94a.

— *Hacnâme*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1035, vr. 1b-89a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1052, vr. 6a-6b.

— *İsm u Müsemmâ*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 40a-47a; İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1132.

— *Şerh-i Kasîde*, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 50, vr. 1b-196a; Cambridge University Ktp., Or. 62.

?, *Mukaddimetü'l Uşşâk*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 87.

?, *Divân*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 186, vr. 1b-178a.

?, *Fazlullah'ın Öldürülmesine Mersiye*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 186, vr.194b.

?, *Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1039, vr. 94b-111b; M.K. Ali Emîrî, no. 1039, vr. 81b-86a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 990, vr. 58b-62a.

?, *Nefâisu'l Hakâik*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 1b-19a.

?, *Arşnâme'den Dört Beytin Şerhi*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 99b-101a.
?, *Câvidânnâme'den İki Yerin Şerhi*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 101b-102b.
?, *Fazlullah'ın Halifelerinin İsimleri*,. M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 104b.
?, *Kuran Tefsiri*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1004, vr. 1b-155a.
?, *Fazlullah'ın Şeceresi*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1039, vr. 80b.
?, *Kurban Hakkında*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1039, vr. 81a.
?, *Gürgan Lehçesi Sözlüğü*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1039, vr. 86b-90b.
?, *Bayram Namazı Hakkında*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1039, vr. 92a.
?, *Câvidânnâme'den Bir Cümlenin Şerhi*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1052, vr. 3a.
?, *Keşfnâme*, Cambridge University Ktp., Turkish, Or. 530, vr. 42b-86b.
?, *Mesnevî*, İ.Ü. Kütüphanesi, Farsça, no. 1158, vr. 65a-69a.
?, *Mesnevî*, Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds, Persan, no. 24, vr. 62b-80b.
?, *Miftâhu'l Âyet*, E. G. Browne, no. B. 15, vr. 2b-3b.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 47b-48b.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 49b-51a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 52a-61b.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 82a-99a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 102b-104a; M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1030, vr. 38b-39b
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 117b-124b.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 993, vr. 125a-129a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1009, vr. 9b-18b.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1009, vr. 18b-19a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1009, vr. 19b-55a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1009, vr. 55b.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1009, vr. 56a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1009, vr. 56b.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1011, vr. 121b-122a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1030, vr. 39b-42a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1039, vr. 94a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1052, vr. 42b-45b.

?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1052, vr. 54a-64b.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1052, vr. 65a-70a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Farsça, no. 1052, vr. 70b-71a.
?, *Risâle*, M.K. Ali Emîrî, Şer'iyye, no. 1340, vr. 1b-88b.
?, *Risâle*, E. G. Browne, C. 8, vr. 76b-90b.
?, *Risâle*, Bodleian (Oxford) Ktp., MS Laud, Or., no. 224.
?, *Risâle*, British Museum, Or. 5961, vr. 86b-?.

GENEL KAYNAKÇA

Addas, C., *Ibn 'Arabî ou La quête du Soufre Rouge*, Gallimard, Paris, 1989.
Ajand, Y., *Hurûfiye Der Târih*, Ney, Tahran, h.ş. 1369.
Akgündüz, A.-Öztürk, S., *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV, İstanbul, 1999.
Akpınar, Y., *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh, İstanbul, 1994.
— "Azerbaycan Türkleri Edebiyatı," *Türk Dünyası El Kitabı*, no. 3, 1992.
— *Bin Yılın Yüz Şairi; Azerbaycan Şiiri Antolojisi*, Kültür Bak., Ankara, 2000.
Aksu, H., *Amir Gıyâs al-dîn Muhammed al-Astarâbâdî ve İstivânâmesi*, İstanbul Üniversitesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, doktora tezi, 1981.
— "Ali el-A'lâ," DİA, c. 2,1989.
— "Câvidânnâme," DİA, c. 7, 1993.
— "Emîr Gıyâseddin," DİA, c. 11, 1995.
— "Fazlullah-ı Hurûfî," DİA, c. 12, 1995.
— "Firişteoğlu, Abdulmecid," DİA, c. 13, 1996.
— "Hurûfilik," DİA, c. 18, 1998.
Akün Ö. F., "Firishte-Oghlu," EI², c. 2, 1977.
Algar, H., "Ali al-A'lâ," *Encyclopaedia Iranica*, c. 1, 1985.
— "Astarâbâdî, Fazlallah," *Encyclopaedia Iranica*, c. 2, 1987.
— "Besâmî, Abd-al-Rahmân," *Encyclopaedia Iranica*, c. 4, 1990.
— "Nuktawiyya," EI², c. 8, 1993.
— "Horufism," *Encyclopaedia Iranica*, c. 12, 2004.
— "The Hurûfi Influence on Bektashism," *Bektachiyya: Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, haz. A. Popovic ve G. Veinstein, ISIS, İstanbul, 1995.

Alparslan, A., *Câvidânnâme'nin Nesîmî'ye Tesiri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, doçentlik tezi, 1967.

Alpay, G., "Refîî," İA, c. 9, 1993.

Âlûsî Sayyid Mahmud, Ş., *Rûhu'l meânî fi tefsîri'l Kur'âni'l azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut.

Amanat, A., "The Nuqtawi movement of Mahmûd Piskhâni and his persian cycle of mystical-materialism," *Mediaeval Ismaili History and Thought*, haz. F. Daftary, Cambridge University Press, 1996.

Amir-Moezzi, M. A., *Le guide divin dans le shi'isme originel*, Verider, Lagrasse, 1992.

— "Aspects de l'imamologie duodécimaine I: remarques sur la divinité de l'Imam," *Studia Iranica*, no. 25, 1996.

— "Fin du Temps et retour à l'Origine (Aspects de l'Imamologie duodécimaine VI)," *Mahdisme et millénarisme en Islam*, haz. M. Garcia-Arenal, 2000.

— "Notes à propos de la walâya imamite (Aspects de l'Imamologie Duodécimaine X)," *Journal of the American Oriental Society*, no. 122/4, 2002.

Âmolî, Şeyh H., *Vesâilu'ş-şîa*. Müessese-i Âlu'l-Beyt, Kum, h.k. 1409.

Amoretti, B.S., "Religion Under the Timurids and the Safavids," *The Cambridge History of Iran. The Timurid and Safavid Periods*. haz. S. Jackson, Cambridge University Press, c. 6, 1986.

Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Ege Üni. Ed. Fak. Yay., İzmir, 1985.

Artam Erdoğdu, G., *Recherches sur le mouvement hurufi dans l'Empire ottoman d'apres les sources turques et persanes (XIV-XVIe siecles)*, Université de Provence Aix-Marseille I, yüksek lisans tezi, Aix-en-Provence, 2001.

Askalanî, İbn Hâcer, *İnbâu'l gumr bi ebnâi'l umr*, haz. H. Ceyşî, el-Meclisu'l a'lâ, Kahire, 1972.

Aşkar, M., *Niyâzî-i Mısrî ve Tasavvuf Anlayışı*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1998.

Atalay, B., *Bektaşilik ve Edebiyatı*, Ant, İstanbul, 1991.

Ateş, S., *İşârî Tefsir Okulu*, AÜİF, Ankara, 1974.

Ayan, H., *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divânının Metni*, Ankara Üni. D.T.C.F., doktora tezi, 1970.

— "Yunus Emre'de Sayılar," *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 7-10 Ekim 1991*, AKM, Ankara, 1995.

Aydemir, A., *Ebu's-Suud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, TDV, Ankara,1993.

Ayvansarâyî Hüseyin, H., *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. F. Ç. Derin, V. Çabuk, İstanbul, 1985.

Azzavî, A., *Târihu'l Irak beyne ihtilâleyn*, Matbaatu't-Tufeyd el-Eliyye, Bağdat, 1936-39.

Babinger, F., "Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna 1444," *Oriens* 3, no. 2, Ekim 1950.

— *Mahomet II le Conquérant et son temps (1432-1481)*, Paris, 1954; *Muhammed the Conqueror and His Time*, çev. W. C. Manheim, Princeton, 1978.

— "Firişte-Oghlu," AIUON, c. 5, 1973.

— "Nesîmî," EI², c. 8, 1995.

Bağbân, R., *Makâlehâ-yı peyrâmûn-ı zindegî u hallâkiyet-i İmâdü'd-din Nesîmî*, Nevbel, Tebriz, h.ş. 1357.

Bağdâdî Ebû Mansûr, A., *El-fark beyne'l firak; Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. R. Fığlalı, TDV, Ankara, 1991.

Bâkillânî Muhammed b. Tayyib, E., *İ'câzu'l Kur'ân*, Dâru Kahraman, İstanbul, 1978.

Balivet, M., *Şeyh Bedreddin, Tasavvuf ve İsyan*, çev. E. Güntekin, İstanbul, 2000.

Balu, E., *Beşâretname, Refîî*, Türkiyat Enstitüsü, lisans tezi, no. 1583, İstanbul, 1975.

Balyânî, A., *Épitre sur l'Unicité absolue*, çev. M. Chodkiewicz, Paris, 1982.

Bashir, S., "Deciphering the Cosmos from Creation to Apocalypse: The Hurûfiyya Movement and Medieval Islamic Esotericism," *Millennialism: Motifs and Movements*, haz. A. Amanat, New Haven, Yale University Press.

— "Enshrining Divinity: The Death and the Memorialization of Fazlallah Astarâbâdî in the Development of Hurûfî Thought," *Muslim World*, no. 90, Sonbahar 2000.

— *Fazlallah Astarabadi & the Hurufis*, One World Pub., Oxford, 2005.

Baudier, M., *Histoire générale de la religion des Turcs*, Paris, 1625.

Bausani, A., "Religion in the Saljuq period" ve "Religion Under the Mongols," *The Cambridge History of Iran: The Saljuq & Mongol Periods*, haz. J. A. Boyle, Cambridge Uni. Press, c. 5, 1968.

— "Hurûfiyya," EI², c. 3, 1971

Bayât, A., "Hurufiyân," *Ber-resîhâ-yı Târihî 8/5*, 1357.

Bekkî, N., *Namazın Sayısal Mucizesi*, Nun, İstanbul, 1996.

Belhî, Abû'l Me'âlî, F., *Beyânu'l Edyân*, haz. M. Takî Dânişpejûh, İntişârât-ı Mevkûfât-ı Dr. Muhammad Efşâr, Tahran, 1376.

Beyâzî, A. Yusuf Nebâtî, *E's-sırâtu'l Mûstakîm*, Kitâbhâne-i Hayderiye, Necef, h.k. 1384.

Beydâvî, el-Kâdî Abdullah b. Ömer b. Muhammad E'ş-Şîrâzî, *Envâru't-tanzîl ve Esrâru't-Ta'wîl*, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

Birdoğan, N., *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik*, Berfin, İstanbul, 1994.

— *İttihat Terakki'nin Alevilik Bektaşilik Araştırması*, Berfin, İstanbul, 1994.

— *Alevi Kaynakları 1*, Kaynak, İstanbul, 1996.

Birge, J. Kingsley, *The Bektashi Order of Dervichees*, Luzac & Co, Londra, 1937.

— *Bektaşilik Tarih*, çev. R. Çamuroğlu, Ant, İstanbul, 1991.

Bolay, M. N., *İbn Sina*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988.

Bolay Hayri, S., *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ, Ankara, 1996.

Bombaci, A., *Histoire de la littérature turque*, çev. I. Mélikoff, Paris, 1968.

Borsî, R., *Les orients des lumières*. çev. H. Corbin, Verdier, Lagrasse, 1996.

Bosnavî, A., *Terceme-i Fusûs*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, h.k. 1290.

Bostan, İ., "Alıncak," DİA, c. 2, 1989.

Böwering, G., *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam: The Qur'anic Hermeneutics of the Sufi Sahl al-Tustari*, Berlin, 1979.

Brion, M., *Menem Timur-ı Cihânguşâ*, çev. Z. Mansûrî, Mûstevfâ, Tahran, h.ş. 1382.

Brockelmann, C., *Geschichte der arabischen litteratur*, 3 cilt, Leiden-New York, 1996.

Browne, E. G., *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (AD 1265-1502)*, 3 cilt, Cambridge, 1920.

— "Some Notes on the Literature and Doctrines of the Hurufi Secte," *Journal of Royal Asiatic Society*, 1898.

— "Further Notes on the Literature of the Hurufis and Their Connection with the Bektashi Order of Dervichees," *Journal of Royal Asiatic Society*, 1907; "Nuwistehâ-ye Hurûfiyyân," çev. A. Hosaynî, *Farhang-e Irân-zemîn*, no. 26, h.ş. 1365.

— *A Literary History of Persia*, 4 cilt, Cambridge, 1920-24; *Târîh-e Edebiyyât-e Irân*. çev. R. Yâsemî, Tahran, h.ş. 1357; *Ez Sa'di ta Cami: Tarih-i Edebi*

Iran Asr-i İstila-yi Mogol ve Tatar, çev. Ali Asgar Hikmet, Tahran, 1960.

Buni Ahmad b. 'Ali, *Shams al-Ma'ârif ve Letâif al-'Avârif,* Matba'a Mustafa Muhammad, Kahire, tarihsiz.

Burchardt, T., *Clé spirtiuelle de l'astrologie musulmane,* Milano, 1974.

— *Astroloji ve Simya,* çev. Mehmet Temelli, Verka, İstanbul, 1999.

Burrill Kathleen, R. F., *The Quatrains of Nesimî: Fourteenth-century Turkic Hurufi,* Paris, 1972.

Bursalı Tahir, M., *Osmanlı Müellifleri,* Meral, İstanbul, 1972.

Caferoğlu, A., "Azerbaycan Edebiyatı," *Türk Dünyası El Kitabı,* 1976.

Candan, A., *Kur'an Tefsirinde Sapma ve Nedenleri,* Denge, İstanbul, 2000.

Cânib, A., "Seyyid Nesîmî ve Tuyuğları," *Güneş Mecmuası,* no. 7, 1927.

Canteins, J., *Phonèmes et archétypes,* G. P. Maisonneuve et Larose, Paris, 1972.

— *La voie des lettres-Tradition cachée en Israël et en Islam,* Albin Michel, Bibliothèque de l'Hermétisme, Paris, 1981.

Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque Nationale, haz. E. Blochet, Paris, Imprimerie Nationale, c. I, 1905; c. II, 1912; c. III, 1928.

Catalogue des manuscrits persans, I. Ancien fonds, Bibliothèque Nationale, haz. F. Richard, Paris, 1989.

Catalogue des manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale, haz. E. Blochet, Imprimerie Nationale, Paris, 1932.

Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, haz. C. Rieu, c. I-III, 1966; c. IV, 1977.

Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, haz. C. Rieu, Londra, 1888.

Cerrahoğlu, İ., *Tefsir Usulü,* TDV, Ankara, 1995.

— *Tefsir Tarihi,* Fecr, İstanbul, 2001.

Chittick, W., *The Sufi Path of Knowledge,* Albany, S.U.N.Y. Press, 1989.

— *The Self-Disclosure of God-Principles of Ibn al-'Arabî's Cosmogology,* Albany, S.U.N.Y. Press, 1998.

Chodkiewicz, M., *Un océan sans rivage-Ibn 'Arabî, le Livre et la Loi,* Paris, Seuil, La librairie du XXème siècle, 1992.

— *Le sceau des saints: Prophétie et sainteté dans la doctrine d'Ibn 'Arabi,* Paris, 1986.

Cilacı, O., *Dinler ve İnançlar Terminolojisi,* Damla, İstanbul, 2001.

Corbin, H., *L'imagination créatrice dans le soufisme d'Ibn 'Arabî*, Paris, 1958.
— *En Islam iranien, aspects spirituels et philosophiques*, 4 cilt, Paris, 1972.
— *Corps spirituels et corps célestes: de l'Iran Mazdéen à l'Iran Chî'ite*, Buchet-Chastel, Paris, 1979.
— *La philosophie iranienne islamique au XVII&XVIII. siècle*, Buchet-Chastel, Paris, 1981.
— *Philosophie iranienne, philosophie comparée*, Buchet-Chastel, Paris, 1985.
— *L'Alchimie comme art hiératique*, L'Herne, Paris, 1986.
Crow, W.B., *Büyünün, Cadılığın ve Okültizmin Tarihi*, çev. Fulya Yavuz, Dharma, İstanbul, 2002.
Cündioğlu, D., *Kur'anı Anlamanın Anlamı*, Tibyan, İstanbul, 1995.
— *Anlamın Buharlaşması ve Kuran*, Tibyan, İstanbul, 1997.
Cürcânî, Ali b. Muhammad b. Ali es-Sayyid, *Kitabu't-ta'rifat*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1998.
Çağrıcı, M., "Bistâmî, Abdurrahman b. Muhammed," DİA, c. VI, 1992.
Çakan Lütfi, İ., *Hurafeler ve Batıl Inançlar*, Marifet, İstanbul, 1981.
Çamuroğlu, R., *Sabah Rüzgarı: Ene'l-Hakk Demişti Nesimî*, Metis, İstanbul, 1992
Çelebi, A., *Meşâiru'ş-Şüerâ*, TTK Ktp. no. YI/112.
Çelebi, İ., *İslâm Inancında Gayb Problemi*, MÜİF, İstanbul, 1996.
Çelebi, K., *Kaşf al-zunûn*, MEB, İstanbul, 1971.
Çelebioğlu, A., "Harflere Dair," *Millî Kültür*, no. 2, Haziran 1980.
Çetin, A., *Kıra'atların Tefsire Etkisi*, Marifet, İstanbul, 2001.
Çetiner, B., *Ebu'l-Berekat en-Nesefi ve Medârik Tefsiri*, İstanbul, İFAV, 1995.
Çubukçu, Agah, İ., *Mezhepler, Ahlâk ve Islam Felsefesi ile İlgili Makaleler*, AÜİF, Ankara, 1984.
— *Islam Düşünürleri*, AÜİF, Ankara, 1983.
Daftary, F., *The Ismâilis: Their History and Doctrines*, Cambridge Uni. Press, 1992.
Degrand, A., *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris, 1901.
Dermici, M., *Kur'an Tarihi*, İstanbul, İFAV, 1997.
Devletşâhî, A., "Hurûfiye der dâiretu'l-ma'ârif-i teşeyyû," *Gulistân: Fasl-nâmayi şûrâ-yi gostereş-i zebân u edebiyât-ı fârisî*, 4/1, 1990.
Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, haz. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yayınla-

rı, İstanbul, 1992.

Drower, E. S., *The Secret Adam*, Clarendon Press, Oxford, 1960.

Duassaud, R., *Histoire et religion des Nosairis*, E. Bouillon, Paris, 1900.

Ebu Zeyd Nasr Hamid, *Felsefetu'l Tevîl*, Beyrut, 1983.

— *İlahi Hitabın Tabiatı*, çev. M. E. Maşalı, Kitabiyat, Ankara, 2001.

Eco, U., *Yorum ve Aşırı Yorum*, çev. Kemal Atakay, Can, İstanbul, 1997.

Eflaki, A., *Menakibu'l Ârifin*, haz. Tahsin Yazıcı, Kabalcı, İstanbul, 2006.

El-Hakîm, S., *El-mu'cemu'l sûfî: El-hikme fi hudûdi'l Kelime*, Beyrut, 1401.

El-Huseynî Ma'rûf, H., *Tasavvuf ve Teşeyyu'*, çev. S. M. Sâdık Ârif, Meşhed, Müessese-i Çâp u İntişârât-ı Âsitân-ı Kuds-ı Razavî, h.ş. 1375.

Emiroğlu, M., *Kur'an Mucizeleri*, İstanbul, Zig-zag, 1986.

Epstein, P., *Kabala, Musevi Mistiklerin Yolu*, çev. N. Karayazgan-Ş. Barkın, İstanbul, Dharma, 2000.

Erbilî, Ali b. Isâ, *Keşful Gamme*, Mektebetu Benî Hâşimî, Tebriz, h.k. 1381.

Ergun Nüzhet, S., *Bektaşi Şairleri*, haz. R. Hulusi, İstanbul, 1928.

— *Halk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul, 1938.

Ertaylan Hikmet, İ., *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakü, 1928.

— *Hurufi Edebiyatı Örnekleri I: Gencnâme-i Reft'î*, İ.Ü. Yayınları, İstanbul, 1946

— *Hurufi Edebiyatı Örnekleri II: Mathnawi-i Penahi*, İ.Ü. Yayınları, 1946.

Eréhier, E., *Felsefe Tarihi*, çev. M. Katırcıoğlu, MEB, İstanbul, 1969.

Estarâbâdî Seyyid, Ş. H., *Tevîlul-âyâtu'z-zâhire*, İntişârât-ı Câmia-i Müderrisîn, Kum, h.k. 1409.

Evrim, M. S., *Çağımız Kur'an Bilgisi*, Ankara, 1973.

Eyice, S., "Gülbaba Tekkesi ve Türbesi," DİA, c. 14, 1996.

Fazlurrahman, *Islam*, çev. M. Dağ ve M. Aydın, Selçuk, Ankara, 1996.

Ferheng-i Cograya-yi Iran, Daire-i Cografya-yi Sitad-i Artis, Tahran, h.ş. 1329.

Ferruh, Ömer, A., "İhvân-ı Safâ," *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, haz. M. Muhammad Şerîf, İnsan, İstanbul, 1997.

Fığlalı Ruhi, E., *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk, İstanbul, 1986.

Filiz, L., *Noktanın Sonsuzluğu*, Gri, İstanbul, 1995.

Gale, J., *Numeroloji*, çev. N. Yazgülü, Gün, İstanbul, 1999.

Gazâlî Abû Hamid Muhammad b. Muhammad, *El-maksadu'l esnâ fî Sharhi esmâillâhi'l hüsnâ*, haz. A. Kubbânî, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut.

Geoffroy, E., *Le soufisme en Egypte et en Syrie sous les derniers Mamelouks et les premiers Ottomans, orientations spirituelles et enjeux culturels*, Şam, 1995.

Gibb, E.J.W., *Osmanlı Şiir Tarihi*, çev. Ali Çavuşoğlu, c. I-V, Akçağ, Ankara, 1999.

Gimaret, D., *Les Noms divins en Islam*, Cerf, Paris, 1988.

Giovanni, F., *A History of Gnosticism*, çev. A. Alcock, Cambridge, 1990.

Goldziher, İ., *Islam Tefsir Ekolleri*, çev. M. İslamoğlu, Denge, İstanbul, 1997.

— *Dershâ-î derbâre-i Islam*, çev. A. N. Münzevî, h.ş. 1357.

Gölpınarlı, A., *Melâmilik ve Melâmiler*, İstanbul, 1931

— "Rûhî-i Bağdâdî," *Aylık Ansiklopedi*, no. 4, 1948.

— *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul, İnkılâp, 1953.

— *Nesimî-Usuli-Ruhi, Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, İstanbul, Varlık, 1953.

— "Fadlallâh-i Hurufî'nin Oğluna Ait Bir Mektup," *Şarkiyat Mecmuası*, no. 1, 1956.

— "Fazlullah-i Hurufî'nin vasiyyat-Nâme'si veya vesâyâsı," *Şarkiyat Mecmuası*, no. 2, 1958.

— *Alevî-Bektaşî Şairleri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1963.

— *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İstanbul, İnkılâp, 1963.

— "Bektaşîlik-Hurûfîlik ve Fadl Allah'ın Öldürülmesine Düşürülen Üç Tarih," *Şarkiyat Mecmuası*, no. 5, 1964.

— "Hurûfîlik ve Mîr-i Âlem Celâl Bik'in Bir Mektubu," *Türkiyat Mecmuası*, no. 14, 1965.

— "Fadl Allâh Hurûfî," EI², c. 2, 1965.

— *Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin*, Eti, İstanbul, 1966.

— "Hurûfîlik," *Türk Ansiklopedisi*, c. IXX, 1971.

— *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, TTK, Ankara, 1989.

— *Tarih Boyunca Islam Mezhepleri ve Şiilik*, Ensariyan, Kum, 1991.

— *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Ensariyan, Kum, 1991.

— *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, TTK, Ankara.

— "Nesîmî," İA, c. IX, 1993.

Gönensay, H. T.-Banarlı, N. S., *Türk Edebiyatı Tarihi*, Remzi, İstanbul, 1943.

Götz, M., *Türkische Handschriften*, Wiesbaden, 1968.

Gril, D., "La science des lettres," *Les Illuminations de la Mecque*, haz. M.

Chodkiewicz, Sindbad, Paris, 1988.

Guénon, R., *Les symboles fondamentaux de la science sacrée*, Paris, 1962.

— *Aperçus sur l'ésoterisme islamique et le Taoïsme*, Gallimard, Paris, 1973.

— *Geleneksel Formlar ve Kozmik Devirler*, çev. Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İnsan, İstanbul, 1997.

Güner, M. R., *Okültizm Ttarih Boyunca Gizli Bilimler*, Dönüşüm, İzmir, 2001.

Günaltay, M.Ş., *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, Kaknüs, İstanbul, 2001.

Gümüş, S., *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan, İstanbul, 1990.

Guyard, S., *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaélis*, Imprimerie Nationale, Paris, 1874.

Hallac-ı Mansur, Ebu'l-Mugis el-Hüseyin. *Tavâsin*, çev. Yaşar Günenç, İstanbul, Yaba, 2002.

— *Kitabu'l Tavâsin*, haz. L. Massignon, Librairie Paul Geuthmer, Paris, 1931.

— *Ahbâru'l Hallâc*, haz. L. Massignon, Rûznâme-i Ittılâ'ât, Tahran, 1368.

Halın, H., *Kosmogologie und heilslehre der frühen Ismâ'îliyya*, F. Steiner, Wiesbaden, 1978.

— *Die Islamiche Gnosis: die extreme Schia und die 'Alawiten*, Artemis Verlag, Zürih, 1982.

Hamdan, A., *Ilmu'l hurûf ve Aktâbuhû*, Maktabat Madbûlî, Kahire, 1990.

— "Ghazali and the Science of Huruf," *Oriento Moderno*, no. 65, 1985.

Hameviye, S., *El-misbâh Fî't-tasavvuf*, haz. N. M. Hürevî, Mevlevî, Tahran, 1362.

Hançerlioğlu, O., *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, Remzi, İstanbul, 1993.

Harun, Y., *Kur'an Mucizeleri*, Vural, İstanbul, 2000.

Hasluck, F. W., *Bektaşilik Tetkikleri*, çev. R. Hulûsî, İstanbul, 1918.

Hımarlu, T., *Imâduddin Nesîmî ve Nihzet-i Hurûfiye*, Telâş, Tebriz.

Hıyâvî, R., *Hurûfiye*, Neşr-i Âtiye, Tahran, h.ş. 1378.

Hidâyet Han, R., *Tezkîre-i riyâzu'l Ârifîn*, Çâp sengî, Tahran, 1305.

Hitti, P. K., *The Origins of the Druze People and Religion with Extracts from Their Sacred Writings*, Columbia University Press, New York, 1928.

Huart, C., *Textes persans relatifs à la secte des Houroûfîs*: suivis d'une étude sur la religion des houroûfîs par le docteur Rıza Tevfîq connu sous le nom de

Feylesouf Rıza, E. J. Brill Imprimerie Orientale, Leyden-Londra, 1909.

— "Firishte-zâde," EI², 1927.

— "Hurûfî," EI², 1927.

— "Hurûfîlik," EI, 1988.

— "Fazlullah," İA, c. 4, 1993.

Hurtwitz, S., *Physhologial Aspect in Early Hasidic Literature*, Northwestern University Press, 1965.

Hyacinth, L.R., *Mazandarân u Astarâbâd*, çev. G. V. Mazenderânî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, h.ş. 1383.

İbn Arabî, Muhyiddin, *El-fütuhâtu'l Mekkiyye*, Kahire, 1329/1911; çev. M. Chodkiewicz, *Les illuminations de La Mecque/The Meccan Illuminations*, Paris, Sindbad, 1988.

— *El-ikd el-manzum fi havas el-hurûf*, AY., Hacı Beşir Ağa Ktp., no. 659/4.

— *Cifr el-Cami'*, AY., Hacı Mahmut Efendi Ktp., no. 4224/16.

— *Harflerin İlmi*, çev. M. Kanık, Asa, Bursa, 2000.

— *Istihrâcu Hurûf*, Bibliothèque DTCF, İsmail Sâib Sencer Kol., no. 4378.

— *Kitâb al-bâ*, Mektebetu'l Kâhire, Kahire, 1954.

— *Kitâb al-isfâr an netâicu'l asfâr; Le dévoilement des effets du voyage*, haz. Denis Gril, éditions de l'Éclat Combas,, 1994.

— *Le livre du mîm, du wâw et du nûn*, haz. Ch.-A.Gilis, Albouraq, Beyrut, 2002.

— *Medhal ila ilmi'l-hurûf*, AY., Süleymâniye, Crh., no. 2080/4.

— *Nakşe'l-Fusûs*, haz. İ. Kutluer, Ribat, İstanbul, 1981.

İbn Batrîk, Hallî b. Hasan, Y., *El-umde*, İntişârât-ı Câmia-i Müderrisîn, Kum, h.k. 1407.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, MEB, İstanbul, 1970.

İbn Hişam, *Es-siretü'n-Nebeviyye*, haz. T. A. Sa'd, Daru'l-Cîl, Beyrut, 1975.

İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *Muhtasar İbn Kesir Tefsiri*, çev. A. Erkan, Sağlam, İstanbul, 1992.

İbn Masarra, El-Cebelî, "Kitâb havâssu'l hurûf ve hakâikihâ ve usûlihâ" *Min kazâyâ el-fikru'l İslâmî*, haz. M. K. Ca'fer, Kahire, 1978.

İbn Sina, Abû Ali El-Huseyn, "El-Risâlatu'l Neyrûziyye fî Meâni'l-Hurûfi'l-hecâiyye," *Tis'a resâil fi'l hikme ve't-tabî'iyyât*, Matbaatu'l Hindiyye, Kahire, 1908.

— *Esbâbu Hudûsi'l-hurûf*, haz. M. Hatîb, El-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire, 1352.

İfrah, G., *Rakamların Evrensel Tarihi*, çev. K. Dinçer, Tübitak, İstanbul, 1999.

Ihsâî, Ibn-i Abî Cumhur, *Avâliyu'l Âlî*, Intişârâtu'ş-şühedâ, Kum, h.k. 1405.

İhvân-ı Safâ, *Resâilu Ihvâni's-Safâ ve Hullânu'l-vefâ*, Dâru Sâdır, Beyrut.

— *Mücmelü'l Hikme: Resâil-i Ihvânu's-Safâ*, haz. M. Takî Dâniş Pejûh-I. Efşâr, Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mutâla'ât-ı Ferhengî, Tahran.

Ilic, S., "Hurufi Heresy in the 15th Century Anatolia and its Impact on the Ottoman Religious Thought" *Middle East Studies Association 40th Annual Meeting*, Boston, ABD, 18-21.11.2006.

— "Abd al-Majid b. Firishte (d. 1459/60) and the Early Turkish Readings of Hurufi Corpus Canonicum," *XVII International Congress of Turkish Studies CIEPO*, Trabzon, 18-23.9.2006.

— "Hamzawi and Hurufi Heresy in Bosnia as Reaction to the Political Crisis of the Ottoman Empire in the Second Half of the 16th Century," *Bulgarian Historical Review*, c. 28, 2000.

İnalcık, H., *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, New York, 1989.

— *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, TTK, 1954.

İnanç, M.H., "Cihanşah," İA, MEB, İstanbul, 1947.

İsfehânî, R., *El-müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, haz. A. M. Halefullah, Mektebetu'l Anglo, Kahire, 1970.

İshak Efendi, Harputlu, *Kâşifu'l Esrâr ve Dâfiu'l-eşrâr*, TTK, nr. Y/441, Ankara.

İsmail Paşa, Bağdatlı, *Keşf-el-zunun zeyli I-II*, haz. Ş. Yaltkaya-Kilisli R. Bilge, İstanbul, 1945-1947.

İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu, 1828-1928, haz. H. Duman, İstanbul, 1986.

Ivanow, W., *Ismaili Literature*, Tahran, 1963.

İzmirli, İ. H., *Islam'da Felsefe Akımlar*, haz. N. A. Özalp, Kitabevi, İstanbul, 1995.

Izutsu, T., *Unicité de l'Existence et création perpétuelle en mystique islamique*. Les Deux Océans, Paris, 1980.

Jacob, G., *Die Bektaschijje*, Münih, 1909.

— *Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-Ordens der Bektaschis*, Berlin, 1908.

Johns, A. H., "Daka'ik al-Huruf by 'Abd al-Ra'uf of Singkel," JRAS, 1955.

Kahraman, A., *Mukayeseli Dinler Tarihi*, Marifet, İstanbul, 1993.

Kam, F.-Aynî, M. A., *Ibn Arabi'de Varlık Düşüncesi*, haz. İ. Kara, İnsan, İstanbul, 1992.

Kaçalın, M. S., "Gülbaba," DİA, c. 14, 1996.

Kansızoğlu, Y., *Hurûfilik Tasavvuru ve Kur'an Yorumuna Olan Etkileri*, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fak. yüksek lisans tezi, 2003.

— *Şifreci Yanılgı*, Rağbet, İstanbul, 2004.

Kara, M., *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, Dergah, İstanbul, 1985.

Karagözlü Zekâvetî, A. R., *Cünbüş-i Noktaviye*, Neşr-i Edyân, Kum, 1383.

— "Cünbüş-i hurûfiye der asr-ı Timûrî," *Aşinâ* 6/31, 1996.

Karakaşzâde, *Nûru'l-Hüdâ li-men ihtedâ*, Ms. Staatsbibliothek Berlin, Or. quart, 1422.

Karatay, F. E., *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Basmalar Kataloğu*, İstanbul, 1949.

— *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1961.

— *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1961.

Kasimi, C., *Kur'an'ı Anlamak, Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çev. S. Özel, İstanbul, İz, 1990.

Kasimov, O., "Notes sur deux textes hurûfi: Le Jâvidân-nâme de Fazlullah Astarâbâdî et l'un de ses commentaires, le Mahram-nâme de Sayyid İshâq".

Kathleen Burrill, R. F., *The Quatrains of Nesîmî*, The Hague ve Paris, 1972.

Kazvînî Muhammad Yusuf Vâle İsfahânî, *Huld-i Berîn; Ravza-i şişom u heftom*, haz. M. H. Muhaddis, Mîrâs Mektûb, Tahran, 1379.

Keddie, N., *Scholars, Saints and Sufis, Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, Berkeley, 1972.

Keskin, H., *İslam Düşüncesinde Bilgi Teoris*, Beyan, İstanbul, 1999.

Kileci Refii, M., *Risale-i Nur'da Kur'an Mu'cizeleri*, İz, İstanbul, 1998.

King, J.P., *Matematik Sanatı*, çev. N. Arık, Tübitak, Ankara, 2000.

Kiyâ, S., *Vâjenâme-i Gurgânî*, Dânişgâh-ı Tahrân, Tahran, h.ş. 1330.

— "Noktaviyân yâ Pesîhâniyân," *Iran Gûde*, no. 13, Tirmah, 1320.

— "Âgâhîhâ-yı tâze ez Hurûfiyân," *Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyât*, no. 2, 1333.

Koç, T., *Din Dili*, İz, İstanbul, 1998.

Kocatürk, V. M., *Tekke Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1988.

Koray, C., *Kur'an, İslâmîyet, Atatürk ve 19 Mucizesi*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994.

Köksal, M. F., "Seyyid Nesîmî'nin Bilinmeyen Tuyuğları," JTS, no. 24, 2000.

Köprülü, M. F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB, İstanbul, 1993.

— *Edebiyat Araştırmaları*, TTK, Ankara, 1999.

— "Nesîmî'ye Dair," *Hayat Mecmuası*, no. 20, 14 Nisan 1927.

Köprülü, O. F., "Gül Baba," İA, c. 4, 1993.

Kraus, P., *Jâbir ibn Hayyân –Contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam– Jâbir et la science grecque*, Kahire, 1942; Les Belles Lettres, Paris, 1986.

Kuleynî, S., *El-kâfî*, Dâru'l Kütübü'l İslâmiyye, Tahran, h.ş. 1365.

Kuluzâde, M., *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Azerbaycan İlimler Akademisi, Bakü, 1960.

Kuluzâde, Z., *Khurufizm i ego predstaviteli v Azerbaydzhane*, Bakü, 1970.

Kuntman, O., "Ondokuz Meselesinin Reddi ve Bu Mesele ile İlgili Önemli Açıklamalar," *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, no. 7, Mayıs 1988.

Kurt, M., *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İFAV, İstanbul, 1996.

Kürkçüoğlu, K. E., *Seyyid Nesimî Divânından Seçmeler*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1985.

Kuşeyrî, *Nahvu'l kulûbe's-saghîr*, haz. A. A. al-Jundî, El-Dâru'l arabiyya, Tunus.

Latîfî, *Tezkiretu'ş-şuarâ*, TTK Ktp, Y/108.

Les Manuscrits persans de l'Institut des Langues Orientales, haz. R. Victor, Amsterdam, 1971.

Levend, A. S., *Türk Edebiyatı Tarihi*, TTK, Ankara, 1973.

— *Divân Edebiyatı-Kelimeler ve Remizler-Mazmunlar ve Meşhumlar*, Enderun, İstanbul, 1980.

Lory, P., *Kaşâniye Göre Kur'an'ın Tasavvufî Tefsiri*, çev. S. Kılıç, İnsan, İstanbul, 2001.

— *Alchimie et mystique en terre d'Islam*, Gallimard, Paris, 2003.

— *La science des lettres en Islam*, Éditions Dervy, Paris, 2004.

Malik b. Nebî, *Kur'an-Kerim Mucizesi*, çev. E. Göze, TDV, Ankara, 1991.

Massignon, L., *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Cerf, Paris, 1999.

— *La passion de Hallâj*, 4 cilt, Paris, 1975.

Matti, M., *Extremist Shiites: the Ghulat Sects*, Sycrause University Press, New York, 1987.

Mecdî Efendi, *Tercüme-i şekâik-i nu'mâniyy*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1269.

Meclisî, A., *Bihâru'l Envâr*, Müesse El-Vefâ, Beyrut, h.k. 1404.

Melikoff, I., "Fazlullah d'Astarabad et l'essor du hurufisme en Azerbaydjan, en Anatolie et en Roumélie," in *Sur les traces du soufisme turc: Recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, İstanbul, ISIS, 1992.

— *Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe*, çev. Turan Alptekin, Cumhuriyet, İstanbul, 1998.

— *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin, Cem, İstanbul, 1994.

Menna'ul-Kattan, *Mebahis fi 'ulumi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1996.

Meriç, R. M., *Hurûfilik*, İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı lisans tezi, 1936.

Meşkûr, M. C., "Fitne-i Hurûfiye der Tebriz," *Mecelle-i Ber-resîhâ-yı Târihî*, c. 4, Mihrâbân 1348.

Mir Fatrus, A., *Cünbûş-i Hurûfiye ve Nihzet-i Pesîhâniyân; Noktaviyân*, Bâmdâd, Tahran.

Momen, M., *An Introduction to Shi'i Islam: The Hstory and Doctrines of Twelver Shi'ism*, New Haven-Londra, 1985.

Muhtar, C., "Hurûfî Türk Şairleri," MÜİFD, c. 4, 1986.

Mücmelü'l Hikme: Resâil-i İhvânu's-Safâ, haz. Muhammed Takî Dâniş Pejûh-İrec Efşâr, Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mutâla'ât-ı Ferhengî, Tahran.

Nasr, S.H., *Nazar-ı mütefekkirân-ı islâmî derbâre-i tabîat*, Harezmî, Tahran, h.ş. 1359.

Nefisi, S., *Tarih-i nazm u natr der Iran ve der zaban-i farisi ta payan-ı karn-ı dehom-ı hicrî*, Tahran, h.ş. 1344.

Nevâyî, A., *Iran ve Cihân*, Hümâ, Tahran, 1370.

Nicolay de, N., *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, CNRS, Paris, 1989.

Nişancı Muhammed Paşa, *Nişancı Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1279.

Niyâ, R. R., *Bedreddîn; Mezdekî-i Diger*, İntişârât-ı Âgâh, 1361.

Niyâzî Mısrî, *Mevaidu'l-Irfan*, çev. S. Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.

Norris, H. T., "The Hurûfî Legacy of Fadlullah of Astarâbâd," *The Heritage of Sufism II: The Legacy of Medieval Persian Sufism (1150-1500)*, haz. L. Lewisohn, Oxford, 1999.

— *Islam in the Balkans*, S.C., Columbia, 1993.

Nurbaki, H., *Kur'an Mucizeleri*, Damla, İstanbul, 1985.

Nûrî, M., *Müstedreku'l Vesâil*, Müessese-i Âlu'l-Beyt, Kum, h.k. 1408.

Nwyia, P., *Exégèse coranique et langue mystique*, Beyrut, 1970.

Ocak, A. Y., "Bektaşilik," DİA, c. 5.

— *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Ankara, TTK, 1992.

— *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Özege, S., *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt, İstanbul, 1970-82.

Özkaya, S., *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bahâilik Hareket*, Akademi, İzmir, 2000.

Özmen, İ., *Alevî-Bektâşî Şiirleri Antolojisi*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1998.

Öztürk, M., "Tefsirde Zahir-Batın Düalizmi ya da Tasavvufî Aşırı Yorum," *İslâmîyat Dergisi*, no. 3, 1999.

Pakalın, M.Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul, 1983.

Patroşofski. *Nihzet-i Serbedârân*, Peyâm.

Râzî, F., *Mefâtihu'l ghayb*, Dâru'l-Fenni'l-Arabî, Kahire, 1993.

— *Sharh Esmai'l Hüsnâ ve Huve'l Kitâbu'l Musemmâ Levâmi'ul Beyyinât*, haz. T. A. Sa'd, Kahire, 1976.

Refik, A., *Onaltıncı Asırda Râfizilik ve Bektâşilik*, Muallim Ahmet Halit K., İstanbul, 1932.

Rif'at, A., *Mir'atu'l-makasid fi def'il-mafâsid*, İbrahim Efendi, İstanbul, 1293.

Ritter, H., "Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit, II: Die Anfänge der, Hurûfisekte," *Oriens*, no. 7, Haziran 1954; "Âghâz-e fırqa-ye Hurûfiyya," çev. H. Mu'ayyad, *Farhang-e Irân Zamân*, no. 10, 1341.

Roemer, H. R., "The Successors of Timur," *The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Periods*, haz. S. Jackson, Cambridge University Press, 1986.

— "Timur in Iran," *The Cambridge History of Iran. The Timurid and Safavid Periods*, haz. S. Jackson, Cambridge University Press, 1986.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddin, *Mesnevî*, çev. V. İzbudak, MEB, İstanbul, 1990.

Rustamov, E., "Uzbekskie Poety XV veka i Khurufizm," *Narody Azii i Afriki*, no. 4, 1963.

Rypka, J., *History of Iranian Literature*, Dordrecht, 1968.

Sacy, S. de, *Exposé sur la religion des Druzes*, Impremerie Royale, Paris, 1828.

Sadıkoğlu, S.Ç., "Habîbî," DİA, c. 14, 1996.

Sağlam, B., *19 Meselesi ve Edip Yüksel'e Cevaplar*, Tebliğ, İstanbul, 1996.

— *Kur'an'ın Evrenselliği Kur'an Sembollerinin Dili*, Tebliğ, İstanbul, 1997.

— *Yaratıcı Evrim ve Adem Meselesi*, İnsan, İstanbul, 2001.

Shahak, I., *Ed-diyanetu'l-Yahudiyye ve Mevkifuha min 'Ayni'l-Yahud*, çev. H. Hızî, Sîna li'n-Neşr, Mısır, 1994.

Sahakain, W. S., *Felsefe Tarihi*, çev. A. Yardımlı, İdea, İstanbul, 1997.

Salih Hamdan, A., *Ilmi'l-huruf ve Ektabuhu*, Mektebetu Medbulî, Mısır, 1990.

Salih, S., *Mebahis fi ulumi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul.

Samancigil, K., *Alevî Şiirleri Antolojisi*, İstanbul, 1946.

Sâmî, Ş., *Kâmusu'l-a'lâm*, Mihran, İstanbul, 1316.

Schimmel, A., *Le Soufisme ou les dimensions mystiques de l'Islam*, Cerf, Paris, 1996.

— *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar, İstanbul, 1999.

— *Sayıların Gizemi*, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı, İstanbul, 2000.

Sholem, G., *La Kabbale*, Editions du Cerf, Paris, 1998.

Schuon, F., *Comprendre l'Islam*, Seuil, Paris, 1976.

Sehâvî Shamsaddîn Muhammad b. Abdurrahman, *E'd-dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Kahire, 1934.

Selvi, D., *Kur'an ve Ttasavvuf*, Şule, İstanbul, 1997.

Sherbok, D.-C., "The Alphabet in Mandaean and Jewish Gnosticism," *Religion*, no. 2, 1981.

Smith, M., "Al-Bistâmî," EI², c. I, 1991.

Struik, D. J., *Kısa Matematik Tarihi*, çev. Y. Şiker, Sarmal, İstanbul, 1996.

Suyûtî Celaleddin Abdurrahman, H., *El-itkan fi ulumi'l-Kur'an*, haz. M. el-Buğa, Dâr İbn Kesir, Beyrut, 2000.

Şehristânî Abû'l Fath, *El-milel ve'n-nihal*, haz. M. S. Keylânî, Dâru'l Maârife, Beyrut.

Şehrûr, M., *Lügavî Kur'an Okumaları*, haz. Mustafa Ünver, Sidre, Samsun, 2001.

Şekûr, M., *Târih-i Şîa ve fırkahâ-yı Islâm tâ karn-ı çahârom*, İşrâkî, Tahran, h.ş.1379.

Şeybî, K.M., *El-fikru'ş-Şiyeıyyü ve'n-nezeâtü's-sûfiyye hattâ matlaı'l-karni's-sânî aşera el-Hicrî*, Mektebetu'n-Nahda, Bağdat, 1966.

— *Teşeyyu' ve Tasavvuf tâ âgâz-ı sedde-i devâzdehom hicrî*, çev. A. R. Z. Karagözlü, Emîr Kebîr, Tahran, h.ş. 1359.

Şuşterî, Kadı N., *E's-savârimu'l Mihreka*, Çaphâne Nihzet, Tahran, h.k. 1367.

Taberî, *Muhtasar tefsiru't-Taberi*, haz. M. A. Sabuni-S. A. Rıza, çev. A. Keskin, Ümit, İstanbul, 1995.

Taberî, İ., *Berhî ber-resîhâ derbâre-i jihân-bînîhâ ve cünbüşhâ-yı ictimâ'î der Iran*, h.ş. 1348.

Tahir, M., *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333.

Tahtavî Ahmed, S., *Tercüme-i Tahtavî*, çev. S. A. en-Nakşibendi el-Halidi el-Ayntabi, Muhammed Salih Matbaası, İstanbul, 1285.

Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *E'ş-şekâiku'n-nu'mâniye*, haz. A. S. Furat, İstanbul, 1985.

— *Mevzuatu'l-ulûm*, çev. K. M. Efendi, İkdam Matbaası, İstanbul, 1313.

Tatçı, M., "Hayretî," DİA, c. XVII, 1998.

Taylan, N., *Gazzali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, MÜİF, İstanbul, 1994.

Tekin, G., "Turkish literature," *Islamic spirituality: Manifestations*, haz. S. H. Nasr, New York, 1991.

Tekin, Ş., *Kur'an'da Gizlenen Tarihler*, Nokta, İstanbul, 2002.

Terbiyet, M.A., *Dânişmendân-ı Azerbaycân*, Tahran, Meclis.

Tevekkülî, A., *Nihzet-i Hurûfiye*, Mîsâk Nûr.

Tietze, A., "A Document on the Persecution of Sectarians in Early Seventeenth-Century İstanbul," *Bektachiyya: Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, haz. A. Popovic-G. Veinstein, ISIS, İstanbul, 1995.

Timurtaş, F. K., "Türk Edebiyatı; XII. Asırdan XIX. Asır Ortasına Kadar," *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976.

Tohumcu, N., *Misâlî'nin Kitâb-ı Manzûme-i Feyznâme-i İlâhî Mesnevîsî*, Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı yüksek lisans tezi, Erzurum, 2002.

Tosunbaba, Z. A., *Bir Hurûfî Risalesi*, A.Y., Hacı Mahmut Efendi ktp., nr. 2949, vr. 19a.

Tschudi, R., "Bektashiyya," **EI²**, c. 1, 1960.

Tusî Ebû Nasr Serrâc, *El-lüma'; İslam Tasavvufu*, çev. H. K. Yılmaz, İstanbul, Altınoluk, 1996.

Tûsî, M., *Mecma'u'l-tehânî ve Mahdaru'l-emânî*, Kitâbhâne-i Melik, no. 477.

Tustarî, S., *Risâlatu'l Hurûf*, haz. M. K. Ca'fer, Kahire, 1974.

Türkologischer Anzeiger, Viyana, 1975-2000.

Uçman, A., *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatıyla İlgili Makaleleri*, MEB, İstanbul, 2001.

Uludağ, S., *İbn Arabî*, TDV, Ankara, 1995.

— "Bâtın İlmi," **DİA**, c. 7.

Ustaosmanoğlu, M., *Ruhu'l-Furkan Tefsiri*, Siraç, İstanbul, 1998.

Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1947.

Ümit, S., *XV. ve XVI. Yüzyılda Bektaşilik ve Hurufilik*, İstanbul Üniversitesi doktora tezi, İstanbul, 1966.

Ünver, M., *Hurûfîlik ve Kuran; Nesimî Örneği*, Fecr, Ankara, 2003.

Vajda, G., "Les lettres et les sons de la langue arabe d'après Abû Hâtim al-Râzî," *Arabica*, no. 8, 1961.

Verdâsebî, E., *Nemedpûşân*, İntişârât-ı İmâm, h.ş. 1358.

Yafi Abû Muhammad Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemeni, *Ed-durrun-nazım fî havassi'l Kur'ani'l-azim*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.

Yahia, O., *Histoire et classification de l'oeuvre d'Ibn 'Arabî*, 2 cilt, Institut Français de Şam, Şam, 1966.

Yakıt, İ., *Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötüken, İstanbul.

Yalçın, A., *Rakamların Esrarı; Numeroloji*, Çetin Ofset, İstanbul, 1976.

Yazır, Elmalılı M. H., *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1968.

Yetik, Z., *İnsanın Yüceliği, Guennoniyen Batınilik*, Fikir, İstanbul, 1992.

Yiğit, M., *Refî'î'nin Beşâretnâme'si, Dilbilgisi-Karşılaştırmalı Metin-Sözlük*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı doktora tezi, Van, 1986.

Yöntem, A. C., "Seyyid Nesimî ve Tuyuğları," *Güneş Mecmuası*, no. 7, Nisan

1927.

Yörükan, Y. Z., *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, haz. T. Yörükan, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1998.

Yurdagür, M., "Cefr," DİA, c. VII.

Yüce, A., *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, Çağlayan, İzmir, 1996.

Yüksel, E., *Asal Tartışma*, Ozan, İstanbul, 1988.

— *İlginç Sorular*, Ozan, İstanbul, 1999.

— *Mor Mektuplar*, Ozan, İstanbul, 2000.

Yüksel, N., *Konularına Göre Kuran-ı Kerim Fihristi*, Bayrak, İstanbul, 1995.

Yüksel, S., *Kur'an-ı Kerim ve 19 Efsanesi*, İnkılap, İstanbul, 1994.

Zehebî, M. H., *Et-tefsir ve'l-müfessirun*, Daru'l-Erkam, Beyrut, tarihsiz.

Zerkânî, M. A., *Menahilü'l-irfan fi ulumi'l-Kur'an*, Daru'l-fikr, Beyrut, 1996.

— "Er-risale fi ilmi'l-huruf," *Mefatihu'l-Ghayb*, Mısır, 1908.

Zerrînkûb, A., *Erziş-i Mîrâs-ı Sûfiyye*, Emîr Kebîr, Tahran, 1370.

— *Donbâle-i cüstucû; Der tasavvuf-ı İran*, Emîr Kebîr, Tahran, 1380.

DİZİN

Abbas Bûnî, 118

Abdest, 101, 154, 163, 294, 301, 420, 424-429, 432, 433, 465

Abdullah b. Zeyd (sahabe), 435

Abdussamed (Şahruh'un emiri), 22

Abdûl Isfahanî, 39

Abdülmecid b. Firişte, 9, 26, 28, 50, 87, 363, 390. *Ayrıca bkz.* Firişteoğlu.

Abdülvehhab eş-Şaranî, 124

Ab-ı hayat, 83, 274, 426

Âdem, Hz, 12, 15, 32, 38, 51-53, 67, 85, 98, 101, 113, 118, 120, 127-132, 136, 138, 140, 142, 144-149, 158, 165, 173, 179, 193, 195, 197, 202, 203, 211-213, 215, 216, 217, 219, 231, 240, 244-246, 255, 256, 257-262, 264-270, 272-276, 281-284, 287, 289, 290, 292-295, 300, 301, 302, 304, 306-331, 332-335, 338, 343-345, 347-352, 354, 355, 357-359, 364-368, 370-372, 376, 377, 378, 381, 383-386, 390, 391, 393, 394, 397, 401-403, 405-407, 409, 410, 416, 418, 419, 423, 425, 428, 430-434, 437, 438, 441-445, 450, 451, 453, 455, 458, 461, 463, 470, 471, 473, 474, 476, 480, 482, 483, 485, 489-493, 495, 497, 498, 500, 503-514, 516-519, 522-524, 529, 533, 534, 537, 539, 541-546, 549-551, 556-559, 561, 564, 567-569, 572, 574

Âdem-i hâkî, 257, 306, 308, 309, 322, 330, 350

Âdem-i hakikî, 114, 140, 306, 317, 322, 323, 325, 386, 511

Âdem-i mecazî, 306, 322

Ağazade Mehmet Dede (Mevlevi büyüklerinden), 178

Ahbâru'l Hallac (Hallac-ı Mansur), 117

Ahd-i Cedîd, 109

Ahiret, 75, 89, 126, 135, 138, 141, 512, 532-535-538, 566

Ahiretnâme (Abdülmecid b. Firişte), 89, 172, 184, 187, 239, 313, 318, 319, 382, 497, 498, 558, 569, 570

Ahmedî Lor, 21, 22

Ahmet (Hz. Muhammed), 129, 276, 385, 386, 407, 428, 430, 432, 445, 553, 555

Ahmet Gilânî (Derviş), 45

Ahmet Tahtavî (Seyyid), 124

Ahsen-i takvîm, 52, 127, 246, 343, 354

Akçahisar, 26, 29

Akdeniz, 18

Akkoyunlular, 23, 44

Akl-ı kûll, 114, 319
Aksu, Hüsamettin, 13, 75, 532
Akün, Ömer Faruk, 72
Akyazılı (Şair), 178
Aladağ, 159
Alaüddin Recai (Mevlana), 39
Alevilik, 181, 574
Alf Trisar Suialia, 108
Algar, Hamid, 13, 59, 162
Alıncak, 24, 43, 44, 57, 97, 511
Alıncak Kalesi, 41, 42, 44, 420, 511, 517, 522
Alî, 16, 77, 344
Ali (Derviş), 38, 45, 71, 77, 96, 532
Ali Fânî, 77, 165, 272, 301, 317, 459, 526
Ali Mağzayiş (Şeyh), 45
Ali Şah Şirazî, 58
Ali, Hz., 35, 112, 142, 145, 165, 181, 182, 183, 186, 187, 188, 189, 224, 233, 324, 417, 462, 539, 546, 547, 548, 556
Aliyy-i Giylânî (Derviş), 532
Aliyyu'l A'lâ, 5, 9, 24, 27, 28, 31, 41, 42, 45-47, 56-62, 66, 70, 78, 80, 81, 103, 159, 160, 164, 181, 423, 438, 455, 559
Amasya, 86
Anadolu, 9, 10, 24, 26, 27, 28, 56, 59, 68, 82, 84, 86, 179, 181, 532
Anfeka (Dudak altındaki kıllar), 144, 196, 215, 219, 280, 282, 283, 346, 351, 352, 412, 424, 449, 452, 468, 475, 479, 480, 493, 530, 551, 563, 566
Anka kuşu, 390
Ankara, 24
Arâf, 145, 146, 147
Arafat, 164, 322, 504, 518, 519
Arasat, 551, 555
Arnavutluk, 10, 26, 29, 94, 181
Arş, 115, 122, 142, 237, 238, 265, 273, 274, 275, 276, 278, 350, 396, 427, 497
Arşî, 10, 28, 31, 46, 48, 50, 57, 58, 65, 93-95, 127, 129, 139, 142, 143, 149, 153, 166-172, 204, 211, 242, 245, 249, 253, 262, 264, 265, 274, 277, 279, 288, 313, 317, 326, 344, 369, 372, 395, 396, 414, 415, 418, 466, 467, 471, 512, 543, 550, 562
Arşnâme (Fazlullah), 46-52, 56, 85, 96, 100, 104, 114, 129, 142, 145, 146, 206, 226, 232, 250, 257, 276, 281, 287, 307-310, 320, 330, 331, 339, 350, 352, 377, 378, 385, 386, 407, 409, 416, 420, 427, 428, 432, 433, 445, 457, 471, 473
Asa, 122, 214, 216, 353, 543, 544
Ashâb-ı kiram, 435
Ashâb-ı şimal, 134, 136
Ashâb-ı yemîn, 134-138
Asya, 18, 82
Âşık Çelebi, 86
Ateşbeyli tarikatı, 12, 179
Ay, 117, 265, 317, 323, 336, 337,

343, 394, 395, 497, 549, 571
Aydınoğlu Mehmed Bey, 87
Ayna, 135, 156, 175, 234, 285, 307, 427, 472-474, 495, 497
Azerbaycan, 9, 10, 20, 27, 41, 179
Azrail, 551, 552

Bağdat, 45, 66, 78, 532, 559
Bahaüddin (Derviş), 45
Bakü, 36, 37, 55, 82, 163
Balım Sultan, 178
Balkanlar, 9, 10, 24, 28, 29, 84, 181
Balus (Peygamber), 303
Başak, 341, 342, 343, 486
Batınilik, 26, 40, 111, 124, 150, 152-156, 162, 175
Bayezid (Mevlana), 45
Bayezid, II. (Osmanlı hükümdarı), 25, 86
Bayezid-i Bistami, 17, 57, 243
Bayrâmî Melâmîleri, 179
Baysunkar (Mirza), 21
Bektaşilik, 12, 25, 57, 60, 179, 181, 575
Belkıs (Sebe melikesi), 216, 354-357
Berat gecesi, 488, 489, 493
Besmele, 46, 122, 131, 183, 188, 209, 210, 215, 216, 268, 307-310, 355, 356, 372, 434, 440, 449, 456, 462, 463, 467, 470
Beşâretnâme (Refi'î), 9, 27, 50, 67, 82, 84, 85, 131, 137, 146, 208, 222-225, 227, 229, 230, 233, 235, 236, 251, 260, 262, 275, 283, 287, 289, 294, 299, 324, 326, 353, 355, 369, 374, 378, 394, 403, 406, 409, 414, 419, 425, 444, 473, 504, 510, 511, 515, 562
Beşâretnâme (Ebul Hasan), 48, 49, 51, 63, 64, 65, 66, 160, 161, 361, 362
Beşâretnâme (Aliyyu'l A'lâ), 59
Beyân-ı Namaz, 468, 478, 479, 480
Beyânü'l Vâki veya *Ma'âdiyye* (Mir Şerif), 31, 45, 69
Beynel âlemîn, 518, 519
Beytullah, 441, 451, 461, 508, 510, 517
Beytül Atik, 508, 509, 511
Beytül Haram, 400, 433
Beytül İzze, 500
Beytül Makdis, 267, 345-349, 367, 389, 400, 402, 417, 549, 555
Beytül Mamur, 399, 400
Bîbî Hatun (Fazlullah'ın kızı), 41
Bilal-i Habeşî, 435, 439-442, 459
Bitlis, 41
Boğa burcu, 342, 548, 552, 553
Browne, E. G., 12, 54, 175
Bulgaristan, 26
Burak, 397, 401
Bursa, 96
Burücerd, 36

Câbir, 124, 195, 197
Câvidânnâme (Fazlullah), 29, 46-52, 54, 56, 63, 74, 81, 85, 88, 96, 97, 99, 102-105, 140, 142, 152, 155, 179, 218, 231, 250, 272, 317, 323, 350, 417, 555, 569
Câvidânnâme Şerhi (Cavidî Ali), 49, 96-98, 246, 260, 265, 266, 272-276, 284, 310, 312, 320, 323, 324, 336, 347, 359, 364, 367, 369, 387, 395, 402, 405, 442, 474, 512, 513, 535, 536, 539, 549, 550, 556
Câvidânnâme-i Sağîr, 49, 50, 99, 102, 112, 113, 121, 126, 128-134, 142-145, 155, 156, 163, 164, 169, 173, 186, 189, 190, 196, 197, 202, 205, 207-210, 213, 224-227, 229, 230, 235, 237, 246, 247, 255-259, 263, 265, 268, 269, 273-276, 278, 280-282, 285, 288, 290-295, 303, 304, 313-317, 322-324, 328, 337, 339, 343, 345-350, 354, 357-361, 367-369, 378-380, 383, 387-390, 400, 402-405, 408, 411, 415-418, 427, 429, 433, 436, 437, 443, 453, 455-458, 460-463, 470, 471, 474, 483, 485, 498-500, 505-510, 512, 516, 517, 519-521, 523, 524, 528, 536, 537, 539, 540-543, 549, 550, 552, 557, 561, 562, 564-567, 569, 571
Cavidî Ali, 5, 10, 29, 49, 77, 96-101, 139, 142, 165, 218, 232, 257, 275, 276, 283, 308, 317, 323, 341, 364, 401, 404-407, 415, 427, 442, 462, 466, 495, 500, 501, 535, 536, 556, 564
Cebrail, 121, 212, 278, 380, 397, 398, 405, 408, 409, 411, 415, 416, 451, 452, 472
Cehennem, 134, 135, 145-147, 154, 156, 261, 284, 335, 391, 532, 534, 544, 556, 557, 559, 561-563, 565, 568, 569
Celal Burûcurdî, 39
Celaleddin Devvani, 23
Cemre-i akabe, 519, 520, 521
Cemre-i ûlâ ve Cemre-i vustâ, 519
Cennet, 41, 50, 116, 128, 129, 137, 145-147, 154, 155, 159, 160, 201, 245, 254, 261, 280, 283, 284, 287, 306, 321, 322, 391, 399, 410, 417, 442, 443, 469, 482, 505, 512, 514, 532, 544, 556-567, 570, 575
Cihanşah (Karakoyunlu hükümdarı), 22, 23, 44
Cin, 123, 135, 173, 258, 354, 375, 390, 391, 567
Cûdî dağı, 334
Cüneyd-i Bağdadi, 17, 57, 243, 252

Dabbetül arz, 542, 543, 545
Damgan, 36
Dânişmendân-ı Azerbaycan, 46
Davut, Hz., 345, 347, 361

Deccal, 42, 167, 298, 299, 367, 369, 372, 537, 538
Delik, 134, 216, 266, 297, 298, 299, 300, 336, 356, 406, 427, 439, 446, 484, 553, 562, 563, 564
Destbûrîde Muhammed Mirzâ, 80, 96, 101
Deştî (Fazlullah'a biat edenlerden biri), 39
Diş, 275, 285, 290, 293, 294, 353, 427, 430, 432, 493, 558, 559
Divân (Ali Fânî), 165, 272, 301, 317, 459, 526
Divân (Alî), 77, 344
Divân (Arşî), 31, 46, 48, 50, 57, 58, 65, 93-95, 127, 129, 139, 143, 149, 153, 166-172, 204, 211, 242, 245, 249, 253, 262, 265, 274, 277, 279, 288, 313, 326, 344, 369, 372, 395, 396, 415, 418, 467, 471, 512, 543, 550, 562
Divân (Fazlullah), 55, 170, 240, 241, 254, 263
Divân (Hallac-ı Mansur), 117, 175
Divân (Nesimî), 67, 68
Divân (Rahmetullah), 102, 344
Divân edebiyatı, 167, 343, 412
Duhân-ı mübîn, 258, 539, 540
Dürzilik, 152, 175, 177

Ebî hatlar, 189, 245, 279-282, 287, 319, 320, 327, 341, 366, 379, 387, 395, 413, 433, 452, 463, 465, 468, 472, 520, 530, 551
Ebu Hureyre, 164
Ebu Mansur İclî, 109, 112
Ebu Müslim, 76
Ebu Yusuf Yakub b. İshak Kindî, 115
Ebul Abbas b. Atâ, 122
Ebul Hasan (Mevlana), 45
Ebul Hasan (Şeyh), 27, 46-49, 51, 56, 63-65, 160, 161, 300, 361, 362
Ebul Hasan b. Şeyh İbrahim Destgirdî (Şeyh), 38
Ebul Hasan İsfahanî (Şeyh), 56, 72
Ebussuud Efendi, 91
Edirne, 25
Efdaluddin (Hace Saadeddin'in babası), 38
Ehl-i cehennem, 89, 134, 145, 146, 147, 556, 565, 568, 569
Ehl-i cennet, 89, 134, 145-147, 291, 516, 556, 565-567, 570
Ehl-i vahdet, 127, 139, 225, 363
Eklem, 116, 199, 203, 246, 247, 269, 295, 300, 301, 327, 345, 346, 366, 367, 387, 411, 424-427, 430, 457, 460, 461, 463, 467, 468, 470, 512, 528, 541
El-Bûnî, 111, 113, 115
Elest bezmi, 89, 318, 319, 508, 513, 524
El-Hakîm el-Tirmizî, 110
Emir Ali Keyvân (Derviş), 45, 159, 559

Emir Ferruh Günbedî, 38
Emir Gıyâseddin, 21, 27, 30, 40, 41, 45, 49, 52, 54-57, 75-79, 102, 159, 173, 188, 250, 298, 322, 335, 340, 400, 413, 423, 429, 433, 438, 439, 455, 457, 461, 475, 481, 482, 517, 532, 557, 559, 563
Emred, 156, 280, 413
Enbiya, 85, 223, 303, 304, 325, 380, 400, 405, 434, 510, 524, 549
Enfüs u Âfâk (Fazlullah), 55
Enisül Arifin (Kasımul Envar), 21
Enisül Aşıkîn (Kasımul Envar), 21
Ergirikesri, 26, 29, 95
Ertaylan, İ. Hikmet, 13
Eskişehir, 26
Esmâ-i ilahi, 110, 113, 120
Esmâ-i küll, 118, 128, 139, 288, 290, 309, 312, 313, 314, 323, 325, 326, 383, 413, 524, 562
Esmâ-i Zat, 312, 381
Esrar Dede (Mevlevi büyüğü), 178
Esterabad, 18, 31, 36, 44, 78, 163
Evliya, 37, 223, 304, 325, 400, 405, 510
Ezan, 52, 163, 262, 420, 435-442, 449

Fahreddin Acemî, 25
Fatıma Hatun (Fazlullah'ın kızı), 41
Fatıma, Hz., 182
Fatiha, 183, 209, 218, 223, 248, 249, 255, 370, 372, 379, 414, 456, 458, 497, 556, 557, 565, 566, 573
Fatihatül Kitab, 218, 255, 521, 565
Fatihatül Kitab (Fazlullah'ın kızı), 41
Fazlullah, 9, 13-52, 54-56, 59, 60, 63-68, 70-77, 79, 82, 85, 87-90, 97, 99-107, 113, 114, 118, 121, 125, 129, 132, 133, 137, 140, 142-145, 148-156, 162-164, 169-172-175, 179-181, 186, 189, 191, 194-198, 205-209, 214-220, 226, 230, 231, 234, 238, 240, 244-246, 248, 250-255, 257, 259, 262-264, 273, 274, 276, 280, 286, 290, 291, 295, 298, 304-307, 320, 323-325, 328-332, 334, 336, 339, 340, 348, 350-352, 356, 359, 363-371, 373, 374, 377-380, 384-386, 394, 400, 405, 407-418, 420, 427-430, 432, 433, 438, 439, 442, 445, 450, 453, 455, 456, 458, 460-464, 467, 470, 471, 477, 481-483, 487-490, 492-495, 498-500, 502, 510, 511, 517, 518, 522, 528, 529, 532, 534-536, 542, 545, 547-552, 557, 560, 564, 572-575
Fazlullah Horasanî (Fazlullah'a biat eden kişilerden), 39
Fethnâme (Ebul Hasan), 63-66
Feyznâme (Mîsalî), 91-93, 158, 159, 185, 188, 193, 222, 230,

295, 296, 308, 309, 346, 425, 437, 440, 443, 450, 458, 470, 472, 507, 519, 523, 525
Fırat, 399, 405
Fırka-i Naciye, 140, 141, 142, 143, 166, 223
Filibe, 26
Firâknâme (Aliyyu'l A'lâ), 59
Firavun, 352, 353
Firişteoğlu, 87-90, 128, 133, 139, 144, 172, 202, 253, 277, 318, 321, 339, 347, 365, 367, 371, 373, 379, 391, 406, 413, 417, 425, 443, 446, 487, 497, 541, 542. Ayrıca bkz. Abdülmecid b. Firişte.
Fütûhâtul Mekkiyye, 117

Gencnâme (Refi'î), 85, 138, 560
Gılman, 137, 145, 155, 261, 539, 558, 566
Gilân, 36, 160, 559
Gilû Dağı, 39
Gölpınarlı, Abdülbaki, 13, 24, 26, 36, 49, 50, 53, 59-62, 64, 73, 74, 77, 79-81, 91, 97, 98, 100, 104, 150, 152, 162, 178, 420, 532
Gril, Denis, 124
Gusül abdesti, 159, 433, 434, 559
Gül Baba, 91
Güneş, 117, 265, 317, 323, 336, 337, 340, 343, 404, 449, 451-453, 471, 494, 497, 499, 545, 547-550, 555, 571
Gürcistan, 23
Gürgan Lehçesi, 48, 79, 105

Hâbnâme (Seyyid İshak), 36, 55, 64, 71, 72, 90
Hac, 11, 36, 37, 70, 153, 156, 157, 160, 161, 218, 334, 420, 504, 505, 515-521, 525
Hace Adudiddin (Fazlullah'ın kız kardeşinin oğlu veya torunu), 21
Hace Ali Takî, 38
Hace Saadeddin, 38
Hace Şeyh Ali Zeyneddin, 69
Hacerül esved, 218, 289, 335, 441, 507, 510, 512-517, 523, 524, 574
Hacı Bayram, 24
Hacı Bektaş, 10, 24, 28, 181
Hacı Surh, 22
Hacı-yı Bitlisî (Derviş), 559
Hacnâme (Mir Şerif), 24, 70
Hafız Hasan (Hoca; Fazlullah'ın halifelerinden), 45
Hafız Hasan (Hocazade), 38
Hakîkatnâme, 54, 231
Halep, 66
Hallac-ı Mansur, 17, 57, 110, 117, 151, 175, 243, 254
Halvetiye, 179
Hamza, Hz., 498, 499
Hamzavilik, 12
Hanbelîler, 495
Hanefiler, 495

Hânu'l ihvân (Ismaili eserlerinden), 175
Haram, 30, 159, 161, 384, 451, 452, 533, 534, 559
Harezm, 36, 37
Harun, Hz. (Hz. Musa'nın kardeşi), 345, 352, 398, 403, 404
Hasan (Mevlana), 79
Hasan Askerî, 369
Hasan b. Haydar (Mevlana), 45
Hasan Fahreddin (Şeyh), 39
Hasan Haydarî (Mevlana), 45, 159, 532, 559
Hasan Nâtık (Derviş), 46, 159, 559
Hasan Yezdcürdî, 45, 532
Hasan, Hz., 182, 547
Hasluck, F. W., 175
Haşr, 75, 283, 344, 348, 469, 554, 555, 556, 557
Hatice, Hz., 379
Havva, 12, 120, 131, 144, 145, 218, 240, 244, 245, 272, 274, 275, 281, 284, 298, 306, 311, 319-322, 339, 343, 349, 355, 358, 360, 368, 371, 372, 377-379, 393, 410, 433, 434, 441, 451, 452, 485, 486, 495, 497, 500, 502, 506, 512, 518-521, 524, 534, 539, 558, 565
Hayme-i Mî'âd, 203, 217, 344, 345, 346, 347, 348, 388, 389, 490, 511, 529, 549, 555
Hayretî (Yenicevardarlı), 178, 179
Herat, 21, 78
Hıristiyan(lık), 13, 29, 115, 152, 174, 177, 362, 363, 435
Hıyâvî, R., 13, 162
Hicaz, 267, 347, 549
Hicret, 348, 373, 374, 396, 435
Hidâyetnâme (Firişteoğlu), 90, 200
Hidâyetu'l ârifin, 55
Hint, 107, 246
Hoca İshak, 24
Horasan, 21, 22, 36, 71, 160, 364, 366, 370, 371
Huart, C., 12, 54, 70, 72, 90, 92
Hûd, Hz., 201
Humus, 525, 526, 527
Huri, 137, 145, 155, 261, 539, 558, 566, 567
Hürmüz Adası, 78
Hüsameddin (Derviş), 41
Hüsameddin-i Yezdcurdî, 45
Hüseyin (Fazlullah'a biat edenlerden), 39
Hüseyin Fahreddin Dede (Mevlevi büyüklerinden), 178
Hüseyin Gazi (Fazlullah'ın halifelerinden), 45
Hüseyin Keyâ b. Nakîb, 45
Hüseyin, Hz., 94, 182, 547
Hüthüt kuşu, 37, 354

Işknâme (Firişteoğlu), 50, 87, 88, 128, 129, 131-133, 136, 140, 144-146, 149, 163, 164, 169, 172, 184, 195-197, 203, 213,

221, 223-225, 227, 239, 253, 260, 261, 269, 277, 280-284, 285, 286, 288, 289, 292, 294, 295, 301-304, 307, 311, 317, 319, 321, 322, 327, 333, 335, 337-339, 343, 345, 347-349, 354, 357-361, 363, 366-369, 371-373, 375, 379-383, 388-391, 395, 403, 404, 406, 408, 413, 416-418, 425, 429, 435, 437, 440-442, 444, 447, 455, 470, 474, 482, 485, 487, 505-509, 512, 513, 514, 516-520, 523, 524, 537-544, 549, 551, 567, 572

Işkurt Dede, 10, 29, 31, 45, 49, 54, 56, 60, 61, 75, 76, 79, 80, 96, 97, 101, 149, 157, 213, 248, 250, 401, 429, 433, 438, 439, 453, 456, 458, 480, 483, 495, 498, 501, 517, 522, 527, 555, 560

Ivanow, W., 175

İ'câzu'l Beyân, 117

İbâhiye, 156

İblis, 264

İbn Arabî, 111, 113, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 175

İbn Haldun, 124

İbn Nedim, 115

İbrahim (Şeyh), 41

İbrahim Edhem, 170

İbrahim el-Mebtûlîn, 124

İbrahim, Hz., 37, 133, 261, 282, 290, 335-337, 348, 398, 403, 404, 516, 517, 522-524

İdris, 398, 403, 404

İfrit, 356, 390

İhram, 420, 504, 505, 506, 507, 516, 520, 522, 524, 525

İhvanus Safa, 117, 119, 124, 176

İlhanlılar, 18

İlliyyîn, 139

İlm-i ledûn, 88, 156

İmamiye, 162

İmran (Hz. Musa'nın babası), 240, 345

İnci, 258, 299, 430, 558

İncil, 11, 29, 152, 174, 177, 224, 340, 361, 362, 388

İnsan-ı kâmil, 159, 173, 235, 239, 269, 375, 549, 550

İp, 203, 217, 344, 345, 346, 353, 389, 490, 529, 549, 555

İran, 9, 10, 12, 27, 152

İsa, Hz., 13, 37, 38, 152, 153, 222, 240, 303, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 371, 373, 397, 403, 417, 435, 480, 499, 537, 538

İsa (Şeyh), 39

İsabeyli tarikatı, 12, 179

İsa-yı Bitlisî, 45, 159

İsfahan, 18, 22, 36, 38, 39, 56, 63, 163

İsm u Müsemmâ (Mir Şerif), 68, 70, 127, 226-228, 313

İsmail, Hz., 335, 337, 517, 522, 523

İsmaili(ler), 111, 113, 162, 175
İsm-i azam, 31, 113, 252, 255, 256, 257, 298, 329, 357, 410
İspanya, 108
İsrâ, 401, 402
İsrafil, 548, 551, 552
İstanbul, 26, 86
İstiva hattı, 32, 99, 130-132, 137, 144, 146, 172, 178, 179, 196, 215-219, 237, 239, 253, 266, 268, 278, 281, 282, 284-289, 297, 327, 330, 334-336, 342, 347, 352-354, 357, 360, 361, 366, 371, 372, 382, 385, 388, 390, 395, 401-404, 409, 413, 415, 417, 427, 434, 441, 446, 452, 453, 463-465, 470, 478, 480, 483-485, 489, 491, 496-498, 502, 513, 514, 519, 522, 524, 530, 534, 536, 542, 544, 548, 551, 556, 559, 561-568
İstivânâme (Emir Gıyâseddin), 24, 30, 40-42, 45, 49, 52, 54-57, 66, 75-78, 102, 159, 160, 164, 165, 173, 186, 189, 199, 214, 244, 250, 292, 293, 298, 322, 334, 335, 340, 341, 401, 402, 413, 420, 423, 430, 432, 439, 444, 456, 457, 461, 476, 481, 483, 516, 518, 522, 532, 546, 558-560, 562, 563, 567-571
İşâretnâme (Seyyid İshak), 72, 157, 165, 166, 194, 229, 242, 325, 373, 512
İtaatnâme (Kemâleddin Kaytağ), 30, 79, 218, 250, 264, 325, 349, 446-450, 463, 464, 465, 468, 469, 472, 478-480, 566
İzzeddin Abdüllatif b. Melek, 87
İzzeddin Şah Şücâ, 55

Kabalacılık, 108, 115, 116, 174, 175, 178
Kâbe, 130, 131, 148, 149, 203, 267, 317, 323, 334-336, 347-349, 390, 397, 402, 407, 417, 432, 439, 441, 442, 445, 453, 455, 461, 463, 471, 504, 506-512, 515-517, 519, 520, 522, 524, 541, 544, 549, 574
Kabe kavseyn, 410, 411, 412, 476
Kadı Taceddin, 37
Kadir gecesi, 485, 486, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494
Kafdağı, 390
Kalenderîler, 25, 26, 170, 179
Kamer, 396, 571
Kamet, 38, 52, 163, 262, 420, 435, 436, 437, 438, 439, 440
Kapı, 46, 116, 154, 169, 179, 182, 187, 201, 245, 298, 299, 377, 397-400, 449, 482, 515, 522, 538, 544, 548, 560-565, 570
Kara Yusuf, 59
Karadeniz, 24
Karakoyunlu, 17, 22
Kasımul Envar, 21
Kaşifül Esrar ve Dafiül Eşrar (Hoca İshak), 24

Katip Çelebi, 47
Kaygusuz Abdal, 179
Kelime-i şehadet, 128, 165, 420-423, 444
Kelime-i takvâ, 222, 394
Kelime-i tevhid, 372, 421, 422, 423
Kelimullah (Fazlullah'ın oğlu), 41
Kemâleddin Hâşimî (Mevlana) veya Kemâleddin Haşimiyy-i Isfahanî, 45, 46, 79
Kemâleddin Hâşimiyy-i Rumî veya Kemâleddin Rûmî, 46, 79
Kemâleddin Kaytağ, 29, 79, 218, 263, 325, 449, 465, 478
Kenz, 46, 58, 256, 262, 441
Kenzname (Celal Sâfir Şah), 103
Kerbela, 94
Keşf-i Sâk (Kıyamet alametlerinden), 541
Keşfnâme (Muhitî), 32-36, 43-47, 49, 51, 54, 64, 65, 94, 105, 114, 140, 142, 194, 210-212, 214-217, 244-246, 252, 255, 266, 297, 298, 300-302, 310, 317, 320, 324, 325, 327-332, 352, 356, 366, 367, 374, 377, 379, 380, 385, 386, 391-394, 400, 406, 408, 410, 416, 434, 438, 462, 463, 467, 470, 476, 477, 480-482, 487, 490-494, 533-535, 546-548, 551, 556, 564-566, 572
Kevser, 274, 560
Kıyamet, 32, 43, 132-134, 136, 159, 160, 172, 275, 280, 282, 295, 324, 330, 344, 363, 365, 378, 389, 394, 469, 503, 513, 535-538, 541, 542, 545, 548, 550-554, 573
Kıyâmetnâme (Aliyyu'l A'lâ), 42, 60, 61
Kızılbaşlık, 179
Kitab-ı Mefahis (Seyyid Sayunidin), 22
Kitâbu't-tevâsin (Hallac-ı Mansur), 117, 175
Kiyâ, S., 13
Köprülü, Fuat, 176, 406
Kudüm tavafı, 517, 518
Kudüs, 345, 390
Kuran, 11, 12, 35, 46, 57, 90, 98, 100, 104, 110, 112, 118, 119, 124-127, 130-134, 142, 147-149, 152, 153, 161, 174, 175, 183, 185, 186, 188-192, 197, 202-204, 206, 208-213, 215, 217, 219, 223, 228, 232, 233, 246, 250, 251, 254, 255, 263, 264, 268-274, 278, 282, 289, 290, 292, 300, 303, 307, 308, 312, 313, 316, 318, 323, 325, 333, 336, 339, 340, 342, 343, 352, 355, 357, 371, 373, 375, 377, 378, 380, 382, 387, 388, 391-396, 400, 422-424, 427-429, 434, 436, 440, 443, 449, 451, 456, 460, 477, 489, 490, 491, 493, 499, 501, 508, 516, 520, 521, 525, 535, 538, 541, 542, 545-548, 556, 566-568, 573, 574, 576

Kuran-ı hakiki, 147, 148, 269, 427
Kurban, 105, 506, 519-523
Kuvvet-i ezelî, 231, 239, 270, 293, 318, 319, 329, 352, 357, 402, 442
kün (ol) emri, 108, 110-113, 124, 142, 187, 188, 190, 203, 212, 237, 247, 263, 288, 289, 290, 296, 328, 334, 357, 393, 408, 410, 416, 423, 460, 461, 481, 487, 491, 494, 536, 560
Kürsî, 115, 122, 261, 262, 265, 273, 274, 275, 276, 278, 387
Kürsînâme (Aliyyu'l A'lâ), 38, 59

Levh-i mahfuz, 126, 147, 256, 268, 278, 364, 375, 497, 500, 508
Loristan, 22
Lory, Pierre, 119
Lügat-ı Kânûn-ı İlâhî (Firişteoğlu), 87, 90

Mahmut (Mevlana), 45
Mahmut Paşa (veziriazam), 25
Mahmut Pesihanî, 180
Mahmut, II. (Osmanlı hükümdarı), 25
Mahremnâme (Seyyid İshak), 72
Mahşernâme (Aliyyu'l A'lâ), 60, 61, 62, 81, 163, 164, 165
Makam-ı İbrahim, 507, 515, 516
Makam-ı Mahmud, 387
Malikiler, 163, 495
Mandeizm, 108
Mars, 571
Mazenderân, 21, 36
Meâdiye (Mir Şerif), 75
Mecduddin (Mevlana), 45
Mecüc, 35, 545, 546
Medine, 298, 377, 435, 537, 538, 549, 564
Mehdi, 13, 17, 19, 38, 145, 162, 209, 213, 324, 363, 367, 369-374, 537, 544, 547, 550
Mehmet, II. (Osmanlı hükümdarı), 25
Mekke, 36, 130, 334, 370, 371, 390, 391, 504, 505, 507, 508, 510, 538, 543, 549
Melâmilik, 12, 590
Melek(ler), 44, 121, 123, 126, 127, 132, 138, 165, 195, 197, 212, 239, 240, 259, 260, 265, 298, 299, 304, 306, 307, 312-314, 317, 321, 340, 365, 367, 376, 382, 384, 386, 404, 405, 416, 418, 471, 509, 538, 564, 574
Melikoff, Irene, 13, 72, 180, 181
Mendis Köyü, 26
Mercan, 558, 559
Meriç, R. M., 13, 47
Merih, 404, 571
Merkür, 571
Merve tepesi, 516
Meryem, Hz., 222, 240, 303, 357, 358, 359, 360, 361, 365, 370, 499, 538
Mescid-i Aksa, 396, 401, 402

Mescid-i Haram, 131, 147, 148, 396, 401, 402, 510
Mesih, 13, 17, 29, 38, 222, 240, 303, 357, 358, 361, 362, 363, 365, 367, 369, 370, 537
Mesih-i hakikî, 364
Mesnevi (Penahî), 128, 136, 184, 187, 195, 221, 267, 281, 305, 316
Meşhed, 31, 36
Meşkûr, M. C., 13
Mevlana Celâleddin Rûmî, 10, 14, 36, 122
Mevlana Maruf Hattat, 21
Mezopotamya, 107
Mısır, 107, 267, 338, 341, 342, 343, 347, 350, 471, 549
Miftahu'l âyet, 106
Miftahu'l Gayb (Misalî), 91-93, 311, 345, 347, 389, 449, 462, 463, 467, 470
Mina, 518, 519
Mir Fatrus, Ali, 13, 19, 37, 151, 180
Mir Fâzılî, 27, 56, 74, 80, 81, 101, 103, 105, 157, 305, 306, 324, 495, 499, 500, 502, 526-528
Mir Şerif, 9, 24, 27, 28, 39, 60-62, 68, 70, 103, 194, 228
Miraç, 99, 280, 396, 397, 400-403, 405, 409, 412-414, 416, 444, 465, 469, 472, 475, 494
Miranşah (Timur'un oğlu), 18, 20, 41, 42, 59, 173, 420, 522
Misalî, 10, 28, 91, 92, 158, 185, 188, 193, 222, 230, 295, 296, 308, 311, 345, 346, 424, 437, 439, 440, 443, 450, 457, 470, 472, 506, 518, 523, 524
Misvak, 294, 432
Mizan, 261, 469
Molla Perişan, 22
Monla Hüseyin, 74
Muğîre b. Said el-lclî, 119
Muhabbetnâme (Fazlullah), 46, 51, 52, 56, 88, 90, 102, 131, 132, 142, 145, 148, 149, 155, 156, 164, 169, 171, 196, 197, 244, 245, 250, 272, 274, 278, 280-282, 285, 286, 288, 290, 292, 294-297, 303, 304, 322, 333-339, 342-345, 347, 349-352, 354, 357, 380, 388-390, 408, 411, 427, 433, 436, 437, 440-442, 446, 453-455, 460, 461, 464, 470, 471, 474, 485, 498, 505, 506, 508, 512-514, 518-520, 523, 524, 528, 537, 538, 542-544
Muhammed (Mevlana), 39
Muhammed Mehdi, 213
Muhammed Nâyinî (Mevlana), 45, 532
Muhammed Tirgâr veya Muhammed Tirgir (Derviş), 45, 159, 559
Muhammed, Hz., 13, 16, 32, 34-38, 99, 102, 110, 112, 114, 121, 126, 129, 131, 132, 138, 140,

141, 144, 149, 152-155, 158, 182, 187, 189, 194, 195, 197, 199, 202, 208, 213, 215-217, 219, 222, 224, 232-234, 245, 247, 250, 253, 280, 282, 284, 289, 294, 295, 297, 301-304, 315, 322, 327, 330-332, 345-348, 353, 356, 363, 364, 367, 371, 373, 375-406, 408, 409, 411-418, 426, 432-435, 439, 440, 441, 443-445, 448-451, 460, 462, 472, 475, 482, 486-489, 493, 494, 497, 499, 528, 536-538, 543, 546-550, 558, 570, 572

Muhitî, 5, 10, 28, 31-35, 43, 44, 46, 49, 51, 54, 64, 65, 93, 94, 114, 140, 142, 169, 244, 252, 255, 298, 317, 320, 324, 325, 328, 351, 355, 356, 366, 373, 374, 384, 391-394, 408, 409, 433, 438, 462, 476, 481, 487, 489, 533, 547, 565, 572

Muhkem ayetler, 148, 186, 204-206, 209, 212

Muhkem harfler, 43, 44, 46, 178, 185, 191, 192, 200, 204-207, 216, 244, 266, 298, 300, 328, 330, 356, 387, 388, 394, 410, 429, 436, 439, 440, 447, 456, 460, 466, 467, 490, 491, 496, 527, 533, 534, 545, 551, 564

Muhyiddin Abdal, 178

Muinuddin Şehristanî, 39

Mukaddime (İbn Haldun), 124

Mukaddimetü'l Hakâik (Seyyid Nesimî), 67, 68, 140, 142, 163, 164, 221, 223-225, 229, 302, 304, 307, 311, 313, 315, 317, 333, 334, 349, 353, 360, 376, 381, 392, 393, 422, 423, 426, 436, 437, 446, 462, 463, 466, 468, 469, 474, 503, 506, 507, 519, 524, 528, 557, 558, 562, 565, 570, 571

Mukaddimetü'l Uşşâk, 103

Mukarrebûn, 134, 138, 139, 140, 317

Mukattaat harfleri, 30, 111, 115, 118, 120-122, 129, 131, 141, 149, 186, 197, 201-210, 212-220, 271, 272, 282, 284, 292, 297, 343, 356, 364, 367, 376, 381, 387, 391-394, 416, 436, 446-452, 461-464, 466-469, 474, 477, 481, 482, 486, 488, 489, 491-493, 495, 496, 512, 517, 521, 525-527, 533, 537, 539, 566, 573

Mukimî, 10, 29, 128, 158, 168, 251, 319, 363, 367, 373, 421, 429, 438, 440, 455, 496, 518

Musa, Hz., 32, 92, 122, 169, 214, 216, 240, 245, 293, 335, 344, 345, 347-353, 361, 388, 390, 399, 404, 410, 444, 502, 511, 543, 544, 551, 555

Musa b. Lion, 108

Mushaf-ı hayat, 359, 360

Mutahherûn, 147, 148

Muvahhidûn, 147

Müeyyidîler dönemi, 66

Mühür, 134, 288, 300, 359, 360, 361, 543, 544, 569
Mürekkebat, 34, 146, 147, 271, 305, 307, 368, 375, 401, 434, 451, 456, 458, 469, 506, 534, 546
Müşteri, 404, 571
Müteşabih ayetler, 148, 204, 208, 209
Müteşabih harfler, 43, 191, 205-208, 211, 220, 245, 387, 389, 394, 429, 436, 440, 447, 448, 456, 460, 462, 464, 466, 467, 469, 472, 477, 483, 496, 517, 518, 527, 533, 551
Müverrih Ali, 178

Naimî (Fazlullah'ın mahlası), 55, 170, 240, 241, 254, 263
Namaz, 11, 52, 53, 99, 137, 155-161, 203, 215, 245, 262, 290, 302, 348, 370, 390, 392, 399, 406, 411, 412, 414, 420, 422, 424, 426-430, 433, 436, 442-451, 453-456, 458, 461-466, 468, 469, 473-475, 480-487, 492-494, 496, 498, 503, 507, 510, 511, 516, 528, 559, 566
Nâme-i Nâmî (Seyyid İshak), 73
Nasrullah b. Hasan Ali b. Mecduddin Hasan Nâfiçî, 36, 71, 72. Ayrıca bkz. Seyyid İshak
Nebi, 76, 113, 344, 380, 384, 386
Nefâisu'l Hakâik, 103, 112, 127, 186, 189-192, 198, 200, 203, 205, 207, 212, 310, 380, 476, 477, 487
Nehcu'l Belâğa, 165
Nemrut, 335
Nesr-i tâyir yıldızı, 43
Neşr, 554, 555, 556
Nevmnâme, 53, 54, 55
Nevnâme (Fazlullah), 31, 52-55, 72, 113, 126, 140, 141, 155, 184, 188, 189, 205, 207, 221, 223, 231, 234, 236, 284, 323, 375, 376, 380, 384, 387, 436, 449, 450, 462-464, 466, 472, 475
Neyzen Tevfik, 178
Nil nehri, 399, 405
Nişancı Tarihi (**Nişancı** Muhammed **Paşa**), 25
Noktatu'l Beyân, 181
Noktavîlik, 109, 151, 180
Norris, H. T., 175
Nuh, Hz., 332-334, 537
Nuh tufanı, 43, 332-334
Nuh'un gemisi, 12, 332-335
Nureddin Tahranî (Şeyh), 39
Nurullah (Emir), 21, 41, 59, 78, 334
Nurullah (Fazlullah'ın oğlu), 41
Nusayrilik, 152
Nutfe (sperm), 188, 269, 276, 322, 331, 347, 352, 427, 433, 434, 549
Nûsha-i Nev, 54, 55

Ocak, Ahmet Yaşar, 19, 179, 180
Oruç, 11, 40, 63, 153, 155-161, 168, 262, 364, 451, 452, 499, 500-504, 559
Osman Baba (Şair), 178
Osmanlı(lar), 9, 10, 17, 24-28, 59
Otman Baba, 179
32 harf, hat veya ilahi kelime, 11, 30, 32, 33, 44, 46, 52, 97, 101, 113, 114, 116, 118, 125-128, 134, 136-139, 144, 146, 147, 149, 156-158, 169, 171, 172, 180, 184, 191, 194-196, 199, 200, 201, 203, 205, 219, 220, 221, 223, 224, 229-234, 236-239, 244-246, 256, 257, 259, 260, 261, 265, 266, 268, 271, 272, 274-278, 282, 284-296, 301-304, 307, 309-311, 313, 316, 319, 320, 322-325, 327, 330, 333-336, 338-340, 342, 343, 347, 348, 350-352, 354, 357, 358, 359, 361, 366, 368, 371, 381-383, 385, 386, 388, 391-395, 402, 404, 410, 413, 415, 417, 418, 420, 422-428, 430-434, 437, 438, 440-444, 449, 452, 454, 455, 457, 463, 465, 469-471, 473, 474, 482, 485, 490-493, 497, 500, 503-506, 509, 513, 516, 519, 524, 527, 533-537, 540-543, 545, 548, 549, 551-555, 557-560, 562, 563, 565, 567, 569, 571-573
Ömer b. Hattâb (Sahabe), 435
Öşür, 525, 527, 528

Penahî, 10, 28, 86, 128, 136, 137, 183, 184, 187, 195, 221, 222, 267, 281, 305, 315, 316
Philon, 174
Pir Sultan Abdal, 10, 28
Pisagor, 176
Preveze, 28, 82, 84

Rabin Ukbe, 108
Rahmetullah, 102, 344
Recep Bursî, 109, 112
Refi'î, 5, 9, 27, 28, 50, 67, 82, 84, 85, 131, 137, 146, 207, 222, 224, 225, 229, 232, 243, 251, 260, 275, 283, 289, 299, 324, 353, 369, 374, 394, 403, 405, 408, 413, 425, 444, 504, 509, 511, 514, 560, 561
Regaip gecesi, 488, 493
Risale-i Huruf (Celaleddin Devvani), 23
Risale-i Muhammediye (Seyyid Sayuniddin), 22
Risale-i sualül mülük (Seyyid Sayuniddin), 22
Ritter, Helmut, 42, 54, 59, 72
Ruhi-i Bağdadi, 178
Ruhullah, 48, 240, 361, 364, 538
Ruhûl Kudûs, 240, 357, 362
Rumeli, 24, 26, 179
Rü'yetullah, 404, 413-415, 469, 571

Sâbikûn, 134-138, 146, 147, 324
Sad Denizi, 390, 391
Sadr-ı Ziya (Derviş), 46, 159, 559
Safa tepesi, 516
Sahibussadr Şeyh Hace, 38
Said Nefîsî, 68, 69
Salâtnâme (Işkurt Dede), 10, 29, 31, 45, 49, 54, 56, 60, 61, 75, 78-80, 96, 101, 102, 149, 157, 163-165, 214, 248, 250, 387, 401, 422, 429, 430, 432, 439, 449, 453, 455, 456-459, 468, 469, 478-480, 483-486, 488, 489, 492-498, 501, 506, 518, 519, 522, 526-528, 555, 557, 561
Samiri, 352
Satürn, 571
Seb'ul mesânî, 178, 209, 339, 343, 381, 389, 412, 470, 486, 567
Sebe halkı, 354, 355, 357
Sefer Yesirah, 108, 116
Sehl b. Abdullah el-Tusterî, 109, 122
Sehl b. Harun, 117
Selamullah (Fazlullah'ın oğlu), 41
Selim, I. (Osmanlı hükümdarı), 86
Semerkand, 22
Semirem, 36
Senceriye, 420, 522
Sevadûl azam, 143, 144, 145
Seyyid Abdal Tahirî, 22
Seyyid Ali (Emir), 45, 56
Seyyid İshak, 27, 36, 38, 45, 55, 61, 71-76, 90, 113, 139, 156, 157, 165, 183, 187, 194, 230, 233, 241, 278, 373, 406, 443, 506
Seyyid Kemâleddin Hüseyin, 62
Seyyid Mahmut Zindegî, 38
Seyyid Muhammed Nânvâ, 38
Seyyid Muzaffer, 45, 159, 559
Seyyid Nesimî, 9, 16, 24, 27, 28, 45, 57, 66, 67, 82, 141, 151, 221, 228, 311, 348, 353, 392, 426, 438, 532, 557, 570, 576
Seyyid Sayuniddin, 22
Seyyid Şerif, 27, 75. Ayrıca bkz. Mir Şerif
Seyyid Şerif Gurgânî, 68
Seyyid Taceddin, 45, 159, 559
Sırat köprüsü, 201, 261, 469, 544, 556, 562, 563, 565, 568
Sırt, 217, 267, 269, 293, 318, 347, 348, 349, 352, 367, 402, 434, 500, 509, 523, 542, 549, 555
Siccîn, 139
Sidretül münteha, 397, 399, 400-409, 415, 417, 564
Sifr-i Tekvin, 108
Simon b. Cevâşin, 108
Sina dağı, 349
Sivas, 26
Siyâhî Dede, 178
Sogand köyü, 76
Sultan Üveys, 38
Suman (Peygamber), 303

Suriye, 9, 174
Süleyman (Fazlullah'ın halifelerinden), 45
Süleyman, Hz., 37, 216, 256, 288, 345, 354-357, 543, 544
Süleyman, Kanuni Sultan, 25, 86, 91
Süleymaniye Kalesi, 78
Sünni, 25, 162-166, 280, 369, 420, 429, 433, 460, 573

Şafiiler, 495
Şahruh (Timur'un oğlu), 20-22, 78, 79
Şakkul Kamer, 394, 395, 396, 497
Şam, 364, 365, 366
Şamahı, 41
Şamlu, 12, 179
Şehadet, 410, 461
Şehriyârnâme (Penahî), 86
Şem'un, 303, 359, 361
Şem'un Berihî, 108
Şemseddin (Fazlullah'ın halifelerinden), 87
Şemseddin Muhammed (Emir; Seyyid Şerif Gurgânî'nin oğlu), 68
Şemuyel (Peygamber), 303
Şerafeddin Yezdî, 97, 100
Şerh-i Mukrizî, 42
Şerh-i Pencâh Beyt-i Arşnâme (Cavidî Ali), 100, 142, 164, 165, 185, 186, 201, 232, 257, 265, 278, 308, 310, 313, 359, 395, 396, 489, 492
Şerh-i Pencâh Pâye (Cavidî Ali), 98, 210, 266, 272, 342, 361, 365, 377, 380, 388, 401, 403-406, 408, 415, 470, 485, 494, 495, 497, 501, 502, 548, 564, 572
Şerh-i Taksîmât, 80, 81, 158
Şerh-i Taksîm-i Salât u Evkât (Mir Fâzılî), 56, 324, 325, 327, 371, 375, 379, 464, 465, 502, 503, 526, 527, 531
Şerhler (Cavidî Ali), 10, 29, 96, 97, 99, 218, 219, 220, 427, 522
Şeriat, 123, 151-157, 159, 161, 166, 182, 364, 404, 421, 546
Şeyh Bedreddin, 180
Şeytan, 51, 140, 211, 306, 308, 314-316, 321, 338, 352, 391, 429, 519, 545
Şiblî, 122, 170
Şiilik, 124, 162-167, 175, 280, 369, 372, 458, 495, 573
Şiraz, 66, 68, 78
Şirvan, 31, 48, 66, 160, 559

Tahkîkname (Seyyid İshak), 74
Takiyyuddin İbn Teymiyye, 124
Taksîm-i çihil şebâne rûzî, 104, 147, 196, 198, 199, 321, 338, 342, 402, 494, 498, 558
Taksîm-i Salât u Evkât (Mir Fazılî), 80-82, 270, 272, 451, 452, 464, 486, 495, 496, 500, 503, 526, 527, 529-531

Tasavvuf, 15, 55, 96, 124, 151, 167, 169, 170, 174-176, 239
Tatarpazarcığı, 26
Tavaf, 156, 203, 218, 334, 420, 424, 504, 505, 507, 511, 512, 516-522, 525, 574
Tebriz, 18, 22, 23, 31, 36, 38, 41-44, 66, 67, 86, 160, 163, 174, 511
Temennâî, 82
Teravih namazı, 485-487, 503
Tercüme-i Hâbnâme (Firişteoğlu), 90
Teslis, 175, 362
Tevekkül b. Dârâ, 45
Tevekkülî, A., 13, 151
Tevfik, Rıza, 12, 54, 57, 91, 92, 174
Tevhidnâme (Aliyyu'l A'lâ), 31, 58
Tevrat, 11, 29, 127, 152, 174, 177, 261, 283, 344, 347, 349, 351, 388, 389, 390, 404, 544
Tiflis, 23
Timur, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 41, 42, 44, 78, 173, 180, 263
Tire, 26, 87
Tohcı Mescidi, 38, 39, 56, 71
Turâbnâme (Seyyid İshak), 61, 74-76, 127, 156, 157, 165, 312, 351, 552
Tur-ı Sina, 140, 345, 349, 350, 351, 352

Uluğ Bey (Mirza), 22
Umre, 516, 517, 518
Umur Obası Köyü, 26
Utarit, 403, 571

Ümmet-i vasat, 130-134, 147, 223, 419
Ümmî hatlar, 138, 144, 189, 196, 215, 216, 244, 245, 266, 268, 271, 276, 279-282, 287, 297-302, 319, 320, 327, 341, 356, 358, 366, 377-380, 382, 387, 395, 401, 404, 405, 413, 414, 451-453, 463, 465, 468, 472, 486, 487, 491, 500, 503, 508, 512, 516, 519, 520, 530, 534, 537, 539, 551, 556, 562, 564-567, 574
Ümmül Kitab, 111, 201, 206, 207, 208, 255, 356, 375-379
Ümmül Kitab (Fazlullah'ın kızı), 41
Ümmül kurâ (Mekke), 543

Vahdet, 110, 112, 118, 120, 168, 171, 175, 182, 184, 186, 201, 225, 239, 242, 304, 308, 318, 328, 362, 368, 458, 534
Vahdet-i hurûf, 123, 141, 197, 204, 222, 285, 440, 546
Vahdet-i vücud, 55, 178, 179, 239
Vahdetnâme (Mukimî), 10, 29, 96, 129, 158, 163, 164, 168, 228, 251, 262, 266, 267, 304, 320, 327, 349, 364, 366-368, 373, 381, 396, 421-423, 426, 429, 436, 437, 440, 446, 455, 463,

466, 468, 469, 494, 496, 503-505, 508, 512, 517-520, 524, 528, 558, 562, 571
Varidat (Şeyh Bedreddin), 180
Vech-i din (İsmaili eserlerinden), 175
Velayetnâme (Seyyid İshak), 76
Venüs, 571
Verdâsebî, E., 13, 162
Viranî, 179
Vitir namazı, 446, 483, 485, 487

Yahudi(lik), 108, 109, 114, 174-177, 348, 351, 362, 363, 388
Yahya, Hz., 397, 403
Yakup, Hz., 338, 344, 549
Yasak ağaç, 306, 321, 322
Yecüc, 35, 545, 546
Yedi Deniz, 266
Yemen, 399
Yeminî, 178
Yeni-Platonculuk, 108, 175
Yezd, 97, 100
Yezidilik, 152
28 harf, hat veya ilahi kelime, 32, 44, 52, 97, 99, 101, 113, 114, 117, 118, 125-127, 134, 136-138, 140, 144, 147, 149, 156, 157, 158, 169, 171, 172, 180, 184, 186, 189, 191, 195, 196-199, 202, 203, 205, 210, 216-220, 230, 233, 234, 238, 245, 246, 260, 261, 265-267, 271, 272, 274-278, 282, 284-286, 289-297, 300-303, 313, 319, 320, 327, 330, 332, 333, 335, 338, 340, 342, 343, 345-349, 351, 352, 354, 358-360, 364, 366-368, 371, 372, 379-382, 384, 385, 388-390, 392-395, 408-411, 413, 416, 417, 422, 423, 425, 427, 431, 434, 436, 437, 440-448, 451, 454, 455, 457, 470, 474, 487, 489-494, 497, 500, 501, 503-506, 509, 512, 513, 517, 519, 520, 531, 534-537, 539, 540, 542, 543, 548, 549, 552, 556, 561,564-567, 573
Yuhanna, 109, 362
Yunan, 107, 114
Yunanistan, 26, 28
Yunus Emre, 10, 28
Yusuf, Hz., 88, 265, 323, 337-344, 398, 403, 404, 526, 548, 549
Yusuf Sîneçak, 178

Zat, 31, 111, 119, 140, 160, 185, 190, 198, 209, 213, 224, 227-234, 238-242, 246, 259, 276, 304, 307, 310, 319, 362, 370, 412, 418, 422, 428, 434, 444, 474, 476, 497, 527, 554, 575
Zat-ı Hak, 235, 252, 257, 305, 429
Zat-ı İlahi, 33, 118, 234, 235, 311, 511, 533, 575
Zat-ı Kadim, 113, 233, 415, 458
Zat-ı Mutlak, 230, 234
Zat-ı Zül-menen, 242

Zekât, 52, 153, 155, 156, 262, 422, 525-531
Zekeriya (Vezir), 38
Zekeriyya, 443
Zerrînkûb, 42, 175
Zeyneddin Aliyy-i Vezîr, 69
Zeyneddin Recaî (Mevlana), 38
Zohar (Musa b. Lion), 108
Zübdetu'n-nesât (Ebul Hasan), 63, 64, 127, 164, 205, 213, 300, 422, 474, 501, 517
Zühal, 404, 571
Zühre, 404, 571
Züleyha, 88, 338-343, 526
Zülkarneyn, 35, 545-548

HURUFİLİK

İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren

Fatih Usluer

Fazlullah tarafından XIV. yüzyıl İran'ında kurulmuş, izleri XVII. yüzyıla kadar Anadolu ve Balkanlar'da takip edilebilen mistik ve felsefi bir akım olan Hurufiliğin tüm felsefesi harfler üzerine kurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında Hurufilik İslam dünyasında, hatta dünya kültür tarihinde ayrıcalıklı ve eşsiz bir konumdadır.

Harfler Allah'ın ezeli ve ebedi kelamı olarak Ondan ayrılamaz. Hurufiler harflerin varlığını varlıkta müşahede ederek aslında varlıkta Allah'ın varlığını müşahede etmişlerdir. Dolayısıyla harfler araştırılması gereken ilahi bir zuhur olarak karşımıza çıkmaktadır. Harflerin bizzat kendilerindeki zuhurunu müşahedeleriyle de, Hurufiler aslında Allah'ı kendilerinde müşahede etmektedir.

Fazlullah Mehdi mi, Mesih mi, yoksa Allah mıdır?

Hurufiler öte dünyaya inanırlar mı?

Fazlullah Hz. Muhammed ve Hz. İsa'ya göre nasıl konumlandırılır?

Hurufilik bir din midir, İslamın bir kolu mudur?

Hurufiler Hıristiyanlıktan mı etkilenmişlerdir?

Fatih Usluer'in bu çalışması bu tür soruları yanıtlayarak Hurufiliği saran giz perdesini kaldırıyor

www.kabalci.com.tr

ISBN 975-997-151-8

9 789759 971519

15,00 TL

www.kabalciyayinevi.com